

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

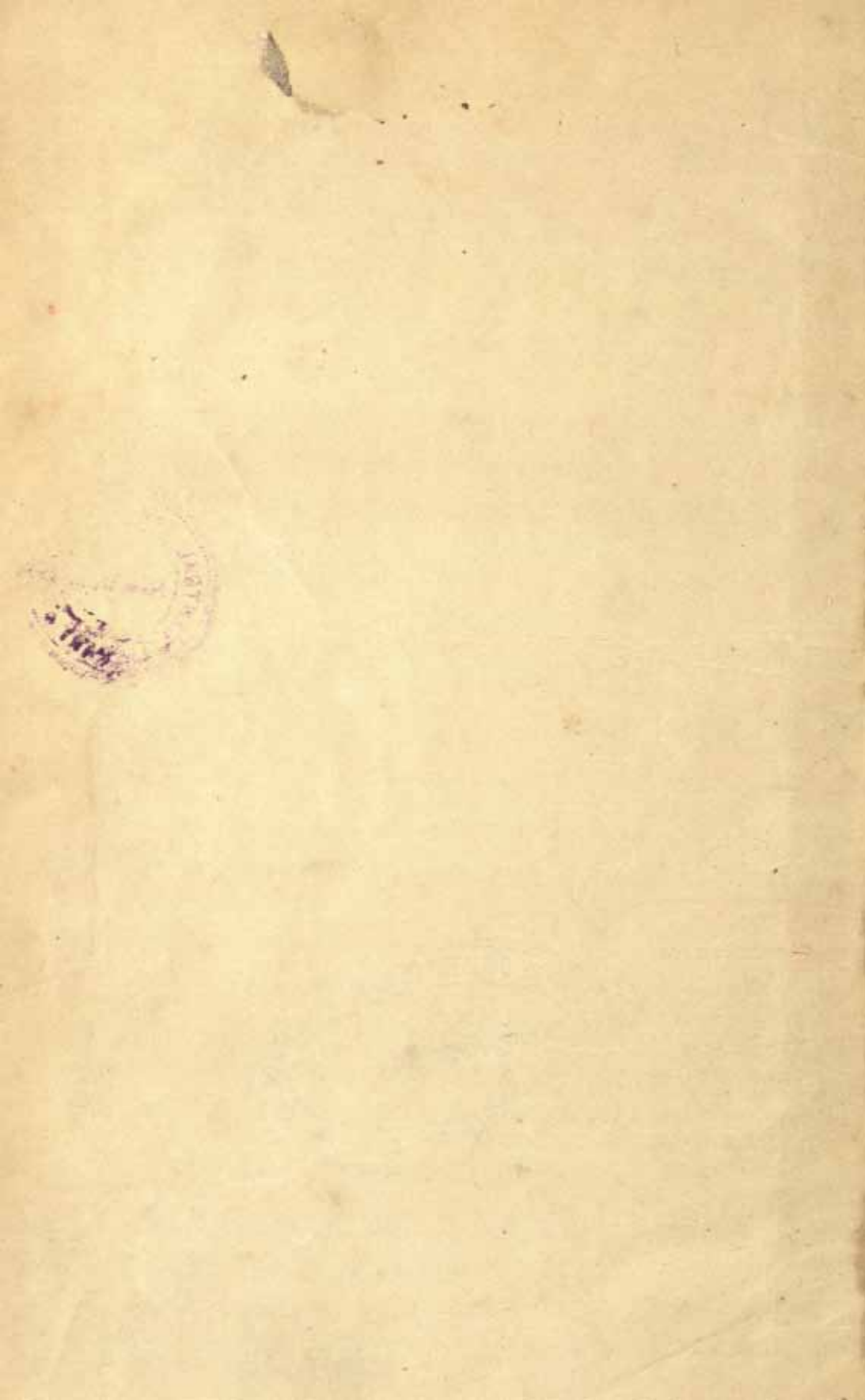
ACCESSION NO. 27190

CALL No. Sa 4 v/ Pw/ cha

D.G.A. 79

सवितारायस्मृतिसंरक्षणग्रन्थमाला ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवविरचिता ।

सा च केवलवेदविषयकसूत्रव्यतिरिक्तपाणिनीयसूत्रवृत्तिः ।

श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

27190

THE

BHĀSHĀ-VRITTI

A commentary on Panini's Grammatical Aphorisms
excepting those which exclusively
pertain to the Vedas.

BY

PURUSHOTTAMADEVA

EDITED WITH ANNOTATIONS

BY

SRISH CHADRA CHAKRAVARTI, B. A.

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE, RAJSHAHI, BENGAL.

PUBLISHED BY

BIMALA CHARAN MAITRA, B. L.

ASST. SECRETARY, THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI.

1918.

Price Rs. 6.

Foreign 8s.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... 27190. ....

Date. .... 15.7.57. ....

Call No. .... 524V. ....

Pur/Cha

PRINTED BY HARI CHURN RAKSHIT AT THE BHARAT-MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

DEDICATION.

THIS EDITION

OF THE

BHASHA-VRITTI

PRINTED COMPLETELY FOR THE FIRST TIME-

IS DEDICATED

AS A TOKEN OF AFFECTION OF THE EDITOR
TO THE DEAR MEMORY OF

SABITARAY

[BORN ON THE 4th MAGHA, 1308 B. S.

DIED ON THE 28th CHAITRA, 1322 B. S.]

SON OF

KUMAR SARAT KUMAR RAY, M. A.

PRESIDENT, VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI

DEDICATION

TO THE

RESEARCHER

AND HIS FAMILY

IN THE

RESEARCH

RESEARCH

RESEARCH

RESEARCH

RESEARCH

PREFACE.

There was a great stride of Buddhistic culture over North Bengal during the ante-Mahomedan regime. It tinged its literary activity and it helped much in spreading the classical education there. Grammatical works by Buddhists such as Vamana-Jayaditya, Jinendra buddhi, Maitreya Rakshita and Purushottam-Deva, were extensively studied by, and the Bhasha-Vritti formed a primer of Sanskrit Grammar to, its literary people, even so far down as the last century. The MSS. of these works, though many of them are incomplete, exist still in large numbers, in the houses of the Brahmins of this part of the country. They are all in Bengali characters.

In the year 1906, Pundits Peetambara Tarkalankara and Harischandra Goswami, patronised by Babu Prasanna Kumar Bhattacharji B.L., of Rajshahi, commenced to print the Bhasha-Vritti together with its commentary called the Bhasha-Vrittiyārtha-Vivṛiti by Sṛṣṭi-dharacharja. After only the first six forms, ending with the Sutra तस्माद्विद्युच्चरस्य (I. I. 67), had been printed, Babu Prasanna Kumar died and the attempt fell through. It is reported that, in order to bring out their edition, they had collected from Bengal, six complete sets of the MSS. of both the text and the commentary. Another attempt to print and publish the same, with the help of those very MSS., was next made by the Asiatic Society of Bengal. But before the completion of the printing of the first Pada of its first Adhyaya, the Society too has kept the work in abeyance.

The undersigned had some difficulty at first in getting a correct and complete MS. of the book. The libraries of the Varendra Research Society and the Rajshahi College possess, no doubt, a very large number of the MSS. of the Bhasha-Vritti. But they are all mutilated and fragmentary. By piecing them out, hardly one reliable and complete copy of the text could be obtained. It was Babu Dwarka Nath Gappi, Head Clerk, Rajshahi College, who had kindly first procured, on loan, from the Moffasil, a very good and complete MS. for the editor. Another complete and correct MS. (No. VII) was next obtained through the kindness of a pupil of the undersigned. Thus strengthened, he had recourse to the other MSS. deposited in the college and the Varendra Research Society and was able to prepare the press-copy of the Text for the present edition. Some accounts of the MSS. thus availed of for consultation, collation and the preparation of the press

copy, are supplied below. The commentary Bhasha-Vritt-yartha-Vivriti is not given in this edition, as it is found rather needlessly profuse and of little edification. Besides, it is often in-extreably corrupted.

The editor was glad to find that the Varendra Research Society was kind enough to undertake its publication, as one of its objects was to bring out to light the ancient culture of the Varendra lands. Its President Kumar Sarat Kumar Ray M.A. of Dighapatia, devoted for its printing and other expenses, a fund which had belonged to his late lamented son Sabita Ray, a very amiable and promising lad who had departed from this world while only in his fifteenth year, to the great sorrow of all who had known the boy. The bereaved father was willing to present a series of classical and hitherto unprinted works, such as the Bhasha-Vritti, Dhatu-Prodeepa &c., to the world, with the lad's money and thereby to commemorate his dear name by connecting it with them, under the title of the Sabita-Ray-Smṛiti Samrakshana-Granthamālā (सवितारायस्मृतिसंरक्ष-यन्त्रमाला) ।

The undersigned is, it is needless to say, profoundly grateful to Babu Dwarkanath for his kind and initial help, as well as to Kumar Sarat Kumar Ray M.A., and to Rai K. K. Banerji M.A. Bahadur, Principal, Rajshahi College, for their kind permission to use the MSS. of the Society and the College. Besides he is extremely thankful to Kumar Sarat Kumar Ray for his monetary help to bring out this edition.

One word more. For a knowledge of Panini's Grammar, the students generally study now the Siddhanta-Kaumoodi, that excellent and wonderful adaptation of the Astadhyayi by Bhattoji-Dikshita. But this study depends much on the help and the teaching of good preceptors. In absence of them, Bhattoji's works cannot be efficiently mastered, as they abound often with critical discussions very intricate and hard to grasp. The Bhasha-Vritti is entirely free from such arguments. Its style is simple and lucid and its illustrations are copious. It will be found, it is hoped, a very suitable primer for imparting the knowledge of the Astadhyāyī to its students. Though it cannot replace Bhattoji's great works, it may however relegate them for a later study.

THE DETAILS OF THE MSS.

used in preparing the press copy of the Bhasha-Vritti.

1. (क) MS. No. I.

Its contents are 1/1, 5/2, 5/3 and 5/4 (1) and it belongs to the Varendra Research Society. It is marked nos 356—359, Vajurbhaga. It is a village in the District of Rajshahi, whence the MS. has been procured.

2. (ख) MS. No. II.

Its contents are 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 4/1, 4/2, 4/3 4/4, 5/1, 5/2, 5/3, and 5/4. It is owned by the V. R. Society and is marked No. 398. It was procured from Vara-Salikhah, another village in the District. At the end of its 5/4 is the couplet :—

इयं पुस्तो खपाटाय श्रीलक्ष्मीतलश्रमंभा ।

लिखिता बहुयत्नेन बाणी मे कथना क्रियात् ॥ १ ॥

3. (ग) MS. No. III.

This belongs to the same Society and is marked No. 652. It was got from Pundit Kalisarana Smrititirtha of the village Halsah of the Rajshahi District. Its contents are 3/1, 3/2, 3/3, 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/2, 8/3 and 8/4.

4. (घ) MS. No. IV.

It is a complete MS. but very old. A few of its Padas appear to have been recently rewritten to replace the decayed and moth-eaten ones. It was the copy which had been kindly lent to the Editor by Babu Dwaraka Nath Gappi of Rajshahi. At the end of its 1/4, it has

मेघं दिवाकरे राशिं गतेऽयं लिखितो मया ।

रुग्धन्द्रप्रमे भौमे दिने गत्यः समाहरात् ॥ १ ॥

श्रीमहिमचन्द्रचक्रवर्तिना । At the end of 2/4, is श्रीमहिमचन्द्रचक्रवर्तिनः पुस्तकमिदम् । At the end of 6/3 is श्रीलक्ष्मचन्द्रश्रमंभाः पुस्तक मिदम् ।

5. (ङ) MS. No. V.

It belongs to the Rajshahi college. The Library of the College has

---

(1) 1/1 means the first Pada of the first Adhyaya ; 5/2 means the second Pada of the fifth Adhyaya and so on.

been enriched with a very large number of the MSS. of classical Sanskrit works, embracing several subjects such as Grammar, Poetry, Rhetoric, Astrology, Astronomy, Logic, Lexicography, Smriti &c., It was Rai K. K. Banerji M. A. Bahadur, the Principal of the College, who had collected them all, from Rajshahi and the neighbouring districts. This MS. contains $3/1$, $3/2$, $6/1$, $6/3$, $6/4$ and $8/4$ of the Bhasha-Vritti. At the end of its $6/4$ is

हृदिस्थदेवं मनसा विचिन्त्य वाग्ये मिते कुम्भगते च भागौ ।

अङ्गाख्यपादश्च शकाम्बिवाणश्चपिर्विधावभ्यकरोत् समाप्तम् ॥ १ ॥

अम्बि-वाण-अपि-विधुशक is 1753 Saka or 1831 A. D. At the end of $8/3$, it has श्रीनन्दकुमारशर्मणः पुस्तकं स्वाक्षरश्च ।

6. (च) MS. No. VI.

It also belongs to the College and has $3/1$, $3/2$, $3/3$, $6/1$, $6/3$, $6/4$, $7/1$, $7/2$, $7/3$, $7/4$, $8/1$, $8/3$, and $8/4$. At the end of its $6/1$ it has

ध्यात्वा श्रीनाथपादाङ्गं लिखिता पुस्तिका त्वयम् ॥

दिक्षयोरामदासेन शुक्रेऽङ्कदिमिते दिने ॥ १ ॥

At the end of $6/3$ is श्रीरामदासशर्मणः पुस्तकमिदं स्वाक्षरश्च । सन १२१४/१८ माघ । This gives 1817 A. D.

7. (छ) MS. no. VII.

It is a complete MS. and is now kept in the Library of the V. R. Society. It was given to the Editor by a pupil of his. At the end of its 4 I is

श्रीपार्वतीपदसरोजमघौघनाशं नत्वालिखत् खलु धराविबुधः सुपुस्तम् ।

वेदेभवाहभपतिप्रमिते शकाब्दे सूर्य्यं गते विधुदिने युगमे च तौलिम् ॥ १ ॥

Here वेदेभवाहभपतिशक is 1784 Saka i. e. 1862 A. D. At the end of $6/1$ is श्रीनीलमणिशर्मणा लिखितम् ।

हरैः पादयुग्मं प्रथम्य प्रधानं दिवो नीलमणिलिलेख प्रयत्नेः ।

शकाब्देऽद्रिभूमौ कुवाणे मघौ कौ प्रमाख्ये अपाटीय पुटीयायाम् ॥ १ ॥

अद्रिभूमिकुवाणशकाब्द is 1715 Saka i. e. 1793 A. D. Puthia (पुटीया) is a well-known village in District Rajshahi. At the end of $7/1$ is श्रीपीताम्बरशर्मणः पुस्तकमिदम् । The MS. is a very old one, though some portions of it, such as $4/1$, and $6/1$, appear to have been recently copied

out from its old model with a view to preserve the book in its entirety. The owner named at the end of 7/1, was the late Pundit Peetambara Tarkalankara of the village Digha, Subdivision Nattore, District Rajshahi. He was a profound grammarian and a great Naiyayika (नैयायिक). It was he with whose help, Babu Prasannakumar attempted to bring out a printed edition of the Bhasha-Vritti as stated in the Preface. On his death in 1916 A. D., was extinct that long and distinguished band of grammarians of the Panini school, who had flourished in North Bengal for so many centuries. These pundits were all educated in the Tol or indigenous systems.

8. (ज) MS. no. VIII.

It is a MS. of the Bhasha-Vrityartha-Vivriti by Sristidhara, owned by the Rajshahi College. Its contents are 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 3/1, 3/2, 3/3 and 3/4. It is a very good copy.

9. (झ) MS. no. IX.

It is also a MS. of the commentary belonging to the College. It has 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5/1, 5/2, 5/3 and 5/4. The copy is very old.

10. (ञ) MS. no. X.

This is also a MS. of the commentary owned by the College. Its contents are 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1 and 7/2. At the end of its 6/1 is शकाब्दाः १६३२. At the end of 6/3 is शकाब्दाः १६३१ and at the end of 7/2 is

श्रीदुर्गाचरणं नत्वा विपत्स्विभ्युत्तरीं सुदा ।

हरेचरोऽलिखत् पुस्तं प्राके शून्याब्धिभूपतौ ॥ १ ॥

Though शून्याब्धिभूपतिशक is not clear, शकाब्दाः १६३१ corresponds with 1709 A. D.

11. (ट) MS. no. XI.

This is also an aforesaid commentary from the same source, containing 4/1, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3 and 7/4. At the end of its 6/3 is

चतुर्दशद्वन्द्वमिति शकाब्दे मासे तपायां रविवासरे च ।

श्रीविष्णुरामेण धरामरेण बालेखिता आकरणास्य टीका ॥ १ ॥

This gives १६३६ शक i. e. 1714 A. D.

12. (ठ) MS. no. XII.

This is a MS. of the commentary owned by the College with contents, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 8/1, 8/2, 8/3. and 8/4. At the end of its 2/1 is श्रीगङ्गाप्रसादशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । शकाब्दाः १७३७. At the end of 2/2 is शकाब्दाः १७३८; at the end of 2/4, शकाब्दाः १७४०. At the end of 8/3 is श्रीरामशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । So शक १७३७ is 1815 A. D. शक १७३८ is 1816 A. D. and शक १७४० is 1818 A. D.

All of these MSS. are in Bengali characters. As they have come from Bengal, they give us the Bengal recension of the text and are more or less alike. The real variants in them are few and far between. Besides these, there are fragments of many other MSS. of the Bhasha-Vritti and its commentary, in the College and the Society. But they are all inferior to those detailed above, with regard to their orthography, penmanship and legibility. They teem with all sorts of mistakes and were therefore not much availed of.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

INTRODUCTION.

शेषाशेषार्थविद् यो मां शेषाशेषमयीः स्मृतम् ।
विशिष्टाध्यापयद् वन्दे तं शेषभूषणोपमम् ॥१॥

I. The author.

The Bhasha-Vritti by Purushottama-Deva is a partial commentary on the Astadhyayi. As it is brief, it is also called the Laghu-Vritti. The Lexicographies Hârâvali, Trikanda-Sesha, Varna-Deshana, Dwirupa-Kosha, Akakshara-Kosha and Varna-bhidhana, the grammatical works Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti and Dasa-Vala-Karika and the ritual Visnu Bhakti-Kalpa Lata are also known to have been composed by Purushottama. But it cannot be definitely asserted that the Bhasha-Vritti and all or any of these works emanate from the one and the same author. As the Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti (A) and Dasa-Vala-Karika pertain to grammar, they may be the works by the author of the Bhasha-Vritti. Trikanda is the name of a lexicography by Bhaguri (B). But the Trikanda-Sesha by Purushottama is not an appendix to it. It was written to complete the Amara-Kosha. Says Purushottama at the beginning of his Trikanda-Sesha—

अलौकिकत्वादमरः स्वकीये न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥ १ ॥

वर्गक्रमस्तथा नामलिङ्गयोस्तूपदेशता ।

परिभाषादिकं सर्वमत्राप्यमरकोषवत् ॥ २ ॥

The Haravali has at the beginning.

हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन

And at its colophon,

शब्दार्थव उत्पलिनी संसारावर्त्त इत्यपि ।

कोषा वाचस्पतिव्याडिक्रमादित्थनिर्मिताः ॥१॥

आदाय सारमेतेषामन्येषाञ्च विशेषतः ।

हारावली निबद्धेयं मया द्वादशवत्सरेः ॥२॥

(A) The परिभाषावृत्ति by सौरदेव is a different work on the same subject viz. the *Paribhashas*. Purushottama's work is sometimes called the ललिता or ललित-परिभाषा ।

(B) *Vide* the Sutra 4. 4. 113 of the Bhasha-Vritti and our note thereon.

उपास्य सर्वज्ञमनन्तमीशं भूत्वातिथिः श्रीधृतिसिंहवाचाम् ।

हारावली द्वादशमासमालैर्विनिर्मितेयं पुरुषोत्तमेन ॥३॥

He had two assistants, by names Dhriti-Simha and Janamejaya in preparing the Haravali (C).

Purushottama Deva founded his Bhasha-Vritti on the Bhaga-Vritti by Bhartri-Hari and the Kasika by Vamana-Jayaditya (D). His book was known also in parts of India, other than Bengal. This is manifest as its passages are quoted by Bhattoji and others. The author refers to the grammarians Bhartrihari, Chandra-Gomī (7.2.67), Jayaditya, Vamana, Nyasa-Kara, Sruta-Pala (8.3.5) (E), Kaiota (८३।५) and one Keshava (५।२।११२) (F) and to the grammatical works Bhaga-Vritti, Vakyapadiya, Chandra-Vyakarana, Kasika, Mathuri-Vritti (2.57) and Kesava-Vritti (6.4.20). Besides he gives quotations from the

रामायण, महाभारत, देवीमाहात्म्य (मार्कण्डेयपुराण), महिम्नस्तव (पुण्यदन्त), सूर्यशतक, भर्तृहरिशतक, मालतीमाधव, शिशुपालवध, वेणीसंहार कौचकवधमहाकाव्य,

(C) "सुधिया जनमेजयेन यवाद धृतिसिंहेन सम् निरूपितेयम् ।

विदितो बड्डहन्मिः कवौन्दैर्वि कोपानुमतः श्रमो मदीयः ॥" १ ॥ इति हारावली ।

(D) "काशिकाभाष्योत्थेद व्याख्यातुं मतमस्ति धीः । तदा विनोक्ततां वातभाषावृत्तिरियं सम ॥ १ ॥"—इति भाषावृत्तिः (८३।६८) । A variant of this is also found in some MSS. viz :—"काशिकाभाष्योत्थेत् सिद्धान्तं बोधुमस्ति धीः । तदा विचिन्वतां वातभाषावृत्तिरियं सम ॥"—इति । According to I tsing, a Chinese Traveller, who was in India from 671 A.D. to 691 A. D., Bhartrihari (भर्तृहरि) died in 651 A. D. and Jayaditya (जयादित्य) in 661 A. D.

(E) श्रुतपाल is also mentioned in the अमोघवृत्ति a grammatical treatise composed in the शक year 789, that is, 867 A.D., by (अमिनव) शाकटायन under the राष्ट्रकूट king अमोघवर्ष I, who reigned from 814 A.D. to 877 A. D. We find in it श्रुतपालस्तु यदर्थं मन्यते (अमोघा 4. 1. 252) and again छयच्छ तो नालि भाषायामिति श्रुतपालः (अ, 4. 1. 253). In imitation of अरुणद यवनः साकेतम्, अरुणद यवनो माध्यमिकाम् in the महाभाष्य, the अमोघा इति puts अजयदमोघवर्षोऽरातीन् ।

(F) केशव and केशववृत्ति are not referred to in the दुर्घटवृत्ति, माधवीयधतुवृत्ति or in Bhattoji's works. But सेवेयरचित names them in the Sutras 1. 2. 6 and 1. 4. 55 of his तन्त्रप्रदीप, otherwise called the वृत्तिप्रदीप ।

जाम्बवतीविजयकाव्य (G), चोषकाव्य (H) &c., as well as from the works by Kalidasa, Bharabi, Bhatti, Amarasimha, (3.2.161) and Vana Bhatta.

Now the Veni-Samhara and the SisupalaVadha are quoted in the Saraswati-Kanthabharana, Dasa-Rupaka and the Dhawnyaloka. The first was written in 1042 A. D.; the Dasa-Rupaka, with its commentary by Dhanika and Dhananjaya, in about 977 A. D. Ananda-Vardhana, the author of the Dhawnyaloka, lived in the reign, extending from 855 A.D. to 883 A.D., of Avanti-Varman, son to Sukha-Varman, King of Kasmir. Therefore the dates of composition of the Sisupala-Vadha and the Veni-Samhara are earlier than 855 A. D. The reference to the Nyasa in the Sisupala vadha,

“अनुसूतपदन्यासा सदृष्टिः सन्निवन्धना ।

शब्दविदो नो भाति राजनीतिरपस्वशा ॥ १ ॥

is well known. Jinendrabuddhi composed the Nyasa in about 750 A.D. So the date of composition of the Sisupala Vadha falls between 750 A.D. to 855 A.D. Again there is a quotation in the Bhasha-Vritti

(G) *Vide* our remarks on it in 3. 2. 162 of the text. The dramatist Raja Sekhara (राजशेखर), preceptor to Mohendra Pala (महेंद्रपाल), king of Kanoja (A.D. 890—910 A. D.), asserted that the जाम्बवती(विजयकाव्य) had been composed by Panini. जरवर्देव quotes in his दुर्घटवृत्ति stanzas, to illustrate the Sutra 4. 3. 23, from its 2nd, 4th. and 18th. cantos.

(H) From a passage in the Durghata Vritti viz :—संसारवन्धदुरान् विजातोनिनि चोषः in 3. 2. 162, which is also found in the same Sutra in the Bhasha-Vritti as संसारवन्धदुरान् विजातोनिनि चोषः, it is irresistible to conclude that the one and the same book is referred to by both the भाषावृत्ति and the दुर्घटवृत्ति, the different titles of the work being the manipulations of the scribes. Ghosha is evidently Aswaghosha (अश्वघोष), the author of the Buddhacharita (बुद्धचरित). But as no quotations from the Byosha (ओष) given in the Bhasha-Vritti, are met with in the Oxford edition of the Buddhacharita by professor E. B. Cowell, we did not change Byosha (ओष) to Ghosha (घोष) in the text. Either the Oxford editor could not come by a genuine MS. of the बुद्धचरित or the ओष and घोष are two different works. Probably the complete MS. of the बुद्धचरित by अश्वघोष is still undiscovered. The book recently printed is either fragmentary or a recast by a new hand. If the complete or real book be obtained, the ओष and घोष may turn up to be the same work.

(3. 2. 161) from the Kabyalankara, a rhetorical work by Bhamaha. Bhamaha (I) posterior to the Nyasa-Kara, had flourished in about 800 A. D. Kaiyata who refers to the Nyasa-Kara and is referred to by Purushottamadeva, Haradatta and Maitreya Rakshita, appears to have lived in about 1050 A.D. Hence it cannot be asserted, against internal evidence, that Purushottama Deva had flourished before the eleventh century A.D. As to the external evidence, he is mentioned by Bhattoji (J) Gopinath (K), Sripati Datta (L) and Sarana-Deva. Sarana-Deva was a Buddhist. He composed the Durghata-Vritti, a work based on Panini's

(I) We have discussed the dates of Jinendra Buddhi (जिनेन्द्रबुद्धि), Bhamaha (भामह), and Kaiyata (कैयट), in our edition of the Nyasa (the काशिकाविवरणपञ्चिका) published by the Varendra Research Society. Kaiyata's father was Jayyata and it is said that Mammata and Uvvata were his brothers. Mammata refers to the king Bhoja in his Kavya Prakasa, Chap. X - "इदं विदुः भवनेषु भोजश्रुते सत् त्यागलौकायितम् ।" Uvvata says that he wrote his Vajasaneyi Samhita Bhashya, while Bhoja was reigning—"भोजे राष्ट्रं प्रशंसति ।" Bhoja's reign ended in 1051 A. D. A commentary on the काव्यप्रकाश was written by माणिक्यचन्द्र in 1160 A. D.

(J) See our notes on Sutras 1. 2. 48 ; 3. 1. 101 ; 5. 3. 43 ; and 6. 4. 82, in the ensuing text. It is to be noticed that there is no reference anywhere in the भाषावृत्ति to मैत्रेयविरचित, though दुर्घटवृत्ति and the भाषावृत्तिर्धनवृत्ति often quote from him. There are also no citations from श्रीहर्ष of the Naishadha, in the भाषावृत्ति, दुर्घटवृत्ति, मैत्रेयविरचित and श्रीपतिदत्त । श्रीहर्ष was probably posterior to them and wrote his नैषधीय चरित in about 1250 A.D. कृष्णधर gives, in the भाषावृत्तिर्धनवृत्ति, many quotations from him. Another assertion is that श्रीहर्ष wrote the नैषध at the bidding of जयचन्द्र, or जयचन्द्र king of Kanoj (A.D. 1172—87) . If so, he becomes co-eval with some of those writers.

(K) Vide our notes on Sutras 2. 3. 31 and 2. 3. 65. गोपीनाथ (तर्काचार्य) is the author of the परिशिष्टप्रबोध, a commentary on the कातन्त्रपरिशिष्ट by श्रीपतिदत्त. He was a writer of the 14th. century A. D.

(L) See our notes on Sutras 2. 4. 52 and 4. 1. 66 in the Text. He is the writer of the कातन्त्रपरिशिष्ट and lived in the 13th. century A. D. He is often referred to by भट्टोजि. He does not quote from the Naishadha. His commentator गोपीनाथ had many quotations from it.

Grammar, in 1172 A. D. (M), in which he gave quotations very often, from the Bhasha-Vritti. This shows that our author could not be later than the 12th century A.D. He must have flourished after Kaiyata and composed the Bhasha-vritti before 1172 A.D. Now the Bhasha-Vritti has a commentary—the Bhasha-Vrittyaitha-Vivriti—by one Sristidhara. It was written likely, as would presently be shown, in about 1650 A. D. Sristidhara observes in his commentary that Purushottama-Deva had prepared his Bhasha-Vritti on the bidding of the king Lakshmana-Sena. This king directed that those portions of the Astadhyayi which treated only of the Vedic matters, should be omitted and the remaining portions commented upon. Purushottamadeva adopted his suggestion (N). This makes him a contemporary of Lakshmana-Sena the king of Bengal, whose reign terminated with his over-throw by Mahammed ibn Bakhtiyar in about 1198-1200 A.D. Sristidhara's observation that the author of the Bhashavritti had acted up to the orders of the king Lakshmana-Sena, might be founded on tradition. But there is no reason to suppose it as absurd or deliberately false. That Purushottama-Deva was co-eval with the king Lakshmana-Sena is further confirmed by his mention, with respect, of Govardhanacharya, the author of the Arya Saptasati (O). The naming by him of Varendri (P) in the illustration वरेन्द्रीमगधम् (२।४।७) too, point to his flourishing at this time. The name Varendri did actually arise or become renowned in the 11th and 12th centuries A.D. It formed a part of the kingdom of the Pala and Sena kings of Bengal at this period.

(M) The beginning of the दुर्घटवृत्ति is—

“नत्वा शरणादेवेन सर्वज्ञं ज्ञानहेतवे ।

उद्धृष्टमात्मनाश्रीमकोशवीकाशभास्वते ॥ १ ॥

शाकमहीपतिवत्सरमाने एकनभोजवपचविताने ।

दुर्घटवृत्तिरकारि मुदि वः कण्ठविभूषणहारलतेव ॥ २ ॥”

एकनभोजवपचानां वितानो विन्वासोऽस्ति यस्मिंस्तस्मिन् शाकमहीपतिवत्सरमान इति, that is the Saka year 1095, which corresponds with 1172 A. D.

(N) Says छट्टिवर—‘वेदिकप्रयोगानधिनी लक्षणसेनस्य राज्ञा चान्नया प्रकृते कर्मणि प्रसजन् वृत्तेष्वृतायां हेतुमाह भाषायामिति ।—इति भाषावृत्त्यविवृतिः ।

(O) Viz.—उप बोधनं शाब्दिकाः (Sutra 1. 5. 87. भाषावृत्तिः)

(P) This word वरेन्द्री (Varendri) occurs also in the रामपालचरित, a poem of *double entendres* throughout, like the राघवपाण्डवीय and was composed in the 11th century A. D. by one सख्याकरनन्दी । It is also found in the Silimpur Stone slab

It is very likely that Purushottama-Deva was one of the courtiers or proteges of the king Lakshmana-Sena, as the latter was a reputed patron of Learning. Besides the scholars enumerated in the couplet—

गोवर्द्धनश्च शरयो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लज्जबन्धुश्च ॥ १ ॥

others, such as Pasupati (Q), Halayudha (R) &c., were also his courtiers. Kabiraja is the personage who is the author of the Raghava-Pandaviya. Govardhana is known by his Arya-Saptasati in which he lauds Lakshmana-Sena thus :—

सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुसुद्वन्द्वोश्च ।

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ १ ॥

He also speaks of one Udayana as his pupil in his book—

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्याम् ।

द्वौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ १ ॥

It is said that this Udayana is Udayancharya, the renowned *savant* of Mithila and the author of the Kiranavali and the Kusumanjali. Purushottama-Deva honours and eulogises Govardhana, as stated above,

inscription (प्रशस्ति of प्रहास) of the 11th Century A. D., published in the *Epigraphia Indica*, Vol XIII, and in the मन्वर्चसुकावली by कुल्लुकभट्ट—“गौडे नन्दनवासिनामि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्रां कुले श्रीमदभट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लुकभट्टोऽभवत् । Varendri (वरेन्द्रो) is the वरेन्द्रभूमि i.e. North Bengal, now the Rajshahi Division of Bengal.

(Q) A writer of some ritual compendiums, one of which begins thus :—

“शास्त्रज्ञानविवेकनिर्मलधिषां प्रज्ञावतामययोः

पाण्डित्येन विखञ्जितामरगुरुः प्राज्ञोऽतिसुखः श्रुतौ ।

विप्राणां दशकर्मपद्धतिमिमांसासुबुद्ध्य वेदादसौ

चक्रे भूपतिपण्डितः पद्मपतिः स्वर्गापवर्गप्रदाम् ॥ १ ॥”

This भूपति is लज्जबन्धुः ।

(R) हलायुध clears the point in his self-introduction given at the beginning of his ब्राह्मणसर्वज्ञ viz :—“लब्धं जन्म धनज्ञयाद् भगवतः श्रीलज्जबन्धुपतिराज्ञया सदृशी निजस्य बुधसः प्राप्ता महापावता” and again “यस्मै यौवनश्रेष्ठयोग्यमखिलसत्पापालनारायणः श्रीमालंजय-सेनदेवपतिर्धर्माधिकारं ददौ” and again “माता पद्धतिमयज्ञः पद्मपतिः आह्लादित्ये व्यधादोग्रानः कृतवान् विजात्रिकविधौ ज्येष्ठः परां पद्धतिम् ॥” So हलायुध was the younger brother to पद्मपति । ईशान was the eldest.

in an illustration which he has supplied to the sutra 1.4.87. The Bengali poet Jaya-deva too testifies that Govardhana was a great author—

(1) वाचः पञ्चवक्त्रमापतिधरः, (2) सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव, (3) शरणः शार्थो दुरुद्धते ।

(4) शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचने राचार्यगोवर्धन-

स्वर्णो कोऽपि न, (5) विश्रुतः श्रुतिधरः, (6) धोयी कविज्ञापतिः ॥१॥

Jayadeva is the author of the Geeta-Gobinda and Dhoyi of the Pavana-Duta, a poem written in imitation of the Megha-Duta. Saran was probably Sarana-Deva, the writer of the Grammatical treatise Durghata-Vritti, in which difficult passages apparently of doubtful grammatical accuracy from classical works, were very nicely justified. This perhaps led the poet Jayadeva to speak of him as above viz : शरणः शार्थो दुरुद्धते, that is, Sarana is praiseworthy in dealing with (liquefying) the stiff. In the commentary Rasika Priya on the Geeta-Gobinda, the author king Kumbha also remarks that the six scholars, Umapatidhara, Jayadeva, Sarana, Govardhana, Srutidhara and Dhoyi lived in the court of Lakamana-Sena.

Purushottama Deva was a Buddhist. He began his book with नमो बुद्धाय । Such illustrations as,

जिनः पातु वः (३३११७३), न दोषप्रति बौद्धदर्शने (२११६), बौद्धीयं मतम् (४१११८), महाबोधिं गन्तास्मः (३३३११७), प्रथम्य शास्त्रे सुव्रतय तायिने (११८३२), &c.

Buddha being also styled तायिन्, point to his Buddhism. His promptitude to prepare a mutilated commentary on the Astadhyayi, leaving out its exclusively Vedic portions and thereby to impede and discourage, to a certain extent, the Brahminic faith, seems also to support this view. Besides, he followed very faithfully the other Buddhist grammarians in setting down in several places, the aphorisms of the sage, in forms either mutilated or augmented by interpolations. No Brahmin classical author would do it, as it would entail a wrong Parayana (पारायण) (S) and be a sacrilege. Purushottama's devotion to Buddhism was perhaps, unlike Saranadeva's, very strong and pronounced and this might have made him a distant associate with, or an ill-assorted companion to, the other learned men of Lakshma-

(S) The पारायण is a complete reading, from start to finish, under a kind of religious vow, of holy texts emanating from the sages who are their authors. Panini's Grammar is the chief वेदाङ्ग and hence holy to the followers of the Brahminic faith.

nasena's court, who were mostly the followers of the Brahminic religion. Hence it may be that his name is not in the list enumerating the names of some of these *savants*.

Purushottama Deva was most likely a Bengali. According to Sristidharacharya, he was an obedient acquaintance of the Bengali king Lakshmana-Sena. In his exposition of the Rules on the arrangement of the letters of the alphabet, called the *Pratyakara Sutras*, says he—“वश्, हश्, वश्, जश्, झश्, पुनर्वश्” (T). Now वश् and वश् are different in meaning and sound. In the Deva-nagara alphabet, they are different in shape too. It is only with the Bengalis that व and व are identical in form and pronunciation. They stand alike in the Bengali alphabet. So this passage deserves consideration. Unless Purushottama Deva was a Bengali, why should he remark “वश्, जश्, झश्, पुनर् (that is, again) वश्”? That is, why should he take वश् and वश् as identical by putting the word पुनर् which indicates repetition? This identity consists, of course, only in form and pronunciation. If this extract does not yield a conclusive proof of his being a Bengali, it amounts to a sort of moral certainty. Again such passages in the Bhasha-Vritti as “पञ्चावतो । नद्यां मतुप् ।” (३।२।१०) and “लेखको नास्तिदोषकः” (२।२।२४) (U) also appear very significant and suggestive. He names certain localities as पुच्छरी (३।२।१२), कपिल्यो (३।२।१५) and अन्नकसत्र (३।२।१४), the topographies of which, when determined, may throw further light on the point.

II. The Text.

According to modern investigation, Lakshmanasena's reign began in 1169 A.D. If so, the Bhasha-vritti too is to be taken as composed then,

(T) *Vide* the text of the भाषावृत्ति P. I. The first वश् begins with the चन्ःश्चकार put in the प्रत्याहार Sutra 5. It contains and implies व र ल ज म ङ न भ ष ढ ध ज व ण ड and द. The other is वश् and it begins with चोडा वकार and is in the प्रत्याहार sutra 10. It contains and implies only the letters व ण ड and द. So वश् and वश् cannot be alike in meaning. It is only in appearance and pronunciation that पुरुषोत्तमदेव takes them identical, like others whose mother-tongue is Bengali.

(U) पञ्चावतो or पञ्चा is the name of a river which still passes through North and East Bengal. लेखको नास्तिदोषकः was a very familiar apology with the old Bengali copyists of MSS. They were in the habit of setting down this often, as an excuse for the sins of omissions and commissions in their professional transcriptions—“बयादृष्टं तथा लिखितं लेखको नास्तिदोषकः ।” इति ।

if he had directed Purushottamadeva to do it *after his accession to the throne*. If Sarana and Sarana-deva were identical, quotations from it could also easily find their way into the Durghata-vritri within a year or two. For, Sarana and Purushottamadeva were both under the patronage of Lakshmana-sena and most likely neighbours to one another. But if Sarana and Sarana-deva were not the same personage the Bhasha-vritti might not be written so late, considering the want of facilities in the currency of books at the time. Taking then 20 years or so, as the minimum period for the sufficient circulation of the Bhasha-vritti, so as to make its extracts possible for being inserted into Sarana-deva's work, it might be composed in about 1150 A.D. This agrees well with the view that Lakshmanasena was then merely a prince and not yet a king. As a prince too, he might patronize the Learned as well. Sristidhara then called him a king, simply because he was a king though subsequently. His statement does not absolutely imply that Lakshmanasena directed Purushottamadeva to prepare the Bhashavritti, when the former had actually been reigning. Or he might mean that Lakshmanasena who had ordered for the preparation of the book was the king Lakshmanasena and no one else.

III. The Commentary.

The Bhasha-Vritttyartha-Vivriti is the name of a commentary on the Bhasha-Vritti. Its author is one Sristidhara. He introduces himself as Sristidharacharya. In the colophon of some of the MSS, the commentary has the statement इति श्रीवृद्धिप्रचक्रवर्तिविरचिता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता। But he puts a stanza in Anustup, at the end of every Pada with necessary changes, of such a form as :—

भाषावृत्तार्थविवृतौ श्रीवृद्धिप्रचक्रमणा ।

प्रथमो विवृतः पादः प्रथमाध्यायसङ्गतः ॥१॥

in which only Srisristidhara-Sarmana (श्रीवृद्धिप्रचक्रमणा) occurs and nothing more. As the circulation of his book appears to have been confined only in North Bengal, he was undoubtedly a Bengali Brahmin of this part of the country. This assertion is further supported, if he really had as his surname, the word Chakravartin, a title held by many Brahmins of Bengal.

His object was to amplify the Laghu-Vritti, otherwise known as the Bhasha-Vritti. Says he—

“नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंयुक्तताश्च मतानि ।

श्रीस्तुतिधराचार्यो लघुवृत्तेर्गौरवं कुरुते ॥”

He quotes from the

मेदिनीकोष, सरस्वतीकण्ठाभरण (८२।१३), मैत्रेयरचित, केशव, केशववृत्ति, उदात्तराघव, कातन्त्रपरिशिष्ट (८२।१६), धर्मकौत्ति (रूपवतार), उपाध्यायसर्वस्व, हृदयचन्द्र (८२।२६), कैयट (८२।१६), भाष्यटीका (भाष्यप्रदीप), कविरहस्य (७२।४३), सुरारि (अनर्घराघव) (३२।२६), कालिदास, भारवि, भट्टि, माघ. श्रोहर्ष (नेषधचरित), वल्लभाचार्य (माघकाव्यटीका) (३।२।२१२), क्रमदीप्तर (५।१।७८), पद्मानाभ, मञ्जूषा (५।४।१४४) &c.

This Manjushah does not belong to Nagoji-Bhatta who lived at the earlier part of the 18th century A. D. It is reported that Nagoji was invited by Jayasimha to Jayapur in 1715 A. D. to officiate as a priest in the Aswamedha ceremony performed by that king. On the other hand, the MSS. of the Bhasha-Vrittyartha-vivriti are found to have even been transcribed by its students in 1714 A.D. (V). Bearing in mind the dates of the authors of the Kabi-Rahasya and the Medinikosha and those of the aforesaid transcription of the Commentary in question, Sristidhara seems to have flourished in the 17th century A. D. and written his commentary in about 1650 A. D. We present here to our readers, the beginning and the end of the Bhasha-Vrittyartha-Vivriti as specimens of its internal matters.

(V) The MSS. of the भाषावृत्तार्थविवृति marked here No. X., has the dates of its transcription given in it. At the end of its 6/1 is शकाब्दः १६३२ ; at the end of 6/3, शकाब्दः १६३१ ; at the end of 6/2, श्रीदुर्गाचरण नत्वा विपदसिन्धुतरौ सुदा । हरेचरोलिखन् पुनो शके शून्याब्धिभूपतौ ॥१॥ शकशून्याब्धिभूपति is unintelligible. The last line of the stanza is much worn out and rubbed. To some extent it is illegible too. Though it is so, the MS. No. xi. is explicit and decisive. It has at the end of its 6/3, अतुलिषट्चन्द्रमिति शकाब्दे मासि तपार्था रविवासरे च । श्रीविष्णु-रामेण चरामरेण व्यालिखिता व्याकरणस्य टीका ॥१॥ There is only some rubbing here over the letter त्। It might have been स in its new state. As to the date however,—अतु-लि-षट्-चन्द्रमिति शकाब्दे,—it is quite clear. It is शक १६३६ i.e. 1714 A. D. शकाब्दः १६३१ is 1709 A. D. and शकाब्दः १६३२, 1710 A. D.

ओं नमो गणेशाय ।

अथ भाषावृत्त्यर्थविवृतिः ।

सुरमयनं पुरमयनं मारमणसुमारमणम् ।

फणधरतल्पं फणधरतल्पं वन्दे वाणारिमसमवाणारिम् ॥ १ ॥

नत्वा गुरून् विचार्य प्राचीनसंग्रहकृताश्च मतानि ।

श्रीवृद्धिराचार्यो लघुवृत्ते गौरवं कुरुते ॥ २ ॥

न्यासग्रन्थार्थतात्पर्यप्रथ्यालोचनशालिभिः ।

बोधोऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्मे परिश्रमः ॥ ३ ॥

स्वाभीष्टदेवतानतिरूपं समूलं शिष्यशिष्यार्थसुपनिबध्नु प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षादतः प्ररो-
चयन् गन्धारम्भे वृत्तिकृत् पदामेकं समुदाजहार—

नम इति । यथार्थपक्षग्राहिणी प्रतिभा बुद्धिः । सा स्वतो भक्तवात्सल्येन भक्तानामनु-
कम्पनोद्यत्वेन च यस्यास्ति स बुद्धो भगवान् । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । तस्मै नमः ।
नमःस्वस्तीत्यादिना (२।३।१६) चतुर्थी । प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादिमहिम्ना च तं
नमस्कृत्येत्यायाति । स देवदेवो यथा सर्वज्ञस्तथा तत्परणानुगृहादहमपि प्रकृते कर्मणि
सर्वार्थविज्ञो भवानीति हृदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्षणसेनस्य राज्ञ आश्रया प्रकृते
कर्मणि प्रसजन् वृत्तेर्लघुताया हेतुमाह—

भाषयामिति । भाषते लोकोऽनया परिपाक्येति गुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यकारे
कृते भाषा लोकपरिपाटी । यद्यप्यपशब्दप्रक्रिययापि लोको भाषते तथापि साधुशब्दसाधक-
शास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्दभाषयामिति योज्यम् । तथा ह्याहिताग्निरपशब्दं
प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीर्थां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत् । हे अरय इत्यर्थे हे अलय इति वदतो-
ऽसुरान् सुराः परावभुवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालाप्रविष्टेन नापभाषितवै न स्नेच्छित-
वा इति श्रुतेः (W) । मनसा संकल्पयेत्, ततो वाचाभिलषेत् ततोऽनुक्रामेत् क्रियाम् ।
सा च परिष्कृता वागभिमताय फलायेति श्रुतेश्च । याज्ञिकेन संस्कृतेव वागभिलषनोया ।

(W) अपभाषितवै comes from अप+भाष+तवै and स्नेच्छितवै from स्नेच्छ अन्त्यशब्दे
अस्तुऽपशब्दे चेत्यर्थः with the same affix तवै which is a Vedic one applied in the
sense of कृत्य affixes, that is in the sense of भाव and कर्म । अपभाषितवै therefore means
अपभाषितव्यम् and स्नेच्छितवै स्नेच्छितव्यम् । The rule is कृत्यार्थे तवै-कम्-कृत्य-त्वः (१।४।१४) ।
The sutra तुमर्थे सेसेन् &c (१।४।८) too provides तवै ; but that is in the sense of तुमुन् ।
अपभाषितुम् and स्नेच्छितुम् will then be the meanings.

तस्याश्च विवक्षाविषयत्वम् । साधुहिं दानाध्ययनादिषु कर्मेषु प्रवर्त्तमानोऽपशब्दं न भाषेत ।
शक्तः सदैव संस्कृतं भाषेत । यथा वृहस्पतिः—

“नासंस्कृतां वदेद् वाणीं कर्म कुर्वन्नयश्चियाम् ।
यज्ञेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तौयते द्विजः ॥ १ ॥
सुसंस्कृतामेव गिरं भाषितानापदि द्विजः ।
अपभ्रंशाभिधायी तु वर्ज्यः स्थाव्रयकययोः ॥ २ ॥

इति । तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासनज्ञानादेवेति कारुणिकस्य मुने स्तदर्थं
शास्त्रनिर्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंशयस्तत्तत्पदप्रयोग इति स्वपरिश्रमस्य प्रयोजन-
मभिहितम् । उक्तञ्च—

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नीतं तावत् तत् केन गृह्यताम् ॥ १ ॥”

इति संस्कार स्लेखोक्त्य एव । यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग-
निपुणः स शिवो देवः । तदनुगृहीतो वा पाणिन्यापिशलिकाशक्तृस्त्रादीनामन्यतमस्तदभि-
मतया प्रयोगमर्यादया । भाषणं भाषा । तथाच भाषाशब्देन लौकिकपदप्रयुक्तिरुक्ता ।
तस्याश्च लौकिकविषयत्वम् । काले चास्मिन् कनीयसि सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्
वैदिकेषु प्रयोगेषु लोकस्तया नाथी यथा व्यवहारसम्पादकप्रयोगेषु । अतो ममेदं-
वृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिरित्याह—यथेति । मनेरुचेति (उण्,
४।५।१) मन्यतेरिप्रत्ययः । अकारस्योपधाया उत्त्वचेति । मननात् तत्त्वज्ञानान् मुनिः ।
तथाणां मुनीनां समाहारश्चिमुनिः । तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषाम् । वीक्षाया-
मवधौभावः । अम् त्वपञ्चम्या इति (२।४।८३) षष्ठ्या अम् । पाणिनिस्तृणाणि काव्यायन-
वाक्यानि भाष्यकारमतानि च भाषोपयुक्तानि । तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वीति ।
लघ्वी अल्पा । उक्तरीत्या त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुरित्यमरवचनादिष्टा च । अन्यत्रानर्थित्वदेव ।
वृत्तिरिति वृत्तु विवरणे इत्यस्य देवादिकस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादौ
वावृत्तुघातुं मन्यन्ते तेषां वृत्तु भाषार्थ इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयत इति ।
विघातुमारभ्यत इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयत इति । विघातुमारभ्यते वृत्तिचेति
काकाच्चिवत् । आकरणाशास्त्रमारभमाणो भगवान् । पाणिनिमुनिः प्रयोजननामनौ
वाचिख्यासुः प्रतिजानीते (X) अथ शब्दानुशासनमिति । अथ शब्दो यदप्यारम्भार्थं
स्तथापि—

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥ १ ॥”

(X) This assertion is wrong. “अथ शब्दानुशासनम्” are not the Sutrakara's words. They belong to the भाष्यकार. Says कैयट—“महाभाष्यकारो विवरणकारस्तादाकारणस्य साचान्-

इति स्मरणान् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यत इत्यर्थः। अनुशिष्यन्ते
 अनुपाद्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनम्। करणे क्त्वाट् (३।३।११३)। शब्दानामनुशासनमिति
 शेषषष्ठीसमासः। शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम। देवतावन्दनादिकं मङ्गलमन्यतु किमिति
 मुनिना न कृतमिति न देशम्। अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्। आविर्भूततत्त्व-
 ज्ञानस्य सुनेर्विघ्नाभावस्य सुविदितत्वाच्च। वृत्तिरुद्ध विवृणोति—लौकिकानामिति। लोके
 भवा लौकिकाः। अध्यात्मादि (४।३।६०, वा)। यद्यपि शब्दशब्दः समासे प्रविष्ट-
 स्तथापि केषामिति प्रश्नसुत्रीय आख्येयमिदम्। उच्यते च प्रश्नो यथा बहुपुत्रेण
 मम पुत्रो गरीयानित्युक्ते स पृच्छते कस्येति। राजपुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति।
 यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योन्नयनं भवेत्।

उत्तरं नाम तद् वाक्यस्यालङ्कारमिष्यते ॥ १ ॥

द्वीपविद्रावर्णौ विद्यां यदा लेभे पतिर्मम।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो द्वीपभयं कृतः ॥ २ ॥

अनेनात ग्रामे कीदृशं द्वीपभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते। एवमिहापि वंशा
 मितुत्रेयम्। प्रयोजनच्चापभंशशब्दनिवृत्तिरित्युक्तमेव। अनुशब्देन निष्ठा एवामी
 शब्दा निष्पन्नप्रवृत्तार्थमन्वाख्यानन्त एव न त्वपूर्वतयोपादीयन्त इति प्रतिपादितम्।
 अन्यथाऽऽहोतसङ्केततयाऽर्थसम्पादका न भवेयुः। अभिधानस्याश्रयत्वात्। अभिधान-
 प्रामाण्याद्वि शब्दप्रवृत्तिः। न हि सत्तमस्तोत्रेवं प्रयोगो भवति। तथात्वे पञ्च मुक्त-
 वन्तोऽस्तेत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात्। न चेवम्। तस्मात् स्थितमेतत् सिद्धशब्दान्वाख्यानमेतत्।
 भर्तृहरिणा तु दादशप्रकाराः शब्दा निरूपिताः।

यौगिका योगरूपाश्च रूपाः संलक्षिताः स्थिताः।

नानार्थाच्चेति षट्शब्दा जात्यादेरभिधायकाः ॥ १ ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि।

तदा लाक्षणिकाः षट् सुप्रबभूवे दादश स्मृताः ॥ २ ॥ इति।

योगमूला राजपुरुषपाचकौपगवादयो यौगिकाः। योगे सत्यपि ये प्रतिनियतविधयाः
 सप्तपथैपङ्गजादयस्ते योगरूपाः। वेषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थौ नानुसन्वीयते
 गोमहिषाद्यादय औषादिका स्ते रूपाः। यथोक्तं सुखादयोऽयुतुपन्नानि प्रातिपदिकानीति।
 अतएवेदुदुपत्रस्य चाप्रत्ययस्येत्यत्र (८।३।४१) निर्देवंहिराविंश्चतुरामित्युक्तम्। तेन
 प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियत इति यावत्। उष्णादयो बहुलमिति (३।३।१) तेऽपि

प्रयोजनमाह अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रचीदादीनि पञ्चाह वक्ष्यन्ते। स्वर्वाकां व्याख्यातुं
 तदवयवमथशब्दं तावद् व्याचष्टे अद्येत्यमिति।" भाष्यप्रदीप, P. 1. माधवाचार्य also asserts this
 and supports कैवट, in his exposition of the पाणिनिदर्शन in the सर्वदर्शनसंग्रह।

मुनिनोक्ताः । एवं ये तु लक्षणया वर्तमाना अपि वाचका इव विरेफादयस्ते लक्षितरूपाः ।
द्वौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे ववैरशब्दे वा स विरेफः । विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो
ध्वनति । विरेफशब्दस्तयोरभिधेयावभिधत्ते । न च पराशरादिकमभिधत्त इति
रूढ एव । ये त्वौणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः प्रायेण त्वक्तावयवाद्याः सदुक्ति-
महिम्ना कापि तदर्थमन्दर्शिनस्ते स्थितरूपा यथा कुशलमण्डपादयः । कुतुमितं यथा
स्यात् तथा शलति गच्छति । कुपूर्वः पचाद्यजन्तः शलघातुरिति । कुशं लाति आदत्त
इति वा । मण्डं निस्वावं पिवतीत्यातोऽनुपसर्गे क इति (३।२३) कप्रत्ययान्तावेतौ निपुण-
यद्विभेदवाचकौ ।

‘यथार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥ १ ॥ इति ।

तथात्वेऽपि साधु एव । अथ

“राजान इव स्वकर्मकुशला यत्र मुनयो

यत्र मन्दात्मय इव सनागरमण्डपाः प्रदेशाः ।”

इति जदपदवर्णने स्वकर्म राज्यस्य रक्षकं हरणञ्च तत्र कुशलाः समर्थाः । अथच
कुशं लान्ति गच्छन्ति । एवं सनागरं शुण्ठीसहितं मण्डं पिवन्ति । नागरे विदग्धजनैः
सहिता मण्डपाच्छेदवदयवति कायेऽवयवार्थमपि स्पृशतः । नानार्था जौस्तदादयः ।
यदाप्येते उक्तेषु पञ्चस्वेव प्रविशन्ति तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य
बहूनर्थान् प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः । एवं राजपुरुषसङ्घो राजपुरुष इत्यनया
रीत्याह एत एवेति । एते शब्दा उपचारेण गौण्या लक्षणया वा यद्वन्यत्र प्रयज्यन्ते
तदा लाक्षणिकाश्चेति जातिगुणक्रियात्रयाणां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव । एधत
इत्यादयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः । प्रतिष्ठत इत्यादयो लक्षितरूपा इति सकलसंयहः ।
जात्यादयश्च यथावसरं वक्ष्यन्ते ।

यद्यपि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिनस्तथापि, ‘स्फुटत्वार्था यस्मादिति स्फोटाख्येन
शक्तिविशेषेण संस्कारात् प्रतीतेनार्थप्रतीतिरिति भाष्यम् ।

एकैकवर्णासामर्थ्यान् मेककानुपपत्तितः ।

एकस्मृते नदीदीनसामर्थ्यात् स्फोट इष्यते ॥ १ ॥

नादेराहितवौजायामन्धेन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपोकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ २ ॥

ध्वनिश्च त्रिधा यथा “शब्दार्थोभयशक्तुत्पत्त्यस्त्रिधा संकथितो ध्वनि” इति ।
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णाश्रयः स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति ।
शब्द ब्रह्मेत्याहुराचार्याः । स एवार्थप्रत्यायक इति च स्थितम् । प्रत्यक्षञ्च लक्ष-
णव्यञ्चारः शोकानन्दादिरूप एवात्र प्रमाणम् ।

अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव शब्दा अनुश्रियन्त इत्यलं परिश्रमेण । तेषां तथैव सत्त्वात् । अथ बाह्यसत्त्वानामौशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः ज्ञातो ज्ञायते ? पृथिव्यामेव वा दवीयो-दीपदेशवासिभिः प्रयुक्ताः शब्दाः कथमितरहीपवासिभिर् ज्ञायेरन् ? तस्मादुक्तशब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते तदर्थोऽयमारम्भ इति चेदुचितमेव दीर्घाद्युषां कालप्रभूतत्वेन । कृशायुषां तु तादृशे महति शब्दाद्यैव दुःशकपारवृत्त्या जिघृक्षेव न स्यादित्युद्देशमाशङ्क्य सुशकां प्रणालीं मुनिरुपदिशति ।

प्रकतीति । प्रथमं क्रियत उच्चार्यत इति प्रकतिर्धात्वादिः । प्रतीयन्ते विधीयन्त इति प्रत्ययान्तस्त्वसुप्रकृततद्धितविकरणागमाः । तेषां स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्तेऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्यपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इति भावः । परिकल्पनयेति । अनेन कल्पनामात्रं नतु परमार्थत इति सूचितम् । ननु केऽप्यत्रानेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः कंचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तासुच्चार्य प्रत्ययविधाने सर्वस्वरूपग्रहणेऽलसानां मानुषाणां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह— सामान्येति । धातुत्वं सामान्यम् । अनुदात्तोदात्तस्वरितत्वादयो विशेषाः । तथाच प्रातिपदिकत्वं सामान्यम् । गर्गादिनडाद्यादयो विशेषाः । तद् यथा तदता लक्षणेन बहुल-तममपि प्रमेयं सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणञ्चासाधारणधर्मवचनं यथा गोः साम्रादिमत्त्वम् । वृत्तिकारोऽपि संग्रहसूत्रं स्वत एव सुस्फुटमिति मत्वा मुनिवृद्धयमपि प्रकाशयन्नाह— गत्यन्तराभावादिति । ज्ञानोपायविशेषेषु खौ गतिर्गमनेऽपि चेति स्मरणाद् गतिरुपायः । अन्तरशब्दोऽन्यार्थः । यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य (२।५।३१) परिनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्तोपायान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रितत्वाद् गुणत्वे विभाषा गुण इति (२।३।३५) पञ्चमी । अभागे हि स्वसम्बन्धमाश्रयति । नतु ज्ञापकाहेतोरेव हेति नियमः । प्रयोगादाख्यायामिति (२।१।४८) निदर्शात् । सुवृत्तानि तिष्ठन्तानि च पदान्यर्थसम्पर्काणि च । न च अदुःख इत्यादीनि वृद्धिरद्वैजितिः (१।१।१२) वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा वर्णाः सुखप्रतिपत्तार्थसुदार्द्रियन्त इति चेत् तदपि न । दीर्घानुस्वारविसर्जनौयजिह्वामूलीयादीनामप्रयोगात् । कादयो भावसानाः स्पर्शा इति स्थिते तेषां पञ्चानां वर्णाणामतिविप्रकीर्णत्वात् केषामपि वर्णानां द्विस्त्रिचिद्दृशानां मुनिरूतस्य सार्थकतयाऽवश्यमेव चतुर्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्यर्थ इति विन्दव्यं सिद्धान्तमाह— वर्णानामित्यादि । वर्णा अकारादयः । तेषामाद्यसुचारणमुपदेशः क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थमुपादानम् । अनुबन्धासङ्गनचार्थो यस्य स उपदेशस्तथेति प्रकृते योजयति । तदुभयमिति । उभावयवयवौ यस्य वृन्दस्य तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्य रूपं प्रत्याहारसंज्ञार्थम् । तर्ह्येतस्मिन्नादिरन्ध्रेण सहेतेत्येतत् (१।१।७५) प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तावकारादीनामग्नित्वेवमादिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति ।

सा चेति । संज्ञेति लाघवेन संयज्ञो यथा स्यादिति कृत्वा । तथा चाजम्भणादिसंज्ञार्थ-
मेतानि सूत्राणि । सूत्रम्—

“स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥ १ ॥ इति ।

स्तोभा निरर्थकाः । तदधीनं सूत्रम् ।

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षसमाधानं आख्यानं पञ्चलक्षणम्” ॥ २ ॥

इति तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्वपक्षः । समाधानं सिद्धान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्युप-
गमार्थ इति यावत् । अत्र विभक्तयो न कृताः । न च संहिताकार्याणि । स्वरूपभङ्गभयात् ।
प्रयोगस्य वर्णानुकरणरूपानामेषां कार्यार्धसुपाक्तानामभेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

“येनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृतं च आकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः” ॥ १ ॥

इति काव्यायनवाक्येन सूत्राणामेषां श्रीमहेश्वरमुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं
साधुतममेवाभिधत्ते ।

अथ आकारग्रहणार्थं इति । कथम् ? आकारस्य अकारेण सावर्ण्याभावेन
दीर्घाप्रान्तिः । विवृतं करणसूत्राणां स्वराणाञ्च । तेभ्य ए व्यो विवृततरौ । ताभ्यामपि
रे व्यौ । ताभ्यामपि आकारः । संवृत स्वकार इति शिच्चासूत्रप्रणयनात् । अत आह—
आकारस्येति । शास्त्रान्ते अ अ इति (८।४।६८) सूत्रम् । तस्य चायमर्थः । प्रयोगे
अकारः संवृतकरणक एव प्रयोष्यः । केवलमाकारेण सावर्ण्यार्थमत्र विवृतत्वेनोपदेष्टव्य
इति विवृतेनाप्यकारेण विवृततरस्याप्याकारस्य सावर्ण्यम् । विवृतोपदेशसामर्थ्यात् ।
तुल्यास्यप्रयत्नमिति (१।१।६) निर्देशाच्च । चतुर्दशैव सूत्राण्येकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषा-
मेकेनैव प्रकारेण विवरणं कुर्वन्नाह च । आकारादीनित्यादि । सूत्राणां विच्छेदेन पाठाण्य-
आकारादीनामन्यत्वादादिरन्त्येन सहेतेति (१।१।७१) सूत्रस्योपस्थाने तानि तानि नामानि
भवन्तीत्याह—अन्त इति । आदित्वं तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य भवतीति काल्पनिके-
ऽप्यादित्वे इमादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्वत्र अकारादयो ह्यत्र एव । ह्यवरडादौ तूच्चारणार्थो-
ऽकारः । ननु ह्यसंज्ञाया अनिव्यतिरेकां कथमित्संज्ञेत्याह—इत्संज्ञकानिति । युक्ति-
माह—प्रत्याहारार्थमिति । अतस्तत्सामर्थ्यादादिरन्त्येनेति (१।१।७१) सूत्रेणैवोपपत्तौ सङ्-
ग्रहणादधिकारित्वसंज्ञा क्रियत इति भावः । प्रत्याहारश्च स्वल्पेन प्रवृत्तेन यद् बहुनामुपादानं
तदर्थम् । न त्वगनादिसंज्ञाकार्यार्थम् । तथाच दोषो व्यौ (६।४।६०) तिङ्शिच्प्रभृतयः
प्रयोगाः । क्रियाविशेषणत्वात् कौवलम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकाया संयोज्याति—

एकमिति । नानो विशेष्यत्वात् क्लीबत्वमितिभावः । चतुःसहितानि पञ्च (Y) प्राक-
पार्थिवादः । (२१।६०, वा) । लकारोपदेशस्य लङित्वादङ् (३१।५५) संज्ञयेति अतिश्च
फलम् । कुमारी ऋतक इति वक्तव्ये लतक इत्यस्याप्यसामर्थ्यात् कुमार्य् लतक इति लकार-
स्याच्चे यणादेशः । (३१।७७) फलमिति । नतु सावर्ण्यम् । ऋकारलकारयोः सवर्ण-
संज्ञेयमिति सिद्धम् । तथाच दाताद्वल्ङित इति (११।५५) निर्देशः । नापि यण्विधौ यथा-
संख्यार्थम् । आन्तरतन्वात् सिल्लेः । इत्संज्ञापि प्रयोजनम् । अङ्गविधानसामर्थ्यात् ।
हकारस्याट् स प्रवेशाद् वह्निर्णेति शत्वम् । भलि प्रवेशात्कमे यङ्ङुगन्तात् लोट्सिपि
शंशांश्चेति दीर्घानुस्वारौ । शलि प्रवेशात् क्सच्च दुहादेः । आद्यो वकारोऽन्तःस्थः
सानुनासिको निरनुनासिकश्च दन्त्योष्ठोऽल्पप्राणः । अन्यस्तु अग्रन्तवर्त्ती वर्ग्य ओष्ठः
सृष्टकरणः । तस्यैव भष्भावः । तेन ऋगाविद् विवृत्तमा वक्ष्यतीत्यादौ न भष् । तथाचापि-
शलिः—“दन्त्योष्ठत्वादकारस्य वक्ष्यधवृधां न भष् ।” इति ।

“उद्धृतौ भवतो यत्न यो वः प्रत्ययसन्मिजः ।

अन्तःस्थं तं विजानीयाच्छेषो वर्गोऽय उच्यते ॥१॥” इति ।

तथा संवत्सरशब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तःस्था द्विप्रभेदा इत्यन्तरतमे सानुनासिके
वकारे सर्व्ववत्सर इति । सम्बदितं सम्बाद् इत्यादिके वद स्थैर्य्ये वद संदेश इत्याह्वीयस्य वा
ओष्ठत्वात्मकारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवायामिति चौरादिके ।

रपर इति । ऋकारसावर्ण्ये लकारस्य गृहणे तवल्लकार इत्यत्र लभावार्थं र इति ।
ह्यवरद्वित्यत्रस्थरवर्णेन लसित्यत्रस्थाकारेणानुनासिकेन इता प्रत्याहार इति जयादित्यस्य
वृत्तिवृत्ततो मतम् । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति (८।१४७, वा) कात्यायनस्य मत-
मित्येतद् इयम् । अन्यदुष्वादि । एकं त्रीणीत्यादावेवामप्रवेशः । एतास्तु चतुर्दशसूत्रा
निबद्धाः । परास्तु सुदसुप्तङ्गादयः कल्पिताः संज्ञा निर्द्व्यन्ते । अथोगवाहानां
सामान्येनोपदेश इति । शिञ्चासूत्रे अवर्णोऽयमन्यशब्दैकदेशः । जे प्रोष्ठपदानामित्यत्र
(७।३।१८) ज इतिवत् । बाह्व प्रयत्न इति घञि बाह्व उच्चारणम् । तेनान्ययोगोच्चार्याणा-
मनुस्वारादीनां सामान्येन ह्लादिना अवहार इत्यर्थः । स च यथा शक्नोत विधिः
कर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः । अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिन्नकार उच्चारणार्थः ।
हकारो दिव्यठाले । अटि शल्थमि च प्रवेशार्थम् । तेनार्हणाध्वक्षदिति । लङ्मध्योऽकारः
प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् ।

(Y) अस्मिन् मते “एकं डे षट् तथैवैकं चतुषच षड्वै च” इत्येव पाठः । तवेदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये-
(८।१।१४) व्यनेन नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थव्यनेन वा (८।१।४५) चतुषधेत्वत् नित्यं पलम् । मतात्तरं तु
“चतुरिति सन्प्रत्ययान” पदम् । तस्य चतुर्वारमित्यर्थः । तत्र द्वित्रित्युत्तरिति क्लृप्तोऽयं इति (८।१।४३)
वैकस्मिन्नीचो विवर्जनीयः ।

“एकस्मान् ङ अ ञ वटा दाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कसमाः स्युः ।

जेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः श्लौ षड्भ्यः ॥१॥

इति महाभाष्यम् । (Z)

१ । वृद्धिरादेच् (११११) ।

संज्ञारूपेणार्थवत्त्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धिश्चाद्वात् स्युः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थ
एव । आदिति ऐजिति च पृथगेव पदे । ... ..

From the end, that is, from the end of the चतुर्थपादे of the अष्टमाध्याये ।

६५ । भरो भरि सर्वर्णे (८१६५) ।

भरः किम् ? श्राद्धम् । रेफात् परस्य ङकारस्य गकारे न लोपः । भरि किम् ?
प्रियप्रञ्चञाम् । प्रियाः पञ्च धेयां तेषाम् । अल्लोपोऽन (६११३४) इत्युपधालोपः । कुत्वं
नकारस्य अकारः । पूर्वतासिद्धीये न स्थानिवदिति (१११५८, वा) अल्लोपो न स्थानिवत् ।
अतः चकारस्य अकारे न लोपः स्यात् । हल इत्येव । वाग्मी । अतः गस्य गकारे लोपो न
भवति । प्रतमिति । अच उपसर्गात् (७११४७) इति द्वितकारः । स वादेशः । कृतकारे
तस्यान्त्यस्य लोपः । शिख्योति । शिषधातो हर्धिः । दृत्वेन घस्य ङः । भलाञ्जय
भर्षीति (८१६५३) ङकारस्य ङकारः । अम् । असोरलोपः (६११११) अहस्वारपर-

(Z) “इति महाभाष्यम्” indeed !! The supporters of Sristidhara, if attempting to
verify this statement, will surely be as successful as was once an admirer of the
military, who was determined to have an interview with and therefore in
search of *Captain Towers*, whom he had heard of in :—

“Our revels now are ended ; these our actors,

As I foretold you, were all spirits and

Are melted into air, into thin air :

And like the baseless fabric of this vision,

The cloud-*Capt towers*, the gorgeous palaces,

The solemn temples, the great globe itself,

Yea, all which it inherit, shall dissolve ;

And, like this insubstantial pageant faded,

Leave not a rack behind. We are such stuff

As dreams are made of, and our little life

Is rounded with a sleep.”—The Tempest, Act IV., Scene i.

The stanza एकस्मान् ङ अ &c. occurs in the *Kasika Vritti* (काशिका वृत्ति).

सवर्णौ । ञकारात् परस्य ङकारस्य ङकारे वा लोपः । रुन्वोति । रुधिर् व्यावर्णे ।
हेधिः । धातुधकारस्य भलाङ्गश् भक्षीति (८४५३) दकारः । तस्यापि धकारे वा लोपः ।
बन्धुमिति । इत्थ बन्धने । अग्निद् । तुमुन् । धातुधकारस्य जश्चत्वेन दकारः । तस्य
वा लोपः । तर्पति । छप प्रीयने । लघूपधगुणः (७३८६) । तकारो दन्त्यः । पकार
ओष्ठ इति सावर्ण्याभावात् लोपः । अत्र स्वरसूत्रे हे इति ।

६६ । उदात्ताबुदात्तस्य स्वरितः (८४६६) ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगाङ्गाकाश्रपगालवानाम् । (८४६७)

अत्र नोदात्तस्वरितोदयसूत्रे उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । आकरणं निमङ्गलमिदम् ।
आदौ वृद्धिरादैजिति (११११) वृद्धिशब्दः । मध्ये शिवशमरिष्टस्य कर इति (४४१३३)
शिवशब्दः । अतोदयशब्द इति ।

६८ । अ अ इति (८४६८) ।

आदौ विवृतो द्वितोयः संवृतः । विवृतोऽकारः प्रयोगेषु संवृतो भवतीति । तत्तत्-
कार्यार्थं विवृतः । नतु तस्य तथा प्रयोगः । अपितु विवृतत्वेनाद्येनाकारेण द्रष्टेनात्र दीर्घ-
प्रत्यययोगं न्यस्यते । विशिष्टगुणवत् उच्चारणसामर्थ्यात् उदयग्रहणादुपवर्त्तमानादा ।
अकाररूपेणोदयो यः स संवृतो भवतीति वा । त्रिपाद्यामसिद्धाधिकारे संवृतत्वविधानं
तस्यासिद्धत्वाद् दीर्घत्वादिकार्यार्थमिति त्रेत्रेयः । वृच इति । विसर्गनिकटेऽपि संवृतो-
ऽयमकारः । सिद्धिरिति । अनेन वृत्तिज्ञता मङ्गलं सूचितम् । अशब्दो विष्णुवाचक
इत्युच्चारणादेव सर्वं सम्यग्मम् । काशिकेति । काशयति प्रकाशयति सत्तार्थमिति काशिका
जयादित्यविरचिता वृत्तिः । काशां भवा वा । भागवृत्तिर्भर्तृहरिणा ओधरसेन-
नरेन्द्रादिष्टा विरचिता । तयोर्वृत्तयोर्मेतं व्याख्यातुं प्रतिपादयितुं यदि धीः प्रतिभा वर्त्तते
तदेयं भाषावृत्तिः विचिन्तायामिति श्लोकार्थः । विलोक्यतामिति च कश्चित् पाठः । कश्चित्
काशिकार्थः कश्चिद् भागवृत्तार्थो मया प्रकाशितः । न स्वमतिचाश्रयादेवाभ्यामन्यत् किमपि
विवृतमिति भाव इति

भाषावृत्तार्थविवृतावष्टमाध्यायसङ्गतः ।

चतुर्थो विवृतः पादः श्रीहृष्टिधरशर्मणा ॥ १ ॥

इति श्रीहृष्टिधरचक्रवर्त्तिज्ञता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता । श्रीरामः । श्रीः ।

The so-called quotations in the commentary "from the Maha-bhasya" will often be found either wrong or altogether non-existent and hence probably given on hearsay (A A). If they were not the foolish manipula-

(A A) Sristidhara's attempt to explain पट्टिकोपाध्याय in पट्टिकोपाध्यायः जिष्याय कर्णचपेटामदात्, probably in imitation of सुखिकोपाध्याय सुखे चपेटो ददाति (महाभाष्य, 1.1.1-) is curious (vide our note on 1. 4. 32). He had, it seems, no महाभाष्य

tions of the Scribes, the conclusion is irresistible that the acquaintance of Sristidhara's countrymen with the Mahabhasya had dwindled at the period to nothing. In fact a few centuries back the king Lakshmanasena had been, if Sristidhara is to be believed, tired of the Vedic portions of Panini's Grammar. Purushottama too helped him in keeping them away from the people as much as he could. Thus the Bengalis generally neglected and ceased from studying the Astadhyayi (BB) and the Mahabhashya. The Vedic Sutras of the former were unknown to them. This state continued for a pretty long time. Even a few decades ago, the Bengali pundits were unable to

by him, while composing his Vivriti. In fact he based his book on the Nyasa (or the काशिकाविवरणपत्रिका by जिनेन्द्रबुद्धि) । So he says—

न्यासश्चाद्येतात्पथ्यं पथ्यालोचनमालिभिः ।

बोध्योऽयं कथनावधिः कृतिभिर्मै परिव्रजः ॥ १ ॥ इति ।

Some read here शोधः for बोध्यः । The Nyasa was most likely the first of the commentaries on the Kasika Vritti. (*Vide* the Introduction of our edition of the Nyasa published by the V. R. Society, Rajshahi).

(BB) There were of course some exceptions e.g. Brihaspati (बृहस्पति) the celebrated Rayamukuta (रायमुकुट), Raghunatha Siromani (रघुनाथसिरोमणि) of the Didhiti (दिधिति), Kulluka-Bhatta (कुल्लुकभट्ट) the commentator of the Manu-Samhita (मनुस्मृति) &c... The Raya-Mukuta wrote a commentary, entitled the Padachandrika on the Amarakosha. He had shown in it a profound knowledge of the Astadhyayi, though some subsequent writers on Amarasimha occasionally carped at him. That the Raya-Mukuta was a Bengali is clear from the following statements quoted from the Padachandrika.

“ज्योतिषमन्त्राणिपुत्रमन्त्राश्चरुचं हारं ज्ञातुकुच्छलेः

रवौचक्षुरिता दशाक्षुक्षिणः शोचिषतौहर्मिकाः ।

यः प्राप्य विरदोऽपरीष्टकनकसामैरविन्दन् वृषा-

श्वमेभै स्वरुनेष रायमुकुटामिख्यामभिख्यावतीम् ॥६॥

यत्पुत्रा वृषमनिमौलिसमथो विशासरायादयः

ख्याता दिग्गजिनामपोह जयिनो लोके कवीन्द्राय ये ।

ब्रह्माख्यमरपादपादिसहितं येऽदुस्तलापूरुषं

तत्तद्व्यवहितेपनिर्गतज्ञः कृत्येषु ग्राह्ये तु ते ॥ ७ ॥

construe and explain the hymns of the Rig-Veda and the Aphorisms of Panini's Grammar, especially those on accents. This retrogression dated probably from the 16th century A.D. Oh ! for its utter vanishment from Bengal.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

पुष्पां पण्डितसावर्भौमपदवीं गौडवर्णोपाधिवाद
यः प्राप्तः प्रथितो ब्रह्मतिरिति आलोकवाचस्पतिः ।
कोपस्थामरनिर्मितस्य विविधव्याख्यानदीक्षागुरुः
सानन्दं पदचन्द्रिकां स कुरुते टीकाभिमां कौतुके ॥८॥
इयं षोडशटीकावसारमादाय निर्मिता ।
अतोऽभिखितोऽर्थोऽस्मां न हेयः सप्तसा वृत्तेः ॥९॥

And again—"इति महिषापनीय-कविचक्रवर्ति-राजपण्डित-पण्डितसावर्भौम-पण्डितचूडामणि-महाचार्य-रायमुकुटमणि-श्रीमदब्रह्मतिरिक्ताशामरकोपपञ्चिकायां पदचन्द्रिकायां लिङ्गादिसंघट्टवर्गः समाप्तः । समाप्ता चैवममरकोपपञ्चिकेति ॥"

The age of the Pada-Chandrika is ascertained from the incidental mention of a date viz : year 4532 of the Kali-Yuga (कलियुग), that is, 1353 Saka which corresponds with 1431 A.D. There is a complete MS. of it, in the Varendra Research Society, Rajshahi, which appears to have been copied out within fifty years of its composition, viz : in 1396 Saka, i.e. 1474 A.D. The गौडवर्णोपाधि mentioned by the Raya-Mukuta appears to have been Jadu (यदु) or Jalaluddin Mahammed Shah who reigned over Bengal from about 1414 A.D.

to 1431 A.D. He was a son to Raja Gonesha (राजा गणेश or कंसरायच) who was called Kanas (कंस) by the Mahomedan Historians. Raja Gonesha reigned from 1409 A.D. to 1414 A.D. Jadu was succeeded by his son Samas-uddin Ahmedsha who reigned from about 1431 A.D. to 1442 A.D.

अथ

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

नमो बुद्धाय भाषायां यथात्रिमुनिलक्षणम् ।

पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥ १ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । लौकिकानां प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया सामान्यविशेषवता च लक्षणेन । गत्यन्तराभावात् । वर्णानामुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासञ्जनार्थः । तदुभयं संज्ञार्थम् । संज्ञा च (१) लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ।

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

१ । अइउण् । २ । ऋऌक् । ३ । एओङ् । ४ । ऐऔच् ।
५ । ह्यवरट् । ६ । लण् । ७ । जमङणनम् । ८ । भभञ् । ९ । घढधष् ।
१० । जवगडदश् । ११ । खफङ्ठथचटतव् । १२ । कपय् । १३ । शषसर् ।
१४ । हल् इति प्रत्याहाराः ।

अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्वान्ते णकारादीनित्संज्ञकाननुवभ्राति । प्रत्याहारार्थम् । तत्र णकाराद्येष्टतुर्दशभिरनुबन्धैर्यथाक्रमम्—

एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयम् ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुः पञ्च षड्वेव च ॥ १ ॥ इति ।

अण् । अक् इक् उक् । एङ् । अच् इच् एच् ऐच् । अट् । अण् इण्
यण् । अम् यम् डम् । यज् । भप् भष् । अग् हग् वग् भग् जग्
पुनर्वग् । क्व् । यय् मय् भय् खय् । यर् भर् खर् चर् शर् । अल्

(१) सा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थेति पाठान्तरम् । तत्र संज्ञार्थमित्यत्र गुणोभूतः संज्ञाशब्दः सत्येन प्रत्यवच्छिन्नः । गुणोभूतस्यापि प्रत्यवसंज्ञस्य न्यासादौ समर्थनात् ।

हल् वल् रल् भल् शल् इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१।१।५१) । चयो द्वितीयाः शरि षौष्करसादेः (८।४।४८, वार्त्तिकम्) ।
अमन्ताड्ड (उच्चादि, १।१११) इत्येतैश्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ॥ १।१ ॥

१ । वृद्धिरादैच् ।

आदैकार ओकारश्च वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

२ । अदेङ् गुणः ।

अदैकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः ।

३ । इको गुणवृद्धी ।

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते इक एव स्थाने वेदितव्ये । सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोरित्यङ्गस्य (७।१।८४) गुणो भवति । चेता । होता । स्तोता ।
भविता । तरिता । सिचि वृद्धिः (७।२।१) परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अहौषीत् ।
अस्तावीत् । अलावीत् । अकार्षीत् । कथं द्यौः पन्थाः सः ? गुणवृद्धि-
शब्देनानभिधानात् ।

४ । न धातुलोप आर्धधातुके ।

धात्वेकदेशो धातुः । धातुलोपनिमित्त आर्धधातुके ये गुणवृद्धी प्राप्नुत
स्ते न स्तः । लोलुवः । पोषुवः । मरीमृजः । पचाद्यचि यङो लुक् ।
इक इत्येव । अभाजि । रागः ।

५ । कङिति च ।

किति ङिति च निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न स्तः । किति चितम् ।
सुतम् । सुक्तम् । कृतम् । सृष्टः । ङिति चिनुतः । चिन्वन्ति । कुरुतः । कुर्वन्ति ।

मृष्टः । सृजन्ति । मसृजुः । कथं मार्जन्ति ममार्जुः ? सृजे रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते (२) । व्यवस्थितविभाषया निव्यं तुन्द-परिसृजः (३) ।

६ । दीधीवेवौटाम् ।

दीधीवेव्यौ हान्दसौ । इटो गुणो न स्थात् । अकण्ठिषम् । अरणिषम् । लुङि भिपि लघूपधगुणो (७।३।८६)ऽत्र निषिद्धः ।

७ । हलोऽनन्तराः संयोगः ।

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यन्ते । अन्निरिति गनौ । स्त्रोति सतराः ।

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखसहितया नासिकया यो वर्ण उच्चार्यते सोऽनुनासिकसंज्ञकः स्थात् । अँ । औ । ओँ । ङवणनमाः । दधिँ । (४)

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

तुल्यमास्यं तात्वादिस्यानं प्रयत्नः स्पृष्टतादिषु येषां तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यौ वर्ग्येण सवर्णः । अचः सस्थानाः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८) । शङ्किता । कुण्डिता । अकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) । दण्डायम् । खट्वायम् ।

(क) ऋकार एकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । (५)

(२) एतत् भाष्यकारेणान्वदीयमवलम्बेको गुणवृद्धौ (१।१।१) इत्यव्ययीकृतम् । तथाच—“इदानीं सैयकारणा मृजिरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते परिसृजन्ति परिमार्जन्ति परिमसृजन्तुः परिमार्जन्तुरित्याद्यर्थम् ।” इति । संक्रामतो गुणवृद्धौ अद्यादिति संक्रमः कृङित्प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) दुर्घटवृत्तावप्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रिता । मेघेश्वरचित्तु धातुप्रदीपे तुन्दपरिसृज स्तुन्दपरिमार्ज इत्युभावेव दर्शितवान् । वस्तुतस्तुभावेव स्तः । अतएवात्रेयो मृजति भिदादिपाठादङ् गणपाठादेव वृद्धाभाव इत्याह ।

(४) अणोऽप्रत्ययस्यानुनासिक (८।४।५०) इत्यनेनावावसानेऽप्रत्ययस्य दक्षिणव्यस्ताणोऽनुनासिकत्वं वा भवति ।

(५) Instead of attaching star marks to the *partikās*, we have numbered them under the aphorisms to which they belong, with letters (क), (ख), (ग),

होष्ट एकारो होतृकारः । एकारो दीर्घा नास्तीति ऋकारः ।

१० । नाज्भलौ ।

अज्भलौ परस्परं सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्डहस्तः । दधि शीतम् ।
वैपाशी मत्स्यः । आनडुहं चर्म । यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

११ । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।

ईदूदेकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अग्नी इमौ । वायू अत्र ।
खट्वे इह । पचेते इह । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येके । इवार्ये
वकारोऽयमित्यन्ये । (६) मणीव । दम्पतीव ।

१२ । अदसो मात् ।

अदसो मकारात् परमीदूदेत् प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अमी अत्र । अमू
आसाते । मादिति किम् ? अमुकेऽत्र । अदसः किम् ? शम्यत्र ।

१३ । शे ।

शे इति सूत्रं छन्दोभागः सुपामादेशः (७।१।३६) ।

१४ । निपात एकाजनाङ् ।

एको योऽज् निपातः स प्रगृह्यसंज्ञकः स्यात् । अ अपकर्ष । उ उत्तिष्ठ ।
आ एवं मन्यसे । आ एवं किलैतत् । अनाङ् किम् ? आ उष्णमोष्णम् ।

ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं कृतं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङ्कित् ॥ १ ॥

&c...The students are to understand that they come from कात्यायन and when quoting them, they are to supply after those vartikas, either the words इति वाच्यम् or इति वक्तव्यम् or इत्युपसंख्यानम् if not already supplied, to show that they belong to him.—The गण sutras are marked here as (1), (2), (3), &c...

(6) तथाहि कादम्बस्तुतदलानिव पङ्कजानौति प्रशस्तिस्त्रितानिव केशिदन्तचतानौति श्रीपतिपुत्रम् ।
कुक्षौ गिरीवाचलकन्यकाया इति मृष्टिधरपुत्रम् । नैषधे च—

‘स्रुटोत्पलाभ्या मलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुङ्कुमलाशया ।

निपत्य विन्दु इति कञ्जलाविधौ मणीव गौक्षौ तरलौ विरजतुः’ ॥ १ ॥ इति ।

१५ । ओत् ।

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । अहो अहम् । (7) उताहो इति ।

१६ । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ।

सम्बुद्धावोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञं स्यादितौ परे । भानो इति । अन्येषां भानविति । सम्बुद्धौ किम् ? गविलयमाह । अनार्थ इत्येकवृत्ता-
(8) वुपयुक्तम् ।

१७ । उजः ।

उज् इतौ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । उ इति । अन्येषां विति ।

१८ । जँ ।

उज इतौ जँ (9) चादिश्यते शाकल्यस्य मतेन । जँ इति । उइति । अन्येषां विति ।

१९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

ईदूतौ चेति सूत्रच्छन्दीभागः । (10) उक्तं प्रगृह्यम् ।

(7) “अहो अहं नमो मर्द्धं यदुद्धृत्य सुमध्यया ।

उज्जास्य नवने दीर्घं साकाङ्गमहमौचितः” ॥ १ ॥

इति आम्बवतीविजयकाव्ये आम्बवतीदर्शनोत्तरं कृष्णस्योक्तिः ।

अहो अहोभिर्महिमा हिमामनेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां खराईताम् ।

तपसुपूर्तावपि मेदसाभरा विभावरीभिर्विभराभ्युविरे ॥ १ ॥ इति नैषधीये ।

(8) एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वैदिके लौकिके च विवरणे इत्यर्थः । “एकवृत्ताविति काशिकायां वृत्तावित्यर्थः । एकशब्दस्य सुखराधेत्वात् काशिकायां सुखरावृत्तौ । कन्दस्यपि व्याख्यानमिति भावः । भागवतसंस्कृतं वा । सा हि द्वयोर्विवरणकर्त्री”ति भाषावृत्त्यर्थविवृतौ मृष्टिधरचक्रवर्ती ।

(9) अनुनासिकफलन्तु यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको (८११४५) वेति पाश्चात्तुनासिकत्वम् । यथा यदेतन् इति पठसि । पचे यदेतद् इति पठसीति । एवं वागूं इति वाङूं इति वा । अजूं इति अजूं इति वा । बिजूं इति बिजूं इति वा । ककुजूं इति ककुजूं इति वा । प्रगृह्यत्वे ऋचि परत एव संहिता-प्रतिषेधः ।

(10) अन्ये त्वेतावन्मन्त्रे । तथाहि भट्टोजि :—“न चायं योगश्चान्दसखयाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्यम् । सुनिवर्त्योक्तिं विनाशदिच्छया चान्दसत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । लोके प्रगृह्यत्वं न

२० । दाधा घृदाप् ।

दाज्दाण्दोदेडो धाज्धेटौ च घुसंज्ञकाः स्युः । प्रणिददाति ।
प्रणिदधाति । अदाविति किम् ? दाव्दैपो र्मा भूत् । दातं धान्यम् । अवदातं
वस्त्रम् ।

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् ।

असङ्ख्ये आद्यन्तवत् कार्यमतिदिश्यते । वलादेरिट् । अलाविषुः ।
अजादावियङुवडौ । त्रियौ । भुवौ । अन्तवत्त्वेऽजन्ताद् यत् । अध्येयम् ।
व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति (११) वक्तव्यम् । एकाचो द्वे प्रथमस्वेति (६।१।१)
बहुव्रीहिं वक्षति । स यथेह जजागार तथा इयाय । आर । आदेशप्रत्यय-
योरिति (८।३।५६) पत्वं वक्षति । यथेह पक्षति तथाऽपाचीत् ।

२२ । तरप्तमपौ घः ।

एतौ घसंज्ञकौ स्याताम् । कुमारितरा । कुमारितमा । गौरितमा ।
घरूपेति (६।३।४३) ह्रस्वः ।

२३ । बहुगणवतुडति संख्या ।

बहुगणौ प्रचुरार्थौ । वतुडती प्रत्ययौ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकत्वः ।
गणकत्वः । गणशः । तावत्कत्वः । कतिधा ।

२४ । णान्ता षट् ।

२५ । डति च ।

यकारनकारान्ता संख्या डतिप्रत्ययान्ता च षट्संज्ञा स्यात् । षट् सन्ति
पञ्च वा । पञ्च सप्त नव दश पुरुषाः । एकादश । अष्टादश । कति सन्ति ।
कति पञ्च । षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) जश्शसो लुक् ।

भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलभाच्च ।" इति (शब्दकोशे) । यत्र निषिद्धं तदनुमतमेवेति यद्यी आसक्तौ वातप्रभौ
आपतति शरः पपो उदिते पठिष्यति शिष्य इत्यादौ भवितव्यमेव प्रकृतिभावेन । यान्वनेनेति यद्यी मुक्तिपथोऽश्वो
वा । पिबति रसान् पाति वा लोकमिति पपोः सूर्यः । वातं प्रमिमौत इति वातप्रभौर्भूगविशेषः । यापो किङ्
क्षेति (उण्, १।४२८) वातप्रभौरिति (उण्, ४।४४१) मोङ्च्य ईप्रत्ययेन ययौः पपोर्वातप्रभौरिति । तस्य डौ
सर्वणदीर्घाद ययौ पपो वातप्रभौ इति स्युः । तत्पथोमे ऽच्च भाषायामप्यनेन प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।

(११) व्यपदेशो विशिष्टकथनं तादृशेण निर्देश इति यावत् । तत इतिरस्यर्थे । व्यपदेशी । तवत् ।

२६ । क्तवतू निष्ठा ।

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामसंज्ञकानि स्युः । सर्वस्मै सर्वस्मात् । विश्वस्मै विश्वस्मात् । उभयशब्दो नित्यद्विवचनटान्विषयः । उभयोऽन्यत्र । इतर इतम इतर अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायस्त्वत् त्व । नेम अर्द्धपर्यायो नेमभिन्नः । सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर् त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ।

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

दिग्बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।

२९ । न बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सा संज्ञा नास्ति । प्रियविज्ञाय देहि । स्त्रीभावो न भवति । त्वत्कपिलको मत्कपिलकः । कुत्सात्यर्थे प्राक् टेरकञ् न भवति (५।३।७१) । प्रागिवात् क (५।३।७०) एव भवति ।

३० । तृतीयासमासे ।

अत्र सर्वनामसंज्ञा नास्ति । मासपूर्वाय देहि । पुनः समासग्रहणाद् वाक्येऽपि । मासेन पूर्वाय ।

३१ । इन्द्रे च ।

इन्द्रे सा संज्ञा नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२ । विभाषा जसि ।

इन्द्रे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे कतरकतमाः ।

३३ । प्रथमचरमतयाल्पाङ्गकतिपयनेमाश्च ।

एते जसि वा सर्वनामानि स्युः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । तयप् । दितये दितयाः । द्वये द्वयाः । (१२) अल्पे अल्पा इत्यादि ।

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ।

इमानि जसि वा सर्वनामानि स्युः । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । व्यवस्थायां
किम् ? दक्षिणाऽऽत्राः । प्रवौणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

जसि स्वं वा सर्वनाम स्यात् । स्वे गावः । स्वा गावः । अज्ञातिधना-
ख्यायाम् किम् ? स्वा ज्ञातयः । प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः ।

अन्तरं जसि वा सर्वनामसंज्ञं स्यात् । वह्निर्योगि । अन्तरे अन्तरा वा
श्टहाः । ग्रामवाह्या इत्यर्थः । उपसंव्यानमधोवस्त्रम् । अन्तरे अन्तरा वा
शाटकाः । परिधेया इत्यर्थः ।

(क) अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि वसति । सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।

(ख) वाप्रकारेण तीयस्य द्वित्सूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । द्वितीयस्मै
द्वितीयाय ।

३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

स्वरादयो निपाताद्याव्ययमित्युच्यन्ते । स्वर । प्रातर । अन्तर । उच्चैस् ।
नीचैस् । दिवा । वह्निस् । स्वयम् । सृषा । हे । है । स्वाहा । स्वधा । अहा ।
कम् । शम् । सार्धम् । समम् । सह । शुभम् । स्वस्ति । अस्ति । आभीक्ष्णे
निपाताः । च । वा । इव । वै । एव । इह । इति । इह स्वरादयो
वाचकाद्यादयो द्योतका इति भेदः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

सर्वा विभक्तिर्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं स्यात् । ततः । यच्च ।

विना । नाना । तसिलादिरेधाच्पर्यन्तः । कत्वसुच् सुचौ । शस्त्वसी । डाच् ।
यमुयालौ । दार्हिलो । चुर्याः । किमेतुतिङ्ययघादाम्ब्रुव्यप्रकर्षे (५।४।११) ।
किन्तराम् । वतिः । ब्राह्मणवत् ।

३८ । कृन् मेजन्तः ।

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्त्तुम् । स्वादुङ्कारम् । स्वपोषम् पुष्टः ।
ईडाच्चक्रे । एजन्तः कृच्छान्दसः ।

४० । क्कातोमुन्क्कसुनः ।

क्कान्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । प्रकृत्य । तोमुन्क्कसुनौ क्कान्दसौ ।

४१ । अव्ययीभावश्च ।

अव्ययीभावो नाम समातोऽव्ययं स्यात् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । इह लुगेव
संज्ञाप्रयोजनम् । नाकजादिरिति स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

४२ । शि सर्वनामस्थानम् ।

४३ । सुङ्गनपुंसकस्य ।

जश्यसोः शि (७।१।२०) रनपुंसकस्य सुट् च सर्वनामस्थानमुच्यते । शि ।
कुण्डानि । दधीनि । सुट् । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् ।
राजानौ । सीमा । सीमानौ । अनपुंसकस्य किम् ? सामनी । धामनी ।

४४ । नवेति विभाषा ।

नवाशब्दयोरर्थौ विभाषासंज्ञः स्यात् । निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः
प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाप्रयोजनम् । यथा विभाषा श्वेः (६।१।३०)
संप्रसारणम् । शुशाव शिश्वाय । शुशुवतुः शिश्वियतुः ।

४५ । इग् यणः संप्रसारणम् ।

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स संप्रसारणमुच्यते । इष्टम् । उत्तम् ।
गृहीतम् । औह्यत । औयत । अथ षष्ठो निर्देशमधिकृत्याह—

४६ । आदग्रन्तौ टकितौ ।

षष्ठो निर्दिष्टस्य आदिष्टिद् भवति । अन्तः किद् भवति । लविता ।
भीषयते ।

४७ । मिदचोऽन्यात् परः ।

अचां मध्येऽन्यादचः परो मिद भवति । पथांसि । सिञ्चति । रुणद्धि ।

(क) मस्रजिरन्यात् पूर्वं तुममिच्छन्ति । अनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ।
मङ्क्ता । मग्गः ।

४८ । एच इग् प्रस्वादेशे ।

एचः स्थाने ङस्वादेश इगेव भवति । अतिरि कुलम् । अतिनु कुलम् ।
उपगु ।

४९ । षष्ठी स्थानेयोगा ।

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । ब्रुवो वचिः (२।४।५३) । वक्ता । अयोगा किम् ? ऊदुपधाया गोहः
(६।४।८८) । उपगूहयति । निगूहयति ।

५० । स्थानेऽन्तरतमः ।

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् । अकः सवर्णे दीर्घः
(६।१।१०१) । लतायम् । कण्ठयोः कण्ठ एव दीर्घः । अर्थतः । तरुण-
युवतिः । तरुण्यर्थेव पुंवदुच्यते । गुणतः पाकस्यागो रोगः । अल्पप्राण-
योरघोषघोषवतोस्तादृगेव कुलम् । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । ङस्व-
दीर्घयो स्तत्रमाण एवोकार उकारश्च स्यात् । स्थानग्रहणं स्थानार्थगुणप्रमाणेषु
स्थानान्तरार्थं वलीयो यथा स्यात् । चेता स्तोता । प्रमाणान्तरार्थादकारो
मा भूत् । तमग्रहणं बहुवन्तरेष्वन्तरतमो यथा स्यात् । वाग्घसति । त्रिष्टुब्-
भसति ।

५१ । उरण् रपरः ।

ऋवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसजति । कर्त्ता । किरति । हैमातुरः ।
कारकः । खट्वर्ष्यः । तवल्कारः ।

५२ । अलोऽन्त्यस्य ।

आदेशोऽन्तस्मालः स्थाने वेदितव्यः । इद् गोण्याः (१।२।५०) । पञ्च-

गोणिः । इन स्त च (३।१।१०८) । ब्रह्महत्या । राज्ञः क च (४।२।१४०) ।
राजकीयः । रुहः पः (७।३।४३) । रोपयति ।

५३ । डिच्च ।

डिच्चादेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यात् । आनङ्गतो हन्ते (६।३।२५) ।
मातापितरौ । अनङ् सौ (७।१।८३) । सखा । कर्त्ता । तातडो डित्वसामर्थ्यान्
नायमन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

५४ । आदेः परस्य ।

परस्य कार्यमुच्यमानमादेरलः प्रत्येतव्यं यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः
(७।२।८३) । आसीनः । अलोऽन्त्यस्या- (१।२।५२) पवादोऽयं योगः परत्वाद-
नेकाल्शिदित्यनेन (१।१।५५) बाध्यते । अतो भिस् ऐस् (७।१।८) । वच्चैः ।

५५ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ।

अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्यैव स्थाने स्यात् । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । लिट् स्तभ्योरिशिरेच् (३।४।८१) । पेचि पेचिरे । जग्शसोः शिः
(७।१।२०) कुण्डानि । उक्ताः पष्ठीनिर्देशाः ।

५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।

आदेशाः स्थानिवद् भवन्ति । ब्रूञ् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । धातोरिति
(३।१।८१) तव्यदादयः । आवधिष्ट । आडो यमहन इत्यात्मनेपदम् (१।३।२८) ।
अनल्विधौ किम् ? वर्णविधौ मा भूत् । द्यौः पन्थाः सः । हलिति (६।१।६८)
न सुलोपः ।

(क) आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य । अभूत् । ब्रुव ईडिति ।
(७।३।८३) अस्तिसिचोऽपुक्त इति (७।३।८६) च मा भूत् ।

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।

अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः । नियमार्थो वा । अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात् । पटयति । लघयति । अवधीत् ।
टिलोपस्यातो लोपस्य च स्थानिवद्भावाद् वृद्धिर्न भवति ।

५८ । न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज-
श्चर्विधिषु ।

एषु विधिष्वजादेशो न स्थानिवत् । पदान्ते कौ स्तः । आवादेशः स्यात् ।
द्विवचने ददात्र मङ्गल । अनचि चेति (८।४।४७) द्विवचनं न स्यात् । वरे
वरच्यतो लोपे (६।४।४८) यायावरः । आतो लोप इति चेति (६।४।६४)
स्यात् । सवर्णविधौ असोरलोपः (६।४।१११) । शिण्टि पिण्टि । अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णी (८।४।५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिंषन्ति । पिंषन्ति ।
नञापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारो (८।३।२४) न स्यात् । जश्चविधौ । अभ्यस्त-
स्वाकारलोपः । धङ्गे । धङ्गम् । जश्त्वं न स्यात् । चर्विधौ । गमहनेत्युप-
धालोपः (६।४।४८) । जञ्तु जञ्तुः । खरि चेति (८।४।५५) चत्वं न स्यात् ।
अतः स्थानिवत्त्वं निषिध्यते ।

(क) स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ।

तत्रेह स्वरो नोदाङ्गियते । दीर्घविधौ । अलोपोऽनः (६।४।१३४) ।
प्रतिदीप्ता । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घा न स्यात् । यलोपे क्तिच्यतो लोपः
(६।४।४८) । कण्ठूतिः । वलि यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ? वायोः ।
यणादेशः स्थानिवदेव । अतो वलि यलोपो न भवति ।

(ख) किलुगुपंधात्वचङ्परनिर्झासकुत्वषलेषु न स्थानिवत् ।

लावयतेः पावयतेश्च क्तिप् । लौः । पौः । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादूट् (१३) । लुकि--आमलकं फलम् । मयट् ।
फले लुक् (४।३।१६३) । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
उपधात्वे—पारिखीयम् । चातुरर्थिकाणन्ताद् यस्येति चेति (६।४।१४८)
लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४।२।१४१) । चङ्परङ्गत्वत्वे । अवीवदद्
वीणां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वाण् णौ चङीति (७।४।१)
ङ्गत्वम् । एवं पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः ।

याजयते र्याष्टिरिति । अक्षोपणिलोपयोः स्थानिवत्त्वनिषेधाज् भ्रलीति कुत्वपत्वे भवतः ।

५६ । द्विवचनेऽचि ।

द्विवचननिमित्तेऽचजादेशः स्थानिवद् भवति । स्थानिरूपेणावतिष्ठते । क्व ? द्विवचन एव कर्तव्ये । कृते द्विवचने पुनरादेशरूपं नटवद् गृह्णाति । पपतुः पपुः । जघ्नतु जंघुः । जघ्नतु जंघुः । अतो लोपस्य (६४।१४८) गमहनेत्युपधालोपस्य (६४।१८८) च स्थानिवत्त्वादेकाचो द्विवचनं सिध्यति । निनाय लुलाव । आयावोः स्थानिवत्त्वान् नैलौशब्दौ द्विरुच्येते । अचीति किम् ? जेघ्रीयते । यङीत्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिवद्भावः ।

६० । अदर्शनं लोपः ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । राजा । भवान् । पचेरन् ।

६१ । प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः ।

प्रत्ययादर्शनस्य तद्भावितस्य संज्ञात्रयं स्यात् । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२।४।७२) अस्ति । जुहोत्यादिभ्यः झुः (२।४।७५) । जुहोति । जनपदे लुप् (४।२।८२) । अङ्गा वङ्गाः । इङ्गमगवित्त्वण् (४।२।१७२) ।

६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणांम् ।

लुप्तेऽपि प्रत्यये तच्चेतुकं कार्यं स्यात् । गोमान् । सर्वनामस्थाने लुम् । अहन् । अग्निचित् । अधोक् । सुप्तिङन्तं पदम् (१।४।१४) । अट्ठणेट् । हलादौ ढण्ह इमितीम् (७।३।८२) । इह प्रत्ययस्येत्यनुवृत्तौ पुनः प्रत्ययग्रहणं कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आङ्गीयेत्यत्र सौयुट्सकारलोपे प्रत्ययलक्षणाभावाज् भ्रलादित्वं नास्तीत्यनुनासिकलोपो न स्यात् । तल्लक्षणमिति च वाच्ये पुनः प्रत्ययग्रहणं वर्णाश्रयनिवृत्त्यर्थम् । तेन गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रेकुलमिति । अचीति प्रत्ययलक्षणाभावाद्वर्णाश्रया अवादयो न भवन्ति ।

६३ । न लुमताङ्गस्य ।

लुक्शुलुपशब्दैर्लुप्तेऽङ्गस्य तत् कार्यं न स्यात् । सृष्टः । जुहुतः । गर्गाः ।

शपि यञि च गुणवृद्धौ न भवतः । राजपुरुषः । ङसो भत्वं न भवति । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते । रोऽसुपीति (८।२।६८) प्रतिषेधो न भवति । अङ्गस्य किम् ? पञ्च । साम । पयः । समुदायस्य पदत्वं भवत्येव ।

(क) उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति । परमवाचौ परमखलिहौ परमगोदुहौ परमदण्डिनौ । समासेऽन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमात्रित्वपदत्वे कुत्वढत्वघवनलोपाः प्राप्ता न स्युः । अपदादिविधौ किम् ? दधिसेचौ । मधुसेचौ । सात्पदाद्यो (८।३।१११) रिति षत्वनिषेधो भवत्येव । सेचयतीति सेक् ।

६४ । अचोऽन्त्यादि टि ।

अचां सन्निविष्टानां मध्येऽन्त्यो योऽच् तदादि टिसंज्ञं स्यात् । आताम् । आयाम् । आम्शब्दः । पटत् । दमत् । अच्छब्दः । पचे पचेत इत्यत्रान्तादिवत्त्वं व्यपदेशिवद्भावात् ।

६५ । अलोऽन्त्यात् पूर्वं उपधा ।

उपान्त्यो वर्णं उपधोच्यते । पाचकः । शिष्टः । भेत्ता । नक्तकः ।

६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं स्यात् । दध्युदकम् । मध्विदम् ।

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य कार्यं स्यात् । पदात् पदस्य । ग्रामो वः । पुत्रो नः । न पूर्वस्य । युष्माकं ग्रामः । अस्माकं पुत्रः ।

६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।

शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपं ग्राह्यम् । नार्थः । अग्नेर्दक् (४।२।३३) आग्नेयम् । पावकादेर्न भवति । राज्ञः क च (७।२।१४०) । राजकीयः । नृपादेर्न भवति । अशब्दसंज्ञा किम् ? टि घु चः । अर्थ एव गृह्यते । इह तु विभाषा वृत्तमृगिति (२।४।१२) प्रचन्यग्रोधं रुरुपृषतं स्वे पुषः (३।४।४०) स्वपोषं रेपोषं गोपोषमित्यादौ विशेषग्रहणे पर्यायग्रहणे च यत्र आस्थेयः ।

६६ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

अण् उदिच्च गृह्यमाणः सवर्णस्य स्वरूपस्य च ग्राहकः स्यात् । अस्य चो (७।४।३२) । खट्वीस्यात् । यस्येति च (६।४।१४८) । चौङिः । स्वरूपस्य च । शुक्लीकरोति । दाचिः । उदित् कु चु टु तु पु । अप्रत्ययः किम् ? सनाश-
सभिच्च उः (३।२।१६८) । अ सांप्रतिके (४।३।८) । इह प्रतीयते विधीयते
भाव्यत इति प्रत्ययः । तन्निषेधाद् भाव्यमाणोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्ययमर्थं
इत्याहुः । तेन इदम इष् (५।३।३) अम् सम्बुद्धौ (७।१।८८) वलादेरित्यादौ
(७।२।३५) च सवर्णाग्रहणम् ।

७० । तपरस्तत्कालस्य ।

तपरो वर्ण आत्मना तुल्यकालं ग्राहयति । अतो भिस ऐस् । (७।१।८) ।
वृचैः । नेह । खट्वाभिः । ऋत इद धातोः (७।१।१००) । किरति । गिरति ।

७१ । आदिरन्त्येन सहेता ।

आदिर्वर्णोऽन्त्येनेता इत्संज्ञकेन सह मिलितो मध्यपतितानां वर्णानां
ग्राहकः स्यात् स्वरूपस्य च । अण् । अक् । हल् । अच् । सुप् । तिङ् । सुट् ।
आप् । ढन् । कञ् ।

७२ । येन विधिस्तदन्तस्य ।

येन विशेषणेन विधिरुच्यते स तदन्तस्य ग्राहकः स्यात् । एरच् (३।३।५६) ।
इकारेण धातोरज्जविधिरितौकारस्तदन्तं ग्राहयति । चयो जयः ।

(क) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचीत्यजादावियङ्बुवडौ । अयौ ।
भ्रुवः । उक्तं ग्रहणकशास्त्रम् ।

७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ।

अचां मध्ये यस्यादिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् । वृद्धाच्छः (४।२।११४) ।
पाणिनीयम् । शैवीयम् । बौद्धीयं मतम् ।

(क) वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयान्धात्रा
देवदत्ता वा ।

(ख) गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो वक्तव्यः । वृद्धभारद्वाजीयाः । वृद्ध-
काश्यपीयाः । अजातौल्ल्लीयाः ।

७४ । त्यदादीनि च ।

त्यदादीनि वृद्धसंज्ञकानि स्युः । तदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् ।
युष्मदीयम् । मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

७५ । एङ् प्राचां देशे ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् प्राग्देशे (14) । एणीपचनीयो
ग्रामः । भोजकटीयो देशः । देशे किम् ? गोमत्यां भवा गौमता मख्याः ।

इति महामहोपाध्यायश्चीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥११॥

समाप्तश्च पठमा पादः ।

(14) इदं व्याख्यानं जयादित्यमतानुसारि । भाष्यविरुद्धम् । प्राचामित्यनेन प्राचामाचार्याणामभि-
धानमिति कुण्डिप्रतिसमाचयेन भाष्यकारस्य व्याख्यानात् । तथाच कैवटः—“कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्येन्द्रि-
शाये व्यवस्थितविभाषार्थेति व्याख्यातम् । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । भाष्यकारस्तु
कुण्डिद्वन्द्वमनभिज्ञयत् ।” इति । जयादित्येनानयोपरं मतं ग्रहीतम् । शुभमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवाद-
व्याहृत्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्पनीय इति तस्मात्तथा ।

अथ त्रीपुरुषोत्तमदेवकता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् ।

एभ्योऽङ्णिन् तः प्रत्यया ङिद्वद् भवन्ति । इडादेशो गाङ् । अङ्गगीष्ट । अङ्गगीष्टाः । “नाङ्गगीद्वं ध्रुवं स्मृतीः ।” कुटादेः । कुटिता । पुटिता । कुटितुम् । पुटितुम् । संकुटितव्यम् । अङ्णिन् किम् ? णिच् । कोटयति । घञ् । कोटः ।

(क) व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । विचिता विचितुम् । अनसि किम् ? असुन् । उरुव्यचाः ।

२ । विज इट् ।

विजेरिङादिप्रत्ययो ङित् स्यात् । उद्दिजिता । उद्दिजितुम् । “नायसु-
द्दिजितुं कालः ।” उद्दिजितव्यम् । “पुरुषादुद्दिजितव्यमीदृशः” । कथ
“सुद्दिजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते ?” ख्यन्तात् ।

३ । विभाषोर्णीः ।

अर्णोर्तिरिङादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । प्रोर्णविता प्रोर्णुविता । प्रोर्ण-
वितुम् प्रोर्णुवितुम् ।

४ । सार्वधातुकमपित् ।

अपित् सार्वधातुकं ङित् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिशुतः ।
चिन्वन्ति । अपिदिति किम् ? करोति । करोषि । चिनोति । इह

पूर्वमपिदिति योगं विभज्य ङिञ्च पित्तं भवतीत्यर्थमाहुः । तेन सुयादित्यत्र
यासुटो ङिञ्चेन पित्तनिषेधात् स्त्रीतीत्येतद्गतो वृद्धिलुकि इतीति (७।३।८८)
पिति न वृद्धिः । ब्रूताद् भवानित्यत्र ब्रुव इण् न भवति ।

५ । असंयोगास्त्रिट् कित् ।

असंयोगान्ताद् धातोर्लिट् कित् स्यात् । चक्रतुश्चक्रुः । विभिदतुर्विभिदुः ।
दुद्रुवतुर्दुद्रुवुः । जुहुवतुर्जुहुवुः । जचतु रूचुः । असंयोगात् किम् ?
“वलिर्वबन्धे जलधर्ममन्धे ।” अपिदित्येव । विभेद ।

६ । इन्धिभवतिभ्याञ्च ।

आभ्यां लिट् कित् स्यात् । समीधे । बभूव । अत्रेन्धेऽन्धोविषयत्वाद्
भुवो वुको नित्यत्वादाभ्यां किद्वचनानर्थक्यमिति भाष्यम् (15) । भाषा-
यान्वित्येर्लित्याम् । समिन्धाञ्चक्रे । अत्रेष्टिः — यत्विअन्विदन्धिसञ्ज्ञीनामिति
जयादित्यः । येथतुः । येथुः । येथतुः । येथुः । देभतुर्देभुः । परिषस्वजे ।

७ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्ता ।

एभ्यः सेङ्गपि क्ता कित् स्यात् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा ।
कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ।

८ । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ।

एभ्यः सेङ्गपि क्ता कित् स्यात् । संश्च । रुदित्वा रुदपिषति । विदित्वा
विविदिषति । मुषित्वा मुषपिषति । गृहीत्वा जिघृक्षति । स्वपिप्रच्छोः सन्नर्थं
वचनम् । सुषुप्सति । पिपृच्छिषति ।

९ । इको भल्ल् ।

इगन्ताद् धातोर्भल्लादिः सन् कित् स्यात् । चिकीर्षति । चिचीषति ।
भल्लिति किम् ? शिशयिषते । इकः किम् ? पिपासति । भल्लादेर्विधिर्नव-
स्त्रग्राम् ।

१० । हलन्ताच्च ।

हलन्तादिगुपधाज् भलादिः सन् कित् स्यात् । विभित्सति । वुभुत्सते । दम्भेर्हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ।

११ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

हलन्तादिगुपधादात्मनेपदविषयौ लिङ्सिचौ कितौ स्याताम् । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । अभित्सि । अबुह । तडनुवृत्तिः षट्सूत्रगाम् ।

१२ । उच्च ।

ऋवर्णान्तात् तौ कितौ स्याताम् । कृषीष्ट । हृषीष्ट । अकृत । अकृत । तीर्षीष्ट नदी । अतीर्षीष्ट नदी स्वयमेव ।

१३ । वा गमः ।

गमे स्तौ वा कितौ स्याताम् । किच्चादनुनासिकलोपः । संगंसीष्ट संगंसीष्ट वा । त्वं युहे विजयेन सङ्गंसीष्टाः संगंसीष्टा वा । समगत समगंस्त वा भ्रमरः सरोरुहेण ।

१४ । हनः सिच् ।

हन्तेस्तडि सिच् कित् स्यात् । आहत । आहसाताम् ।

१५ । यमो गन्धने ।

यमस्तडि सिच् कित् स्यात् । उदायत सूचितवानित्यर्थः । “नोपायध्वं भयं सीताम् ।” गन्धने किम् ? आयंस्त पादम् ।

१६ । विभाषोपयमने ।

स्त्रीकारे यमस्तडि सिच् किद्वा स्यात् । उपायत कन्याम् । “उपायंस्त महास्त्राणि ।” “सोमित्रे मामुपायंस्थाः ।”

१७ । स्थाघोरिच्च ।

स्थाघोस्तडि सिच् कित् स्यात् । इकारद्यान्तादेशः । स्था । उपास्थित

करेणुः । प्रास्थितानेकः । घु । अदित । अदिद्याः । अधित । अधिद्याः ।
अधिघातां गावौ वक्षेन ।

१८ । न क्का सेट् ।

सेट् क्का किन्न स्यात् । देवित्वा । वर्त्तित्वा । मृडित्वादौ किञ्चमुक्तम् ।
सेङ्गनुवृत्तिर्नवसूत्रग्राम् ।

१९ । निष्ठा शौङ्खिदिमिदिच्छिदिध्रुषः ।

एभ्यः सेण् निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः शयितवान् । प्रस्वेदितः
प्रस्वेदितवान् । प्रक्षेदितः प्रक्षेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् ।
प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । स्विदादेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिट् (७, २, १७) ।
धातुपारायणे तु भौवादिकस्य डीडोऽपि निष्ठायामकिञ्चमुक्तम् । उङ्ङयित
उङ्ङयितवान् ।

२० । मृषस्तितिच्चायाम् ।

मृषेः क्षमायां निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिच्चायां
किम् ? अपमृषितं वाक्वमाह ।

२१ । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।

उदुपधाद् धातोर्भावारभयोर्निष्ठा किन्न स्याद्वा । द्योतितं द्युतितं वानेन ।
“प्रद्योतितं तावदुदुप्रतानैर्दिवाकरः प्रद्युतितो न यावत् ।” एवं सुदप्रभृतेः ।
अशब्दिकरणानान्तु नेष्यते । निगुधितम् ।

२२ । पूङ्ः क्त्वा च ।

पूङ्ः क्त्वा निष्ठा च किन्न स्यात् । पवितः पवितवान् । पवित्वा । पूङ्चे-
तीट् (७, २, ५१) । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।

२३ । नोपधात् थफान्ताद्वा ।

थकारान्ताग्रोपधाद् धातोः फकारान्ताच्च क्त्वा किद्वा स्यात् । अथित्वा
अथित्वा । अथित्वा अथित्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ?
रेफित्वा । थफान्तात् किम् ? संसित्वा ।

२४ । वञ्चिलुच्चृतञ्च ।

एभ्यः क्ता किद्वा स्यात् । वञ्चित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा लुचित्वा ।
कृतित्वा अर्चित्वा ।

२५ । तृषिमृषिक्तृशेः काश्यपस्य ।

एभ्यः क्ता किद्वा स्यात् । तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृतित्वा
कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ।

२६ । रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च ।

उ इ वी । तदुपधाद् रलन्ताद् हलादेः धातोः क्ता संश्च कितौ वा
स्याताम् । लिखित्वा लेखित्वा । लिखित्वा लिखित्वा । एवं
द्युतमुदादेः । द्युतित्वा द्योतित्वा । द्युतित्वा द्योतित्वा । रलन्तात्
किम् ? देवित्वा दिदेविषति । हलादेः किम् ? एषित्वा एषिषति ।
सेडित्वेव । भुक्ता बुभुक्षते । उक्तं किंत्वम् ।

२७ । ऊकालोऽङ्गुस्वदीर्घमुतः । (16)

ऊकाल एकमात्रिक ऊकालो द्विमात्रिक ऊकालस्त्रिमात्रिकोऽच् क्रमेण
ऊस्वदीर्घमुतसंज्ञकः स्यात् । अग्निचित् । ङीच्छति । मुतो नोदाङ्गियते ।
भाषायां व्यवहारादर्शनात् ।

२८ । अचश्च ।

तद्भाविता ऊस्वादयोऽच एव स्थाने वेदितव्याः । ऊस्वः । अतिरि । अति-
खट्वा । दीर्घः । स्तूयते । पटूभवति । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश । (17)

(16) Why ऊकालः is put and not अकालः or इकालः &c...? They say

“निरन्तराः क्रमस्थाय ऊस्वदीर्घमुता स्तयः ।

उत्कर्षो कुक्कुटवृत्ते प्रसिद्धा इत्युपसर्गभाक्” ॥ १ ॥ इति ।

(17) These twelve Sutras, though omitted by the author, are cited here for reference and completion of the सूत्रपाठ. In cases of such other omissions elsewhere, the aphorisms will be similarly recorded in the note.

इह भाषार्हाण्यपि स्वरसूत्राणि न निबध्यन्ते । स्वरस्य भाषायामप्रचारा-
दनर्थित्वाच्च लोकस्य । वेद एवावश्यकः स्वरप्रयोगः । विस्वरेऽनिष्टापात-
भयात् (१८) ।

४१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।

एको योऽल्प्रत्ययः सोऽपृक्त उच्यते । आसीत् । अपृक्त ईट् । अर्ह-
भाक् । भजो णिवः (३।२।६२) । वेरपृक्तस्य लोपः (६।१।६७) ।

४२ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

तुल्याभिधेयपद स्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् । पाचकवृन्दारिका ।
कर्मधारये पुंवत् (६।३।४२) ।

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

समाससुते प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । यथा पञ्चमी भयेन
(२।१।३७) । वृकभयम् । सप्तमी शौण्डैः (२।१।४०) । अक्षशौण्डः ।

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

वाक्ये नियतविभक्तिकमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् पूर्वनिपातं विना । निर्गतः
कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निर्गतं तस्या निष्कौशाम्बिं पश्येत्यादि ।

(क) एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति कात्यायनः । अर्हपिप्पली । उप-
सर्जनञ्ज्ञो न भवति ।

२८ । उच्चैरुदात्तः ।

३० । नीचैरनुदात्तः ।

३१ । समाहारः स्वरितः ।

३२ । तस्यादित

उदात्त मध्वङ्गसम् ।

३३ । एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धी ।

३४ । यत्रकर्मण्यजपन्मूङ्खसामसु ।

३५ । उच्चैःसारा वा षट्कारः ।

३६ । विभाषा च्छन्दसि ।

३७ । न सुत्रग्रन्थायां स्वरितस्य तूदात्तः ।

३८ । देवत्रयणोरनुदात्तः ।

३९ । स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् ।

४० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।

(१८) तथाचोक्तं भार्ये—“दृष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमव्यमाह । स वाग्वज्रो
यजमानं हिनस्ति यश्चेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ १ ॥ इति । स्वरतोऽपराधिफलञ्च—पुराकिलेन्द्रेण लटुः पुषे
विश्वरूपाख्ये इति कुपित स्वरा इत्याख्यामिन्द्रस्य हनारं पुवान्नरमुत्पिपादयिपुराभिचारिकं यामं कृतवान् ।
तलेन्द्रशत्रुर्वैदशेति मन्त्रे इन्द्रशत्रुश्च्यते तत्पुरुषसमासेनानुदात्ते प्रयोक्तव्ये प्रसादात् स आद्यादात्तः किल
प्रयुक्तः । तेन पूर्वपदप्रकृतिसंरूपेण वञ्चनीयार्थो लब्धः । तत् इन्द्र एवास्य पुवान्नरस्यापि हिंसकः सम्पन्न
इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । शिवास्तु च पठान्ते “मनो हौनः स्वरतो वर्णतो वेत्यादि ।

४५ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकमुच्यते । वृक्षः । शृङ्गः । डित्यः । कुण्डम् । विप्रः । सर्वः । उच्चैः । अर्थवत् किम् ? वनम् । धनम् । नाम्तावधे र्मा भूत् । अधातुः किम् ? हन्तेर्लङि अहन् । न लोपो हि स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? काण्डे । कुण्डे । तपुणी । ऋसो नपुंसक (१।२।४७) इति ऋस्वः स्यात् ।

(क) निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।

४६ । कृततद्धितसमासाश्च ।

एते प्रातिपदिकसंज्ञकाः स्युः । कर्त्ता । श्रीः । दात्रिः । वरणाः । राजपुरुषः । कुम्भकारः । अर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति नियमाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावः । राज्ञः पुरुषः ।

४७ । ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

क्रीवे प्रातिपदिकस्य ऋस्वः स्यात् । अतिरि । अतिनु । ग्रामणि कुलम् । नेह । रमते कुलम् । काण्डीभूतं कुलम् । तिङव्यययोरलिङ्गत्वात् । नेह । वनाग्रम् । वनायेति । बहिरङ्गत्वाद् दीर्घस्य ।

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

गोशब्दान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चोपसर्जनस्य ऋस्वः स्यात् । चित्रगुः । स्त्री । निष्क्रीशाग्निः । अतिखट्वः । उपसर्जनस्य किम् ? राजकुमारी । स्त्रीति स्त्र्यधिकारविहितस्य ग्रहणाच्चेह । अतितन्त्रीः । अतिश्रीः । अतिलक्ष्मीः ।

(क) ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधः । बहुप्रेयसी राजा कुलं वा । ईयस्येति (५।४।१५६) कपो निषेधः । (१९)

(१९) अत्र भट्टोजि :—“बहुप्रेयसी कुलम् । अत्र नपुंसकऋस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहौति ऋस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति औपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपपादयः । अन्ये तुपसर्जनऋस्व एव निषिध्यते । नपुंसकऋस्वत्वं तु स्यादेव । बहुप्रेयसि बहुप्रेयसिगौ इत्याद्याहः ।”—इति (दौढमनोरमा, P. १६०, Benares Edition).

४६ । लुक् तद्धितलुकि ।

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तद्धितलुकि सति । पञ्चशङ्कुलिः । क्रीतार्थे
ठकोऽध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । आमलकं फलम् । नित्यं वृद्धेति
(४।३।१४४) मयट् । फले लुक् (४।३।१६३) ।

५० । इद् गोण्याः ।

तद्धितलुकि सति गोण्या इत् स्यात् । पञ्चगोणिः पटः । योग-
विभागात् पञ्चसूचिः ।

५१ । लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।

लुपि लुबर्थे युक्तवत् प्रकृत्यर्थवद् व्यक्तिवचने लिङ्गसंख्ये स्याताम् । वङ्ग-
स्यापत्यानि वङ्गानि वङ्गाः । तेषां निवास (४।२।६८) इत्यणो जनपदे लुप्
(४।२।८१) । वङ्गा जनपदः । पञ्चालाः । कुरवः । पुण्ड्राः । लुपि किम् ?
लवणाक्षुक् (४।४।२४) । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । अभिधेयस्यैव लिङ्ग-
संख्ये स्याताम् ।

(क) हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । न वचनम् । हरीतक्या विकाराः फलानि
हरीतक्यः फलानि । विकाराणो हरीतक्यादिभ्यश्चेति (४।३।१६७) लुप् ।

(ख) खलतिकादिषु वचनम् । न व्यक्तिः । खलतिकस्य गिरिरदूरभवानि
खलतिकं वनानि । अदूरभवथेत्यणो (४।२।७०) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२)
लुप् ।

(ग) समास उत्तरपदस्यैव बहुवचनविषयस्य युक्तवद्भाव इति भाष्यम् ।
(२०) । मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । उत्तरपदस्यैवेति किम् ?
पञ्चालमथुरे ।

५२ । विशेषणानाञ्चाजातेः ।

लुबर्थस्य विशेषणानाञ्च तथा स्यात् । अङ्गाः सम्पन्ना बहुचौरघृताः ।
अजातेः किम् ? वङ्गा जनपदो रमणीयः ।

(२०) एतदप्यत्रैव मते वार्तिकरूपेण विन्यस्तस्य वाक्यस्य विवरणम् । वार्तिकञ्चतु समास उत्तरपदस्य
बहुवचनस्य लुप इति ।

(क) मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । चञ्चा मनुष्यो दर्शनीयः । चञ्चा दर्शनी-
येति मा भूत् । इवे प्रतिकृतौ (५।३।८६) कन् । तस्य लुम् मनुष्य इति
(५।३।८८) लुप् ।

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

तदिति व्यक्तिवचनलक्षणं न कर्त्तव्यम् । संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा
एतेऽङ्गा वङ्गा वरणा इति । नानालिङ्गसंख्या एव प्रमाणं यथापो दारा
मृदा वर्षाः ।

५४ । लुब् योगाप्रस्थानात् ।

जनपदे लुब् (४।२।८१) वरणादिभ्यवेति (४।२।८२) लुबप्यशिष्यः ।
योगस्य सम्बन्धस्यानुपलब्धेः । नहि पञ्चालानां स्वाभित्वात् पञ्चाला जनपदः ।
वृत्तयोगादरणा ग्रामः ।

५५ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।

यदि हि वृत्तादियोगः प्रमाणं स्यात् तदा वृत्ताद्यभावे वरणपञ्चालादेर-
प्रयोगः स्याद् यथा दण्डसम्बन्धाभावे दण्डिनः । तस्माद्बुद्धिरियम् ।

५६ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्थान्यप्रमाणत्वात् ।

प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः, क्रियाप्रधानमाख्यातं, साधनप्रधानः
कृदन्त, उत्तरपदार्थप्रधान स्तत्पुरुष इत्यादि वचनं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
ब्रूत इति च पूर्वाचार्यपरिभाषितं न वक्तव्यम् । कुतः ? अर्थस्य शास्त्रादन्यो
लोकस्तत्प्रमाणत्वात् । अनधीतव्याकरणोऽपि राजपुरुषमौपगवज्ञानयेल्लोके
राजविशिष्टं पुरुषमुपगुविशिष्ट्यापत्यमानयति ।

५७ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।

काल उपसर्जनञ्च न परिभाष्यम् । यतः पूर्वेण तुल्यम् । लोकेन एवाव-
गतेरिति प्रत्याख्यानम् । मायुर्यां (२१) तु वृत्तावशिष्यग्रहणमापादमनुवर्त्तते ।

(२१) What work is referred to by this मायुरी वृत्ति ? In the Rule तेन प्रोक्तम्
(४. ३. १०१) we have in the काशिका "प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते । न तु कृतम् । कृते सत्ये
(४. ३. ११३) इत्यनेन गतत्वात् । अन्वेन कृता मायुरेण प्रोक्ता मायुरी इति ।" मायुरेण means here

५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।

जात्यर्थं एको बहुवद्वा स्यात् । सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवा वा । एकस्मिन् किम् ? सम्पन्नो व्रीहियवौ । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिन्नकरः ।

५९ । अस्मदो द्वयोश्च ।

अस्मद एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं वा स्यात् । अहं करोमि वयं कुर्मौ वा । आवां कुर्वौ वयं कुर्मौ वा । व्यवस्थितविभाषया सविशेषणानां प्रतिषेधः । अहं पटुर्ब्रवीमि । आवां पटुतरो ह्यात्रौ ब्रूवः (२२) । युष्मदि गुरावेकेषामिति जयादित्यः । त्वं गुरु यूयं गुरवः ।

६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नञ्त्वे ।

फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च नञ्त्वे बहुवचनं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यो वा । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदा वा । नञ्त्वे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ।

६१ । छन्दसि पुनर्वसोरैकवचनम् ।

६२ । विशाखयोश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

६३ । तिष्यपुनर्वसोर्नञ्चत्वे हन्ते बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

तिष्य एकः पुनर्वसु हो । तेषां नञ्चत्वे हन्ते बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । उदितौ तिष्यपुनर्वसु । अर्थग्रहणात् सिध्यपुनर्वसु । बहुवचनस्य किम् ? इदं तिष्यपुनर्वसु । एतदेव ज्ञापकं सर्वा हन्तो विभाषैकवद् भवतीति (२३) । उक्तः संख्यातिदेशः ।

according to the व्यास and पदमन्त्रो, मधुरायां भवेत् । But this one probably is not the माधुरी इति spoken of by प्रह्लादम् ।

(२२) कर्त्तुं वयं तस्मान्नेषाम् मधुकर इत्यादि स्त्रियुक्तीति प्राक्कृतम्, एते वयमस्मीं दाराः कन्धेयं कुलजोवितमिति कुमारकाव्ये, वयं च वयोधरमरुत्तपोचिता इति भारवी, त्वं राजा वयमप्युपासित-मुरारिभिमानीपता इति भर्तृहरिस्तके च । न च विशेषोऽर्थो विशेषणमित्यतिदेशो भवत्येवेत्याहुः ।

(२३) सर्वा हन्तो विभाषैकवदिति is a परिभाषा, numbered 36, in the परिभाषापाठ which

६४ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

तुल्यरूपाणामेकोऽवशिष्यते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षाः ।

सरूपसमुदायाद्वि विभक्ति र्या विधीयते ।

एक स्तवार्थवान् सिंहः समुदायस्य वाचकः ॥ १ ॥

रूपग्रहणादर्थभेदेऽपि भवति । व्रीहिश्च माषः । मानश्च माषः । मूर्खश्च
माषः । माषाः । “पादा रश्माद्वितुर्थ्यांशः ।” एकविभक्तौ किम् ? विप्राभ्यां
कृतं विप्राभ्यां देहि ।

(क) समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां कचिदेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा ।

६५ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।

यूना सह वचने वृहः शिष्यते । युवा निवर्त्तते । वृहयुवप्रत्ययलक्षण एव
चेद्विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नेह । गार्ग्यवात्स्त्रायनौ ।
अपत्यमन्तर्हितं वृहमुच्यते (२४) ।

६६ । स्त्रौ पुं वच्च ।

यूना सह वचने वृहा स्त्री शिष्यते पुं वच्च स्त्रार्थः स्यात् । गार्गी च
गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । वात्सी च वात्स्यायनश्च
वात्सी । नेह । गार्गीवात्स्त्रायनौ । दाक्षीवात्स्त्रायनौ ।

६७ । पुमान् स्त्रिया ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । असुरौ ।

contains all such *Paribhashas* or *Sutras* composed by the Ante-Panini Gram-
marians. Only those of them which have been applied to and accepted by the
भाष्यकार, are now taken as authoritative by the Grammarians of the Panini
School. The *Paribhashas* are explained by सौरदेव in his परिभाषावृत्ति, पुरुषोत्तम
in his ललितपरिभाषा (वा परिभाषावृत्ति) and नागोजिभट्ट in his परिभाषावृत्तिखर ।

(२४) अपत्यमन्तर्हितं वृहम् is a Sutra of the ante-Panini Grammarians. The
word वृह here is what is meant in the अष्टाध्यायी by the term नील, that is, पौनःप्रवृत्ति
अपत्यम्, viz :— अपत्यं पौनःप्रवृत्ति नीलम् (४।१।१६२) ।

अथ

श्रीपुरुषोत्तमदेवकता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । भूवादयो धातवः ।

भूवादयो धातुसंज्ञकाः स्युः । भू । भवति । एधँ । एधते ।

२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

उपदिश्यत इत्युपदेशो धात्वादित् (25) । तत्रानुनासिकविशिष्टोऽजित्-
संज्ञकः स्यात् । एधँ । स्पईँ । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । तेनेहापि
स्यात् । रगेँ । लगेँ ।

(क) इर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भिदिर् । अभिदत् । इरितो वेति
(३।१।५७) चैरड् ।

३ । हलन्ताग्रम् ।

उपदेशेऽस्य हलित्संज्ञा स्यात् । अइउण् । डुकञ् । नदट् । सन् ।
पुक् । अनङ् ।

४ । न विभक्तौ तुस्माः ।

विभक्तेस्तवर्गसकारमकारा इत्संज्ञा न स्युः । वृक्षात् । पचेरन् । यस्मिन् ।
पचतः । अपचम् ।

५ । आदिर्जिटुडवः ।

इदित्येव । आदिभूता जितुडुकारा इत्संज्ञकाः स्युः । जिमिदा मित्रः ।
टुनदि नन्दथुः । डुपचँष् पक्तिमम् ।

(25) धातुसूत्रगणोपादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमाः प्रत्ययादिशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।
अथ वाक्यं वार्त्तिकमित्यर्थः । लिङ्गानुशासनस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगः ।—मताकारे शास्त्रवाक्याणि उपदेशाः । आग-
वाक्यं वा । वस्तुतस्तुपदेशो धातुपाठप्रातिपदिकपाठो मत्वार्त्तिके च । एतैर्हि शब्दा उपदिश्यन्ते ।

६ । षः प्रत्ययस्य ।

प्रत्ययस्यादिः षकार इत्संज्ञकः स्यात् । खुन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ।

७ । चुटू ।

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादिभूतावित्संज्ञकौ स्याताम् । च्फञ् । कौञ्जायन्धः । जस् । ब्राह्मणाः । वृत्ताः । जयः । शाण्डिक्यः । टः । कुरुचरी । डः । उपसरजः । अन्नाम्नः (४/४।८५) । आन्नः । कथं केशचुचुः केशचणः ? चित्कार्याभावात् (26) । यादी चुचुप्चणपौ लुप्तनिर्दिष्ट्यकाराविति (27) भाष्यम् ।

८ । लशक्तद्विते ।

लकारशकारकवर्गास्तद्वितवर्जिताः प्रत्ययस्यादिभूता इत्संज्ञकाः स्युः । ल्यप् । विजित्य । ल्युट् । चयनम् । शप् । भवति । क्तः । भूतम् । खच् । प्रियंवदः । घुरच् । भासुरम् । भहुरम् । डे । पटवे । अतद्विते किम् ? अवेः कः (५।४।२८) । अविकः ।

९ । तस्य लोपः ।

यस्मेत्संज्ञा विहिता तस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् ।

१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

समानां समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनाञ्चानुक्रमेणानुदेशः स्यात् । नन्दि-
ग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३।१।१३४) । नन्दनः । ग्राही । पचः ।

(26) एतद्वि प्रयोजनाभावाच्चेत्संज्ञेति व्यवस्थया । न हि प्रयोजनाभावे कस्याप्यित्संज्ञा भवति । इदथाभावात् सिद्धमिति (१।१।३, वा) वार्त्तिककारवचनात् । There is a वार्त्तिक in 1. 3. 3 and again in 1. 3. 7 (viz :—इदथाभावात् सिद्धम्) by which कात्यायन prohibits the इत्संज्ञा of a letter if its elision do not serve any object and be thus unnecessary.

(27) पूर्वे निर्दिष्टः पद्यालुप्त इति कर्मधारयः । राजदन्तादित्वाद पूर्वकालवाचिनः (२।१।३१) परनिपातः । लुप्तोऽयमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्ट इत्यर्थः । ततो यकार इत्यनेन वहुव्रीहिः । लोपो व्योञ्जनी-(६।१।६६) त्यनेन यकारस्य लोपः ।

११ । स्वरितेनाधिकारः ।

स्वरितो नाम वर्णधर्मः (२८) कश्चित् । तेन चिह्नेनाधिकारो ज्ञेयः ।
यथाऽत्मनेपदम् (१।३।१२) । प्रत्ययः (३।१।१) । अङ्गस्य (६।४।१) ।

१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

अनुदात्तेतो धातोर्ङितश्चात्मनेपदं स्यात् । आस्ते । वर्द्धते । ङितः ।
प्लवते । शिंते । हंसायते । प्लवमानः । पवमानः । शयानः । उपदेश इत्येव ।
ङित्त्वातिदेशे मा भूत् । उचुकुटिपति ।

१३ । भावकर्मणोः ।

सर्वधातुभ्यो भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् । भावे । स्वीयते त्वया ।
विस्मीयते मया । कर्मणि । क्रियते कटः ।

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।

क्रियाविनिमये धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तरि । व्यतिभवति श्रीः पद्मानाम् ।
व्यतिभवमानाः पुरुषाः । व्यतिलुनते वीराः । (२९)

१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ।

एभ्यः क्रियाविनिमये धातोर्नास्ति तत् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहिंसन्ति ।
(क) हसादीनाञ्च । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पेयुः । कर्त्तरीलेव ।
व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ।

(ख) हरतेरप्रतिषेधः । संप्रहरन्ते योधाः ।

१६ । इतरतरान्योन्योपपदाच्च ।

आभ्यां युक्ताद् धातोर्नास्ति तत् । इतरतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य
व्यतिपिबन्ति जलम् । चकारात् परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

(२८) “नतु तस्य प्रयोगोऽस्ति । केवलमनुवर्तमानस्य पश्चिकस्थेव वर्णं दर्शयित्वा लदामि” — इति भाषा-
वृत्त्यर्थविषयौ सृष्टिधरः । स्वरितो नाम स्वरदोषो ध्वनिविशेष इति कश्चित् । तत्र स्वरभेद इत्यर्थः । दोषा
स्त्री रजनिःपोक्ता भेददूषणयोः पुमानिति विश्वः । मतान्तरे उच्चारणदोष इत्यर्थः । अत्र नामाजिभट्टः—
“स्वरितत्वच्छेदं दोषविशेषरूपमङ्गलसाधारणम् । स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाज्जिह्वं वा । तद्वानु-
नासिकावत् प्रतिश्रागम्यम्” । इति । (२९) विरोधाधिको नान्योन्यं किन्दन्तीत्यर्थः ।

१७ । नेर्विशः ।

निपूर्वाद् विशतेरात्मनेपदं स्यात् । निविशते । कथं मधुनि विशन्ति
भ्रमराः ? लाक्षणिकत्वात् ।

१८ । परिव्यविभ्यः क्रियः ।

एभ्यः क्रियस्तत् स्यात् । परिक्रीणीति । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

१९ । विपराभ्याच्चेः ।

आभ्याच्चे स्तत् स्यात् । विजयते । पराजयते ।

२० । आडो दोऽनास्यविहरणे ।

आडो दाज स्तत् स्यात् । आदत्ते धनम् । अनास्यविहरणे किम् ?
व्याददाति मुखम् । कथं “किं व्यादत्से विहग वदनम्” ? कर्त्तृभिप्राये
भविष्यति ।

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।

एभ्य आडश्च क्रीडते स्तत् स्यात् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । आक्रीडते ।

(क) समोऽकूजनेऽभिधानाच्चेह । संक्रीडन्ति रथाः ।

(ख) आगमेः क्षमायामात्मनेपदम् । आगमयस्व तावन्माणवक । मा
त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

(ग) शिक्ते जिज्ञासायाम् । कलासु शिक्ते । विद्यासु शिक्ते । शक्तेः सनि
रूपम् ।

(घ) आशिष्येव नाथः । सर्पिषो नाथते गृध्रुः ।

(ङ) हरते गतताच्छीले । गतविधप्रकारा सुखार्था इति भर्तृहरिः (३०) ।
सादृश्यशीलने ह्वय स्तत् स्यात् । जलधिमनुहरते सरः । पैटकमश्वा
अनुहरन्ते । गतिताच्छीले इति तु न्यासः ।

(च) किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । अपस्किरते वृषभो हृष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वाऽन्यार्थी ।

(छ) आडि तुप्रच्छोः । आनुते शिवा । आक्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते ।
“आपृच्छस्व प्रियसखमसुं तुङ्गमालिङ्ग शैलम्” ।

(ज) शप उपलभने । प्रियायै शपते कामुकः ।

२२ । समवप्रविभ्यः स्यः ।

एभ्यस्तिष्ठते स्तत् स्यात् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते ।
वितिष्ठमानः ।

(क) आडः स्यःप्रतिज्ञाने । वस्तु क्षणिकमातिष्ठन्ते बौद्धाः ।

२३ । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।

अत्र स्य स्तत् स्यात् । धनिभ्यस्तिष्ठते वेश्या । स्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
वृपतौ तिष्ठते जनः । तं स्वेयं करोतीत्यर्थः ।

२४ । उदोऽनूङ्गकर्मणि ।

उदस्य स्तत् स्यादनूङ्गचेष्टायाम् । स्वार्थेषूत्तिष्ठते । मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ।
ततोऽसह्यत इत्यर्थः । अनूङ्गग्रहणं किम् ? “जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ।”

२५ । उपान्मन्त्रकरणे ।

उपात् स्य स्तत् स्यान् मन्त्रवेत्तुं करणम् । गायत्र्या सूर्यमुपतिष्ठते ब्राह्मणः ।

(क) उपादेवपूजासङ्गतकरणमित्तरकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । विप्रोऽर्क-
मुपतिष्ठते । गङ्गा समुद्रमुपतिष्ठते । राजा राजानमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः
कपिलीमुपतिष्ठते ।

(ख) वा लिप्सायाम् । अर्थी दातारमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

२६ । अकर्मकाच्च ।

उपात् स्य स्तत् स्यात् । यावद्भोजनमुपतिष्ठते । अकर्मकाद् विधिश्चतुः-
सूत्रगाम् ।

२७ । उद्भिभ्यां तपः ।

आभ्यां तपस्तत् स्यात् । उत्तपति वितपते रविः । अकर्मकादित्येव ।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (क) स्वाङ्गकर्मकाच्च । वितपते स्वं पृष्ठम् ।

२८ । आडो यमहनः ।

तत् स्यात् । आयच्छते । व्यायच्छमानः । आहते । स्वाङ्गकर्मकाच्च ।
आहते स्वं वचः ।

२९ । समो गम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः (३१) ।

संपूर्वाद् गमादे स्तत् स्यात् । सङ्गच्छते । सञ्जग्मे । समृच्छते ।
समृच्छिष्यते । संपृच्छते । संस्वरते । ऋ । समृच्छते । समियृते । संशृणुते ।
विद ज्ञाने । संवित्ते । अकर्मकादित्येव । वादं सङ्गच्छति ।

(क) दृशेद्येति वक्तव्यम् । सम्प्रश्यते ।

३० । निसमुपविभ्यो ह्वः ।

एभ्यो ह्वेज स्तत् स्यात् । निह्वयते त्वाम् । संह्वयते सखीम् । उपह्वयते ।
विह्वयते ।

(क) उपसर्गादस्यलूङ्घो वावचनम् । निरस्यति निरस्यते । समूहन्
समूहमानः ।

३१ । सार्द्धाधामाङः ।

आडो ह्वेज स्तत् स्यात् सार्द्धा चेत् । मज्जो मज्ज माह्वयते ।

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोप-
योगेषु कृञः ।

एष्वर्थेषु कृञ स्तत् स्यात् । हिंसासूचनं गन्धनम् । उदाकुरुते ।
भर्त्सनमवक्षेपणम् । उत्कुरुते शत्रून् । सेवने नृपं प्रकुरुते । साहसे परस्त्रीं

(३१) The real Sutra here is समो गम्याच्छिभ्यम् and there are three *Vartikas* attached to it ; viz :—(क) समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् । (ख) अर्त्तिश्रुद्विशिष्य and (ग) उपसर्गादस्यलूङ्घो वावचनम् । But जयादित्य interpolated the rule with the *Vartikas* as stated in the Text. The other Buddhist grammarians (व्यासकार, मैत्रेयचरित, पुरुषोत्तमदेव &c) too followed जयादित्य । समो गम्याच्छिभ्यामित्येतावानेवार्थः पाठः । अङ्गानामपि पारायणे धर्म इति त्वगाद्रियमाणैः स च वार्त्तिकप्रक्षेपादिना सौगर्तोर्विज्ञतः । वेदवाङ्मलेन तेषां निरदुशत्वात् । पारायणभङ्गाद् धर्मैहानिभयमिव पाठस्वार्थत्वं सम्प्रदायानुगतत्वादिकमपि न तैः परिगणितम् । एवमन्यत्रापि स्वभङ्गे बोधव्यम् ।

प्रकुरुते । धर्माद्युपयोगे शतं प्रकुरुते । प्रतियन्त्रे षष्ठो सुट् च । गुणानामुप-
स्कुरुते । प्रकथने सवर्गं प्रकुरुते ।

३३ । अधिः प्रसहने ।

प्रसहनमभिभवः । उपेक्षा वा । तत्राधेः कञ स्तत् स्यात् । तमधिचक्रे ।
“भवादृशाद्येदधिकुर्वते रतिम्” ।

३४ । विः शब्दकर्मणः ।

विः कञः शब्दकर्मकात् तत् स्यात् । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् ।

३५ । अकर्मकाच्च ।

अकर्मकाद्देः कञ स्तत् स्यात् । विकुर्वतेच्छात्राः । यथेष्टं चेष्टन्त इत्यर्थः ।

३६ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणन-
व्ययेषु नियः ।

एष्वर्थेषु विशेषणेषु नीजस्तत् स्यात् । शास्त्रार्थं नयते । उपपत्तिभिः
सम्मानयति । बालकमुपनयते । उत्सञ्जयत्युत्क्षिपति । शिष्यमुपनयते ।
आत्मवदाचार्य्यीकरोति । नयतेऽर्थान् धीरः । ज्ञानविषयीकरोति । कर्म-
करानुपनयते । मृत्या समीपीकरोति । विगणनमृणादिपरिशोधनम् । मद्राः
कारं विनयन्ते । व्यये । शतं विनयते धर्मादौ ।

३७ । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।

अशरीरे कर्मणि सति नीजस्तत् स्यात् । क्रोधं विनयते । मन्त्रं विनयते ।
कर्तृस्थे किम् ? गुरोः कोपं विनयति । अशरीरे किम् ? गडुं विनयति ।
मण्डूकमुत्था वेरित्येव । क्रोधं समुन्नयति । “अपनय मानिनि मानम्” ।

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।

अप्रतिघातोक्ताहस्पीतत्वेषु क्रमे स्तत् स्यात् । मन्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः ।
युद्धाय क्रमते भटः । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते ।

३९ । उपपराभ्याम् ।

आभ्यामेवोपसृष्टात् क्रमेरनन्तरसूत्रेणात्मनेपदं स्यात् । मन्त्रेऽस्थोपक्रमते
बुद्धिः । युद्धाय पराक्रमते भट इत्यादि ।

४० । आङ उद्गमने ।

आङः क्रमे स्तत् स्यात् । आक्रमते भानुः । ज्योतिरुद्गमनेऽभिधाना-
नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमने किम् ? आक्रामति गिरिं
रविः । अवष्टम्भातीत्यर्थः ।

४१ । वेः पादविहरणे ।

वेः क्रमेः पादविहारे तत् स्यात् । सुष्ठु विक्रमतेऽश्वः ।

४२ । प्रीपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।

आदिकर्मणि समर्थाभ्यां प्रीपाभ्यां क्रमे स्तत् स्यात् । प्रक्रमते भोक्तुम् ।
उपक्रमते श्रोतुम् ।

४३ । अनुपसर्गाद्वा ।

अप्रादेः क्रमेस्तद् वा स्यात् । क्रमते क्रामति वा ।

४४ । अपङ्गवे ज्ञः ।

निङ्कुतौ जानातेस्तत् स्यात् । शतमपजानीते ।

४५ । अकर्मकाच्च ।

श्रोऽकर्मकात् तत् स्यात् । सर्पिषो जानीते । करणे षष्ठी ।

४६ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ।

आभ्यां ज्ञस्तत् स्यात् । गां सञ्जानीते । कन्यां दातुं प्रतिजानीते ।
अनाध्याने किम् ? स्मृतौ मा भूत् । मातुः संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ।

४७ । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ।

एष्वर्थेषु विशेषणेषु वदेस्तत् स्यात् । भासनं शोभा । वदते चार्वा
लोकायते । वदमानः । उपसम्भाषोपसन्त्वनम् । बालकमुपवदते । ज्ञाने ।
अयमेको वदते । यज्ञे । गृहे वदते । विविधमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते कृषकाः ।
उपमन्त्रणं रङ्गः पृच्छा । परस्त्रीमुपवदते ।

४८ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।

मनुष्याणां सहोक्तौ वदेस्तत् स्यात् । सम्प्रवदन्ते विप्राः । व्यक्तवाचामिति

किम् ? “वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः” । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति
च्छात्राः ।

४६ । अनोरकर्मकात् ।

अनोर्वदेस्तत् स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । तद्वदतीत्यर्थः ।
अकर्मकात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ।

५० । विभाषा विप्रलापे ।

विप्रलापात्मके सहोच्चारणे वदेस्तद् वा स्यात् । विप्रवदन्ते गणका विप्र-
वदन्ति वा । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति छात्राः ।

५१ । अवाद् यः ।

अवाद् गिरतेस्तत् स्यात् । अवगिरते मांसम् । अवगिरन्ते माघम् ।

५२ । समः प्रतिज्ञाने ।

सङ्गिरतेः प्रतिज्ञानार्थात् तत् स्यात् । कार्यं शब्दं संगिरते ।

५३ । उदञ्चरः सकर्मकात् ।

उच्चरतेस्तत् स्यात् । घनानुच्चरते रजः । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्म-
कात् किम् ? शङ्खध्वनिरुदचरत् । नाद उच्चरति ।

५४ । समस्तृतीयायुक्तात् ।

तृतीयान्तेन योगे सञ्चरतेस्तत् स्यात् । रथेन सञ्चरते विद्याधरः ।

५५ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थः ।

अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थं तृतीया वाच्या । तदयुक्तात् सम्प्रदाणस्तत्
स्यात् । दास्या मालां संप्रयच्छते कामुकः । दास्यै मालां ददातीत्यर्थः ।

५६ । उपाद् यमः स्वरूपे ।

उपपूर्वाद् यमः स्वीकारे तत् स्यात् । कन्यामुपयच्छते । “उपायंस्त
महास्त्राणि ।” “उपायंसत नामवम्” । न स्वीचक्रुरित्यर्थः ।

५७ । ज्ञाशुस्मृष्टां सनः ।

सन्नन्तानामेषां तत् स्यात् । धर्मे जिज्ञासते । गुरुं श्रूयते । सुस्मृष्यते ।
दिदृच्छते ।

५८ । नानोर्ज्ञः ।

अनोर्ज्ञस्तन् नास्ति । पुनर्मनुजिज्ञासति ।

५९ । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ।

सन्नन्तादाभ्यां श्रुवस्तन् नास्ति । प्रतिश्रूयति । आश्रूयति ।

६० । शदेः शितः ।

शदेः शिन्निमित्तादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् ? शब्दश्चि ।

६१ । स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।

लुङ्लिङोरेव स्त्रियतेः शितश्च तत् स्यात् । अमृत । सृषीष्ट । स्त्रियते ।
नियमः किम् ? मरिष्यति । ममार । कर्त्तरि नियमान् “मन्त्रे पतङ्गवद्दीरैः ।”

६२ । पूर्ववत् सनः ।

असन्नन्तवत् सन्नन्तादात्मनेपदं स्यात् । आस्ते आसिसिषते । विजयते
विजिगीषते । पचति पचते पिपचति पिपचते ।

६३ । आमप्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

आम्प्रत्ययान्तधातुवदनुप्रयुक्तस्य कृज स्यात् स्यात् । ईदते ईद्वाञ्चक्रे ।

६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

प्रोपाभ्यां युजे स्यात् स्यात् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । नेह । यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः ।

(क) स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् युजेरिति वक्तव्यम् । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते ।
उपयुङ्क्ते । कथं केवलात् “प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितु”मिति ? कर्त्तृभि-
प्राये भविष्यति । (३२)

६५ । समः क्षुण्वः ।

संक्षुण्वीति स्तत् स्यात् । संक्षुण्वते शस्त्रम् ।

६६ । भुजोऽनवने ।

तत् स्यात् । भुङ्क्ते । भुञ्जते । अनवने किम् ? भुनक्ति राजा पृथ्वी । पालयतीत्यर्थः । भुजो भज इति नोक्तम् । अनुभवेऽपि यथा स्यात् । सुख-
मनुभुङ्क्ते ।

६७ । शेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । श्वन्तादात्मनेपदं स्यादश्वन्ते यत् कर्म णौ
चेत् स कर्त्ता भवति । आरोहति करेणुं निषादी । “करेणुरारोहयते
निषादिनम्” । पश्यन्ति भृत्या नृपम् । दर्शयते भृत्यानृपः । अनाधाने किम् ?
स्मृतौ मा भूत् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव ।

६८ । भीष्मगोर्हेतुभये ।

श्वन्तयो भीष्मिडो स्तत् स्यात् । सुगडो भीषयते । जटिलो विस्मा-
पयते । हेतुभये किम् ? काष्ठिकाया भाययति । करणादत्र भयम् ।

६९ । गृध्रिवक्ष्योः प्रलम्भने ।

श्वन्तयोर्गृध्रिवक्ष्योर्विसंवादेन तत् स्यात् । शिशुं गह्वयते । शिशुं
वक्ष्यते । प्रलम्भने किम् ? अहिं वक्ष्यति बालः ।

७० । लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ।

लियो श्वन्तात् पूजापरिभवयोः प्रलम्भने च तथा स्यात् । जटाभिराला-
पयते । श्येनो वर्त्तिकामुक्तापयते । शिशुमुक्तापयते । अन्यत्र कन्यामुक्तापयति ।

७१ । मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ।

श्वन्तात् कृज स्तत् स्यात् । अभ्यासे पुनःपुनरावृत्तौ । पदं मिथ्या कारयते ।

७२ । स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

स्वरितेतो धातोर्जितश्चात्मनेपदं स्यात् कर्त्तारश्चेत् क्रियाफलमभिप्रेति ।
पचते । यजते । जितः । कुर्वते । कण्ठयते । कर्त्तृभिप्राये किम् ? परार्थे

मा भूत् । पचति । करोति । यजति । कथं परार्थे विक्रीणीते प्रयुङ्क्त
इत्यादि ? डुक्रीञ्दाञ्छेञ्क्लञ्छनीञ्जुजां विशेषविधानात् ।

७३ । अपाह्वदः ।

तत् स्यात् । धान्यार्थं न्यायमपवदते । धनार्थं न्यायमपवदते ।

७४ । णिचश्च ।

णिजन्तात् तथा स्यात् । कारयते । पाचयते । परार्थे कारयति ।
पाचयति ।

७५ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्ये ।

एभ्यो यमस्तत् स्यात् । इन्द्रियाणि संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्त्रमा-
यच्छते । आयंस्त पादम् । अग्रन्यविषये किम् ? चिकित्सा मुदयच्छति वैद्यः ।

७६ । अनुपसर्गाज्ज्ञः ।

तथैव स्यात् । गां जानीते । परार्थे गां जानाति । कथं सर्पिषो जानीत
इति ? अकर्मकाच्चेति (१।३।४५) परार्थे विधानात् ।

७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।

समोपपदावगते कर्त्तृभिप्राये तद् वा स्यात् । स्वं कटं कुरुते करोति
वा । एवं पञ्चसूत्रगामुन्नेयम् । उक्तं कर्त्तृभिप्राये । अथ परस्मैपदमेकादशभिः
सूत्रैः ।

७८ । शिषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

आत्मनेपदहीनाद् धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति । वाति ।
प्रविशति । शिषात् किम् ? रोचते ।

७९ । अनुपराभ्यां कृञः ।

एभ्यः कृञः स्वार्थेऽपि परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ।

८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।

एभ्यः क्षिपस्तत् स्यात् । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

८१ । प्राद्वहः ।

प्रवहतेस्तथा स्यात् । प्रवहति ।

८२ । परेर्मृषः ।

तत् स्यात् । परिमृष्यति ।

८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः ।

एभ्यो रमेस्तत् स्यात् । विरमति । व्यरंसीत् । आरमति । परिरमति ।

एभ्यः किम् ? अभिरमते ।

८४ । उपाच्च ।

उपाद्रमेस्तत् स्यात् । देवदत्तमुपरमति । स्थर्थाऽत्र गम्यते ।

८५ । विभाषाऽकर्मकात् ।

अकर्मकादुपरमतेस्तद्वा स्यात् । भोजनादुपरमति उपरमते वा । अथ णिवचेति (१।३।७४) प्राप्ते बाधकत्रयमाह ।

८६ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णेः ।

बुधादेर्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । बोधयति पञ्चम् । योधयति काष्ठम् । नाशयति पापम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति शिष्यम् । प्रावयत्यर्थान् धीरः । द्रावयति लौहम् । स्त्रावयति कुण्डीम् ।

८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यस्तत् स्यात् । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति शाखां वातः ।

(क) अदेः प्रतिषेधः । आदयतेऽन्नं पुत्रेण पिता ।

८८ । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।

अण्यन्ते यो धातुरकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकश्च ततो ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । आस्ते विप्रः । आसयति विप्रम् । शाययति मित्रम् । चित्तवत्कर्तृकात् किम् ? शोषयते व्रीहीनातपः । कर्त्तरीत्येव । शाय्यते विप्रो भवता ।

८६ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिन्तितवदवसः ।

एषामनन्तरसूत्राभ्यां परस्मैपदं नास्ति । ततस्तुडानाविव स्याताम् ।
पाययते घृतम् । दमयते शत्रून् । आयासयते । आयासयते । आयासयमानः ।
परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते । अकर्त्तुमिप्राये तु
दमयति गजम् । नर्त्तयति भुजम् । भिच्चा वासयति ।

(क) घेट उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । धापयते शिशुम् ।

९० । वा क्यषः ।

क्यषन्तादात्मनेपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते वा ।

९१ । द्युङ्गो लुङि ।

द्युतादेर्लुङ्गात्मनेपदं वा स्यात् । व्यद्युतद् व्यद्योतिष्ठ वा । द्युतादयो
द्वाविंशतिः ।

९२ । वृद्धयः स्यसनोः ।

वृत्तुवृद्धयस्यन्दूभ्यः स्ये सनि च तद्वा स्यात् । वर्त्तस्यति वर्तिष्यते वा ।
अवर्त्तस्यत् अवर्त्तिष्यत वा । विवृत्तस्यति विवर्त्तिष्यते वा ।

९३ । लुटि च कृपः ।

कृपेर्लुटि स्यसनोश्च तद्वा स्यात् । कल्प्सासि कल्पितासे वा । कल्पस्यति
कल्पिष्यते वा । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत वा । चिकृप्सति चिकल्पिष्यते वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥११॥

समाप्तश्च भूपदः ।

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ । आ कङारादेका संज्ञा ।

कङाराः कर्मधारय (२।२।३८) इत्यतः प्रागैकैव संज्ञा बोद्धव्या । सा च कचिदनवकाशा यथा भसंज्ञा राजभ्यामित्यादौ सावकाशां पदसंज्ञां बाधते राज्ञा राज्ञे । कचित् परा यथा बहुव्रीहिसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधते वीर-पुरुषको ग्राम इति । इहाङ्संज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो वक्तव्यः । तेन बाधव्य इत्यङ्गत्वादादिवृद्धिः । भत्वादीर्गुणः (६।४।१४६) । धानुष इत्यङ्गत्वादादिवृद्धिः । पदत्वादिणः पत्वम् ।

२ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

तुल्यवलयो विरोधे परं यत् तत् कार्यं स्यात् । सपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । वृत्ताभ्याम् । बहुवचने भक्त्येत् (७।३।१०३) । वृत्तेषु । विरोधे परम् । वृत्तेभ्यः । नित्यानित्ययोस्तु नित्यं वलवत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गं वलवत् । उक्तर्गापवादयोश्चापवादः ।

३ । यू स्त्राखौ नदी ।

इह स्त्रियमाचष्ट इति स्त्राख्यः शब्दः संज्ञी । ई ऊ यू इति च तद्विशेषण-मिति तदन्तविधिः । ईदूदन्तं स्त्रीलिङ्गं नदीसंज्ञं स्यात् । ईदूतोरेवेयं संज्ञेति भागवृत्तिः । कुमार्यै । लक्ष्म्यै । धीबन्धु । यवाग्वै । आख्यायहणं किम् ? पदान्तरद्योत्ये स्त्रीत्वे मा भूत् । सेनान्ये स्त्रियै । कथमन्तिलक्ष्म्यै विप्राय ? बहुप्रेयस्यां राजनि ? अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति भावम् ।

४ । नेयडुवड् स्थानावस्त्री ।

इयडुवडाधारौ यू नदीसंज्ञकौ न स्तः । हे श्रीः । हे धीः । हे भूः ।
अस्त्रीति किम् ? हे स्त्रि ।

५ । वाऽमि ।

प्रतिषेधोऽयमामि वा स्यात् । त्रियां त्रीणाम् । भ्रुवां भ्रूणाम् ।

६ । डिति ऋस्वश्च ।

डिति चासौ प्रतिषेधो वा स्यात् । त्रियै त्रिये । भ्रुवै भ्रुवे । भ्रुवां श्रुते
भ्रुवि श्रुते । ऋस्वश्च । डिति ऋस्वौ यू वा नदीसंज्ञकौ स्याताम् । मत्वे मतये ।
धेनवे धेनवे । स्वगाख्यावित्वेव । अग्नये । वायवे । इहामि डिति च ऋस्वयो-
रियडुवड्स्थानयोश्च योः पाक्षिकी नदीसंज्ञा । सा स्त्रीवचन एवेत्यते ।
नावयवायवेति स्मृतिः (३३) । तेन सुमतये ऽतित्रिये सुधिये विप्राय । सुधियां
विप्राणाम् । मञ्जुत्रियि सुधियि विप्र इति भवति ।

७ । शेषो घ्यसखि ।

ऋस्वेदुदन्तमनदी शेषो घिसंज्ञः स्यात् । घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः ।
अग्नये । विष्णवे । वायवे । मतये । धेनवे । असखि किम् ? सख्या ।
सख्ये । सख्युः । सख्यौ । इह ऋस्वेदुन्मात्रं घिसंज्ञम् । तथाच इन्द्रे वीत्यत्र
(२।२।३२) घ्यन्तं पूर्वं निपततीत्युच्यते । तेनासखीत्यत्र सखिशब्देकारस्य चित्त्व-
निषेधात् सखिशब्दावयवत्वेऽपि बहुसख्या कृतं बहुसख्युः स्वमित्याहुः । सुसखे-
रागच्छतीति तु न्यासः ।

८ । पतिः समास एव ।

समासे पतिशब्दो घिसंज्ञः स्यात् । श्रीपतिना । श्रीपतये । श्रीपतेः ।
श्रीपतौ । नान्यत्र । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्यौ ।

९ । षष्ठीयुक्तच्छन्दसि वा ।

छन्दः सूत्रम् ।

१० । ऋस्वं लघु ।

ऋस्वमचरं लघूच्यते । भेदनम् । गर्हनम् । वर्हनम् ।

११ । संयोगे गुरु ।

संयोगे परे ऋस्वमचरं गुरुच्यते । शिञ्जा । भिञ्जा ।

१२ । दीर्घञ्च ।

दीर्घमचरं गुरुच्यते । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे ।

१३ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदाद्यङ्गसंज्ञं स्यात् । कर्त्ता कारकः । लविता लावकः । तदादीति किम् ? करिष्यमाणः । पचामः । स्वाद्यन्तस्याप्यङ्गत्वे सुग्दीर्घौ । पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् ? लुमेऽपि प्रत्ययेऽन्यस्मिन् परे मा भूत् । अर्थम् । इयङ् प्राप्तः ।

१४ । सुप्तिङन्तं पदम् ।

सुवन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् । छात्राः पठन्ति मे ।

१५ । नः क्ये ।

क्ये परे नान्तमेव पदं स्यात् । राजीयति । राजायते । नियमः किम् ? वाच्यति । तपस्यति । पदाश्रये कुत्वरुत्वे न भवतः ।

१६ । सिति च ।

सिति पूर्वं पदं स्यात् । कस् । भवदीयम् । युस् । ऊर्णायुः । भसंज्ञां बाधते ।

१७ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।

कप्- (५।४।१५१) पर्यन्तेषु स्वादिषु पूर्वं पदं स्यात् । राजभ्याम् । राजसु । राजत्वम् । राजतमः । असर्वनामस्थाने किम् ? राजानौ । राजानः । कथं सौ ? पदत्वं राजेति । न ङिसम्बुद्धौ (८।१।८) रिति ज्ञापकात् ।

१८ । यचि भम् ।

यादावजादौ च स्वादौ पूर्वे भसंज्ञं स्यात् । यि । गार्ग्यः । अचि । राज्ञः पश्य । असर्वनामस्थान इत्येव । राजानौ । सामानि ।

(क) नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् । भसंज्ञा स्यात् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । पदान्ययं रुत्वं न भवति ।

(ख) वृषण्वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषणश्चः । नकार-लोपो न भवति ।

१९ । तसौ मत्वर्थः ।

मत्वर्थीये परे तान्तं सान्तञ्च भसंज्ञं स्यात् । विद्युत्वान् । मरुत्वान् । पयस्वी । तपस्वी । यशस्वी ।

२० । अयस्मयादौनि च्छन्दसि ।

इदच्छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । बहुषु बहुवचनम् ।

सुप्तिङामविशेषेण विधानादचीणि ते रक्तानीत्यादि लोकोपचारदर्शनाच्च नियमोऽयम् । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं स्यात् । भिन्नवः सहस्रान् पठन्ति । विप्रैः सामानि गीयन्ते ।

२२ । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ।

अर्थयोर्द्वित्वैकत्वयोरेव द्विवचनैकवचने स्याताम् । मातापितरौ जनयतः । धर्मो रक्षति रक्षितः ।

२३ । कारके ।

अधिकारोऽयम् । अतःपरं यद्व्यति तत् कारकेषु मध्ये बोद्धव्यम् । तद् यथा—

२४ । ध्रुवमपायेऽपादानम् ।

विज्ञेये ध्रुवं कारकमपादानं स्यात् । तच्च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित्” । वृक्षात् पत्रं पतति । जलादुत्थितः । “उपात्तविषयं तथा” । वल्गाहकाद्

विद्योतते विद्युत् । निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । अधर्माद् विरमति । अधर्मा-
क्नुगुप्सते । विरमच्चगुप्तमानस्ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । “अपेक्षितक्रियचेति
त्रिधापादानमिष्यते” । माथुराः स्त्रौग्नेभ्य आढ्यतराः । नियमेनोत्कर्षक्रिया
गम्यत इति । कारक इत्येव । वृक्षस्य पर्णम् पतति । बहुभ्योऽन्यः ।
कारकादिति (५१४/४२) न शस् ।

२५ । भीतार्थानां भयहेतुः ।

भयत्राणार्थधातुप्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् भीतः । व्याघ्राद-
पत्रस्तः । दस्युभ्यो रक्षितः ।

२६ । पराजेरसोढः ।

पराजेः प्रयोगे सोढुमशक्यमपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते मन्द-
बुद्धिः । भोजनात् पराजयते ।

२७ । वारणार्थानामौषितः ।

एषां प्रयोग ईप्सितमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । कथं
कूपादन्धं वारयति ? बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२८ । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।

अन्तर्धातुं देन हेतुनात्मनोऽदर्शनमिच्छति तदपादानं स्यात् । उपा-
ध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः । उपाध्यायान्निलीयते शिष्यः ।

२९ । आख्यातोपयोगे ।

नियमाद् वाक्यग्रहणे (३४) आख्याता प्रतिपादयिताऽपादानं स्यात् ।
पण्डितात् पुराणं शृणोति । “रामादधीतसन्देशः” ।

३० । जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

जायमानस्य प्रकृतिः कारणमपादानं स्यात् । सामग्रीतः फलं जायते ।

३१ । भुवः प्रभवः ।

भुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानं स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । ‘वल्मी-
कायात् प्रभवति धनुष्वण्डमास्त्रण्डलस्य’ ।

३२ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

कर्मणा करणभूतेन यमभिसम्बध्नाति तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः । गुरवे धनं निर्यातयति रुष्टः । पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् (३५) । शत्रवे भयं ददाति । “भयानि दत्त सीतायै” । कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति । घ्नतः पृष्ठं ददातीति ? अभिप्रैत्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् यथा सममब्राह्मणे दानमिति (३६) । इह प्रार्थनाध्यवसानादिक्रियाभिः कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियापि कर्म भवति । तत् क्रियया यदभिसम्बध्यते तत् सम्प्रदानं सूत्रेणैव । युद्धाय सन्नद्धते । पत्न्ये शते । “निवेद्यतां सुधीवाय” । “प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने” (३७) । इह च पशुना रुद्रं यजत इति पशुना देयेन रुद्रं प्रीणयति । पशुं रुद्राय ददातीति वस्त्वर्थः ।

३३ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।

रुच्यर्थधातूनां प्रयोगे प्रीयमाणः संप्रदानं स्यात् । नारदाय रोचते कलहः । नारदस्य रुचिविषयीभवति ।

३४ । श्लाघङ्कुड्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । नृपाय श्लाघते वन्दे । “श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः” । पुत्रायापङ्कते वणिक् । छात्राय तिष्ठते कन्या । प्रियायै शपते कामुकः ।

(35) The MSS in Bengali characters generally give—“पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् । But the statement is, either in imitation, or a misquotation, of a celebrated passage of the महाभाष्य on I.I.I.—“एवं हि दृश्यते लोके य उदाने कर्णचपेटामदात् करोति खड्गिकोपाध्यायः सन्नै चपेटां ददात्यन्तं त्वं करोषीति” ।—The probable corruption of the word खड्गिकोपाध्याय arose from an unacquaintance of the scribes with the भाष्य । मृट्टिधर explains—“यः पट्टिकायां विलिख्य वणां विज्रयति स पट्टिकोपाध्यायः” ।

(36) “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणभूवे ।

अधीते शतसाहस्रमननं वैदपारगे ॥१॥” इति मानवधर्मशास्त्रे ।

(37) तायिने दयालव इति मृट्टिधरः । पालकायैत्यन्ये । सन्तानवते स्त्रीतियुक्ताय कममाणायेत्यपरे । तायु सन्तानपालनयोः ।

३५ । धारेरुत्तमर्णः ।

धारेः प्रयोगे धनिकः सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय शतं धारयति ।

३६ । स्पृहेरौपसितः ।

स्पृहेः प्रयोगेऽभीष्टः सम्प्रदानं स्यात् । धनाय स्पृहयति ।

३७ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे कोपस्थानं सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय क्रुध्यति । शत्रवे द्रुहति । एकस्मै ईर्ष्यति । अन्यस्मै असूयति । नेह । स्त्रियमीर्ष्यति कामुकः ।

३८ । क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः कर्म ।

रौपसर्गयोः क्रुधद्रुहो यं प्रति कोप स्यात् कर्मसंज्ञं स्यात् । पुत्रमभि-
क्रुध्यति । शत्रुमनुद्रुहति ।

३९ । राधीच्योर्यस्य विप्रश्नः ।

राधीच्योः प्रयोगे यस्य विविधं पृच्छति तत् सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय राध्यति । किमयं करोति किं न वेति । स्त्रीभ्य ईक्षते । का कीदृशी भवतीति । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयमिति भट्टिः ।

४० । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ।

प्रत्याङ्पूर्वस्य शृणोतेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । तुभ्यं गां प्रतिशृणोति । मञ्चं गामाशृणोति । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।

४१ । अनुप्रतिगृणाश्च ।

अस्य च प्रयोगे पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । होत्रेऽनु-
गृणाति । पोत्रे प्रतिगृणाति । तं शंसन्तं शब्देनानुगच्छति । प्रोत्-
साहयतीत्यर्थः ।

४२ । साधकतमं करणम् ।

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणमुच्यते । परशुना वृक्षं छिनत्ति ।
बुद्ध्या जानाति । विवक्षावशात् परशुच्छिनत्ति ।

४३ । दिवः कर्म च ।

दिवः साधकतमं कर्म करणं वा स्यात् । “दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा” ।
दुरक्षैर्वा ।

४४ । परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।

वेतनादिस्वीकारे करणं सम्प्रदानं स्याद्वा । शताय परिक्रीतः शतेन वा ।

४५ । आधारेऽधिकरणम् ।

आश्रयोऽधिकरणमुच्यते । गृहे तिष्ठति । स्यात्वां पचति ।

४६ । अधिशोऽस्यासां कर्म ।

एषामाधारः कर्म स्यात् । शय्यामधिषेते । गिरिमधितिष्ठति । ग्राम-
मध्यास्ते । स्थलीमधिषेते ।

४७ । अभिनिविशश्च ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममभिनिविशते ।

४८ । उपान्वध्याङ्वसः ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । नदीमनुवसति । गिरि-
मधिवसति । पत्नीमावसति । इह ग्राम उपवसतीति ? ग्रामे वसन् सं-
स्तिरात्रमुपवसतीत्येवम्प्रकारार्थः । यदुक्तं—

वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं मतम् ।

अप्रयुक्तं तिरात्रादि कर्म चोपवसेः स्मृतम् ॥१॥ इति ।

४९ । कर्तुरौष्मिततमं कर्म ।

कर्तुः क्रियया व्यामुमिष्टतमं कर्म स्यात् । संयोगं जनयति । तण्डुला-
नोदनं पचति । वेदमधीते ।

५० । तथायुक्तञ्चानौप्सितम् ।

ईप्सितवत् कर्तुः क्रियया युक्तं हेत्यमन्यच्च कर्म स्यात् । ओदनं बुभुक्षुर्विधं
भक्षयति । पुत्रं पश्यन् सूर्यं पश्यति ।

५१ । अकथितञ्च ।

अपादानादिसंज्ञाभिर्यद्वोक्तं तत्कर्म स्यात् । गां दोग्धि पयः । कारक इत्येव । गवां दोग्धि पयः । विवक्षावशाद् गोभ्यो दोग्धि पयः । एवं “याचमानः शिवं सुरान् ।” “सीऽष्टच्छलक्षणं सीताम् ।” शिष्यं धर्मं ब्रूते । विप्राञ् शतं जयति । गर्गाञ् शतं दण्डयति । अजां ग्रामं नयति । भारं ग्रामं हरति । इह च “प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्दिकर्मणाम्” । नीयतेऽजा ग्रामम् । वोढव्यो भारो ग्रामम् । ज्ञियते काष्ठं गृहम् । आकथ्यते शाखा ग्रामम् । “अप्रधाने दुहादीनाम् ।” दुह्यते गौः चीरम् । उच्यते शिष्यो धर्मम् । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । जीयते विप्रः शतम् । “ख्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ।” णिचि कर्मतां प्राप्तस्य कर्तुर्वाचका लादयः । प्राप्यते विप्रो ग्रामम् । पित्रा गमयितव्यः पुत्रो ग्रामम् । बोध्यते शिष्यो धर्मम् । भोज्यते विप्रो भक्तम् । पाठ्यते पुत्रः सूत्रम् । आस्यते विप्रो मासमिति ।

५२ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ।

एषामणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म स्यात् । याति विप्रो ग्रामम् । यापयति विप्रं ग्रामम् । “रावणं गमय प्रीतिम् ।” नीवहौ तु गत्युपसर्जन-प्रापणवचनौ । न गत्यर्थौ । नाययति वाहयति भारं दासेनेति । बुध्यर्थे बोधयति शिष्यं शास्त्रम् । ज्ञापयति नृपं हिताहितम् । उपलभयति विप्रं गन्धम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् । आशयति भोजयति विप्रमोदनम् । शब्दकर्म । अध्यापयति वटुं वेदम् । पाठयति पुत्रं सूत्रम् । आवायति शिष्यं शब्दम् । अकर्मकात् । आसयति पुत्रम् । शाययति मित्रम् । गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र । पाचयत्योदनं सहायेन । इह किलाणौ यः कर्त्ता तस्य णौ कर्मेत्वमपि प्रयोजकव्यापारेण कर्त्तृत्वञ्च स्वव्यापारेण स्वतन्त्रत्वादित्युभयसंज्ञासिद्धौ नियमोऽयं गत्यर्थादीनामणौ यः कर्त्ता स णौ कर्मैव न कर्त्तन्ति । ततश्च गत्यर्थादिव्यतिरिक्तानामणौ कर्त्तृणां भवति कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति वदन्तः

केचित् पाचयत्योदनं देवदत्तं देवदत्तेनेत्याद्यपि भवतीत्याहुः । एवञ्च ह्रक्-
वेति (१।४।५७) प्रपञ्चार्थं वेदितव्यम् (३८) ।

(क) जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम् । अशब्दकर्मकत्वात् । जल्पयति मित्रम्
पुत्रम् । आलापयति पुत्रं मित्रम् । सञ्चापयति देवदत्तं भार्याम् ।

(ख) आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदयते खादयति विप्रेणो-
दनम् । भक्षणार्थत्वात् ।

(ग) भक्षेरहिंसायाम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । हिंसायान्तु
भक्षयति यवं वृषभान् ।

(घ) वह्नेरनियन्तृकर्तृकत्वेति कात्यायनः । वाहयति भारं मनुष्यैः ।
सनियन्तृकर्तृकस्य तु वाहयति वृषभान् भारम् ।

५३ । ह्रक्प्राञ्चोरन्यतरस्याम् ।

ह्रक्प्राञ्चोरणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म वा स्यात् । हारयति भारं
दासं दासेन वा । कारयति कटं पुत्रं पुत्रेण वा ।

(क) अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा ।

शुरुमभिवादयते पुत्रं पुत्रेण वा । दर्शयते नृपं भृत्यान् भृत्यै वा ।

५४ । स्वतन्त्रः कर्त्ता ।

क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवक्षितो यः स कर्त्ता स्यात् । विप्रेण पचते ।
क्रिया जायते । ओदनः सिध्यति ।

५५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

स्वतन्त्रस्य प्रयोजकोऽर्थः कर्त्ता हेतुश्चोच्यते । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति
देवदत्तः । उक्तानि कारकाणि ।

५६ । प्रायौश्वरान्निपाताः ।

अधिरौश्वर (१।४।८७) इत्यतः प्राङ् निपाता वेदितव्याः ।

(३८) This passage is referred to by श्रीपति in his कातन्त्रपरिशिष्ट viz :—“तदा
ह्रक्प्राञ्चोर्वाचनमकर्मकाम्भवद्वाराद्यर्थोर्निवृत्त्यं सा भुदिति कथम् ? प्रपञ्चार्थमिति लघुवर्णितोक्तम्” ।—
(In his Rule 18 under कारक) ।

५७ । चादयोऽसत्त्वे ।

अद्रव्यवृत्तयश्चादयो निपाता उच्यन्ते । याति च वाति च । घटं वा पटं वा पश्य । च । वा । वै । स्वाहा । स्वधा । ओम् । आम् । पशु । तु । मन्वे । अस्ति । ब्रूहि । विभाषा । अन्यतरस्याम् । नञ् । नो । न इत्यादि । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । असत्त्वे किम् ? स्वाहा अम्नायी ।

५८ । प्रादयः ।

प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर । निस् । दुस् । अभि । वि । अधि । सु । उद् । अति । नि । प्रति । परि । अपि । उप । आङ् । एते निपाताः स्युः । प्रतनु । प्रविरलम् । अभिनवोऽभिलीनः ।

५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे ।

प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गाः स्युः । प्रणमति । परिषिञ्चति । क्रियायोगे किम् ? प्रनायको देशः । इह दुर्नीतमवदत्तमित्यादावुपसर्ग-प्रतिरूपकनिपाताश्च यथाण् णत्वतत्त्वे न भवतः ।

“प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्थपयः ।

उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना” (३९) । इति ।

६० । गतिश्च ।

प्रादय उपसर्गा गतिसंज्ञकाश्च स्युः । प्रणम्य । अभिषिच्य ।

६१ । ऊर्ध्वादिचिडाचश्च ।

एते गतिसंज्ञकाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । चिः । शक्तीकृत्य । शक्तीभूय । डाच् । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य ।

६२ । अनुकरणश्चानितिपरम् ।

अव्यक्तानुकरणं गतिः स्यात् । खटत्कृत्य भग्नः । अनितिपरं किम् ? खटदिति कृत्वा भग्नः ।

(३९) श्लोकोऽयं तोटकच्छन्दसा रचितः । इह तोटकमन्वुधिसैः प्रथितमिति लक्षणात् । सखे इत्यत्र संहितायामपि पादान्तलाद वैकल्पिकं गुरुत्वम् । निस्दुसो रत्नेन निर्दुरिति आभाद विंशतिरित्युक्तम् । पूर्वेषां मतेन निस्दुसोरभाषा ।

६३ । आदरानादरयोः सदसतौ ।

अनयोरिति गती स्याताम् । गुरुन् सत्कृत्य गतः । खलानसत्कृत्य गतः ।

६४ । भूषणेऽलम् ।

अत्रेदं गतिः स्यात् । कन्यामलंकृत्य गतः ।

६५ । अन्तरपरिग्रहे ।

अन्तःशब्दो गतिः स्यात् । अन्तर्हृत्य स्थितः खलः । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां गतः श्वेनः । परिग्रहेत्यर्थः ।

(क) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेऽपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्णयति ।

६६ । कणेमनसौ शृङ्गाप्रतिघाते ।

कणेमनःशब्दौ दृष्णाविगमे गती स्याताम् । कणेहृत्य मनोहृत्य पयः पिवति । आदृष्णमित्यर्थः ।

६७ । पुरोऽव्ययम् ।

गतिः स्यात् । “पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।” नमस्तुरसोर्गत्योरिति (दा३।४०) सत्वम् ।

६८ । अस्तञ्च ।

अस्तमव्ययं गतिः स्यात् । अस्तङ्कृत्य क आगतः । स्तत्वेत्यर्थः ।

६९ । अच्छ गत्यर्थवदेषु ।

अच्छेत्यव्ययमाभीष्टप्रवृत्तिर्गत्यर्थे वदती च गतिः स्यात् । अच्छगत्य । अच्छोद्य ।

७० । अदोऽनुपदेशे ।

त्यदादिरदःशब्दो गतिः स्यात् । अदःकृत्य स्थितः । अनुपदेशे किम् ? अदः कृत्वा गच्छ ।

७१ । तिरोऽन्तर्धौ ।

तिरोऽव्ययं गतिः स्यात् । तिरोभूय स्थितधीरः । अन्तर्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितं काण्डम् ।

७२ । विभाषा कृञि ।

अन्तर्धौ कृञि तिरो वा गतिः स्यात् । तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा ।

७३ । उपाजेऽन्वाजे ।

वलाधानवृत्ती निपातावेतौ कृञि वा गती स्याताम् । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा वा ।

७४ । साक्षात्प्रभृतौनि च ।

साक्षादादीनि कृञि गतिसंज्ञकानि वा स्युः । साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा वा । मिथ्या । लवणम् । वशे । प्रादुस् । आविस् । नमस् ।

७५ । अनत्याधान उरसिमनसी ।

एतावनुपश्लेषे कृञि वा गती स्याताम् । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा वा जपेन्नन्तम् । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा वा । नेह । उरसि कृत्वा हस्तं शिरे ।

७६ । मध्येपदेनिवचने च ।

एते कृञि वा गतयः स्युः । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा वा । तूष्णींभूयेत्यर्थः । अनत्याधाने इत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शिरे ।

७७ । नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ।

एतो स्त्रीकारे कृञि नित्यं गती स्याताम् । “तां हस्तेकृत्य मा श्वसीः” । पाणोकृत्य भुङ्क्ते ।

७८ । प्राध्वं वम्बने ।

प्राध्वं कृञि नित्यं गतिः स्याद् वम्बनगती । प्राध्वंकृत्य कुटुम्बं स्थितः ।

७६ । जीविकोपनिषदावौपम्ये ।

एतौ सादृश्ये कृत्ति गती स्याताम् । जीविकाकृत्य व्याचष्टे । उपनिषत्-
कृत्य कथयति ।

८० । ते प्राग् धातोः ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथैवीदाहृतम् ।

८१ । कृन्दसि परेऽपि ।

८२ । व्यवहिताश्च ।

कृन्दः सूत्रद्वयम् ।

८३ । कर्मप्रवचनीयाः ।

अधिकारोऽयम् ।

८४ । अनुर्लक्षणे ।

लक्षणे कारके हेतौ द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयनामा स्यात् । होममनु
वृष्टो देवः ।

८५ । तृतीयार्थे ।

सहार्थेऽनुस्तवामा स्यात् । गङ्गामन्ववसिता (४०) पुरी । तथा सह
बहेत्यर्थः ।

८६ । हीने ।

हीने द्योत्येऽनुस्तवामा स्यात् । अन्वर्जुनं योद्धारः । ततो हीना इत्यर्थः ।

८७ । उपोऽधिके च ।

उपोऽधिके हीने च तन्नामा स्यात् । उपस्थार्थां द्रोणः । उप गोवर्जनं
शब्दिकाः ।

८८ । अपपरौ वर्जने ।

एतौ वर्जने तथा स्याताम् । अप त्रिगर्भेभ्यः । परि सुभ्राद वृष्टो देवः ।

(४०) अनुवसितेति पाठान्तरम् । तथाप्यवपूर्वात् दिङ्बन्धन इत्यस्यात् ततः । तस्य वटि भागुरिरङ्गोप-
सवाप्योपसर्गवोरित्यनेनादिलोपः ।

८६ । आङ् मर्यादावचने ।

सीमायामाङ् तन्नामा स्यात् । आ समुद्राद् वृष्टो देवः । वचनग्रहणादभिव्याप्तौ च । आकुमारं यशस्तव ।

६० । लक्षणेत्वभूताख्यानभागवोप्सासु प्रतिपर्य्यनवः ।

चिह्नादौ द्योत्ये प्रतिपर्य्यनवः कर्मप्रवचनीयाः स्युः । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृत्तं परि । वृत्तमनु । एवं मातरं प्रति साधुः । यदत्र मां प्रति स्यात् । वृत्तं वृत्तं प्रति सिञ्चति ।

६१ । अभिरभागे ।

अभिर्भागवर्जितलक्षणादौ तन्नामा स्यात् । वृत्तमभि विद्योतते विद्युत् । मातरमभि साधुः । वृत्तं वृत्तमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र मामभिष्यात् । उपसर्गाश्रयो मूर्धन्यः ।

६२ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

प्रतिः सदृशप्रत्यर्पणयोस्तथा स्यात् । यो नारायणतः प्रति । भाषानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ।

६३ । अधिपरी अनर्थकौ ।

अनर्थका-(४१) वधिपरी तथा स्याताम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्या-
नयति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधः फलम् । अनर्थकौ (४१) किम् ? अधिगम्य ।
परिणीय ।

६४ । सुः पूजायाम् ।

पूजायां सुस्तन्नामा स्यात् । सुसिक्तं त्वया । उपसर्गाश्रयं पत्वं न भवति ।

६५ । अतिरतिक्रमणे च ।

अतिप्रवृत्तिरतिक्रमः । तस्मिन् पूजायाच्चाति स्तन्नामा स्यात् । अति
सिक्तं त्वया । पूजायाम् । अतिसुतम् । अतिसुतिः ।

६६ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

एषु वर्त्तमानोऽपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादित्येकः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुपदार्थेऽपिशब्दः । एषु यत् पदं वर्त्तते तत्प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादिति द्वितीयः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुर्न स्यात्पदम् । तत् प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः । तेनोपसर्गाग्रयं पदं न भवति । सर्पिस्तु प्रति न कर्मप्रवचनीय इति द्वितीया न स्यात् । सम्भावना योग्यता । “अपि स्थाणुं जयेद्रामः” । अन्ववसर्गः प्राकाम्यम् । अपि सिञ्च अपि सुहि । गर्हा निन्दा । अपि सुयादृषत्तम् । समुच्चये । अपि सिञ्च अपि सुहि । उभयं कुरु ।

६७ । अधिरोश्वरे ।

ऐश्वर्यं गम्येऽधिस्तत्रामा स्यात् । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

६८ । विभाषा कृञि ।

अधिः कृञि वा कर्मप्रवचनीयः स्यात् । यन्नामधिकरिष्यति यन्नामधि करिष्यति वा । अधिकृत्य अधि कृत्वा वा । उक्ता निपाताः ।

६९ । लः परस्मैपदम् ।

लादेशाः परस्मैपदमुच्यन्ते । तिप्तस्भिसिपथस्थमिब्वस्मस्श्चकसु ।

१०० । तङानावात्मनेपदम् ।

तङ् एतौ च लादेशावात्मनेपदमुच्यन्ते । तङिति ताताञ्भयासायाञ्चमिड्वङिमङिङ् । आन इति शानच्कानचौ ।

१०१ । तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

तिङां त्रीणित्रीणि पदानि क्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञकानि स्युः । तिप् तस्भिताताञ्च इति प्रथमः । ततो मध्यमः । तत उत्तमः ।

१०२ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।

तानि त्रीणित्रीणि पदानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानि स्युः । तिरित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भीति बहुवचनम् । एवमन्यत्रापि ।

१०३ । सुपः ।

सुपश्च तथा स्यात् । सु इति कवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।

१०४ । विभक्तिश्च ।

सुप् तिङ् च विभक्तिरुच्यते ।

१०५ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

लकारिण समानाधिकरणे युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषः स्यात् । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । त्वं दृश्यसे । युवां दृश्यसे । यूयं दृश्यसे । स्थानिनीति । गम्यमानेऽपि युष्मदि । ओदनं पचसि । मया दृश्यसे । भवत्प्रयोगे नेष्यते (४२) । भवान् करोति । समानाधिकरणे किम् ? त्वया दृश्यते ।

१०६ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ।

परिहासगतौ मन्योपपदस्य धातोरुत्तमे प्राप्ते मध्यमःपुरुषः स्यात् । मन्यतेष्व मध्यमे प्राप्त उत्तमः । स चैकवन् मन्तुरनेकत्वेऽपि । एहि मन्ये पयः पास्यसि ? न पास्यसि । पीतं तदतिथिभिः । प्रहासे किम् ? एहि मन्यसे दध्यन्नं भोक्ष्ये । साधु मन्यसे । एवं मन्यष्वेऽपि ।

(४२) युष्मद्युपपद इति सूत्रे (११४।१०५) युष्मच्छब्दस्य युष्मद्भूतपरस्परार्थपरस्य च ग्रहणात् । ओदनं पचिष्यादी च युष्मच्छब्दस्य रूपपरस्परैव गम्यमानत्वम् । एवञ्च भवति मित्रां दीक्षीत्यत्र रूपपरस्य युष्मदएव गम्यते मध्यमपुरुषः । न चात्र वाक्यार्थत्वकाल्यनेन कश्चिदर्थः । भवान् करोतित्यादी तु भवच्छब्दस्य युष्मदर्थपरत्वेऽपि तद्भूतपरत्वाभावात् मध्यमः । तथाज्ञस्य सूत्रस्य (११४।१०५) व्याख्याने मैत्रेयविरचितः—“युष्मदीत्यर्थसङ्गणं वा स्थाच्छब्दग्रहणं वा ? तत्र यथार्थसङ्गणं भवान् करोतीत्यत्रापि मध्यमपुरुषः प्राप्नोति । युष्मदर्थस्वाभापि विद्यमानत्वात् । अथ शब्दस्य ग्रहणमैवं सति परमत्वं करोतीत्यत्र न स्यात् । नञ्चन युष्मच्छब्द उपपदम् । किं तर्हि ? तदन्तसमुदायः । नञ्चन तदन्तविधिरस्ति । गृह्णीयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिर्वाहान् । अथापि स्यात् तदन्तविधिरतित्वं करोतीत्यत्रापि स्यात् । एवं तर्हि रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इत्यत्रार्थवच्छब्दग्रहणम् । तेन युष्मच्छब्दाभावे भवान् करोतीत्यत्र न भवति । अथ भवान् करोतीत्यत्र स्थानिन्यपीति मध्यमः कस्यान्त भवति ? नेयम् । नञ्चन युष्मच्छब्दः प्रसङ्गी । भवच्छब्देनैव तदर्थस्याभिधानात् । शब्दानां वाच्येऽर्थे प्रसङ्गः । नतूक्ते ।”—इति तत्त्वप्रदीपे (वृत्तिप्रदीपे) ।

१०७ । अस्यदुत्तमः ।

अस्मदि वाच्य उत्तमःपुरुषः स्यात् । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अहं दृश्ये । आवां दृश्यावहे । वयं दृश्यामहे । गम्यमानेऽपि । पचामि । दृश्ये ।

१०८ । शेषि प्रथमः ।

युष्मदस्मदभ्यामन्यस्मिन् प्रथमःपुरुषः स्यात् । स भाति । तौ भातः । ते भान्ति ।

१०९ । परः सन्निकर्षः संहिता ।

अत्यन्तप्रत्यासत्तिः संहितोच्यते । दध्वत् । मध्वत् ।

११० । विरामोऽवसानम् ।

परे वर्णाभावोऽवसानमुच्यते । वृद्धः । सिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

समाप्तश्च कारकपादः । प्रथमोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । समर्थः पदविधिः ।

यो नाम पदानां विधिः स समर्थो वेदितव्यो यथा समासः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थ इति किम् ? भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य । पदविधिग्रहणं किम् ? तिष्ठतु दध्यशान त्वं शक्नेन । यणादेशो वर्षविधिः ।

२ । सुवामन्विते पराङ्गवत् खरे ।

अतःपरं सुवित्यधिक्रियते । शेषश्चान्दसः खरभागः ।

३ । प्राक् कङ्गारात् समासः ।

कङ्गारशब्दात् (२।२।३८) प्राक् समासो वेदितव्यः ।

४ । सह सुपा ।

सुवित्येव । अतःपरं सुपा सह सुबन्तं समस्यत इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । लक्षणमप्येतत् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । विस्मष्टपटुः । तत्प्रथमः । पुनर्गवः (१) । अध्वगन्तव्य इत्यादि ।

(१) अतः पुनर्गव इत्युदाहरणं तु चिन्त्यम् । टचोऽप्रातेः । वस्तुतस्तु लुगतिप्रादय (२।२।१८) इत्यत्र नित्याधिकारेऽप्ययं प्रवृत्तादिभिरिति इवेन विभक्त्यल्लोपः पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वत्वेति वार्तिकद्वयं कात्यायनेन पठितम् । तेन हि पुनर्गव इत्यन्वाय्यं प्रवृत्तादिभिरित्यनेन नित्यसमासः । तस्य च तत्पुरुषाधिकारे पठितत्वाद् गोरतद्धित लुक्त्विति (५।४।२२) तत्र टच् । इवेन विभक्त्यल्लोप इति वार्तिकेन भाष्यज्ञता सङ्ग सुपेत्यत्र समानीय पठितम् । तेनास्मै इवपदेन समासस्य नित्यत्वं स्फुटितम् । यद्योत्तरं सुगौनां प्रामाण्यात् । न च सङ्ग सुपेत्यत्र नित्याधिकारेऽन्वमात्रः । श्लोविभक्तिर्नैव सिद्धे समासेऽप्ययमित्याहुः पृथग्वैः (२।१।६) पुनः समासस्य विधानात् । भाष्ये चात्र 'विस्मष्ट' पटुर्विस्मष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनाच्च । न चापेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । उक्तिकैयटादि महावन्विरोधान् । तथाहि—चरट्पृष्ठे (५।१।५९) उज्ज्वलता, प्राकलम्बे (६।१।१२३) अनुदात्तमित्यत्र (६।१।१५८) 'असिद्धवदित्यत्र' (६।४।२२) च कौयटेन च, सुपृष्ठपेति समासस्य विग्रहः प्रदर्शितः । अतएवेनेन

५ । अव्ययीभावः ।

अव्ययीभावो नाम समासो वाच्यः प्राक् तत्पुरुषात् । तद्यथा—

६ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयार्थाभावात्पद्यासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपञ्चादयथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु ।

विभक्त्याद्यर्थेष्वव्ययं सुपा सह समस्यते । विभक्त्यर्थे । स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्ततेऽधिस्त्रि । अधिपाणि कपीलौ । समीपार्थे । उपकुम्भम् ।
समृद्धौ सुमद्रम् । ऋद्धाभावो व्युद्धिः । दुर्यवनम् । दुर्भिन्नम् । अर्थाभावे
निर्मलिकम् । अतयो भूतत्वमतिक्रमः । निःशीतम् । असम्प्रतार्थे ।
नायमस्य कम्बलस्य भोगकालोऽतिकम्बलम् । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता ।
इतिपाणिनि । उद्विक्रमादितरम् । पञ्चादर्थे । अनुरथम् । यथार्था-
श्रुतारः । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यञ्चेति । योग्यतायाम् ।
अनुरूपमस्य दानम् । वीप्सायाम् । प्रतिदिनं ददाति । पदार्थानतिवृत्तौ ।
यथाबलमध्येति पाठम् । सादृश्ये । वीणावत् सवीणे ध्वनति । सहसं
गच्छति । आनुपूर्व्ये । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । यौगपद्ये । सचक्रं निधेहि ।
अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८१) सहस्य सः । गौणेऽपि सादृश्ये ।
सदृशः किंस्या (२) सकिञ्चि । सदृशीर्भिलक्ष्म्या सलक्ष्मि स्त्रीभिः । सम्पत्तौ ।

समासो वैकल्पिकः । तैमोदाहरित वामन इति कथाचितौ विषयिवामनौ गजावित्यादी ज्ञसप्रयोगः ।
औमुतस्येत्यादी तैमोदायाणां च पृथक्पदत्वेन पाठः । बहुचरैव तव समासोऽभ्युपगम्यते । वागार्थावित्यादी
त्विवशब्दः समस्तः पृथग् वा । समासफलमेकार्थोभाव ऐक्यपदमेकस्यम् । तेन इत्यनन्तरं यथाऽग्निरिवराजो
वायुरिवसख उर्वशीवजानिरग्निरिवकल्यो वायुरिवपाश इत्यादि । अपि च हरीतकीं मुञ्चत् राजन् मातेव
हितकारिणीमिति, “अथैतमप्यनुभवामि करस्त्वविल्लुत्स्यं शरीरमहिर्नलं यनीव वीर्ये” इत्यादिप्रयोगोऽपि
साधुरिति केचित् । अन्ये त्वेतावन्न सङ्गते । तथा च नामेशः—“हरीतकीं मुञ्चत् राजन् मातेव हितकारिणी
मित्यसाधेव । मातेति प्रथमाया मातृसदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वादिति । तवापि समासे मातरमिव
हितकारिणीमित्याहिनिलं यनीमिवेति यथावत् विभक्तोर्विपरिणामी लोपाभावश्च स्यादित्येके ।

(२) अपचितपरिमाणा शरीरालौ किञ्चिदिति हरदत्तादयः । सृष्टिपरस्ताह—“किं खादामीति या
भिन्नको नाम्यति सा किञ्चि । प्रणेदरादितान् सिद्धम् । तथाच किञ्चो मर्कटीति परणिः । तद्वद्वनवस्थिता”
इति । इतिरेतदुदाहरणव्याख्याने पदमञ्जरीकार आह “अप्रसिद्धोदाहरणं चिरननप्रयोगात् ।” इति ।

सञ्चतम् । साकल्यवचने । सङ्ख्यमभ्यवहरति । ढङ्गमपि न तज्जतीत्यर्थः ।
अन्तवचने । सतद्धितमधीते ।

७ । यथाऽसादृश्ये ।

यथाशब्दः समस्यते । ये ये वृत्ता यथावहम् । न सादृश्ये । यथा शक्त
स्तथा त्वम् ।

८ । यावद्वधारणे ।

इयत्तायां यावच्छब्दः समस्यते । यावत्तयनं भिन्नं वासय ।

९ । सुप् प्रतिना मावार्थे ।

लेखार्थे सुवन्तं प्रतिना समस्यते । न सुखप्रति संसारे । न दोषप्रति
बौद्धदर्शने ।

१० । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।

अमो परिणा समस्यन्ते । द्युतव्यवहारेऽभिधानम् । अक्षपरि । शलाका-
परि । संख्या । एकपरि । द्विपरि ।

११ । विभाषा ।

अतःपरं विभाषा समासो वाच्यः ।

१२ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

एते पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । अपत्रिगर्त्तम् । परित्रिगर्त्तम् । बहिर्यामम् ।
प्राग्ग्रामम् । विभाषाधिकाराद्वाक्यञ्च । अप त्रिगर्त्तंभ्यः । परि त्रिगर्त्तंभ्यः ।
बहिर्यामात् । प्राग् ग्रामात् ।

१३ । आङ् मर्यादाभिविध्योः

एतयोराङ् पञ्चम्या समस्यते । आसमुद्रं गतः । आकुमारं यशस्तव ।

१४ । लक्षणैनाभिप्रती आभिमुख्ये ।

आभिमुख्यार्थेऽभिप्रती लक्षणवाचिना सुवन्तेन समस्यते । अभ्यग्निं शल-
भाःपतन्ति । प्रतिदीपं शलभाःपतन्ति । लक्षणेन किम् ? दिङ्मोहात्
स्वर्गं प्रति गतः ।

१५ । अनुर्यत् समया ।

१६ । यस्य चायामः ।

अनुशब्दो यस्य समीपवाची यस्य च दैर्घ्यवाची तेन समस्यते । अनुवनं चौराः । तत्समीपा इत्यर्थः । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गावदायता ।

१७ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।

अमूनि यथापाठं साधूनि स्युः । तिष्ठन्त्यस्मिन् काले गावस्तिष्ठद्गु कालः । वङ्गहु कालः । आयतीगवम् । खलेयवम् । प्राहम् । प्रदक्षिणम् । प्रतयचम् । समचम् । अपसव्यम् । इच् कर्मव्यतीहारे । दण्डादण्डि ।

१८ । पारिमध्ये षष्ठ्या वा ।

एतौ षष्ठ्या वा समस्येते । निपातनादेत्वम् । पारिष्मशानं सरित् । मध्येगङ्गम् । पक्षे षष्ठीसमासः । शशानपारम् । गङ्गामध्यम् ।

१९ । संख्या वंश्ये न ।

वंशभवेन संख्या समस्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि । त्रिमुनि व्याकरणस्य ।

२० । नदीभिश्च ।

नदीभिः संख्या समस्यते । समाह्वारेऽभिधानम् । द्विगङ्गम् । पञ्चनदम् ।

२१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

नाम्नि सुबन्तमन्यपदार्थं नदीभिः समस्यते । उक्तासगङ्गं नाम देशः ।

२२ । तत्पुरुषः ।

अथात स्तत्पुरुषो वाच्यः प्राग् बहुव्रीहिः ।

२३ । द्विगुश्च ।

द्विगुसमास स्तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । पञ्चराजौ (३) । पञ्चगवम् । तत्पुरुषत्वे टच् ।

(३) अत्र सृष्टिधरः—“अकृतएष समासे टजित्यकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे रूपम् । यदा तु कृते समासे समासान्तजिति मते तदा द्विगोरकारान्तोत्तरपदत्वं नास्तीति स्त्रीत्वाभावे पञ्चराजम् । भाष्यटीकायान्त

२४ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

एभिर्द्वितीयान्तं समस्यते । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । लोकातीतः । भूमिपतितः । विपद्गतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः । द्वितीयेति योगविभागाद् “विशेषविदुषः शास्त्रम् ।” “विप्राय वेदविदुषे ।”

(क) गमिगाम्यादीनाञ्च । ग्रामगमी । ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षु-
रोदनबुभुक्षुः । “द्विषद्दीर्घ्यनिराकरिणुः” ।

२५ । स्वयं क्तेन ।

स्वयं क्तेन समस्यते । स्वयं विलीनम् । स्वयं क्तम् । तस्येदम्
(४।३।१२०) । स्वायं क्तम् ।

२६ । खट्वा जेपे ।

द्वितीयान्ता खट्वा क्तेन समस्यते निन्दा चेत् । “खट्वा रुढः प्रमाद-
वान्” ।

२७ । सामि ।

इदं क्तेन समस्यते । सामिविलोकितम् । सामि क्तम् । तस्य शेषः
सामि क्तशेषः । सामीत्यर्थग्रहणान्नेमभिन्नमर्हत्कृतमित्येके ।

२८ । कालाः ।

द्वितीयान्ताः कालशब्दाः क्तेन समस्यन्ते । अहरतिष्ठताः । रात्र्यारूढाः ।

२९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

अत्र च द्वितीयान्ताः कालशब्दाः सुपा सह समस्यन्ते । सुहर्त्सुसुखम् ।
चिरोषितः । वर्षभोग्यः ।

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे पावादित्वात् पञ्चराजमित्येव घोषितम् ।—इति । भाष्यटीका भाष्यप्रदीप इति । तथाच
कैयटः—“पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा समासार्थोत्तरपदान्ताः
समासान्ता इति पञ्चसदा तु पावादित्वात् स्त्रीत्वाभावः” । इति । हरदत्तस्यैवम् । भट्टोजिव । तथाच पदमञ्जरी—
“क्वचित् पञ्चराजौति स्त्रीलिङ्गस्य पाठः । स भाष्यविरोधादपपाठः ।” इति । माधवस्तु पञ्चराजौति ङीष्पञ्चवादी ।
तथाहि घातुङ्गौ रात्रुघातुव्याख्यानम्—“अयं समासान्ता उत्तरपदादकृत एव समासे भवतीत्युक्तम् । तेन
पञ्चराजौत्यादवकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुलेन स्त्रियां ङीष् भवती”ति ।

३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

तृतीयान्तं तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । गुणमुक्तवान् गुणवचनः ।
शङ्खुलया खण्डः शङ्खुलाखण्डः । शलाकाकाणः । अर्थशब्देन च । धान्ये-
नार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेन किम् ? अक्षा काणः । वचनग्रहणं किम् ?
कृतेन पाठवम् ।

३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।

एभिस्तृतीयान्तं समस्यते । मासेन पूर्वं मासपूर्वः । पितृसदृशः ।
गुरुसमः । एकोनः । वाक्कलहः । वाङ्निपुणः । गुहमिश्रः । आचार-
श्लक्ष्णः । कथं गुरुतुल्यो दृग्ज्विकलो मासावरः ? भाविबहुलवचनात् ।

३२ । कर्तृकरणे कृता बहुलम् ।

कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन समस्यते । चौरहतः ।
व्याघ्रहतः । करणे । शरभिन्नः । लोष्टहतः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण
लूनवान् । पूर्वमुत्तरञ्च विधानं बहुलग्रहणं ।

३३ । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

कृत्यैस्तृतीयान्तं समस्यतेऽधिकार्थातिशयेत् । काकपेया नदी । वाष्प-
च्छेद्यानि वृणानि ।

३४ । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

समस्यते । दध्नीपसिक्त ओदनो दध्नीदनः ।

३५ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

समस्यते । गुह्येण मिश्रा धाना गुह्यधानाः । गुह्यपिष्टकाः । तिल-
तण्डुलाः ।

३६ । चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितमुखरचितैः ।

चतुर्थ्यन्तमेभिः समस्यते तादर्थ्ये । यूपाय दारु यूपदारु । प्रकृति-
विकारभावेऽभिधानाच्चेह । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोदूखलम् ।

यच्चबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरचितम् । इह वासश्चहाश्वघासादयसु
चतुर्थीति योगविभागात् । षष्ठीसमासेन वा ।

(क) अर्थशब्देन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च । विप्रार्थः सूपः ।
विप्रार्था शाटी । विप्रार्थं पयः ।

३७ । पञ्चमी भयेन ।

भयवाचिना पञ्चम्यन्तं समस्यते । चौराद् भयं चौरभयम् । व्याघ्र-
भीतिः । कथं सितितरो ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुः ? पञ्चमीति योग-
विभागात् ।

३८ । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रसौरल्पशः ।

एभिरल्पा पञ्चमी समस्यते । दुःखापेतः सुखापेतः । कल्पनापोढः ।
रोगमुक्तः । स्वर्गपतितः । चौरापत्रस्तः । अल्पशः किम् ? प्रासादात्
पतितः ।

३९ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।

स्तोकाद्यर्थाः कृच्छ्रश्च क्तेन समस्यन्ते । स्तोकान्मुक्तः । अस्यान्मुक्तः ।
अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादवाप्तः । पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्य (६।३।२) इत्यलुक् ।

४० । सप्तमी शौण्डैः ।

शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं समस्यते । अक्षशौण्डः । अक्षधूर्सः । परेऽधि
पराधीनः । स्वाधीनः । रणपण्डितः । कार्यनिपुणः । आकृतिगणोऽयम् ।

४१ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।

एभिः सप्तमी समस्यते । काम्बिल्यसिद्धः । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः ।
“शाखाग्रपक्वं फलम् ।” खालीपक्वः । चारकबन्धः ।

४२ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।

ध्वाङ्क्षवाचिना सप्तम्यन्तं समस्यते क्षेपयेत् । तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः ।
तद्वदनवस्थित इत्यर्थः ।

४३ । कृत्यैर्ऋणे ।

कृत्यैरिति सूत्रो निर्देशः । कृत्येन यता सप्तम्यन्तं समस्यते । मास-
देयम् । वर्षदेयम् । ऋणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वात् पूर्वाह्नगेयं साम ।

४४ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि सप्तम्यन्तं समस्यते । वनेकिंशुकाः । हलदन्तादित्य-
लुक् (६।३।८) ।

४५ । तेनाहोरात्रावयवाः ।

एते सप्तम्यन्ताः तेन समस्यन्ते । पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् ।
अवयवग्रहणं किम् ? अङ्गि कृतम् ।

४६ । तत्र ।

इदं तेन समस्यते । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तस्येदम् (४।३।२०) ।
तत्रकृतम् ।

४७ । लेपे ।

लेपे सप्तम्यन्तं तेन समस्यते । प्रवाहेभूचितम् । भस्मनिष्ठुतम् । तत्-
पुरुषे कृतीत्यलुक् (६।३।१४) ।

४८ । पात्रेसमितादयश्च ।

अमी लेपे निपातयन्ते । पात्रेसमिताः । कूपमण्डूकाः । उदुम्बरकृमिः ।
पिण्डीशूरः । मातरिपुरुषः । मातरिशूरः । गोष्ठेप्रवीरः । गेहेनर्ही ।
गेहेपटुः । गेहेमेहो । गेहेपण्डितः ।

४९ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकीवलाः समानाधि-
करणेन ।

पूर्वकालवृत्तयः शब्दा एकादयश्च समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते ।
दग्धप्ररुद्धः । स्नातानुलिप्तः । एकादयः । एकपण्डितः । एकपत्नी । सर्व-

देवाः । जरदृगवः । पुराणतरुः (४) । नवोदकम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेन किम् ? एकसराः शौक्तायम् ।

५० । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।

एते नाम्नि समस्येते । समानाधिकरणेनेति वा पादमनुवर्तते । पूर्वेषु कामशमी । पञ्चाम्नाः (५) । सप्तर्षयः । कथमनाम्नि चतुर्वर्णा द्विपदाश्रितो विधिर्दीन्द्रिये इति ? कार्याऽत्र यत्रः । (६)

५१ । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

तद्वितार्थे विषयभूत उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समस्येते । तद्वितार्थे । पौर्वशालः । पाञ्चनापितिः । उत्तरपदे । पञ्चगवप्रियः । पञ्चगवधनः । समाहारे दिङ् न सम्भवति । पञ्चकुमारी ।

५२ । संख्यापूर्वी द्विगुः ।

अनन्तरसूत्रे संख्यापूर्वसमासो द्विगुरुच्यते । पञ्चकपालः सूपः । द्विगो-

(४) पुराणभरति पाठान्तरम् । अत्र सृष्टिधरः—“विभर्त्तति भरुः पोटा । चौणादिक उः” इति । भरु भर्त्तारि भूपि चेति विश्वः ।

(५) तथाचाहुः—“अथैव एकः पितृमर्दं एको ही चम्पकौ त्रीणि च केसराणि । सप्ताथ ताला नव गारिकिलाः पञ्चाशरोपी नरका न याति” ॥ १ ॥ इति । पितृमर्दो नित्य इत्यर्थः । पितृमन्द इति मतान्तरं रूपम् ।

(६) अथमत्र यत्रः । चतुरवयवाश्रितपरिमिता वा वर्णाश्रितवर्णाः । द्वावयवे द्विसंख्याके वा पदे । तदाश्रितो विधिः । द्वावयवे द्विसंख्याके वेन्द्रिये द्यौन्द्रिये इति । सर्वत्र शाकपाणिवादित्वात् (२।१।६०, वा) समासः । अपिच द्विपदाश्रित इत्यादौ विपदतत्पुरुषोऽपि न । तस्य परिमाणमात्रेणैव (२।१।५१, वा) विहितत्वात् । सूपं सुपेत्य त्वेकत्वस्य विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयोरेव तत्पुरुषः । न वक्तुं नुमपत् । एवं हि त्रिलोकनाथेन सतां मुखद्विष इति पुराणस्य कवैकस्य चतुर्मुखसमीरितेति त्रिलोकनाथः पिङ्गसदृशगोचर इति च कालिदासस्य, नवरसरुचिरिति मम्मटस्य, पञ्चपुरुषगामिनीत्यादयश्च प्रयोगाः समाधेयाः । ननु ते त्रिपद-तत्पुरुषेण साध्याः । न च पञ्चपुरुषादिषु विशेषणसमासः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२।१।५०) नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगो (३।१।२१) इति ङीप्प्रसङ्गात् । पानादित्वञ्च (२।३।२०, वा) न कल्पनीयम् । “यदि त्रिलोकी मणनापरा स्यादि”त्यादिप्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । त्रिलोकनाथ इत्यत्र द्वावयवो लोकत्रिलोक मूलस्य नाथ इति, चयानां लोकनाथ इति वा, नवरसरुचिरित्यत्र नवरसेति बहुव्रीहिस्ततो रुचिरित्यनेन कर्मधारय इति वा, समाधानम् । इत्थं चतुर्मुखसमीरितित्वेन चतुर्दिक्दर्शीनि चतुःसंख्याकानि चतुरवयवानि वा मुखानि चतुर्मुखाणि । तैः समीरितेति विग्रहः । एवमन्यत्रापि यद्विचिंत्यमुच्यते ।

लुङ्गनपत्य इत्यणो (४।१।८८) लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति (५।४।८८) टच् । पञ्चपूली । द्विगो (४।१।२१) रिति ङीप् । पञ्चकुमारि ।

५३ । कुत्सितानि कुत्सनैः ।

कुत्सितार्थानि कुत्साकरैः समस्यन्ते । वैयाकरणसूचिः ।

५४ । पापाणके कुत्सितैः ।

एते कुत्सितैः समस्येते । पापपुरुषः । अणकभार्या । “किं मयाणकभार्यया ।”

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः ।

उपमानवाचीनि सामान्यधर्मवचनैः समस्यन्ते । शङ्ख इव पाण्डुरः । शङ्खपाण्डुरः । कनकगौरः । शस्त्रीश्यामा । स्त्रियाः पुंवत्त्वे (६।३।२४) मृगचपला । काकवन्ध्या ।

५६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

उपमेयं व्याघ्रादिभिः समस्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । सुखचन्द्रः । करपद्मम् । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्रइव शूरः । नन्वत्र सापेक्षत्वात् भविष्यति । तद्धेतुज्ज्ञापयति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासोऽस्तीति । तेन राजपुरुषोऽभिरूपकः । राजपुरुषो दर्शनीय इति ।

५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते । नीलोत्पलम् । कृष्णतिलाः । लसदुत्पलम् । इदंस्त्री । इदमुत्पलम् । बहुलग्रहणान्नेह । बोधिसत्त्वो महासत्त्वः । रामो जामदग्न्यः । इह च नित्यम् । कृष्णसर्पः । विशेषणं किम् ? वृक्षः शिंशपा । असुरोऽन्धकः । इह च तत्पुरुषविधान-मस्यैव प्रपञ्चमाहुः । विशेषणमेव हेतुतत् कष्टयितो राजपुरुष इति ।

५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

अमी समानाधिकरणेन सुपा समस्यन्ते । पूर्वपण्डितः । अपरभार्या । प्रथमपुरुषः । चरमपर्वतः । जघन्यधर्मः । समानबलम् । मध्यदेशः । मध्यमनरः । वीरपुरुषः ।

५६ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।

एभिरमी समस्यन्ते । अर्थेऽभिधानम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि-
कृताः । एवं स्रुभूताः । श्रेणि पूग कूट पटु देव स्रु यवण पण्डिताद्याः
श्रेण्यादयः । कृत भूत समाख्यात । कृतादिः ।

६० । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।

नञाधिकेन क्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतञ्च किञ्चिदकृतञ्च किञ्चित्
कृताकृतं कार्यम् । भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् ।

(क) कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । गतप्रत्यागतम् ।

(ख) शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपश्च । शाकप्रधानः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः । अजातौल्लिः । विन्ध्यगिरिः । चन्दनद्रुमः । श्रीहर्षनृपतिः ।
सुग्रीवकपिः । करणकारकम् । तर्कविद्या । व्याकरणशास्त्रम् ।

६१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।

एते पूज्यमानैः समस्यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । पूज्यमानैः किम् ?
उत्कृष्टा गौः पङ्कात् । उद्धृतेत्यर्थः ।

६२ । वन्दारकानागकुञ्जरैः पूजामानम् ।

अमीभिः पूज्यमानं समस्यते । गोवन्दारकः । योषिद्वन्दारिका ।
पुरुषनागः । मुनिकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् ? देवदत्तो नागो यतो मूर्खः ।

६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।

इमौ जातिपरिप्रश्नवृत्तौ समस्यते । कतरकठः । कतमकालापः ।
जातिपरिप्रश्ने किम् ? कतमो भवतां पटुः । अतएवाजातावपि इतम-
कुन्नेयः कतमौ चैत्रमैत्राविति ।

६४ । किं ज्ञेपे ।

किंशब्दः ज्ञेपे समस्यते । किंगौः । अदोहवाहात् । किंपुत्रः । दो-
शील्यात् । किंराजा यो न रक्षति ।

६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोपोटा । गोयुवतिः । अग्निस्तोकः । घृतकति-
पयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता ।
कठश्रोत्रियः । विप्राध्यापकः । वक्धूर्त्तः । जातिः किम् ? यज्ञदत्तो धूर्त्तः ।

६६ । प्रशंसावचनैश्च ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोमल्लिका । अश्वप्रकाण्डम् ।

६७ । युवा खलतिप्रलितवलिनजरतौभिः ।

खलत्वादिभिर्युवा समस्यते । युवा चासौ खलतिचेति युवखलतिः ।
युवप्रलितः । युववलिनः । इह लिङ्गविशिष्टग्रहणात् समानाधिकरणाधि-
कारबलाद्वा युवतिर्जरतौ युवजरतौ ।

६८ । कृत्यास्तुत्याख्या अजात्या ।

कृत्यास्तुत्याख्या अजात्या समस्यन्ते । उष्णं भोज्यं भोज्योष्णम् ।
पानीयोष्णम् । भोज्यलवणम् । तुत्यास्तुत्या । तुल्यश्चेतश्चन्द्रेण । सट्टयमहान्
गिरिणा । अजात्या किम् ? भोज्य द्योदन । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते ।

६९ । वर्णी वर्णेन ।

समस्यते । कृष्णलोहितः । कृष्णश्वलः । श्वेतरक्तः ।

७० । कुमारः श्रमणादिभिः ।

अयमेभिः समस्यते । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा ।
कुमारपण्डितः । एवं तापसी । गर्भिणी । अध्यापक । पटु । निपुणादि ।

७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या ।

चतुष्पादवाचिनो गर्भिण्या समस्यन्ते । गोगर्भिणी । अश्वगर्भिणी ।
जातेरभिधानाच्चेह । कालाची गर्भिणी ।

७२ । मयूरव्यंसकादयश्च ।

अमी तत्पुरुषे निपात्यन्ते । व्यंसको धूर्त्तः । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः ।

काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । परनिपातार्थेणां पाठः । उच्चावचम् । परम-
कृत्वा । पीत्वास्थिरकः । “राघवः प्रोथपापोयान्” । या इच्छा यदृच्छा ।

(क) अन्वयं कृतेति वक्तव्यम् । प्रातर्दोहः । अवश्यंकारी । (7)

(1) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहि ईड इति यत्रोच्यते तदेहीडम् ।
इह एहीति यत्रोच्यते तदेहीहं कर्म ।

(2) जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारश्चाभिदधाति । जहन्तं कर्मणा
समस्यते । समासश्च कर्त्तारमाह । जहि जोडमित्यभीक्ष्णमाह जहजोडः ।
जहिस्तम्बः ।

(3) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अशीत पिवतेति यत्रोच्यते
सा नियोजनक्रियाऽशीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ।
आकृतिगणोऽयम् ।

इति पञ्चमोपाध्यायश्चीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२।१॥

समाप्तश्च समर्थपादः ।

(7) एतच्चविहितस्वचक्षुःपुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्य इति वचनात् । वार्षिककारस्तु कुम्भ-
प्रादयः (१।१।८) इत्येवाव्ययं प्रवृद्धादिभिरित्युक्त्याव्ययेन कृत्रिकृत्रिण्य समासं विहितवान् । तेन पुनः प्रवृद्धं
पुनर्मेव । पुनः सुखमित्यादिषु तत्पुरुषः सिद्धः । परन्तु प्रातर्दोहादीनामव विधानं चिन्त्यमेव । मयूर-
व्यंसकादयश्चेत्यव (१।१।१०९) चकारस्यावधारणार्थत्वादेवां समासान्तरे घटकतया प्रवेशानर्हत्वापत्तेः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।

पूर्वादयोऽवयविना एकद्रव्ये वर्त्तमानाः समस्यन्ते । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । उत्तरकायः । अधरकायः । कथं मध्याङ्गः सायाङ्गः पश्चिमरात्रः ? विशेषणसमासोऽसु । यद्येवमनेनैव पूर्वश्चासौ कायश्चेति सिद्धम् । किं सूत्रेण ? नैवम् । पठ्ठीसमासापवादत्वात् सूत्रस्य । नहि भवति कायपूर्वं इति ।

२ । अर्द्धं नपुंसकम् ।

समभागे क्लीवलिङ्गमर्द्धमेकदेशिना समस्यते । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धनख-
रञ्जनी । नपुंसकं किम् ? ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः ।

३ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याख्यन्यतरस्याम् ।

एतान्येकद्रव्ये वर्त्तमानान्यवयविना समस्यन्ते वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । द्वितीयवापी । चतुर्थनदी । तुर्थकथा । पक्षे भिक्षाद्वितीयम् । वापीद्वितीयम् । नदीचतुर्थम् । कथातुर्थम् ।

४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।

इमे द्वितीयान्तेन समस्येते । अ चेति । यदा लिङ्गविशिष्टयङ्गणाद् टावन्ताभ्यां समासस्तटाकारश्चान्तादेशः । सौत्रत्वाच्चास्य प्रश्लेषः (४) । प्राप्ति

(४) भाष्येऽकारप्रश्ने पञ्चकारणानुमितः । तथाहि—“नायमनुकर्षणार्थकारः । किं तर्हि ? अत्वमनेन विधीयते” इति । द्वितीयया च इति भट्टोजिमते खेदः । कैयटमते प्राप्तापन्ने इत्युच्चात् परमकारस्य स्थितिः । “सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रत्यक्षाश्रयो न भवती” । त्याहुः । नाभिप्रोऽप्यत्र कैयटमतानुसारी ।

जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका ।
 आपन्नसुखा । कथं जीविकाप्राप्तः सुखापन्न इति ? द्वितीयान्वितेति (२।१।२४)
 वचनसामर्थ्यात् ।

५ । कालाः परिमाणिना ।

कालशब्दाः परिच्छेदेन समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः ।
 वर्षजातः । द्वादशजातः ।

६ । नञ् ।

नञ् समर्थेन सुपा समस्यते । अत्राञ्छणः । अशुक्तः । अनेकः । असर्वः ।
 असर्वस्मै । अकृत्वा । अकर्त्तुम् ।

७ । ईषदकृता ।

अकृदिति गुणोपलक्षणम् । ईषद गुणेन समस्यते । ईषद्रक्तः । ऐष-
 द्रक्तिः पुत्रः ।

८ । षष्ठी ।

षष्ठान्तं सुपा समस्यते । राजपुरुषः । राजपुरुषधनम् ।

(क) कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इधमप्रवचनः ।
 उद्भासिका ।

(ख) तत्स्थैश्च गुणेर्नतु तद्विशेषणैः । गुणात्मन्येव ये गुणाः सन्ति नतु
 सोऽयमित्यभिदोषचाराच्छुक्तादिवद् द्रव्ये तैर्गुणैः षष्ठी समस्यते । गुणेनेति
 (२।२।३१) निषेधं वक्ष्यति । तस्यायमपकर्षः । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः ।
 कपित्थरसः । पटहध्वनिः । अङ्गस्पर्शः । नतु तद्विशेषणैः । घृतस्य तीव्रः ।
 चन्दनस्य मृदुः ।

९ । याजकादिभिश्च ।

अयं योगः कर्त्तरि चेति (२।२।१६) निषेधापवादत्वात् स्वराथो
 व्याख्यातव्यः ।

१० । न निर्धारणे ।

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नराणां क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्मन्त्रचौरतमा । अध्वगानां रश्मिः शीघ्रतमाः ।

(क) प्रतिप्रदविधाना षष्ठी न समस्यते । सर्पिषो ज्ञातम् । मातुः स्मृतम् । चौरस्य रुग्णम् ।

११ । पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

पूरणादिना षष्ठी न समस्यते । छात्राणां पञ्चमः । भिक्षूणां सष्टादशः । गुणे । बलाकायाः शौक्लाम् । पटस्य लौहित्यम् । पटस्य शुक्लः । इह च वैशेषिकप्रसिद्धाः संख्यादयो गुणा नेष्यन्ते । शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति (५।२।११८) वचनात् । नापि धर्ममात्रं गुणो गृह्यते । अधिकरणैतावस्वे च (२।४।१५) वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदेति (७।३।१३१) निर्देशात् । तेन गोशतं गोचत्वारिंशद् बुद्धिवैगुण्यं वचनसामर्थ्यं “पद्मासनकौशलं” मुनि-चापलं वस्त्रपोतिमा द्रव्यकाठिन्यं “पद्मालीपिङ्गलिस्रः” उदरगौरवमित्यादयः साधवः स्युः । मुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां तप्तः । फलानां मुहितः । फलानामाश्रितः । शेषषष्ठीयम् । नलोकेति (२।३।६८) कृदयोगायाः प्रतिषेधात् । सत् । चौरस्य द्विषन् । मित्रस्य कुर्वन् । मित्रस्य कुर्वाणः । अव्ययम् । विप्रस्य कृत्वा । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । एकाधिकरणे । राज्ञः स्त्रीगृहस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य ।

१२ । क्तेन च पूजायाम् ।

पूजायां क्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतम् ।

१३ । अधिकरणवाचिना च ।

इदमेवामासितम् ।

१४ । कर्मणि च ।

कर्मणि षष्ठी न समस्यते । आद्यर्थो गवां (९) दोहोऽगोपालकेन ।

(९) अगवामिति क्तिञ्चान् कृत्विष्ठर आह—“अप्रशस्तगवौनामित्यर्थः । नञ्स्तत्पुरुषादिति (५।४।७१) समास्यन्तनिषेध” इति (भाषावृत्त्यर्थविहारी) ।

१५ । तृजकाभ्यां कर्त्तरि ।

तृजकाभ्यां योगे कर्त्तरि षष्ठी न समस्यते । भवत आसिका । भवतो-
ऽग्रगामिका । तृज्यहणमुत्तरार्थम् ।

१६ । कर्त्तरि च ।

कर्त्तरि यौ तृजकौ विहितौ ताभ्यां योगे कर्मणि षष्ठी न समस्यते ।
अपां स्त्रष्टा । पुरां भेत्ता । ओदनस्य भोजकः । निषेधपञ्चमृतीयं स्वरार्था ।
शेषषष्ठीसमासस्थानिवारणात् । तेन राजसम्भूतो “राममहितः” भवदासितं
भवदासिका गोदोह “स्तृत्कर्त्ता फलभाग् यत” इति भर्तृहरिः । क्रिया-
विशेषको जातिवाचकस्तत्प्रयोजक इत्याद्यसंख्याः षष्ठीसमासा भवन्त्येव ।
तस्मात् केवलं कारकषष्ठीसमासे सति गतिकारकोपपदात् कृदि-(६।१।१३८)-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरैणौदनभोजकादयो मध्योदात्ता मा भूवन् । शेषषष्ठीसमासे
सति समासान्तोदात्ता (६।१।२२३) यथा स्युरिति निषेध आरभ्यते ।
याजकादिभिद्येति (२।२।८) पुनः कारकषष्ठीसमासप्रतिप्रसवाद् ब्राह्मण-
याजकादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वर एव ।

१७ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

अनयोरक्तेन षष्ठी समस्यते । नित्यमिति वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । दमनक-
भञ्जिका नाम क्रीडा । संग्रायां ण्वुल् (३।३।१०८) । जीविकायाम् । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । ण्वुल्त्वौ (३।१।१३३) ।

१८ । कुगतिप्रादयः ।

एते नित्यं समस्यन्ते । कुट्टपः । कुसृष्टिः । कोष्णम् । गतिः ।
जरीकृत्य । प्रकृत्य । प्रादिः । दुष्कुलम् । सुमानुषी । आपिङ्गलः ।
प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । अतिखटुः । निष्कौशाग्निः । प्रादिप्रसङ्गे कर्म-
प्रवचनीयानां कचिन्निषेधः । अनभिधानात् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

कचिद्भवत्येव । अतिसुतम् । अतिरतिक्रमणे चेति (१।४।८५) कर्मप्रवचनीय-
त्वात् षत्वाभावः । (१०)

१९ । उपपदमतिङ् ।

नित्यमुपपदं समस्यते । कुम्भकारः । ग्रामणीः । अग्निचित् । अतिङिति
किम् ? कर्तुं व्रजति । कारको व्रजति ।

२० । अमैवाव्ययेन ।

यद्यव्ययेनोपपदं समस्यते तदामैव । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । नान्येन ।
कालो भोक्तुम् ।

२१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।

उपदंशस्तृतीयायामित्यादौ (३।४।४७) तृतीयादीन् उपपदान्यमा वा
समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशं वा । उच्चैःकारम् ।

२२ । क्वा च ।

तानि ज्ञान्तेन वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा वा कथयति ।
तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । उक्तस्तत्पुरुषः ।

२३ । शेषो बहुव्रीहिः ।

तत्पुरुषाव्ययीभावाभ्यामन्यो बहुव्रीहिर्नाम समासो वाच्यः ।

२४ । अनेकमन्यपदार्थे ।

अनेकं सुवन्तमन्यपदार्थं वर्त्तमानं समस्यते । प्राप्नोदको ग्रामः ।
ऊदरधोऽश्वः । दत्तवलिर्दानवः । च्युतफलस्तरुः । सुसूक्ष्मजटकेशो व्रती ।

(१०) सूत्रेऽस्मिन्नेतानि वार्त्तिकानि—(क) "प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः । (ख) व्यवेत-
प्रतिषेधश्च । (ग) सिद्धं तु काङ्क्षतिदुर्गतिवचनात् । (घ) प्रादयः कार्य । (ङ) पापार्थे । आङ्गीपदर्थे ।
स्वतो पूजयाम् । दुर्गिन्दायामिति सीतायाः । (च) प्रादयो गतावर्थे प्रथमया । (च) अत्यादयः
कान्तावर्थे तृतीयया । (छ) अवादयः कृष्टावर्थे तृतीयया । (ज) पथ्यादयो ग्लानावर्थे चतुर्थ्या । (झ)
निरादयः कान्तावर्थे पञ्चम्या । (ञ) अव्ययं प्रवृत्तादिभिः । (ट) इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ।
(ड) उद्गातवता तिङ्गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् ।

बहुशस्यो देशः । इह च यथाभिधानं व्यवस्था । तेन मत्वर्थे बहुव्रीहिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । न सम्बन्धमात्रे । तथा प्रथमार्थे न भवति वृष्टे देवे गत इति । क्वचित् सामानाधिकरण्येऽपि न स्यात् पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति । अधिकरणानाञ्च स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उच्चैर्मुखः । क्वचिद् दध्नेपसित्त ओदनो दध्योदन इतिवदुत्तरपदस्य वृत्तावन्तर्भावः । उद्गमुखमिव मुखमस्य उद्गमुखः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । क्वचिद् गतार्थस्यापि पक्षे प्रयोगः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । अविद्यमानपुत्रोऽपुत्र इति । इहास्तिक्षीरा ब्राह्मणी । अस्तिधना । लेखको नास्तिदोषक इत्यव्ययाभ्यामस्तिनास्तिशब्दाभ्यां समासः ।

२५ । संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्यये ।

अव्ययादयः संख्येयवाचिन्या संख्यया समस्यन्ते । दशानां समीपे उप-
दशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । संख्या । द्वौ
वा त्रयो वेति द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः । चतुष्पञ्चाः । लक्षकोटाः ।
“एकद्वान् दिवसांस्तिष्ठ” । सप्ताष्टेर्दिवसैर्यास्यसि ।

२६ । दिङ्नामान्यन्तराले ।

दिशां नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते । दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वाक्षरा ।
उत्तरपश्चिमा ।

(क) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (11)

२७ । तत्र तेनेदिमिति सरूपे ।

इदमित्यर्थे समस्यन्ते तृतीयान्ते च समानरूपे पदे समस्येते । इति-
शब्दो लौकिकविवक्षार्थः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युजं वृत्तं केशाकेशि युद्धम् ।
दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्वेदं युजं वृत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । अन्येषामपि दृश्यत इति
(६।३।१२७) दीर्घः । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् (५।४।१५७) समासान्तः ।
तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् (२।१।२७) ।

(11) एतद् भाष्यकारवचनमित्येके । वार्तिकमित्यपरे । इदानीन्तनपुस्तकेष्वपि वार्तिकरूपेणैव विन्यस्तं
दृश्यते । This is put down as a वार्तिक to 2, 2, 26.

२८ । तेन सहिति तुल्ययोगे ।

तृतीयान्तेन सहशब्दः समस्यते तुल्ययोगश्चेत् । सपुत्र आगतः । सच्छात्रः । तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात् सदर्पः सधनः सपन्नः । उक्तो बहुव्रीहिः ।

२९ । चार्थे इन्द्रः ।

अनेकमित्येव । अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यत इत्ययं इन्द्रो नाम समासः । इतरंतरयोगे । पूजाशोकौ । पूजाशोकवटाः । समाहारे । वाक्त्वचम् । धवखदिरपलाशम् ।

३० । उपसर्जनं पूर्वम् ।

समासेषूपसर्जनसंज्ञं पूर्वं प्रयोज्यम् । अधिस्ति । राजपुरुषः ।

३१ । राजदन्तादिषु परम् ।

एषूपसर्जनं ध्यन्तादि च परं प्रयोज्यम् । दन्तानां राजा राजदन्तः । राजजम्बुः । मातुः सपत्नी सपत्नीमाता । वनस्याये अयेवणम् । निपातनादलुक् । पूर्वं वासितं ततो लिप्तं लिप्तवासितम् । सिक्तसंस्मृतम् । नग्नमुषितम् । इन्हे । पुत्रपशू ।

(१) धर्मादिषूपभयम् । धर्मार्थावर्थधर्मौ । चन्द्राकार्वाकचन्द्रौ । अन्तादी प्रायन्तौ । सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ।

(२) जायाया जम्भावो दम्भावश्च । जायापती जम्पती दम्पती ।

३२ । इन्द्रे घि ।

इन्हे ध्यन्तं पूर्वं निपतति । कमण्डलुक्कणाजिनम् । बहुष्वेकत्र नियमः । पटुशुक्लमृदवः ।

३३ । अजाद्यदन्तम् ।

इदं इन्हे पूर्वं निपतति । उद्ग्रशशम् । इन्द्रवायू । परत्वाद्विदमिष्यते । कथं “विषयेन्द्रिययोरिष्टः” ? परत्वाच्च घृक्षरमिति (२।२।६४, वा) भविष्यति । बहुष्वेकत्र नियमः । अश्वरथेन्द्राः ।

३४ । अल्पाक्षरम् ।

इदं इन्द्रे पूर्वं प्रयोज्यम् । प्रत्यययोधम् । धवाश्चकर्णम् । इह वागग्नी
वागिन्द्राविति । ध्यन्तादजाद्यदन्ताच्च परत्वादित्यमिष्यते । बहुष्वेकत्र नियमः ।
गृहदुन्दुभिर्वीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः ।

(क) अभ्यर्हितं पूर्वमिति वक्तव्यम् । मातापितरौ (१२) ।

(ख) भ्रातृर्ज्यायसः । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

(ग) लघुचरच्च । कुशकाशम् । शरशीर्षम् ।

(घ) वर्णानामानुपूर्वेण । ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्गूढाः ।

(ङ) ऋतुनक्षत्राणां समानाचराणामानुपूर्व्येण । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।

भरणीकृत्तिकारोहिण्यः ।

(च) संख्याया अल्पीयस्याः । एकादश । द्वादश । त्रिंशः ।

नवतिशतम् ।

३५ । सप्तमीविशेषणं बहुव्रीहौ ।

सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । चित्रगुः ।

(क) सर्वनामसंख्यायोरुपसंख्यानम् । सर्वश्चेतः । द्विकृष्णः । सप्तकृतः
बहुश्रुतः । सप्तोन्नतः ।

(ख) वा प्रियस्थ । गुडप्रियः । प्रियगुडः ।

(ग) गङ्गादिभ्यः सप्तम्याः परवचनम् । गङ्गुकण्ठः । अरुःशिराः ।

३६ । निष्ठा ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कृतकृत्यः । गतरतिः । जितशत्रुः ।

(क) जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । जातेः । मांसभक्षिती ।
सुरापीती । नृजग्धः । कटकृतः । कालात् । मांसजातः । वर्धजातः ।
सुखादिभ्यः । सुखजातः । लज्जजातः ।

(ख) प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ । शस्त्रोद्यतः । असुराद्यतः ।

शून्यपाणिः । दण्डपाणिः । प्रायिकञ्चैतत् सर्वम् । तेन कृतकटः । उद्-
गूर्णवाणः ।

२७ । वाऽहिताग्न्यादिषु ।

आहिताग्न्यादौ निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । एवं जातपुत्रः । जातश्मश्रुः । धृतपीतः । जटभार्थः । गतार्थः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

२८ । कङ्कः कर्मधारये ।

कङ्करादयो गुणशब्दाः कर्मधारये पूर्वं वा प्रयोज्याः । कङ्करजैमिनिः
जैमिनिकङ्करो वा । कङ्कर । गडुल । काण । खञ्ज । कुञ्ज । वामन ।
खलति । गौर । वृद्ध । पिङ्गल । खल । एकसंज्ञाधिकारः पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥ समाप्तश्चापरपादः ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । अनभिहिते ।

लङ्कृतद्वितसमासैरनभिहिते कर्मादावेकत्वाद्विद्वितीयोऽध्यायः ।

२ । कर्मणि द्वितीया ।

कर्मणि द्वितीया स्यात् । काशान् कटं करोति । ओदनं बुभुक्षुः-
त्रीहीन् प्रोचति । अजां ग्रामं नयति । अनभिहित इत्येव । निन्द्येऽजा
ग्रामम् । नयनीयाजा ग्रामम् । शतिकोऽश्वः । प्राप्तातिथिर्ग्रामः ।

(क) उभयसर्वतसोः कार्य्या धिगुपय्यादिषु चिषु ।

द्वितीयास्त्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग् दुर्जनम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्वधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । बुभुक्षितं न
प्रति भाति किञ्चित् । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एवं चैत्रं यावच्छीतमित्यादौ ।

(ख) अभितःपरितःसमयानिकषाहायोगेऽपि दृश्यते । अभितो ग्रामम् ।
परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् ।

३ । तृतीया च होच्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

४ । अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

आभ्यां युक्ते द्वितीया स्यात् । “वेदेहीमन्तरा क्रुहः ।” वेदेज्ञा मध्य
इत्यर्थः । त्वाञ्च माञ्चान्तरा कमण्डलुः । तव मम मध्य इत्यर्थः । उपपद-

विभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति कमण्डलोर्न द्वितीया । सर्वा ह्युपपद-
विभक्तयः षष्ठ्यपवादिकाः । नान्तरेण गुणान् सुखम् । गुणैर्विनेत्यर्थः ।

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

अत्यन्तसंयोगश्चेत् कालाध्वनोर्द्वितीया स्यात् । सर्वरात्रं कल्याणी ।
मासं रमणीयाः । “क्षणमूचे” । दिवसं पठति । अध्वनः । क्रोशं कुटिला
नदी । योजनं धावति । भाष्ये तु योजनक्रिययाऽत्यन्तसंयोगः । तदर्थमेत-
दिति स्थितम् । मासमास्ते । क्रोशं स्वपितीत्यादिषु प्राक्ततमेव कर्म ।

तदाह,—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकान्तैर्योगि कर्मत्वमुपजायते ॥ १ ॥ इति । (13)

एवं चास्यते मास इति लकारेण कर्मणोऽभिधानं घटते । अत्यन्तसंयोगे
किम् ? मासस्यैकरात्रं रम्या । क्रोशस्यैकदेशं कुटिला नदी ।

६ । अपवर्गे तृतीया ।

फलप्राप्ती क्रियात्यागोऽपवर्गः । तत्र गम्ये कालाध्वनोस्तृतीया स्यात् ।
मासेनाधीतो ग्रन्थः । क्षणेनावगतोऽर्थः । क्रोशेनाधीतः । क्रोशेनावगतोऽर्थः ।

७ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्याताम् । अथ भुक्ता इह
इहहाद वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्योऽयं धन्वी क्रोशे लब्धं
विधत्ति क्रोशाद्वा ।

८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।

कर्मप्रवचनीयैर्योगि द्वितीया स्यात् । यन्नमनु प्रावर्षत् ।

९ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र तै र्योगि सप्तमी स्यात् । उपशते

(13) This is a quotation from the वाक्यपदीय by भरतृहरि । The author had often quoted from it. The stanzas in (1.2.64), in (1.4.24) and in (1.4.86) are also from the वाक्यपदीय ।

विंशतिः । उपलब्ध्यां द्रोणः । यस्य चेश्वरवचनम् । अधि पञ्चालेषु
ब्रह्मदत्तः ।

१० । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।

एभिः कर्मप्रवचनीयेयोगे पञ्चमी स्यात् । अप विगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ।
आ त्रिगर्तेभ्यः । “परि पर्युद्धेः” । परिवर्जनार्थः । आ पाटलिपुत्रात् ।

११ । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च तत्र त्रैयोगे पञ्चमी स्यात् । स राजा शक्रतः
प्रति । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति ।

१२ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ।

गत्यर्थानां कर्मण्येते स्याताम् । ग्रामं गच्छति ग्रामाय वा । नगरं
गच्छति नगराय वा । ग्रामं याति ग्रामाय वा । वनं वनाय वा प्रस्थितः ।
कथं क गच्छसीति ? आधारविवक्षायाम् । क स्यातुं गच्छसीत्यर्थः । चेष्टायां
किम् ? मोहं गच्छति । अनध्वनि किम् ? मार्गं गच्छति ।

१३ । चतुर्थी सम्प्रदाने ।

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति । “भयानि दत्त सीतायै ।”
स तस्मै साधुकारमदात् । पुण्येभ्यः सृजयति ।

(क) तादर्थ्यं च । यूपाय दारु ।

(ख) कृपि संपद्यमाने च । उच्चाराय कल ते माषः ।

(ग) उत्पातेन ज्ञायमाने । वाताय कपिला विद्युत् (14) । वृष्टये
चोन्मुष्ठी विद्युत् ।

(घ) द्वितयोगे च । अरोचकिने हितं सोवीरार्द्रकम् ।

(14) वाताय कपिला विद्युदातपावतिलोहिनी ।

ऊष्णं सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय मित्ता भवेत् ॥ १ ॥ इति भाषादी पूर्णः श्लोकः ।

१४ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।

स्थानी (15) क्रियार्थोपपदसुमुन्नतो यो धातुस्तस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् ।
एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यस्तिष्ठति । स्थानिनः किम् ? एधानाहर्त्तुं व्रजति ।

१५ । तुमर्थाच्च भाववचनात् ।

तुमुना समानार्थाच्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । भूतये धावति ।
भाववचनात् किम् ? ओदनं पाचको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।

१६ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।

नमश्चादियुक्ताच्चतुर्थी स्यात् । नमो विष्णवे । स्वस्ति प्रजाभ्यः । “अलं
प्रदोषः प्रियसङ्गमाय ।” स्वाहाऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । नमः शिवाय ।

१७ । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

मन्यतेः कर्मण्यनादरे चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा ढणं मन्ये ढणाय वा ।
“मन्ये ढणाय स्वाराज्यम् ।” “हरिमप्यमंसत ढणाय ।” इह ढणसमा-
नाधिकरणात् त्वादेशचतुर्थी न भवति । व्यवस्थितविभाषया । अप्राणिष्वित्यना-
वादिष्विति वक्तव्यम् । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये ।

१८ । कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

अनयोस्तृतीया स्यात् । विप्रेण पच्यते । अग्निना दह्यते । परशुना
वृक्षं छिनत्ति बर्हिकिः ।

(क) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । प्रकृत्या सुभगः । गोत्रेण गार्ग्यः ।
समेन धावति । विषमेण धावति । “तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेचास्म-
दीयम् ।”

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने ।

सहायेन युक्तादप्रधाने तृतीया स्यात् । विप्रः शिष्येण सहागतः । पुत्रेण
साहं गोमान् । (16)

(15) स्थानमस्मात्तावेति स्थानी । अग्रयुज्यमान इत्यर्थः ।

(16) व्यवहारादुपः पश्येद् विधिविज्ञातः सहैव न ज्ञातैरित्यप्रधाने तृतीयेति स्पष्टम् । अविचारे
धर्मज्ञातः प्रधानेन नृपकैव पापार्हतात् ।

२० । येनाङ्गविकारः ।

हानिराधिक्यञ्च विकारः । येनाङ्गेन विक्रतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत्सृतीया स्यात् । अल्पा काणः । पादेन खञ्जः । “मुखेन विलोचनः ।”

२१ । इत्यम्भूतलक्षणे ।

विशेषप्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । शिखया परिव्राजकः ।

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

सञ्ज्ञानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । मात्रा सञ्ज्ञानीते मातरं वा ।

(क) संज्ञः कृत्ययोगे षष्ठी विप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । मातुः संज्ञाता ।

२३ । हेतौ ।

तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यशः । इत्वधीनः कर्त्ता कर्त्तव्यधीनं करणमिति हेतुकरणयोर्भेदः ।

२४ । अकर्त्तर्य्युणे पञ्चमी ।

ऋणे हेतौ पञ्चमी स्यात् । ऋणाद् बहः । शतादभिभूतः । अकर्त्तरि किम् ? शतेन प्रयोजककर्त्ता बन्धितः ।

२५ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।

पराश्रितो गुणः । गुणे हेतौ पञ्चमी स्यादा । ज्ञाद्याद् गृहीतो जाद्येन वा । धूमादग्निं धूमेन वा । कृतकत्वादनिव्यः शब्दः कृतकत्वेन वा । अस्त्रियां किम् ? प्रज्ञया धीरः ।

२६ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

हेतुशब्देन हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अर्थस्य हेतोर्वसति । “अलस्य हेतोर्वह्ण् हातुमिच्छन्” । यत्र हेतुशब्देन समासस्तत्र समुदायादेव षष्ठी । बालबोधहेतोर्व्याचष्टे ।

२७ । सर्वनाम्नसृतीया च ।

हेतुशब्दप्रयोगे सर्वनाम्नसृतीयाषष्ठौ स्याताम् । “स कस्य हेतोः सखि नाभिघातस्त्वं हेतुना केन चिरादुपेता” ।

(क) हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तीनां प्रायदर्शनम् । (17) किञ्चिन्मि-
मागतः । केत निमित्तेन । कस्मै हेतवे । कस्मात् कारणात् । कस्य
प्रयोजनस्य । कस्मिन्निमित्ते ।

२८ । अपादाने पञ्चमी ।

स्यात् । ग्रामादागच्छति । वृकाद् विभेति ।

(क) ल्यब्लोपे कर्मणि । प्रासादात् प्रेक्षते । प्रासादमारुह्येत्यर्थः ।

(ख) अधिकरणे च । आसनात् प्रेक्षते । कटकात् संवादयति ।

(ग) प्रश्नाख्यानयोश्च । कुतस्त्वम् ? नगरात् ।

(घ) यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी । अध्वनः प्रथमा सप्तमी च ।
काले सप्तमीति वाच्यम् । चम्पातः सोमतीर्थं पञ्च योजनानि पञ्चसु
योजनेषु वा । काले । फाल्गुन्याश्चैत्री मासे ।

२९ । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाच्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।

एभिर्युक्तात् पञ्चमी स्यात् । द्रव्यादन्यो गुणः । “परैस्त्वदन्यः कइवाप-
हारयेत्” । अर्थग्रहणाद् भिन्नो भ्रातृभ्यः । आराद् ग्रामात् । शुक्लादितरः ।
“अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” (18) । दिक्शब्दः । पूर्वो
ग्रामात् । अचूत्तरपदम् । प्राग् ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि
च । उत्तराहि ग्रामात् । उत्तराहि समुद्रात् ।

३० । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसुत्रार्थप्रत्ययेयौं षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य वृक्षः । एवमुत्तरतः
पुरः पुरस्ताद् उपरि उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । कथं प्राग् ग्रामात् ? अचूत्तर-

(17) निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनमित्येव कात्यायनवाक्यं प्रकृतं वार्त्तिकम् । तदर्थत आह
हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तीनां प्रायदर्शनमिति । भट्टोजिन्येऽप्यस्यायं एव वचनं निमित्तपथ्यायप्रयोगे
सर्वासां प्रायदर्शनमिति । वस्तुतस्तु कात्यायनादीनां व्याख्यातृत्वेन तेषां वाक्यभङ्गे न पारायणादिभङ्गादपि
इति ब्राह्मणैरपि यन्त्रकदभिलेपां वाक्यं बहव नाविकलमुदहृतम् ।

(18) कं कर्मं प्रपञ्चं परमपुरुषाराधनमृत इति (पुण्डरीकप्रयोगे) तु कृतेयौ द्वितीया ग्रामादिकौल्येक ।
अपाणिनीयत्वात् । ततोऽन्यथापि दृश्यते (२।१।२ वा) इति वार्त्तिकं बलादेव द्वितीयमित्येव ।

पदग्रहणात् । कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गाभिनिविशत इत्यपायविवक्षया वा ।
मातुः पुरस्तात् । तत उपरिष्ठात् । “कफोनिः कूर्परादधः” । (19)

३१ । एनपा द्वितीया ।

एनपातसुजयप्रत्ययेन योगे द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन गयां महाबोधिः ।
षष्ठ्यपीत्येके । दक्षिणेन गयायाः । (20)

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

एभिर्योगे द्वितीया पञ्चमी वा स्यात् । पृथक् चन्द्रेण । “दुनोति चन्द्रात्
पृथगप्यनङ्गः” । विना कार्येण विना कार्याद् वा । नाना वृत्तेण नाना
वृत्ताद् वा । द्वितीया च दृश्यते विना वार्तं विना वर्षमित्यादि । (21)

३३ । करणे च स्तोकाल्पकच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।

असत्त्ववचनस्य अद्रव्यवचनस्य स्तोकादेः करणे पञ्चमी वा स्यात् । “स्तोकेन
रुष्टा दयिताय नारो स्तोकादुपेता पुनरेव तोषम्” । कच्छ्रादवातः कच्छ्रेण
वा । कच्छ्रात् कच्छ्रेण वा मुक्तः । असत्त्ववचनस्य किम् ? स्तोकेन विषेण हतः ।

३४ । दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।

दूरान्तिकार्थे योगे षष्ठ्यपञ्चम्यो स्याताम् । दूरं ग्रामस्त ग्रामाद्वा ।
विप्रकष्टं शैलस्त शैलाद्वा । अन्तिकं गृहस्त गृहाद्वा ।

३५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् पञ्चमो द्वितीया च । दूरं दूराद् दूरेण वा ग्रामस्त
नदी । अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा मूर्खाणां पशुत्वम् । असत्त्ववचनस्येत्येव ।
दूरः पशुः । आसन्ना मुनयः ।

(19) In some MSS. the भट्ट stanza उत्तरादि वसन्तः समुद्रादवसां पुरम् ।
श्वेज्जवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् is also quoted here.

(20) This is referred to in the परिशिष्टप्रबोध by गोपीनाथ—“एनपा द्वितीया । षष्ठा-
पीत्येके । दक्षिणेन गयाया इति लघुवृत्तिः” इति ।

(21) विना वार्तं विना वर्षं विद्युत्पतनं विना । विना वृत्तिजनान् दीपान् केनेमी पातिती
दुमी ॥१॥ इति काशिकादी पूर्णः श्लोकः ।

३६ । सप्तम्यधिकरणे च ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । कटे आस्ते । चकाराद् दूरान्तिकार्येभ्यश्च ।
दूरे ग्रामस्य । अन्तिके नद्याः ।

(क) क्लृप्तेन्विषयस्य कर्मणि । अधीती व्याकरणे । निपठितौ तन्त्रेषु ।

(ख) निमित्तात् कर्मसंयोगे ।

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥”

३७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

यस्य च क्रिययाऽन्यस्य क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु
दुष्टमानासु गतो देवदत्तो दुग्धास्वागतः । अस्मिन् सतीदं भवति । ऋदेष्व-
भीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । नेह । शयानेन भुक्तम् । अनभिधानात् ।

३८ । षष्ठी चानादरे ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । रुदतः प्रव्रजितवान्
रुदति वा । रुदन्त मनादृष्टेत्यर्थः । एवं पश्यतोद्गरः ।

३९ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेष्व ।

एभिर्योगे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । गवां स्वामी गोषु वा । प्राणानामीश्वरः
प्राणिषु वा ।

४० । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवाधाम् ।

आभ्यां योगे तात्पर्यगतौ ते हे स्याताम् । आयुक्तो विहारकरणस्य
विहारकरणे वा । कुशलः सेवायाः सेवायां वा ।

४१ । यतश्च निर्धारणम् ।

यतो जात्यादिभिः पृथक् क्रियते ततस्ते हे स्याताम् । नृणां चत्वरिणः
शूरतमो नृषु वा । गवां कृष्णा सम्पन्नचौरतमा गोषु वा । अध्वगानां रथिनः
शौन्नतमा अध्वगेषु वा ।

५४ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरः ।

भावकर्तृकाणां रुजार्थधातूनां कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्य रुजति रोगः । अज्वरः किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः । ज्वरिरूपलक्षणम् (२३) । चौरं सन्तापयति सन्तापः । शेष इत्येव । “रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः” ।

५५ । आशिषि नाथः ।

आशिषि नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथते गृध्रः ।

५६ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।

एषां कर्मणि हिंसायां षष्ठी स्यात् । चौरस्य उज्जासयति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति । क्रधि घंटादिः । तस्य निपातनाडृढिः । धैर्यस्योत्क्राथयति शोकः । विवेकस्य पिनष्टि कामः ।

५७ । व्यवहृपणोः समर्थयोः ।

द्यूते क्रयविक्रये च समानार्थयोरनयोः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य व्यवहरति । शतस्य पणते वणिक् । “प्राणानामपणिष्टासौ” ।

५८ । दिवस्तदर्थस्य ।

व्यवहारार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । “अदेवीद् वन्धुभोगानाम्” ।

५९ । विभाषोपसर्गे ।

सोपसर्गस्य दिवस्तथा स्याद्वा । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा । अशेष-विवक्षयैव द्वितीयासिद्धौ विभाषाग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह

६० । द्वितीया ब्राह्मणे ।

६१ । प्रेष्यद्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ।

६२ । चतुर्थ्यर्थे बहुलञ्छन्दसि ।

६३ । यजिष्ठ करणे ।

वेदार्था चतुःसूची ।

६४ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकरणे ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालो य आधारस्तत्र षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । शतकृत्वो रात्रेः स्मरति प्रियाम् । हिरङ्गोऽधीते । शेष इत्येव हिरङ्गाधीते ।

६५ । कर्त्तृकर्मणोः कृति ।

कृतप्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । शेष इत्यस्य निवृत्तेः कारक-विभक्तिरियम् । द्वितीयादृतीययोर्वाधा । भवत आसिका (24) । ओदनस्य भोजकः । इह तदर्हमिति (५।१।११७) निर्देशेनास्यानित्यत्वं प्रापितम् । तेन धायै रामोदमुत्तममिति भट्टिः । यहा । आ मोदात् सम्प्रदपर्यन्तमित्य-व्ययीभावे रूपमिदमिति कृति न षष्ठीति (25) । अनभिहित इत्येव कर्त्तव्यः कटः ।

६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

एकत्र कृतप्रभयप्राप्तौ षष्ठी कर्मण्येव स्यात् । न कर्त्तरि । अहुतः समुद्रस्य बन्धो वानरैः । आद्यर्थ्यं सुभगारोषस्य दूतीभिः परिमार्जनम् ।

(क) अकाकारयोस्तु स्त्रियां नियमप्रतिषेधः । मेदिका चन्द्रस्य तमसाम् । चिकीर्षा रवेरालोकानाम् ।

(ख) शेषे विभाषा । अकाकारयोरन्यत्र विभाषा । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ।

६७ । क्तस्य च वर्त्तमाने ।

वर्त्तमाने क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । न लोकेत्यस्य (२।३।६८) वाधा । राज्ञां मतम् । सतां मतः । सतामर्चितः । प्रजानां कान्तः । कथं त्वया शीलितः । मया रक्षितः ? कार्योऽत्र यत्नः । इह च्छात्रस्य हसितम् ? मयूरस्य वृत्तमिति शेषषष्ठीयम् । न लोकेति (२।३।६८) कृद्योगायाः प्रतिषेधात् । कारकविवक्षायां तु च्छात्रेण हसितमित्यागमः ।

(24) भवत आसिका इति कृत्तृ पाठः ।

(25) This passage is quoted by गोपीनाथ in his परिशिष्टप्रकीर्ष under Rule 72 in the कारक chapter.

४२ । पञ्चमी विभक्ते ।

यत्र निर्धारणाश्रयो विभागोऽस्ति ततः पञ्चमी स्यात् । माथुराः स्त्रीगुप्तेभ्य आढ्यतराः ।

४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

आभ्यां योगे पूजागतौ सप्तमी स्यात् । पितरि साधुः । मातरि साधुः । मातरि निपुणः । बोधे निपुणः । अप्रतेः किम् ? मातरं प्रति साधुः । प्रतिरूपलक्षणम् (२२) । मातरमनु । इहाप्रतेरिति योगं विभज्य सूत्रान्तरैरपि सम्बध्नन्ति यथायथं विभक्तीनां निषेधार्थम् । तेन वृत्तं वृत्तं प्रति पुष्पाणि सन्तीति नाधारसप्तमी । त्वां प्रति स्वामीति न षष्ठीसप्तम्यौ । केशान् प्रत्युत्सुक इति न तृतीयासप्तम्यौ । देवदत्तं प्रति कुप्यतीति न सम्प्रदाने चतुर्थी ।

४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

आभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । केशैः प्रसितः केशेषु वा । केशैरुत्सुकः केशेषु वा । “भवत्यामुत्सुको रामः ।”

४५ । नक्षत्रे च लुपि ।

लुबन्तान्नक्षत्रात् तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । पुष्पेण पायसमञ्जीयात् पुष्पे वा । अधिकरण इत्येव । अथ पुष्यः ।

४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

एतावन्मात्रेऽनभिहिते । कर्मादावुक्तेऽपि प्रथमा स्यात् । यत्राद्या शब्दस्य वृत्तिः स प्रातिपदिकार्थः । वृत्तो दृश्यताम् । श्वेतो धावति । पाचकः । पचनम् । स्त्री । पुमान् । नपुंसकम् । द्रोणः । खारी । आदकम् । वृक्षादेराद्याकृतौ वृत्तिः । तदुपचाराद् द्रव्यादौ पुंस्त्वादिकञ्च । वृक्षादेः सर्वदानव्यतिवात् स्वार्थ एव । नाधिकम् । अथाप्येतल्लिङ्गादिद्वारेणापि सिध्यति तदाऽसंख्यमलिङ्गमुदाहार्यम् । उच्चैः । त्वम् । अहमिति । मात्रग्रहणादधिकेऽनभिहिते न भवति । वृत्तं पश्यति । अश्वेन गम्यते । लिङ्गाधिक-

मात्रे कुमारी । शृङ्खला । परिमाणमुपचारः । तदधिकमात्रे प्रस्थेन परिमितो व्रीहिः प्रस्थो द्रोणः खारी आदृकं व्रीहिः । वचनं संख्या । तन्मात्रे । उक्तेऽपि यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः ।

४७ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा स्यात् । हे विप्र । हे विप्रौ । हे विप्राः ।

४८ । साऽमन्वितम् ।

सा सम्बोधनप्रथमाऽमन्वितमुच्यते । हे विप्र तव स्वम् । हे वत्स तवाश्वः ।

४९ । एकवचनं सम्बुद्धिः ।

आमन्वितस्यैकवचनं सम्बुद्धिरुच्यते । हे वृक्ष । हे पते । हे नदि । हे पटो ।

५० । षष्ठी शेषे ।

कारकाणामविवक्षा शेषः सम्बन्धः । तत्र गम्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषस्य धनम् । सुखस्य जानाति । माषाणामश्नीयात् । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः” । शेषे विधानमा लुट्योगात् (३।३।६५) ।

५१ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।

ज्ञः करणे षष्ठी स्यात् । मधुनो जानीते । मधुना प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तैले घृतस्य जानीते । अविदर्थस्य किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । शेषषष्ठ्या सिद्धौ प्रकरणमिदं नियमार्थं ज्ञाधीगर्थादेः कारणकर्त्ताद्येव शेषत्वेन विवक्षणीयमिति ।

५२ । अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि ।

एषां शेषत्वेन विवक्षिते कर्मणि षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरति । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । अकर्मकादपि भावे लादयः । मातुः स्मर्यते । मातुः स्मृतम् । एवम् ममैवाध्वेति नृपतिः । “रामस्य दयमानोऽसौ” । सर्पिष ईष्टे । शेष इत्येव । मातरं स्मरति । माता स्मर्यते ।

५३ । कृजः प्रतियत्ने ।

कृजो गुणान्तराधाने कर्मणि षष्ठी स्यात् । अलङ्कारस्योपस्कृते कामुकः ।

६८ । अधिकरणवाचिनश्च ।

आधारार्थस्य तस्य प्रयोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितम् ।
इदमस्य शयितम् । भुक्तमिदमोदनस्य ।

६९ । न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थद्वयनाम् ।

लादीनां कृतां प्रयोगे उक्ता षष्ठी न स्यात् । लः । ओदनं पचन् । ओदनं
पचमानः । उपसेदिवान् पाणिनिम् । उः । कटं चिकोषुः । धनं गृधुः ।
“रक्षोगणं क्षिप्नुः” (२६) । कार्यं कारुः । उकः । गङ्गां गामुकः ।

(क) उकप्रतिषेधे कमे भाषायामप्रतिषेधः । दास्याः कामुकः ।

अव्ययम् । कटं कृत्वा । कटं कर्तुम् । निष्ठा । तेन कृतम् । सोऽन्नं
भुक्तवान् । खल्यर्थः । ईषत्करः सुकरः कटो भवता । दन् । कर्त्ता कटान् ।
द्वित्रिंशति प्रत्याहारग्रहणम् । तेन शानवादेरपि प्रतिषेधः । सोमं पवमानः ।
नङ्मात्रानः ।

(ख) द्विषः शत्रुर्वाचनम् । चौरस्य द्विषश्चौरं वा ।

७० । अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

अकेनोः कर्मणि षष्ठी न स्याद् भविष्यति ऋणे च । ओदनं पाचको
व्रजति । वार्त्तामाख्यायकः । ग्रामं गमो । शतं दायी ।

७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ।

एषां कर्त्तरि वा षष्ठी स्यात् । त्वया कटः कर्त्तव्यस्तव वा । मया कटः
कर्त्तव्यो मम वा । तव गम्यो ग्रामस्त्वया वा । “गन्तव्या ते वसतिरलका
नाम यज्ञेश्वराणाम् ।” कर्त्तरि किम् ? उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधः । क्रष्टव्या शाखा ग्रामं वानरेण । नेया
ग्राममजा गोपालकेन ।

(२६) क्षिप्नुर्निश्चित्य कृत्वाभाव इति केचित् । चुचादिषु (८।३।१६) वप्रुण्दयहणान् । शब्दे लाचार्यादण-
त्वचेति (४।१।४६, वा) स्थितेऽपि यदाचार्येणाचार्याणामित्यादौ शब्दं तथा क्षिप्नुर्निश्चित्य रवाभ्यां नो यः
समानपद (८।३।१) इति शब्दं निर्वाचनेन मन्यते ।

७२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।

तुल्यार्थेयंगि तृतीया वा स्यात् । तुल्यः शक्रेण । पक्षे शेषत्वात् षष्ठी
तुल्यः शक्रस्य । समः सूर्येण सूर्यस्य वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? “उपमा
स्त्रीमुखस्तेन्दुचन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुला ।” तुलोपमाशब्दाविह सहशार्थौ ।

७३ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुखार्थहितैः ।

आयुष्याद्यर्थं हितेन च योगे चतुर्थी स्यात् षष्ठी वा । आयुष्यं राज्ञेऽस्तु
राज्ञो वा । एवं चिरञ्जीवितं कुशलं मद्रं भद्रं सौहित्यं शिवं सुखं हितं
गोभ्योऽस्तु गवां वा । हितम् प्रजाभ्यः प्रजानां वा । आशिषि किम् ?
आयुष्यं ते तपः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तो

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

समाप्तश्चानभिहितपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । द्विगुरेकवचनम् ।

समाहारे द्विगोरर्थं एकवद्भवति । पञ्चपूली शोभना । दशशती रम्या ।

२ । द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

प्राण्यङ्गादेर्द्वन्द्व एकवत् स्यात् । हस्तपादम् । कर्णनासिकम् । माईङ्गिक-
पाणविकम् । रथिकपादातम् । कथं हस्त्यस्त्री । परत्वात् पशुद्वन्द्व-
विभाषया ।

३ । अनुवादे चरणानाम् ।

अनूक्तौ चरणानां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । स्वेणीर्लुब्धभिधानम् । उदगात्
कठकालापम् । प्रत्यङ्गात् कठकौद्युमम् ।

४ । अध्यर्थ्यक्रतुरनपुंसकम् ।

अध्यर्थो यलुर्वेदे क्रतूनां सोमयागादीनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । अर्काश्व-
मेधम् । अनपुंसकं किम् ? राजसूयवाजपेये ।

५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।

पाठेन प्रत्यासन्नानां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । क्रमकवार्त्तिकम् । छात्रो-
पाध्यायम् ।

६ । जातिरप्राणिनाम् ।

अप्राणिजातीनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । आराशस्त्रि । दुमशैलम् । जातिः
किम् ? विन्ध्यहिमालयौ । इह कुण्डे वदरामलकानि सन्ति । द्वन्द्वः किम् ?
आरासहिता शस्त्रीत्याराशस्त्रीयम् ।

७ । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

भिन्नलिङ्गयोर्नदीदेशयोर्द्वन्द्व एकवत् स्यात् । गङ्गाशोणम् । शोणनर्मदम् ।
वरेन्द्रीमगधम् । मगधश्चावस्ति । भिन्नलिङ्गयोः किम् ? गङ्गायमुने ।
अग्रामाः किम् ? जाम्बवशालूकिन्द्वौ ।

(क) ग्रामाणां प्रतिषेधे नगराणामप्रतिषेधः । मथुरापाटलिपुत्रम् ।

८ । क्षुद्रजन्तवः ।

क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । दंशमशकम् । यूकालिचम् ।

९ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ।

नित्यविरोधिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । अहिनकुलम् । काकोलूकम् ।
श्वनृगालम् । मार्जारमूषिकम् । चकारात् पशुशकुनिविकल्पोऽपि बाध्यते ।
इह देवासुराणां कौरवपाण्डवानाञ्च नैमित्तिको विरोधः ।

१० । शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । रजकतन्तुवायम् । निरवसितानां (27)
प्रतिषेधः । चाण्डालमृतपाः ।

११ । गवाश्वप्रभृतौनि च ।

अमृनि यथापाठं साधूनि स्युः । गवाश्वम् । कुलवामनम् । पुत्र-
पौत्रम् । दासीदासम् ।

१२ । विभाषा वृक्षमृगवृक्षधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववङ्गव-
पूर्वापरधरोत्तराणाम् ।

एषां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । भ्रूचवटम् । रुरुषुषतम् । कुशकाशम् ।
व्रीहियवम् । दधिक्षीरम् । गोमहिषम् । हंसचक्रवाकम् । अश्ववङ्गवम् ।
पूर्वापरम् । अधरोत्तरम् । पक्षे भ्रूचवटा रुरुषुषता इत्यादि ।

(क) बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिसृग्शकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यवृक्षानाम् ।

(27) निरवसिताः पावादः सहिष्कृता इत्यर्थः । यैर्मृते पादं संस्कारेणापि न बाध्यन्ति ते निरवसिताः ।

एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवत् स्यात् । न द्विप्रकृतिः । वदरमालके
रखिकपादाते प्लवटौ यूकालिने इत्यादि ।

१३ । विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि ।

विरुद्धानामद्रव्यवाचिनां इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं शीतोष्णे वा ।
हिमातपं हिमातपौ वा । नेह । सुखदुःखौ । स्वर्गनरकौ ।

१४ । न दधिपयश्चादौनि ।

नैतान्येकवत् स्युः । दधिपयसी । दधिसर्पिणी । सर्पिमधुनी । शक्त-
कण्ठे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

समासार्थस्येयत्तायां इन्दी नेकवत् स्यात् । दश दन्तीठाः । सप्त
मार्हङ्गिकपाणविकाः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्यगतौ इन्द्र एकवद्वा स्यात् । उपदशं दन्तीष्ठम् ।
उपदशा दन्तीठा वा ।

१७ । स नपुंसकम् ।

यस्यैकत्वमुक्तं स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । पाणिपादम् ।

(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चपूली ।

(ख) आवन्ती वा । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ।

(ग) अनो मलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतर्कं
पञ्चतर्की ।

(घ) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः । द्विपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पञ्चगवम् । दिशाशब्दाच्चतुर्दिशम् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अयं नपुंसकं स्यात् । अधिस्त्रि । अधिलस्त्रि । उन्मत्तगङ्गम् । चकारात्
पञ्चसुदिनाभ्यामङ्गः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

(क) पथः संख्याव्यादेः । द्विपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । उत्पथम् ।

(ख) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्च । मृदु पचति ।

१९ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।

नञ्कर्मधारयाभ्यां विना तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यधिक्रियते । यथा विभाषा सेनेति (२।४।२५) । शत्रुसेनं शत्रुसेना वा । तत्पुरुषः किम् ? दृढसेनो राजा । अनञ्कर्मधारयः किम् ? असेना । परमसेना ।

२० । संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु ।

नास्त्रि कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । सौशमिकन्यं नाम देशः । संज्ञायां किम् ? वीरणकन्या । अशीनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्या ।

२१ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

उपज्ञा उपक्रमश्च कर्मसाधनौ । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरादेराख्यातुमिच्छा चेत् । आगमोपज्ञं धर्माधर्मौ । मनूपज्ञं लोकवृत्तम् । आढ्योपक्रमं दानम् । ब्राह्मणोपक्रमं प्रतिग्रहः ।

२२ । दाय्या बाहुल्ये ।

दायान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । खल्वच्छायम् । शलभच्छायम् । बाहुल्ये किम् ? वृत्तच्छाया ।

२३ । सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च सभा क्लीवं स्यात् । सभा शाला । इन्द्रसभम् । ईश्वरसभम् । “वृषतिसभामगमन्नवेपमान” इति तु (२८) विशेष-विवक्षायां गजपतिवत् । राजशब्दस्य पर्यायमात्रोपलक्षणार्थत्वात्नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसमिति । राजससभम् । अमनुष्यशब्दस्य रक्षःपिशाचादौ रुद्धत्वान्नैह देवसमिति ।

२४ । अशाला च ।

अशालार्था सभा क्लीवं स्यात् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । तत्त्वज्ञात
इत्यर्थः । (२९)

२५ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।

सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषः क्लौवलङ्गः स्याद्वा । शत्रुसेनम् । यवसुरम् ।
वृक्षच्छायम् । गोशालम् । श्वनिशम् । पक्षे शत्रुसेना यवसुरेत्यादि ।

२६ । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

अनयोरुत्तरपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुकुटमयूर्याविमै । मयूरीकुकुटा-
विमौ । तत्पुरुषे । राजस्त्री । अर्धपिप्पली । सुखचन्द्रः ।

(क) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः । पञ्चकपालः सूपः ।
प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । अलङ्कुमारिः । प्रतिगतोऽन्नं प्रत्यक्षः पटः ।
निष्कौशाम्बिः । वाचलिङ्गतैव भवति ।

२७ । पूर्ववदश्ववड्वौ ।

एकवद्भावादन्वयाश्ववड्वयोः पूर्ववलिङ्गं स्यात् । अश्ववड्वौ । अश्व-
वड्वान् । अश्ववड्वैः ।

२८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२९ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ।

एते पुंसि स्युः । “अहोरात्राविमौ पुण्यौ” । पूर्वाङ्गः । द्वाहः । त्राहः ।
एकाहः ।

३० । अपथं नपुंसकम् ।

स्यात् । अपथमिदम् । तत्पुरुषानुवृत्तेरपथोऽयन्देशः ।

३१ । अर्हर्चाः पुंसि च ।

अर्हर्चादयः पुंसि क्लीवे च स्युः । अर्हर्चमर्धर्चः । यूयं यूयः । मधु मधुः ।
“चपयत्यशुभं कर्म कर्माणं चिनुते शुभम् ।” एवं गोमयसरकसारवर्णपद्म-
शङ्कुलिशदिवसकार्पासकपूर्वधर्मव्रतादि । उक्तं लिङ्गम् ।

३२ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसृतीयौ ।

इदमः साकच्कस्य पूर्वोक्तस्यानुकथनेऽशादिश्रुते तृतीयादौ विभक्तौ
परतः । इमकाभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।

३३ । एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ।

एतद इत्यधिक्रियते । ततसोस्तु एतदोऽशित्वशादेशे (५।३।५) (३०) सिद्धे
वचनमिदमनुदात्तार्थम् । स च स्वरभागः । एतस्मिन् वसामः । अथो
अत्राधीमहे । “एतस्मिन्निर्गता कीर्त्तिरथातो विभ्यति द्विषः” ।

३४ । द्वितीयाटौस्त्वेनः ।

एष्विदमेतदोरिनादेशः स्यात् । “इममिन्द्रसमं विद्धि मैत्रं मंस्यास्त्वमन्यथा” ।
टा । अनेन रात्रिरधीता । अथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओस् । अनयोः । अथो
एनयोः । एवमेतदः । एतम् । अथो एनम् । एतेन । अथो एनेन । एतयोः ।
अथो एनयोः । अन्वादेश इत्येव । अयं दण्डो हरानेन । समानाधिकरण
एवाभिधानान्नेह । इमं छात्रं भोजय । इमञ्च विप्रमिति ।

(क) एनदिति नपुंसकैकवचने । नपुंसकैकत्वे द्वितीयायामेनद्वक्तव्यः ।
इदं कुण्डलमानय । अथो एनत् परिवर्त्तय । एतत् कुण्डमानय । अथो एनत्
प्रचालय । (३१)

(३०) The बौद्ध grammarians put the aphorism as एतदोऽश् (५।३।५). But Brahmin commentators all follow भाष्य and give it as एतदोऽन् ।

(३१) (a) अयमेनादेशः सापेक्षत्वेऽपि स्यात् । यथा—अयमेनमद्रेसन्नया शशोचेति रघौ, प्रवेश्यामास च भर्तुरेनामिति कुमारि, तदेनमुज्जितशासनं विधेरिति सावि च । (b) अनुवादे तु न । अथवाऽन्वादेशस्या-
विवक्षया न । यथा भाष्ये—एतस्मात् कृत् विद्यादिति (१।१।१४) । एवञ्च—आशीविषेण रदंनच्छददंशदानमेतेन
ते पुनरनवतया न शङ्कामिति नेपथे, नक्तं भीवरथं तमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेति जयदेवे च जेनोर्देशः ।

३५ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयम् । ख्यचत्रियं (२।४।५८) यावत् ।

३६ । अदो जग्धिर्लाप्ति किति ।

अदो जग्धिरादिश्यते ल्यपि तादौ च किति प्रत्यये परतः । इकार उच्चारणार्थः । प्रजग्धा । जग्धः । जग्धवान् । कथमन्नम् ? अन्नास्य इति (४।४।८५) निपातनात् ।

३७ । लुङ्सनोर्धस्ल् ।

लुङि सनि चादे र्धस्ल् स्यात् । अवसत् । जिघत्सति ।

(क) अच्युपसंख्यानम् । प्रघसोऽयम् ।

३८ । घञपोश्च ।

अनयोरदो घस्ल् स्यात् । घञ् घासः । उपसर्गेऽद इत्यप् (३।३।३८) । प्रघसः ।

३९ । बहुलं कृन्दसि ।

कृन्दसं सूत्रम् ।

४० । लिङ्यन्यतरस्याम् ।

अदो लिटि वा घस्ल् स्यात् । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । पक्षे आद । आदतुः । आदुः ।

४१ । वैजो वयिः ।

वैजो वयि लिटि वा स्यात् । उवाय । जयतुः । जयुः । पक्षे ववौ । ववतुः । ववुः ।

(c) हे रोहिषि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् ।

जास्त्रानरेण सम वासयर्हं प्रविष्टः शीघ्रीतटं स्पृशति किं कुलधर्मो एवः ॥ १ ॥

इत्यादौ त्वयं शीघ्रीतटं स्पृशत्येनं निवारयेति अत्यासिन्नं योजनीयम् । (d) नपुंसके एनत् । प्रसाहये-
तत् परिवर्तयेन्नदिति । (e) समासे तु न । एतच्छ्रितमिति । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्मरौर्लुकि चरितार्थत्वेन
वहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तिरित्याहुः ।

४२ । हनो वध लिङि ।

हन्तेर्लिङि वधादेशः स्यात् । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आर्ध-
धातुक इत्येव । विधौ लिङि तु । हन्यात् । हन्याताम् । हन्तुः ।

४३ । लुङि च ।

४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लुङि हनो वधादेशः स्यात् । अवधौत् । तङि वा । आवधिष्ट । आवधि-
षाताम् । पक्षे आहत । आहसाताम् ।

४५ । दृणो गा लुङि ।

लङ्गीणो गादेशः स्यात् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि यामः ।
(क) इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अध्यगात् ।

४६ । णौ गमिरबोधने ।

दृणो णौ गमिरादिश्यतेऽबोधने । गमयति । अबोधने किम् ? अर्थान्
प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ।

४७ । सनि च ।

सनीणो गमिः स्यात् । जिगमिषति । जिगमिषा । अबोधन इत्येव ।
प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति ।

४८ । इङ्श्च ।

इङः सनि गमिः स्यात् । अधिजिगांसते शास्त्रम् । अधिजिगांसमानः ।

४९ । गाङ् लिटि ।

इङो लिटि गाङादेशः स्यात् । अधिजगि । अधिजगाते । अधिजगिरे ।

५० । विभाषा लुङ्लुङोः ।

इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यगीष्ट अध्यैष्ट वा । अध्यगोष्यत अध्यैष्यत वा ।

५१ । णौ च संशङ्गोः ।

संशङ्गपरे णाविङो गाङ् वा स्यात् । अधिजिगापयिषति शिष्यमध्यापि-

पयिषति वा । चङि । अर्धजीगपत् (३२) । “अध्यापिपद् गाधिसुतो यथावत् ।”

५२ । अस्तेभूः ।

स्यात् । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । “अनुप्रयोगे तु भुवास्त्ववाधनम्” (६।४।११०, वा) । इहामास । इहार्धधातुक इति सामान्येनोपादानम् । तेन पौर्वापर्याभावाद् विषयसप्तमीयं स्थिता । अतोऽस्तेरजिच्चिङश्च प्रागेवादेशे कृतेऽजन्तलक्षणो यत् सिध्यति भव्यम् प्रवेयमाख्येयमिति ।

५३ । व्रुवो वचिः ।

स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । आर्धधातुक इति प्र । व्रवीति ।

५४ । चच्चिङः स्याज् ।

स्यात् । आख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । जित्तादुभय-
पदित्वम् । ख्शादिरप्ययमादेशः । (३३) व्याक्श्स्याता । व्याक्श्स्यानम् ।
व्याक्श्स्यातुम् । प्रत्येकं क्शादिरित्यपरे । व्याक्स्याता व्याक्स्याता वा ।
व्याक्स्यानं व्याक्स्यानं वा ।

(क) वर्जने प्रतिषेधः । सञ्ज्ञा दुर्जनाः । वर्जनीया इत्यर्थः ।

(ख) आर्धधातुकप्रकरणे बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । असुन्
नृचचाः । युच् विचक्षणः । अजेर्लुट् । व्यजनम् । इणः इन् । गात्रम् ।

५५ । वा लिटि ।

चच्चिङो लिटि स्याज् वा स्यात् । आचख्यौ । आचख्ये । पजे आचचचे ।

(३२) “निर्विशेषं महाशेषाच्छेषकमचं भजे । यो मां त्रिशिष्य शिष्योक्तैः सर्वा एवाध्यजीगपत् ॥ १ ॥”

(३३) सृष्टेऽस्मिन् वार्तिकानां संख्या दादृश । तत्र चच्चिङः क्शाज् स्याज्वाविति प्रथमं वार्तिकम् ।
ख्शादिर्हेति द्वितीयम् । अस्मिन्ने शेष यवचनमिति तृतीयम् । पुरुषोत्तमेन तु प्रथमं वार्तिकं परित्यज्य
ख्शावागनुक्तौ गृहीत्वा स्वीकृत्य स्याज् आदौ तौ भवत इति द्वितीयस्यार्थो व्याख्यातः । स्याज् आदौ
शकारो वा खकारो वागनुक्त इति मतान्नरचापि पक्षेऽङ्गीकृतम् । नतु स्याज्स्थाने ख्शीरादेशश्चच्चिङः
क्शाज्वादेशेति । एतेन तन्मते आख्याता आक्श्स्याता आक्स्याता आक्स्यातेति चानुद्ध्यम् ।
आक्स्यातेति तु न स्यात् । अन्यमते त्वाख्याता आक्स्यातेति वैरूप्यमेव । आगनुक्तक्शादित्वाज्जीकारान् ।
उभयमत संकलने रूपपक्षकम् ।

५६ । अजेर्व्यघञपोः ।

अजेर्वी स्यात् । प्रवायकः । प्रवयणीयः । वीत्वा । वीतवान् । अघञपोः
किम् ? समाजः शूराणाम् । समजः पशूनाम् ।

(क) क्वपि च प्रतिषेधः । समञ्चा गोष्ठौ ।

(ख) वल्गादावार्द्धधातुके विकल्पः । प्रवेता । प्राजिता ।

५७ । वा यौ ।

अजेलुंरटि वीभावो वा स्यात् प्राजनो दण्डः प्रवयणो वेतेरकः सूत्रार्थः ।
औणादिके यौ परेऽजेर्वादेशः स्याद् वायुरित्यपरः सूत्रार्थः । उक्तमार्द्धधातुके ।

५८ । य्यञ्चित्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ।

एभ्यो यून्युत्पन्नयोरणिजोलुक् स्यात् । कुर्वादिस्यान्तात् (४।१।१७२) ।
कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । चत्रियाद् वृष्णिकुरुभ्यश्चैत्यण् (४।१।११) ।
श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षाद् वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः ।
जितः । विदाद्यजन्तात् (४।१।१०४) । वैदः पिता वैदः पुत्रः । सर्वत्रात
इजो (४।१।८५) लुक् । अणः खल्वपि । तिकादिफिजन्ताद् (४।१।१५४)
यून्युत्पन्नस्य प्राग्दीव्यतोयस्याणो (४।१।८३) लुक् । तैकायनिः पिता
तैकायनिः पुत्रः ।

५९ । पैलादिभ्यश्च ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पीलाया वेल्यन्ता- (४।१।११८) दणो
इरच (४।१।१५६) इति फिजो लुक् । पैलः पिता पैलः पुत्रः ।

६० । इजः प्राचाम् ।

प्राचां गोत्रे य इज् तदन्ताद् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पान्नागारिः
पिता पान्नागारिः पुत्रः । यजिजोश्चेति (४।१।१०१) फको लुक् ।

६१ । न तौल्वलिभ्यः ।

तौल्वल्यादेः प्राचामिजन्तालुङ् नास्ति । तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः
पुत्रः ।

६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

बहुषु तद्राजस्य लुक् स्यात् । पञ्चालानामपत्यानि बह्वनि पञ्चालाः ।
चत्रियादञ् (४।१।१६८) । अङ्गाः । वङ्गाः । द्राक्षमगधेत्यण् (४।१।१७०) ।
अस्त्रियां किम् ? पाञ्चाल्यः स्त्रियः । तेनैवेति किम् ? अन्यकृतबहुले
मा भूत् । प्रियवाङ्गा विप्राः ।

६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पूर्ववत् । शिवाद्यण् (४।१।११२) ।
यस्काः । अयःस्थूणाः । अस्त्रियामित्येव । यास्काः स्त्रियः । तेनित्येव । प्रिय-
यास्का विप्राः ।

६४ । यजजोश्च ।

गोत्रे यजोऽजश्च पूर्ववल्लुक् स्याद् । गर्गाः । वत्साः । अज् । विदाः ।
उर्वाः । पूर्ववत् । नेह । गार्ग्यः स्त्रियः । प्रियगार्ग्या विप्राः ।

(क) यजादीनामेकत्वदयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंस्थानम् । गार्ग्यस्य
गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । विदकुलं वैदकुलं वा ।

६५ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । अत्रेरितद्याणिज इति (४।१।१२२) ढक् । शेषेभ्य
ऋथ्यण् (४।१।११४) । पूर्ववत् । आत्रेय्यः स्त्रियः । प्रियात्रेया विप्राः ।

६६ । बह्वच द्रुजः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतेषु बह्वचः शब्दादिजो बहुषु लुक् स्यात् । प्राच्यगोत्रे पन्नागाराः ।
भरतगोत्रे । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।

६७ । न गोपवनादिभ्यः ।

गोपवनादयोऽष्टौ विदाद्यन्तर्गणाः (३४) । तेभ्योऽजो यजजोश्चेति (२।४।६४)
लुङ् नास्ति । गोपवनाः । शैथवाः ।

६८ । तिककितवादिभ्यो ङन्ट् ।

तिकादेः कितवादेश्च ङन्ट् गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ङन्ट् । तैकायनयश्च
कैतवायनश्च तिककितवाः । तिकादिफिञो (४।१।१०४) लुक् । वङ्खर-
भङ्गीरयाः । अत इञो (४।१।८५) लुक् ।

६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामङ् ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् वा स्यात् । अङन्ट् ङन्ट् च । उपकाः ।
औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । नडादिः । उपकलमकाः (३५) ।
आहारकाः । विहारकाः । आहारकयः । वैहारकयः । आहारकविहारका
आहारकविहारकयो वा ।

७० । अगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनञ् ।

अगस्त्यशब्दाद्व्यण् (४।१।११४) । कुण्डिनीशब्दाद् गर्गादियञ्
(४।१।१०५) । तयोर्वहुषु लुक् स्यात् । अगस्तिकुण्डिनजिति चादेशौ भवतः ।
अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।

धातोः प्रातिपदिकस्य चावयवस्य सुपो लुक् स्यात् । सनाद्यन्तधातोः
(३।१।३२) । पुत्रीयती । मालीयति । समासप्रातिपदिकस्य । कष्टयितः ।
राजपुरुषः । अनयोः किम् ? वृत्तः ।

७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।

अदादेः शपो लुक् स्यात् । अत्ति । हेष्टि । शेति ।
(१) चर्करीतञ्च (३६) । बोभवीति । चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा ।

७३ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७४ । यङोऽचि च ।

अचि यङो लुक् स्यात् । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । इह चकारिण

(३५) यस्य तिककितवादिनाम् पूर्वेषु सूत्रेषु नित्यमेव लुक् । नतु विकल्पः ।

(३६) इदमदादिगणस्यमेकं गणसूत्रम् । चर्करीतमदादौ बोध्यमित्युक्तार्थः ।

बहुलग्रहणमनुकथ्यते नतु च्छन्दसीति । तेन भाषायामन्यपि यङ्लुक् ।
लालपीति वावदीतीति जयादित्यः । चकाराद् बहुलं छन्दसीति
(२१४।७३) सर्वमनुवर्त्तते । तेन बाहुल्यादन्यपि च्छन्दस्येव यङ्लुक् । भाष्ये
तु हुश्रुग्रहणप्रापकः (६।४।८७) बलाद् बोभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु ।
नान्यदिति भागवत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः ।

“यदि देवो वरीवर्ष्टि कोकिली रोरवीति च ।

मयूरोऽपि नरीनर्त्ति मरीमर्मि तदा प्रिये” ॥१॥ इति ।

तेजांसि शंशमाच्चक्रुरिति भट्टिः ।

“हरिणा सह संख्यं ते बोभूत्विति यदब्रवीः ।

न जाघटीति युक्ती तत् सिंहद्विरदयोरिव” ॥२॥

इति पाणिनेर्जाभ्यवतीविजयकाव्यम् ।

७५ । जुहोत्यादिभ्यः झुः ।

जुहोत्यादेः शपः झुः स्यात् । जुहोति । विभर्त्ति ।

७६ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७७ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः (३७) सिचः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । इणो गा (२।४।४५) । अगात् । अगाताम् ।
अगुः । स्था । अस्थात् । ह्र (१।१।२०) । अदात् । अधात् । पा पाने ।
अपात् । अभूत् । कै गै शब्दे । पा रक्षणे । अनयोर्नेष्यते । अगासीन्नटः ।
अपासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् ? अगासातां ग्रामौ विप्रेण ।

७८ । विभाषा प्राधेट्प्राच्छासः ।

परस्मैपदेष्वेभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् । प्रा । अघ्रात् । घेट् । अधात् ।
शो । अशात् । छो । अच्छात् । सो । असात् । पचे ऽप्रासीदित्यादि ।

(३७) केचित्तु मधेऽस्मिन् भीषातो ऋसौ निर्देशः । परमेकाच (६।४।८२) इति यस्मिन्नुक्ता मा भैः प्रशाद्ध
मम शीघ्रानि नास्ति रात्रिरिति प्रयोगः साधुरिति वदन्ति । अन्ये स्वेतस्त्र मन्वन्ते, तथाच भट्टिः—मास्य भैषी
स्वयाद्यैव कृतार्थो द्रव्यते पतिरिति । वस्तुतस्तु मा भैरिति पदं ग्रामादिकमेवेति बहवः । एकान्ततः
समर्पेणावर्षे त्यागमशानमनित्यमिति (प, ८५) यथा कथञ्चित् समाधेयम् ।

७६ । तनादिभ्यस्तथासोः ।

तनादेः सिचो लुग् वा स्यात् तथासोः परतः । अतत । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठाः ।

८० । मन्त्रे ध्वसह्वरणशब्दहावृक्कृगमिजनिभ्यो लीः ।

हान्दसम् ।

८१ । आमः ।

आमः परस्य लेर्लुक् स्यात् । ईहाञ्चक्रे ।

८२ । अव्ययादाप्सुपः ।

अव्ययात् परस्यापः सुपञ्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । सुपः । स्वः । प्रातः ।
कृत्वा । कर्त्तुम् । इहाव्ययस्यालिङ्गसंख्यत्वादाप्सुपोरभावात्कुक्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

८३ । नाव्ययौभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ।

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुङ् नास्ति । पञ्चमीवर्जममादेशसु विधेयः ।
उपकुम्भं तिष्ठति पश्य देहि वा । अतः किम् ? उपाम्नि । अपञ्चम्याः किम् ?
उपकुम्भादागतः ।

८४ । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ।

अनयोरम् बहुलं स्याददन्तादव्ययीभावाद । उपकुम्भमुपकुम्भेन वा
कृतम् । उपकुम्भमुपकुम्भे वा निधेहि । सप्तम्या ऋदिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो
नित्यम् । सुमद्रम् । सुभिन्नम् । नदीसमासे । उन्नतगङ्गम् । संख्यावयवे ।
एकविंशतिभारद्वाजम् । उक्तो लुक् ।

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः स्युः । श्वः कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
श्वः अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२१॥

समाप्तश्च द्विगुपादो द्वितीयोऽध्यायश्च ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्रत्ययः ।

२ । परश्च ।

प्रत्ययो वक्तव्यः । स च परः स्यात् । तथैवोदाहार्यम् । याति । कृतम् ।

३ । आद्युदात्तश्च ।

४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ ।

स्वरसूत्रद्वयम् ।

५ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् । लोकोतोऽर्थावगमः । जुगुप्सतेऽधर्मम् ।
तितिक्षतेऽपराधम् । चिकित्सत्यातुरम् भिषक् । तथा विचिकित्सति मे
मनः । सन्देग्धीत्यर्थः ।

६ । मान्वधदाञ्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।

मानादिभ्यः सन् स्यात् । अभ्यासस्य दीर्घश्च । मीमांसते शास्त्रम् ।
वीभत्सते गजम् । दीदांसते शत्रुम् । शीशांसते शस्त्रम् । अनिच्छासन
आर्हधातुकत्वं नास्ति । धातोरित्यनभिधानात् (३।१।७) ।

७ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

इषेः कर्मणः समानकर्तृकादाहोऽरिच्छायां वा सन् स्यात् । पजे वाक्यञ्च ।
कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जुगुप्सिषते । विवर्त्तिषते । इच्छासन्नन्तान्नेष्यते ।

चिकीर्षितुमिच्छति (१) । इहाश्मा लुलुठिषते नदीकूलं पिपतिषतीत्युप-
चारात् । (२) ।

८ । सुप आत्मनः क्वच् ।

इपेः कर्मणः सुवन्तादिषितुरिच्छायां वा क्वच् स्यात् । आत्मनः
पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । पुत्रीयन्ति । पुत्रीयन् । भार्यीयति । दधीयति ।
मधूयति । गव्यति । राजीयति ।

(क) क्वचि मान्ताव्ययान्निषेधः । किमिच्छति । स्वरिच्छति ।

९ । काम्यच्च ।

क्वज्विषये काम्यच् स्यात् । पुत्रकाम्यति । स्त्रीकाम्यति ।

१० । उपमानादाचारे ।

क्वजित्वेव । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारे क्वच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति भृत्यम् । मात्रीयति परकलत्रम् ।

(क) अधिकरणाच्च । आचारे क्वच् स्यात् । “प्राप्तादीयति यः कुट्यां
पर्यङ्गीयति मञ्चके ।”

११ । क्तुः क्वङ् सलोपश्च ।

कर्तुंरुपमानादाचारेऽर्थे क्वङ् स्यात् । सान्तस्य च लोपः । शिशुरिवा-
चरति शिशूयते वृद्धः । “एरण्डोऽपि द्रुमायते” । काकोऽपि गरुडायते ।
गव्यते गवयः । नाव्यते द्रोणी । “तस्य सन्तोषशीलस्य कुजिकाप्यप्सरायते” ।
सलोपोऽयमोजसो ऽप्सरसो नित्यम् (३) पयसस्तु विभाषयेत्येके । अपसरस एव
लोपो नान्यस्येत्यपरे ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिव वा । प्रातिपदिकान् क्वङ् विषये

(१) शेषिकान् मतुर्वर्धयिष्येधिको मतुर्वधिकः । सरुपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नप्ताश्च सन्निध्यते ॥ १ ॥ इति
भाष्यात् ।

(२) उपमानादिति पाठान्तरम् ।

(३) “ओजायमाना तस्यार्च्यं प्रणीय जनकामजे”ति भट्टिः ।

क्विप् वा स्यात् । अश्वति (४) खरः । प्रभवति भृत्यः । रिपवन्ति मित्राणि । विधवति रविः । गोदोहति । गोदुहतीति कश्चित् । अवगल्भादयसु क्विप् विधावात्मनेपदार्थमनुदात्तेत उपदेष्टव्या इति स्मृतिः । तेनावगल्भते । विहीहते । क्लीवते । कास्प्रत्ययादित्याम् (३।१।३५) । अवगल्भाच्चक्रे ।

१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।

भृशादिभ्यश्चार्थगतौ भुवि भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् । अभृशो भृशो भवति भृशायते स्नेहः । शीघ्रायते । उत्सुकायते । हलन्तस्य च लोपः । सुमनायते । उन्ननायते । उन्ननायमानः ।

१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ।

लोहितादिर्डाजन्ताच्च भुवि भवत्यर्थे क्यप् स्यात् । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति लोहितायते । मन्दायति । मन्दायते । एवं वर्म हरित निद्रा तन्द्रा करुणा घृणा केका । आकृतिगणोऽयम् । कात्यायनसु (क) लोहितडाज्भ्यः क्यप् वचनं भृशादिष्वितराणीत्याह । डाच् । दमदमायति दमदमायते । डाचि बहुल मिति (८।१।१२, वा) हे ।

१४ । कष्टाय क्रमणे ।

कष्टाय यत् प्रातिपदिकं ततः क्रमणोऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टायेति सामान्यनिर्देशात् सत्रकचक्रच्छृङ्गहनेभ्योऽपि स्यात् । तथाच श्लोक-
वार्त्तिकं—

तादर्थ्यं एवात्र भवेच्चतुर्थी कष्टाय यत् क्रामति कर्मणे तु ।

व्याख्यानतोऽर्थग्रहणं हि लभ्य मंहश्चिकीर्षापि च नान्तरीया ॥१॥ (५)

(४) “क्विप्नाडातोः कर्त्तरि क्विप् कृतेऽतो लोपि (६।४।४८) लोपं न स्थानिवदिति वकारस्योद् । अश्वः खरः ।” इति भाषास्वार्थविशतिः ।

(५) नान्तरीया अभिन्नत्वर्थः । येन विना यत्र भवति तत् तस्य नान्तरीयम् । अविनाभावसम्बन्धः । अन्तरशब्दाद् गहादित्याहः । टाप् । अन्तरीया । ततो गज्यर्थस्य गज्यर्थस्य सुप्सुपेति समासः । नान्तरीया । अथवा गज्यसमासः । यथाह कैयटः—“अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते । स च विनाशे वर्तते । अन्तरे भवमन्तरीयम् । तत्र गज्यसमासो कृते प्रपीदरादित्वाद भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् नलोपाभावः” इति (३।३।१८) भाष्यप्रदीपि । गहादिभ्येति (४।३।११८) च्छः । नान्तरीयकमित्यत्र तु स्वार्थे कन् प्रत्ययः । बंहश्चिकीर्षा पापचिकीर्षा ।

इति । कष्टायते । सत्रायते । कच्छायते । कचायते । गङ्गनायते ।
पापश्चिकीर्षतीत्यर्थः ।

१५ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

आभ्यां कर्मभ्यां वर्त्तिचरोरर्थयोः क्वङ् स्यात् । रोमन्यायते गौः । हनु-
चलनेऽभिधानान्नेह । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ।

(क) तपसः परस्मैपदञ्च । तपस्यति ।

१६ । वाष्पोऽभ्यामुदमने ।

(क) फेनाच्च ।

एभ्य उदमने क्वङ् स्यात् । वाष्पायते स्थाली । ऊष्मायते भक्तम् । फेनायते
नदी । धूमाच्चेति भर्त्तृहरिः (६) । धूमायतेऽग्निः । “धूमायन्त इवाग्निष्टाः” । (७)

१७ । शब्दवैरकलहामकगवमेधेभ्यः करणे ।

एभ्यः क्रियायां क्वङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते ।
वैरायमाणः । एवं यावन् मेधायते ।

(क) सुदिनदुर्दिननीहाराच्च । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

(ख) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टापुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम् । अटायते ।
अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । पुष्टायते । मुष्टायते ।

१८ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ।

एभ्यः कर्त्तुरनुभवे क्वङ् स्यात् । आत्मनः सुखं वेदयते सुखायते ।
दुःखायते । सुख दुःख अलीक करुणा कच्छ प्रतीप वृणा । आकृतिगणोऽयम् ।

१९ । नमोवरिवस्त्रिषडः क्वच् ।

एभ्यः क्वच् स्यात् । पूजापरिचर्याद्यर्थेष्वभिधानम् । नमस्यति देवान् ।
वरिवस्त्रति गुरुन् । चित्रीयते हेमसृगः । विष्मापयत इत्यर्थः ।

(६) भागवतिकारः ।

(७) धूमायन्त इवाग्निष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः । उल्मुकानीव मेऽमी स्ता ज्ञातयो भरतर्षभ ॥१॥ इति
भारतीयः श्लोकः ।

२० । पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ।

एभ्यो णिङ् स्यात् । उदसनसमाचयनपरिधानेष्वभिधानम् । उदसनमुत्-
लेपणम् । उत्पुच्छयते व्याघ्रः । सम्भाण्डयते कुलालः । सचीवरयते भिक्षुः ।

२१ । मुण्डमिश्रञ्चलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो
णिच् ।

करण इतेष्व । मुण्डादिभ्यः क्रियाविशेषे णिच् स्यात् । मुण्डयति ।
मिश्रयति । अञ्चयति । लवणयति । व्रतयति । वस्त्रात् संवरणे । संवस्त्रयति ।
हलिकत्योरत्त्वनिपातनं सन्वज्ञावनिषेधार्थम् । हलिं गृह्णाति हलयति ।
कलिं गृह्णाति कलयति । अचहलत् । अचकलत् । हलिर्वहलम् । कृतं
गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः ।
तूस्तं धूलिः । (८)

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

धातोः क्रियासमभिहारे यङ् स्यात् । कात्स्नेन पुनःपुनर्वा पचति
पापयते । कात्स्नेन भृशं वा ज्वलति जाज्वल्यते । जाज्वल्यमानः ।
एकाचः किम् ? भृशं जागर्ति । हलादेः किम् ? भृशमीक्षते । शुभरुचो-
स्वनभिधानम् । गृणातेष्व ।

(क) सूचिसूत्रिमूत्राद्यर्थशूणांतीनामुपसंख्यानम् । सप्तभ्यो यङ् स्यादेभ्यः ।
सोसूच्यते । सोसूत्रयते । सोमूत्रयते । अटायते । “अटायमानोऽरण्यानीम्” ।
अरार्यते । “किमभीरुररार्यसे” । अशाश्यते । प्रोषांनूयते ।

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ।

गत्यर्थात् कौटिल्येव यङ् स्यात् । जङ्गम्यते । चङ्गम्यते । नित्यग्रहणं
क्रियासमभिहारनिवृत्त्यर्थमिति स्मृतिः ।

२४ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।

लुपादिभ्योऽष्टभ्यो धात्वर्थगर्हायामिव यङ् स्यात् । गर्हा निन्दा । गर्हितं

(८) तूस्तं धूलौ च विख्यातं लटायाश्च नपुंसकमिति मेदिनीकरवचनादिहोभयार्थमेव । वितूस्तयति
सूक्ष्मं भिक्षुरिति भाषावृत्त्यविशतोऽस्मिन् चरवक्रवर्त्तौ ।

लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते । “तस्याः सासद्यमानायाः ।” चञ्चूर्यते ।
जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्द्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते ।

२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।

एभ्यो णिच् स्यात् । लोकतोऽर्थावगमः । सत्यापयति । अर्थवेदसत्या-
नामापुगिति पूर्वस्मृतेरुपलक्षणम् । अर्थापयति । वेदापयति । विपाशयति ।
निरूपयति । उपवीणयति । अनुतूलयति । उपश्लोकयति । अभिषेणयति ।
अनुलोमयति । त्वचशब्दोऽदन्तः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । संवर्मयति ।
वर्णयति । अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् । चोरयति । चिन्तयति ।
चुरादौ

(1) प्रातिपादिकाढात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ।

(2) तत्करोति तदाचष्ट इति गणसूत्रम् । सूत्रं करोति सूत्रयति ।
मूत्रयति । सूचयति । कुमारीमाचष्टे कुमारयति । मालां मालयति । मातरं
मातयति । बहुलवचनाद् ।

(क) आख्यानात् कृदन्तात् तदाचष्ट इति णिच् । कल्लुगादिकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसस्य वधमाचष्टे घातयति
कंसम् । बलिं बन्धयति नटः कथको वा । एवं राजानमागमयति । सृगान्
रमयति । उदगमयति सूर्यमिति । पाशादेरपि णिजस्यैव प्रपञ्चः ।

२६ । हेतुमति च ।

करण इत्येव । हेतोः प्रयोजकस्य यो व्यापारः क्रियासु प्रेषणमानुकूल्यं
वा स हेतुमान् । तत्र धातोर्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रयुक्ते कारयति । पाचयति ।
आसयति । शाययति । भिक्षा वासयतीति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्युप-
चारात् । पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति क्षपिः प्रतिविधानार्थः । याजका
यजन्तीति यजिर्हविष्प्रक्षेपणार्थः ।

२७ । कण्डादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । कण्डूक् । कण्डूयति कण्डूयते । “वल्गूयन्ती

विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तुयतीह का ।” महीङ् । “महीयमाना भवताति-
मात्रम्” । ह्णीङ् । “ह्णीणोयते वीरवती न भूमिः ।” सृग । “सृग्यन्तः
पदवीम्” । “क्लिश्यन्नपि हि मेधावी” । सुख । “सुख्येयुः प्रकृतयो नृपम् ।”

२८ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।

एभ्य आयः स्यात् । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति ।
पनायति ।

२९ । ऋतेरौयङ् ।

ऋतेः सीचादातोरीयङ् स्यात् । ऋतीयते ।

३० । कर्मेर्णिङ् ।

स्यात् । कामयते ।

३१ । आयादय आर्धधातुके वा ।

आर्धधातुके विषये आयादयो वा स्युः । गोप्ता गोपायिता वा । गुप्ति-
गोपाया वा । अर्त्तिता ऋतीयिता वा । कामयिता कर्मिता वा ।

३२ । सनाद्यन्ता धातवः ।

सनाद्यन्ता (९) धातुसंज्ञकाः स्युः । तथैवोदाहृतम् । अथ धातोर्विकरणाः ।

३३ । स्यतासौ लृलुटोः ।

लटि लङि च स्यः स्यात् । करिष्यति । अकरिष्यत् । लुटि तासिः
स्यात् । कर्त्तासि । कर्त्तासि ।

३४ । सिव् बहुलं लेटि ।

लेट् कान्दसः ।

३५ । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ।

कासेः प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिट्याम् स्यात् । “कासाञ्चक्रे पुरी सौधैः ।”
चिकीर्षाम्बभूव । पातयामास । संत्रासयाञ्चकार । “भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रे ।”

(९) “सन् कश्च काम्यच् काङ् कपोऽयाचारिकम् शिञ् यङी तथा ।

यगाय ईयङ् शिङ् चेति षादशमी सनादयः” ॥ १ ॥ इति ।

प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणमिति स्मृतिः । तेन दरिद्राञ्चकार । चुलु-
म्पाञ्चकार ।

३६ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

इजादियों धातुर्गुरुमांस्ततो लिट्याम् स्यात् । ईहाञ्चक्रे । ईलाञ्चक्रे ।
जहाञ्चक्रे । अनृच्छः किम् ? आनृच्छ ।

(क) ऊर्णातिर्नुवद्भावो वक्तव्यः । प्रोर्णुनाव ।

३७ । दयायासश्च ।

एभ्यो लिट्याम् स्यात् । “दयाञ्चक्रे न राक्षसः” । पलायाञ्चक्रे ।
आसाञ्चक्रे । आसाम्बभूव । आसामास ।

३८ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । “ओषाञ्चकार कामाग्निः” । उवोष ।
विदेरगुणत्वञ्च । विदाञ्चकार विदाम्बभूव । विदामास विवेद । जागरामास
जागराञ्चकार जागराम्बभूव जजागार ।

३९ । भौकौभृहुवां श्लुवञ्च ।

एषां लिट्याम् वा स्यात् । श्लावेव द्वित्वमित्त्वञ्च । विभयाञ्चकार ।
जिह्रयाम्बभूव । विभरामास । जुहवाञ्चकार । पचे विभाय । जिह्राय
वभार । जुहाव ।

४० । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ।

आमन्तस्य लिटि परतः कृञ्चानुप्रयुज्यते । कृञिति कृञस्तयः । तथैवो-
दाहृतम् ।

४१ । विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।

इदं लोटि वा निपात्यते । विदाङ्कुर्वन्तु विदन्तु वा । विदाङ्कुरु विद्धि
वा (१०) ।

(१०) “वर्कं संश्लेषं नाह्वयेन चपले । पङ्केदहसास्य वा तत्तत्” वीक्ष्य विदाङ्करोतु भयवानभोजिनौ-
वज्रभः” — इति मृष्टिधरचक्रवर्तिहृतम् । अथ पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दस्य सर्वेषां पुरुषाणां
वचनानां प्रत्ययान्तराणां ।

४२ । अभात्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्-
विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

४३ । स्त्रि लुङि ।

४४ । स्त्रिः सिच् ।

लुङि चिः स्यात् । तस्य सिजादिष्यते । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।
अपाचीत् ।

(क) सृशसृशकृषटपट्टपां सिज् वा वाच्यः । एभ्यः सिज् वा स्यात् ।
अस्याचीत् । अस्यार्चीत् । अस्त्राचीत् । अमार्चीत् । अक्राचीत् । अकार्चीत् ।
अत्राप्तीत् । अतार्प्तीत् । अद्राप्तीत् । अदार्प्तीत् । पक्षे क्तः । असृचत् ।
असृचत् । अकृचत् । पुष्पाद्यङ् । अटपत् । अटपत् । (११)

४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।

शयसहान्तादिगुपधाच् चैः क्सः स्यात् । सृग असृचत् । गुह
अघुचत् । “मा घुचः पत्युरात्मानम्” । अनिटः किम् ? अमोषीत् ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने ।

श्लिषः प्राण्यलिङ्गन एव क्सः स्यात् । अश्लिचत् कन्याम् । अश्लिचद्
भार्याम् । अन्यत्र समान्निषज्जतु काठम् ।

४७ । न दृशः ।

दृशः क्सो न स्यात् । अद्राचीत् । अदर्शत् । इरितो वेति वा ङ्
(३।१।५७) ।

४८ । शिश्निद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।

एभ्य च्वेचङ् स्यात् । अचीकरत् । अलीलवत् । अनीनशत् । “मा तपः
साधु जीनशः” । अचिक्लिशत् । अशिश्नियत् । अदुद्रुवत् । घनो जलमसुसुवत् ।
कर्त्तरौति वर्त्तते प्राक् चिण्भावकर्मणोरिति (३।१।६६) ।

(क) कमरुपसंख्यानम् । “अचकमत सपत्नवां धरित्रीम्” । णिङ्पत्ते पूर्वणाचौकमत । (12)

४६ । विभाषा धेट्श्रुतोः ।

धेट्श्रिभ्यां चैश्चङ् स्याद्वा । अदधद् अधासीद् वा । विभाषा घ्राधेङिति (२।४।७८) पत्ते लुगुक्तः । अधात् । अशिश्चिदद् अश्वयीद् वा । अङ् । अश्नत् । कर्त्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ।

५० । गुपेच्छन्दसि ।

५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

छान्दसं सूत्रद्वयम् । (13)

५२ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

एभ्यश्चोरङ् स्यात् । आस्यत् । अवोचत् । आस्यत् । तङ्पत्ते पर्यास्यत् । अवोचत् । व्यास्यत् ।

५३ । लिपिसिचिच्चस्य ।

५४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लिपादिभ्यश्चोरङ् स्यात् ।

“इह सा व्यलिपद् गन्धेः स्नान्तीहाभ्यषिचज्जलेः ।

इहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं सुमोह सः” ॥ १ ॥

तडि वा । “तस्यालिपत शोकाग्निः” । “अलिसेवानिलः शीतः” ।

“स्नानभ्यषिचताभ्योऽसौ” । “तथाभ्यषिक्त वारीणि” । “आह्वास्त स सुहः सुरान् सुहुराह्वत राक्षसान्” ।

५५ । पुषादिद्युताद्गलृदितः परस्मैपदेषु ।

पुषादिद्युतादेर्नृदितश्च चोरङ् स्यात् । अपुषत् । अशुषत् । अद्युतत् । अश्वितत् । शक्नु अशकत् । गन्तु अगमत् । परस्मैपदेषु किम् ? व्यद्योतिष्ट ।

(12) अथ “नाकमिदमुखं याति सुयुक्तेष्वङ्गवारणेः । अथ पत्तकापिषो याति ये ऽचौकमतमापिषः ॥१॥ इति भाष्ये विशिष्टप्रयोगदर्शनापरः श्लोकः ।

(13) वेद एवायच्छब्दनिषेधः । भाषायां लेरां चङेव । तदाचादेवते “वैनादिदद दैत्यपुरं पिनाकी” ति भट्टिः । वेदे आह्वयीन् । “मैनमर्दयीदि” ति ।

५६ । सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ।

एभ्यश्चेरङ् स्यात् । असरत् । अशिषत् । आरत् । आरताम् । कथं
“समारन्त ममाभीष्टाः” ? तज्यपीच्छत्याचार्याः ।

५७ । इरितो वा ।

इरितो धातोर्वा चुरेङ् स्यात् । अच्योतीत् । अच्युतद्वा । अभिदत्
अभैत्सीद्वा । अरुधत् अरोत्सीद्वा । परस्मैपदेष्वित्येव । अरुह ।

५८ । जृस्तम्भुचुञ्जुचुगुचुग्लुचुग्लुचुश्चिभ्यश्च ।

एभ्यश्चेरङ् स्याद्वा । अजरत् । अस्तभत् । अमुचत् । अन्मुचत् । अग्लुचत् ।
ग्लुचेरग्लुच्चदित्येके (14) । अश्नत् । पक्षे सिच् । अजारीत् । अश्नयीत् ।

५९ । कृमृहृरुहिभाश्चन्द्रसि ।

चान्द्रसम् ।

६० । चिण् ते पदः ।

तकारे परतः पठ्यतेः कर्त्तरि च्छिण् स्यात् । समपादि शस्त्रम् । तकारे
किम् ? उदपल्ताताम् ।

६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

कर्त्तरि दीपादिभ्यस्तकारे च्छिण् स्यात् । “क्रुञ्जेऽदीपि रघुव्यात्रः ।”
अदीपिष्ट वा । अजनि अजनिष्ट वा । अबोधि अबुह वा । अपूरि अपूरिष्ट वा ।
अतायि अतायिष्ट वा । अप्यायि अप्यायिष्ट वा ।

६२ । अचः कर्मकर्त्तरि ।

अजन्तात् कर्मकर्त्तरि तकारे चिण् वा स्यात् । उपाचायि वनं स्वयमेव
उपाचायिष्ट वा । अकारि कटः स्वयमेवाकृत वा ।

(14) वस्तुतस्तु ग्लुचेरपि ग्लुचुवदग्लुचदित्येव रूपम् । अनिदितां (६।४।१४) हल उपधायाः कृञ्जितौल्युपधा-
लोपस्मानिवाय्यत्वात् । ग्लोचते कृञ्जि अग्लुचत् । अग्लोचोत् । ग्लुचतेस्तु अग्लुचदग्लुचोदिति । युञ्जु ग्लुञ्जु
श्लेषकरणे । ग्लुञ्जु प्रसज्ज गतावित्यर्थमेदात् सूत्रे उभयोः पाठः । अग्लुचदिति कृञ्जिर्न तु भाव्यविरुद्धम् ।

६३ । दुहश्च ।

दुहे स्तत्र चिण्वा स्यात् । अदोहि अद्गन्ध वा गौः स्वयमेव ।

६४ । न रुधः ।

रुध स्तत्र न चिण् स्यात् । अरुद्ध गौः स्वयमेव ।

६५ । तपोऽनुतापे च ।

तपस्तत्र न चिण् स्यात् । अतप्त तपस्तापसः । अनुतापे च भाव-
कर्मणोरपि न चिण् । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ।

६६ । चिण् भावकर्मणोः ।

अनयोस्तकारे परतद्धुश्चिण् स्यात् । अशायि त्वया । अकारि कटः ।

६७ । सार्वधातुके यक् ।

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् स्यात् । भावे । आस्यते त्वया । कृजः श
च (३।३।१००) क्रिया । परिचर्या । कर्मणि । क्रियते कटः । क्रियेते कटौ ।

६८ । कर्त्तरि शप् ।

कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् स्यात् । भवति । एधते । धावति धावते ।
चोरयति । चिकीर्षति । मात्यधारयः ।

६९ । दिवादिभ्यः श्यन् ।

एभ्यः श्यन् स्यात् । दीव्यति । सौव्यति । शूरमन्यः ।

७० । वा भाशभाशभमुक्रमुल्लमुचसिदुटिलषः ।

एभ्यो वा श्यन् स्यात् । भाशते भाशते वा । भाशते भाशते वा । भ्रम्यति
भ्रमति वा । दिवादौ तु नित्यम् । भ्राम्यति । अभिलष्यति अभिलषति वा ।
लस्यति लसति वा । लुप्यति लुपति वा ।

७१ । यसोऽनुपसर्गात् ।

वा श्यन् स्यात् । यसति यसति वा । प्रादौ नित्यम् । प्रयसति ।

७२ । संयसश्च ।

श्यन् वा स्यात् । संयसति संयसति वा ।

७३ । स्वादिभ्यः शुः ।

एभ्यः शुः स्यात् । सुनोति । चिनोति ।

७४ । श्रुवः शृ च ।

श्रुवः श्रुः स्याच्छृभावश्च । शृणोति । शृणुतः ।

७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।

अक्षो वा शुः स्यात् । अक्षोति अक्षति वा ।

७६ । तनूकरणे तच्चः ।

तच्चस्तनूकृतौ शुर्वा स्यात् । तच्चोति तच्चति वा काष्ठम् । (15)

७७ । तुदादिभ्यः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । तुदति । उपदिशति ।

७८ । रुधादिभ्यः श्रम् ।

एभ्यः श्रम् स्यात् । रुणञि । भिनस्ति । पिनष्टि । हिनस्ति । रुन्धानः ।

७९ । तनादिकृञ्भ्यः उः ।

एभ्य उः स्यात् । तनोति । करोति ।

८० । धिन्विक्कण्वोर च ।

धिविक्कविभ्यःसुः स्यादकारश्चान्तादेशः । तस्य चातो लोपः (६।४।४८) ।

“धिनीति हव्येन हिरण्यरेतसम्” । कृणोति ।

८१ । क्रादिभ्यः श्रा ।

एभ्यः श्रा स्यात् । क्रीणाति । क्रीणीते । प्रीणाति । गृह्णाति । गृह्णन् ।

गृह्णीते । गृह्णाणः ।

८२ । स्तम्भुस्तम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः शुश्च ।

एभ्यः श्रा स्यात् । शुश्च । उत्तम्भाति उत्तम्भोति वा । सुम्भाति सुम्भोति वा । स्तम्भाति स्तम्भोति वा ।

८३ । हलःञः शानञ् भौ ।

हलः परस्य आप्रत्ययस्य शानच् स्यादौ परतः । पुषाण । वधान । गृहाण ।

८४ । छन्दसि शायजपि ।

छान्दसम् । उक्ता विकरणाः ।

८५ । व्यत्ययो बहुलम् ।

बहुलमित्वाधातुप्रत्ययविधानमधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

८६ । लिङ्ङाशिष्यङ् ।

छान्दसम् ।

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्त्तरीत्येव । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मस्यक्रियेष्वति-
देशः । प्रयोजनं यगात्मनेपदचिण्चिण्ङावाः । पच्यते ओदनःस्वयमेव ।
षट्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । अमेदि काष्ठं स्वयमेव । करिष्यते कटःस्वय-
मेव । कथमन्योन्यं मास्त्रिष्यतः ? अन्योन्यं गृह्णीतः ? साधनभेदेन भिन्न-
क्रियत्वात् । इह दुहिपच्योः सकर्मकायोः कर्मवद् बहुलमिति भाष्यम् । दुग्धे
गौः क्षीरं स्वयमेव । अदुग्धं गौः क्षीरं स्वयमेव । उदुम्बरो लोहितं फलं
पच्यते । तथा करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलं कर्मवत् स्यात् । परिवारयति
कण्टकैर्हृक्षम् । परिवार्यन्ते कण्टकाः स्वयमेव वृक्षम् ।

८८ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ।

तपेः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपः-
कर्मकस्यैव किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

८९ । न दुहन्नुनमां यक्चिणौ ।

एषां कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्याताम् । दुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव ।
अदुग्धं गौः क्षीरं स्वयमेव । प्रसूते गौः । प्रासूते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः ।
अनंस्त दण्डः स्वयमेव ।

(क) णिअन्यिअन्यिब्रूवामात्मनेपदाकर्मकाणाञ्चेति भारद्वाजीयाः । एषां

कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्तः । णिः । भूषयते कन्या । कारयते कटः ।
अचीकरत कटः । ग्रन्थते मेखला । अग्रन्थिष्ट माला । ग्रन्थते ।
अग्रन्थिष्ट मेखला । ब्रूते कथा । विकुरुते पयः स्वयमेव ।

(ख) किरादेः सनद्य । किरादेः सन्नन्तस्य च कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न
स्तः । विकिरते हस्ती । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ।

६० । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मै पदञ्च ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि प्राचां मतेन श्यन्परस्मैपदे स्याताम् । कुषाति
पादम् । कुषति पादः । श्यप्श्यनोर्नित्य (७।१।८१) मिति नुम् । कुषन्ती
जङ्घा । रज्यति वस्त्रम् । “स्वयमन्वरज्यदतुषारकरः ।”

६१ । धातोः ।

अधिकारोऽयमा तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । धातोः कृत्तिङो विधेयाः ।

६२ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।

अत्र धात्वधिकारे (३।१।८१) सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं स्यात् । वक्ष्यति
कर्मस्थण् (३।२।१) । सुपि स्थः (३।२।४) ।

६३ । कृदतिङ् ।

तत्र धात्वधिकारे (३।१।८१) तिङोऽन्ये कृत्संज्ञकाः स्युः । तव्यस्वल्-
गत्वादयः ।

६४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

कृत्सु भिन्नरूपोऽपवादो वा बाधकः स्यात् । कर्त्तव्यं कार्यं वा । विबीजा
विवुधो वा । हसितं हसनं वा । अस्त्रियां किम् ? चिकीर्षा । न क्तिन् ।
असरूपः किम् ? गोदः । शर्मदः ।

६५ । कृत्याः प्राङ् गबुलः ।

गबुलः प्राक् सप्त प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञकाः स्युः ।

तव्यञ्च तव्यतच्चानीयरं केलिमरं तथा ।

यतं स्थितं क्वपचैव सप्त कृत्यान् प्रचक्षते ॥ १ ॥ (16)

६६ । तव्यत्तव्यानीयरः ।

धातोरिमे स्तुः । भातव्यम् । भानीयम् । भवितव्यम् । भवनीयम् । वक्तव्यम् । वचनीयम् । इह वास्तव्यस्तद्वितान्तः । तदुक्तं भाष्ये तद्वितो वा पुनरेषः । वास्तुनि भवो वास्तव्य इति ।

(क) केलिमर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । पचेलिमा माषाः । छिदेलिमा रज्जुः । कालसामान्ये चामी तव्यदादयः । तथाच भूतेऽपि । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । वर्त्तमाने । भवतीति भव्यः ।

६७ । अचो यत् ।

अजन्ताद् यत् स्यात् । लव्यम् । भव्यम् । पव्यम् । पेयम् । गेयम् । देयम् । दित्स्यम् । पुत्रीयम् । देदीप्यम् । पुत्रकाम्यम् । गर्ह्यम् । कथं भाव्यमनेनेति ? आवश्यकेऽस्तु (३।१।२५) ।

(क) तकिशसिचितियतिजनीनाञ्च । तक्थम् । प्रशस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्थम् ।

(ख) हनी वा वध च । यत् स्याद् वा वधादेशञ्च । वध्यः । पचे स्थिति घाल्यः ।

६८ । पोरदुपधात् ।

पवर्गान्ताददुपधाद् यत् स्यात् । खतो बाधा । शप्यम् । जप्यम् । लभ्यम् । जाप्यन्तु बाहुल्यात् । अदुपधात् किम् ? गोप्यम् । तपरः किम् ? आप्यम् ।

६९ । शकिसहोश्च ।

अनयोर्यत् स्यात् । शक्यम् । सह्यम् ।

(16) यतं स्थितं क्वपचैव केलिमरमनीयरम् ।

तव्यञ्च तव्यतच्चान्नः कृत्यान् सप्त विधान् बुधाः ॥ १ ॥

Occurs in the text of some MSS. while in others, it is given only in the भाषावृत्त्यर्थविज्ञप्ति, as a stanza composed by the commentator.

१०० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।

एभ्योऽप्रादौ यत् स्यात् । गद्यम् । माद्यन्ते तेन मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । कथं नियम्यम् । यत्नोपचर्यमिति ? दुष्प्राप्यवत् पश्चात् समासेन ।

(क) चरेराडि चागुरौ । यत् स्यात् । आचर्यो धर्मः । अगुरौ किम् ? आचार्यः । ण्यत् ।

१०१ । अवद्यपण्यवर्या गच्छपणितव्यानिरोधिषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । अवद्यं निन्द्यम् । पण्यं विक्रेयम् । वर्योऽनिरुद्ध-
प्रवृत्तिः । शतेन वर्यः । “सुप्रीवो नाम वर्योऽसौ पण्यभ्रातृवधः कपिः ।”
वर्या पतिंवरेत्येके । (17)

१०२ । वह्नं करणम् ।

वह्नं करणे स्यात् । वहन्ति तेन वह्नं शकटम् ।

१०३ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।

अनयोरस्तेयं स्यात् । अर्यः । अन्यत्र आर्यो गन्तव्यो देशः ।

१०४ । उपसर्या कालरा प्रजने ।

प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला गौरुपसर्याच्यते ।

१०५ । अजर्यं सङ्गतम् ।

इदमत्र निपात्यते । “तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्” ।

१०६ । वदः सुपि क्वप् च ।

वदः क्वप् स्यात् सुप्युपपदे । यच्च । “अनृतीद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं
ब्रवीमि ते ।” मत्वर्थीयेऽचि (५।२।१२७) “सत्यवद्यो रघूत्तमः ।” सुपि किम् ?
वाद्यम् । अनुपसर्गं इत्येव । प्रवाद्यम् । सुवाद्यम् । कथमनूद्यम् ?
अनुपसर्गेणानुना ।

(17) अथ भट्टोजिः ।—“वर्येति स्त्रियामिव निपात्यते । अस्त्रियान् एवदेव । वार्या स्त्रियञ् इति
इतिकारमतम् । भट्टिस्तु इत्याजसा निर्देशं मत्वाः पुलिङ्गेऽपि यत् प्रागुक्तं । पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम् ।”—
इति शब्दकौस्तुभः । (p. 897)

१०७ । भुवो भावे ।

भावे भुवः सुप् क्वप् स्यात् । ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम् ।

१०८ । हनस्त् च ।

सुप् हन्तेर्भावे क्वप् स्यात् । तद्यान्तादेशः । ब्रह्महत्या । “मित्रभृयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ।”

१०९ । एतिस्तुशास्वृजुषः क्वप् ।

एभ्यः क्वप् स्यात् । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः । आहृत्यः । जुष्यः । कथमुपेयम् ? ईङ् गतावित्यस्मात् ।

(क) शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्वप् । शस्यं शंस्यम् । दुह्यं दोह्यम् । गुह्यं गोह्यम् ।

(ख) अज्ज्ञेय संज्ञायाम् । क्वप् स्यात् । आज्यं वृत्तम् ।

११० । ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ।

ऋदुपधात् क्वप् स्यात् । वृत्त्यम् । नृत्त्यम् । गृध्वम् । न कृपिचृतेः । कल्पाम् । चर्त्यम् ।

१११ । ई च खनः ।

खनः क्वप् स्यादीकारश्चान्तादेशः । आदगुणः (६।१।८७) । खेयम् ।

११२ । भृजोऽसंज्ञायाम् ।

क्वप् स्यात् । भृत्यः । संज्ञायां तु भार्या ।

(क) समश्च बहुलम् । संभृत्याः । संभार्याः ।

११३ । मृजेर्विभाषा ।

मृजेर्वा क्वप् स्यात् । मृज्यो मार्ग्या वा ।

११४ । राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुपराकृष्टपच्याव्यथ्याः ।

क्वप् स्यान्ता इमे निपात्यन्ते । राजसूयः क्रतुः । सुवति दीप्यते सूर्यः । मृषोदयेऽसौ मृषोदः । रोचतेऽसौ रुच्यः । गुपेरादिकत्वञ्च । कुप्यं वसु । गोप्यमन्यत् । कृष्टपच्याः शालयः । अव्यथ्या दुर्जनाः ।

११५ । भिद्योद्धरौ नदे ।

एतौ नदविशेषे निपात्येते । भिनन्ति कूलानि भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्धरः ।

११६ । पुष्यसिद्धरौ नक्षत्रे ।

एतौ नक्षत्रभेदे स्याताम् ।

११७ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्काहलिषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो
वृहद्वलं स्यात् ।

११८ । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽकन्दसि ।

कान्दसम् ।

११९ । पदास्त्रैरिवाह्यापद्येषु च ।

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्वप् स्यात् । प्रगृह्णां पदम् । गृह्णाका अस्त्रैरिणः ।
ग्रामगृह्णा सेना । ग्रामबाह्येत्यर्थः । “गुणगृह्णा वचने विपश्चितः” । गुण-
पक्षा इत्यर्थः ।

१२० । विभाषा कृद्वर्षोः ।

अनयो वा क्वप् स्यात् । कृत्यं कार्यं वा । वृथं वर्थं वा । पक्षे ख्यत् ।

१२१ । युग्यञ्च पत्रे ।

युग्यं वाहने स्यात् । योग्यमन्यत् ।

१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

अमापूर्वाद्दशैर्ह्येति वृद्धिर्वा निपात्यते । अमावास्या अमावस्या वा ।

१२३ । कन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणौयोन्नौयोच्छिष्यमर्यस्त-
र्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषौव्यब्रह्मवादाप्रभाव्यस्ता-
व्योपचायापृङ्गानि ।

कान्दसम् ।

१२४ । ऋहलोग्यत् ।

ऋवर्णान्तादलन्ताच्च ख्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्यम् । आहार्यम् ।
पाक्यम् । वाक्यम् । पाद्यम् । वाह्यम् । वाक्यम् । पाठ्यम् । कठ काव्यम् ।
वास्यम् । कथं समस्यमभ्यस्यम् ? तर्हि संज्ञापूर्वकत्वादृ तद्व्यभावः । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति (प, ८४) ।

(क) पाणौ सृजिः । ख्यत् स्यात् । पाणिसर्ग्या रज्जुः ।

(ख) समवपूर्वाच्च । समवसर्ग्यः ।

(ग) दमेश्व । पोरदुपधादित्यस्या-(३।१।८८) पवादो ख्यत् स्यात् ।
अवदाभ्यम् । दमिः सौत्रो धातुः ।

१२५ । ओरावश्यके ।

उवर्णान्तादावश्यके द्योत्ये ख्यत् स्यात् । लाव्यम् । पाव्यम् । मयूर-
व्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समासः । अवश्यलाव्यम् ।

१२६ । आमुयुवपिरपिलपित्वपिचमश्च ।

एभ्यो ख्यत् स्यात् । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् ।
अवत्राप्यम् । आचाम्यम् ।

१२७ । आनाय्योऽनित्ये ।

“आनाय्यो दक्षिणाग्नी स्यात्” ।

१२८ । प्रणाय्योऽसम्मतौ ।

असम्मतिरनिष्टधौरादिस्तत्र प्रणाय्यः स्यात् ।

१२९ । पायससन्नायग्रनिकायधायया मानहविर्निवास-
सामिधेनीषु ।

पाय्यादयो माङ्गील्चिक्धाजां मानादौ निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् ।
सन्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । धाय्या सामिधेनी ।

१३० । क्रतौ कुण्डपायसञ्चायग्रौ ।

एतौ क्रतौ निपात्येते ।

१२१ । अग्नौ परिचायरोपचायसमूह्याः ।

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । वहिः संप्रसारणदीर्घौ च । समूह्याः ।

१२२ । चित्वाग्निचित्ये च ।

एते निपात्येते । चित्वाग्निः । भावेऽग्निचित्वा स्यात् । उक्ताः कृत्य-
प्रत्ययाः ।

१२३ । ण्वुल्त्वौ ।

धातोः कर्त्तरि ण्वुल्त्वौ स्याताम् । दायको दाता । अधिष्ठायकोऽधि-
ष्ठाता । वाचको वक्ता । पाचकः पक्ता । कारकः कर्त्ता ।

१२४ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिण्यचः ।

नन्द्यादेर्लुगः स्यात् । नन्दनः । मदनः । दमनः । शोभनः । तपनः ।
दर्पणः । पवनः । रमणः । जनार्दनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाशत्वम् । ग्रहादेर्णिनिः । ग्राहो । परिपन्थी । स्थायी । पचादेरच् ।
पचः । श्वपचः । वदः । कइदः । मेषः । देवः । श्वेतः । योधः । क्रोधः ।
सर्पः । स्पर्शः । नर्त्तः । हलधरः । गदाधरः । पयोधरः । यशोधरः ।
शक्तिधरः । गङ्गाधरः । जातिस्मरः । लोलुवः । पोषुवः । चक्षुरः । पचादि-
राकृतिगणः ।

१२५ । इगुपधञ्जाप्रौक्किरः कः ।

एभ्यः कः स्यात् । वुधः । कुषः । ईशः । विपुलः । कृषः । सृष्टः । ज्ञः ।
प्रियः । उत्किरः ।

१२६ । आतश्चोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादौ कः स्यात् । प्रस्थः । सुस्थः । प्रस्रः । सुस्रः । सुग्लः ।

१२७ । पात्राध्माधेटदृशः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । उत्पिवः । उज्जिघ्रः । “आजिघ्रैः पुष्यगन्धानाम् ।”
उद्धमः । उद्वयः । उत्पश्यः । अप्रादिद्येति केचित् । पश्यः । जिघ्रः ।

(क) न संज्ञायाम् । व्याघ्रः । अथवा निपातनात् ।

१३८ । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेदादेजिचेतिसाति-
साहिभ्यश्च ।

एभ्योऽप्रादौ णः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । माल्यधारयः । सातिः
सौत्रः । सातयः । साहयः ।

(क) गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

(ख) नौ लिम्पेः । निलिम्पा देवाः ।

१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा ।

अप्रादौ दाधाभ्यां शो वा स्यात् । ददः । दायः । दधः । धायः ।

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।

धातोर्ज्वलादेः कसान्ताद्वा णः स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ।
रामः । रमः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः । नित्यं पचाद्यच् ।

(क) तनोतेच्च । अवतानः । अवतनः ।

१४१ । श्याङ्वाधासुसंस्त्रतोणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च ।

एभ्यो णः स्यात् । श्यैङ् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः ।
धायः । व्यधादेः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायोऽन्त-
कृत् । अवहारः । लेहः । ‘दहोऽहं मधुनो लेहैः’ । श्लेषः । श्वसितीति
श्वासः । श्याग्रहणं सोपसर्गात् कवाधनार्थम् ।

१४२ । दुन्योरनुपसर्गे ।

दुनीञो णः स्यात् । दावः । नायः । उत्तरविभाषयास्यापि शेषत्वादचि
दवो नय इत्याहुः । अप्रादौ किम् ? प्रणयः ।

१४३ । विभाषा ग्रहः ।

ग्रहो वा णः स्यात् । ग्राहो ग्रहो वा ।

(क) भवतेत्येति वक्तव्यम् । भवतीति भावो भवो वा ।

१४४ । गेहे कः ।

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । गृहाः ।

१४५ । शिल्पिनि ष्वन् ।

(क) नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । शिल्पिनि कर्त्तरि ष्वन् स्यात् । नर्त्तकी ।
खनकी । रजकी ।

१४६ । गस्यकन् ।

गायते स्यकन् स्यात् । गायकः ।

१४७ । ण्युट् च ।

गायतेर्ण्युट् स्यात् । गायनः । चकारात् कारणम् ।

१४८ । ह्यश्च व्रीहिकालयोः ।

हाधातोर्ण्युट् स्यात् । हायनो व्रीहिः । हायनो वत्सरः ।

१४९ । प्रसृत्वः समभिहारे वुन् ।

प्रसृलूभ्यः समभिहारे वुन् स्यात् । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

१५० । आशिषि च ।

आशीर्गतौ धातोर्बुन् स्यात् । नन्दतात् नन्दकः । जीवताज्जीवकः ।
भूयाद् भवकः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तो

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च प्रत्ययपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । कर्मख्यण् ।

कर्ममात्रोपपदाद् धातोर्ण् स्यात् । कुम्भकारः । नगरकारः । शत्रु-
लावः । वेदाध्यायः । कर्त्तृभिप्रायः । कृत्रधारः । द्वारपालः । विप्रघातः ।
अश्ववारः । कमण्डलुग्राहः । रिपुघातः ।

(क) शीलिकामिभध्वाचरिभ्यो णः । एभ्यो णः स्यात् । मांसशीलः ।
स्त्रियां टाप् । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । धर्मकामः । धर्मकामा ।
मांसभक्षः । मांसभक्षा । साध्वाचारः । कल्याणाचारा कन्या ।

(ख) ईचिच्चमिभ्याञ्च । आभ्यां णः स्यात् । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा ।

२ । ह्रावामञ्च ।

ह्रैव्वेज्माड्भ्यः कापवादोऽण् स्यात् । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः ।
“व्योममायमिवोत्थितम् ।”

३ । आतोऽनुपसर्गे कः ।

आदन्तादप्रादौ कः स्यात् । गोदः । शर्मदः । कम्बलदः । सुखदः ।
धर्मदः । सर्वज्ञः । नृपः । अङ्गुलितः । पार्श्वितः । अनुपसर्गे किम् ?
गोसन्दायः । बहुवासन्दायः ।

४ । सुपि स्थः ।

सुपीति योगविभागादादन्तात् सुप्युपपदे कः स्यात् । द्विषः । पादपः ।
कच्छपः । सुखः । दुःखः । प्रस्थः । विषमस्थः । मध्यस्थः । ततः स्थः । तिष्ठते
सुपि कः स्यात् । भावेऽभिधानम् । आरूढ्यं वर्त्तते । अतः परं कर्मणि सुपीति
यथासम्भवमनुवर्त्तते ।

५ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।

अनयोराभ्यां कः स्यात् । तुन्दपरिमृजोऽलस एव । शोकापनुदः प्रिय एवोच्यते ।

(क) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । कः स्यात् । मूलविभुजो रथः । नखमुचं धनुः । प्रियाख्यो ब्राह्मणः । अपो विभर्त्ति अश्वम् । महीध्रः । कृतघ्नो नरः । शत्रुघ्नः । प्रलम्बघ्नः । कुमुदम् । सरोरुहम् । त्रयो दीव्यन्त्यस्मिन्-
स्त्रिदिवः स्वर्गः । आकृतिगणोऽयम् ।

६ । प्रे दाज्ञः ।

७ । समि खत्रः ।

प्रदाप्रज्ञासंख्याभ्योऽणपवादः कः स्यात् । विज्ञासप्रदः । पथिप्रज्ञः । गोसंख्यः ।

८ । गापो ष्टक् ।

गापाभ्यां कापवादष्टक् स्यात् । सामगः । सामगी । अनुपसर्ग एव । सामप्रगायः ।

(क) सुराशीध्वोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । शीधुपः । सुरापी । शीधुपी ।

९ । हरतेरनुद्यमनेऽच् ।

ह्रजोऽनुत्तेपणेऽच् स्यात् । अंशहरः । मनीहरः । पित्तहरं चीरम् । वाक्चहरा दूती । उत्तेपणे तु भारहारः ।

१० । वयसि च ।

वयसि गम्यमाने ह्रजोऽच् स्यात् । अस्थिहरः श्वा । वस्त्रहरः कुमारः ।

११ । आडि ताच्छील्ये ।

आडि ह्रजोऽच् स्यात् । पुष्पाहरः । फलाहरः । सुखाहरः । तच्छील इत्यर्थः ।

१२ । अर्हः ।

अर्हतेरक्षपवादोऽच् स्यात् । पूजार्हः पण्डितः । पूजार्हा ब्राह्मणी । कार्यार्हा ब्राह्मणी ।

(क) शक्तिलाङ्गुलाङ्गुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहः । एषु ग्रहेरच् स्यात् । शक्तिग्रहः । लाङ्गुलग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

(ख) सूत्रे चावधार्यर्थे । (18) ग्रहेरच् स्यात् । सूत्रमर्थतोऽवधारयति सूत्रग्रहः प्राज्ञः । सूत्रग्राहोऽन्यत्र ।

१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।

रमिजपिभ्यां स्तम्बकर्णोपपदाभ्यामच् स्यात् । हस्तिमूचकयोरभिधानम् । स्तम्बेरमी हस्ती । कर्णेजपः खलः ।

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् ।

शम्युपपदे धातुमात्रादच् स्यात् । शङ्करः शिवः । शंवरो दैत्यः । शंवदः कोऽपि ।

१५ । अधिकरणे श्रितेः ।

आधारोपपदाच्छीडोऽच् स्यात् । खेगयः । गुहागयः ।

(क) पार्श्वदिषूपसंख्यानम् । एषु शीडोऽच् स्यात् । पार्श्वार्थां श्रिते पार्श्वगयः । उरःगयः ।

(ख) उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः श्रिते उत्तानगयः । अवमूर्हगयः ।

(ग) दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धसहगयः । गिरिशशब्दस्तु लोमादिश-प्रत्ययान्तो भाषायां साधुः (19) ।

(18) The real शक्ति as taken up in the महाभाष्य is तूष्णे च धार्यर्थे and it is attached to 3. 2. 9. So अवधार्यर्थे is another instance of differently reading the महाभाष्य ।

(19) एवञ्च प्रत्याहतास्तौ गिरिशप्रभावादिति । शरीरपितं यद् गिरिशेन पञ्चादिति । गिरिशसुपचचार प्रत्यर्थं सा सुकेशौत्यादिप्रयोगः समाधेयः ।

१६ । चरेष्टः ।

आधारोपपदाचरेष्टः स्यात् । कुरुचरः । वनेचरः । रात्रिचरः । रात्रिचरः ।
खेचरः । खेचरी । नक्तचरी । कथं सहचरीति ? (२०) चित्त्यम् ।

१७ । भिक्षासेनादायेषु च ।

एषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः (२१) । स्वयं
ग्राहीत्यर्थः ।

१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेष्टः ।

एषु सत्तेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ।
अग्रेसरी । कथं पुरःसरा वाचः ? व्युत्पत्त्यन्तरेण । पचाद्यच् । (२२)

१९ । पूर्व्वे कर्त्तरि ।

सत्तेष्टः स्यात् । पूर्व्वःसरतीति पूर्व्वसरः ।

२० । कृजो हेतुताच्छौलग्रानुलोम्येषु ।

हेत्वादी गम्ये कृजोऽण्विषये टः स्यात् । “दारिद्र्यं पुरुषस्य विक्लव-
करम्” । पुष्टिकरं मांसम् । ताच्छीले । व्यसनकरः । दयाकरः ।
आशकरः । तापकरः । अनुलोम्ये । प्रीतिकरः । “पितुर्वाक्यकरं रामम्” ।
हेत्वादी किम् ? भाष्यकारः ।

२१ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कृरान्तानन्तादिवहुनान्दी-
किंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्तचेचसंख्याजङ्गवाह्वर्यत्तद्-
धनुररुःपु ।

दिवादी षड्विंशतौ यथायोगं सुपि कर्मणि चोपपदे कृजोऽहेत्वादी टः
स्यात् । दिवाकरः । विभाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । “देवापदामादिकरो

(२०) प्रेत्य स्थिता सहचरीं व्यवधाय देहमिति रघुकाव्ये । पचादिषु पठितस्य चरद्वित्यस्य सुप्सुपेति
समासे सहचरीति ।

(२१) द्विषन् वनेचराद्याणां तन्मादायचरी वन इति भट्टिः ।

(२२) यथै तदयसरगवितकृष्णसारमिति कालिदासप्रयोगस्य बाङ्गलकादित्याहः ।

य एकः” । किंकरः । कारकरः । संख्याकरः । संख्येत्यर्थग्रहणमित्येके ।
एककरः । द्विकरः । चतुष्करः । अहस्कारः । अरुष्कारः ।

(क) किंयत्तद्वहुष्वज्ज्विधानं टावर्थमिति कात्यायनः । किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । बहुकरा । सूत्रकारस्य मते त्वजादिपाठाद् टाप् । (23)

२२ । कर्मणि भृतौ ।

कर्मशब्दोपपदात् कृजो भृतौ टः स्यात् । कर्मकरो भृत्यः । कर्मकरी ।
भृतौ किम् ? कर्मकारः ।

२३ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।

नवस्वेषु कृजो ह्रिवादौ टो न स्यात् । “शब्दकारः पपात खम्” ।
श्लोककारः । एवं यावत् पदकारः ।

२४ । स्तम्बशक्तोरिन् ।

अनयोः कृज इन् स्यात् । स्तम्बकरिः । शक्तत्करिः । ब्रीहिवत्सयो-
रेवामिधानम् ।

२५ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।

पशौ कर्त्तरि दृती नाथे चोपपदे हृज इन् स्यात् । दृतिहरिः श्वा ।
नाथहरिः सिंहः । (24)

२६ । फलेग्रहिरात्मभरिश्च ।

इवन्तौ निपात्येते । चकारात् कुचिभरिः ।

२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।

छान्दसम् ।

२८ । एजिः खश् ।

एजन्तादेजिर्णविषये खश् स्यात् । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । शत्रुमेजयः ।
भ्रातृमेजयः ।

(23) अतःपरं कचित् पुस्तके ह्रिवादौ तु किंकरीत्यधिकः पाठः ।

(24) दृतिशर्मपुटे मत्स्य इति मेदिनी । नाथं मृगपतिं द्रुवस्य नाथं प्रभुं हरतीति कश्चित् । नाथो
नासारज्जुरिति भट्टोजिः । नाथं चर्ममयद्रव्यविशेष इत्युपाध्यायसर्वस्वः ।

(क) वातशुनीतिलमधेप्वजघेटुदजहातिभ्यश्च । वातादिष्वजादिभ्यः खश् स्यात् । वातमजो मृगः । शुनिभ्यः पापः । तिलन्तुदः काकः । शर्वज्जहा मृगाः ।

१९ । नासिकास्तनयोर्धाधेटोः ।

३० । नाडीमुष्टयोश्च ।

(क) घटीखारीवातेषु च । एषूपपदेषु धाधेटोः खश् स्यात् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । खित्यन्धयस्येति (६।३।६६) ऋस्यः । स्तने धेट एवेति स्मृतिः । स्तनन्धयो बालः । “नाडिन्धमान् मार्गान्” । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयो बालः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धमः । वातन्धयः ।

३१ । उदि कूले रुजिवहोः ।

अचानयोः खश् स्यात् । कूलमुदुजो गजः । कूलमुदवहा नदी ।

३२ । वह्नाभ्रे लिहः ।

वह्नाभ्रे च लिहः खश् स्यात् । वह्निलिहो गौः । अभ्नलिह स्तरुः ।

३३ । परिमाणे पचः ।

खश् स्यात् । प्रस्यम्पचा स्याली । “पान्तावल्पम्पचान् मुनीन् !”
“तापोऽभ्यः प्रसृतम्पचः” ।

३४ । मितनखे च ।

अनयोः पचेः खश् स्यात् । मितम्पचः कपणः । नखम्पचा यवागूः ।

३५ । विध्वरुषो सुदः ।

अनयोः सुदः खश् स्यात् । विध्वन्तुदो राहुः । अरुन्तुदः पीडाकृत् ।

३६ । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ।

असूर्ये दृशो ललाटे तपः खश् स्यात् । असूर्यम्पस्था राजदाराः ।
ललाटन्तपः सूर्यः ।

३७ । उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्धमाश्च ।

अमी निपात्यन्ते । “उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।”
मेघज्योतिरिरन्मदः । पाणिन्धमाः पाचकाः ।

३८ । प्रियवशे वदः खच् ।

अनयोर्वदः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदोऽनुकूलः ।

३९ । द्विषत्परयोस्तापिः ।

अनयोस्तापिः खच् स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तपः । खचि ऋस्वः
(६।४।८४) । लिङ्गविशिष्टे नेष्टम् । द्विषतीतापः ।

४० । वाचि यमो व्रते ।

व्रतविषये वाचि यमः खच् स्यात् । वाचंयमो मुनिः । व्रते किम् ?
वाग्यामः ।

४१ । पूःसर्वयो दारिसहो ।

पुरि दारेः सर्वे सहः खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । सर्वसहा
भूमिः । भगे च दारेः । भगन्दरो रोगः ।

४२ । सर्वकूलाभकरीषिषु कषः ।

कषेरेषु खच् स्यात् । सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो
गिरिः । करीषङ्कषा वात्या ।

४३ । मेघर्त्तिभयेषु कृजः ।

एषु कृजः खच् स्यात् । मेघङ्करो वातः । ऋत्तिकरः । भयङ्करः ।

४४ । जेमप्रियमद्रेऽण् च ।

एषु कृजः खच् स्यात् । अण् च । जेमङ्करः जेमकारी वा । प्रियङ्करः
प्रियकारी वा । मद्रङ्करो मद्रकारी वा । कथं जेमङ्करीति ? चिन्त्यम् । (२५)

४५ । आशिते भुवः करणभावयोः ।

आङ्पूर्वादश्रुतेः कर्त्तरि निष्ठान्ते आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् स्यात् ।

(२५) अतः नाम्निः—“जेमङ्करीत्यत्र गीरादितान् (४।१।४१) ऊष्” इति (शब्देन्दुशेखरे) ।

आशितेन त्वमेन भूयतेऽनेनेत्याशितम्भव ओदनः । भावे । “फलैर्येषा-
शितम्भवम् ।”

४६ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।

एभ्योऽष्टभ्यः कर्मणि सुपि च नास्ति खच् स्यात् । विश्वम्भरो विष्णुः ।
रथन्तरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो राजा । धनञ्जयोऽर्जुनः ।
वसुन्धरा पृथ्वी । सर्वसहा भूः । उष्णान्तपः सूर्यः । वलिन्दमः कृष्णः ।

४७ । गमश्च ।

गमेः सुपि खच् स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाञ्च । हृदयङ्गममेतत् त्वां
ब्रवीमीति भट्टिः । मातापितृपूर्वङ्गमः । प्लवङ्गमः । सुतङ्गमः । भुजङ्गमः ।

(क) विहायसो विह च । विहङ्गमः खगः । विहगविहङ्गादयस्तु
संज्ञाशब्दास्त्रिकाण्डपाठात् साधवः सुगः ।

४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।

एषु गमे डः स्यात् । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।

(क) अन्येष्वपि दृश्यते । अन्यत्र सुप्युपपदे गमे डः स्यात् । सर्वत्रगः ।
स्वगारगः । खे गच्छतीति खगः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगः ।

(ख) उरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीति उरगः ।

(ग) सुदुरोरधिकरणे । सुगः । दुर्गः ।

(घ) निसो देशे । निर्गो देशः । पदभ्यां न गच्छतीति पवगः सर्पः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०८) ।

४९ । आशिषि हनः ।

आशिषि हन्ते डः स्यात् । शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । दस्युहः । आशिषि
किम् ? शत्रुघातः । इह दार्वीघाटद्यार्वाघाटो वर्णसंघात इति कर्मण्यणि
(३।२।१) पृषोदरादिप्रपञ्च (६।३।१०८) एव ।

५० । अपे क्लेशतमसोः ।

क्लेशे तमसि चापहन्तेडः स्यात् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ।

५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

अनयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ।

५२ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ।

जायापत्यो हन्तेष्टक् स्यान्नक्षत्रवति कर्त्तरि । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । “पतिघ्नीलक्षणेपेतां मन्वेऽहं वालिनः श्रियम् ।”

५३ । अमनुष्यकर्त्तृके च ।

अमनुष्यकर्त्तृकाहन्तेष्टक् स्यात् । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं क्षीरम् ।

५४ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।

अनयो हन्तेष्टक् स्यात् । “युधि हस्तिघ्नः” । कपाटघ्न क्षीरः । शक्तौ किम् ? हस्तिघातो विषप्रदः ।

५५ । पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ।

एतौ शिल्पिनि निपात्येते ।

(क) उपसंख्यानञ्च राजघ्न स्तीक्ष्णः ।

५६ । आढ्यासुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु चार्धघ्न-
चौ कृजः करणे स्थुन् ।

आढ्यादिषु चार्धेष्वचौ कृजः करणे स्थुन् स्यात् । अनाढ्यामाढ्यामनेन कुर्वन्आढ्याङ्करणो मन्त्रः । सुभगाङ्करणं दानम् । स्थूलङ्करणं घृतम् । पलितङ्करणी जरा । नग्नङ्करणं द्यूतम् । अन्धङ्करणी मूत्रनिरोधः । अचुावित्युत्तरार्थम् । इह तु स्थुना मुक्ते लुटा भाव्यम् । आढ्याङ्करणो रसविधः । स्थूलीकरणमौषधम् । तदुक्तं भाष्ये स्थुनि चिप्रतिषेधानर्थक्यम् । लुट्स्थुनोरविशेषादिति ।

५७ । कर्त्तरि भुवः खिण्णुच्खुकजौ ।

आढ्यादिषु भवतेः खिण्णुच्खुकजौ स्वातां कर्त्तरि । अनाढ्या आढ्यो भवति “आढ्याभविण्णुर्यगसा कुमारः ।” आढ्याभुवुकः । प्रियम्भविण्णुः

प्रियम्भावुकः । अचावित्वेव । आढोभविता । अतः परं सकर्मकेभ्योऽपि
सुपि विधिः । न कर्मण्येव ।

५८ । स्पृशोऽनुदक्ते किन् ।

स्पृशेः सुपि किन् स्यात् । व्योमस्पृक् । मर्मस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्र-
स्पृक् । अश्वस्पृक् । घृतस्पृक् । अग्निस्पृक् । हृदिस्पृक् । किन्प्रत्ययस्य
कुः (८।२।६२) । अनुदक्ते किम् ? उदकस्पर्शो विप्रः ।

५९ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुणिगञ्जुयुजिक्रुञ्चाञ्च ।

किन्प्रत्ययान्ता ऋत्विगादयो निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति ऋत्विक् ।
धृषेर्द्वित्वञ्च । दधृक् धृष्टः । सृजिदृशोः कर्मणि किन् । सृजन्ति तामिति
स्रक् । दिगन्ति तामिति दिक् । उत्स्निहेस्तलोपध षत्वञ्च । उणिक् ।
अच्चेः सुपि किन् । प्राङ् प्राञ्चौ । न्यङ् न्यञ्चौ । अध्वङ् । सभ्रङ् । देवद्रङ् ।
प्राक्प्रत्यगादयस्त्वस्तातिप्रत्ययान्ताः । युजेः केवलात् । युङ् । युञ्जौ ।
क्रुञ्चेथ । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । ओपधत्वान्नलोपाभावः ।

६० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।

त्यदादावुपपदे दृशेः कञ् स्यात् । चकारात् किञ्च । त्यच्छन्दश्छान्दसः ।
स इव दृश्यते तादृशः । तादृक् । तादृशी । यादृशः । यादृक् । यादृशी ।
कीदृक् । कीदृशः । त्वादृक् । त्वादृशः । भवादृक् । भावादृशः । अनालोचने
किम् ? तं पश्यतीति तद्दर्शः ।

(क) समानान्ययोद्येति वक्तव्यम् । समानमात्माने पश्यतीति सदृशः ।
सदृशी । सदृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशी । सदृक्षसु च्छान्दसः ।

६१ । सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनौराजामुप- सर्गेऽपि क्तिप् ।

सदादेरप्रादौ प्रादौ च सुपि क्तिप् स्यात् । गिरौ सौदति गिरिसत् ।
प्रसत् । प्रसृः । “अद्भुतं पुनर्हन्तुम् ।” प्रद्विट् । मित्रद्विट् । मित्रधुक् ।
गोधुक् । अश्वयुक् । शब्दवित् । प्रवित् । काष्ठमित् । शत्रुच्छित् । शत्रुजित् ।

प्रणीः । सेनानीः । सन्नार्शनीः । “सायन्तनीं तिथिप्रणः ।” राजृ सम्वाट् ।
स्वाराट् । कुरुराट् । “पतिते पतङ्गसगराजि ।”

६२ । भजो शिवः ।

सुपि प्रादौ च भजो शिवः स्यात् । अर्द्धभाक् । प्रभाक् ।
इह छन्दःपञ्चसूत्री । (26) विट् ।

६८ । अदोऽनन्ने ।

अदो विट् स्यात् । शस्यमस्ति शस्यात् । मत्स्यात् । “वाणं
प्राणादमक्षिपत् ।” अनन्ने किम् ? अन्नादः । कथं कणादः ? वासरूप-
विधिना (३।१।८४) ।

६९ । क्रव्ये च ।

क्रव्यशब्दे चोपपदेऽदो विट् स्यात् । क्रव्यमस्ति क्रव्यात् । अदोऽनन्ने इत्येव
(३।२।६८) सिद्धे क्रव्यग्रहणं वासरूपे-(३।१।८४) नाण्निवृत्त्यर्थमिति भाव्यम् ।

७० । दुहः कव् घञ् ।

दुहः कप् स्याद् घञान्तादेशः । कामदुघः कल्पतरुः । अत्र छन्द-
सुतःसूत्री । (27)

७४ । आतो मनिन्कनिव्वनिपञ्च ।

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो विज्मनिन्कनिव्वनिपञ्च प्रत्ययाः स्युः । शुभं-
याः । कीलालपाः । मनिन् । सूत्रामा (28) । अश्वत्यामा । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०८) । सुदामा ।

(26) The author omits here the following five aphorisms :—

६३ । छन्दसि सङ्घः । ६४ । षड्वयः । ६५ । कव्यपुरीषपुरीषेषु जुाट् । ६६ । हव्येऽनन्ना-
पादम् । ६७ । जनसन्खनक्रमसमी विट् ।

(27) Of these four vedic Sutras, the last one is applicable, according to
many, also to the secular Sanskrit. So it is given in the text as well.

७१ । मनो श्वेतवह्नीकव्यसूपुरोडाशो जित् । ७२ । अवे यजः । ७३ । विकुपे छन्दसि ।
७४ । आतो मनिन्कनिव्वनिपञ्च ।

(28) सूत्रमिति दीर्घपाठे लन्धेयामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः ।

७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सुशर्मा । देवशर्मा । कनिप् । धीवा । पीवेति भाषायमपीत्येके । तथाच
क्विप्क्विज्मनिक्कनिक्वनिप् इति चान्द्रसूत्रम् । नेत्यन्ये । यदा वनिप् तदा
धावा । पावा । अवावा । (२९)

७६ । क्तिप् च ।

धातोयंथाविधानं क्तिप् स्यात् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । प्रयुक् । धृजे-
श्चक्रधृक् ।

७७ । स्यः क च ।

तिष्ठतेः सुपि कः स्यात् क्तिप् च । शंस्यः । शंस्याः (३०) । शमिधातो
(३।२।१४) रित्यज्वाधनार्थं वचनम् ।

७८ । सुप्राजातौ णिनिस्ताच्छीले ।

सुपि धातोर्णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीघ्रभोजी । सुदुभाषी ।
वृद्धसेवी । नित्यजागरी । आत्मानं न आवयतीत्ययावी क्तिवादिप्रत्ययः ।
अजातौ किम् ? दृष्टानां नेता ।

(क) साधुकारिणि च । साधुकारिणि कर्त्तरि धातो णिनिः स्यात् ।
अताच्छीलेऽपि । साधुकारो । साधुदायी । तुरङ्गगामी । तुरङ्गयायी ।

(ख) ब्रह्मणि वदः । णिनिः स्यात् । ब्रह्मवादी । ब्रह्मवाद इति तु
न भवति । अनभिधानात् ।

७९ । कर्त्तर्युपमाने ।

अत्र धातोर्णिनिः स्यात् । हंसइव गच्छति हंसगामी । सिंङ्गनर्ही ।

८० । व्रते ।

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । वनवर्त्ती ।

(२९) ओणु अपनयने । अवावा अपनेता चौर इति यावत् ।

(३०) कश्चमत्र क्तिपि घुमास्यागापाजहातिषां ह्यौति (१।१।६६) नेत्यम् ? “स्यानिवहावस्थानत्-
विधाविति (१।१।५३) निषेधात् । प्रत्ययस्योप इति (१।१।६२) सूत्रानु नियमार्थमिति सिद्धान्तादिति भट्टोजिः ।
इत्यमवकारादाविति वचनाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् प्रत्ययस्य लक्षणेनेत्याभाव इति कैयटः ।

८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।

आभीक्ष्ण्यगतौ णिनिः स्यात् । पुनः पुनर्मधु पिवन्ति मधुपायिनो
अमराः । कषायपायिणः ।

८२ । मनः ।

मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनोद्यमानी भार्यायाः । रिपुमानी (३१) भ्रातुः ।

८३ । आत्ममाने खञ्च ।

आत्ममानगतौ मन्यतेः खञ्च् स्यात् । णिनिश्च । शूरमात्मानं मन्यते शूर-
मन्यः शूरमानी (३१) । साधुमन्यः साधुमानी ।

८४ । भूते ।

अधिकारोऽयं प्राग् वर्तमानात् (३।२।१२३) ।

८५ । करणे यजः ।

करणोपपदाद् यजते णिनिः स्यात् । हविर्याजी । अग्निष्टोमयाजी ।
राजसूययाजी ।

८६ । कर्मणि हनः ।

कर्मोपपदादन्ते णिनिः स्यात् । पितृव्यघाती । अन्यासक्तघाती ।
निन्दायामभिधानम् । अन्यत्र चौरं हतवान् ।

८७ । ब्रह्मभणवदेषु क्तिप् ।

एषु हनः क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । “ब्रह्मघ्नां पापसम्मतः ।” भ्रूणहा ।
वृत्तहा । अन्येभ्योऽपीति (३।२।१७) क्तिपि सिद्धे हन्तेः क्तिवृचनं
ब्रह्मादिष्वेवेति नियमार्थमिति भाष्यम् । भूते च नियमात् । कालसामान्य-
विवक्षायां हिमहा । वीरहा । तमोहा । तमोपहा ।

(३१) रिपुमानी शूरमन्यः शूरमानौत्वं हरिनाम वारिनाश्च इत्यादिवन्न सत्वम् । रपाभ्यामित्यत्र (८।४।१)
समानपद इत्यस्यास्त्वपद इत्यर्थात् । समसि तु पदद्वयशितत्वाच्च समानपदत्वम् । अतएवायसामाभ्यां नयते
कलमिति वार्तिकारम्भः । तेनायसौ यांसयो यांसयाय इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा समानपदत्वेनावापि
रपाभ्यामित्यत्र (८।४।१) सत्वं सिध्यति । किं वार्तिकेन ?

८८ । बहुलब्धन्दसि ।

कन्दः सूत्रमेकम् ।

८९ । सुकर्मपापमन्तपुण्येषु कृजः ।

एषु कृजः कृप् स्यात् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् ।
मन्तकृत् ।

९० । सोमे सुजः ।

कृप् स्यात् । सोमसृत् ।

९१ । अग्नौ चेः ।

कृप् स्यात् । अग्निचित् ।

९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।

कर्मोपपदाच्चिजः कृप् स्यादग्न्याख्या चेत् । श्येन इव चीयते चितवेत्यते
वा श्येनचित् । रथचक्रचित् । आख्याग्रहणं रुद्धिप्रसिद्धार्थम् ।

९३ । कर्मणौ नि विक्रियः ।

कर्मणि विक्रीणातरिनिः स्यात् । पुनः कर्मग्रहणं कुत्वार्यम् । तैलविक्रयी ।
मांसविक्रयी विप्रः ।

९४ । दृशेः कनिप् ।

कर्मणि दृशेः कनिप् स्यात् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्टा । परलोकदृष्टा ।
बहुदृष्टा । पारदृष्टा ।

९५ । राजनि युधिकृजः ।

९६ । सहे च ।
राजनि सहे च युधिकृज्भ्यां कनिप् स्यात् । राजानं योधितवान् राज-
युध्वा । “राजकृत्वा पिता न ते ।” “सहयुध्वानमन्येन” । सहकृत्वा ।

९७ । सप्तम्यां जने डः ।

सप्तम्यन्तोपपदाज्जने डः स्यात् । उपसरजः । “ये प्रोक्ता कृतजैर्द्विजैः ।”
मन्दुरजः ।

६८ । पञ्चम्यामजातौ ।

पञ्चम्यां जने डः स्यात् । बुद्धेर्जातो बुद्धिजः । कौशल्याजो रामः । अजातौ किम् ? अश्वाज् जातः ।

६९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।

संज्ञा चेत् प्रादौ जने डः स्यात् । प्रजा सर्व्वलोकः ।

१०० । अनौ कर्मणि ।

कर्म्मोपपदादनुजने डः स्यात् । पुमनुजः । रामानुजः । आत्मानुजः ।

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।

अन्येषूपपदेषु जने डः स्यात् । अजः । द्विजः । केन जातः किञ्च । सहजः । जातौ च । ब्राह्मणजो धर्मः । प्रादावसंज्ञायाञ्च । अभिजाः केशाः । अधिजः । प्रथमे जातः प्रथमजः । अनावकर्मणि च । अनुजः । अपि-
शब्दादन्येभ्योऽपि धातुभ्यो डः । आखा । परिखा । वरानाहन्ति वराहः ।
ज्वरापहः । कटाहः । दूरापहः । प्रह्वः । कह्वः । गिरिशः । एवञ्च गमे
हविधावन्येष्वपीति (१।२।४७) यदुक्तं तदस्यैव प्रपञ्चः ।

१०२ । निष्ठा ।

धातोर्भूते क्तवत् स्याताम् । क्ततः क्तवान् ।

(क) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं चैव ।

१०३ । सुयजोर्ङ्निप् ।

सुजो यजेष्वङ्निप् स्यात् । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानौ । “यज्वभिः
समृत्तं हव्यम् ।”

१०४ । जीर्य्यतेरहन् ।

स्यात् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

१०५ । कृन्दसि लिट् ।

१०६ । लिटः जेकान वा ।

१०७ । कसुश्च ।

लिटः कसुर्वेति त्रयमधिक्रियते । शेषश्चान्दसः । न्यासकारस्तु कानच्-
कसोः कित्करणेनाद् भाषायामपि प्रयोगमिच्छति (३२) । चिञ् चिक्यानः । पृ
निपपुराणः । स्या तस्थिवान् । “पदमातस्थुषा त्वया ।” पा पपिवान् ।
तृ तितीर्वान् ।

१०८ । भाषायां सदवसश्रुवः ।

सदादेर्भाषायां लिटः कसुर्वा स्यात् । उपसेदिवान् । उपसेदुषा । ऊषि-
वान् । “ऊषुषां परदारैश्च ।” श्रुश्रुवान् । पचे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

१०९ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

एते लिटि निपात्यन्ते । इणः कसुरिट् च । उपेयिवान् । अश्रातेर्नञि ।
अनाश्वान् । “धृतजयधृतेरनाश्रुषः” । अनुवचेः कर्त्तरि कानच् । “अनूचानः
(३३) प्रवचने” । सूत्रे लिङ्प्रवचनमतन्वमिति । “उपेयुषामपि दिवम् ।” (३४)
वेत्यनुवृत्त्या पचे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

११० । लुङ् ।

भूतार्थाघातोर्लुङ् स्यात् । अकार्षीत् । अनेषीत् ।

१११ । अनद्यतने लङ् ।

अद्यतनवर्जिते भूते काले घातो लङ् स्यात् । अकरोत् । अपचत् ।

(क) परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ।

अरुणद् यवनः साकेतमित्यादिकस्तु प्रपञ्चः । नापूर्वलक्षणम् । परोक्षे-
ऽप्यनद्यतनमात्रविवक्षायां सिद्धेः । दर्शनाविषयेऽपि । तर्ह्यहन् कंसं किल
विष्णुरिति स्यादिति चेत् ? वाङ्म । भवतु । का ते हानिः ? तथाहि

(३२) कित्करणस्य प्रयोजनान्नरत्नादेतद् भाष्यविरुद्धं भाषायां सदवसेति (३१२।१०८) सूत्रविरुद्धत्वेत्याहुः ।

(३३) इदमूचुरनूचानाः प्रोक्तकण्ठकितत्वञ्च इति कुमारकाव्ये । उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं जसामुमेति
भट्टिकाव्ये च । अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽप्येतौ गुरोस्तु य इत्यमरः ।

(३४) उपेयप्यतन्म । अविवक्षित सम्प्रधानमिति यावत् । तेन ईविवान् । समीविवान् । प्रपेदे पुनित
सकिन् दण्डकारण्यसमीविवानिति भट्टिः ।

वास्तवेऽपि भूतानद्यतनपरोक्षे विवक्षाभेदेन भट्टिप्रयोगाः—अभून्नृपः ।
न्यत्तिपञ्चाङ्गदम् । सुग्रीवं प्रोक्षे सङ्गावमागत इत्यादयः (35) ।

११२ । अभिज्ञावचने लट् ।

११३ । न यदि ।

स्मृतिवाचिन्युपपदेऽनद्यतने भूते लट् स्यात् । स्मरसि पुण्ड्र्यां वत्स्रामः ।
“सम्भविव्याव एकस्यामभिजानासि मातरि” । यच्छब्दयोगे तु नायं लट् ।
लडेव । अभिजानासि यन्नागविन्देऽतिष्ठाम । “अवसाम नगेन्द्रेषु यत्” ।

११४ । विभाषा साकाङ्क्षे ।

साकाङ्क्षे प्रयोक्तारि लङ्ग्यं वा स्यात् । तत् स्मरसि यत्नानकसत्वं गमि-
ष्यामस्तत्र हृतेनौदनं भोक्ष्यामहे । पक्षे अगच्छामाभुञ्ज्महि वा ।

११५ । परोक्षे लिट् ।

भूतानद्यतनपरोक्षे लिट् स्यात् । जगाम । चकार । पपाच ।

(क) अत्यन्तापङ्गवे च । भूतमात्रे लिट् । कपित्थ्यां नगर्यां दृष्टोऽसि
मया । नाहं कपित्थीञ्चगाम ।

११६ । ह्रस्वतोर्लङ् च ।

अनयोर्योगे लङ्लिटौ वा स्याताम् । इतिहाकरोत् । शश्वदकरोत् ।
पक्षे इतिह चकार ।

११७ । प्रश्ने चासन्नकाले ।

अत्र लिङ्ये लङ्लिटौ स्याताम् । पृच्छामि त्वामगच्छञ्जगाम वा
चैतः । आसन्नकाले किम् ? “जहार सीतां पौलस्त्यः” । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
मासन्नकालः ।

(35) परोक्षे लिट् (१।२।११५) अनद्यतने लङ् (१।२।१११) भूते (१।२।११०) लुङिति कालवैशिष्ट्ये
लिङादीनां व्यवस्था तु विशेषविवक्षेत्याहः । अन्वया कथमुपादेयं तस्य सङ्स्तरमि स्वरान् नवं निर्मित
मातृपवमिति भूते च गङ्गायमुने तदानीं सधामरे देवमसेविषातामिति तमभ्यगच्छत् प्रथमो विषाता
श्रीवत्सलपत्नी पुरुषस्य पथादिति कालिदासादिप्रयोगैश्चैककालिककर्मणोऽभिधाने तेषां युगपत् प्रयोगः ?
अतएवाह कैयटः—“विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षा । सत्त्वेन विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य
लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायाम् लङादिप्रयोग इति न कश्चिद् दोषः” इति ।

११८ । लट् स्मे ।

११९ । अपरोक्षे च ।

अयुक्ताद्घातोर्भूतानद्यतनेऽपरोक्षे परोक्षे च लट् स्यात् । अधीते अ ।
विहरति अ ।

१२० । ननौ पृष्टप्रतिवचने ।

१२१ । नन्वोर्विभाषा ।

धातोर्ननुयुक्ताद् भूतमात्रे लट् स्यात् प्रश्नादुत्तरञ्चेत् । अकार्षीः कटं
देवदत्त ? ननु करोमि भोः । नन्वोस्तु योगी वा । न करोमि नाकार्षीं वा ।
न करोमि न्वकार्षीं वा ।

१२२ । पुरि लुङ् चास्मे ।

भूतानद्यतने पुरायुक्ताद् धातोर्लुङ् लट् च वा स्यात् । अवात्सुरिह
पुरा वृक्षाः । वसन्तीह पुरा मृगाः । “पुराधिरुढः शयनं महाधनं विबोध्यसे
यः सुतिगीतिमङ्गलैः” । विभाषेत्वेव । अवसन् पुरा । ऊषुः पुरा । अस्मे
किम् ? पुरा वसन्ति अ । उक्तं भूते ।

१२३ । वर्त्तमाने लट् ।

प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वर्त्तमानकालः । तत्र धातो लट् स्यात् । भवति ।
अस्ति । अस्ति । जुहोति । तनुते । रुणद्धि । चोरयति । चिकीर्षति ।
इहापि प्रारब्धापरिसमाप्तिरस्येवेति । तिष्ठन्ति गिरयः । स्तवन्ति नद्यः ।
जयत्युपेन्द्रः । वर्त्तमानाधिकारः प्राग् भविष्यतः (३।३।३) ।

१२४ । लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।

एतौ लटः स्थाने स्याताम् । विभाषेति वर्त्तते मण्डूकप्रुत्या । सा च
व्यवस्थितविभाषेति भाष्यस्थितिः । पचन् विप्रः पचति विप्रः । सन् अस्ति ।
अधीयानः अधीते । व्यवस्थितविभाषात्वात् कचिन्नित्यम् । कौर्वतः । पाचतः ।
स्वार्थेऽण् । कुर्वद्भक्तिः । पचमानभक्तिः । भव्यमानत्वाद् भक्तिः । पचमानतरः ।
गच्छद्रूपः । कुर्वद्रूपः । पचत्कल्पः । लसदिसच्छेदः । घूर्णमानप्रदीपः ।

कवित्र । पचतितराम् । जल्पतिरूपम् । अप्रथमासमानाधिकरणे किम् ? अत्र
नित्यं तो स्याताम् । पचन्तं पचमानं पश्य । पचता पचमानेन कृतम् ।

१२५ । सम्बोधने च ।

अत्र नित्यं तो स्याताम् । हे कुर्वन् । हे कुर्वाण ।

१२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।

क्रियायाद्विज्ञानकादातो स्तौ स्याताम् । तिष्ठन् मूत्रयति गौः ।
शयानो भुङ्क्ते । हेतो । अर्जयन्नास्ते । सेव्यमानो विलसति । याच्यमानः
प्रसीदति । क्रियायाः किम् ? यः कम्पते सोऽश्नत्यः ।

(क) माड्याक्रोशे । माडि धातोस्तौ स्याताम् । मा जीवन् । मा पच-
मानः । “मा जीवन् यः परावन्नादुःखदग्धोऽपि जीवति” ।

१२७ । तौ सत् ।

तौ शब्दानौ सदित्युच्येते । लटः सहेत्यादौ कार्यम् (१।१।१४) ।

१२८ । पूङ्यजोः शानन् ।

लट इति निवृत्तम् । आभ्यां शानन् स्यात् । सोमं पवमानः ।
यजमानः ।

१२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।

एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । वनं पर्यटमानः । आत्मानं वर्णयमानः ।
भूषयमाणः । जीवमानः । लसमानः । स्फुरमाणः । “दीव्यमानं शितान्
वाणान् ।” ज्वलमानः । वधूँ मण्डयमानः । वयसि । स्त्रियं गच्छमानः ।
शिखण्डं वहमानः । शतौ । इस्तिनं निघ्नानः ।

१३० । इङ्धार्योः शतकृच्छ्रिणि ।

अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि इङ्धारिभ्यां शट् स्यात् । अधीयन् सकलं शास्त्रम् ।
“धारयन् मस्करिव्रतम् ।” कृच्छ्रिणि तु कर्त्तरि कष्टेनाधोते ।

१३१ । द्विषोऽमिते ।

द्विषः शत्रौ वाच्ये शट् स्यात् । द्विषन् । द्विषती ।

१३२ । सुजो यज्ञसंयोगे ।

सुजोऽत्र शब्द स्यात् । सुन्वन्ती यजमाना एव ।

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् ।

अर्हतेः सुतो शब्द स्यात् । अर्हन् पूजां मुनिः । नेह । वधमर्हति ।

१३४ । आ के स्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।

किपं यावत् (३१।१७७) तच्छीलादी प्रत्ययो वाच्यः कर्त्तरि ।

१३५ । तन् ।

धातो स्तृन् स्यात् । शीले । विरुहं वदिता । आचारे । आर्हं कर्त्ता ।
आसनं दाता । वधूं सुण्डयितारः (३६) । साधो । हर्त्ता मनः । गन्ता
खेटम् । होढपोढादय स्तूणादी ।

१३६ । अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतो(त्पदो)न्मद-
रुच्यपत्रपवतुषधुसहचर इण्युच् ।

एभ्यो दादशभ्यो धातुभ्य इण्युच् स्यात् । कन्यामलंकरिण्युः । निरा-
करिण्युः शत्रून् । एवं यावच्चरिण्युः । भुवर्चेति (३१।१३८) चकाराद्
भ्राजिण्युरित्येके ।

१३७ । शेच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१३८ । भुवश्च ।

इण्युच् स्यात् । भविण्युः ।

१३९ । ग्लाजिस्थश्च क्त्तुः ।

एभ्यः क्त्तुः स्यात् । ग्लाक्षुः । जिण्युः । चकाराद् भृण्युः । तिष्ठतेरीत्वं
(१।४।६६) निष्पत्ते । स्याक्षुः ।

१४० । वसिष्ठधृषिचिपेः क्तुः ।

एभ्यः क्तुः स्यात् । वस्तुः । गृध्रुः । धृणुः । चिप्णुः । (३७)

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।

शमादिभ्यो (३८) घिनुण् स्यात् । शमी ।

“भ्रमो कदम्बसन्धिवः पवनः शमिनामपि ।”

क्षमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघश्रीकरशीतलः ॥”

तमी । दमी । त्रमी । क्षमी । मादी । अकर्मकेभ्योऽभिधानाच्चेह । वगं भ्रमिता ।

१४२ । संपृचानुरोधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेवि-
संज्वरपरिचिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषदृहदुह्युजा-
क्रौडिविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्राहनश्च ।

एभ्यः सप्तविंशतेर्घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयासी ।
आयासी । परिसारी । “संसर्गी सरितां नृपः ।” परिदेवी । संज्वारी ।
“परिच्छेप्यन्मसामृतुः ।” परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोषी । हेपी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रौडी । विवेकी । त्यागी ।
रागी । निपातनादनुनासिकलोपः । भागी । अतिचारी । अपचारी ।
आमोषी । अभ्याघाती । चकारादस्थायी ।

१४३ । वौ कषलसकत्यस्त्रम्भः ।

विपूर्वात् कषादेर्घिनुण् स्यात् । कष हिंसायाम् । विकापी । विलासी ।
विकल्पी । विस्त्रम्भी ।

१४४ । अपे च लषः ।

अपे वौ च लषे र्घिनुण् स्यात् । अपलापी । विलापी । लष कान्तौ ।

(३७) चिप्णुशब्दस्यापि णत्वे मतवैधमयगामिनौति शब्दे यथा । तुभ्रादिषु (८७।१६) वृश्चोति-
शब्दसङ्ख्यात् पकारपरस्मै न णत्वमित्येके । अन्ते तु रुग्णादिशब्दवद् रपाभ्यां समानपदे (८७।१) णत्वमवाधाध-
मित्याहुः । एतच्च पूर्वं न लोकेति (२।१।६६) सूत्रोदाहरणप्रसङ्गात् उक्तम् ।

(३८) शमित्तिमिदंमिथैव अमिर्भमिः क्षमिः क्षमिः । इत्येते मदिना सार्द्धमष्टौ शमादयः स्मृताः ॥ १ ॥

१४५ । प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ।

प्रपूर्वाक्षपादिषट्काद् विनुष् स्यात् । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

१४६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरि-
वादिव्याभाषासूयो वुञ् ।

निन्दादिदशकाद् वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षिपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

१४७ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । आदेवकः । परिक्रुशकः । प्रादौ किम् ? देवयिता । क्रोष्टा ।

१४८ । चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच् ।

अकर्मकेभ्यश्चलनशब्दार्थेभ्यो युच् स्यात् । चलनः । चेष्टनः । वेपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम् ? पठितां स्तोत्रम् ।

१४९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः ।

युच् स्यात् । वर्त्तनः । वहनः । द्योतनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अनुदात्तेतः किम् ? ढन् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्म-
कादित्येव । वसिता वस्त्रम् । कथं “मुक्कण्ठावर्धनैः शुभ्र”मिति (३९) ? नायं
षष्ठीसमासः । किं तर्हि ? ढतीयासमासः ।

१५० । लुचं क्रम्यदन्द्रम्यसृष्टधिव्ज्वलशुचलषपतपदः ।

ज्वादिदशकाद् युच् स्यात् । जवनः । चंक्रमणः । दंद्रमणः । सरणः ।
गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः ।

१५१ । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।

कोपभूषार्थेभ्यो युच् स्यात् । क्रोधनः । कोपनः । रोषणः । मण्डनः ।
भूषणः । प्रसाधनम् ।

१५२ । न यः ।

। यिकारात्कीदृ युज् न स्यात् । आप्यायिता । स्फायिता । ध्मायिता ।
कृत्यिता ।

१५३ । सूददीपदीक्ष्य ।

एभ्यो नास्ति युच् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुसूदनादेभ्यो
नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ।

१५४ । लषपतपदस्थाभूषणहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

लषादिदशकादुक् स्यात् । अभिलाषुकः । पातुकः । उपपादुकः ।
स्वायुकः । भावुकः । वर्षुकः । घातुकः । कासुकः । गामुकः । शरुकः ।

१५५ । जल्पभिच्चकुट्टलुगटवृडः षाकन् ।

एभ्यः षाकन् स्यात् । जल्पाकः । भिच्चाकः । कुट्टाकः । लुगटाकः ।
वराकः । पित्वान् डीप् । जल्पाकी । वराकी ।

१५६ । प्रजोरिनः ।

सौत्रात् प्रजोरिनः स्यात् । प्रजवी ।

१५७ । जिह्विजिविश्रोणवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

एभ्य इनिः स्यात् । जयी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । अत्वयी ।
वमो । “पापमव्यथिनं कपिम् ।” अभ्यमी । भुवनपरिभवी । प्रसवी ।

१५८ । सृह्णिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

सृह्यादिसप्तकादालुच् स्यात् । सृह्यालुः । गृह्यालुः । पत्यालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वस्य द्राते स्तन्द्रा निपात्यते । तन्द्रालुः ।
“अहालुर्मधुपानस्य” ।

(क) आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । श्यालुः । कथं शीतालुः ?
शीतोष्णद्वयेभ्यस्तत्र सहत इति (५।२।१२२, वा) तद्धितो भविष्यति ।

१५९ । दाधेट्सिग्दसदो रुः ।

दादिभ्यो रुः स्यात् । दारुर्दानशीलः । धारुः । सेरुः । शरुः । सरुः ।

१६० । सृघस्यदः क्करच् ।

एभ्यः क्करच् स्वात् । सृमरः । घृमरः । अमरः ।

१६१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ।

एभ्यो घुरच् स्वात् । भञ्जेः कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । स्वयं भङ्गुरं काष्ठम् ।
कथमनङ्गं मानभङ्गुरमिति भामहः (४०) ? तर्हि चिन्त्यम् । भासुरम् ।
मेदुरः पशुः ।

१६२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।

एभ्यः कुरच् स्वात् । विदुरो ज्ञाता । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तर्यभिधान-
मित्याहुः । (४१) स्वयं विदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । कथं गुरुमत्सरच्छिदु-
रयेति माघः ? करीन्द्रदर्पच्छिदुरं मृगेन्द्रमिति जाम्बवतीविजयकाव्ये
पाणिनिः (४२) ? संसारवन्धच्छिदुरान् द्विजातीनिति व्योषः ? तदेतच्
चिन्त्यम् ।

१६३ । इग्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्करप् ।

एभ्यः क्करप् स्वात् । इत्तरी । नखरी । जित्वरी । विस्त्वरी । अकर्म-
कादिधिः ।

(४०) "मदो जनघतिं प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् । स प्रियासङ्गमौलकण्ठो सा सखी मनसः यथ"-
मिति भामहपद्यम् ॥ १ ॥

(४१) भञ्जे घुरञ् भिदिच्छिदिभ्यां कुरञ् कर्मकर्त्तरीति जयादित्यः । एतच्च भाष्यानुक्तम् । एवं च माघे
प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति यङ्गे कर्त्तरि प्रयोगः । अपिच करीन्द्रदर्पच्छिदुरं
मृगेन्द्रमिति रसज्ञाया इत्यं विदुरशशिषामधमकरानित्यादिः कर्त्तरि प्रयोगः । वस्तुस्तु कर्त्तरि कृदिति
(१:४।६०) कर्त्तयुक्तः प्रत्ययः यथोक्तत्वे कर्मकर्त्तर्येऽपि भवति । तस्यापि कर्तृत्वात् । एवञ्च स सुगुण-
कानामानसङ्गभङ्गुरैरिति माघप्रयोगः । सेलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हार इति रघुकाव्ये ।

(४२) In quoting from the जाम्बवतीविजयकाव्ये, पुरुषोत्तम appears to have set
much value on the tradition that it had पाणिनि as its author. This is evident
from this and the quotation given in 2. 4. 74 by him. The writer of the जाम्बवती-
विजयकाव्य was indeed too clever and lucky. He had easily succeeded in palming
his book off under the name of the sage. Hence some undue regard was
paid to it by a few writers of the classical period.

१६४ । गत्वरश्च ।

निपात्यते ।

१६५ । जागरूकः ।

जागर्त्तूरूकः स्यात् । जागरूकः ।

१६६ । यजजपदशां यङः ।

एभ्यो यङन्तेभ्य उकः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।
वावदूकस्तूणादौ ।

१६७ । नमिकम्पिस्मप्रजसकमहिंसदीपो रः ।

एभ्यः सप्तभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कम्पः । स्मेरः । जसु प्रयत्ने । न
जस्यतीत्यजस्रा प्रवृत्तिः । यस्त्वजस्रं भुङ्क्त इति क्रियाविशेषणं सोऽव्ययमन्य
एव नित्यपर्यायः । कर्त्तृवाचिनोऽस्य क्रियाविशेषणत्वाननुपपत्तेः (43) । कम्पः ।
हिंस्रः । दीप्रः ।

१६८ । सनाशंसभिन्न उः ।

सन्नन्तादुः स्यात् । आशंसेभिन्नेष्व । चिकीर्षुः । पिपठिषुः । “आत्मनः
स्तेममाशंसुः” । भिन्नुः ।

१६९ । विन्दुरिच्छुः ।

इयं निपात्यते । विन्दुर्ज्ञाता । इच्छुः प्रसादम् । कथमल्पार्थे विन्दुः ?
विदि अवयवे । औणादिकउः ।

१७० । क्याच्छन्दसि ।

१७१ । आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।

(क) भाषायां धाञ्क्ञञ्जनिगमिनमिभ्यः । एभ्यो भाषायां किकिनौ
स्याताम् । लिट्कार्थश्च । दधिः । चन्निः । सस्त्रिः । जन्निः । जग्मिः । नेमिः ।

(ख) सङ्घिवहिवलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वाच्यौ । सङ्घादि-

(43) कयादित्यस्वजनं जुष्टोत्थुदाहृत्याजसमिति जसु मोचने नञ्पूर्वो रप्रत्ययानः क्रियासातत्वे वर्त्तत
इत्याह । इरदत्तमाषवभट्टोजिप्रभृतयश्चैवम् ।

यङन्तात् किकिनौ स्याताम् । त्रैलोक्यभारं सामहिः । वावहिः । चाचलिः ।
पापतिः । नीग् (७।४।८४) नेष्टः ।

१७२ । स्वपितृषोर्नजिङ् ।

(क) धृषेच्च ।

एभ्यो नजिङ् स्यात् । स्वप्रक् । स्वप्रजौ । दृणक् । दृणजौ । धृणक् ।
धृणजौ ।

१७३ । शृवन्द्योरारुः ।

आभ्यामारुः स्यात् । शरारुः । वन्दारुः ।

१७४ । भियः क्रुकुकनौ ।

(क) क्रुकन्नपि ।

भियः क्रुकुकन्क्रुकनः स्युः । भीरुः । भीलुकः । भीरुकः ।

१७५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।

एभ्यः पञ्चभ्यो वरच् स्यात् । स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पिष्ट गतौ ।
पेस्वरः । कस गतौ । विकस्वरः । कथमीश्वरी ? ओणादिको वरट् । (४४)

१७६ । यश्च यङः ।

यङन्ताद् याते वरच् स्यात् । यायावरोऽनिलयः ।

१७७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ।

भ्राजाद्यष्टकात् तच्छीलादौ क्तिप् स्यात् । विभ्राजत इति विभ्राट् ।
विभ्राजौ । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् विद्युतौ । जर्क् जर्जौ ।
पूः पुरौ । जवते दीर्घश्च । जूः जुवौ । ग्रावस्तुत् । ग्रावस्तुतौ । पचेः पक् ।

१७८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

क्तिप् स्यात् । श्लोकवित् । भित् । श्लोकच्छित् । दृशियदृश्याद् दीर्घा-

(४४) प्रसौद विभेत्तरि पाङ्क्तिश्च त्वमीश्वरी देवि चराचरस्वेति देवीमाहात्म्ये । ईश्वरीति औणादिको
वरङ्गित्वेति । अतद्वित्तान् ऊँप् । पुंयोगादास्त्राया (४।१।४८) मिति ऊँप् इत्यन्ते । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
(२।४।७५) क्तिप् । ततो वनो र चेति (४।१।७) ऊँत्री इत्यपरे । वरचि तु टाप् । तथाहि विनासमङ्गल-
महौषधिरौश्वराया इति भारविः ।

दिकञ्च । वाक् । शब्दप्राट् । परो व्रजेः षष्ठ्यपदान्ते (उण्, २।२।१७) । परिव्राट् ।
आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटपूः । शिब् शीः । शिथौ । ध्यायतेर्दधाति वां
धीरिति भाष्यम् । गतं ताच्छीलिकैः ।

१७६ । भुवः संज्ञान्तरयोः ।

संज्ञायां भुवः क्तिप् स्यात् । पुनर्भूः । स्वयम्भूः वज्रा । आत्मभूः ।
अङ्गभूः । अन्तरे च । प्रतिभूरन्तरस्थः ।

१८० । विप्रसंभ्यो ङसंज्ञायाम् ।

भुवो विप्रसम्पूर्वाङ् ङुः स्यादसंज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । सम्भुः ।
संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् सम्भविता ।

(क) मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम् । मितद्रुः । शतद्रुः । कृपां लातीति
कृपालुः । लज्जालुः । शं प्राप्नोतीति शम्भुः शिवः ।

१८१ । धः कर्मणि ट्ठन् ।

धेटो धाजो वा ट्ठन् स्यात् । धयति दधाति वा तामिति धावौ ।
आमलक्याः स्तनदायिन्या वा संज्ञा (45) ।

१८२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः

करणे ।

एभ्यस्त्रयोदशभ्यः करणे ट्ठन् स्यात् । दान्ति तेन दातम् । नेचम् ।
“सुमन्तनेत्रेण रथेन शोचन्” । शस्तम् । योतम् । योक्तम् । स्तोतम् ।
तोतम् । सेतम् । सेक्तम् । मेदम् । पचम् । दंष्ट्रा । नद्दी । सुखे दशेति
निरनुनासिकनिपातनासुराटि दशनम् (46) । दृजि तु दंष्ट्रेति । अजादि-
पाठाट् टावित्युक्तम् ।

१८३ । हलशूकरयोः पुवः ।

पुवः करणे ट्ठन् स्यात् । पोतम् । हलस्य शूकरस्य वा सुखम् ।

१८४ । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इतः ।

एभ्य इतः स्यात् करणे । अरितं नोकावाहनम् । रिपुलवित्रो वाणः ।
धवितं व्यजनम् । सवितम् । खनिचम् । सहितम् । चरितम् ।

१८५ । एवः संज्ञायाम् ।

पुव इतः स्यात् संज्ञा चेत् । पवितं कुशम् । (४७)

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।

कर्त्तरि करणे च पुव इतः स्यात् । ऋषिः पवितम् (४८) । अग्निः
पवितम् ।

१८७ । जीतः क्तः ।

जीतो धातोर्वत्तमाने क्तः स्यात् । मित्रः । क्षिण्यः ।

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।

इच्छाज्ञानपूजार्थेभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञां मतः । राजभिर्मन्यत
इत्यर्थः । वासरूपेण (३।१।८४) लङ्पि भवति । क्त्युट्त्तुमुन्खल्येषु वासरूप-
विधिर्नास्तीत्यत्र (प, ६८) ल्युट्साहचर्यान् नपुंसकक्ते वासरूपविध्यभावः । एवं
राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । “न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्यम-
मुष्य ते ।” एवं सतां विदितोऽवगतः । इह वर्त्तमानत्वेन भूतक्तस्य बाधन-
मिष्यते । तेन त्वया ज्ञातो मयार्चित इत्याद्यचिकिष्यमिति भागवृत्तिः । (४९)

(४७) अस्मी कुशं कुयो दम्भः पवितमथ कृत्तुणमित्यमरः । कालाधनच—“अनन्तगर्भिणं सायं कौशं
विदन्मिव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवितं यव कुवचित्” ॥ इति ।

(४८) ऋषिर्वेदमन्त्रः पावमानादिः । तथाचोक्तमृषिदैर्ज्ञादिति ।

(४९) तेनेत्यधिकारे (५।१।११२) उपज्ञात इति (५।१।११५) स्मृतित्वाज् आपकाज् ज्ञानार्थेभ्यो भूतेऽपि
क्तः । नतु इच्छापूजार्थेभ्यः । अतः पूजितो यः सुरासुरैरित्यादयोऽपश्यन् इति भर्तृहरिहरदत्तादयः । आपकं
सामान्यापेक्षमिति लतुन्यासकारमेवेत्यादयः । एषां मते तु संवत्सरं कथं तात वसन्तोऽविदिताः परैरिति
भारते विराट्पर्वणि, जनैरविदतविभवो भवानोपतिरिति भारवेः, जनाविदितैर्भवद्व्यलौकैरिति माघस्य,
कलहं स राममहितः क्षतवानिति भट्टेः, राज्ञा हिमवतः सारो विज्ञातोऽस्य हिमाद्रिणेति कालिदासस्य,
अनुपामचिद्या गौडैस्तदिष्टं बन्धुगौरवादिति दक्षिणस्य प्रयोगे न काव्यनुपपत्तिः ।

पूजार्थात् सतामर्चितः । सुराणां पूजितः । सताम् पूजितः । चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वाच्छीलितरचितकान्तव्याहृतदयितस्निग्धतुष्टचान्तरुष्टादिसिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च कर्मणिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । उणादयो बहुलम् ।

वर्त्तमाने संज्ञायामुणादयः प्रत्यया बहुलं साधवः स्युः । उण् । कारुः । वायुः । एनुः । करेणुः । आलञ् । पातालम् । अलच् । मङ्गलम् ।

२ । भूतेऽपि दृश्यन्ते ।

भूतार्थेऽप्युणादयः साधवः स्युः । वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म । उक्तो वर्त्तमानः ।

३ । भविष्यति गम्यादयः ।

गम्यादयः षड् भविष्यदर्थे साधवः स्युः । ग्रामं गमी । आगामी । ग्रामगामी । प्रतियोगी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । भावी । भविष्यदधिकारः प्राग् घञः (३।३।१६) ।

४ । यावत्पुरानिपातयो लट् ।

यावत्पुरानिपातयो यौगि भविष्यति लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । “न गच्छामि पुरा लङ्गाम्” । निपातयोः किम् ? यावद् भोक्ष्यसे तावद् दास्यति ।

५ । विभाषा कदाकर्त्तृः ।

भविष्यदर्थे कदाकर्त्तृयोगे लङ् वा स्यात् । “कदा भवति मे प्रीतिः” ? कर्हि भवति मे धनम् ? पत्रे लुङ्लटौ ।

६ । किंवृत्ते लिप्तायाम् ।

किंवृत्तयोगे लिप्तायां लङ् वा स्यात् । कस्ते भिक्षां ददाति ? कस्त्वां

भोजयति ? वृत्तग्रहणं डतरडतमार्थम् । कतरो भिक्षां ददाति ? कतमो भोजयति । पचे लुङ्लटौ ।

७ । लिङ्गप्रमानसिद्धौ च ।

अभीष्टादर्थस्य सिद्धौ गम्यमानायां लङ् वा स्यात् । यो दधीदनं ददाति स स्वर्गं गच्छति । पचे लुङ्लटौ ।

८ । लोट्प्रत्ययलक्षणे च ।

प्रैषादिलक्षणार्थाद् धातोर्लङ् वा स्यात् । उपध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं हन्तोऽधीष्व ।

९ । लिङ् चोर्द्ध्वमौहर्त्तिके ।

चोर्द्ध्वमौहर्त्तिके भविष्यति लोट्प्रत्ययलक्षणार्थाद् धातोर्लिङ् लट् च स्याद्वा । मुहूर्त्तस्योपरि गुरुश्चेदागच्छति आगच्छेदागमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं हन्तोऽधीष्व ।

१० । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

धातोः तुमुण्वुलौ स्यातां क्रियार्थां चित् क्रियोपपदं स्यात् । ओदनं भोक्तुं व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । भोजनार्थां व्रजतिक्रियात्रोपपदम् (50) ।

(50) अत्र भाषावृत्तार्थविज्ञतौ छट्टिधरः—“समानकर्तृकेषु तुमुन्निष्यते । अथ तु भिन्नकर्तृकेऽपि स्यादिति मस्कारिणी वस्तुं कुटीं घटयति । यद्वा सुतेन भोक्तुं मांसं क्रीणातीति ।”—whether a verb formed with तुमुन् must have the same subject as agrees with the principal verb of the sentence, is a disputed point. There are altogether five Rules in the अष्टाध्यायी for the provision of तुमुन्, viz :—(1) तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (3.3.10) (2) समानकर्तृकेषु तुमुन् (3.3.158) (3) कालसमयवैलासु तुमुन् (3.3.167) (4) शकृत्पञ्चान्वाघटर्—भलभक्तमसहाहंसाद्येषु तुमुन् (3.4.65) (5) पर्यातिवचनेष्वलमयेषु (3.4.66). Of these the last three do not obviously require the condition of समानकर्तृकता । The second rule is under the restriction of इच्छाद्येषु and it means इच्छाद्येषु धातुषु समानकर्तृकेषुपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् । यथा इच्छति वाञ्छति काङ्क्षति वटि कामयते अभिलषति वा भोक्तुम् । समानकर्तृकेषु किम् ? देवदत्तं मुद्रानमिच्छति यद्वदत्तः । So some assert that in the case where the main root does not imply इच्छा, तुमुन् is admissible with its subject being other than that of the main verb. Hence ब्रह्मकर्म कर्तुं भवतामहं वृत्ते is the statement

११ । भाववचनाश्च ।

भावार्थाश्च घञादयस्तुमुन्विषये स्युः । लाभाय स्थितः । भूतये धावति ।

१२ । अण् कर्मणि च ।

तुमुन्नये कर्मोपपदादण् स्यात् । शतुन्नावो व्रजति । गोदायो व्रजति ।

१३ । लृट् शेषे च ।

तुमुन्नये लृट् स्यात् । नटं द्रक्षामीति व्रजति । शेषे भविष्यन्मात्रे च ।
करिष्यति । पठिष्यति ।

१४ । लृट्ः सद्वा ।

लृट्ः स्थाने शतृशानचौ वा स्याताम् । करिष्यति करिष्यते । करिष्यन्
करिष्यमाणः ।

१५ । अनद्यतने लुट् ।

भविष्यदनद्यतने लुट् स्यात् । श्वः कर्त्ता । परश्चो भोक्ता । इह त्वयं

given for अभिलाप in a वरण ceremony by अनिरुद्धभट्ट । कालिदास has रत्नां यदि प्रेक्षितुं मञ्चि
कामः and यद्यर्चिता निहंतवाच्यशक्त्यान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः । भट्ट gives तुला
विस्तृज्यप्रसूतां निनादं परिदेविनौ । मत्वा कष्टयितं रामं सोमिविं गन्तुं मैजिहत् । In the सुद्राराचम
is न कोऽपि निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वातुमोद्यते (act v). सुपेणकविराज in his commentary on the
काशिका grammar says :—कर्त्तुं वा कश्चिदनर्हयति वसुमतौ दक्षिणं सप्ततन्तुमित्यादि प्रयोगात्
कर्त्तुर्भेदेऽपि तुमो वाच्यत्वमिति निश्चयते । On the other hand रघुनन्दन (the आर्षभट्टाचार्य of
Bengal) considered the समानकर्त्तृकत्व condition of तुमुन् as absolutely binding and
changed the form of the statement as quoted above, sanctioned by अनिरुद्धभट्ट, to
ब्रह्मकर्मकरणाय भवन्तमर्हं इणे । भट्टोजि, his grandson हरिदोचित and नानेश the pupil
of हरिदोचित, all decide also for the समानकर्त्तृकत्व system of तुमुन्. Says भट्टोजि “तुमुन्
लृटाविति (३. ३. १०) विधिरपि भिन्नकर्त्तृकेषु श्रेयते । पुनर् भोजयितुमागच्छतीति वक्तव्ये पुत्रेण
भोक्तुमित्यप्रयोगात् । सैयं व्यवस्था शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् बहुलग्रहणाद्वा सिद्धा ” (प्रौढमनोरमा). If so, why
then समानकर्त्तृकेषु is applied only in ३. ३. १५८ or given there at all ? हरि and
नानेश explain it thus “समानकर्त्तृकत्विति स्पष्टार्थमेवेति भावः ।” So those who accept
the समानकर्त्तृकत्व state of तुमुन् as binding, supply some suitable words to account
for such applications as ब्रह्मकर्म कर्त्तुं भवन्तमर्हं इणे, e. g. ब्रह्मकर्म कर्त्तुं स्थितं भवन्मिति ।

न कदा गन्ता यैवं पादौ निदधातीत्यद्यतनेऽपि कालविप्रकर्षादुपमानेनानद्यत-
नत्वमारोप्य लुङिति भाष्यस्थितिः । उक्तं भविष्यति ।

१६ । पदरुजविशस्पृशो घञ् ।

एभ्यो घञ् स्यात् । पद्यते गच्छतीति पादः । रोगः । वेशः । स्पृशेरुप-
तापेऽभिधानम् । स्पृशः । अन्यत्र तु पचाद्यचि कम्बलस्पृशः । स्वरं भेदः ।

१७ । स स्थिरे ।

सर्त्तः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सारो मज्जा । चन्दनसारः ।
कार्यसारः ।

(क) व्याधिमध्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिभेदः । विसारो
मध्यः । सारो बलम् ।

१८ । भावे ।

भावे घञ् स्यात् । पाकः । रोगः ।

१९ । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

कर्मादावकर्त्तरि कारके घञ् स्यात् संज्ञायाम् । प्रास्यत इति प्रासः ।
प्रसेवः । आहरन्त्यस्मादित्याहारः । संज्ञाग्रहणं प्रायिकम् । तेनेहापि स्यात् ।
दायो दत्तः । लाभो लब्धः । अकर्त्तरि किम् ? मिषतीति मेषः । पचा-
द्यच् । स्वरं भेदः । इह दारजारौ कर्त्तरीति न वक्तव्यम् । दीर्यन्ते तै
र्दाराः । जीर्यन्ते तेन जार इति करणे सिद्धिरिति स्मृतिः । अतः परं
भावेऽकर्त्तरि च कारके विधानम् । तत्र तावदेरञ् (३।३।५६) ऋदोरपो
(३।३।५७) बाधकं घञमाह । तद्वयथा ।

२० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ।

धातुमात्राद् घञ् स्यात् परिमाणाख्या चेत् । एकस्तण्डुलनिश्चायः ।
हौ शूर्पनिष्ठावौ । कथं तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः ? पञ्चोपद्भवाः ? “नैकोऽपि
तव निश्चयः” इति ? पदसंस्कारपक्षे भविष्यति ।

२१ । इडञ्च ।

इडो घञ् स्यात् । अध्यायः । उपाध्यायः ।

(क) स्त्रियां वा ङीष्चनम् । उपाध्यायी उपाध्याया वा ।

(ख) शृणाते वायुवर्णनिष्ठतेषु घञ् वक्तव्यः । शारो वातः । शारः
शवलः । नीशारः प्रावरणम् ।

२२ । उपसर्गे रुवः ।

प्रादौ रौतेर्घञ् स्यात् । उपरावः । संरावः । विरावः ।

२३ । समि युद्रुदुवः ।

एभ्यः समि घञ् स्यात् । संयावः । संद्रावः । संदावः । समोऽन्यत्र
यवः । प्रयवः । उपयवः । निद्रवः ।

२४ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग ।

एभ्योऽप्रादौ घञ् स्यात् । आयः । नयनं नायः । भावः । कथं प्रभावः ?
पश्चात् समासेन ।

२५ । वौ क्षुश्रुवः ।

क्षुश्रुभ्यां वौ घञ् स्यात् । विक्षावः । विश्रावः ।

२६ । अवोदोर्नियः ।

अवे उदि च नियो घञ् स्यात् । अवनायः । उन्नायः । कथमवनयोन्नयौ ?
बाहुल्यात् । रावप्रभावगर्भस्ताववत् ।

२७ । प्रे द्रुस्तुवः ।

एभ्यः प्रे घञ् स्यात् । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः ।

२८ । निरभ्योः पूल्वोः ।

निष्पृभिलूभ्यां घञ् स्यात् । निष्पावः । अभिलावः ।

२९ । उन्नो र्यः ।

उन्नो गृणाते र्घञ् स्यात् । उद्गारः । निगारः ।

३० । कृ धान्ये ।

धान्यविषये उन्नयोः किरते घञ् स्यात् । उत्कारो धान्यानाम् ।
निकारः । धान्ये किम् ? पुष्पनिकरः ।

३१ । यज्ञे समि स्तुवः ।

यज्ञविषये संस्तौते घञ् स्यात् । संस्तावश्छन्दोगानाम् । यज्ञविषये
किम् ? “गुणाः प्रियत्वे ऽधिकता न संस्तवः” ।

३२ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।

यज्ञादन्यत्र प्रस्तृणाते घञ् स्यात् । पुष्पप्रस्तारः । अयज्ञे किम् ? वहिष्-
प्रस्तारः । व्रीहिप्रस्तारः ।

३३ । प्रथने वावशब्दे ।

वौ स्तृणातेः प्रथने घञ् स्यात् । प्रथनं विस्तीर्णता । वारिविस्तारः ।
अशब्दे किम् ? वाग्विस्तारः ।

३४ । छन्दोनाम्नि च ।

वृत्तनाम्नि विस्तृणाते घञ् स्यात् । विष्टारपङ्क्तिर्नामच्छन्दः । छन्दो-
नाम्नि चेति (८।३।८४) षत्वम् ।

३५ । उदि ग्रहः ।

उदि ग्रहे घञ् स्यात् । उदग्राहः ।

३६ । समि मुष्टौ ।

मुष्टौ संग्रहे घञ् स्यात् । अहो मल्लस्य संग्राहः । मुष्टेर्दाढ्यमित्यर्थः ।
अन्यत्र संग्रहः ।

३७ । परिन्योनींणो द्यूताभेषयोः ।

द्यूते परिनीजोऽभेषे (५१) नीणो घञ् स्यात् । “परिणायसु शाराणां
न्यायः स्थित्यनतिक्रमः ।”

(५१) भेष चलने । भेषणं भेषचलनम् । अभेषोऽचलनम् । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरण-
मिति यावत् ।

३८ । परावनुपालय इणः । (52)

परिपूर्वादिणः परिपाठ्यां घञ् स्यात् । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।
अनुपालये किम् ? कालविपर्ययः ।

३९ । व्युपयोः श्रुतेः पर्याये ।

व्युपयोः श्रुतेर्घञ् स्यात् । तवाद्य विशायः । ममोपशायः । पर्याय-
शयनमित्यर्थः ।

४० । हस्तादाने चेरस्तेये ।

सामीप्यगतौ चिञो घञ् स्यात् । पुष्पप्रचायः । फलोच्चायः । फलो-
पचायः । हस्तादाने किम् ? लगुडेन पुष्पप्रचयः । अस्तेये किम् ? वृक्षाद्ये
चौर्येण पुष्पोच्चायः । पुष्पप्रचयः ।

४१ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश कः ।

एष्वर्थेषु चिञो घञ् स्यात् । आदेश कः । निकायो गृहम् । निकायो-
ऽग्निः । निचित इत्यर्थः । कायो देहः । उपसमाधानं राशीकरणम् । गोमय-
निकायः । काष्ठनिकायः । (53)

४२ । संघे चानौत्तराधर्ये ।

प्राणिनां समुदायः सङ्घः । सङ्घे चिञो घञ् स्यात् । आदेश कः ।
भिक्षुनिकायः । “सृग्याः शत्रुनिकायानाम् ।” अनौत्तराधर्यं किम् ?
शूकरनिचयः ।

४३ । कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम् ।

परस्परकरणे धातोः स्त्रियां भावे णच् स्यात् । “व्याक्रोशीं विदधते ।”
“व्यावहासीमनाश्रितैः ।” णचः स्त्रियामञ् (५।४।१४) । बाहुल्यात् कचिद्
बाधकविषयेऽपि । व्यावचोरी । “व्यालुचीमभिसरणग्लहामदीव्यन् ।”

(52) क्रमप्राप्तस्य लङ्ननुपालयः ।

(53) चः क इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगर्थम् । यङ्लुगनेऽप्यादेरिव यथा स्यात् । अन्व-
स्थाभासस्य चोभयोर्मां भूदिति यथा गोमयनिकेचायः । गोमयानां पुनः पुनाराशौकरणमित्यर्थः ।

४४ । अभिविधौ भाव इनुण् ।

भावे ऽभिव्याप्तौ घातोरिनुण् स्यात् । सांराविणम् । सांकूटिनम् ।
अस्मिनुण् (५।४।१५) इति स्वार्थेऽण् ।

४५ । आक्रोशेऽवन्योर्यहः ।

अवे नौ च ग्रहेर्घञ् स्यादाक्रोशयेत् । अवयाहः । नियाहस्ते वषल
भूयात् ।

४६ । प्रे लिप्सायाम् ।

लिप्सायां प्रग्रहेर्घञ् स्यात् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी । (54)

४७ । परौ यज्ञे ।

यज्ञे परिग्रहेर्घञ् स्यात् । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञविशेषः ।

४८ । नौ वृ धान्ये ।

नौ वृधातोर्घञ् स्यात् । नीवारा व्रीहयः ।

४९ । उदि श्रयतियौतिपूद्रवः ।

एभ्य उदि घञ् स्यात् । उच्छायः । उदयावः । उत्पावः । उदद्रावः ।

५० । विभाषाऽडि रुप्सुवोः ।

रुप्सुभ्यामाडि घञ् स्यादा । आराव आरवो वा । “दूराप्लावं हनूमन्तं
रामः प्रोचे गजाप्लवः ।”

५१ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।

वृष्टिनिरोधे ऽवग्रहो घञ् स्यादा । अवग्राहोऽवग्रहो वा मेघस्य ।

५२ । प्रे वणिजाम् ।

वणिजां तुलोमृते वाचे प्रग्रहेर्घञ् स्यादा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५३ । रश्मौ च ।

रश्मिरश्मादिविधारणरज्जुः । तत्र प्रग्रहे घञ् स्यादा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५४ । वृणोतेराच्छादने ।

आच्छादनेऽस्माद् घञ् स्याद्वा । प्रावारो वस्त्रम् । “विन्ध्यस्य प्रवरो घनः ।”

५५ । परौ भुवोऽवज्ञाने ।

परिभुवस्तिरस्कारे घञ् स्याद्वा । परिभावः । पचे ऽप् । परिभवः ।
उक्तो घञ् ।

५६ । एरच् ।

इवर्णान्ताद् घञपवादोऽच् स्यात् । चयः । शिलोच्चयः । जयः । व्ययः ।
प्रणयः । प्रशयः ।

(क) अज्विघ्नो भयादीनामुपसंख्यानम् । क्लीवे । क्तादिबाधनार्थम् ।
भयम् । वर्षम् । वासरूपेण (३।१।८४) क्तादयोऽपि भवन्ति । भीतं शिशुना
वृष्टं देवेन वर्षणं मेघस्थेति भागवत्तिः ।

५७ । ऋदोरप् ।

ऋकारान्तोवर्णाभ्यामप् स्यात् । कृ करः । तृ तरः । भृ भरः । गृ गरः ।
शृ शरः । प्रतरः । प्रदरः । सङ्गरः । सुञ् सवः । स्तवः । भवः । सम्भवः ।
लवः । पवः । ऋदिति दकारोऽयमुच्चारणार्थः । नैष तकार इति भाष्यम् ।

५८ । गृहृष्टनिश्चिगमश्च ।

(क) वशिरण्योश्च । एभ्योऽप् स्यात् । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चिग्रहणं
स्वरविशेषार्थम् । निच्चयः । गमः । वशः । रणः । बहुलाधिकारात् स्वयं-
ग्राहः (५५) ।

(ख) स्थान्नापाव्यधिहिनियुधिभ्यो घञर्थे कः । प्रस्थः । प्रस्रः । प्रपि-
वन्त्यस्यां प्रपा । आविधः । विघ्नः । आयुधम् ।

५९ । उपसर्गेऽदः ।

अस्तेः प्रादावप् स्यात् । विघसः । प्रघसः । संघसः । उपसर्गे किम् ?
घासः ।

६० । नौ ण च ।

नावत्तेरप् स्यात् । णच । निघसः । न्यादः ।

६१ । व्यधजपोरनुपसर्गे ।

आभ्यामप्रादावप् स्यात् । व्यधः । जपः । प्रादौ तु आभ्याधः । उपजापः ।

६२ । स्वनहसो वा ।

आभ्यामप्रादावप् वा स्यात् । स्वनः स्वनः । हसो हासः (56) ।

६३ । यमः समुपनिविषु च ।

अप्रादाविषु च यमोऽव् वा स्यात् । यमो यामः । संयमः संयामः ।
उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः ।

६४ । नौ गदनदपठस्वनः ।

एभ्यो नौ वा स्यादप् । निगदो निगादः । निनदः निनादः । निपठः
निपाठः । निस्वनः निस्वानः ।

६५ । कणो वीणायाञ्च ।

कणोऽप्रादावप् वा स्यात् । कणः कानः । नौ च । निकणः निकाणः ।
वीणाविषये च । प्रकाणः प्रकणो वा वीणायाः ।

६६ । नित्यं पणः परिमाणे ।

अत्र पणो नित्यमप् स्यात् । शाकपणः । परिमितो मुष्टिः । “नराः
चीणपणा इव ।”

६७ । मदोऽनुपसर्गे ।

अप्रादौ मदोऽप् स्यात् । विद्यामदः । धनमदः । बाहुल्यान्मादः ।

६८ । प्रमदसम्भदौ हर्षे ।

एतावत्र निपात्येते । प्रमदः । सम्भदः ।

६६ । समुदोरजः पशुषु ।

समुत्पूर्वादजोऽप् स्यात् । हस्तिनां समजः संघः । अश्वानामुदज उद्-
गमनम् । पशुषु किम् ? विप्रसमाजः ।

७० । अक्षेषु ग्लहः ।

अक्षेषु ग्लहो निपात्यते । अन्यत्र ग्रहः ।

७१ । प्रजने सत्तैः ।

प्रजने प्रथमगर्भाधाने सत्तैरप् स्यात् । उपसरः ।

७२ । ह्यः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु ।

एषु द्वयतेरप् स्यात् संप्रसारणञ्च । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः ।

७३ । आडि युद्धे ।

आडि द्वयतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च । आहवो युद्धम् ।

७४ । निपानमाहावः ।

आहावो निपात्यते निपानञ्चेत् ।

७५ । भावेऽनुपसर्गस्य ।

अप्रादौ भावे द्वयतेरप् स्यात् । “कुर्वन्तो हवमात्मानाम् ।”

७६ । हनश्च वधः ।

भावे हनोऽप् स्याद् वधादेशश्च । वधः । चकाराद् घञपीथ्यते । घातः ।

७७ । मूर्त्तौ घनः ।

हन्तेः काठिन्येऽप् स्यात् । घनादेशश्च । लोहघनः । अभ्रघनः । कथं
घनं दधीति ? अभेदोपचारात् ।

७८ । अन्तर्घणो देशे ।

अयमभ्यन्तरदेशे स्यात् । णत्वञ्चेथ्यते । तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन्निति भट्टिः ।

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

एतो गृहैकदेशे स्याताम् ।

८० । उद्धनोऽत्याधानम् ।

निधाय तच्चते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

८१ । अपघनोऽङ्गम् ।

अयमङ्गे स्यात् । “व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् ।”

८२ । करणेऽयोविद्रुषु ।

एषु हनः करणेऽप् स्यात् । घनादेशश्च । अयोघनः । विघनः । द्रुघनः । कुठारः । णत्वे द्रुघण इति केचित् ।

(क) स्त्रियां खलनौ विप्रतिषेधेन । अयोहननी । द्रुहननी । विहननी ।

८३ । स्तम्बे क च ।

स्तम्बे हनः कः स्यात् । “सा स्तम्बपदव्यासान् ।” चकारादप् च । स्तम्बघनः ।

८४ । परौ घः ।

करणे परौ हन्तेरप् स्यात् । घादेशश्च । परिघः ।

८५ । उपघ्न आश्रये ।

अयमत्र निपात्यते ।

८६ । संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ।

गणे संघः प्रशंसायामुद्धवः स्यात् ।

८७ । निघो निमित्तम् ।

परिमितं निघः स्यात् । निघा वृत्ताः । उक्तोऽप् ।

८८ । डितः क्रिः ।

धातोर्ङुकारानुबन्धात् क्रिः स्यात् । क्लेर्मन् नित्यम् (४।४।२०) । कृत्रिमम् । क्रीत्रिमम् । लघ्त्रिमम् । शृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ।

८९ । दितोऽयुच् ।

दुकारानुबन्धादयुच् स्यात् । न द्युः । वमयुः । भ्राजयुः । विपयुः ।

६० । यजयाचयतविच्छप्रच्छरदो नङ् ।

एभ्यो भावेऽकर्त्तरि च कारके नङ् स्यात् । यज्ञः । याच्ना । यज्ञः । विश्वः ।
प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नकाल (४।२।११७) इति ज्ञापकात् संप्रसारणाभावः । रक्षणः ।

६१ । स्वपो नन् ।

अस्मान्नन् स्यात् । स्वप्नः ।

६२ । उपसर्गं घोः किः ।

प्रादौ दाधाभ्यां किः स्यात् । आदिः । आधिः । निधिः । प्रधिः ।
अन्तर्हिः । प्रणिधिः । बाहुल्यात् कर्त्तरि विधिः ।

६३ । कर्मण्यधिकरणे च ।

आधारे कर्मोपपदाद् घोः किः स्यात् । जलधिः । वारिधिः । ओषधिः ।
बालधिः ।

६४ । स्त्रियां क्तिन् ।

स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके धातोः क्तिन् स्यात् । श्रुतिः । चितिः ।
सिद्धिः । नीतिः । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । भूतिः । सूतिः । कृतिः । ऋद्धिः । सृष्टिः ।

(क) ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कौर्ण्णिः । गौर्णिः । लूनिः । धूनिः ।

(ख) क्तिन्वादिभ्यः । आवादेर्गुरोश्च ह्रस्व (३।३।१०२) इत्यपवादः
क्तिन् स्यात् । आसिः । दीप्तिः । राद्धिः । साद्धिः । प्रशस्तिः । बाहुल्याच्चास
इत्वं नास्ति । शास्तिः ।

(ग) ग्लान्ताज्याहाभ्यो निः । एभ्यो निः स्यात् । ग्लानिः । स्नानिः ।
ज्यानिः । हानिः ।

(घ) सम्पदादिभ्यः क्तिप् । सम्पत् । प्रतिपत् । विपत् । संवित् ।
वेत्येव । क्तिवपोथ्यते । सम्पत्तिः । प्रतिपत्तिः । विपत्तिः ।

६५ । स्थागापापचो भावे ।

एभ्योऽङपवादः क्तिन् स्यात् । प्रस्थितिः । सङ्गीतिः । प्रगीतिः ।
आपीतिः । पत्तिः । कथमास्या व्यवस्येति ? अभिधानप्रामाण्यात् । (५७)

(५७) वस्तुतस्तु पूर्वोपरावरदन्विणोत्तराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया (१।१।३४) मिति ज्ञापकात् ।

६६ । मन्त्रे वृषिषपचमनविदभूवौरा उदात्तः ।

छान्दसम् ।

६७ । जतियूतिजूतिसातिहेतिकौर्त्तयश्च ।

वेजादेः षड्मी निपात्यन्ते ।

६८ । व्रजयजोर्भावे क्वप् ।

आभ्यां भावे क्वप् स्यात् । व्रज्या । प्रव्रज्या । इज्या । बाहुल्यादिष्टिः ।

६९ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्शौडभृजिणः ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां क्वप् स्यात् । भावाधारकरणेष्वभिधानम् । समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । बाहुल्यात् समस्येत्येके । कथं भृतिर्मतिरासूतिरिति ? निपातनादिति न्यासकृत् ।

१०० । कृजः श च ।

कृजः शः स्यात् क्वप् च । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् कृतिः ।

१०१ । कृच्छा ।

भावे निपात्यते । कर्मणि कृत्तिनि इष्टिः ।

(क) परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्याजागर्याजागराणाम् । शप्रत्यये एषां षष्ठां निपातनं कर्त्तव्यम् ।

१०२ । अ प्रत्ययात् ।

प्रत्ययान्ताद् धातोरः स्यात् । ततष्टाप् । चिकीर्षा । तिष्ठासा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । चक्रमा । सेसिचा । कण्डूया ।

१०३ । गुरोश्च हलः ।

गुरुमतो हलन्तादः स्यात् । शिञ्चा । भिञ्चा । ईञ्चा । प्रतीञ्चा । व्यतीञ्चा । जहा । बाहुल्यादूढिः । चकाराच्छोभा ।

१०४ । षिट्भिदादिभ्योऽङ् ।

षितो भिदादिषाङ् स्यात् । पचा । वपा । ऋट्शोरङि गुणः (७।४।१६)

जरा । घटा । व्यथा । जटा । बाहुल्यादुपलब्धिः । भिदादेस्वभिधानं
स्मरन्ति । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । अस्तेरङि कृते गुणे (७।४।१६)
निपातनाद्दीर्घः । आरा शस्त्रागम् । ऋतिरन्या । एवं कारा बन्धनालये ।
तारा नक्षत्रे । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । बाहुल्यादसिधारा । लिखेर्गुणे पक्षे
रत्वञ्च । लेखा रेखा । क्रपेः संप्रसारणञ्च । कृपा । गुहा । पृच्छा । मृजा ।
रजा । विदा । भिदादिराकृतिगणः ।

१०५ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।

स्थन्तेभ्य एभ्योऽङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्भा । चर्चा ।

१०६ । आतद्योपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादावङ् स्यात् । प्रमा । प्रतिमा । प्रधा । उपधा । प्रभा ।
प्रतिभा । अदन्तरोरुपसर्गवद्भूतिः । अद्या । अन्तर्धा । बाहुलकात् क्तिन् ।
प्रमितिः ।

१०७ । श्यासश्रन्यो युच् ।

स्थन्तादासेः श्रन्येश्च युच् स्यात् । भावना । दापना । दीपना ।
कारणा । भूषणा । कामना । चोदना । उपासना । श्रन्यना । बाहुल्यात्
पाचयतेः पाक्तिः ।

(क) घट्टिवन्दिदिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् । घटना । वन्दना ।
वेदना ।

(ख) इषेरनिच्छार्थस्य । अन्वेषणा ।

(ग) परेर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।

१०८ । रोगाख्यायां श्वुल् बहुलम् ।

रोगे गम्ये बहुलं श्वुल् स्यात् । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका ।
प्रस्कन्दिका । नच भवति । शिरोऽर्त्तिः । अर्हेः क्तिन् ।

(क) धात्वर्थनिर्देशे श्वुल् वक्तव्यः । आसिका । आशिका । शायिका ।

(ख) इक्श्रुतिपौ धातुनिर्देशे । पचिः । याचिः । यातिः । करोतिः ।
यजिर्दपेरित्युच्चारणार्थ इकारः ।

(ग) वर्णान् कारः । अकारः । आकारः । औकारः । ककारः ।
ओङ्कारः । उङ्कारः । एवकारः । फट्कारः । शीत्कारः । फुत्कारः ।
युत्कारः । एवकारादौ घञन्तेन समास इत्यन्ये ।

(घ) रादिफः । रफः ।

(ङ) मत्वर्थाच्छः । मत्वर्थीयः । बाहुल्यादभस्यापि यस्येति चेति
(६।४।१४८) लोपः ।

(च) इजजादिभ्यः । आजिः । आतिः । आटिः ।

(छ) इक् कृष्यादिभ्यः । कृषिः । गिरिः । सर्वोऽयं बहुलप्रपञ्चः ।

१०६ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि धातोर्ध्वल् स्यात् । पुष्पभञ्जिका शालभञ्जिका नाम क्रीडा ।

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ् ण्वुलौ वा स्याताम् । कां त्वं कारिमकार्षीः कारिकां ।
क्रियां कृत्यां कृतिं वा । सर्वां कारिमकार्षम् । कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं
वा । एवं स्थायिं स्थितिं स्थायिकां वा ।

१११ । पर्यायार्हणीत्यप्तिषु ण्वुच् ।

धातोरेष्वर्थेषु ण्वुच् स्यात् । भवतः शायिका । “अहं पर्यायसंप्राप्तां
कुर्वे प्रायोपवेशिकाम्” । अर्हसि त्वमिच्छुभञ्जिकाम् । धारयसि मे तिल-
मोदकखादिकाम् । उत्पन्ना मे पयःपायिका ।

११२ । आक्रोशे नञप्रतिनिः ।

शपे नञुपपदादनिः स्यात् । “तस्याजननिरेवासु जननीक्लेशकारिणः” ।
“अभवनिरसु तदा मनोभवस्य” । भावेऽकर्त्तरि च कारके स्त्रियाच्चेति निवृत्तम् ।

११३ । कृत्यल्युटो बहुलम् ।

धातोर्लुट् कृत्याद्य बहुलं कर्त्तादौ स्युः । कर्त्तरि । लोचनलोभनीया
गस्यपङ्क्तिः । करणे । स्नानीयं चूर्णम् । सम्प्रदाने । दानीयो भिक्षुः ।

आधारे । शयनोयं कटित्वम् । रमणीया वापी । रम्यमुद्यानम् । तिष्ठन्त्य-
स्मिन् स्थेयः । लुपट् कर्त्तरि । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कर्मणि । अवसेचनो
वृत्तः । राजभोजनाः शालयः । अपादाने । प्रपतनमित्यादि ।

११४ । नपुंसके भावे क्तः ।

क्तीवे भावे क्तः स्यात् । हसितं भिक्षोः । गतं विप्रस्य ।

११५ । लुपट् च ।

क्तीवे भावे लुट् स्यात् । करणम् । गमनम् । हरणम् ।

११६ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरमुखम् ।

ईदृक्कर्मापपदालुपट् स्यान्नपुंसके भावे । पयःपानं भुजङ्गानां सुखम् ।
गुह्यभोजनं भिक्षोः सुखम् । नित्यमुपपदसमासः । विशेषणं किम् ? कण्ट-
कानां मर्दनं कण्टकमर्दनं दुःखम् ।

११७ । करणाधिकरणयोश्च ।

अनयोर् लुपट् स्यात् । देहव्रधनः खड्गः । उपमानं सुखस्त्रेन्दुः । आधारे ।
राजधानी । वार्धानी । गोदोहनी स्याली । ओदनपचनः कटाहः । ब्रीहि-
भरणः कुसूलः । करणाधिकरणयोर्विधान मा खतः । (३।३।१२६) ।

११८ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।

पुंसि नान्नि प्रायेण घः स्यात् । करणे । दन्तच्छदः । कुर्वन्त्यनेन करः ।
शरः । आधारे । आकरः । आलयः । परिसरावसरावतैव ।

११९ । गोचरसञ्चरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ।

समेते घान्ता निपात्यन्ते । चकारादाद्भयतेऽनेनाद्भयः ।

१२० । अवे तृस्वोर्ध्वञ् ।

अवे आभ्यां घञ् स्यात् । अवतारः । अवस्तारः ।

१२१ । हलश्च ।

हलन्ताद् घविषये घञ् स्यात् । लेखः । विदः । वन्धः । अपामार्गः ।
भ्रज्यतेऽनेन भर्गः । प्रायेणेत्येव । निकषः ।

१२२ । अध्यायन्यायोदयावसंहाराधारावायाश्च ।

षड्भिः षविषये षञन्ता निपात्यन्ते । अधीयतेऽत्राध्यायः । निपूर्वादिषो
नीयतेऽनेन न्यायः ।

१२३ । उदङ्गोऽनुदके ।

अयमत्र निपात्यते । घृतोदङ्गः । नेङ् । जलोदञ्चनः ।

१२४ । जालमानायः ।

आनायः स्याज्जालञ्चेत् ।

१२५ । खनो घ च ।

खनो घञ् स्याद् घञ् । आखन्यतेऽनेनाखानः । आखनः । इहाखाखनि-
कादयस्त्वौणादिकाः । करणाधिकरणयोरिति (३।३।११७) निवृत्तम् ।

१२६ । ईषद्दुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल ।

एषु धातोः खल् स्यात् । कृच्छेन क्रियतेऽसौ दुष्करः । दुर्लभः ।
अकृच्छेण क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषत्करः । सुभोजः । सुबोधः । सुमेदः ।
सुलभः ।

१२७ । कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ।

कर्त्तरि भुवः कर्मणि कृज स्तथा खल् स्यात् । चूर्णार्थेऽभिधानम् ।
दुराढ्यभवं तेन । सुराजम्भवममुना । ईषदाढ्यङ्कर स्वया पुत्रः । सुपण्डितङ्करः
शिष्यः । गतित्वेऽपि सुदुरोरत्र धातोः प्राक् प्रयोगो (१।४।८०) न भवति ।
खलः श्वित्करणात् ।

१२८ । आतो युच ।

आदन्तात् खल्विषये युच् स्यात् । सुपानं पयः । दुरूपस्थानो गुरुः ।
दुर्दाना गौः । दुर्घाना गौः ।

१२९ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।

१३० । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

छान्दसे सूत्रे ।

(क) भाषायां शासियुधिष्ठिषिष्टिषिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् ।
दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः (58) । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । सुयोधनः
सुदर्शनः । सुमर्षणः ।

१३१ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवत् प्रत्ययो वा स्यात् । कदा
त्वमागतः । अयमहमागच्छामि । कदा यास्यसि ? एषोऽहं गच्छामि ।
यान्तं मां विहीत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तञ्च ।

१३२ । आशंसायां भूतवच्च ।

आकाङ्क्षायां भविष्यति वर्तमानवद् भूतवच्च प्रत्ययो वा स्यात् । उपाध्याय-
वेदागच्छति आगत आगमिष्यति आगन्ता आगच्छेद् आगमद् वा एते कन्दो-
ऽधीमहे अध्यगीषहि । पक्षे लङ्लुटौ । एवं “सौमित्रे मामुपायंस्थाः ।”
“मामुपायंस्त रामेति” । अथास्यापवादद्वयमाह ।

१३३ । क्षिप्रवचने लृट् ।

क्षिप्रार्थयोगे लृट् स्यात् । स चेत् क्षिप्रमायास्यति त्वरितमध्येष्वे ।

१३४ । आशंसावचने लिङ् ।

वाञ्छार्थयोगे लिङ् स्यात् । स चेदागच्छेत् कामये युक्तोऽधीयीय ।
“आशंसा न हि न प्रेते जीवेम दशमूर्धनि” ।

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।

भूतभविष्यदनद्यतने लङ्लुटौ । तौ तु निषिध्येते क्रियासातत्ये
सामीप्ये च । यावज्जीवं मृगमन्त्रमदाद् दास्यति च । सामीप्ये । अनन्तरायां
पौर्णमास्यां गुरुर्धर्ममवोचत् । आगामिन्यां वक्ष्यति ।

१३६ । भविष्यतिमर्थ्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

मर्थ्यादोक्तावरभागे भविष्यति नानद्यतनवत् स्यात् । योऽयमा पर्वताद्
गन्तव्यः पन्थास्तस्य यदवरं नद्यास्तत्र तिलोदनं भोक्ष्यामहे ।

(58) कचं कालीं करालवज्रान्तदुर्दृशं दशभोज्यमिति देवीमाहात्म्ये ? “न शास्त्रमनुवर्तने स्तुतना सपथः
क्षिणः ।” दर्शयन्नेन प्रादिसमासो वा ।

१३७ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

कालविभागे च पूर्ववन्नानद्यतनवत् स्यात् । आगामिवत्सरस्य यद्वरं
वैशाखास्तत्र गयां यास्यामः । अहोरात्रसम्बन्धिनि तु कालविभागे ।
आगामिनि मासे पञ्चदशरात्रादवरम्भिन् महाबोधिं गन्ताम् ।

१३८ । परस्मिन् विभाषा ।

परस्मिन् कालविभागे भविष्यति नानद्यतनवद्वा स्यात् । आगामि-
वत्सरस्यायहायस्याः परस्मिन् धर्मे शोष्यामि श्रोतास्मि वा ।

१३९ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

हेतुहेतुमदादौ लिङ्विषये क्रियातिपाते भविष्यति लृङ् स्यात् । यदि
वर्षसहस्रमजीविष्यं तदा पुत्रशतमजनयिष्यम् ।

१४० । भूते च ।

भूते च पूर्ववन्नृङ् स्यात् । यदि शिलाः कीमला अभविष्यंस्तदा
क्रोष्टुमिरेवाभजयिष्यन्त ।

१४१ । वोतापरोः ।

उतापिशब्दात् (३।३।१५२) प्राग् भूते लृङ् वा स्यादित्यधिक्रियते ।

१४२ । गर्हायां लङ्पिजात्वोः ।

कालसामान्ये जाल्पियुक्ताद् धातोर्लृङ् स्यान्नन्दा चेत् । अपि स-
भवाञ् शूद्रं याजयति ? “मन्त्रे जातु वदन्त्यन्नास्वं तानप्यनुमन्यसे” ।

१४३ । विभाषा कथमि लिङ् च ।

कथंयुक्ताद् गर्हायां लिङ् लृङ् च वा स्यात् । स कथं शूद्रं याजयेत्
याजयति वा ? पक्षे याजयिता याजयिष्यति अयोजयत् याजयाञ्चकार वा ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् । अयाजयिष्यत् । “काकुत्स्थ दयितां सार्धं
त्वमाशङ्कित्वा कथम्” । भविष्यति तु लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सर्वत्रात्र प्रकरणे नित्यो लृङ् बोध्यः ।

१४४ । किं वृत्ते लिङ्लृटौ ।

किंवृत्तयोगे गर्हायां लिङ्लृटौ स्याताम् । सर्वलकाराणां बाधा ।
को नाम कतरो नाम शूद्रं याजयेद् याजयिष्यति वा ?

१४५ । अनवक्लृप्तप्रमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।

अश्वहाचमयोर्योगेऽकिंवृत्तेऽपि लिङ्लृटौ स्याताम् । नावकल्पयामि
सम्भवान् इस्तिरयं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहीष्यति वा । न अदधे न चमे
दुर्जनः प्रतिष्ठां लभेत लप्स्यते वा ।

१४६ । किंकिलास्यर्थेषु लृट् ।

किंकिलास्यर्थयोगे लृट् स्यात् । किंकिल सम्भवान् सुरां पास्यति ।
“किं क्रमिष्यति किलैष वामनः” । अस्ति नाम शूद्री वेदे व्याख्यास्यति ।
न अदधे न चमे ।

१४७ । जातुयदोर्लिङ् ।

१४८ । यच्चयत्रयोः ।

(क) यदायद्योश्च । जातुयद्यदायदियच्चयत्रोपपदे लिङेव स्यात् ।
“न पृथग्जनवज्जातु प्रमुञ्चेत् पण्डितो जनः” । “नावकल्पयामिदं ग्नायेद् यत्
कच्छ्रेषु भवानपि” । यदा भवद्विधः शूद्रं याजयेदित्यादि ।

१४९ । गर्हायाञ्च ।

यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । “यच्च यत्र भवान् सीदेन्महन्नि-
स्तद् विगर्हितम् ।”

१५० । चित्रौकरणे च ।

आश्चर्यं च पूर्ववलिङेव स्यात् । “आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रनूयाम वयं
हितम् ।”

१५१ । शेषे लङ्प्रयदौ ।

यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तस्मादुपपदादाश्चर्यं लङेव स्यात् । अद्भुतमन्यो

नाम गिरिमारोह्यति । वधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदौ किम् ? चित्रं नाम यदि स भुञ्जीत ।

१५२ । उतापगोः समर्थयोर्लिङ् ।

वाढार्थयोरुताप्योर्योगि लिङेव स्यात् । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् ।

१५३ । कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।

इच्छाप्रकाशने सर्वलकारापवादो लिङेव स्यात् । कामो मे शृणुयाद् भवान् । अकच्चिति किम् ? कच्चिज्जीवति ते पिता ? अयं विधिर्नोप-
पदाश्रयः । कामप्रवेदनस्य गम्यमानतयाभ्युपगमात् । इच्छार्थेषु लिङ्-
लोटावित्थेषु (३।३।१५७) तूपपदाश्रय इत्यनयोर्भिन्नविषयता । यत् पुनरत्र
सूत्रे कामो मइति प्रयोगः स गम्यमानार्थस्त्वैव स्पष्टार्थो बोद्धव्यः ।

१५४ । सम्भावनोऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ।

अलमिति चेत् सम्भाव्यतेऽलञ्च न प्रयुज्यते तदा धातोर्लिङेव स्यात् ।
अपि शिरसा गिरिं भिन्द्यात् । अलमिति किम् ? विदेशस्थः प्रायेणायास्यति ।
अलंयोगे तु । अलं हस्तिनं हनिष्यति ।

१५५ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ।

अनन्तरोक्तो लिङ् सम्भावनवाचिधातूपपदे वा स्यात् । सम्भावयामि
स भुञ्जीत । स भोक्ष्यते वा । अयदि किम् ? अहधे यत् स भुञ्जीत ।

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

हेतुहेतुफलार्थाद् धातोर्लिङ् वा स्यात् । दक्षिणघेद् यायान्न शकटं
पर्याभवेत् (५९) । पक्षे लृट् ।

१५७ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

इच्छार्थयोगि सर्वलकारापवादो लिङ्लोटौ स्याताम् । कामये त्वं
भुञ्जीथाः । इच्छामि स गच्छतु ।

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ।

१५९ । लिङ् च ।

एककर्तृके इच्छार्थयोगे तुमुन् स्यामिङ् च । इच्छति भोक्तुम् । गच्छेय-
मिति वाञ्छति ।

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।

इच्छार्थाद् वर्त्तमाने लिङ् वा स्यात् । इच्छति इच्छेद्वा । “इच्छेः
कामयितुं त्वं माम् ।” वष्टि उश्याद्वा ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

एष्वर्थेषु सर्वलकारापवादो लिङ् स्यात् । विधौ । दानं दद्यात् ।
नियोगतः करणे । इह भुञ्जीथाः । कामचारे । यथावचि भुञ्जीत ।
अध्येषणे । अध्यापयेत् । संप्रश्ने । किन्तु तर्कमधीयीय ? याच्नायाम् ।
लभेय भिक्षाम् ।

१६२ । लोट् च ।

विध्यादौ लोट् च स्यात् । करोतु । चिनोतु । अधीताम् ।

१६३ । प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

इहाज्ञातज्ञापनं प्रेषणम् । विधिरुक्तः । प्रेषस्तु प्रेषणमात्रम् । अतिसर्गः
कामचाराभ्यनुज्ञा । प्राप्तकालता क्रियानिमित्तं कालप्राप्तिः । प्रेषादौ
गम्ये कृत्याः सुलोट् च । त्वया कटः कर्त्तव्यः । त्वं कटं कुरु । कृत्य-
ग्रहणश्चेत्तल्लोटा समावेशार्थं वासरूपविधेः (३।१।८४) स्त्रयधिकारात् परेण
प्रायिकत्वं ज्ञापयति ।

१६४ । लिङ् चोर्द्धमौहर्त्तिके ।

चोर्द्धमौहर्त्तिकार्याहातोः प्रेषादौ गम्ये लिङ्लोटौ कृत्याश्च सुः । मुहर्त्तस्यो-
परि कटं कुर्याः । कटं कुरु । कटस्त्वया कर्त्तव्यः ।

१६५ । स्मै लोट् ।

अनन्तरविषये स्मयोगे लोडेव स्यात् । मुहर्त्तस्योपरि कटं कुरु स्म ।

१६६ । अधोष्टे च ।

अत्र स्यायोगे लोङ् एव स्यात् । भवान् मां पाठयतु स्म ।

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन् ।

१६८ । लिङ् यदि ।

कालादियोगे तुमुन् स्यात् प्रेषादौ गम्ये । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् ।
वेला भोक्तुम् । यच्छब्दे तु लिङ् । कालोऽयं यद् भुञ्जीथाः ।

१६९ । अहं कृत्यल्लज्जिङ् ।

अहं कर्त्तरि कृत्यल्लज्जिङ् स्तुः । यूना कन्या वोढव्या । युवा कन्याया
वोढा । युवा कन्यां वहेत् ।

१७० । आवश्यकाधर्मार्थयो र्णिनिः ।

१७१ । कृत्याश्च ।

एतयोर्णिनिः स्यात् । अवश्यंकारी कटस्थ । शतं दायी ऋणस्थ । कृत्याश्च ।
त्वयावश्यं कटः कार्य्यः । दातव्यं शतम् । कृत्यग्रहणं वासरूपविधिना (३।१।८४)
णिनिसमावेशार्थम् ।

१७२ । शकि लिङ् च ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । कृत्याश्च । स भारं वहेत् । तेन वाङ्मो भारः ।
वहनीयः ।

१७३ । आशिषि लिङ् लोटौ ।

आशिषि विषये लिङ् लोटौ स्याताम् । “कल्याणं वः क्रियासुः ।”
बौद्धो जिनः पातु वः (६०) । शिवः पातु ।

१७४ । क्तिच्क्त्तो च संज्ञायाम् ।

आशिषि धातोः क्तिच् स्यात् क्तश्च संज्ञा चेत् । तनुतात् तन्तिः । भवताद्
भूतिः । वीरो भूयाद् वीरभूतिः । अग्निरस्य भूयादग्निभूतिः । ब्रह्मभूतिः ।
वृद्धिः । बुद्धिः । देवैरसौ दासौष्ट देवदत्तः । ब्रह्मदत्तः । बुद्धः ।

१७५ । माडि लुङ् ।

धातोर्माङ्योगे सर्वलकारापवादी लुङ्, स्वात् । मा त्वं कार्षीः पापम् ।
“मोज्जिग्रहः स्वपौरुषम्” ।

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च ।

मास्मयोगे लङ्, स्वात् । मास्म करोत् । लुङ्, च । “मास्म द्राचीर्मृषा
दोषम् ।”

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

समाप्तञ्च बहुलपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । चतुर्थःपादः ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

धातुसम्बन्धे भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवः स्युः । पितृव्यघाती पुत्रो जनिता । “गतो वनं श्वो भवितेति रामः” । दौवारिकः संपत्स्यते । गोमानयमासीत् । “वसन् ददर्श” । भुक्तवानस्मि । योत्स्यमानी जगाम । धातुसम्बन्धे विधान मा कर्त्तरि क्ततः (३।४।६०) ।

२ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्वमोः ।

क्रियासमभिहारे (61) गम्ये धातोः कालत्रयेऽपि लोट् स्यात् । तस्य च हिस्वौ कर्त्तव्यौ । तद्ध्वविषये हिस्वौ वा स्याताम् । लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत् । लविष्यति । लुनाति वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेमावलाविष्टाम् । लविष्यतः । लुनीतो वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेमलाविषुः । लविष्यन्ति । लुनन्ति वा । अधीष्वधीष्वेत्येवायमध्यगीष्ट । अध्येष्यते । अधीते वा । तद्ध्वविषये हिस्वौ वा । लुनीत लुनीत्येवं लुनीहि लुनीहीत्येवं वा यूयं लुनीथ । लविष्यथ । अलाविष्ट वा । अधीष्वमधीष्वमित्येवमधीष्वधीष्वेत्येवं वा यूयमधीष्वे । अध्येष्वध्वे । अध्यगीद्वं वा । सर्वत्र चेह प्रकरणे प्रत्ययान्तानुप्रयोगधात्वर्थयोः सामान्यविशेषभावेन सम्बन्धः ।

३ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

क्रियासमुच्चये लोडादिकं वा स्यात् । खमट द्यामट क्षामटेत्येवायमटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति वा । ओदनं भुङ्क्षु सक्तून् पिव धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । एवं सर्वेषु कालेषु सर्वेषु वचनेषु चोच्चेयम् ।

४ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।

प्रथमे लोड्विधौ यस्माद् धातोर् लोड् विहितः स एवानुप्रयोज्यः । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । नतु च्छिनत्ति ।

५ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ।

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः कार्य्यः । यथा भुङ्क्ष्व पिव खादेत्येवायमभ्यवहरति (६२) । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश (६३) ।

१८ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।

तुमर्थ इत्यनुवर्तते यावदव्ययकृतां विधानम् (३१४।६६) । तुमर्थश्च भाव इत्युक्तम् । प्रतिषेधवाच्यलंखलूपपदाद् धातोः क्त्वा स्यात् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । न कर्त्तव्यमित्यर्थः । बाह्यकर्मसम्बन्धे तु । “अलंमालम्ब्य व्यवसायबन्धताम्” । “खलूक्त्वा खलु वाचिकम्” । न लोकेति (२।३।६८) कर्मणि षष्ठीनिषेधाच्चात्र द्वितीया । भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद् धातोः पश्चात् कर्मसम्बन्धो भवत्येव याक ओदनस्य कटं कृत्वा श्रेते गम्यते मया ग्राममिति भागवत्तावुक्तम् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् ।

१९ । उद्दीचां माङो व्यतीहारे ।

माङिति मेङः कृतात्त्वस्य ग्रहणम् । तस्यैव व्यतिहारवृत्तित्वात् । तस्मादुद्दीचां मतेन पूर्वकालापवादः क्त्वा स्यात् । पूर्वं याचते ततोऽपमयते-ऽपमित्य याचते । अपमातुं याचत इत्यर्थः ।

(६२) तथा च—“पुरोमवच्छन्द लुनीहि नन्दनं सुपाण खानि हरामराकनाः । विग्रहा चक्रे नमुचिषिषा वली य इत्यमस्यान्य महर्दिर्ब दिवः ॥”—इति माघः ।

(६३) तानि चेमानि—

६। कन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ७। लिङर्थे लेट् । ८। उपसंवादाग्रहयोश्च ।

९। तुमर्थे सेसेनसेचसेनूक्सेकसेनञ्चैषधेनूकञ्चैकञ्चैश्वैश्वैतवेङ्त्वैनः ।

१०। प्रथे रोहिष्ये चव्ययिष्ये । ११। इति विस्त्रे च । १२। शक्ति णमुल्कमुत्ती ।

१३। ईश्वरे तीमुन्कमुनी । १४। कृत्यार्थे तवैकनूक्यात्वनः । १५। अयचचे च ।

१६। भावत्वस्थे स्थेकृञ्चदिचरिदुतमिजनिभ्यस्तोमुन् । १७। स्यिषदोः कसुन् ।

२० । परावरयोगे च ।

अनयोर्योगे गम्ये ज्ञा स्यात् । बाल्यमतिक्रम्य यौवनम् । ततः परमित्यर्थः ।
अप्राप्य नदीं गिरिः । नद्या अवर इत्यर्थः ।

२१ । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।

पूर्वकालार्थाद् धातोः ज्ञा स्यात् समानश्चेत् कर्त्ता भवति । पीत्वा
हसति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा श्रुत्वा व्रजति । पूर्वकाले
किम् ? भुङ्क्ते जल्पति च । समानकर्तृकयोः किम् ? ब्राह्मणे भुक्त्वति
सेवको व्रजति । इह

(क) भनत्कृत्य पतति अक्षिणी सन्धीत्य हसतीत्यादिकमुपसंख्येयम् । इह
तु स्नात्वा सुखं भवति पापं कृतवानुतापः स्यादित्यादौ स्थितश्चेति पदमध्या-
हार्यम् (64) ।

२२ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।

पौनःपुन्ये धातोर्णमुल् स्यात् ज्ञा च । भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा वा
व्रजति । “स्यायं स्यायं कचिद् यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।”

२३ । न यदयनाकाङ्क्षे ।

धातोर्यद्युपपदात् ज्ञाणमुलौ न स्याताम् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । यदय-
मधीते ततः शेते । वाक्ये साकाङ्क्षे तु यदयं भुक्त्वा व्रजति नूनमयं पठिष्यति ।

२४ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।

आभीक्ष्ण्यं निवृत्तम् । एषूपपदेषु धातोस्तौ वा स्याताम् । अग्रे भोजमग्रे
भुक्त्वा वा व्रजति । एवं प्रथमं पूर्वम् ।

२५ । कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् ।

कर्मणि कृजः खमुञ् स्यादाक्रोशश्चेत् । चौरङ्गारमाक्षिपति । “तं
भीतङ्गारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।”

(64) एवं — दिल्लीपानकर् राज्ञी तं निशम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रथमितो राज्ञी हृदयेऽधिरिवोत्थित
इति सुरतानि च तानि ते रङ्गः स्वरः संख्युत्थ न जानिरस्ति न इति कालिदासस्य, निरीक्ष्य संरथानिरस्तपैथ्यं
आशेत् मृग्योरपि पक्षपात इति भारवेः, रथे च वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिसं प्रयोगः समर्थितः ।

२६ । स्वादुमि णमुल् ।

स्वादुर्धोपपदात् कञो णमुल् स्यात् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । निपातनादन-
स्वारः । मिष्टंकारं भुङ्क्ते ।

२७ । अन्यथैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।

एषु कञो णमुल् स्यात् सिद्धाचेदप्रयोगः करोतेः । गतार्थत्वात् । अन्यथा
भुङ्क्ते अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं वक्ति । कथङ्कारमागच्छति ।
इत्यंकारं शेते । सिद्धाप्रयोगे किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ।

२८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।

यथातथयोर्योगिऽसूयोक्तो कञः स स्यात् । यथाकारं तथाकारं भुङ्क्ते
किं तवात्र ? यथातथयोरिति सूचो निर्देशः ।

२९ । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।

साकल्यवति कर्मणि दृशिविदोः स स्यात् । ब्राह्मणदर्शनं प्रणमति । भिक्षुवेदं
भोजयति । सर्वान् भिक्षूनित्यर्थः । कर्मणि विधिः प्राक् करणे हनः (३।४।३७) ।

३० । यावति विन्दजीवोः ।

अत्रानयोः स स्यात् । यावज्जीवमधीते । यावदेदं भुङ्क्ते ।

३१ । चर्मोदरयोः पूरः ।

अनयोः पूरः स स्यात् । चर्मपूरं तिलान् ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३२ । वर्षप्रमाण जलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

वृष्टिप्रमाणगतौ पूरः स स्यादूकारलोपश्च वा । गोष्यदग्रं गोष्यदपूरं वा
वृष्टो देवः ।

३३ । चिले क्लोपिः ।

चैलाधोपपदे क्लोपिः स स्याद्वर्षप्रमाणे । वस्त्रक्लोपं वृष्टो देवः ।

३४ । निमूलसमूलयोः कषः ।

अनयोः कषः स स्यात् । निमूलकायं कषति । “समूलकायं चकषू
रुदन्तः ।”

३५ । शुष्कचूर्णं रुक्षेषु पिषः ।

एषु पिषेः स स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ।

३६ । समूलाकृतजीविषु हन्तृकञ्जग्रहः ।

समूलादिषु हनादेः स स्यात् । “समूलघातं न्यवधीदरीय” । समूलं न्यवधीदित्यर्थः । कषादयो हि गतार्था एव । सर्वत्रानुप्रयुज्यन्ते इति । अकृतकारं कुरुते । जीवग्राहं गृह्णाति । उक्तं कर्मणि ।

३७ । करणे हनः ।

करणोपपदाद् धन्तेः स स्यात् । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । शरघातमरीन् हन्ति ।

३८ । स्नेहने पिषः ।

स्नेहने करणे पिषेः स स्यात् । घृतपेषं पिनष्टि घृतेन पिनष्टीत्यर्थः । तेलपेषम् पिनष्टि ।

३९ । हस्ते वर्त्तिग्रहोः ।

हस्ते करणे वर्त्तिग्रहोः स स्यात् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तं वर्त्तयति । हस्तग्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति ।

४० । स्वे पुषः ।

आत्मात्मीयधनज्ञातिवाचिन्युपपदे करणे पुषेः स स्यात् । स्वेनापुषत् स्वपोषमपुषत् । आत्मीयपोषं रैपोषम् आत्मपोषं गोपोषं धनपोषम् पितृपोषम् बन्धुपोषं वा पुष्णाति ।

४१ । अधिकरणे बन्धः ।

४२ । संज्ञायाम् ।

आधारोपपदाद् बध्नातिः स स्यात् । गुप्तौ बध्नाति गुप्तिबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नाति चक्रबन्धं बध्नाति । इक्षु मयूरिकाबन्धं बद्धद्याण्डालिकाबन्धं बद्धोऽण्डालिकाबन्धं बद्ध इत्युपमाने कर्मणि चेति (३।४।४५) णसुलिति भाष्यम् ।

४३ । कर्तृजीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।

जीवे पुरुषे च कर्तृर्द्युपपदे नशिवहिभ्यां स स्यात् । जीवन्नेव नष्टो जीव-
नाशं नष्टः । पुरुषः सन् वहति पुरुषवाहं वहति ।

४४ । जड्वं शुषिपूरोः ।

जड्वं कर्त्तरि शुषिपूरोः स स्यात् । जड्वः शुष्यति जड्वंशोषं शुष्यति ।
जड्वंपूरं पूर्यते ।

४५ । उपमाने कर्मणि च ।

उपमाने कर्मणि कर्त्तरि च धातोः स स्यात् । कर्मणि । रत्ननिधायं
निहितः । वृत्तविलायं विलीनः । कर्त्तरि । सृगनाशं नष्टः । अजकनाशं नष्टः ।

४६ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।

निमूलसमूलयोः कष (३१४।३४) इत्यादिषु णसुल्प्रकृतेरेवानुप्रयोगः
कार्यः । तथैवोदाहृतम् । स च क्रियासमभिहारानुप्रयोगवद् व्यवधानेऽपि
भवति यथा वृत्तनिधायसुदकं निदधातीति भागवत्तिः ।

४७ । उपदंशस्तृतीयायाम् ।

तृतीयान्तोपपदादुपदंशः स स्यात् । मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशं वा
भुङ्क्ते । इतः प्रभृति विकल्पेनोपपदसमासः । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वा ।

४८ । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ।

तृतीयान्तोपपदे हिंसार्थात् स स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति (६५) ।
दण्डेनोपघातं वा । समानकर्मकाणां किम् ? दण्डेनाहत्य व्याघ्रं गाः
कालयति ।

४९ । सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ।

सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वात् पीडे (६६) रुधिकृषिभ्याञ्च स

(६५) द्रावयतीत्यर्थः ।

(६६) उपपद्येन केवलं पीडेरेव योग इति भागवत्तौ भर्तृहरिः । प्रत्येकं योग इति लयादित्यजिनेन्द्रबुद्धि-
हरदत्तमाधवभट्टोक्तिप्रसृतयः । तथाच धातुवृत्तौ माधवः—‘अथ णसुल्प्रिधौ उपसर्गसङ्घं पीडेरेव
विशेषणमिति भागवत्तौ । भट्टिकारस्तत्तन्’ सन्त्यते यदाह धनुररिभिरसङ्घं सुष्टिपीडं दधान इति । इदं

स्यात् । पार्श्वीपपीङ् श्रुते । पार्श्वीरूपपीङ् वा । स्तनोपपीङ्माश्लिषति ।
स्तनाभ्यामुपपीङ् वा । एवं हस्तरोधं दधदुनुरिति भट्टिः । पाणिक्पर्षं वट-
कानन्ति । पाणिना कर्षं वा । विशेषानुपादानात् पाण्डुपकर्षम् । (67)

५० । समासत्तौ ।

सन्निधानगतौ द्वितीयासप्तम्यन्तोपपदाद् धातोः स स्यात् । केशग्राहं
युध्यन्ते । केशैर्ग्राहं केशेषु ग्राहं वा ।

५१ । प्रमाणे च ।

आयामगतौ पूर्वोक्तोपपदात् स स्यात् । द्वाङ्गुलोत्कर्षं दण्डिकां (68)
द्विनन्ति । “द्वाङ्गुलोत्कर्षमङ्गानि च्छिन्दानो द्विपतां युधि ।”

५२ । अपादाने परौप्सायाम् ।

अपादानोपपदाद्भातोस्वरयां स स्यात् । गन्धोत्थायं भुङ्क्ते ।

५३ । द्वितीयायाञ्च ।

कर्मोपपदाद् धातो स्वरयां स स्यात् । लोष्टग्राहं युध्यन्ते । इह त्वराया-
मिति नानुवर्त्तत इत्याहुः । तेनैकवर्जमिति (६।१।१५८) णमुल् सिध्यति ।

५४ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

स्वाङ्गे कर्मणि धातोः स स्यात् । अक्षिणिकोचं हसति । भ्रूक्षेपं वक्ति ।
अध्रुवे किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यत्र च्छिन्ने प्राणी म्रियते तद् ध्रुवम् ।

सावत् साहसमानं यदा वार्येण प्रयुक्तस्यातन्त्राङ्गीकरणम् । यदपि पीङ्गिर्नैव सम्बन्धकचर्गं तदपि न न्याय्यम् ।
वङ्गचक्रास्व पूर्वनिपाताद्योगात् । अतएव वृत्तिनासपदमञ्ज्यादिषु सम्बन्धोऽङ्गोक्तः ।” इति । अतएवाह
हरिद्वीक्षितः—“घनुररिभिरसञ्चं सुटिपीङ् दधान इति भट्टिप्रयोगे तु न णमुल्लानम् । किन्तु घञन्तम् ।
क्रियाविशेषणत्वाच्च द्वितीयेति बोध्यम् ।” इति (शब्दरत्ने) । किञ्च बाहूपपीङ्माश्लिष्य जगाह्वां निश्वाचर
इति भट्टौ णमुल्प्रयोगः । दक्षिणि च—“तामिव संहितोरुमूर्पपीङ् मुजोपपीङ्धोपगुञ्च तत्पेऽभिरमयप्रत्यमिव
तां निश्वातव्यमेषम् ।” इति (दशकुमारचरिते) । यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधदुनुरिति च भट्टि-
प्रयोगो भागवत्तिसप्तसंवादे । पुरुषोत्तमेन च भर्तुर्हरिसप्तसंवादानुवृत्तम् ।

(67) “पाणिभ्यामुपपृथ्व्यं हन्त स कर्षं कण्ठे मया गार्पित इति ज्ञापि स्यादेवेति भाषावृत्त्यर्थविवृतौ
सृष्टिधरचक्रवर्त्तौ ।

(68) अलो दध्ने दध्ने । दध्नेव दण्डिकेति सृष्टिधरः । द्वौ तु खण्डिकामिति पाठः ।

५५ । परिक्रिश्यमाने च ।

क्लेशिनि स्वाङ्गे कर्मणि स स्यात् । उरःप्रतिपेधं युद्धान्ते । ध्रुवार्धोऽयं योगः ।

५६ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्यापमानासेव्यमानयोः ।

कर्मण्युपपदे विश्वादेः स स्याद् द्रव्यस्य व्याप्तिः क्रियायाश्च नित्यता चेत् । गेहप्रवेशमास्ते । “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ।” मण्डपानुप्रपादमास्ते । नद्यवस्कन्दमाचामति । असमासे तु नित्यवीक्षयो (८।१।४) रिति द्विरुक्तिः । गेहं गेहं प्रवेशमिति गेहं प्रवेशं प्रवेशमिति वेत्यादि ।

५७ । अस्यतिष्ठोः क्रियान्तरे कालेषु ।

काले कर्मणि क्रियाव्यवधायकेऽस्यतिष्ठविभ्यां स स्यात् । द्वाहात्यासं गाः पाययति । द्वाहतर्षम् । द्वाहमतिक्रम्येत्यर्थः ।

५८ । नाम्नादिशिग्रहोः ।

नाम्नि कर्मण्यादिशिग्रहिभ्याश्च स स्यात् । नामादेशमाचष्टे । नाम-
याहं स्तौति ।

५९ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ।

अव्ययोपपदात् कृजः क्वाणमुलौ स्यातामनिष्ठाख्यानच्चेत् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषलो नीचैः कृत्याचष्टे ? नीचैः कारं वा । उच्चैर्हि प्रियाख्यानं युक्तम् । “आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः कारं सृतं रामवियोग-
शोकात् ।” उच्चैः कृत्य वा । नीचैरिहाप्रियाख्यानं युक्तम् ।

६० । तिर्य्यच्चपवर्गे ।

तिर्य्यगुपपदात् कृजस्तौ स्यातां समाप्तौ । तिर्य्यक्कृत्य गतः । तिर्य्यक्-
कारं वा । समाप्येत्यर्थः ।

६१ । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः ।

तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभूभ्यां तौ स्याताम् । सुखतः कृत्य गतः ।
सुखतः कारं वा । पृष्ठतोभूय पृष्ठतोभावं वा ।

६२ । नाधार्थप्रत्यये चूर्थे ।

नार्थे धार्थे च चूर्थे उपपदे कृभूभ्यां तौ स्याताम् । नानाकृत्य गतः ।
नानाकारं वा । नानाभूय नानाभावं वा । धार्थे । द्विधाकृत्य द्विधाकारं वा ।
द्विधंभावं द्विधभूय वा । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पृथक् कृत्वा ।

६३ । तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णींशब्द उपपदे भुवस्तौ स्याताम् । तूष्णीभूयास्ते । तूष्णीम्भावं वा ।

६४ । अन्वच्यानुलोम्ये ।

अन्वगुपपदाद् भुवस्तौ स्यातामानुकूल्यच्चेत् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्-
भावं वा । उक्तानि तृतीयाप्रभृतीनि यान्यमा क्ताप्रत्ययेन च वा समस्यन्ते ।

६५ । शकधृषज्जाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्थ्यर्थेषु तुमुन् ।

शकाद्यर्थोपपदाद् धातो तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुं बालकः ।
अर्हति दातुम् । अस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थोऽयं
विधिः ।

६६ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

पर्याप्तिः परिपूर्णता । तद्वचनेष्वलमर्थविशिष्टेषु धातो तुमुन् स्यात् ।
अलं भोक्तुम् । पारयति दातुम् । पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं भुक्ता । अलं
कृत्वा । गतं धातुसम्बन्धतुमर्थाभ्याम् ।

६७ । कर्त्तरि कृत् ।

अनुक्तार्थाः कृतः कर्त्तरि स्युः । ओदनस्य पाचकः । पक्त्वान् । नन्दनः ।
याही । पचः ।

(क) अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्युक्तम् ।

६८ । भव्यगीयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।

सप्तैते कर्त्तरि वा स्युः । भव्योऽयम् । भव्यमनेन । गीयोऽयं साम्नाम् ।
गीयान्वनेन सामानि ।

६६ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।

लकाराः कर्त्तरि स्युः कर्मणि च । अन्नं पचति । पचतेऽन्नम् ।
अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च । श्रुते विप्रः । श्रूयते विप्रेण ।

७० । तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः । कर्त्तव्यः कटोऽनेन । कार्यः । कृतः ।
खलर्ये । ईषत्कारः । अकर्मकाद् भावे । भवितव्यमनेन । भूतम् । दुराढ्य-
वम् । ईषदाढ्यभवम् ।

७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ।

क्रियारम्भे क्तः कर्त्तरि स्यात् । भावकर्मणोश्च । प्रभुक्त ओदनं विप्रः ।
प्रभुक्त ओदनो विप्रेण ।

७२ । गत्यर्थकर्मकस्त्रिषशौङ्स्थासवसजनरुहजौर्यतिभ्यश्च ।

एभ्यः क्तः कर्त्तरि स्यात् । ग्रासं गतः पान्यः । प्रस्थितः । यातः ।
अकर्मकात् । आसितः । स्थितः । आङ्पूर्वस्त्रिषादेः । आस्त्रिष्टः कन्याम् ।
अतिशयितो गुरुम् । उपास्थितस्तम् । उपासितस्तम् । अनूषितस्तम् ।
अनुजातस्तम् । आरुढस्तम् । अनुजीर्णस्तम् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च ।
गतो ग्रामोऽनेन । गतमनेन । चकारोऽत्रानुवर्त्तते । ततोऽधिकविधानाद्
व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिः । (69)

७३ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने ।

एतावन्न निपात्येते । गुणवान् ब्राह्मणो दाशः (70) । गोघ्नोऽतिथिः ।

७४ । भीमादयोऽपादाने ।

एतेऽत्र साधवः स्युः । भीमः । भीष्मः । भयानकः । रहः । खलतिः ।
रजः । प्रपतनः । समुद्रः ।

७५ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।

सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्रोणादयो ज्ञेयाः । वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म ।

(69) व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिरिति पाठान्तरम् ।

(70) दाश दान इत्यस्माद् दीयतेऽकायिति दाशशब्दः सम्प्रदाने ।

७६ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः ।
इदमेवामासितम् । इहानेनासितम् । अयमत्रासितः । इदमहेः सप्तम् ।
इदमहिना सप्तम् । अयमहिना सप्तो देशः । इहाहिः सप्तः । भक्षणार्थात् ।
इदमस्य भुक्तं स्थानम् । इहानेन भुक्तम् । भुक्तोऽनेनौदनः । इह च विभक्ता
भ्रातरो भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति भावक्तान्तान् मत्वर्थीयोऽकारः । (71)
उक्ताः कृतः ।

७७ । लस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

७८ । तिप्तस्मिसिपथस्थमिब्वस्मस्ताताक्मथासाथां-
ध्वमिड्वहिमहिड्व् ।

लस्य स्थानेऽमी तिवादयःस्युः । भवति भवतो भवन्ति । पचते पचेते
पचन्ते । भूयते भावे । पच्यते कर्मणि । एवं लिङादाबुद्धेयम् ।

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे ।

टिक्कारात्मनेपदे टिभागस्यैकारादेशः स्यात् । पचते । पचन्ते । पेचाते ।
पक्तासाथे । पच्यते । कथं पचमानः ? प्रकृतस्य तडो ग्रहणात् ।

८० । थासः से ।

टिक्कारस्य थासः सेः स्यात् । पचसे । क्रियसे ।

८१ । लिटस्तभयोरेशिरेच् ।

लिटो यौ तभौ तयोरेशिरेचौ स्याताम् । पेचे । पेचिरे ।

८२ । परस्मैपदानां णलतुमुस्यलथुसणल्वमाः ।

लिटः परस्मैपदानां णलादयःस्युः । अर्थान्तरतम्येन स्थान्यादेशव्यवस्था ।

(71) एवञ्च स वर्णिलिङ्गो विदितः समाधेयविति पातुं न प्रथमं व्यवस्थति ज्ञानं युष्माकपीतेषु देव्यादि
प्रयोगाः समाधेया इत्याहुः ।

शब्दसाम्याभावात् । चकार चक्रतुश्चक्रुः । चकार्थं चक्रथुः । यस्यान्तादेशे
प्रयोजनाभावात् सर्वादेशोऽकारः । चक्र । चकार चकर चक्रव चक्रम ।

८३ । विदो लटो वा ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतुर्विदुः । वेत्य
विदथुर्वेद । वेद विह विह्व । पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्तीत्यादि ।

८४ । ब्रुवःपञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।

ब्रूजो लटः परस्मैपदादिपञ्चकस्य पञ्चैव णलादयो वा स्युः । ब्रुवश्चा-
हादेशः । आह । आहतुः । आहुः । आत्य । आहथुः । पक्षे ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

८५ । लोटो लङ्वत् ।

लोटो लङ्वत् कार्यं स्यात् । तातंतसलोपश्च । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाव । पचाम ।

८६ । एकः ।

लोङिकारस्य उः स्यात् । पचतु । पचन्तु ।

(क) हिन्ध्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । करवाणि । पचानि ।

८७ । सेर्ह्यपिच्च ।

लोटः सिपो हिः स्यात् । स चापित् । लुनीहि । राधुहि ।

८८ । वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

८९ । मेर्निः ।

लोटो सिपो निः स्यात् । भवानि । पचानि ।

९० । आमेतः ।

लोङिकारस्याम् स्यात् । कुरुताम् । कुर्वाताम् ।

९१ । सवाभ्यां वामौ ।

लोटः सवाभ्यामेकारस्य वामौ स्याताम् । आहं कुरुष्व । कुरुध्वम् ।

६२ । आडुत्तमस्य पिच्च ।

लोडुत्तमपुरुषस्याङागमः स्यात् । स च पित् । करवाणि । तनवानि ।
करवाव । तनवाव ।

६३ । एत ऐ ।

लोडुत्तमपुरुषस्य एत ऐकारादेशः स्यात् । आमपवादः । तनवै ।
तनवावहै । अत्र लेटः पञ्चम्वी कन्दोभागः (72) ।

लोपः परस्मैपदेषु (३।४।८७) । स उत्तमस्ये- (३।४।८८) त्येतद्वयमधिक्रियते ।

६६ । नित्यं ङितः ।

ङितो लकारस्योत्तमपुरुषसकारस्य लोपः स्यात् । नित्यग्रहणमेक-
वृत्तौ (73) सार्थकम् । अपचाव । अपचाम । पचेव । पचेम । अपाच्च ।
अपाच्च । अपच्चाव । अपच्छाम ।

१०० । इतश्च ।

ङित्लकारस्येकारस्य लोपः स्यात् । अपचत् । पचेत् । अपचः । परस्मै-
पदेष्वित्येव । अपचावहि ।

१०१ । तस्यस्थमिपां तान्तन्तामः ।

ङित्लकारस्य तसादेस्तामादयः स्युः । अपचताम् । अपचतम् । अपचत ।
अपचम् ।

१०२ । लिङः सोयुट् ।

लिङः सोयुङागमः स्यात् । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् ।

(72) । इयञ्च सा पञ्चम्वी—

६४ । लेटोऽङाटौ । ६५ । आत ऐ । ६६ । वैतोऽन्वव । ६७ । इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु । ६८ । स उत्तमस्य ।

(73) एकवृत्तौ सुखावृत्तौ प्रधानवृत्तौ यच्च आन्दसलौकिकभागौ विनियति इति यावत् । कन्दसि
सलोपस्य पाचिकलाद भाषायान् नित्यत्वात् । केवललौकिकवृत्तौ तु नित्यग्रहणं निरर्थकमिति भावः ।
Vide the note on 1. 1. 16.

१०३ । यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् ।

लिङः परस्मैपदेषु यामुडागमः स्यात् । स च ङित्कार्यं करोति ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । क्रियात् । क्रियास्ताम् । क्रियासुः ।

१०४ । किदाशिषि ।

आशिषि लिङो यामुट् कित् स्यात् । इज्यात् । जागर्थात् । आशिषि
किम् ? विध्यादौ । यजेत् । जागृत्यात् ।

१०५ । भस्य रन् ।

लिङो भस्य रन् स्यात् । पचेरन् । कुर्वीरन् । कपीरन् ।

१०६ । इटोऽत् ।

लिङ इटोऽत् स्यात् । कुर्वीय । कपीय ।

१०७ । सुट् तिथोः ।

लिङस्तथयोः सुडागमः स्यात् । कपीष्ट । कपीष्ठाः ।

१०८ । भेर्जुस् ।

लिङो भेर्जुस् स्यात् । पचेयुः । पचासुः ।

१०९ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।

एभ्यः परस्य ङित्कारस्य भेर्जुस् स्यात् । सिच् । अकार्षुः । अभ्यस्तस्य ।
अजागरुः । विदेः । अविदुः ।

११० । आतः ।

आदन्तादेव सिजलुगन्तान् भेर्जुस् स्यात् । अदुः । अधुः । नेह ।
अभूवन् ।

१११ । लङः शाकटायनस्यैव ।

११२ । द्विषश्च ।

आदन्ताद् धातो द्विषश्च परस्य लङः शाकटायनस्य मतेन भेर्जुस् स्यात् ।
अयुः । अवुः । अद्विषुः । अन्येषाम् । अयान् । अवान् । अद्विषन् ।
उक्तास्तिङः ।

११३ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ।

तिङ् शित् प्रत्ययः सार्वधातुकनामा स्यात् । नयति । रोदिति । पच्यते । उत्पिवः । शूरान्यः । कुर्वाणः । कुर्वन् ।

११४ । आर्हधातुकं शेषः ।

धातोरित्येवं (३।१।७) विहितस्तिङ्गिङ्ग्रामन्यः शेष आर्हधातुकनामा स्यात् । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् । भवितुम् ।

११५ । लिट् च ।

एवकारोऽनुवर्त्तते । लिङादेश आर्हधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पेचिथ । श्रेकिथ । जग्मे ।

११६ । लिङाशिषि ।

आशीर्लिङाहंधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पविषीष्ट । आशिषि किम् ? पुनीयात् ।

११७ । छन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् । उक्तं धातोः (३।१।७) ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

धातुसम्बन्धपादश्च समाप्तः ।

६ । उगितश्च ।

उगितो ङीप् स्यात् । गोमती । त्रेयसी । पचन्ती । अतिभवती ।

(क) धातोरुगितः प्रतिषेधः । उखास्त्रत् । पर्णध्वत् ।

(ख) अञ्जतेधीपसंस्थानम् । प्राचो । प्रतीची ।

७ । वनो र च ।

वन्नन्ताद् ङीप् स्याद्धान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । परलोकदृश्वरी । स्वर्लोकदृश्वरी । सहकृत्वरी । सुत्वरी । कथमतिशुनी निःशुनी ? अर्थवद्वहणात् ।

(क) वनो न वृश् इति वक्तव्यम् । वृश्ः परो यो वंस्तदन्तान् ङीत्रो न स्तः । राजयुध्वा स्त्री । शर्वरीशब्दस्त्वौणादिको वरट्प्रत्ययान्तः ।

८ । पादोऽन्यतरस्याम् ।

पादन्तान् ङीप् स्याद्वा । द्विपदी द्विपाद्वा ।

९ । टावृचि ।

ऋचर्थे पादन्ताद् टाप् स्यात् । द्विपदा त्रिपदा ऋक् ।

१० । न षट्स्रस्त्रादिभ्यः ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्रस्त्रादिभ्यश्च (१) स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । पञ्च स्त्रियः । एवं सप्त । नव । कति । तदन्तेऽपि निषेधः । प्रियपञ्चानो वेश्याः । स्रस्त्रादेः । स्रसा । तिस्रः । चतस्रः । ननान्दा । दुहिता । याता । माता । नप्तेति भागुरिः । (२)

११ । मनः ।

मन्नन्तान् ङीञ्च स्यात् । पामा । पामानौ । सीमा । सीमानौ । तदन्तेऽपि । अतिपटिमा । अतिपटिमानौ ।

(१) “स्रसा तिस्रस्तस्य ननान्दा दुहिता याता । याता मातेति सप्ते स्रसादय उदाहृताः ॥” इति ।

(२) अन्ये तु नद्वीति । तथाचामरः—ननु पीचो सुताभजेति ।

१२ । अनो बहुव्रीहेः ।

अनन्ताद् बहुव्रीहेर्डीन् स्यात् । सुपर्वा । सुपर्वाणो । बहुव्रीहेः किम् ?
सुराज्ञी । (३)

१३ । डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

मन्त्रन्तादन्त्रन्ताच्च बहुव्रीहेर्डां वा स्यात् । सीमाः सोमानः । सुपर्वाः
सुपर्वाणः । अनिनमन्यग्रहणेऽर्थवद्वयहणाभावात् । सुपटिमाः सुपटिमानः
स्त्रियः । निर्गरिमाः निर्गरिमाणः । अन्यतरस्याग्रहणाद् डाप्प्रतिषेधाभ्यां
सुक्ते ङीव्राविति भाष्यम् । बहुसुत्वरी नगरी ।

१४ । अनुपसर्जनात् ।

वच्चमाणस्त्रीप्रत्यय उपसर्जनाच्च स्यात् । बहुकुचरा नगरी । बहुकुण्डा
अटवी ।

१५ । टिङ्ठाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतुष्टयपठक्ठञ्कञ्-
करप्स्थ्यनाम् । (४)

एतदन्तेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् । टित् । कुचरी । गायनी । सायन्तनी ।
टित्त्वसामर्थ्याद् नदट् नदी । घेट् स्ननन्धयी । ठः । वैन्तयेयी । अण् । कुम्भकारी ।
भङ्गकारी सेना । औपगवी । अञ् । औत्सी । वैदी । द्वयसच् । जानुद्वयसी ।
दघ्नच् । जानुदघ्नी । मात्रच् । जानुमात्री । तयप् । द्वितयी । द्वयी । उभयी ।
पञ्चतयी । ठक् । आक्षिकी । ठञ् । लावणिकी । कञ् । यादृशी । तादृशी ।
करप् । नखरी । जित्वरी । गत्वरी । स्थ्यन् । सुभगङ्गरणी ।

(क) नञ्सञ्जीककः । स्त्रेणी । पौञ्ची । शाक्तीकी । तार्त्तीयिकी ।
द्वैतीयिकी । तीयादीकक् (४१२।७, वा) ।

१६ । यञश्च ।

अपत्ययञन्तान् ङीप् स्यात् । मार्गी । वात्सी ।

(३) एवमतिपूर्वेषां निःशर्मणीत्यादयोऽपि तत्पुरुष एवेति ।

(४) टिङ्ठाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतुष्टयपठक्ठञ्कञ्करप इत्येवार्थे सूत्रम् । स्वानामिति तु बीरेः
प्रतिषेधम् ।

१७ । प्राचां ष्फ स्तद्धितः ।

यजन्तात् तद्धितसंज्ञकः ष्फः स्यात् । षित्त्वान् डीष् । गार्ग्यायणी ।
वाल्मीयनी । प्राचां किम् ? गार्गी । वाल्मी ।

१८ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।

गर्गाद्यन्तर्गणालोहितादेः कतश्चान्ताद् यजन्तान् नित्यं ष्फः स्यात् ।
लौहित्यायनी । सांशित्यायनी । कात्यायनी । सर्वत्रग्रहणाच्चाव्विषयेऽपि ।
आवद्यायनीति स्मृतिः ।

१९ । कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ।

ष्यान्तात् कुरुशब्दादपल्याणन्ताच्च मण्डूकात् ष्फः स्यात् । कौरव्यायणी ।
माण्डूकायनी । तस्येद (४।३।१२०) मित्यस्यन्तात् कौरवी सेना । माण्डूकी
भार्या ।

(क) इजन्तादासुरेरुपसंख्यानम् । आसुरायणी कन्या । ष्फस्य तद्धितत्वे
यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः ।

२० । वयसि प्रथमे ।

प्रथमवयोवचनान् डीप् स्यात् । प्रथमग्रहणमचरमोपलक्षणार्थम् (५) ।
कुमारी । वर्करी । तरुणी । वधूटी । चिरण्डी । कथं कन्या ? निपातनात् ।

२१ । द्विगोः ।

द्विगो डीप् स्यात् । पञ्चपूली । त्रिलोकी । षड्चरी । त्रिफलेति तु
वैय्यकरुद्धेः ।

२२ । अपरिमाणविस्तारचितकम्बलिभ्यो न तद्धितलुकि ।

एतदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि डीम् न स्यात् । अपरिमाणान्तात् ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । त्रिशता । द्विवर्षा । कालः संख्या च न
परिमाणम् । विस्तारान्तात् । द्विविस्ता । द्वापचिता । त्रिकम्बल्या । तद्धित-
लुकि किम् ? समाहारे दशमती ।

(५) “वाच्यं स्यात् पञ्चमाब्दान् पौगण्डं दशमावधि । कैशीर मा पञ्चदशाद् वीचनं आद ततः परम् ॥”

२३ । काण्डान्तात् क्षेत्रे ।

काण्डान्ताद् दिगोस्तद्वितलुकि ङीम् न स्यात् । हे काण्डे प्रमाणमस्याः ।
द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे लो दिगो (५।२।३७, वा) रिति मात्रस्यो लुक् ।
क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

२४ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

पुरुषात् प्रमाणार्थाद् दिगोस्तद्वितलुकि ङीम् वा स्यात् । द्विपुरुषी
द्विपुरुषा वा परिखा ।

२५ । बहुव्रीहे रूधसो ङीप् ।

रूधसन्ताद्वहुव्रीहेऽङीप् स्यात् । डाप्-प्रतिषेध ङीपां बाधा । कुण्डोष्ठी ।
घटोष्ठी ।

२६ । संखप्राव्ययादे ङीप् ।

एतदादे बंधव्रीहे रूधसन्तान् ङीप् स्यात् । चतुरुष्ठी । निरुष्ठी । खरे भेदः ।

२७ । दामहायनान्ताच्च ।

संख्यादेरित्येव । दामहायनान्ताद् बहुव्रीहे ङीप् स्यात् । द्विदाम्नी ।
त्रिदाम्नी । हायनान्तादयस्त्रिभिधानम् । त्रिचतुर्भ्यां णत्वञ्च । द्विहायनी ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।

२८ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

उपधालोपयोग्यादन्ताद्वहुव्रीहे वा ङीप् स्यात् । सुराज्ञी । बहुतक्षी ।
सुदाम्नी । भूरिधाम्नी विद्या । ङीपा सुक्ते डाप्-प्रतिषेधौ । सुराजे सुराजाना-
विति । उपधालोपिनः किम् ? सुपर्वाणौ सुपर्वे ।

२९ । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः ।

ङीप् स्यात् । सुराज्ञी नाम नगरी । छन्दसि नोदाङ्गियते ।

३० । केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थ्यकृतसुमङ्गल-
भेषजाच्च ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां ङीप् स्यात् । केवली नाम ज्योतिः । मामकी

देवता । पापी । अपरी । समानी कन्दः । सुमङ्गली । संज्ञायामित्येव ।
मामिका बुद्धिः । सुमङ्गला नारी ।

३१ । रात्रेश्चाजसौ ।

रात्रिशब्दात् संज्ञायां ङीप् स्यात् । रात्री । अजसौ किम् ? रात्रयः ।

(क) अजसादिष्विति वक्तव्यम् । रात्रिम् । रात्रिभिरित्यादि । कथं
तिमिरपटलेरवगुण्डिताश्च रात्रय इति ? कदिकारादिति (४।१।४५, ग, सू)
ङीष् ।

३२ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।

अनयो ङीप् स्यान्नुगागमश्च । मतोर्वत्वञ्च निपातनात् । अन्तर्वन्त्री
गर्भिणी । पतिवन्त्री सभर्तृका ।

३३ । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।

पत्युर्ङीप् स्यान्नञ्चान्तादेशो यज्ञसंयोगश्चेत् । पत्नी ब्राह्मणस्य । कथं पत्नी
शूद्रस्येति ? उपमानात् । (६)

३४ । विभाषा सपूर्वस्य ।

सपूर्वपदस्य पत्युर्ङीप्कारौ वा स्याताम् । वृषपत्नी वृषपतिः । “वृष्टा
मया रामपतिः प्रमन्युः ।”

३५ । नित्यं सपत्न्यादिषु ।

एषु नित्यं ङीम्नकारौ स्याताम् । सपत्नी । “कामिकपत्नीव्रतदुःख-
शीलाम् ।” वीरपत्नी । भ्रातृपत्नी । पुत्रपत्नी ।

३६ । पूतक्रतोरै च ।

अतो ङीप् स्यादैकारश्चान्तादेशः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी ।

३७ । वृषाकपग्निकुसितकुसौदानामुदात्तः ।

एषां ङीप् स्यादैकारश्चान्तादेशः । वृषाकपायी वृषाकपे भार्या ।
अम्नायी ।

३८ । मनो रो वा ।

मनीर्डीप् स्यादेकारौकारादेशौ च । मनोः स्त्री मनायी मनावी ।
मनुरपीत्येके । नेत्यन्ये ।

३९ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः ।

तोपधादण्वाचिनो ङीप् स्याद्वा । तकारस्य च नकारः । एनी ।
श्वेनी । हरिणी । रोहिणी । पञ्च एता । श्वेता । हरिता । रोहिता ।
अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । अत इत्येव । शितिः स्त्री ।

(क) असितपलितयोः प्रतिषेधः । असिता । पलिता ।

(ख) क्तमित्येके । “गतो गणस्तूर्णमसिक्तिकानाम् ।” पलिक्ती ।

(ग) पिशङ्गादुपसंख्यानम् । “मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीः ।”

४० । अन्यतो ङीष् ।

तोपधादन्यतो वर्णादनुदात्तान् ङीष् स्यात् । सारङ्गी । कल्पायी ।
शवली । अनुदात्तात् किम् ? कृष्णा । कपिला ।

४१ । षिट्गौरादिभ्यश्च ।

षितो गौरादेश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी । रजकी । खनकी । दंष्ट्रेत्यजादि-
पाठात् । गौरी । मत्सी । मनुषी । द्रोणी । आमलकी । वदरी ।
धातकी । विम्बी । रेवती । पिप्पली । पृथिवी । शमी ।

४२ । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककबराद् वृत्त्यमवावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादना
ऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवशेषु ।

जानपदाद्येकादशकाद् यथाक्रमं वृत्त्यादावर्थे ङीष् स्यात् । जानपदी
वृत्तिः । कुण्डो भाण्डम् । गोणी आवपनम् । स्थली अकृत्रिमा भूः । भाजी
श्राणा । पक्तेत्यर्थः । नागी स्थौल्यवती । काली कृष्णवर्णा ।

(क) नीलात् प्राणोपध्म्योः । नीली वड्वा । नीली ओषधिः ।

(ख) संज्ञायां वेत्येके । नीली नीला । कुयी लौहविकारः । कामुकी
मैथुनेच्छावती । कवरी केशवेशः ।

४३ । शोणात् प्राचाम् ।

शोणौ । प्राचां किम् ? शोणा ।

४४ । वोतो गुणवचनात् (७) ।

गुणवचनादुदन्ताद्वा डीप् स्यात् । पट्टी पटुः । तन्वी तनुः । गुर्वी गुरुः ।

(क) खरुसंयोगोपधयोः प्रतिषेधः । खरुः । कटुः । पाण्डुः स्त्री ।

४५ । बद्धादिभ्यश्च ।

बद्धादेर्वा डीप् स्यात् । बद्धयः । बहवः । रात्रिः । रात्री । जयसे
कालरात्रीवेति भट्टिः । एवं शकटि । शाटि । शक्ति । शारि । यष्टि । पद्मति ।
युवति (४) । कल्याण । उदार । चण्ड । विकट । विशङ्कट ।

(१) इतः प्राण्यङ्गात् । कटी । धमनी । शोणी ।

(२) कृदिकारादक्षिणः । धरणी ।

(३) सर्वतोऽक्षिन्नार्थादित्येके । रजनी । राजी । सुरभी । भूमी । अक्षिन्न-
र्यात् किम् ? अकरणिः । इतश्छन्दःसूत्रे हे ।

४६ । नित्यञ्छन्दसि ।

४७ । भुवश्च ।

४८ । पुंयोगादाख्यायाम् ।

यत् पुमाख्यं पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो डीप् स्यात् । गणकी । प्रठी ।

(क) गोपालिकादीनां प्रतिषेधः । गोपालिका स्त्री ।

(ख) सूर्याद् देवतायां चाव् वक्तव्यः । सूर्यस्य देवता स्त्री सूर्या ।
अन्या तु सूरौ ।

(७) यत् तु सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयसाक्षिणायन्य सोऽसत्त्वप्रकृतिः शुभः ॥१॥ इति,
उपैत्यन्वयात्पुनश्च दृष्टौ द्रव्यान्तरस्यपि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्तो गुणः स्मृतः ॥२॥ इति वा गुणस्त्वस्य
'तदेकदेशमुक्तिमात्रम् । बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात् । भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च ।' इति नानेशः । वस्तुतस्तु
गुणवचनशब्देन लक्षण-तद्विज्ञान-समस्त-सर्वनाम-जाति-संख्या-संज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते । आकङ्कारस्य
(१।१।१) भाष्यतः सार्धैव ज्ञाभात् । अतएव दयालुशयालुपञ्चतानां व्याप्तिः ।

(४) युवतिशब्दस्यैव पाठः । तेन पक्षे डीप् । युवती । नतु युवप्रत्ययः । तेन युनीति रूपमपाधि-
नीयम् । Vide note on 4. 1. 77.

४६ । इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रमृडहिमारख्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ।

एभ्यो ङीष् स्यादानुगागमश्च । इन्द्रादेः स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी ।
मृडानी ।

(क) हिमारख्ययोर्महत्त्वे । हिमानी । अरण्यानी ।

(ख) यवाद्दोषे । यवानी ।

(ग) यवनान्निष्याम् । यवनानी लिपिः (9) ।

(घ) उपाध्यायमातुलाभ्यामानुष्वा । उपाध्यायानी । मातुलानी । पक्षे
उपाध्यायी । मातुली ।

(ङ) आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यानी ।

(च) अर्थ्यक्षत्रियाभ्यां वा ङीषानुको । अर्थ्या अर्थ्याणी । क्षत्रिया
क्षत्रियाणी । पुंयोगे त्वर्यी क्षत्रियी ।

५० । क्रौतात् करणपूर्वात् ।

ङीष् स्यात् । धनक्रौती । मनसाक्रौती । सा हि तस्य धनक्रौता
प्राणैभ्योऽपि गरीयसीति टावन्तेन समासः ।

५१ । क्तादल्पाख्यायाम् ।

करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायां ङीष् स्यात् । अभ्रविलिप्तो द्यौः । स्रपविलिप्तो
पात्री । अक्षरविलिप्तो जिह्वा ।

५२ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।

अन्तोदात्तात् क्तान्तबहुव्रीहे ङीष् स्यात् । उरुभिन्नी । केशविलूनी ।
इह पाणिगृहीती भार्याविशेषे । दन्तजाताऽकृतामासजाताश्चणजाता-
सुखजातासुकृतादयस्त्वजादिपाठात् ।

(9) Some say यवनानी लिपिः refers to the Greek alphabet or the letters used by the Bactrians. Others assert that the Egyptian Hieroglyphics were meant by it.

५३ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादनन्तरो ङीप् स्यात् । सारङ्गजग्धी सारङ्गजग्धा वा ।
सुरापीती सुरापीता वा ।

५४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जननादसंयोगोपधात् । (१०)

उपसर्जनस्वाङ्गात् प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात् । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा वा ।
निष्क्रान्ता केशान् निष्केशी निष्केशा वा यूका । असंयोगोपधात् किम् ?
सुगुल्फा । सुपार्श्वा । उपसर्जनात् किम् ? दीर्घशिखा ।

(क) अङ्गात्तनेत्रकण्ठेभ्योऽपि वेल्लेके । सृङ्गिणी सृङ्गा वेल्लादि । (११)

५५ । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।

नासिकाद्यन्ताद्वा ङीप् स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका वा । तनूदरी
तनूदरा वा । विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा वा ।

(क) पुच्छाच्च । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा वा ।

(ख) कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कवरपुच्छी । शरपुच्छी ।

(ग) उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च । उलूकपक्षी शाला । काकपुच्छी सेना ।

५६ । न क्रोडादिवह्वचः ।

क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च स्वाङ्गादिति (४।१।५४) ङीप् न स्यात् ।
सुक्रोडा । कल्याणखुरा । सुगुदा । दुर्भगा । सुभगा । आकृतिगणोऽयम् ।
वह्वचः । पृथुजघना ।

५७ । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।

सहादिपूर्वादुक्तो ङीप् न स्यात् । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ।
अनासिका ।

(१०) 'अद्वयं नृत्तमत् स्नाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टश्चेन चेत् तत् तथा युतमिति
स्नाङ्गलक्षणम् ।

(११) एतद्वि भाष्यानुक्तम् । वार्त्तिकपाठेऽपि नास्ति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन तद्वि चकारेण संज्ञाश्रमिल्येके ।
अप्रमाणमिल्ये । कवयाम् प्रयुज्यते । तथाच किमिदं किन्नरकाण्डि सुप्यत इति, वधाति मे बभ्रुरगावि चक्षुरिति,
यतः सतां सन्नतगानि सन्नतमिति च कालिदासः ।

५८ । नखमुखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नाम्नि नास्ति डीप् । शूर्पणखा । कालमुखा । दौर्घणखा ।

५९ । दौर्घजिह्वो च च्छन्दसि ।

छ दः सूत्रम् ।

६० । दिक्पूर्वपदान् डीप् ।

इह स्वाङ्गादिति (४।१।५४) डोपि सिद्धे दिक्पूर्वपदान् डीविति स्वरार्थम् । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा ।

६१ । वाहः ।

वाह इत्यपि च्छान्दसम् । वहिश्छन्दसीति (३।२।६४) ण्विविधानात् ।

६२ । सखाशिञ्चोति भाषायाम् ।

सखी । अशिञ्चो । भाषायां स्यात् । न वेदे ।

६३ । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । (१२)

जातिवाचिनः स्त्रियां डीप् स्यात् । कुक्कुटी । मयूरी । यक्षी । सर्पी । विहगी । भूती । प्रेती । अमरी । पुरी । तटी । दूती । असुरी । कुष्माण्डी । नटी । शाटी । नाटायनी । कठी । अस्त्रीविषयात् किम् ? सर्वदा स्त्रीलिङ्गान्मा मूत् । मल्लिका । पिपीलिका । माला । वलाका । अयोपधात् किम् ? चतुर्या ।

(क) योपधप्रतिषेधे हयगवयसुकयमत्स्यमनुष्याणां डीप् । हयी । गवयी । सुकयो । मत्सी । मनुषी ।

६४ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

पाकाद्युत्तरपदान् डीप् स्यात् । स्त्रीविषयार्थं वचनम् । ओदनपाकी । पिष्टकपाकी । श्लिष्टपर्णी । शङ्खपुष्पी ।

(१२) आकृतियदृशा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सप्तदास्यातनिर्योशा गीतञ्च चरणैः सप्त ॥ १ ॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य तुमपदं गुणैः । असर्वलिङ्गां वहव्यै तां जातिं कवयो विदुः ॥ २ ॥

इति आतिलषणे ।

६५ । इतो मनुष्यजातेः ।

इदन्तान् मनुष्यजातिवाचिनो ङीष् स्यात् । दाक्षी । अवन्ती । कुन्ती ।
पुनर्जातिग्रहणाद् योपधादपि भवति । औदमेयी । इतः किम् ? दरत् ।
नृजातिः किम् ? तित्तिरिः । अगोत्रेजन्ताच्च ङीष् स्यात् । सौतङ्गमी पुरी ।

६६ । ऊङुतः ।

उदन्तान् मनुष्यजातेरुङ् स्यात् । कुरुः । धीवन्धूः । ब्रह्मवन्धूः (13) ।
भीरुः । (14)

(क) अप्राणिजातेष्वारज्ज्वादीनाम् । अलावुः । कर्कन्धूः । अप्राणि-
जातेः किम् ? आखुः । ककवाकुः । रज्ज्वादेसु । रज्जुः । हनुः ।

६७ । बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ।

बाहुशब्दान्तादूङ् स्यात् । भद्रबाहुः काचित् । संज्ञायां किम् ?
वृहदुवाहुः स्त्री ।

६८ । पङ्गोश्च ।

स्यादूङ् । पङ्गुः ।

(क) श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च । श्वन्धूः ।

६९ । ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।

ऊर्वन्तादौपम्ये स्यादूङ् । रम्भोरुः । करम्भोरुः ।

७० । संहितशफलक्षणवामादेश्च ।

संहिताद्यादेरुरोः स्यादूङ् । संहितोरुः । “वामोरुरतिशयमाप
विभ्रमस्य” ।

(क) संहितसहाभ्याश्च । संहितोरुः । सहोरुः ।

७१ । कटुकमण्डल्वोच्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(13) “कस्याचिद् बाहुशब्दात्तौ शब्दाविभौ”—इति मृष्टिधरः ।

(14) यौपति refers to this—“स्त्रीभेदवाचिनी भौरोरण्डा भवितव्यामिति मतम् । यौकल्यपुरुषो-
त्तमयोरपि मतमेतत् ।”—परिशिष्ट (स्त्रील, Rule 92). अस्य स्त्रीभेदवाचिने भीरु विम्बाधराज्ञमित्यमरः ।

७२ । संज्ञायाम् ।

आभ्यां नाम्नि स्यादूङ् । कद्रूः । कमण्डलूः ।

७३ । शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ।

जातेरित्येव । शार्ङ्गरवादेरजन्ताच्च ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । गौतमी ।
पुत्री (१५) । (१) नृनरयोर्द्विष्य । नारी । अजः खल्वपि । वैदी । औत्सी ।

७४ । यङश्चाप् ।

यङन्ताच्चाप् स्यात् । जङ् । आम्बठ्या । कौगल्या । थङ् । कारीष-
गम्या । वाराह्या ।

७५ । आवय्याच्च ।

मर्गादियजन्ता-(४११।१०५) दावय्यशब्दाच्चाप् स्यात् । आवय्या ।

७६ । तद्धिताः ।

इतस्तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया वाच्याः कपं यावत् (५।४।१५१) तद् यथा ।

७७ । यून्स्तिः । (१६)

युवशब्दात् तिः स्यात् । युवतिः ।

७८ । अणिजोरनार्पयो गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

गोत्रे यावणिजौ तयोः स्त्रियां ष्यङादिश्यते । अण् कारीषगम्या ।

(१५) असंशयं पर्वतराजपुत्रेति कुमारः । कुर्वेत्तदुर्वीपतिपुत्रि सत्यमिति नैषधे । मा भूयीः पुत्रि सीते
व्रजति मम पुरो नैष दूरं दुरास्मेति मङ्गलाटके । पुत्रौव हर्षं हृदये तनोतीति च । तथाच पुत्रशब्दस्य
कन्यायां हन्तिः—आत्मज्ञ सत्यः सुतःसुतः पुत्रः स्त्रियां लभो । आहुरदहितं सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समं
इत्यमरात् । न यास्योरित्यत्र (७।१।४५) वा सूतकापुत्रकाङ्गारकाणामिति वार्त्तिकश्च । यत्तु शार्ङ्गरवादिगणे
पुत्रशब्दस्य पाठोऽसाम्प्रदायिकोऽनार्थो वेति केषाञ्चिन् मतं तत्तु न सर्व्वेराहतम् ।

(१६) श्रुतिर्न युवतिर्नैपुणं तथेति कुमारसम्भवम् । तिरिति ङीपोऽपवाद इति इत्तिकारः । कथं तर्हि
युनी काममयी दुनोति च मनो वैधव्यभावाद वधूरिति, यूनी वेशविधायिनी पतिभयाद् वाक्ता वधुस्त्रासिनीति
च ? युवति युवती युनोति विकाङ्क्षेवेति ? अपाणिनीयम् । कथं युवतीकरणिर्मणितं दधोति भोजप्रसन्ने ?
विधविषमा मधुरा हि युवत्य इति च ? यौतेः श्रवन्ताम् ङीपि युवतीति भट्टोक्तिः । सर्व्वतोऽतिव्रथादित्येक
इति (४।१।४ ग) ङीपि युवतीति पुरुषोत्तम-माधवादयः ।

इञ् वाराद्या । अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् ?
औपगवी । त्रिप्रभृतीनामचामन्तरमुत्तमम् । तत्समीपमुपोत्तमम् ।

७६ । गोत्रावयवात् ।

गोत्रावयवाः पुणिकादयः । तेभ्योऽणिजोः थङ् डादिश्चते । पौणिक्या ।
भौणिक्या । मौखर्या ।

८० । क्रौड्यादिभ्यश्च ।

एभ्यः स्त्रियां थङ् स्यात् । क्रौड्या । लाड्या । देवदत्त्या । भोजात्
चत्रियजातौ । भोज्या ।

८१ । दैवयज्ञिशौचिष्ठचिसाल्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतर-
स्याम् ।

एभ्य इजः थङ् वा स्यात् । दैवयज्ञ्या । शौचिष्ठ्या । पठे इतो मनुष्यजाते
(४।१।६५) रिति ङीप् । दैवयज्ञी । काण्ठेविही । पूर्णः स्त्र्यधिकारः ।

८२ । समर्थानां प्रथमाद्वा ।

स्वार्थिकात् (५।४।१) प्रागयमधिकारः । समर्थानां पदानां मध्ये सूत्रे
प्रथमनिर्दिष्टाद्वा तद्धिताः स्युः । वाग्रहणाद् वाक्यञ्च । वक्ष्यति तस्यापत्यमिति
(४।१।८२) । उपगोरपत्यमौपगवः । समर्थानां किम् ? कम्बलमुपगोरपत्यं
देवदत्तस्येति ।

८३ । प्राग्दीव्यतोऽण् ।

तेन दीव्यतीत्यतः (४।४।२) प्रागर्थेष्वसधिक्रियते । तथेवोदाहर्त्तव्यम् ।

८४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । आश्वपतम् । गाणपतम् । पाश्वपतम् । स्त्रे प्राप्ते वचनम् ।

८५ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्त्रयः ।

एभ्योऽणपवादो स्त्रः स्यात् । दितेः क्तिजन्ताद् दैत्यः (१७) । अदितेरपत्य-

(१७) कथं दैतेव इति ? क्तिजन्ताद् दितिग्रन्थात् कदिकारादक्तिज इति (४।१।४५) ङीप् कृते स्त्रीभ्यो
ढक् (४।१।१२०) । अदितिग्रन्थादपि क्तिजन्तात् पूर्ववन् ङीप् कृते ढक् । आदितेयः । एवञ्चादितेया
दिषिपद इति सिद्धं मित्याहुः ।

मादित्यः । आदित्यशब्दात् तस्यापत्यमादित्यम् । पत्यन्तात् । सेनापत्यम् ।
गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।

(क) यमाच्च । याम्यम् । (१८)

(ख) पृथिव्या जाजौ । पार्थिवा पार्थिवी ।

(ग) देवस्य यजत्रौ । देव्यं देव्या । देवं देवी ।

(घ) बहिषष्टिलोपद्य । बहिर्भवो बाह्यः ।

(ङ) ईकक् च । बाहीकः ।

(च) स्थान्मोऽकारः । अश्वत्यामः । महास्थामः ।

(छ) लोन्मोऽपतेर बहुषु । अकार इत्येव । ऊर्ध्वलोमाः । बहुषु किम् ?
ओर्ध्वलोमिः । और्ध्वलोमी । बाह्यादिः ।

(ज) सर्वच्च गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गयम् ।

८६ । उत्सादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । औत्सः । औदपानः ।

८७ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्रजौ भवनात् ।

भवनात् (५।२।१) प्रागर्थेषु भवसमूहहितादिषु स्त्रिया नञ् पुंसः स्रज्
स्यात् । पुंसः संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । “सङ्गच्छ पौंसि स्त्रैणं माम् ।”
कथं स्त्रीवत् पुंवत् ? स्त्रीत्वं पुंस्त्वमिति च ? स्त्री पुंवच्चेति (१।२।६६)
निर्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

८८ । द्विगोर्लुगनपत्ये ।

द्विगोः सम्बन्धिनः प्राग्दीव्यतीयतद्धितस्याजादेर्लुक् स्यात् । तत्र
संस्कृतम् (४।४।३) । पञ्चकपालः । तदधीते तद्देद (४।२।५८) । द्विवेदः ।
अनपत्ये किम् ? पाञ्चनापितिः । अजादेः किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् ।

८९ । गोत्रेऽलुगचि ।

यस्कादिभ्यो गोत्र (२।४।६३) इत्यादिभिर्येषां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दी-

(१८) वार्षिक निर्द जयादित्यधृत मगार्धमित्येके । प्रयोगस्तु नैवेति यथा याम्येन चाभवन् किञ्चा बाह्वी
विष्णवेजसेति दीव्योमाहात्म्ये । याते चेतसि नापुयाम अतश्चो याम्याः पुनर्वातना इति कुममाञ्जलावाचायं
उदयनश्च ।

व्यतीये कर्त्तव्ये स निषिद्ध्यते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । आत्रेयीयाः । अचि
किम् ? गर्गस्थ आगतं गर्गरूप्यम् ।

६० । यूनि लुक् ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । अत इज्
(४।१।६५) । फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः । फाण्टाहृति-
मिमताभ्यां णफिजौ (४।१।१५०) । तस्य छात्राः । णस्य लुक् । तत इज्ये-
त्यण् (४।२।११२) । फाण्टाहृताश्चात्राः ।

६१ । फक्फिजोरन्यतरस्याम् ।

यूनि विहितयोः फक्फिजोर्लुग् वा स्यात् । यजिजोश्चेति (४।१।१०१)
फक् । गार्ग्यायणः । तस्य छात्रा गार्गीया गार्ग्यायणीया वा । अणो
द्वय इति फिज् (४।१।१५६) । यास्कायनिः । तस्य छात्रा यास्कीया
यास्कायनीया वा ।

६२ । तस्यापत्यम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । औपगवः । दैत्यः । स्त्रीणः । भानोर-
पत्यं भानवः । आपादान्तमपत्याधिकारः ।

६३ । एको गोत्रे ।

आद्यप्रकृतेर्गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् । उक्तञ्च भाष्ये एको गोत्र इति ।
गोत्रे एकः प्रथमशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयतीति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः ।

६४ । गोत्राद् यून्स्त्रियाम् ।

यून्स्त्रियाम् गोत्रादेव प्रत्ययः स्यात् । नान्यप्रकृतेः । वाक्यस्यापत्यं युवा
वाक्यायनः । अस्त्रियां किम् ? वाक्सी । युवसंज्ञैव निषिद्ध्यत इति स्मृतिः ।

६५ । अत इज् ।

अदन्तादिज् स्यात् । दाक्षिः । दाशरथिः । कथं प्रदीयतां दाशरथाय
मैथिलीति ? तस्येद (४।३।१२०) मिति विवचायाम् ।

६६ । बाह्वादिभ्यश्च ।

बाह्वादेराकृतिगणादिञ् स्यात् । बाह्विः । चौड़िः । सौमित्रिः । और्द्ध-
लोमिः । कार्णिः । ऋथणो (४११।११४)ऽत्र बाधकः ।

६७ । सुधातुरकङ् च ।

सुधातुरिञ् स्यादकङ् चान्तादेशः । सौधातकिः ।

(क) व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम् । वैयासकिः ।
वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ।

६८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ।

कुञ्जादेर्गोत्रापत्ये च्फञ् स्यात् । ततः स्वार्थे ञः (५।३।११) । कौञ्जा-
यन्धः । ब्राध्नायन्धः । गोत्रे किम् ? कुञ्जस्यानन्तरापत्यं कौञ्जिः । गोत्रापत्ये
विधिः शिवाद्यणं यावत् (४।१।११२) । यस्तु गोत्रादेव विधीयते स तु यूनि
बोद्धव्यः ।

६९ । नडादिभ्यः फक् ।

नडादेर्गोत्रापत्ये फक् स्यात् । नाडायनः । चारायणः । नड । चर ।
उपक । लमक । शकट । कितव । अमुथ । ब्राह्मण । उदुम्बर । नर ।
इतिक ।

(१) शलङ्कु शलङ्कश्च । शालङ्कायनः ।

१०० । हरितादिभ्योऽजः ।

विदाद्यञन्ताहरितादेर्युनि फक् स्यात् । हारितायनः । कौत्सायनः ।

१०१ । यजिजोश्च ।

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तयोर्युनि फक् स्यात् । वात्स्यायनः । दाक्षायणः ।

१०२ । शरद्वच्चुनकदर्भाद् भृगुवत्सायायणेषु ।

एभ्यो भृग्वादौ गोत्रे फक् स्यात् । शारद्वतायनो भार्गवः । शौनकायनो
वाङ्मयः । दार्भायणोऽयमायायणः ।

१०३ । द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।

द्रोणादेर्गोत्रापत्ये फग् वा स्यात् । द्रोणायणो द्रौणिर्वा । पार्वतायनः पार्वतिर्वा । जैवन्तायनो जैवन्तिर्वा ।

१०४ । अन्वृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् ।

विदादेर्गोत्रेऽञ् स्यात् । वैदः । और्वः । हारीतः । कश्यप । कुशिक । शुनक । शिशु । ये त्वन्वृषिश्चः पठ्यन्ते तेभ्योऽनन्तरापत्येऽञ् । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्द्रः ।

(1) परस्त्री परशुञ्च । पारशवः ।

१०५ । गर्गादिभ्यो यञ् ।

एभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । गार्ग्यः । गर्ग । वक्त । लोहित । व्याघ्रपात् । कत । वृक्ष । शकल । कुण्डिनी । जमदग्नि । नृकुटि । शण्डिल ।

१०६ । मधुवभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ।

आभ्यामनयोर्धञ् स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः । वाभ्रव्यः कौशिकः ।

१०७ । कपिवोधादाङ्गिरसे ।

आभ्यामाङ्गिरसे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । कपेर्गोत्रादिपाठः फक्सिद्धार्यः । काप्यायनी ।

१०८ । वतण्डाच्च ।

अस्मादाङ्गिरसे यञ् स्यात् । वातण्डः ।

१०९ । लुक् स्त्रियाम् ।

वतण्डात् स्त्रियां यञो लुक् स्यात् । वतण्डी । शार्ङ्गवादिः (४।१।७३) ।

११० । अश्वदिभ्यः फञ् ।

अश्वदिभ्यो गोत्रे फञ् स्यात् । आश्वायनः । आविशायनः । आनडुह्यो गर्गादिः । तस्याप्रत्ययमानडुह्यायनः ।

१११ । भर्गात् त्रैगर्त्ते ।

भर्गात् फञ् स्यात् । भार्गायणः । त्रैगर्त्ते किम् ? भार्गिः । उक्तं गोत्रे ।

११२ । शिवादिभ्योऽण् ।

शिवादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् स्यात् । इजादेर्वाधा । शैवः । भीमः । गाङ्गः । सापन्नः । विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवणरवणाभ्यां वृत्तिः । वैश्रवणो रावणः ।

११३ । अत्रद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽण् स्यात् । ढको वाधा । यामुनः । ऐरावतः । मानुषीभ्यः । चैन्तितः । श्रेष्ठितः । गौतमः । अत्रद्वाभ्यः किम् ? चान्द्र-
भागीयः । वासवदत्तेयः ।

११४ । ऋष्यम्बकवृषिकुरुभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । इजो वाधा । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अम्बकात् । अम्बकः । श्वाफल्कः । वृष्णेः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरोः । नाकुलः । साहदेवः । अम्बकादिवंशाः केऽप्यनादयः ।

११५ । मातुरुत्संखासम्भद्रपूर्वायाः ।

संख्यादिपूर्वाया मातुरण् स्यात् । उच्चान्तादेशः । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । पाश्चात्तुरः । सान्धातुरः । भाद्रमातुरः ।

११६ । कन्यायाः कनीन च ।

कन्यायाः स्वादण् कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः ।

११७ । विकर्णशृङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजाविषु ।

एभ्य एष्वण् स्यात् । विकर्णी वात्स्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । छागलोऽ-
प्यात्रेयः । वत्सादिभि स्तदपत्यं लक्ष्यते ।

११८ । पौलाया वा ।

पौलाशब्दादण् स्याद्वा । पैलः पैलेयो वा ।

११९ । ढक् च मण्डूकात् ।

मण्डूकादण्ढकौ स्याताम् । मण्डूको मण्डूकेयः । वेल्लेव । मण्डूकिः ।

१२० । स्त्रीभ्यो ढक् ।

स्त्रीप्रत्ययान्तां ढक् स्यात् । सौपर्णेयः । सौभद्रेयः । कौशकारेयः ।

(क) वड्वाया वषे वाच्यः । ढक् स्यात् । वाड्वेयो वषः ।

(ख) अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिलः ।

१२१ । इयचः ।

इयच स्तत्रामिकाया अणोऽपवादो ढक् स्यात् । दात्तेयः । गोमेयः ।
पार्थस्तु शिवादिपाठात् ।

१२२ । इतस्थानिजः ।

इदन्ताद् इयचो ढक् स्यात् । आत्तेयः । वैधेयः । अनिजः किम् ?
दात्तायणः । इयञ् इत्येव । अण् । मारीचः ।

१२३ । शुभादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढक् स्यात् । शौभ्येयः । लैखाभ्येयः । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ।
गाङ्गेयः । तिकादिरप्ययङ्गाशब्दः । ततो गाङ्गायनिरित्येके ।

१२४ । विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ।

आभ्यामत्रापत्ये ढक् स्यात् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः ।

१२५ । भ्रुवो वुक् च ।

भ्रुवो ढकि वुक् स्यात् । भ्रौवेयः ।

१२६ । कलप्राण्यादीनामिन्ड् ।

एभ्यो ढक् स्यादिन्ड् चान्तादेशः । कात्याग्निनेयः । सुभगा । दुर्भगा ।
ज्येष्ठा । मध्यमा । कनिष्ठा । रजको । बन्धको । परस्त्री । वल्लोवर्हीति च ।

१२७ । कुलटाया वा ।

अस्या ढक् स्यादिन्ड् वा । कौलटिनेयः । कौलटेयो वा । कौलटेरस्तु
शीलहीनाया अपत्यविवक्षायाम् ।

१२८ । चटकाया ऐरक् ।

स्यात् । चाटकैरः ।

(क) स्त्रापत्ये लुग् वक्तव्यः । चटका ।

१२६ । गोधाया ढ्रक् ।

१२७ । आरगुदौचाम् ।

गोधाया अपत्यं गौधेरः । गौधारः । गौधेयसु शम्भादिपाठात् ।

१२८ । जुद्राभ्यो वा ।

अङ्गशीलहीनाः जुद्राः । ताभ्यो ढ्रक् स्यात् । काणेरः काणियो वा ।
दासेरः दासेयो वा ।

१२९ । पिटृष्वसुष्ण् ।

स्यात् । पेटृष्वस्योयः ।

१३० । ढकि लोपः ।

ढकि चान्वलोपः स्यात् । पेटृष्वसेयः ।

१३१ । माटृष्वसुश्च ।

अस्याच्च तथा स्यात् । माटृष्वस्योयः । माटृष्वसेयः ।

१३२ । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।

स्यात् । अणादेर्वाधा । कामण्डलेयः । जाम्बेयः ।

१३३ । गृष्टादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । गाष्टेयः । मैत्रेयः ।

१३४ । राजश्वशुराद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । राजन्यः क्षत्रियः । श्वशुर्यौ देवरश्माली ।

१३५ । क्षत्राद् घः ।

स्यात् । क्षत्रियः । जातावभिधानम् ।

१३६ । कुलात् खः ।

कुलीनः । आढाकुलीनः ।

१३७ । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ् ढकजौ ।

अविद्यमानपूर्वपदात् कुलाद् यङ्ढकजौ वा स्याताम् । कुल्यः कौलियकः
कुलीनो वा ।

१४१ । महाकुलादञ्खञौ ।

स्याताम् । माहाकुलः । माहाकुलीनः । वेत्येव । महाकुलीनः ।

१४२ । दुष्कुलाड्ठक् ।

स्यात् । दौष्कुलियः । वेत्येव । दुष्कुलीनः ।

१४३ । स्वमुष्कः ।

स्यात् । स्वस्त्रीयः ।

१४४ । भातुर्यञ्च ।

भातुर्यत् स्यात् । क्वच । भाटव्यः । भात्रीयो वा ।

१४५ । व्यन् सपत्ने । (१९)

भातुरपत्ये शत्रौ व्यन् स्यात् । भाटव्यो दायादः । भाटव्यः कण्ठक
इतुपमानात् ।

१४६ । रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।

रेवत्यादेर्गणाट्ठक् स्यात् । टगादेर्वाधा । रेवतिकः । दौवारपालिकः ।

१४७ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रीवचनाश्चः स्यात् । ठक् च । गार्ग्या अपतंग गार्गो जात्यो
गार्गिको वा । कुत्सने किम् ? गार्गेयः । गोत्र इति किम् ? कारिकाया
अपत्यं कारिकेयः । गोत्रापत्ये विधयो यूनि विज्ञेयाः ।

१४८ । वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।

वृद्धात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने ठक् स्यात् । भागवित्तिकः । पत्ने फक् ।
भागवित्तायनः ।

१४९ । फेष्छ च ।

फिञन्तात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने छः स्यात् । ठक् च । तिकादिभ्यः
फिञ् (४।१।१५४) । यामुन्दायनिः । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः ।
यामुन्दायनिको वा ।

१५० । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।

आभ्यां सौवीरेषु णफिञौ स्याताम् । फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः ।
मैमतो मैमतायनिः ।

१५१ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्याः । “कौरव्याः
पशवः ।” कुरुशब्दोऽत्र मुनिवचन इत्याहुः । कुरु । गर्दभ । शकुनि । कवि ।
कपिञ्जल ।

१५२ । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

एभ्यो ण्यः स्यात् । सेनान्तात् । हारिषेण्यः । माहासेन्यः । लाक्षण्यः ।
कारिण्यः शिल्पिवचनः । तान्त्ववाय्यः । कौशल्याय्यः ।

१५३ । उदौचामिञ् ।

तेभ्य उदौचामिञ् स्यात् । माहासेनिः । लाक्षणिः । तान्त्ववायिः ।

१५४ । तिकादिभ्यः फिञ् ।

एभ्योऽपत्ये फिञ् स्यात् । तैकायनिः । कौरव्यायणिः । कैतवायनिः ।

१५५ । कौशलप्रकार्मार्याभ्याञ्च ।

(क) दगुकौशलकर्मारच्छागवपाणां (२०) युङ् वादिष्ट्येति स्मृत्यन्तरम् ।
एभ्योऽपत्ये फिञ् स्यात् । युङ् चागमः । दागव्यायनिः । कौशल्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्यायणिः ।

१५६ । अणो द्वचः ।

अणन्ताद् द्वचः फिञ् स्यात् । कार्क्षायणिः । यास्कायनिः ।

१५७ । उदौचां वृद्धादगोवात् ।

वृद्धादुदौचां मते फिञ् स्यात् । आम्नगुमायनिः । शालगुमायनिः ।
कारिवचनादपि । परत्वात् । नापितायनिः । अन्येषां मते आम्नगुप्तिः ।
वृद्धात् किम् । याज्ञदत्तिः । अगोवात् किम् ? औपगविः ।

१५८ । वाकिनादीनां कुक् च ।

वाकिनादेरुदीचां मते फिन् स्यात् । कुगागमश्च । वाकिनकायनिः ।
कार्कट्यकायनिः । अन्येषां वाकिनिः । कार्कट्यः ।

१५९ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।

पुत्रान्ताद् वहात् फिन् वा स्यात् । कुक् च वा । वाक्सीपुत्रकायणिः ।
वाक्सीपुत्रायणिः । वाक्सीपुत्रिर्वा ।

१६० । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ।

अवृद्धात् फिन् स्यात् । ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् ? ग्लोचुकिः । बाहु-
ल्याच्चेह । दाक्षिः ।

१६१ । मनोरजातावज्यतौ पुक् च ।

मनोरज्यतौ स्यातां पुक् च जातिष्वेत् । मानुषः । मनुष्यः । माणव-
स्तूपसंख्यानात् (२१) ।

१६२ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

पौत्राद्यपत्यं गोत्रमुच्यते । गर्गस्थापत्यं पौत्रादारभ्य गार्ग्यः । पौत्रप्रभृति
किम् ? अनन्तरापत्ये गार्गिः ।

१६३ । जीवति तु वंश्ये युवा ।

पितृपितामहादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवा स्यात् । न गोत्रम् ।
गर्गे गार्गौ गार्ग्ये वा जीवति गार्ग्यस्थापत्यं युवा गार्ग्यायणः । मृते तु गार्ग्य-
एव । पौत्रप्रभृतीति षष्ठ्यात्र विपरिणम्यते ।

१६४ । भ्रातरि च ज्यायसि ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा स्यात् । ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति
कनीयान् भ्राता गार्गायणः ।

(२१) तथाच ब्रीकवाचिकम्—“अपत्ये कुत्सिते मृदे मनोरौत्सर्गिकः क्षुतः । नकारस्य च सूर्यस्य स्तेन-
सिध्यति माणवः” ॥ १ ॥ इति । कनि माणवक इति । अनधीतवेदत्वान् मृदुत्वम् । विद्विताकरणात् प्रतिषिद्ध-
सेवनात् कुत्सितत्वम् । जातौ किम् ? अपत्यार्थे लक्षणेव । मानवः । मानवी प्रजा ।

१६५ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।

सप्तमपुरुषावधिज्ञातयः सपिण्डाः (२२) । तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे वृद्धतरे जीवति पौत्रादेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञकं वा स्यात् । पित्र्ये पितामहे वा जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । स्थविरतराभावे गार्ग्य एव ।

१६६ । वृद्धस्य च पूजायाम् ।

गोत्रमेव पूर्वाचार्यैर्वृद्धमुच्यते । तस्य पूजायां युवसंज्ञा वा स्यात् । सभवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।

१६७ । यूनाश्च कुत्सायाम् ।

युवसंज्ञा वा स्यात् । गार्ग्यायणो जाल्मो गार्ग्यो वा । यः पितरि जीवति स्वतन्त्रः स जाल्मः । उक्ता युवसंज्ञा ।

१६८ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियवचनादपत्येऽञ् स्यात् । पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः । वेदेहः । जनपदात् किम् ? पौरवः ।

१६९ । साल्वेयगान्धारिभाञ्च ।

आभ्यामञ् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः ।

१७० । ह्यज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।

ह्यचो मगधादेश्याण् स्यात् । अजो बाधा । अङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ।

१७१ । वृद्धेत्कीशलाजादाञ् अण्ड् ।

वृद्धादिदन्तात् कीशलाजादाभ्याञ् अण्ड् स्यात् । आम्बष्ठः । आवन्थः । कौन्थः । कौशल्यः । आजाद्यः ।

(क) जनपदात् पाण्डोर्ङण् वक्तव्यः । पाण्ड्यः । जनपदात् किम् ? महाभारतपाण्डोः पाण्डव एव । नहि तस्य पाण्डुदेशः ।

(२२) लेपभाजयतुर्वादाः पितायाः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमलोपां सापिण्डां साप्तपौरुषम् ॥ १ ॥

इति मातृस्थे । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिश्चित इति मानवे च ।

१७२ । कुरुनादिभ्यो ण्यः ।

कुरोः क्षत्रियाज्जनपदानकारादेश ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कुरवः ।
“चिराय तस्मिन् कुरवश्चासति ।” नैघन्त्यः । नेषध्वः । कथं माघे
“परिरेभिरे कुरुरकौरवस्त्रिय” इति । तथा वेणीसंहारे “रक्ष्यन्तां कौरवा”
इति ? अजनपदविवचयेत्येके । विषयो देश (४।२।५२) इत्यणि तात्पर्या-
दित्यन्ये । तस्येदमिति (४।३।१२०) विवचयेत्यपरि ।

१७३ । साल्वावयवप्रत्ययथकलकूटाश्मकादिञ् ।

साल्वावयवा उदुम्बरादयः षट् (२३) । तेभ्यः प्रत्ययथादेशेञ् स्यात् ।
औदुम्बरिः । यौगम्बरिः । प्राल्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।

१७४ । ते तद्राजाः ।

तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । कौरव्यः ।
औदुम्बरिः ।

(क) क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । उक्ताः
प्रत्ययास्तस्यापत्यमिति वद् राजानि च भवन्ति । पञ्चालानामपत्यानि राजानो
वा पञ्चालाः । वङ्गाः । अवन्तयः । कुरवः । तद्राजस्येति (२।४।६२)
बहुषु लुक् ।

१७५ । कम्बोजाल्लुक् ।

कम्बोजादिभ्यस्तद्राजस्य लुक्वचनमिति स्मृतिः । कम्बोजानामपत्यं राजा
वा कम्बोजः । चोलः । शकः । केरलः ।

१७६ । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्राश्च ।

एभ्यः स्त्रियां तद्राजस्य लुक् स्यात् । इयमवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

१७७ । अतश्च ।

अकारस्य तद्राजस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मट्टी । दरत् ।
इहिविद् । अतः किम् ? आम्बष्ठ । यङ्ङ्याप् (४।१।७४) ।

(२३) “उदुम्बरामिलखला मद्रकारा युगम्बराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः” ॥ १ ॥ इति कामिका ।

१७८ । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।

एभ्योऽतश्चेति (४११।१७७) लुङ् नास्ति । प्राच्यात् । पाञ्चाली । वैदेही । मागधी । आङ्गी । वाङ्गी । भर्गादेः । भार्गी । कैकेयी । “कैकेयी लघयिष्यते प्रियसुताम् ।” कथं “प्राक् कैकेयीतो भरतस्ततोऽभूदिति” ? आद्यप्रकृतेरेव कुलद्वारेण सीऽयमिति स्त्रीवृत्तेः । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति (४११।७३) भागवृत्तिः (२४) । यौधेयादिभ्यः पञ्चमेऽध्याये तद्भाजमञं वक्ष्यति । तस्याप्यतश्चेति (४११।१७७) लुक् प्राप्तो निषिध्यते । यौधेयी । शौन्नेयी । इत्यपत्याधिकारः सम्पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्ती

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च व्याप्पादः ।

(२४) So मर्षहरि the author of the भागवति and the वाक्यपदीय had flourished after मर्षि । It-sing, the Chinese traveller, Who had travelled over India, about nineteen years, from 671 A. D. to 691 A. D. gave 651, A. D. as the year of Bhatihari's death and 661 A. D. as that of Joyaditya's.

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ॥

१ । तेन रक्तं रागात् ।

रागवाचिन स्तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात् । कषायेण रक्तं काषायं वस्त्रम् । कौडुमम् । माञ्जिष्ठी पताका । तेनेति वर्त्तते यावद् द्वैपवै यावद्वादज् (४।२।१३) ।

२ । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट् ठक् ।

लाक्षादेः पूर्वार्थे ठक् स्यात् । लाक्षिकं वस्त्रम् । रौचनिकी शाटी । शाकलिकः पटः । कर्दमिकम् । शकलकर्दमाभ्यामण्पीत्येके । शाकलम् । कर्दमम् । (२५)

(क) नील्या अन् । नीलं वस्त्रम् ।

(ख) पीतात् कन् । पीतकम् ।

(ग) हरिद्रामहारजनाभ्यामज् च । हारिद्रम् । माहारजनम् ।

३ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः । माघी । पौषमहः । माघम् । कालः किम् ? पुष्येण युक्तः शशी ।

४ । लुवविशेषे ।

नक्षत्राणो लुप् स्यात् । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेषे किम् ? पौषी रात्रिः । पौषमहः ।

(२५) "रङ्गनाथे यद् द्रव्यमुचितं तस्य शकलेन । कर्दमो रङ्गनद्रव्यपङ्क" इति सृष्टिधरः ।

५ । संज्ञायां श्रवणाश्रुत्याभ्याम् ।

आभ्यां नचत्राणो विशेषेऽपि लुप् स्यात् । श्रवणा रात्रिः । अश्रुत्यो मुहूर्तः (२६) । संज्ञायां किम् ? श्रावणी रात्रिः ।

६ । इन्द्राच्छः ।

नचत्रइन्द्राच्छः स्यात् । राधानुराधीया रात्रिः । लुप् चानेन बाध्यते । परत्वात् । तिथ्युनर्वसवीयमद्य ।

७ । दृष्टं साम ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ।

८ । कलिर्लक् ।

स्यात् । कलिना दृष्टं साम कालियम् ।

(क) सर्वत्राग्निकलिभ्याम् । आभ्यां प्राग्दीव्यतीये सर्वत्रार्थे ढग् वक्तव्यः । तेन दृष्टं तत्र भवं तत आगतं सास्य देवतेति । आग्नेयम् । कालियम् ।

(ख) दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिङ्गा विधीयते । औगसनसम् औशनं वा साम । शातभिषः शातभिषजो वा बालः ।

(ग) तीयादीकग् न विद्यायाः ।

स्वार्थे तीयादीकक् स्यात् । द्वैतीयिकम् । द्वैतीयिकी । नेह । द्वितीया विद्या ।

(घ) गोत्रादङ्गवदिष्यते । औपगवकं साम । गोत्रचरणाद् वुञ् (४१२/१२६) ।

९ । वामदेवाङ् डाङ्ङौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । तेन दृष्टं सामेति । वामदेव्यम् । स्वरार्थाऽनुबन्धः ।

१० । परिवृतो रथः ।

रथश्चेद् भवति अत्रार्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः । चार्मणो रथः ।

११ । पाण्डुकम्बलादिनिः ।

अस्मादिनिः स्यात् पूर्वार्थे । पाण्डुकम्बली रथः ।

१२ । द्वैपवैयाघ्रादज् ।

आभ्यामज् स्यात् पूर्वार्थे । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो द्वैपो रथः । वैयाघ्रः ।
तेनेति निवृत्तम् ।

१३ । कौमारापूर्ववचने ।

अणन्तः कौमारो निपात्यतेऽपूर्वस्याऽनूदाया विवाहस्य वचने । प्रथमोदा
कुमारी कौमारी । तस्याः पतिश्च कौमारः । “उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं
पततां वर ।”

१४ । तत्रोद्धतममत्रेभ्यः ।

अत्रार्थे पात्रेभ्योऽण् स्यात् । शराविषूढृतं शारावं दधि । कार्पर्य ओदनः ।
इह भुक्तोत्सृष्टमुद्धृतम् । तत्रेति वर्त्तते यावत् क्षीराद् ढज् (४।२।२०) ।

१५ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

अत्र स्थण्डिलादण् स्यात् । स्थण्डिले शिंते स्थाण्डिलः ।

१६ । संस्कृतं भक्षाः ।

अत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् स्याद् भक्षाश्चेत् । भ्राष्ट्रा अप्रूपाः । पैठराः ।

१७ । शूलोखाद् यत् ।

आभ्यां तत्रार्थे यत् स्यात् । शूले संस्कृतं शूल्यम् मांसम् । उख्यम् ।

१८ । दध्नष्ठक् ।

स्यात् । दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

१९ । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।

अतष्ठक् स्याद्वा । उदश्विति संस्कृतमौदश्वित्कम् । औदश्वितम् । (२७)

२० । क्षीराद् ढज् ।

स्यात् । क्षीरे संस्कृता क्षीरेयी यवागूः । तत्रेति निवृत्तम् ।

(२७) तत्रं शुद्धिन् मचितं पादान्मुताम्बु निजलमित्यमरः । A sort of whey.

२१ । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ।

अत्रार्थेऽण स्यात् संज्ञा चेत् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मासोऽर्द्धमासः
संवत्सरो वा । माघः । चैत्रः । वैशाखः ।

२२ । आग्रहायण्यश्वत्याट् ठक् ।

आभ्यां पूर्वार्थे ठक् स्यात् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन् आग्रहायणिको
मासः पक्षो वत्सरो वा । आश्वत्थिकः (२८) ।

२३ । विभाषा फाल्गुणीश्रवणाकार्त्तिकौचैत्रीभ्यः ।

आभ्यः पूर्वार्थे ठक् स्याद्वा । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा मासो ऽर्द्धमासो
वत्सरो वा । श्रवणिकः श्रवणो वा । कार्त्तिकिकः कार्त्तिको वा ।
चैत्रिकश्चैत्रो वा ।

२४ । सास्य देवता ।

अत्र यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । वार्ह-
स्पत्यो मन्त्रः । यागी पुरोडाशादिसंप्रदानं मन्त्रस्तुत्यञ्च देवतेत्याहुः । सास्य
देवतेत्यधिकारः प्राक् पितृभ्यात् (४१२।३६) ।

२५ । कस्येत् ।

कशब्दादण स्यादिकारश्चान्तादेशः । को (२९) देवतास्य कायं हविः ।

२६ । शुक्राद् घन् ।

स्यात् । शुक्रियोऽध्यायः ।

२७ । अपोनप्तृपान्नप्तृभ्यां घः ।

आभ्यां पूर्वार्थे घः स्यात् । अपोनप्तृयम् । अपान्नप्तृयम् । (३०)

२८ । छ च ।

आभ्यां छः स्यात् । अपोनप्तृयम् । अपान्नप्तृयं हविः ।

(क) पैङ्गाचीपुक्षादिभ्य उपसंख्यानम् । पैङ्गाचीपुक्षीयम् । (३१) तार्ण-

विन्द्वीयम् ।

(२८) श्रवण इत्यर्थः । (२९) कः प्रजापतिः । (३०) इदं देवतावयमग्निवाचकमिति पौराणिकाः ।

(३१) पिङ्गाचः कुवेरः । तत्कन्या पैङ्गाचीति च पौराणिकाः ।

(ख) शतरुद्राद् घञ् । शतरुद्राद् घञ्चौ स्याताम् । शतरुद्रीयम् ।
शतरुद्रियम् ।

२६ । महेन्द्राद् घाणौ च ।

घञ्माद् घाणौ स्यातां ऋच । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ।

३० । सोमाट् व्यण् ।

पूर्वार्थं व्यण् स्यात् । सौम्यं हविः । सौमी ऋक् ।

३१ । वाय्वृतुपिचुषसो यत् ।

पूर्वार्थं एभ्यो यत् स्यात् । वायव्यो मन्त्रः । ऋतव्यम् । उपस्यम् ।
पित्रम् ।

३२ । द्याव्यापृथिवीशुनासौरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छ च ।

एभ्यः षड्भ्यश्चः स्याद् यच्च पूर्वार्थे । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ।
शुनासीरीयम् । (३२) शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नि-
षोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेध्यम् ।

३३ । अग्नेर्ठक् ।

स्यात् । आग्नेयश्चरुः ।

३४ । कालिभ्यो भववत् ।

कालवाचिभ्यः सास्य देवतेत्यर्थे भवार्थवत् प्रत्ययाः स्युः । मासिकम् ।
प्रावपेक्ष्यम् । हैमनम् । वासन्तम् ।

३५ । महाराजप्रौष्ठपदाट् ठञ् । (३३)

आभ्यां पूर्वार्थे ठञ् स्यात् । माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

(क) तदस्मिन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्यः । ठञ् स्यात् । नवयज्ञोऽस्मिन्
वर्त्तते नावयज्ञिकः कालः । स्वाध्यायिकः । औत्पातिकः ।

(ख) पूर्णमासादण् । पूर्णमासोऽस्यां वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः । सास्व-
देवतेत्यधिकारः पूर्णः ।

३६ । पिष्टव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

एते निपात्यन्ते । गौरादिङीषि पितामही । मातामही ।

(क) अवेदुग्धे सोढदूषमरीसचः । अविशब्दादेते स्युर्दुग्धच्चेत् । अवि-
सोढम् । अविदूषम् । अविमरीसम् ।

(ख) तिलान्निष्कलात् पिच्छपेजौ । स्याताम् । तिलपिच्छः । तिलपेजः ।

३७ । तस्य समूहः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । काकानां समूहः काकम् । वाकम् । शौकम् ।
समूहाधिकारः कत्वचं यावत् (४।२।५।१) ।

३८ । भिक्षादिभ्योऽण् ।

एभ्यो बाधकं बाधित्वाण् स्यात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् ।
चार्मिणम् । धार्मिणम् । (३४) साहस्रम् । पादातम् । युवतिशब्दाद्
यौवतमिति जयादित्यः । भस्त्रादे तद्धित (६।३।३५, वा) इति पुंवद्भावे
यौवनमिति भागवृत्तिः । (३५)

३९ । गोचोक्षोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्
वुञ् ।

गोत्रात्तादुच्चादिभ्यश्च समूहे वुञ् स्यात् । दाक्षकम् । गार्गकम् ।

(३४) According to some चर्मन् and धर्मन् occur in the भिक्षादि and not चर्मिन्
and धर्मिन्; so चार्मिणम् । धार्मिणम् ।

(३५) एवञ् तारुण्ये युवतिस्रोमे यौवनं जलमस्य, चेत्यनेकार्थध्वनिमखरी । पक्षेऽपि “रूपलावण्यसम्पन्नं
कलाकुशलयौवतम् । यस्य पुण्यजतः प्रेष्ठं सकलं तस्य जौवित”मिति । नैषधे च “अदः समित्समुखवीर-
यौवतमुट्टदक्षुजाकम् नृपालहारिणी”ति । वस्तुतस्तु युवतिशब्दे औत्सर्गिकोऽण् । ततो भस्त्रादे तद्धित
(६. ३. ३५. वा) इति पुंवद्भावे यौवनमेव स्यात् । नतु भिक्षादिवादादित्याहुः । भिक्षादिगण्ये युवतिशब्दपाठस्य
भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्याख्यानत् । तथाहि वार्त्तिकम्—भिक्षादिषु युवतिग्रहणार्थकम् पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधायिति (४. २. ३८, वा) । कथं तर्हि यौवतमिति ? वीतेः जनानां औप्यनुदात्तादेरञिति (४. २. ४३)
सङ्गर्हात् सिद्धम् । एवञ् गणिकादेस्तु गार्गिणं गार्भिणं यौवतं गण इत्यमरे केषाञ्चित् पाठः ।

ओक्षकम् । ओद्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ।

(क) वृद्धाच्च । वार्द्धकम् ।

४० । कैदाराद् यञ्च ।

कैदाराद् यञ्, तुञ्, च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् । अचित्तठको
वाधा ।

(क) गणिकायाच्च । गाणिक्यम् ।

४१ । ठञ् कवचिनश्च ।

कवचिनः कैदाराच्च ठञ् स्यात् । कावचिकम् । कैदारिकम् ।

४२ । ब्राह्मणमाणववाङ्वाद् यन् ।

स्यात् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् ।

(क) पृष्ठाच्च । पृष्ठम् ।

(ख) अङ्गः खः क्रतौ । क्रतुविषयेऽङ्गः समूहे खः स्यात् । अहीनः ।

(ग) पर्श्वा णस् । समूहे । पार्श्वम् । पर्शूणां समूह इत्यर्थः ।

४३ । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।

एभ्यः समूहे तल् स्यात् । ग्रामता । बन्धुता । जनता । सहायता । (३६)

(क) गजाच्च । गजता ।

४४ । अनुदात्तादेरञ् ।

४५ । खण्डिकादिभ्यश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापोतम् । मायूरम् । खण्डिकम् । वडवानां वृन्दं

• वाङ्म्यम् ।

४६ । चरणेभ्यो धर्मवत् ।

समूहे चरणार्थेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्युः । काठकम् । छान्द्योग्यम् ।
आथर्व्वणम् ।

(३६) कथं सुरतैति ? यस्याः समस्तसुरता समुदीरणेनेति देवीमाहात्म्ये ? चार्पोऽयं प्रयोगः ।

“सुरतानुरक्तो शुक्तिरिवेति” वासवदत्तादौ तु दृश्यति: सुरेश्वरक इत्यर्थोऽपान्वितः ।

४७ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्याश्च समूहे ठक् स्यात् । आपूपिकम् । शाष्कु-
लिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । धेनोरजपि । धैनवम् ।

४८ । केशाश्वभ्यां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ।

यथासंख्यमेतौ स्याताम् । केशाद् यञ् वा स्यात् । केश्यम् । पूर्वेण ठक् ।
केशिकम् । अश्वच्छो वा । अश्वीयम् । आश्वम् । पक्षे ऽण् ।

४९ । पाशादिभ्यो यः ।

पाशादे ह्रन्दे यः स्यात् । पाश्या । दृश्या । वध्या । वाल्या । धूम्या ।

५० । खलगोरथात् ।

एभ्यो यः स्यात् । खल्या । गव्या । रथ्या ।

५१ । इनित्रकव्यचश्च ।

खलादिभ्यः क्रमेणैते स्युः । खलिनी । गोत्रा । “सञ्जग्मे मत्स्यगोत्रया ।”
रथकव्या ।

(क) खलादिभ्य इनि वृत्तव्यः । खलिनी । उलूकिनी । पद्मिनी । उक्तं
समूहे । तस्येति वर्त्तत एव ।

५२ । विषयो देशे ।

षष्ठान्तात् तस्य विषयेऽण् स्याद् देशयेत् । शिवीनां विषयो देशः शैवः ।
आङ्गः । पौरवः ।

५३ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यः पूर्वार्थे वुञ् स्यात् । राजन्यको देशः । मालवकः ।

५४ । भौरिक्याद्यैषुकार्य्यादिभ्यो विधल्भक्तलो ।

गणभ्यामाभ्यां पूर्वार्थे विधल्भक्तलो स्याताम् । भौरिकिविधः ।
ऐषुकारिभक्तः ।

५५ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

प्रगाथेषु च्छन्दसोऽण् स्यान् मन्त्रविशेषः प्रगाथश्चेत् । (३७) पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पाङ्क्तः । आनुष्टुभः । जागतः ।

(क) छन्दसः क्लीवे स्वार्थे उपसंस्थानम् । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । जागतम् । आनुष्टुभम् ।

५६ । संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभः ।

तदस्वार्थे प्रयोजनयोद्धृभ्यो यथाविहितं स्यात् संग्रामश्चेत् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रो रणः । द्रौपदः । सैतः । स्त्रैणः । पौंसः । भरता योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः । पादातः । आश्वः ।

५७ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रौड्यां णः ।

अत्रार्थे णः स्यात् क्रौडा चेत् । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रौडा । मौष्टा । पाप्मवा ।

५८ । घञः सास्यां क्रियेति जः ।

घञन्तादत्रार्थे जः स्यात् । श्येनपातः क्रियास्यां श्येनम्पाता मृगया । मौसलपाता भूमिः ।

५९ । तदधीते तद्वेद ।

अनयोरर्थयोरण् स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैद्याकरणः । छान्दसः । ज्यौतिषः । निमित्तान्वधीते वेद वा नैमित्तः ।

६० । क्रतूक्यादिसूत्रान्ताट्ठक् ।

एभ्यः पूर्वार्थे टक् स्यात् । क्रतुः । आग्निष्टोमिकः । उक्थादिः । औक्थिकः । याज्ञिकः । उक्थ । यज्ञ । लोकायत । न्याय । न्यास । तर्क ।

(१) विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति गणसूत्रम् । वायसविद्यिकः । धानुर्विद्यिकः । चातुर्वेद्य इति तु तत्र कुशलायं कृतलब्धक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि । लक्षणाद्यन्तात् । गौलचणिकः । प्राथमकल्पिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । नेह काल्पसूत्रः ।

(२) विद्या चानङ्गत्तन्मन्त्रिपूर्वा । अङ्गादिपूर्वाया विद्याया न ठक् स्यात् ।
अङ्गविद्यः । त्रैविद्यः ।

(क) आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ठक् स्यात् । आख्याना-
ख्यायिकयोरर्थग्रहणम् । इतिहासपुराणयोस्तु स्वरूपग्रहणम् । यावन्नौतिकः ।
वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

(ख) सर्वसादे द्विगोच लः । एभ्यो लुक् स्यात् । सर्वादेः । सर्ववेदः ।
सादेः । सवार्त्तिकः । द्विगोः । पञ्चकल्पः । द्विवेदः । द्वितन्त्रः ।

(ग) इकन् पदोत्तरपदात् । पदोत्तरपदिकः ।

(घ) शतघटेः षिकन् पथः । शतपथिकः । षष्टिपथिकी ।

६१ । क्रमादिभ्यो वुन् ।

स्यात् । क्रममधीते वेद वा क्रमकः । पदकः । शिखा । मीमांसा ।
उपनिषत् ।

६२ । अनुब्राह्मणादिनिः ।

पूर्वार्थे इनिः स्यात् । ब्राह्मणसदृशो यन्योऽनुब्राह्मणम् । तदधीते वेद वा नु-
ब्राह्मणी ।

६३ । वसन्तादिभ्यष्ठक् ।

पूर्वार्थे ठक् स्यात् । वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्तादिसहचरितो
यन्यस्तथा ।

६४ । प्रोक्ताल्लुक् ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येल्वेदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना
प्रोक्तो यन्यो वृद्धाच्छः (४।२।११४) पाणिनीयः । तमधीते वेद वा पाणिनीय
स्यात् । आपिशलिना प्रोक्तमितीञ्छेत्त्यण् (४।२।११२) आपिशलम् ।
आपिशलमधीते वेद वाऽपिशला ब्राह्मणी ।

६५ । सूत्राच्च कोपधात् ।

सूत्रवाचिनः कोपधादध्येल्वेदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अष्टकं

पाणिनिसूत्रमधीयते विदन्ति वाऽष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्र-
पदीयाः । द्वादशका मीमांसकाः ।

(क) संख्याप्रकृतेरैवाभिधानम् । नेह । महावार्त्तिकसूत्रमधीते माहा-
वार्त्तिकः । कोपधात् किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ।

६६ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

मण्डूकमुत्या प्रोक्तादित्येव । प्रोक्तप्रत्ययान्तानि च्छन्दांसि ब्राह्मणानि च
चकारात् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्पाः सूत्राणि च तद्विषयाणि अध्येतवेदिह-
विषयाणि स्युः । न प्रोक्तप्रत्ययान्तानि । कठेन प्रोक्तच्छन्दोऽधीयते कठाः ।
मौढाः । ताण्डेन प्रोक्तं ब्राह्मण मधीयते ताण्डिनः । कल्पो काश्यपिनः ।
सूत्रे पाराशरिणः ।

६७ । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नास्मि ।

अत्रार्थेऽण् स्याद् देशस्तत्रामा चेत् । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति
औदुम्बरः । पार्वतः ।

६८ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी पुरी । साहस्री
परिखा ।

६९ । तस्य निवासः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । शिवीनां निवासः शैवः ।

७० । अदूरभवश्च ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम् । पाम्पानि
वनानि । एते चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते शेषाधिकारं (४।२।८२) यावत् ।

७१ । औरज् ।

उवर्णान्ताच्चातुरर्थिकोऽज् स्यात् कार्कटवम् । अजधिकारः प्राक्
सुवास्तादिभ्योऽणः (४।२।७७) ।

७२ । मतोश्च बह्वजङ्गात् ।

बह्वजङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् स्यात् । ऐकटावतो नाम देशः ।

७३ । बह्वचः कूपेषु ।

बह्वचोऽञ् स्यात् कूपष्वेत् । दीर्घवरत्नेषु निर्धृत्तो दीर्घवरत्नः कूपः ।
वृक्षमूलस्यादूरभवो वार्धमूलः ।

७४ । उदक च विपाशः ।

विपाशाया उत्तरकूलकूपेष्वञ् स्यात् । दत्तेन निर्धृत्तो दात्तः कूपः ।
गौतः । (३८)

७५ । सङ्कलादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् । साङ्कलः । पौष्कलो देशभेदः ।

७६ । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राचु ।

स्त्रीलिङ्गे सौवीरादिदेशेऽञ् स्यात् । दत्तामित्रेण निर्धृत्ता पुत्री दात्ता-
मित्रि । साल्वे वैधूमाग्नी । प्राचि माकन्दी नगरी ।

७७ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । सौवास्तवं नगरम् । सौवास्तवी नगरी । सौवास्तवी
नदी । वार्णवम् । वार्णवी ।

७८ । रोणौ ।

रोखन्तादण् स्यात् । आजकरोणः । केवलाच्च । रोण्णा निर्धृत्तो रोणः
कूपः ।

७९ । कोपधाच्च ।

अण् स्यात् । कार्णचित्रकः । कार्णच्छिद्रकः । त्रैशङ्गवम् ।

(३८) अनेके सूत्रकारे प्रति सविकल्पप्रश्नापरं वामनजयादित्ययोर्वीकम्—“उदगिति किम् ?
दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वेव । दात्तः । गौतः । स्त्रीलिङ्गेषु । महती सूत्रोक्तिका वर्णते सूत्रकारस्य ।”—इति ।

८० । वुञ्छण्कठजिलसेनिरठञ्ज्ययफक्फिजिञ्ज्यकक-
ठकोऽरौहणकृशाश्वर्ग्यकुमुदकाशटणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्ष-
कर्णमुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।

एभ्यः सप्तदशभ्यो गणेभ्यो यथासम्भवं चतुर्थ्येषु वुञादयः स्युः ।
अरीहणादेर्वुञ् । अरीहणकम् । कृशाश्वादेश्छण् । कार्शाश्वीयः । ऋश्वादेः
कः । ऋश्चकः । कुमुदादेऽठक् । कुमुदिकम् । काशादेरिलः । काशिलम् ।
टणादेः सः । टणसा । नङ्गसा । वीरणसा । प्रेक्षादेरिनिः । प्रेक्षो ।
फलकी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादेर्दृञ् । साखेयम् । सङ्काशा-
देर्लृङ् । साङ्काशम् । काम्पिल्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादेः फक् ।
पाक्षायणः । कर्णादेः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादेरिञ् । सौतङ्गमिः ।
प्रगदिन्नादेर्जङ् । प्रागद्यम् । वराहादेः कक् । वाराहकम् । पालाशकम् ।
शार्करकम् । कुमुदादेऽठक् । कौमुदिकम् । गौमथिकम् ।

८१ । जनपदे लुप् ।

जनपदे तन्नाम्नि देशे चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । पञ्चालानां निवासो
जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । वज्जाः । जनपदो देशभेदः ।

८२ । वरणादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । वरणा ग्रामः । गोदौ ग्रामः । खलतिकं
वनानि । एवं शिरीषाः । मृङ्गी । गया । उज्जयिनी ।

८३ । शर्कराया वा ।

अस्या लुप् स्याद्वा । शर्कराभिर्निर्वृत्तं शर्कराः शार्करं वा ।

८४ । ठक्क्यौ च ।

अस्याठक्क्यौ स्याताम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् ।

८५ । नद्यां मतुप् ।

नद्याश्चतुर्थ्येषु मतुप् स्यात् । उदुम्बरावती नदी । इक्षुमती ।

८६ । मध्वादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चतुर्थ्येषु मतुप् स्यात् । मधुमान् । विसवान् देशः ।

८७ । कुमुदनङ्वेतसेभ्यो ङ्मतुप् ।

(क) महिषाच्च ।

एभ्यो ङ्मतुप् स्यात् । ङिति टिलोपः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।
वेतस्वती सरित् । महिषान् नाम देशः ।

८८ । नडशादाङ् ङुलच् ।

आभ्यां ङुलच् स्यात् । नडुलः । शादलः । “शय्या शादलमासनं
शुचिशिला ।”

८९ । शिखाया वलच् ।

स्यात् । शिखावलं नगरम् ।

९० । उत्करादिभ्यश्चः ।

उत्करीयम् ।

९१ । नडादीनां कुक् च ।

एषां छः स्यात् कुक् च । नङ्कीयम् । नङ् । वेणु । प्रक्ष । विष्णु ।

(१) क्रुञ्चाया ङ्स्त्वञ्च । क्रुञ्चकीयम् ।

(२) तच्चनलोपश्च । तच्चकीयम् । उक्ताद्यातुरर्थिकाः ।

९२ । शेषे ।

शेषे तत्र जातादावर्थे प्रत्यया वाच्याः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रादागतो
राष्ट्रे भवो वा राष्ट्रियः । शालीयः । इह चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चातुरं शकटम् । दृषदि पिष्टा
दार्षदा माषाः । औदूखलाः सक्तवः । चतुर्दंश्यां दृश्यते चातुर्दंशं रज इति
सामान्येन तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षायामिति भागवृत्तिः । शेष
इत्यधिकारो लक्षणश्चेति जयादित्यः ।

६३ । राष्ट्रावारपाराद् घखौ ।

आभ्यां घखौ स्याताम् । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।

(क) विगृहीताच्च । अवासीणः । पासीणः ।

(ख) विपरीताच्च । पारावारीण इति चेष्टते ।

६४ । ग्रामाद् ग्राम्यौ ।

स्याताम् । ग्राम्यो ग्रामीणः ।

६५ । कक्षरादिभ्यो ठकञ् ॥

कक्षीत्येवमादिभ्यो ठकञ् स्यात् । कक्षि काक्षेयकः । उन्नि औन्नेयकः ।

ग्रामेयकः । नागरेयकः ।

(१) कु (ल्या) ड्याया यलोपच । कौ(लि)ङ्गेयकः ।

६६ । कुलकुचिघीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारेषु ।

कुलादेः श्वादौ वाच्ये ठकञ् स्यात् । कौलेयकः श्वा । कौलेयकोऽसिः ।

शैवेयकः कण्ठालङ्कारः (३९) ।

६७ । नदरादिभ्यो ठक ।

स्यात् । नादेयं जलम् । वाराणसेयो जनः । आवस्तेयः ।

६८ । दक्षिणापश्चात्पुरसस्थक् ।

एभ्यः शेषे त्यक् स्यात् । आक्षुप्त्ययान्तो दक्षिणाशब्दः । न स्त्रीलिङ्ग इति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे न पुंवद्भावः (२।१।२६, वा) । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्थः ।

६९ । कापिश्याः ष्फक् ।

अस्याः ष्फक् स्यात् । कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

(क) बाह्व्युर्दिपर्दिभ्यश्च । ष्फक् स्यात् । बाह्व्यायनी । और्दायनी । पार्हायनी ।

१०० । रङ्गोरमनुष्येऽण् च ।

रङ्गोरचार्येऽण् स्यात् । षक् च । राङ्गवः । राङ्गवायणः ।

१०१ । दुप्र्रागपा(वा)गुदक्प्रतीचो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिव्यम् । प्राचम् । अपा (वा) चम् । उदीचम् ।
प्रतीचम् । अव्ययाद् टुटुलौ तुट् च (४।३।२३) । प्राक्तनम् ।

१०२ । कन्यायाष्ठक् ।

कान्तिकम् ।

१०३ । वणौ वुक् ।

वणौ देशे कन्याया वुक् स्यात् । कान्तिकम् ।

१०४ । अव्ययात् ल्यप् ।

अमिहकृतसित्रेभ्योऽभिधानम् । अमात्यः । “कल्येयं दुर्मतिस्तव ।”
ततस्त्यः । यतस्त्यः । कुतस्त्यः । यत्रत्यः । अत्रत्यः । तत्रत्यः ।

(क) ल्यव् ने ध्रुवे । नित्यम् ।

(ख) निमो गते ल्यप् । निर्गतो देशान्निष्टाश्वाण्डालादिः ।

(ग) अरण्यान्तः । आरण्याः सुमनसः ।

(घ) दूरादेत्यः । दूरेत्यः पथिकः ।

(ङ) उत्तरादाहव् । औत्तराहः ।

१०५ । ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यस्त्यप् स्याद्वा । ऐषमस्त्यम् । ह्यस्त्यम् । श्वस्त्यम् । पत्रे ऐषमस्तनम् ।
ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् ।

१०६ । तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ।

तीरोत्तरपदादञ् रूप्योत्तरपदाञ् जः स्यात् । वार्कतीरम् । वार्क-
रूप्यम् ।

१०७ । दिक् पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।

दिक् पूर्वपदादनाम्नि जः स्यात् । पौर्वशालः । औत्तरशालः ।

१०८ । मट्रेभ्योऽञ् ।

दिक्पूर्वपदान्मट्रेभ्योऽञ् स्यात् । पौर्वमट्रः ।

१०९ । उदीच्यग्रामाच्च वज्रचोऽन्तोदात्तात् ।

उदीच्यग्रामवाचिनोऽञ् स्यात् । शेवपुरम् । माहानगरम् । वज्रचः किम् ? ध्वाजम् ।

११० । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्रस्थान्तात् । माट्टीप्रस्थो ग्रामः । पलद्यादेः । पालदः । पारिषदः । कोपधाद् । वैधातकः । उदीच्यग्रामादजोऽपवादः ।

१११ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

गोत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादेरण् स्यात् । कस्य बाधा । कण्वादेर्गर्गादित्वाद् यञ् (४।१।१०५) । काण्वः । तस्यच्छात्राः काण्वाः । गौकक्षाः ।

११२ । इजश्च ।

गोत्रे इजन्तादण् स्यात् । छापवादः । दाक्षेरमी दाक्षाः । प्राक्षाः ।

११३ । न इजश्चः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतयोर्गोत्रे इजश्च इजन्तादण् न स्यात् । वैङ्गीयाः । काशीयाः ।

११४ । वृद्धाच्छः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छः स्याच् शैषिकः । शालीयः । आचार्यैषः । वौद्धीयं मतम् । त्वदीयः । मदीयः ।

११५ । भवतष्ठक्छसौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । कस्य बाधा । भावत्कः । भवदीयः ।

११६ । काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ।

एभ्य इमौ स्याताम् । काशिकी काशिका । वैदिकी वैदिका । चैदिकी चैदिका ।

११७ । बाहौकग्रामेभ्यश्च ।

एभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ स्याताम् । शाकलिकी शाकलिका ।

११८ । विभाषोशीनरेषु ।

एषु वाङ्मीकयामेभ्यस्तौ स्यातां वा । आहजालिकी आहजालिका
आहजालीया वा ।

११९ । ओर्दिशे ठञ् ।

उवर्णान्तादेशे ठञ् स्याच्छेपे । शावरजम्बुकः ।

१२० । वृद्धात् प्राचाम् ।

प्राग्देशे वृद्धादेवोवर्णान्ताट् ठञ् स्यात् । आट्कजम्बुकः । वृद्धात् किम् ?
मल्लवास्तु मल्लवास्तवः ।

१२१ । धन्वयोपधाद् वुञ् ।

धन्वान्ताद् देशवाचिनो वृद्धाद् योपधाच्च वुञ् स्यात् । धन्वा मरुदेशः ।
पारिधन्वकः । साङ्गाश्वकः ।

१२२ । प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।

एतदन्ताद् वृद्धाद् देशाहुञ् स्यात् । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः ।
पैलुवहकः ।

१२३ । रोपधेतोः प्राचाम् ।

रोपोपधादीदन्ताच्च वृद्धात् प्राग्देशाद् वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ऐक-
चक्रकः । ईतः । माकन्दकः ।

१२४ । जनपदतदवध्योश्च ।

वृद्धाज्जनपदाद् वुञ् स्यात् । आभिसारकः । अवधिभूताज्जनपदात् ।
तैगर्त्तकः । गर्त्तात्तरपदाच्छस्र (४१२।१३७) बाधा ।

१२५ । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।

बहुवचनविषयाज्जनपदाद् वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् । क्षाणोरपवादः ।
आङ्गकः । आजमीढकः । वृद्धात् । जाम्बुकः । कालञ्जरकः ।

१२६ । कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ।

कच्छाद्यन्ताद् देशाद् वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्निकः ।
सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्त्तकः ।

१२७ । धूमादिभाश्च ।

एभ्यो देशे वुञ् स्याच् छादेर्वाधकः । धौमकः । वैदेहकम् । एवं सानेत ।
राजगृह । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । “दक्षिणापथी वृत्ति”रिति तु चिन्त्यम् ।

(१) समुद्रान्नौमनुष्ययोः । वुञ् स्यात् । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको
मनुष्यः । नेह । सामुद्रं जलम् । सामुद्रं लवणम् ।

१२८ । नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

वुञ् स्यात् । खलो नागरकः । कुशला नागरकाः । कुत्सनप्रावीण्ययोः
किम् ? नागरा विप्राः ।

१२९ । अरण्यान् मनुष्ये ।

वुञ् स्यात् । आरण्यको मनुष्यः ।

(क) पथध्यायन्यायविहारहस्तिषु । आरण्यकः पथ्या इत्यादि ।

(ख) वा गोमयेषु । आरण्यकमारण्यं वा गोमयम् ।

१३० । विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।

आभ्यां वुञ् स्याद्वा । कौरवकः कौरवो वा । यौगन्धरको यौगन्धरो वा ।

१३१ । मद्रवृज्योः कन् ।

आभ्यां कन् स्यात् । मद्रकः । वृजिकः ।

१३२ । कोपधादण् ।

कोपधाज्जनपदादण् स्यात् । वुञो बाधा । ऋषिकेषु जात आर्षिकः ।
माहर्षिकः । आर्थिकः । अण्यहणादुवर्णादपि देशे । ऐस्वाक इत्येके ।

१३३ । कच्छादिभाश्च ।

देशेऽण् स्यात् । काच्छः । सैन्धवः । तदन्ताच्चेष्टम् । सौरसैन्धवम् ।
कच्छ । सिन्धु । कश्मीर । गन्धार । कश्मीर । सात्व । कुरु । रहु ।

१३४ । मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् ।

अनयोरर्थयोः कच्छादिभ्यो वुज् स्यात् । काच्छको मनुष्यः । सैन्धवकः ।
साल्वकः । तत्स्थे । काच्छकमस्य इमितम् । काच्छिका चूड़ा । सैन्धविका ।

१३५ । अपदातौ साल्वात् ।

अपदाताविव साल्वाद वुज् स्यात् । साल्वको मनुष्यः । नेह । साल्वः
पदातिः ।

१३६ । गोयवाग्वोश्च ।

अनयोः साल्वादुज् स्यात् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः ।

१३७ । गर्तोत्तरपदाच्छः ।

गर्तान्ताद् देशाच्छः स्यात् । वृकगर्तीयः । इस्तगर्तीयः ।

१३८ । गहादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चः स्यात् । गहीयः । अन्तस्थीयः । नान्तरीयः । एकग्रामीयः ।
गह । अन्तस्थ । नान्तर । सम । विषम । आकृतिगणोऽयम् । तेनाङ्गाधि-
कारीयः । नगरीयः । पूर्ववासिहीय इत्यादि सिध्यति ।

(क) पृथिवीमध्यस्य मध्यमञ्च । मध्यमीयः ।

(ख) चरणेऽण् च । माध्यमः । मध्यमीयः ।

(१) मुखपार्श्वतसोलोपः । मुखतोयः । पार्श्वतीयः ।

(२) कुग् जनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् ।

(३) देवस्य चेति वक्तव्यम् । देवकीयम् । चान्द्रास्तु परजनदेवरात्रां-

कुक् चेति पठन्ति । स्वस्य च । स्वकीयम् । वामनस्तु स्वशब्दादणि द्वारा-
दीनाच्चेत्यत्रैजागम (७।३।४) सुदाहरिष्यति स्वस्येदं सौवमिति ।

(४) वैष्णुकादिभ्यो वृद्धिश्च । वैष्णुकीयम् । चैत्रकीयम् ।

१३९ । प्राचां कटादेः ।

कटपूर्वात् प्राग्देशाच्छः स्यात् । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् ।

१४० । राज्ञः क च ।

राज्यः स्यात् कचान्तादेशः । राजकीयम् ।

१४१ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।

वृद्धादकेकान्तात् खोपधाच्च देशाच्चः स्यात् । आरीहणकीयम् । आश्रयि-
कीयम् । कौटशिखीयम् ।

१४२ । कन्यापलदनगरग्रामकृदोत्तरपदात् ।

कन्यायन्ताद् देशाच्चः स्यात् । वाहीकग्रामविधेरपवादः । दाचि-
कन्यीयः । दाक्षिपलदीयः । दाचिनगरीयः । वाहीकग्रामीयः । माहिष-
ग्रामीयः । वाहीककृदीयः । माहिषकृदीयः ।

१४३ । पर्वताच्च ।

कः स्यात् । “पर्वतीय इति मावजीगणः” ।

१४४ । विभाषाऽमनुष्ये ।

मनुष्यादन्यत्र पर्वताज्जातादौ क्वो वा स्यात् । पर्वतीयं फलम् पार्वतं वा ।

१४५ । कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ।

भारद्वाजदेशे कृकणपर्णाभ्यां कः स्यात् । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।
उक्तं देशे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥ समाप्तश्च रत्नपादः ।

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।

शेष इत्येव । युष्मदस्मदोः खञ् क्व स्याद्वा । यौष्माकीणम् ।
आस्माकीनम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । पत्तेऽण् च । यौष्माकम् ।
आस्माकम् ।

२ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।

तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकादिशौ स्याताम् ।
तथैवोदाहृतम् ।

३ । तवकममकावेकवचने ।

एकार्ये युष्मदस्मदोस्तवकममको स्यातां खञि । अणि च । तावकीनम् ।
मामकीनम् । तावकम् । मामकम् ।

४ । अर्द्धाद् यत् ।

अस्माद् यत् स्यात् । अर्द्धम् ।

(क) सपूर्वपदाद् ठञ् वक्तव्यः । गौतमार्द्धिकम् ।

५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

एतत्पूर्वपदादर्धाद् यत् स्यात् । परार्द्धम् । अवराद्धम् । अधमार्द्धम् ।
उत्तमार्द्धम् ।

६ । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् ।

दिक्पूर्वपदादर्हाट् ठञ् स्यात् । यच्च । पौर्वाहिकम् । पूर्वाह्नम् ।
दक्षिणाहिकम् । दक्षिणाह्नम् ।

७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

अनयोरेकदेशाद् दिक्पूर्वपदादर्हादञ्ठञौ स्याताम् । इमेऽस्य ग्रामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाहः पौर्वाहिकाः ।

८ । मध्याह्नः ।

मध्यशब्दाच्छेषे मः स्यात् । मध्यमः ।

(क) आदेव । आदिमः ।

(ख) अवोऽधसोलोपश्चेल्येके । अवमः । अधमः ।

९ । अ सांप्रतिके ।

मध्यादकारः स्याद्वाक्ये नात्युच्चैर्नातिनौचैः । मध्यं काष्ठम् । मध्यस्तार्किकः ।

१० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

समुद्रसमीपे द्वीपाद् यञ् स्यात् । द्विप्या वणिजः ।

११ । कालाट् ठञ् ।

शेषे कालवाचिनञ्ठञ् स्यात् । द्विवार्षिकः । द्वैवार्षिकः । मासिकः ।
सांवत्सरिकः । आह्निकः । मौहूर्त्तिकः । कालाधिकारः प्राक् तत्र
जातात् (४।३।२५) ।

१२ । ग्राह्ये शरदः ।

ग्राह्ये शरदञ्ठञ् स्यात् । शारदिकं ग्राह्यम् । शारदमन्यत् ।

१३ । विभाषा रोगातपयोः ।

अनयोरर्थयोः शारदञ्ठञ् स्याद्वा । शारदिकः शारदो वा रोग आतपो
वा । ठञा मुक्ते ऋत्वण् (४।३।१६) ।

१४ । निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।

आभ्याञ्च ठञ् वा स्यात् । नैशिकं नैशं वा तमः । प्रादोषिकः
प्रादोषो वा ।

१५ । श्वसस्तुट् च ।

श्वःशब्दाट् ठञ् वा स्यात् । तुट् चागमः । श्वो भविता शौवस्तिकः ।
“शौवस्तिकत्वं विभवा न येषाम् ।” पक्षे श्वस्यम् । श्वस्तनम् ।

१६ । सन्धिवेलादतुनच्चवेभ्योऽण् ।

एभ्यः शेषेऽण् स्यात् । सन्धिवेलादेः । सान्धिवेलम् । सान्ध्यम् । आमा-
वास्यम् । पौर्णमासम् । त्रायोदशम् । चातुर्दशम् । प्रातिपदम् । ऋतोः ।
यैषम् । शैशिरम् । नक्षत्रात् । तैषम् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति (६।४।१४८,
वा) यलोपः । पौषम् ।

(१) संवत्सरात् फलपर्वणोरेव । सांवत्सरं फलं पर्वं वा । नेह । सांवत्सरिको
व्याधिः ।

१७ । प्रावृष एण्यः ।

स्यात् । प्रावृषेण्यो मेघः । “प्रावृषेण्यं पयोवाहम्” ।

१८ । वर्षाभ्यष्टक् ।

स्यात् । वार्षिकम् । तदन्ताच्च । पौर्ववर्षिकम् ।

१९ । कन्दसि ठञ् ।

२० । वसन्ताच्च ।

कन्दःसूत्रद्वयम् ।

२१ । हैमन्ताच्च ।

२२ । सर्वत्राण् तलोपश्च ।

हैमन्तादण् स्यात् तलोपश्च । हैमनम् । “रजनीष्वपि हैमनीषु” ।
ऋत्वक्षपीयते । हैमन्तम् । पूर्वसूत्रे ठञ्प्रत्ययेनाभिसम्बन्धाद् भाषायामपि ।
हैमन्तिकः । सर्वत्रेत्येकहस्तौ (४०) कन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२३ । सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुटुलौ तुट् च ।

सायमादेष्टुटुलौ स्याताम् । तुट् चागमः । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातनाम्कारः । “सायन्तनीं तिथिप्रखः” । प्राह्णेतनम् । प्रगीतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययात् । दिवातनम् । दोषातनम् । इह टुटुलौ भवतो विप्रतिषेधेन । प्राक्तनम् । प्रातस्तनम् । चिरपरुत्परारिभ्यस्तु इति जयादित्यः । चिरत्नम् । परुत्तम् । परारित्नम् । अग्रपञ्चाङ्गिमिति च्छान्दसमिति भागवृत्तिः । अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्च ङिमिति जयादित्यः । अन्तिमम् ।

२४ । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।

आभ्यां टुटुलौ वा स्याताम् । तुट् च । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतनेष्विति (६।३।१७) सप्तम्या अलुक् । पक्षे कालाट् ठञ् (४।३।११) । पौर्वाह्निकः । आपराह्निकः । पूर्णःकालाधिकारः ।

२५ । तत्र जातः ।

अत्रार्थे यथाविहितमणादयो वादयश्च स्युः । माधुरः । स्त्रीघ्नः । औक्षः । राट्टियः । कात्रेयकः ।

२६ । प्रावृष ष्टप् ।

प्रावृषो जातार्थे ठप् स्यात् । प्रावृ षिकः ।

२७ । संज्ञायां शरदो वुञ् ।

नान्नि शरदो वुञ् स्यात् । शारदका मुदगाः । शारदमन्वत् ।

२८ । पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन् ।

एभ्यो जातार्थे नान्नि वुन् स्यात् । पूर्वाह्निकः । अपराह्निकः । आर्द्रकम् । मूलकम् । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

२९ । पथः पन्थ च ।

पथो वुण् स्यात् । पन्थादेशश्च जातार्थे । पन्थको वन्तः ।

३० । अमावास्याया वा ।

अतो वा वुन् स्यात् । अमावास्याकः । अमावास्या वा ।

३१ । अ च ।

अस्या अकारश्च स्यात् । अमावास्याः ।

३२ । सिन्धुपकराभ्या कन् ।

जातार्थे आभ्यां कन् स्यात् । सिन्धुकः । अपकरकः ।

३३ । अणञौ च ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । सैन्धवः । आपकरः । खरे भेदः ।

३४ । अविष्ठाफलान्यनुराधास्वातितिष्ठपुनर्वसुहस्तावि-

शाखाषाढाबहुलालुक् ।

एभ्यो जातार्थे नक्षत्राणो लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्ठः । फलान्योऽर्जुनः । स्वार्थेऽणि “फालुनो मामे चार्जुने” इति । पुनर्वसुर्वररुचिः । बहुलः ।

(क) चित्रारिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां लुक् । चित्रा । रेवती । रोहिणी । प्रत्यये लुप्ते पुनष्टाप् । यथासम्भवं गौरादिङ्गीष् वा ।

(ख) फलान्याषाढाभ्यां टानौ । आभ्यां स्त्रियां टानौ स्यात् । फलुनी । अषाढा ।

(ग) अविष्ठाषाढाभ्याञ्छण् । आविष्ठीयः । अषाढीयः ।

३५ । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । अश्व-स्थानः । गोशालः । खरशालः ।

३६ । वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुग् वा स्यात् । वत्सशालो वात्सशालो वा । अभि-जित् अभिजितो वा । अश्वयुक् अश्वयुजो वा । शतभिषक् शतभिषजो वा ।

३७ । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।

नक्षत्रवाचिभ्यो बहुलं सन्धिवेलाद्यणो (४।३।१६) लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । मार्गशीर्षः । मृगशिराः । पूर्णां जातार्थः । तत्रेति वर्त्तते यावत् तदस्य सोढम् (४।३।५२) ।

३८ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

अत्र कृतादिषु यथाविहितं स्यात् । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीष्वः । राट्टियः ।

३९ । प्रायभवः ।

प्रायभव इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते प्रायेण भवति स्त्रीष्वः । राट्टियः ।

४० । उपजानूपकर्णोपनीवि ष्टक् ।

एभ्यः प्रायभवेऽर्थे ठक् स्यात् । “पाणी यस्योपजानुकौ” । “ओपकर्णिकलोचनः ।” “ओपनीविकमरुड किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ।”

४१ । सम्भूते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते सम्भवति स्त्रीष्वः च्छाभृत् । स्थानमिह सम्भवार्यः ।

४२ । कोशाड् ठञ् ।

कोशियम् । रुढ्या वस्त्रमेव । विकारेऽभिधानम् ।

४३ । कालात् साधुपुष्पप्रत्पच्यमानेषु ।

एवर्थेषु कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमन्ते साधु हेमनं वासः । शैशिर-मनुलेपनम् । यैषम् । वसन्ते पुष्पप्रति वासन्ती लता । माधवी । शरदि पच्यन्ते शारदा माषाः । कालादित्यधिकारः प्राक् तत्र भवात् (४।३।५३) ।

४४ । उप्ते च ।

उप्तेऽर्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । हैमना यवाः । यैषाः शालयः । तत्रोप्ता इत्यर्थः ।

४५ । आश्वयुज्या वुज् ।

आश्वयुजीशब्दाद् वुज् स्यादुमेऽर्थे । ठञो बाधा । आश्वयुज्यां पौर्ण-
मास्यामुसा आश्वयुजका मासाः ।

४६ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

आभ्यामुमेऽर्थे वुज् वा स्यात् । ग्रीष्मकम् । वासन्तकम् । पक्षे ऋत्वण्
(४।३।१६) । ग्रीष्मम् । वासन्तम् ।

४७ । देयमृणे ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । मासे देयमृणम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

४८ । कलापप्रश्वत्ययववुसाहुन् ।

यत्र मयूराः कलापिनोऽश्वत्याः फलिनो यववुसा शीत्यद्यन्ते स कालस्तथा ।
तस्मात् पूर्वार्थे वुन् स्यात् । कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यकम् ।
यववुसकम् ।

४९ । ग्रीष्मावरसमाहुज् ।

आभ्यां पूर्वार्थे वुज् स्यात् । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

५० । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ।

आभ्यां ठञ् स्यादुज् च । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकं सांवत्सरकं वा ।
आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकं वा ।

५१ । व्याहरति मृगः ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।
नैशिको वा । तत्रेति निवृत्तम् ।

५२ । तदस्य सोढम् ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशासहचरितं कर्म निशा ।
तत् सोढं जितमभ्यस्तमस्य नैशिकञ्चाचो नैशो वा । प्रादोषिकः प्रादोषो वा ।
उक्तं कालात् ।

५३ । तत्र भवः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते भवो विद्यमानः स्तौन्नः । राष्ट्रियः ।
तत्रभवाधिकारः प्राक् तत आगत इत्यस्मात् (४।३।७४) ।

५४ । दिगादिभ्यो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिशि भवं दिश्यम् । वन्यम् । रहस्यम् । आद्यम् ।
अन्त्यम् । यूथ्यम् । गख्यम् । रस्यम् ।

(१) उदकात् संज्ञायाम् । उदका रजस्वला । अन्यत्र औदको मतस्यः ।

५५ । शरीरावयवाच्च ।

यत् स्यात् । दन्त्यम् । तालव्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । ऊरव्यम् ।
उरस्यम् । मूर्धन्यम् । मुख्यम् ।

५६ । दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ठञ् ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । दाक्षेयम् । कौक्षेयोऽसिः । कालशेयं जलम् ।
वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । “भोगान् भोगानिवाहेयानि”ति ।

५७ । ग्रीवाभ्योऽण् च ।

अस्या अण्ठञौ स्याताम् । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

५८ । गम्भीराञ् जाः ।

स्यात् । गाम्भीर्यम् ।

(क) वह्निर्देवपञ्चजनेभ्यश्च । वह्निषट्ठिलोपः । बाह्वम् । दैव्यम् ।
पाञ्चजन्यम् ।

५९ । अव्ययीभावाच्च ।

अस्माद् भवार्थे जाः स्यात् । पारिमुख्यम् । पारिहन्यम् । नोप-
कृतादिभ्यः । औपकूलः । औपशालः ।

६० । अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् ।

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाट् ठञ् स्यात् । आन्तर्देहिकः । आन्तर्वेशिकः ।
आन्तर्वेशिकः ।

(क) अध्वात्मादिभ्यश्च । भवार्थे ठञ् स्यात् । आध्यात्मिकम् । आधि-
भौतिकम् । आधिदैविकम् । औपसर्गिकम् । चातुरर्थिकम् । त्रैवर्णिकम् ।
साम्प्रतिकम् । गैरिकमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

(ख) समानस्य तदादेश । सामानिकः । सामानयामिकः ।

(ग) ऊर्ध्वदमोर्ध्वदेहाच्च । और्ध्वन्दमिकः । और्ध्वदेहिकः । (४१)

(घ) लोकोत्तरपदस्य च । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः ।

(ङ) मुखपार्श्वतसोरीयः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः ।

(च) कुग्जनस्य परस्य च । जनकीयः । परकीयः ।

(छ) ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयो प्रत्ययौ तथा । मधीयः ।
माध्यमः । मध्यमीयः ।

(ज) मध्यस्य मध्यं दिन्च् च प्रत्ययः । माध्यन्दिनमुपगायति ।

(झ) लुक् स्थान्नोऽजिनान्ताच्च । अश्वत्यामा । कृष्णाजिनः ।

६१ । ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात् ।

अस्मादव्ययीभावाद् ठञ् स्यात् । पारियात्मिकः । आनुयात्मिकः ।

६२ । जिह्वामूलाङ्गुलिष्कः ।

आभ्यां ङः स्यात् । यतो बाधा । जिह्वामृलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

६३ । वर्गान्ताच्च ।

वर्गान्ताच्छः स्यात् । कवर्गीयः । पवर्गीयः । चवर्गीयः ।

६४ । अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।

वर्गान्तादशब्दे यत्खौ वा स्याताम् । मित्रवर्ग्यः । मित्रवर्गीणः । मित्र-
वर्गीयो वा । अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

६५ । कर्णललाटात् कन्नलङ्कारे ।

आभ्यामलङ्कृतौ कन् स्यात् । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका । ललाटिका ।

६६ । तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यनाम्नः ।

तस्य व्याख्यानार्थे चकाराद् भवार्थे च व्याख्येयनाम्नो यथाविहितं स्यात् ।
सुपां व्याख्यानो ग्रन्थः सुप्सु भवो वा सौपो ग्रन्थः । तैङ्गः । कार्त्तः ।

६७ । बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ।

व्याख्येयनाम्नो बह्वचः प्रातिपदिकाट् ठञ् स्याद् भवव्याख्यानयोः ।
पात्वणत्विकः । कार्त्तव्यितिकः । समासस्वरणान्तोदात्ता प्रकृतिः ।

६८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (42)

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च भवव्याख्यानयोः ठञ् स्यात् । आग्निष्टोमिकः । पाञ्चौ-
दनिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।

६९ । अध्यायेष्वेवर्षेः ।

ऋषिवाचिनो व्याख्येयनाम्नः पूर्वार्थयोः ठञ् स्यादध्यायश्चेत् । वासिष्ठिको-
ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः ।

७० । पौरोडाशपुरोडाशात् ठन् ।

आभ्यां पूर्वार्थयोः ठन् स्यात् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी ।

७१ । छन्दसो यदणौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । छन्दस्यः । छान्दसः ।

७२ । द्रजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपूरश्चरणनामाख्याताट्
ठक् ।

द्रजादिभ्यः पूर्वार्थयोः ठक् स्यात् । द्रजः । नैष्ठिकः । ऋतः । चातु-
र्होतकः । ऋचः । आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः ।
पौरश्चरणिकः । नामाख्यातिकः ।

(क) विगृहीताच्च । नामिकः । आख्यातिकः ।

७३ । अणुगयनादिभ्यः ।

ऋगयनादेः पूर्वार्थयोरण् स्यात् । आर्गयनः । नैरुक्तः । शैलः । नैगमः ।
दैयाकरणः । योगः । पदस्य व्याख्यानः पादः । भवव्याख्यानं निवृत्ते ।

७४ । तत आगतः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तादागतः स्त्रीप्ताः । माथुरः । राट्टियः ।
अधिकारोऽयं प्रभवतीति (४३।८३) यावत् ।

७५ । ठगायस्थानेभ्यः ।

आयस्थानवाचिभ्य षक् स्यात् । आपणादागत आपणिकः । शौल्क-
शालिकः ।

७६ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

एभ्य आयस्थानवाचिभ्य षगपवादोऽण् स्यात् । शौण्डिकः । कार्कणः ।

७७ । विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यो वुञ् ।

विद्यायोनिकृतः सम्बन्धो येषां तेभ्य आगतार्थे वुञ् स्यात् । औपाध्याय-
कम् । आचार्यकम् । पैतामहकम् । मातुलकम् ।

७८ । ऋतष्ठञ् ।

विद्यायोनिसम्बन्धादृतष्ठञ् स्यात् । ह्रीलकम् । मालकम् । स्वासुकम् ।
भालकम् ।

७९ । पितुर्यञ्च ।

पितुर्यत् स्याद् ठञ् च । पितरम् । पैलकम् ।

८० । गोत्रादङ्गवत् ।

गोत्रान्तादागतार्थेऽङ्गवत् प्रत्ययः स्यात् । अङ्गग्रहणं तस्येदमित्यर्थोप-
लक्षणार्थम् (४३।१२०) । औपगवभ्य आगत औपगवकः । नाडायणकः ।
गोत्रचरणाद् वुञ्जिति वुञ् (४३।१२६) ।

८१ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः ।

हेतोर्मनुष्याच्चागतार्थे रूप्यो वा स्यात् । समादागतं समरूप्यं समीयं वा ।
गङ्गादित्वाच्छः (४।२।१३८) । देवदत्तरूप्यं देवदत्तीयं वा ।

८२ । मयट् च ।

आभ्यां मयट् च स्यात् । सममयम् । देवदत्तमयम् । पूर्णं आगताधि-
कारः । तत इति वर्त्तत एव ।

८३ । प्रभवति ।

ततः प्रभवतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । हिमवतः प्रभवति हैमवती
गङ्गा । दारदो नदः । दारदी सिन्धुः ।

८४ । विदूराज् अजः ।

अतो अजः स्यात् । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः । (४३)

८५ । तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

तद् गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् पथिदूतौ चेत् । सुभ्रं गच्छति
सौभ्रः पन्थाः । माधुरी दूतः ।

८६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

अभिनिष्क्रामत्यर्थे यथाप्राप्तं स्याद् द्वारञ्चेत् । सुभ्रमभिनिष्क्रामति सौभ्रं
कान्यकुब्जद्वारम् । उपचाराद् द्वारं कर्त्तुं ।

८७ । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।

अत्र यथाप्राप्तं स्यात् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । भैमरथी
आख्यायिका । साहचर्याद् वासवदत्ता आख्यायिका । कादम्बरी कथा ।

(४३) मणिरथं वस्तुतो बालवायनामि पर्वत उत्पद्यते । विदूरास्त्रानगरे तु संस्थिते । अतोऽप
वार्त्तिकम्—“बालवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रास्ति चेद् ब्रूयाज्जित्सीवदुपाचरेत्” ॥१॥ इति ।
माघि च—“अमवन् यद्वज्रमुवः सन्नहवालवायजमणिस्त्रालाहुरा” इति । कालिदासप्रयोगस्तु स्वानुसारी यथा
“विदूरभूमिर्नैवमेवमेषादुदभिन्नया रवशलाकयेवेति” ।

८८ । शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः ।

एभ्यः पूर्वार्थे छः स्यात् । शिशुकन्दं रोगमधिकृत्य कृतो यन्त्रः शिशु-
कन्दीयः । यमसभीयः । इन्हात् । श्येनकपोतीयः । वाक्यपदीयम् ।
शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम् । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराक्षतिगणः ।
इन्द्रजननीयः । शिष्योपनयनीयोऽध्यायः । सीतान्वेषणीयं काव्यम् । प्रद्युम्ना-
गमनीयम् ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । गौणमुख्यम् ।

८९ । सोऽस्य निवासः ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं स्यात् । सुप्तो निवासोऽस्य स्त्रीपुं । राष्ट्रियः । मायुरः ।
सोऽस्येत्यधिकारो यावत् तेन प्रोक्तमिति (४।३।१०१) ।

९० । अभिजनश्च ।

सोऽस्याभिजन इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तोऽभिजनोऽस्य स्त्रीपुं ।
मायुरः । राष्ट्रियः । कुलस्थानमभिजनः ।

९१ । आयुधजौविभ्यश्चः पर्वते ।

पर्वतात् पूर्वार्थे छः स्यादायुधजौविषु । लोहितगिरिः पर्वतोऽभिजन एषां
लोहितगिरीयाः शस्त्रजीविनः । आयुधजौविभ्यः किम् ? अक्षोदः पर्वतोऽभि-
जन एषामाक्षोदा ब्राह्मणाः ।

९२ । शण्डिकादिभ्यो जग्नः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । चाणक्यः । शाक्यः ।

९३ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ ।

सिन्धुदेरन् स्यात् । सिन्धुरेषामभिजनः सैन्धवाः । काश्मीराः । तक्ष-
शिलादेरञ् । तक्षशिलः । पार्वतः ।

६४ । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड् ठक् ण् ठञ्प्रकः ।

एभ्य एते स्युः । तूद्यभिजनोऽस्य तूदीयः । शालातुरीयः (४४) । वार्मतीयः ।
कूचवार्यः ।

६५ । भक्तिः ।

भज्यते सेव्यतेऽसौ भक्तिः । अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । बुद्धो भक्तिरस्य
बौद्धः । शैवः । सौरः । चाण्डः । सौम्रः । मायुरः ।

६६ । अचित्ताददेशकालाट्ठक् ।

अदेशकालादचित्ताट् ठक् स्यात् । अपूपो भक्तिरस्य आपूपिकः ।
मौदकिकः । अदेशकालात् किम् ? सौम्रः । गैषः ।

६७ । महाराजाट् ठञ् ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ।

६८ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।

आभ्यां वुन् स्यात् । वासुदेवकः (४५) । अर्जुनकः । सोऽस्य भक्तिः ।

६९ । गोत्रक्षत्रियास्थेभ्यो बहुलं वुञ् ।

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियास्थेभ्यश्च बहुलं वुञ् स्यात् । औपगवो भक्तिरस्य
औपगवकः । नाकुलकः । बाहुल्यान्नेह । पाणिनीयः । सौरमसीयः ।
पौरवीयः ।

१०० । जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समान-
शब्दानां बहुवचने ।

बहुत्वे जनपदेन तुल्यशब्दानां जनपदिनां जनपदवत् सर्वं कार्यं स्यात् ।
जनपदतदवधो (४।२।१२४) रित्युक्ताः प्रत्यया जनपदिभ्योऽप्यतिदिश्यन्ते ।

(४४) शालातुरीयः पाणिनिरिति न्यासादावुक्तम् ।

(४५) वासुदेवोऽयं परमात्मरूपो देवताविशेषः । न गोवाखाः । नापि क्षत्रियः ।

यथा अङ्गानां निवासो जनपदोऽङ्गाः । तत्र जात इत्यवज्ञादपीति
(४।२।१२५) घृञ् । आङ्गकः । सौङ्गकः । तद्वदङ्ग जनपदिनः क्षत्रिया
भक्तिरस्य आङ्गकः । सौङ्गकः । पूर्णावधिर्मत्तयधिकारः । सोऽस्येत्यधिकारः
सम्पूर्णः ।

१०१ । तेन प्रोक्तम् ।

अनर्थे यथाविहितं स्यात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता व्याख्याता
माथुरी वृत्तिः ।

१०२ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृण् ।

एभ्यच्छृण् स्यात् । तद्विषयता चानोक्ता । तित्तिरिणा प्रोक्तं छन्दोऽधीयते
तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ।

१०३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।

आभ्यां तेन प्रोक्ते णिनिः स्यात् । तद्विषयता च । काश्यपेन प्रोक्तं छन्दो-
ऽधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः ।

१०४ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चतुर्थां णिनिः स्यात् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते
हारिद्रविणः । तुम्बुरु । उलप । कृगलिन् । वैशम्पायनशिष्येभ्यो नवभ्यश्च ।
आलम्बिनः । कामलिनः । एवं पलङ्ग । ऋचाभ । आरुणि । ताण्ड्य ।
श्यामायन । कठ । कलापिन् ।

१०५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पुराणैर्महर्षिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च णिनिः स्यात् । भास्विनो
ब्राह्मणाः । पैङ्गी कल्पः ।

१०६ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।

छन्दसि विषये शौनकादेर्णिनिः स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते
शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।

१०७ । कठचरकालुक् ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कठाः ।
चरकाः ।

१०८ । कलापिनोऽण् ।

स्यात् । कलापिना प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कालापाः । सत्रञ्चचारीति
(६।४।१४४, वा) टिलोपः । अण्यङ्गणमधिकविध्यर्थम् । मौदाः ।

१०९ । कृगलिनो ढिनुक् ।

अतो ढिनुक् स्यात् । कृगलेयिनः । न स्तद्धित इति (६।४।१४४)
टिलोपः ।

११० । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिचुनटसूत्रयोः ।

पाराशर्याद् भिचुसूत्रे शिलालिनो नटसूत्रे प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् ।
पाराशर्येण प्रोक्तं भिचुसूत्र मधीयते पाराशरिणो भिचवः । शैलालिनो
नटाः । अन्यत्र पाराशरीयाः श्लोकाः ।

१११ । कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ।

आभ्यां प्रोक्ते तयोः सूत्रे स्यादिनिः । कर्मन्दी भिचुः । कृशाश्वी नटः ।
गतः प्रोक्ताधिकारः ।

११२ । तेनैकदिक् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । सौरी
बलाका ।

११३ । तसिञ्च ।

पूर्वार्थे तसिः स्यात् । सुदामतः । सूर्यतुः ।

११४ । उरसो यच्च ।

उरसो यत्तस्मी स्याताम् । उरसा एकदिक् उरस्यो हारः । उरस्तः ।

११५ । उपज्ञाति ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पाणिनिना उपज्ञातं प्रथमं कृतं पाणिनीय-
मकालकं व्याकरणम् । सौरः संग्रहः ।

११६ । कृते ग्रन्थे ।

तेन कृते ग्रन्थे यथाविहितं स्यात् । वाररुचाः श्लोकाः ।

११७ । संज्ञायाम् ।

नास्ति तेन कृते यथाविहितं स्यात् । मात्तिकं मधु । सारधम् ।

११८ । कुलालादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यस्तेन कृते संज्ञायां वुञ् स्यात् । कौलालकं पात्रम् । वारुडकम् ।
ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

११९ । चुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । चौद्रं मधु । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
पूर्णस्तेन कृतार्थः ।

१२० । तस्येदम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । उपगोरिदमौपगवम् । राष्ट्रियम् ।
शास्त्रीयं कार्यम् । तस्येदमित्यधिकारो विकारं यावत् (४१३।१३४)
वर्त्तते ।

(क) संवहेस्तृजन्तादण्टि च । संवोढुरिदं सांवह्विचम् ।

(ख) अग्नीधः शरणे रण् भत्वच्च । आग्नीधं शरणम् । भत्वात्
पदकार्थं जश्त्वं न भवति ।

(ग) समिधामाधाने षेष्ण् । सामिधेनी ऋक् ।

१२१ । रथाद् यत् ।

रथस्येदं रथं चक्रम् । रथोत्तरपदाच्च । परमरथम् ।

१२२ । पत्रपूर्वादञ् ।

वाहनपूर्वाद रथादञ् स्यात् । आश्वरथं चक्रम् ।

१२३ । पत्राध्वर्युपरिषदश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । अश्वस्वेदमाश्वम् । औदो भारः । आध्वर्युवं शकटम् ।
पारिषदो हासः । पारिषदः समयः ।

१२४ । हलसीराट् ठक् ।

हलस्वेदं हालिकम् । सैरिकम् ।

१२५ । द्वन्द्वाहुन् वैरमैथुनिकयोः ।

द्वन्द्वाद् वुन् स्यात् । वैरः । काकोलूकिका । अश्वमहिषिका ।
मैथुनिकायां विवाहे । अत्रिभारहाजिका ।

(क) द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरं वैरम् । (46)

१२६ । गोत्रचरणाद् वुञ् ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । औपगवानामिदं मौपगवकम् ।

(क) चरणाद् धर्मान्नाययोरभिधानम् । काठकम् । कालापकम् ।
मौदकम् ।

१२७ । संघाङ्गलक्षणेष्वञ् यजिजामण् ।

अत्राद्यन्तादण् स्यात् संघादौ वाच्ये । घोषग्रहणञ्चात्र । अजन्तात् ।
विदानामयं संघोऽङ्गो लक्षणं घोषो वा वैदः । यजन्तात् । गार्गः । इजन्तात् ।
दाक्षः ।

१२८ । शाकलादा ।

शाकलादण् वा स्यात् । पक्षे वुञ् । शाकलः संघादिः । शाकलको वा ।

१२९ । कृन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ् अयः ।

एभ्यो अयः स्यात् । सङ्गादयो निवृत्ताः । सामान्येन तस्वेदमित्यर्थे ।
धर्मान्नाययोर्विधिरित्यन्ये । कृन्दोग्यम् । औक्थिकम् । याज्ञिकम् ।
वाह्वृचम् । नात्यम् ।

(46) कथं देवासुरमभुद वुञ् पूर्णमन्दशतं पुरति देवीमाहात्म्ये ? अथैवादितादृशा (५/१/१२०)
सिद्धम् । देवा असुराय प्रहर्तारो यवेति ।

१३० । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।

एषु गोत्रचरणाद् वुञ् न स्यात् । गौकक्षा दण्डमाणवाः । दाक्षा
अन्तेवासिनः ।

१३१ । रैवतिकादिभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रचरणाद् वुञ्पवादश्चः स्यात् । रैवतिकीयम् । स्वापिशीयम् ।

१३२ । कौपिञ्चलहास्तिपदादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कौपिञ्चलः । हास्तिपादः ।

१३३ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

आथर्वणिकादण् स्यादिकलोपश्च । आथर्वणो धर्म आन्नायो वा ।
पूर्णः शेषाधिकारः ।

१३४ । तस्य विकारः ।

अत्रार्थं यथाविहितं स्यात् । अश्मनो विकार आश्मः (४७) प्रासादः ।
“यद्यापमाश्मनप्रस्थं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम् ।” भास्मनः । मार्त्तिकः ।

१३५ । अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ।

प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोर्यथाविहितं स्यात् । प्राणिभ्योऽञ् वक्षति ।
ओषधेः । मौर्वे काण्डं भस्म वा । वृक्षात् । कारवीरम् । अतः परं प्राण्यादे
र्विकारावयवयोः प्रत्ययः । इतरेभ्यो विकारमात्रे ।

१३६ । विल्वादिभ्योऽण् ।

विकारिऽवयवे च स्यात् । वैल्वः । त्रैहः । मौद्गः ।

१३७ । कोपधाच्च ।

कोपधादण् स्यात् । माधुकम् । वार्त्ताकवम् । तैन्तिडीकम् ।

१३८ । वपुजतुनोः षुक् ।

आभ्यामण् स्यात् । षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ।

१३६ । ओरञ् ।

उवर्णान्तादञ् स्यात् । देवदारवम् ।

१४० । अनुदात्तादेश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापित्वम् । दाधित्वम् ।

१४१ । पलाशादिभ्यो वा ।

अञ् वा स्यात् । पालाशम् । खादिरम् । पक्षेऽण् । स्वरं मेदः ।

१४२ । शम्याष्टलञ् ।

दलञ् स्यात् । शामीलम् भस्म । शामीली सुक् ।

१४३ । मयङ् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।

विकारावयवयोर्भाषायां मयङ् वा स्यात् । अश्ममयम् । आशमं वा ।
दूर्वामयं दौर्वं वा । कपोतमयं कापोतं वा । लोहमयं लोहं वा ।
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासं वासः ।

१४४ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छरादेश्च नित्यं मयट् स्यात् । आश्वमयम् । शालमयम् ।
शरमयम् । मृन्मयम् (४८) । दर्भमयम् । तृणमयम् । नित्यमेकाचोऽशरा-
देरपीच्छन्ति । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् ।

१४५ । गोश्च पुरीषे ।

मयट् स्यात् । गोः पुरीषं गोमयम् । गव्यमन्यत् ।

१४६ । पिष्टाच्च ।

नित्यं मयट् स्यात् । पिष्टमयं भस्म ।

(४८) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकी वैत्य (८१४५) प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमित्युपसंख्यानान् मृन्मय-
मित्यत्र पदान्ते दकारस्य नित्यं नत्वम् । ततो नत्वस्यासिद्धत्वेन दकारत्वात् पदान्ते नलोपः प्रातिपदिकान्त्येति
(८१४७) तस्य न लोपः । तथा पदान्तस्थेन (८१४७) भाष्यज्ञता प्रत्याख्यातत्वेऽपि पूर्ववदसिद्धत्वेन
दकारत्वादस्य रपाभ्यामित्यनेनापि (८१४१) न नत्वम् ।

१४७ । संज्ञायां कन् ।

पिष्टान्नाग्निं कन् स्यात् । पिष्टकः । पिष्टिका ।

१४८ । व्रीहिः पुरोडाशे ।

अस्मादत्र मयट् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहिमन्थत् ।

१४९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

आभ्यां मयट् स्यात् । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायां किम् ? तैलम् । यावकः ।

१५० । डाचच्छन्दसि ।

१५१ । नोत्त्वद्वर्धवित्त्वात् ।

इह च्छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१५२ । तालादिभ्योऽण् ।

एभ्यः स्यादण् । मयङ्गादेर्वाधा । तालं धनुः । वार्हिणम् ।

१५३ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ।

सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणे विकारोऽण् स्यात् । हाटकस्य विकारी निष्को हाटकः । जातरूपं कार्षापणम् । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

१५४ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।

प्राणिभ्यो रजतादेश्च मयङ्वाधकोऽञ् स्यात् । कापीतम् । मायूरम् । श्येनम् । राजतम् । दारवं पात्रादि । सैसम् । लौहम् । औडुम्बरम् । “पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ।” “काञ्चनीं वासयष्टिः” ।

१५५ । जितश्च तत्प्रत्ययात् ।

विकारावयवयो र्यो जित्प्रत्ययस्तदन्तात् पुनस्तयोरञ् स्यात् । मयटो वाधा । देवदारवस्य विकारोऽवयवो वा देवदारवो यूषः । दाधिलम् । पालाशम् । शामीलस्य विकारः शामीलः । जितः किम् ? अस्मन्तात् । तैलमयम् ।

१५६ । क्रीतवत् परिमाणात् ।

संख्याप्यत्र परिमाणं गृह्यते । न रुदिमात्रम् । परिमाणवाचिनो विकारे क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः । यथा निष्केण क्रीतो नैष्किक स्तथा निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शल्यः । शतिकः । लुक् च क्रीतवत् । दिसहस्रः । दिसहस्रः ।

१५७ । उष्ट्राद् वुञ् ।

स्यात् । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ।

१५८ । उमोर्णयो र्वा ।

आभ्यां वुञ् वा स्यात् । औमकम् । औमं वा । और्णकम् । और्णं वा ।

१५९ । एण्या ठञ् ।

स्यात् । ऐण्यं मांसम् । ऐण्यो जङ्घा । एणादजेव । ऐणम् ।

१६० । गोपयसो र्यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । गयम् । पयस्यम् ।

१६१ । द्रोश्च ।

द्रोर्थत् स्यात् । द्रव्यम् ।

१६२ । माने वयः ।

द्रोर्मानि वयः स्यात् । द्रुवयम् मानम् ।

१६३ । फले लुक् ।

विकारावयवयोरुक्तस्य फले लुक् स्यात् । वदर्थ्या विकारोऽवयवो वा फलं वदरम् । वकुलम् । कदलम् । आमलकम् । कुवलम् । लुक् तद्धित-लुकीति (१।२।४९) ङीषो लुक् ।

१६४ । भ्रञ्चादिभ्योऽण् ।

भ्रञ्चादेः फले वाच्येऽण् स्यात् । लुको बाधा । भ्राञ्चम् । नैययोधम् । काकुभम् । वार्हतम् । आश्वत्थम् ।

१६५ । जम्बु वा ।

जम्बुशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवं फलम् । पक्षे श्रीरज्ज् (४१३।१३८) । फले लुक् (४१३।१६३) । जम्बु फलम् ।

१६६ । लुप् च ।

जम्बाः फलेऽणो वा लुप् स्यात् । लुग्लुपोर्युक्तवद्भावकतो विशेषः । जम्बूः फलम् । जम्बूः फलानि । लुकि तु जम्बूनि फलानि । अभिधेयस्यैव लिङ्गसंस्थे ।

(क) फलपाकशुषाच्च । यवादीनां प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । यवानां फलानि यवाः । तिलाः । सुदृगाः । व्रीहयः । गोधूमाः ।

(ख) पुष्पफलमूलेषु बहुलम् । विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । करवीरम् । जाती । क्रमुकस्य फलं क्रमुकः । विदार्या मूलं विदारौ । बाहुल्यान्नेह । पाटलम् । आशोकम् पुष्पम् । वैल्वानि फलानि ।

१६७ । हरीतक्यादिभ्यश्च ।

हरीतक्यादेः फले लुप् स्यात् । लुको बाधा । हरीतक्याः फलं हरीतको । हरीतक्यः फलानि । कोषातकी । द्राक्षा । शिफालिका । कण्टकारिका ।

१६८ । कंसौयपरशव्ययोर्यजजौ लुक् च ।

प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) । कंसौयः । उगवादिभ्यो यत् (५।१।२) । परशव्यः । ताभ्यां यजजौ स्याताम् । लुक् च ह्यतोः । कंसौयस्य विकारः कांस्यः । परशव्यस्य विकारः पारशवः । विकारावयवौ प्राग्दीव्यतीयाश्च पूर्णाः ।

इति महामहोपाध्यायश्चीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४१३॥

समाप्तश्च युष्मत्पादः ।

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । प्राग् वहतेष्ठक् ।

तद्वहतीति (४।४।७६) वक्ष्यति । ततः प्रागर्थेषु ठक् वाच्यः ।

(क) तदाहेति माशब्दादिभ्यः । ठक् स्यात् । माशब्दमाह मा-
शब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । प्रभूतमाह प्रामूतिकः । पर्याप्तमाह
पार्याप्तिकः ।

(ख) घृच्छती सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं घृच्छति सौस्नातिकः । “सौस्ना-
तिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।” सौखरात्रिकः ।

(ग) गच्छती परदारादिभ्यः । परदारान् गच्छति पारदारिकः ।
गौरुतल्पिकः ।

२ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अचौर्दीव्यति जयति वा आचिकः । हलेन
दीव्यति खनति जयति जितं वा हालिकः । कुहलेन खनति कीहालिकः ।
अचौर्जितं द्रव्यमाचिकम् । सुदुगरेण जयति मौदुगरिकः । आख्यातार्थेऽपि
विहितस्तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः ।

३ । संस्कृतम् ।

तेन संस्कृतमित्यर्थे ठक् स्यात् । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । उत्कर्षाधानं
संस्कारः ।

४ । कुलत्यकोपधादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तेन्तिङीकम् ।

५ । तरति ।

तेन तरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । टणप्पवेन तरति तार्णप्पविकः । शरप्पवेन तरति शारप्पविकः ।

६ । गोपुच्छाट् ठञ् ।

स्यात् । गोपुच्छेन तरति गोपुच्छिकः । ठक्ठञोः स्वरभेदः ।

७ । नौद्वचष्ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । नावा तरति नाविकः । द्वचः । घटिकः । घटिका स्त्री । बाहुकः । कुम्भिकः । पकारः साहितिकः । नानुबन्धः ।

८ । चरति ।

तेन चरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । चर गतौ भक्षणे च । शाकटिकः । दाधिकः ।

९ । आकर्षात् ठल् । (४९)

अस्माद् ठल् स्यात् । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्षो निकषोपल उच्यते ।

१० । पर्पादिभ्यः छन् ।

पर्येण चरति पर्यिकः । अश्विकः । रथिकः । पित्तान् डीष् । पर्यिकी । अश्विकी । रथिकी । तदुक्तम्—

(क) आकर्षा(षा)त् पर्पादिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात् किशरादेः पितः षडेते ठगधिकारे॥१॥ इति ।

११ । श्वगणाट् ठञ् ।

श्वगणशब्दाट् ठञ् स्यात् । श्वगणेन चरति श्वगणिकः । श्वगणिकी । चकारात् ठञ्पि । श्वगणिकः । श्वगणिका ।

१२ । वेतनादिभ्यो जीवति ।

एभ्यस्तेन जीवतीत्यर्थे ठक् स्यात् । वैतनिकः । वाहिकः । जालिकः । वार्त्तिकः ।

१३ । वस्त्रक्रयविक्रयाट् ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । वस्त्रेण जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयिकः । विगृही-
ताच्च । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

१४ । आयुधाच्छ च ।

छः स्यात् । ठञ्च । आयुधीयः । आयुधिकः ।

१५ । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
औडुपिकः ।

१६ । भस्त्रादिभ्यः छन् ।

स्यात् । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।

१७ । विभाषा विवधवीवधात् ।

आभ्यां छन् वा स्यात् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधिकः विवधिकी ।
वीवधिकः वीवधिकी । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एतौ पर्याहारे वर्त्तन्ते । (50)

१८ । अण् कुटिलिकायाः ।

अस्या अण् स्यात् । कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिको मृगः ।
कौटिलिकी वेश्या ।

१९ । निर्वृत्तेऽक्षद्रूतादिभ्यः ।

एभ्यो निर्वृत्तार्थे ठक् स्यात् । अक्षद्रूतेन निर्वृत्तमाक्षद्रूतिकं वैरम् ।
गातागतिकं प्रेम । जाङ्घोपघातिकं कार्यम् ।

२० । त्वे मम् नित्यम् ।

तन्त्रान्त्रित्वं मप् स्यात् । शुद्धं चान्तं न प्रयुज्यते । पाकेन निर्वृत्तं
पक्त्रिमम् । संस्क्रत्रिमम् । लब्ध्रिमम् ।

(50) पर्याहार उभयतो बहुशिक्षः स्तम्भवाणाः काष्ठविशेषः । विवधो वीवधश्चापि पर्याहारऽन्वभारयो-
रिति विश्वः । पर्याहारश्च मार्गश्च विवधो वीवधौ च तावित्यमरः । A yoke to carry burdens ;—a
highway. अतएव उदविबध इत्यस्य जलप्रयाणपथ इत्यप्यर्थः ।

(क) भावप्रत्ययान्तादिभ्यः वक्तव्यः । कारिमः । पाकिमं फलम् ।
कुट्टिमा भूः । सेकिमा लता । दाहिमम् । दाहिमा । पूर्णिमा ।

२१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।

निर्वृत्तार्थे आभ्यां कक्कनौ स्याताम् । आपमित्यकं धनम् । याचितकं
मण्डनम् । अपमित्येति मेढो ल्यप् ।

२२ । संसृष्टे ।

अत्र यथाविहितं स्यात् । दध्ना संसृष्टमेकीभूतं दाधिकमवम् ।
गौडिकं पयः ।

२३ । चूर्णादिनिः ।

चूर्णेन संसृष्टा चूर्णिनोऽपूपाः ।

२४ । लवणालुक् ।

लवणशब्दात् संसृष्टार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लवणः सूपः ।

२५ । मुद्गादण् ।

मुद्गेन संसृष्टा मौद्गी यवागूः ।

२६ । व्यञ्जनै रूपसिक्ते ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं ठक् स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।

२७ । ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।

एभ्यो वर्त्तत इत्यर्थे ठक् स्यात् । ओजसा वर्त्तते ओजसिकः । साहसिकः ।
आम्भसिकः । तेनेति निवृत्तम् ।

२८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।

तदिति द्वितीयासमर्थ्यात् प्रत्यनुपूर्वादीपादे वर्त्तत इत्यर्थे ठक् स्यात् ।
प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । तां प्रातिकूलिकीं
मत्वेति भट्टौ । “आनुकूलिकतया हि नराणाम्” । इह प्रतीपादयः
क्रियाविशेषणानि । क्रियायाश्च साध्यत्वेन तद्विशेषणानामपि साध्यत्वात्

कर्मणि द्वितीया (२।३।२) । क्रियायाच्चासत्त्वभूतत्वात् सामान्यलिङ्गेन विना विशेषणस्य निर्देष्टुमशक्यत्वात्पुंसकलिङ्गतेति न्यायः । तदिति वर्त्तते यावत् तस्य धर्म्यम् (४।४।४७) ।

२६ । परिमुखञ्च ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः सेवकः । चकारात् पारिपार्श्विकः ।

३० । प्रयच्छति गर्ह्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । अल्पकालत्वाच्च गच्छ निन्द्यम् । तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिको धनी ।

(क) ठकि वृहेर्वृधुषिभावश्च । वृहिं गर्ह्यां प्रयच्छति वार्धुषिकः ।

३१ । कुसौददशैकादशात् छन्ष्टचो ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । कुसौदं गहं प्रयच्छति कुसौदिकः (५१) । एकादशार्थान् दश प्रयच्छति दशैकादशिकः । दशैकादशिकौ ।

३२ । उञ्छति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । शाकानुञ्छति शाकिकः । वादरिकः ।

३३ । रञ्जति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । समाजं रञ्जति सामाजिकः । सात्रिवेशिकः ।

३४ । शब्ददर्दुरं करोति ।

आभ्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् । शाब्दिकः पटहञ्छात्रो वा । दार्दुरिकः कुलालः ।

३५ । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।

एभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् । स्वरूपस्य तत्पर्यायाणां तद्विशेषणानाञ्च ग्रहणम् । पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मातृस्थिकः । मैनिकः । मादगुरिकः । शाकुलिकः । प्रौष्ठिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । शौकरिकः ।

(५१) छन्ष्टचोः स्त्रे विशेषः । ज्ञुत्यादिर्निवृत्तिमिति (४।१।१८७) छन्नस्य आद्युदात्तः । छन्नस्यस्त्रीदात्तः । चित्तान् (४।१।१८९) ।

३६ । परिपन्थश्च तिष्ठति ।

परिपन्थशब्दोऽव्ययीभावः । अतएव निपातनात् साधुः । तत् तिष्ठति चकारादन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः ।

३७ । मायोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।

एभ्यो धावत्यर्थे ठक् स्यात् । माथः पन्थाः । तदुत्तरपदात् । दण्डमाथं धावति दण्डमाधिकः । पदवी पादविकः । अनुपदमानुपदिकः ।

३८ । आक्रन्दाट् ठञ्च ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । ठक् च । आक्रन्दिकः । (५२)

३९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति ।

पदान्ताद् गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । प्रातिपदिकम् ।

४० । प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ।

एभ्यष्ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिको वक्त्रभः । आर्थिकः । लालामिकः ।

४१ । धर्मं चरति ।

धार्मिकः ।

(क) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ।

४२ । प्रतिपथमेति ठञ्च ।

प्रतिपथादेतीत्यर्थे ठण्ठकौ स्याताम् । प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ।

४३ । समवायान् समवैति ।

पर्यायग्रहणमत्र । समूहवाचिभ्योऽत्रार्थे ठक् स्यात् । सामवायिकः । सामुदायिकः । सामूहिकः ।

(५२) ठञ्ठकोः स्त्रे विशेषः । ठञ्नी जित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः (६।१।१८०) । ठग्नः कित इति (६।१।१८५) अनीदात्तः ।

४४ । परिषदो ग्यः ।

स्यात् । परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

४५ । सेनाया वा ।

ग्यः स्याद्वा । सेनां समवैति सैन्यः । पक्षे ठक् । सैनिकः ।

४६ । संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।

संज्ञा चेल् ललाटकुक्कुटीभ्यां पश्यत्वर्थे ठक् स्यात् । अर्थनियमश्चात्र संज्ञा । न रुद्धिः । य एव ललाटमात्रं दूरात् पश्यति नतु कार्यं व्याप्रियते स लालाटिकः सेवकादिः । य एवाविचित्रदृष्टिः कुक्कुटीपादपतनयोग्यमल्प-
देशं पश्यन् याति स कौक्कुटिकस्तपस्वरादिः ।

४७ । तस्य धर्म्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । धर्म्यं न्याय्यमाचार इत्यर्थः । शुल्कस्य धर्म्यं शौल्किकम् । आपणिकम् ।

४८ । अण् महिष्यादिभ्यः ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् मूल्यम् । पौरोहितम् । प्राजापतम् ।

४९ । ऋतोऽञ् ।

ऋदन्तादञ् स्यात् । होतुर्धर्म्यं होत्रम् । औदगात्रम् ।

(क) नृनराभ्याश्च । नु नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी । जातिशब्दोऽय-
मित्यागमः ।

(ख) विशसितुरिङ्लोपश्च । वैशस्त्रम् ।

(ग) विभाजयितुर्णिङ्लोपश्च । वैभाजित्रम् ।

५० । अवक्रयः ।

तस्यावक्रय इत्यर्थे ठक् स्यात् । शुल्कस्यावक्रयः पारिभाषिकं मूल्यं
शौल्किकः पिण्डः । आपणिकः ।

५१ । तदस्य पण्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । मोदकाः पण्यमस्य मौदकिकः । आपूपिकः ।

५२ । लवणाट् ठञ् ।

लवणं पण्यमस्य लावणिकः ।

५३ । किशरादिभ्यः षन् ।

५४ । शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।

किशरादेर्गन्धद्रव्यवाचकात् षन् स्यात् । तदस्य पण्यम् (४१८।५१) ।
किशरिकः । किशरिकी । शलालुकः । पचे ठक् । शलालुकः । पण्यमिति
निवृत्तम् । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मै दीयते (४१८।६६) ।

५५ । शिल्पम् ।

अत्र ठक् स्यात् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।

५६ । मण्डुकभर्भरादस्यन्यतरस्याम् ।

आभ्यामण् वा स्यात् । तदस्य शिल्पम् । मण्डुकः । भर्भरः । पचे
मण्डुकिकः । भर्भरिकः ।

५७ । प्रहरणम् ।

अत्र ठक् स्यात् । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । धानुष्कः ।
चाक्रिकः । पाशिकः ।

५८ । परश्वधाट् ठञ् च ।

परश्वधाट् ठञ्ठकौ स्याताम् । पारश्वधिकः । खरे भेदः ।

५९ । शक्तिषष्ट्योरीकक् ।

आभ्यामीकक् स्यात् । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः ।
याष्टिकी ।

६० । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः ।
अस्तिनास्तीति शब्दौ तिङन्तावित्येके । तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातावित्यन्ये ।

६१ । शीलम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आक्रोशिकः ।
कारुणिकः ।

६२ । छत्रादिभ्यो णः ।

छादनं छत्रं शीलमस्य च्छात्रः । शैचः । तापसः । चुरा चौरः ।

६३ । कर्माध्ययने वृत्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । एकमन्यदध्ययनेऽपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य
ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । तद्वितार्थ इति (२।१।५१) समासः । ऐकरूपिकः ।
ऐक्यन्यिकः ।

६४ । बह्वचपूर्वपदाट् ठच् ।

बह्वचपूर्वाद् ठच् स्यात् पूर्वार्थे । द्वादशान्यिकः । त्रयोदशयन्यिकः ।

६५ । हितं भक्षाः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अपूपा हितमस्मै आपूपिकः । औदनिकः । मौद-
किकः । हितयोगे चतुर्थी ।

६६ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । नियुक्तं कल्पितमयभोजनमस्मै दीयते आय-
भोजनिकः । प्राथमकल्पिकः ।

६७ । श्राणामांसौदनाट् टिठन् ।

आभ्यां पूर्वार्थ एव टिठन् स्यात् । इकार उच्चारणार्थः । श्राणिकः ।
मांसौदनिकः । विगृहीताच्च । मांसिकः । औदनिकः । मांसिकी ।

६८ । भक्तादस्मन्यतरस्याम् ।

वा स्यात् । भक्तमस्मै दीयते भक्तः । भाक्तिको वा ।

६९ । तत्र नियुक्तः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्वारे नियुक्तो दीवारिकः । शौल्लिकः । तत्रेति वर्त्तते
यावत् तद्वद्वति (४।४।७६) ।

७० । अगारान्ताट् ठन् ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । भाण्डागारिकः । केवलाद् ठगेव ।
आगारिकः ।

७१ । अध्यायिन्यदेशकालात् ।

अदेशकालाच्चाध्यायिन्यर्थे ठक् स्यात् । श्मशानेऽधीते श्मशानिकः ।
चातुष्पथिकः । अकालात् । चातुर्दशिकः । आष्टमिकः । शास्त्रे निषिद्धौ
देशकालौ प्रकृती ।

७२ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।

एभ्यो व्यवहरत्यर्थे ठक् स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।

७३ । निकटे वसति ।

निकटाद् वसत्यर्थे ठक् स्यात् । नैकटिको भिक्षुः ।

७४ । आवसथात् छल् ।

आवसथे वसति आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्णोऽधिकारः ।

७५ । प्राग्घिताद् यत् ।

(५।१।५) तस्मै हितमित्यतः प्राग्घेषु यद् वेदितव्यः ।

७६ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।

तद्वहतीत्यर्थे रथादे र्यत् स्यात् । द्वौ रथौ वहति तद्वितार्थे (२।१।५१) द्विगु-
समासः । द्विरथः । त्रिरथः । केवलात्तु रथाद् यतोऽसिद्धिरिति स्मृतिः (५३) ।
युग्यः । प्रासङ्गः ।

७७ । धुरो यड्ठकौ ।

स्याताम् । धुरं वहति धुर्यः । धौरियः ।

(५३) एतच्च काशिकादिविरुद्धम् । रथं वहति रथ्य इति काशिकीदाहरणात् । रथ्यो घोडा रथस्य
य इत्यमराच्च । तथाच माघे मूर्धस्थ रथ्याः परितः स्फुरन्तीति ।

७८ । खः सर्वधुरात् ।

स्यात् । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः । योगविभागादुत्तरधुरीणदक्षिण-
धुरीणौ चेत्येके । धुरीणश्चेत्यन्ये ।

७९ । एकधुराल्लुक् च ।

एकधुरात् खस्य लुक् स्यात् । अवनञ्च । एकधुरः । एकधुरीणः ।

८० । शकटादण् ।

शकटं वहति शाकटः । द्वैशकटः ।

८१ । हलसौराट्ठक् ।

हालिकः । द्वैहलिकः । सैरिकः । द्वैसीरिकः । त्रैसीरिकः ।

८२ । संज्ञायां जन्धाः ।

नास्मि जन्धाः स्युः । जनीं वधूँ वहन्ति जन्धा जामातुर्वयस्याः ।

८३ । विध्यत्यधनुषा ।

तद् विध्यतीत्यर्थे कर्मणो यत् स्यान् न चेद् धनुः करणं भवति । पादौ
विध्यति पद्यः पाषाणः । ऊरव्याः कण्टकाः । नेह । चौरं विध्यति धानुष्कः ।

८४ । धनगणं लब्धा ।

आभ्यां लब्धेत्यर्थे यत् स्यात् । धनं लब्धा धन्यो बालकः । गण्यो सृगः ।
लब्धेति ढन् ।

८५ । अन्नासः ।

अन्नं लब्धा आन्नच्छात्रः ।

८६ । वशं गतः ।

वशाद् गत इत्यर्थे यत् स्यात् । “वश्यः सर्वो जनः स्त्रीणाम् ।”

८७ । पदमस्मिन् दृश्यम् ।

द्रष्टुं शक्यात् पदादधिकरणे यत् स्यात् । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्ममः ।
पद्यः पन्थाः ।

८८ । मूलमस्यावर्हि ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । मूलमेषामावर्हि (५४) कोमलत्वाद ग्रहण-
मात्रेणोत्पटति मूल्या सुदगाः । वृह उदयमे ।

८९ । संज्ञायां धेनुष्या ।

इयं नान्नि निपात्यते । धेनुष्या गौ मंहिषी वा यावद् या दुग्ध-
वन्धके स्थिता ।

९० । गृहपतिना संयुक्ते अग्रः ।

गृहपतिशब्दान्नि अग्रः स्यात् । गार्हपत्योऽग्निमेदः ।

९१ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थ्यतुल्यप्राप्य-
वङ्गानाम्यसमसमितसम्मितेषु ।

नावाद्यष्टकात् तार्थ्यादौ यत् स्यात् । नावा तार्थ्यं नाव्यम् । “नाव्यं पयः
केचिदतारिषुर्भुजैः ।” वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यो धर्म्यो भोगः ।
विषेण वध्यो विष्यः शत्रुः । मूलेन अनाम्य मनभिभवनीयं मूल्यं क्षेत्रम् । मूलेन
समो मूल्यः पटो जातः । सीतया समितं सीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।
तुलया सम्मितं तुल्यं कनकम् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः ।
(२।१।७२, वा) बहुसीत्यम् ।

९२ । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।

एभ्योऽनपेते यत् स्यात् । धर्मादनपेतो धर्म्यो नृपः । पथ्यम् । अर्थ्यम् ।
न्याय्यम् ।

९३ । कन्दसो निर्मिते ।

कन्दसोऽत्र यत् स्यात् । कन्दसा इच्छया निर्मितं कन्दसं जगत् ।

९४ । उरसोऽण् च ।

उरसा निर्मित औरसः पुत्रः । यच्च । उरस्यः ।

६५ । हृदयस्य प्रियः ।

हृदयात्-प्रिय इत्यर्थे यत् स्यात् । हृदयः । पुतेऽनभिधानम् ।

६६ । बन्धने चर्षौ ।

ऋषौ वेदे हृदयाद् यत् स्याद्वन्धने मन्ते । हृदयस्य बन्धनं हृदयो वशी-
करणमन्तः ।

६७ । मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।

मतादेः करणादौ यत् स्यात् । मतस्य करणं मत्वम् । जनस्य जल्यो
जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । द्विहल्यः ।

६८ । तत्र साधुः ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । सामसु साधुः सामन्त्यो विप्रः । ब्रह्मण्यः । कर्मण्यः ।
वंश्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा ।

६९ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।

एभ्यः खञ् स्यात् । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व-
जनीनः ।

१०० । भक्तासुः ।

भक्ते साधवो भक्तास्तण्डुलाः ।

१०१ । परिषदो ग्यः ।

परिषदि साधुः पारिषद्यः । णोऽपीष्यत इति जयादित्यः । पारिषदः ।

१०२ । कथादिभ्यः षक् ।

कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । वार्त्तिकः ।

१०३ । गुडादिभ्यः षञ् ।

गुडे साधुर् गौडिक इक्षुः । कौल्याषिका यवाः । सांयामिको भटः ।
प्रावासिको वणिकः ।

१०४ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृञ् ।

एभ्यः साधौ दृञ् स्यात् । पथि साधु पाथियम् । आतिथियम् । वासतेयम् ।
वासतेयौ । स्वापतेयं धनम् ।

१०५ । सभाया यः ।

स्यात् । सभायां साधुः सभ्यः ।

१०६ । ढञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१०७ । समानतीर्थे वासी ।

समानतीर्थात् तत्र वासीत्यर्थे यः स्यात् । सतीर्थाच्चैकगुरवः । तीर्थे ये
(६।३।८७) इति सभावः । तीर्थे दर्शनं गुरुत्वं ।

१०८ । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।

अत्रार्थे यः स्यात् । समानोदर्यां भ्राता ।

१०९ । सोदराद् यः ।

अस्माद् यः स्यात् । समानोदरे शयितः सोदर्यः । विभाषोदर (६।३।८८)
इति समानस्य सभावः । इहेदानीमापादपरिसमाप्तेऽच्छन्दोऽधिकारः ।
तत्रापि भवार्थे । (५५)

११० । सगर्भसयूथसनुताद् यन् ।

स्यात् । सगर्भां भ्राता । सयूथो वत्सः । सनुत्यः प्रसादः ।

१११ । अग्राद् यत् ।

स्यात् । अग्रम् ।

११२ । घञ्छौ च ।

स्याताम् । अग्रियम् । अग्रियम् ।

(५५) The Sutras omitted here by the author are the following :—

११० । भवे च्छन्दसि । १११ । पाथोनदीभ्यां यण् । ११२ । विशन्तिमवग्राहणम् । ११३ । सोतसो
विभाषा आङ्ग्यौ । ११४ । तुयाद् घञ् । ११५ । वहिषि दत्तम् । ११६ । रचोयान्तां हननी ।

११८ । समुद्राद्वाद् घः ।

आभ्यां घः स्यात् । समुद्रियम् । अभ्रियम् । कृद्य । समुद्रीयम् । अभ्रीयम् ।

१२० । दूतस्य भागकर्मणौ ।

अस्माद् यत् स्यात् । दूत्वम् ।

१२८ । मत्वर्थे मासतन्वोः ।

आभ्यां यत् स्यात् । नभांसि यत्र सन्ति नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । तेजस्या तनुः ।

१२६ । मधो जं च ।

माधवो मांसः । तथा

(क) लुगकारेकाररेफाद्येति वक्तव्यम् । लुक् । मधु अत्रास्ति मधुर्मांसः । अकारः । इट् अत्रास्ति इषः । जर्क् अस्मिन्नस्ति जर्जो मांसः । इकारः । शुगस्मिन्नस्ति शुचिर्मांसः । रेफः । शुक्रो मांसः ।

१४१ । नक्षत्राद् घः ।

नक्षत्रियम् । कृद्य । नक्षत्रीयम् ।

१४२ । सर्वदेवात् तातिल् ।

१४३ । शिवशमरिष्टस्य करे ।

एभ्यः करे स्यात् तातिल् । शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

१२२ । रिवतीजयतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । १२३ । असुरस्य स्वम् । १२४ । मायायामण् । १२५ । तद्वानासा-
मुपधानो मन्त्र इतीटकासु लुक् च मतोः । १२६ । अग्निमानण् । १२७ । वयस्यासु मूर्धो मतुप् ।
१२८ । योजसोऽहनि यत्स्वी । १२९ । विशेष्यद्वादि भेदाद् यल् । १३० । ख च
१३१ । पूर्वैः कृतमिगयी च । १३२ । अग्निः संस्तुतम् । १३३ । सप्तसेण सन्धितौ घः । १३४ । मती च
१३५ । सीममर्हति घः । १३६ । मये च । १३७ । मघोः । १३८ । वसोः समुह्ये च ।

अमी शब्दाश्चान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति त्रिकाण्डे (56)
भागुरिनिबन्धनाद्वा ऽव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दत्वाद्वा सर्वथा भाषायां साधवः ।

१४४ । भावे च ।

छन्दःसूत्रम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्तश्च ठक्पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च ॥

(56) So त्रिकाण्ड is the name of the lexicography by भागुरि. Says मृदुधर in his
अर्थविहति—“त्रिकाण्डे कौषविंशे भागुरेरेवाचार्यस्य यदीदां निबन्धनं तच्चाद्य ।”

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्राक् क्रौताच्छः ।

क्रौतात् प्राग् हितं प्रकृतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे क्त्वा वाच्यः ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उवर्णान्ताद् गवादेऽपवादः । यत् स्यात् । शङ्ख्यं दारु । चरव्या
स्तण्डुलाः । कमण्डलव्या सृत् । सक्तव्या धानाः । गवादेः । गव्यम् ।

(1) नाभि नभश्च । नाभ्यर्था प्रकृतिः । नभ्यं काष्ठम् ।

(2) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः । शुने हितं शुन्यं शून्यं वा ।

(3) ऊधसोऽनङ् च । ऊधसो यद्व्यादनडादेशश्च । ऊधन्यः । (1)

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

कम्बलान्नि यत् स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । हविर्वाचिनः । आमिष्यमामिषीयं वा दधि ।
पुरोडाशं पुरोडाशीयं वीषधम् । हविःशब्दाद् गवादिपाठान्नित्यं यत् ।
हविष्यम् । अपूपादेः । अपूप्यमपूपीयं वा । तण्डुल्यं तण्डुलीयं वा ।
अन्नविकारिभ्यश्च । सुरीयाः सुर्या (2) वा तण्डुलाः ।

(1) अथ सक्तव्या यवाः । पशव्यं वनम् । वधुभ्यो हितं वधव्यं सृष्टमिति कविदधिकः पाठः ।
परन्त्वर्थविज्ञतौ छेदानि प्रायशो दृश्यन्ते । नतु मूलम् ।

(2) सुरायै हिता इति विग्रहः । नभकुङ्कुरमिति (८।२।७८) न दीर्घः ।

५ । तस्मै हितम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वत्सेभ्यो हितं वत्सीयं नववृणम् ।
पशव्यम् । गव्यम् । पटव्यम् ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

स्यात् । दण्डेभ्यो हितं दण्डग्रम् । कर्णम् । तालव्यम् । नाभ्यं तैलम् ।
ओष्ठम् । मूर्धन्यम् ।

(क) रथाच्च । रथाय हिता रथ्या प्रतोली ।

७ । खलयवमाप्रतिलवृषब्रह्मणश्च ।

एभ्यो हिते यत् स्यात् । खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माथ्यम् ।
तिल्यम् । वृथ्यम् । ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यो राजा ।

८ । अजाविभ्यां थ्यन् ।

आभ्यां हिते थ्यन् स्यात् । अजथ्या भूमिः । अविथ्या ।

९ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदान् खः ।

एभ्यो हिते खः स्यात् । आत्मन्निति नकारोच्चारणमवधिज्ञापनार्थम् ।
आत्मने हितमात्मनीनम् । “क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते” । मातृभोगीणः ।
आचार्यादणत्वञ्च (४।१।४८, वा) । आचार्यभोगीनः । स्वभोगीनः । भोगः
शरीरमिति वृत्तिः ।

(क) पञ्चजनाच्च । खः स्यात् । “गायनवादकनर्तकदासीभण्डरतः (३)
खलु पञ्चजनीनः ।”

(ख) सर्वजनाद् ठञ् खञ् । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ।

(ग) महाजनान्नित्यं ठञ् । महाजनिकः ।

विश्वजनादेः कर्मधारयादभिधानम् । तेन षष्ठीसमासादौ न भवति ।
विश्वजनीयमिति ।

(३) भण्डि परिभाषणे पचाद्यच् । भण्डः परिहासचतुरः । गायनवादकनर्तकदासीभण्डेषु रत इत्यर्थः ।
भण्ड is a buffoon.

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ ।

आभ्यां हिते णठञौ स्याताम् ।

(क) तत्र सर्वास्यस्य वा वचनं कर्त्तव्यम् । सार्वः । सर्व्वीयः ।

(ख) पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु ठञ् । पौरुषेयो वधादिः ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

आभ्यां हिते खञ् स्यात् । माणवीनः । चारकीणः ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

विकृतार्थं यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् तदर्था प्रकृतिष्वेद् वाच्या भवति ।

अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । यूपीयं दारु । शङ्खव्यम् । पिचव्यः कार्पासः । (४)

१३ । कृदिरुपधिवलेर् ठञ् ।

एभ्यस्तदर्थायां प्रकृतौ ठञ् स्यात् । क्वादिषेयाणि ढणानि । उपधेः स्वार्थे ढञिति स्मृतिः । औपधेयं रथदारु । बल्यर्थास्तण्डुला बालेयाः ।

१४ । ऋषभोपानहोर्जाः ।

आभ्यां तथैव जाः स्यात् । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यं चर्म ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मणो विकृतेरञ् स्यात् तदर्थायां प्रकृतौ । वार्ध्रम् । वारत्नं चर्म । (५)

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

अचार्थद्वये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् सम्भवेत् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादोऽस्यां भूमौ सम्भवेत् प्रासादीया भूमिः ।

१७ । परिखाया ढञ् ।

अस्याः प्रागर्थे ढञ् स्यात् । पारिखेयी भूमिः । कृत्यतौ पूर्णावधी ।

(४) पित्तुमूलः, cotton.

(५) चर्मरज्जुः Leather rope, नदी वाह्यं वरता आदित्यसरः—i. e. a thong.

१८ । प्राग् वते ठञ् ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति (५।१।११५) रित्यतः प्रागर्थेषु ठञ् वेदितव्यः । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । साम्तिकम् ।

१९ । आऽर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट् ठक् ।

अभिविधावाङ् । तदर्हतीति (५।१।६३) पर्यन्तेषु क्रीतं निमित्तमीश्वरो-
विदितो वापस्तदस्मिंस्तद्वहतिवहत्यावहति सन्भवत्यवहति पचति सोऽस्य तदस्य तद-
र्हतीत्यर्थेषु ठग् वक्तव्यः । नैष्किकः । गोपुच्छादेः पर्युदासात् प्राग् वते ठञेव
(५।१।१८) । गोपुच्छिकः । साम्तिकः । प्रास्थिकः । स्वरे भेदः ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

निष्कादेरसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकः । निष्क । पण ।
मास । द्रोण । षष्टि । पाद । समासे तु ठञेव स्यात् । द्विनैष्किकम् ।
अतएवासमासग्रहणात् पूर्वत्र तदन्तविधिः । तेन गव्यमतिगव्यम् । दन्त्यं
राजदन्त्यमित्यादि । इत उत्तरञ्च—

(क) प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति स्मृतिः । पारा-
यणिकः । द्वैपारायणिकः ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

शतादार्हीयार्थेषु ठन्यतौ स्याताम् । कनो बाधा । शत्यः अश्वः ।
शतिकः कम्बलः । शतिकं वासः । शत्यं वा । अशते किम् ? शतमध्यायाः
परिमाणमस्य शतकं निदानम् । शतकं काव्यम् । शतमेव ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

संख्याया आर्हीयेषु कन् स्यात् । पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अ-ति-
शदन्तायाः किम् ? साम्तिकः । पाञ्चाशत्कः । डतेरप्रतिषेधः । कतिकः ।

२३ । वतोरिड् वा ।

वतोः संख्यायाः कन इड् वा स्यात् । तावतिकः । तावत्को वा ।

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।

योगविभागोऽत्र क्रियते । आभ्यामाह्नीं येषु कन् स्यात् । विंशतिकः ।
त्रिंशत्कः । असंज्ञायां ड्वुन् । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्धितीति
(६।४।१४२) टिलोपः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

कंसात् परिमाणादाह्नीं येषु टिठन् स्यात् । कंसिकः पटः । कंसिकी ।
इकार उच्चारणार्थः ।

(क) अर्द्धाच्च । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

(ख) कार्षापणाद्वा प्रतिरादेशश्च । कार्षापणिकः । प्रतिको वा ।

२६ । शूर्पादजन्यतरस्याम् ।

शूर्पादज् वा स्यादाह्नीं येषु । शोर्षं शोर्षिकं वा ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

एभ्य आह्नीं येष्वण् स्यात् । शतमानम् । विंशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

२८ । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।

अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोद्याह्नीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्द्धकंसेन क्रीतमध्यर्द्धकंसम् ।
द्विगोः । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । असंज्ञायां किम् । पाञ्चकपालिकः ।

२९ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।

(क) सुवर्णशतमानयोश्च ।

एतदन्तात् पूर्वको लुग् वा स्यात् । अध्यर्द्धकार्षापणम् । अध्यर्द्धकार्षापणिकं
वा । द्विकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणं वा । अध्यर्द्धसहस्रम् । अध्यर्द्धसहस्रं वा ।
संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५) । अध्यर्द्धसुवर्णम् ।
अध्यर्द्धसौवर्णिकं वा । अध्यर्द्धशतमानम् । अध्यर्द्धशतमानं वा । द्विसुवर्णं द्विसौ-
वर्णिकं वा । द्विशतमानं द्विशतमानं वा । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः
(७।३।१७) ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

(क) बहुपूर्वाच्च ।

द्वादिपूर्वान्निष्कादाहीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विनिष्कं द्विनैष्किकं वा ।
त्रिनिष्कं त्रिनैष्किकं वा । बहुनिष्कं बहुनैष्किकं वा ।

३१ । विस्ताच्च ।

विस्ताच्च तथा स्यात् । द्विविस्तं द्विवैस्तिकं वा । त्रिविस्तं त्रिवैस्तिकं वा ।
बहुविस्तं बहुवैस्तिकं वा ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

अस्मादाहीयस्य लुग्विषये खः स्यात् । अर्धविंशतिकीनम् । द्विविं-
शतिकीनम् ।

३३ । खार्या ईकन् ।

लुको विषये खार्या ईकन् स्यात् । अर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ।

(क) काकिण्याश्च । अर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ।

(ख) केवलाभ्याश्च । खारीकम् । काकिणीकम् ।

३४ । पणपादमाषशताद् यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । अर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् ।
अर्धमाष्यम् । अर्धशल्यम् ।

३५ । शाणाद्वा ।

शाणाद् यद्वा स्यात् । अर्धशाण्यम् । पक्षे ठजो लुगिव । अर्धशाणम् ।
द्विशाणम् ।

(क) शताच्च । अर्धशल्यम् । अर्धशतं वा । द्विशल्यम् । द्विशतं वा ।

३६ । द्वित्रिपूर्वादण् च ।

द्वित्रिपूर्वाच्चाणादण् यच्च वा स्यात् । द्वैशाणं द्विशाण्यं वा । लुक् च ।
द्विशाणम् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

अत्रार्थे प्राग्वते षष्ठादयस्त्रयोदश प्रत्यया वेदितव्याः । सप्तत्वा क्रीतं सामतिकम् । नैष्किकम् । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । शत्यं शतिकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः (५।१।२२) कन् । द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

संयोग आकस्मिकः सम्बन्धः । शुभाशुभसूचक उत्पातः । अत्रार्थे षष्ठादयो वेदितव्याः । शतस्य निमित्तमधमर्णेन संयोगः शत्यः शतिकः । सहस्रस्य निमित्तं दक्षिणाक्षिस्यन्दनं साहस्रम् ।

(क) वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यश्च । शमनकोपनयोरभिधानम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । सान्निपातिकम् ।

३९ । गोद्वयोः संख्यापरिमाणाश्वादे र्यत् ।

गोशब्दाद् द्वयश्च निमित्तार्थे यत् स्यात् । ठवादेर्वाधा । गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गयः (६) । द्वयः । धन्यः । स्वर्ग्यः । यशस्यम् । आयुष्यम् । संख्यादेर्निषेधः किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः । प्रास्थिकः । अश्वदिर्गणः । आश्विकः । हास्तिकः ।

४० । पुत्राच्छ च ।

पुत्राच्छः स्याद् यच्च । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्रः ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवौभ्यामणजौ ।

आभ्यां निमित्तार्थे यथासंख्यमणजौ स्याताम् । सार्वभौमः । अनुश्रुति-कादिः (७।१।२०) । पृथिव्या निमित्तं पार्थिवः ।

४२ । तस्येश्वरः ।

अत्रार्थे ताभ्यां तौ स्याताम् । सर्वभूमीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

(६) 'मेषराशे मनिवारपञ्चको मोर्विनाशसूचक उत्पातो वा गयः । तथा धन्या वदस्यो धन-विनाशसूचिकस्यैः । 'यथा' वदस्यो मुद्गवर्जितानामेकं सप्तौ निर्वहता प्रयातौ'ति । एवं लघ्वे वतुर्वहो धन्या । तत्र तातस्य धनशक्तिकरीत्यर्थः' — इति सृष्टिधरः ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

अत्रार्थे ताभ्यामणञो स्याताम् । सार्वभौमः । पार्थिवः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

आभ्यां तत्र विदित इत्यर्थे ठञ् स्यात् । लौकिकः । “स रामः सार्व-
लौकिकः” । अनुगतिकादिः (७।३।२०) ।

४५ । तस्य वापः ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रस्यस्य वापः चेत्वं प्रास्थिकम् ।
द्वौणिकम् । उष्यतेऽस्मिन्निति वापः ।

४६ । पात्रात् ठन् ।

स्यात् । पात्रस्य वापः चेत्वं पात्रिकम् । पितृवान् डोप् । पात्रिको
भूमिः ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धरायलाभशुल्कोपदा दीयते ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पञ्चास्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुल्क
उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः ।

(क) चतुर्थ्यर्थे चोपसंख्यानम् । शतमस्मै वृद्धरादिकं दीयते शत्यो विप्रः ।

४८ । पूरणार्द्धाट् ठन् ।

पूरणान्तादर्द्धाच्च ठन् स्यात् । द्वितीयो वृद्धरादिरस्मिन् दीयते
द्वितीयिकः । पञ्चमिकः । अर्हिकः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

भागशब्दाद् यट्ठनो स्याताम् । भागो वृद्धरादिरस्मिन् दीयते भाग्यः ।
भागिकः ।

५० । तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

वंशादेः परस्माद् भारादर्थवत्त्वे ठक् स्यात् । वंशभारं हरति वहति
आवहति उत्पादयति वा वांशभारिकः । वात्स्यजभारिकः ।

५१ । वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । वस्त्रं हरति वहत्यावहति वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।

५२ । सम्भवत्यवहरतिपचति ।

एषु यथाविहितं स्यात् । प्रस्थं सम्भवति पचति वा प्रास्थिकः कटाहः ।
खारीतः । प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । संहरणमवहारः ।

(क) पचतौ द्रोणादण् च । द्रोणं पचति द्रोणः कटाहः । द्रोणी
द्रोणिकी वा स्थाली ।

५३ । आदकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यः पूर्वार्थेषु खो वा स्यात् । आदकं सम्भवत्यवहरति पचति वा
आदकीना । आदकिकी वा । आचितीना । आचितिकी वा । पात्रीणा
पात्रिकी वा ।

५४ । द्विगोऽष्टञ्च ।

द्विगोः पूर्वार्थेष्व्वादकाद्यन्तात् षन् वा स्यात् । खञ्च । षित्त्वान् डीप् ।
द्विगदिकी द्विगदकीना वा । द्विगचितिकी द्विगचितिना वा । पच्चे ठञ् ।
तस्याध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । द्विगदकी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् ।
द्विगचिता ।

५५ । कुलिजालुक्खौ च ।

द्विगोः कुलिजालुक्खौ वा स्याताम् । चकारात् षञ्च । द्विकुलिजी (७) ।
द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी वा । पच्चे ठञ्ः श्रुतिरेव । द्विकुलिजिकी ।

५६ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पञ्चांशा वस्त्रानि भृतयो वाऽस्य पञ्चकः ।
शत्यः । शतिकः । सप्तकः ।

(७) द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् । सुद्रितकाशिकायान् द्विकुलिजेति टाप् इत्यनेन । स सुद्राकर-
सप्त इति प्रतिभाति ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रथमासमर्थात् परिमाणार्थे यथाविहितं स्यात् । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । खारीकः । वार्षशतिको यागः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः । इह द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्येति ठञोऽध्यर्द्धपूर्वेति (५।१।२८) लुक् । सोऽस्येति प्रकृतेः पुनस्तदस्येति निर्देशात् पुनठञ् । तस्य च विधान-
सामर्थ्यादलुगिति जयादित्यः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७।३।१५) चेत्युत्तर-
पदवृद्धिः । द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । त्रिसप्ततिकः ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

संख्यावाचिनः पूर्वार्थे यथाविहितं स्यात् । संज्ञायां स्वार्थे विधिः । पञ्चैव पञ्चका नकुलाः । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । सूत्रे । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् ।

५९ । पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य- शौतिनवतिशतम् ।

पङ्क्त्यादयः साधवः स्युः । सहस्रादिवत् संज्ञाशब्दा एते । द्वौ पञ्चतौ पङ्क्तिः । द्वौ दशतौ विंशतिरित्यादि व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तदुक्तं भाष्ये
अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्विति ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गं वा ।

एतौ वर्गे निपात्येते वा । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्व वर्गः । पञ्चे कन् ।
पञ्चकः । दशद्व वर्गो दशको वा ।

६१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६२ । विंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ।

आभ्यां ब्राह्मणे वाच्ये ङण् स्यात् । विंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रिंशानि
ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ।

६३ । तदर्हति ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । कृत्रमर्हति च्छात्रिकः । शल्यः । शतिकः ।
तदिति वर्त्तते प्रागुत्तरपथात् (५।१।७७) ।

६४ । क्लेदादिभ्यो नित्यम् ।

क्लेदादेर्नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । क्लेदिकः । भेदिकः । नित्य-
मिति क्रियाविशेषणम् ।

६५ । शीर्षच्छेदाद् यच्च ।

अस्मात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्यात् । ठक् च । शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिको
वा । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसो निपातनाच्छीर्षादेशः ।

६६ । दण्डादिभ्यो यः ।

एभ्यो यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । वध्यः । कण्ठयः । मधुपर्क्यः ।
युग्यः । कश्यः । धन्यः ।

६७ । कृन्दसि च ।

कृन्दः सूत्रम् ।

६८ । पात्राद् घञ्च ।

पात्राद् घञ् स्यात् । यच्च । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्रयः ।

६९ । कड़ङ्गरदक्षिणाच्छ च । (८)

आभ्यां कः स्याद् यच्च । कड़ङ्गरमर्हति कड़ङ्गरीयो वृषः । कड़ङ्गर्यः ।
दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

७० । स्थालीविलात् ।

अस्माच्छः स्याद् यच्च । 'स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयाः स्थालीविल्या
वा तण्डुलाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(८) मतान्तरे कड़ङ्गरशब्दोऽयम् । तथाच हरदत्तः—कड़ मदे । कड़तीति कड़ः । कड़ं करोतीत्यत
एव निपातनात् खञ् । कड़ं करो माषसुदगादिकाश्च यत् । कड़ं करो घुसं क्रीव इत्यमरः ।

७१ । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।

आभ्यां घखञौ स्याताम् । यज्ञमर्हति यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो यजमानः ।

(क) तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनं विप्रकुलम् । आर्हियाः पूर्णाः । अतः परं प्राग्वते षडेव (५।१।१८) ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यात् । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ।

७३ । संशयमापन्नः ।

ठञ् स्यात् । सांशयिकः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

ठञ् स्यात् । योजनिकः ।

(क) क्रीडशक्तिकयोजनशक्तिकवुपसंख्यानात् ।

७५ । पथः पृक् ।

पथानं गच्छति पथिकः । पितृत्वान् डीप् । पथिकी ।

७६ । पथ्यो ण नित्यम् ।

पथ्यो णः स्यात् पथ्यादेशश्च नित्यं गन्तरि । “पान्यः प्रमुतो युवा” । स्त्रियां टाप् । पान्या स्त्री ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

उत्तरपथाट् ठञ् स्यात् । तेनाहृत मौत्तरपथिकं दाह । चकारात् तेन गच्छति । औत्तरपथिको दूतः ।

(क) वारिजङ्गलस्थलकान्ताराजशङ्खपूर्वाच्च । एतत् पूर्वात् पथठञ् स्यात् । तेनाहृतं गच्छति वा । वारिपथिकम् । जाङ्गलपथिकम् । स्थालपथिकम् । कान्तारपथिकम् । आजपथिकम् । शाङ्खपथिकम् ।

(ख) स्थलवारिभ्यां पथो मधुकमरिचयोरण् । स्थालपथं वारिपथं मधुकं मरिचं वा ।

७८ । कालात् ।

कालवाचिनः प्रत्यया वाच्याः । व्युष्टादिभ्योऽणिति (५।१।८७) यावत् ।

७९ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थे कालात् ठञ् स्यात् । अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमान्न टिलोपः । मासिकः । दिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरित्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५) ।

८० । तमधीष्टो भूतो भूतो भावौ ।

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिशब्दादधीष्टाद्यर्थे ठञ् स्यात् । मास-
मधीष्टो भूतो भूतो भावी वा मासिकः । सांवत्सरिको गुरुर्दासो व्याधि-
रुत्सवो वा ।

८१ । मासाद् वयसि यत्स्वञौ ।

वयसि गम्ये मासादिमौ स्याताम् । मासं भूतो भावी वा मास्यः ।
मासीनः शिशुः । वयसि किम् ? मासिकः कर्मकरः ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

द्विगोर्मासाद् वयसि यप् स्यात् । द्वौ मासौ भूतो भावी वा द्विमास्यः ।
त्रिमास्यः ।

८३ । षण्मासाण् ण्यच्च ।

षण्मासाद् वयसि ण्यत् स्यात् । यप् च । षाण्मास्यः । षण्मास्यः ।
ठञ्पीत्येके । षाण्मासिकः ।

८४ । अथवयसि ठञ्च ।

अथवयसि षण्मासाद् ठञ् स्यात् । ण्यच्च । षण्मासिको रोगः ।
षाण्मास्यः । ठञ्पीत्येके । षाण्मासिकः ।

८५ । समायाः खः ।

समाशब्दान्निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके खः स्यात् । समीनः ।

८६ । द्विगोर्वा ।

द्विगोः समान्तान्निर्वृत्तादौ खः स्याद्वा । द्विसमीनः । द्वैसमिकी वा ।

८७ । रात्राहःसंवत्सराच्च ।

रात्राद्यन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खो वा स्यात् । पचे ठञ् । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिको वा । द्व्यहीनः । द्वैयङ्गिको वा । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिको वा । इह द्व्यहीन इत्यत्र समानान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । ततो नाङ्गादेशः । तस्य टचि विधानात् ।

८८ । वर्षास्लुक् च ।

वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खठञौ वा स्याताम् । तल्लुक् च वा । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षिको वा । पचे लुक् । द्विवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१६) । भाविनि तु द्वैवर्षिकः ।

८९ । चित्तवति नित्यम् ।

प्राणिनि वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ नित्यं लुक् स्यात् । द्विवर्षी वालकः । द्विवर्षी वल्सः ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

षष्टिरात्रात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च निपात्यते । षष्टिकाः । बहुत्वमतन्त्रम् । तेन षष्टिको व्रीहिरित्याहुः ।

९१ । वत्सरान्ताच्छृङ्खन्दसि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

कृन्दः सूत्रद्वयम् ।

९३ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यमुकारम् ।

एष्वर्थेषु कालाद् ठञ् स्यात् । मासेन परिजितुं शक्यो लभ्यः कार्यः मुकरो वा मासिकः । सांवत्सरिकः ।

६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

कालादत्रार्थे ठञ् स्यात् । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्रः । मासमित्यन्तसंयोगे द्वितीया (२।१।५) । तदिति प्रथमान्तम् । तेन मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमित्येके ।

(क) तच्चरति महानाम्नादिभ्यः । ठञ् स्यात् । महानाम्नो नाम ऋचस्तत्सहचरितं व्रतं महानाम्नः । ताच्चरति माहानाम्निकः (९) आदित्यव्रतिकः ।

(ख) अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः । पूर्वार्थे ङिनिः स्यात् । तच्चरति । अवान्तरदीक्षी । देवव्रती ।

(ग) अष्टचत्वारिंशतो ड्वुण् ङिनिश्च । अष्टचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरति अष्टचत्वारिंशकः । अष्टचत्वारिंशी (१०) विप्रः ।

(घ) चातुर्मास्यानां यत्नोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

(ङ) चतुर्मासाण् स्थो यज्ञे तत्र भवे । चतुर्मासे भवो यज्ञश्चातुर्मासः ।

(च) संज्ञायामण् । चातुर्मासी । पौर्णमास्याः संज्ञा ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञास्त्रिभ्यः ।

यज्ञानाम्नास्तस्य दक्षिणेत्यर्थे ठञ् स्यात् । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा अग्निष्टोमिकी । राजसूयिकी ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् दीयते कार्यमित्यर्थयोस्तत्रभववत्प्रत्ययाः स्युः । मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । प्रावृषेष्टम् । हैमनम् । उक्तः कालाधिकारः ।

(९) हरदत्तसु माहानामिक इत्याह । भस्मादे इति पुंवद्भावात् (६।१।१५ वा) । महानाम्ना मासं ता महानाम्नो विदामश्चवर्त्तित्याद्या ऋचः । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोरिति (४।१।२२) ङौप् । चरणमनुष्ठानमित्यर्थः । तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतञ्च ।

(१०) प्रतिषेधे द्वादशवर्षाणि व्रतं चरन्नेवमुच्यते ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्वम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।

आभ्यां णयतौ स्याताम् । तेन दीयते कार्यं वा । यथाकथाचम् ।
हस्यम् । यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थकः ।

६९ । सम्पादिनि ।

अत्र ठञ् स्यात् । चन्दनेन सम्पादि शोभि चान्दनिकम् । “वपुश्चान्दनिकं
यस्य कार्णवैष्टिकिकं मुखम् ।” वास्त्रयुगिकं शरीरम् ।

१०० । कर्मवेशाद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् तेन सम्पाद्यर्थे । कर्मस्थं शरीरम् । वेश्वा स्त्री ।
वेश्यं वपुः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सन्तापादिभ्यष्ठञ् स्यात् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् ।
सांयामिकम् । सात्तुमांसौदनिकः । सात्तुकः । मांसिकः । औदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

योगाय प्रभवति योग्यम् । ठञ् च । यौगिकम् ।

१०३ । कर्मण उक्ञ् ।

कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

समयादत्रार्थे ठञ् स्यात् । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।
“किमसामयिकं वितन्वता” । तदस्यानुवृत्तिः प्राग् वतेः (५१।११५) ।

१०५ । ऋतोरण् ।

तस्मादण् स्यात् । ऋतुः प्राप्तोऽस्मात्सर्वं पुष्पम् । आर्त्तं फलम् ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

छन्दः सूत्रम् ।

१०७ । कालाद् यत् ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं वस्त्रम् । काल्या गौः प्रजने । काल्यं शीतम् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकं वैरम् । ठञिति विस्मयार्थम् । कालिक-
मृणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् स्यात् । ऐन्द्रमहिकम् । औत्सविकम् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः ।

आभ्यामनयोरण् स्यात् । वैशाखो मन्थः । “द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशा-
खगैले ।” आषाढो दण्डः (11) । “अथाजिनाषाढधरस्तपस्वी” । (12)

(क) चूडादिभ्यश्च । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । अहा प्रयोजनमस्य
आहम् । खाटुः ।

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

एभ्यश्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयो-
जनीयम् । उत्थापनीयम् ।

(क) विशिषद्विपूरितरुहप्रकृतेरनान्तात् सपूर्वपदात् । गेहानुप्रवेशनीयम् ।
प्रपापूरणीयम् । अश्वारोहणीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

(ख) स्वर्गादिभ्यो यत् । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः । आयुष्यः ।
यशस्यः । धन्यम् ।

(ग) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग् वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं कर्म । स्वस्ति-
वाचनम् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

विद्यमानपूर्वपदात् समापनाच्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । व्रत-
समापनीयं भोजनम् । कलहसमापनीयं दानम् । क्रन्दः समापनीयम् ।

(11) “पूर्वाषाढायां यतिभिर्दण्डो यश्चत इति प्रयोजनम्” ।—इति मृष्टिधरः ।

(12) अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवानिति कुमारि पाठः ।

११३ । ऐकागारिकट् चौरे ।

अयं चौरे निपात्यते । ऐकागारिकचौरः । “ऐकागारिकवद् भूमौ दूराज्-
जम्बुरदर्शनम्” । ऐकागारिकी । टित्त्वान् डीप् ।

११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने ।

स्तोककालयोराद्यन्तयोर्वचनेऽयं निपात्यते । आकालिको मेघः । टित्त्वा-
दाकालिकी । “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” । प्राग्वतेष्टञुक्तः ।

११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।

तृतीयासमर्थात् क्रियातीत्ये वतिः स्यात् । विप्रेण तुल्यं विप्रवदधीते ।
इह क्रियया तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति । विप्रवदधीत इति विप्रकर्तृका-
ध्ययनक्रियावृत्तेर्विप्रशब्दादितिः । विप्रेण तुल्यं विप्रकर्तृकाध्ययनेन तुल्यं
यथा स्यादेवमधीत इत्यर्थः । एवं “पुत्रं मित्रवदाचरेत् ।” मित्रकर्मका-
चरणक्रियया तुल्यं यथा स्यादेवं पुत्रमाचरेत् । तथा पूर्ववत् सन (१।३।६२)
इत्यात्मनेपदं भवति । पूर्वशास्त्रापादानकात्मनेपदभवनक्रियया तुल्यं यथा
स्यात् तथा सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । एवं गुरुवद् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् ।
पूर्वाधिकरणकप्रवर्त्तनक्रियया तुल्यं तत्पुत्रेषु प्रवर्त्तनमिति । क्रियाग्रहणं किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । तेन पुत्रेण तुल्यः स्खलः ।

११६ । तत्र तस्येव ।

सप्तमीषष्ठीसमर्थादिवार्थे वतिः स्यात् । मथुरावत् स्रग्ध्रे प्राकाराः ।
ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्य दन्ताः शूक्राः ।

११७ । तदर्हम् ।

अत्रार्थे वतिः स्यात् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । राजानमर्हति राजवत्
वृत्तम् । मुनिवच्चरितम् । नेह विप्रमर्हति दधीति । अनभिधानात् ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

छन्दः सूत्रम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलौ ।

भवतोऽस्मादभिधान-प्रत्ययाविति भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जाल्यादि-

वंसुधर्मः । तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्याताम् । गोत्वं गोता । शुक्लत्वं शुक्लता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्वं क्रियाता । रसत्वं रसता । समास-
कृततद्धितेषु सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् ।
गार्ग्यत्वम् । यौष्माकीणत्वम् । यदृच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽभिधानम् । डित्य-
त्वम् । डवित्यत्वम् । कुत्वम् । चुत्वम् ।

१२० । आ च त्वात् ।

आ ब्रह्मण स्वा-(५।३।१३६) दपवादैः सह त्वतलौ समाविशतः ।
चकारान्नञ्स्त्रञ्भ्याञ्च । प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता । एवं पाटवं पटुत्वं पटुता ।
स्त्रिणं स्त्रीत्वं स्त्रीता । पौंसं पुंस्त्वं पुंस्ता ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कतरसलसेभ्यः ।

नञ्त्तत्पुरुषाद् वक्ष्यमाणभावप्रत्ययो न स्यात् । यथा पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक् (५।१।१२८) । वार्हस्पत्यम् । नञ्पूर्वान्न भवति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अचतुरादिभ्यः किम् ? आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आवुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा ।

एभ्य इमनिञ् स्याद्वा । वाचनमणा समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा
पार्थवं पृथुत्वम् पृथुता वा । तनिमा तानवं तनुता तनुत्वं वा । पृथुस्त्रुदुपटु-
महद्गुरुलघुप्रियक्षिप्रङ्गस्वदीर्घबहुलादिः पृथ्वादिः ।

१२३ । वर्णहृदादिभ्यः ष्यञ् च ।

एभ्यः ष्यञ्मिनिचौ स्याताम् । वर्णात् । शौक्लं शक्लिमा । कार्ण्यं
कणिमा । हृदादिः । दाढ्यं द्रुढिमा । माधुर्यं मधुरिमा । वैमनस्यं
विमनिमा (13) । षकारो ङीर्षयः । औचिती । आनुपूर्वी । वैदग्धी । त्वतलौ
सर्वत्रोदाहर्तव्यौ । इह गुणवचनादेव ष्यञ् सिद्धे वर्णग्रहणमिमनिजर्थम् ।

(13) अत्र (1) विद्यातलाभमतिमनःशारदानाम् । (2) समो मतिमनसोरिति गणसूत्रवचनम् । तेन
विमनसः ष्यञ्मिनिचौ ।

वधिरक्तशशीतोष्णमधुरादीनाञ्च दृढादौ पाठः पञ्चे इमनिजर्थः । कर्मणि च थञ् मा भूत् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

एभ्यो भावे क्रियायाञ्च थञ् स्यात् । गुणवचनात् । जड़स्य भावः क्रिया वा जाद्वम् । मौढ्यम् । कार्यम् । स्थौल्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणाद् । ब्राह्मण्यम् । दौल्यम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् दूतीनां कर्म दौल्यम् । “आगतप्रियसखैरभिदौल्यम् ।” ब्राह्मण दूत चौर मध्यस्य कुशल चपल निपुण पिशुन दाय्याद कवि अक्षेत्रज्ञ । आकृतिगणोऽयम् । “चापत्यादय सरसस्तरङ्गहस्तैः” ।

(क) अर्हतो नुम् च । आर्हन्तामार्हन्ती ।

(ख) चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे थञ् । चातुर्वर्ण्यम् । आन्यभाव्यम् । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति वररुचिः (१४) । औपम्यम् । योगपद्यम् । सान्निध्यम् । चातुर्वेद्यम् । पाङ्गुल्यम् । तादर्थ्यम् । त्रैलोक्यम् । साहित्यम् (१५) । अतःपरं भावे कर्मणि चेत्यापादमनुवर्त्तते ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

स्तेनशब्दाद् यत् स्यात् । नकारलोपश्च । स्तेन चौरः । तस्य भावः क्रिया वा स्तेयम् । स्तेन्यशब्दस्य पाञ्चायतलौहितिक इतिवदागमिक इति भागवृत्तिः (१६) । योगविभागात् थञिति जयादित्यः ।

१२६ । सख्युर्थः ।

स्यात् । सख्यम् । दूतवणिग्भ्याच्चेति जयादित्यः । दूत्यम् । वणिज्या । ब्राह्मणादिपाठाद् वाणिज्यम् । दौल्यञ्च ।

(१४) This is a वार्तिक (in the अष्टउष् प्रत्याहार) by कान्वायन who is also called वररुचिः ।

(१५) निर्दोषौ गुणसम्पन्नौ सालङ्कारौ रसान्वितौ । शब्दार्थौ सहितौ काव्यमतः साहित्यमुच्यते ॥१४॥ इति ।

(१६) अत्र सृष्टिचरः—“पाञ्चायतस्य भावः पाञ्चायतम् । लौहितिकी मणिः । तस्य भावो लौहितिकम् । एतौ शब्देति । नवानयोरजोऽणी वा विधाने सूत्रमस्ति । तथाचाञ्छिति योगविभागाद् यथेदं तथा स्तेनात् स्तेनमिति च कल्पामिति भावः । आगमः परम्परा । तत आगत आगमिकः । चौरिका स्तेनचौर्यं चेत्यमरोऽपि” इति ।

१२७ । कपिञ्जात्योढक् ।

आभ्यां ढक् स्यात् । कापियम् (१७) । ज्ञातियम् । भावः कर्म वेत्यर्थः ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । पत्यन्तात् । सैनापत्यम् । प्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पुरोहितादेः । पौरोहित्यम् । राज्यम् । सैन्यम् ।

१२९ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । प्राणिजातिः । औद्रम् । वयोवचनात् । कौमारम् । उद्गात्रादेः । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् ।

१३० । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । हायनान्तात् । द्वैहायनम् । यूनो भावः कर्म वा यौवनम् । स्थाविरम् । पौरुषम् । सुहृद् । दुर्हृद् । चपल । निपुण । कुशल । अचेतज्ञ । पिशुन । कुतूहल ।

(क) ओत्रियस्य घलोपश्च । औत्रम् ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इग् यस्यान्ते तत्पूर्वश्च यो लघु स्तस्मादण् स्यात् । मौनम् । गौरवम् । शौचम् । पाटवम् । लाघवम् । हारीतकम् । लघुपूर्वात् किम् ? पाण्डुत्वम् । काव्यं तु ब्राह्मणादित्वात् ।

१३२ । योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।

त्रिप्रसृतीनामन्तःसुत्तमम् । तत्समीपसुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमाद् योपधाद् वुञ् स्यात् । रामणीयकम् । आचार्य्यकम् । साहायकम् । साहाय्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वादिति जयादित्यः । नेति भागवृत्तिः । गुरुपोत्तमात् किम् ? चतुरियत्वम् ।

(१७) "बह्वक्षमाप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पश्य चानरसैन्येऽणिम् यदकंसुपतिष्ठते ॥१॥

मैत्रं संज्ञाः सचित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापियं यदकंसुपतिष्ठति ॥२॥ इति ।

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

एभ्यो वुञ् स्यात् । इन्दात् । शैब्योपाध्यायिका । पैतापुत्रिका ।
कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादेः । मानोज्ञकम् । ग्रैयरूपकम् । आभिरूपकम् ।
अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । आढा । छात्र ।

१३४ । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ।

आभ्यां श्लाघाधिष्ठेपे तत्प्राप्तिविषये भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ।
गोत्रात् । गार्गिकया श्लाघते । गार्गिकयात्याकुरुते । दान्तिकामवेतः ।
चरणात् । काठिकया श्लाघते । काठिकयात्याकुरुते । बाहृचिकामवेतः ।
श्लाघादिभ्योऽन्यत्र गार्ग्यत्वमित्येव ।

१३५ । होत्राभ्यश्छः ।

होत्राशब्दोऽयमृत्विजां वाचकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्यम् ।
होत्रावाचिभ्यश्छः स्यात् । अच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छ-
सीयम् ।

१३६ । ब्रह्मणस्तुः ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चापवादस्त्वः स्यात् । ब्रह्मत्वम् । पूर्णो भाव-
कर्माधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥५११॥

समाप्तश्च क्रीतपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । (18)

धान्यवाचिभ्योऽत्र खञ् स्यात् । भवत्यत्रेति भवनम् । सुहानां भवनं क्षेत्रं
मौद्गीनम् । धान्यीनम् । कौल्यीनम् । कौद्रवीणम् ।

२ । त्रौहिशलार्थकम् ।

आभ्यां टक् स्यात् । त्रैहियम् । शालियम् ।

३ । यवयवकषटिकाद् यत् । (19)

एभ्यो यत् स्यात् । यव्यं चैवम् । यवकम् । षटिकम् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्युभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । तिल्यं चैवम् । तैलीनं वा । माष्यं माषीणं वा ।
उम्यमौमीनं वा । भङ्ग्यं भाङ्गीनं वा । अणव्यमाणवीनं वा । (20)

(18) “यवयोधूमधान्यानि तिलानि कटुकुलत्तकाः । माषा सुदमा मसुराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥ १ ॥

यवेषुकाश्च नीवारा आदकश्च सतीनकाः । चणकाणीणकाश्चैव धान्यान्वटादग्नैव तु” ॥ २ ॥ इति स्नान्दे ।

यव is barley, योधूम = wheat, धान्य = त्रौहि, कटुक = प्रियङ्गु = काउलि = panick seed,
मसूर = Lentil, श्याम = श्यामाक, नीवार = आरख्यत्रौहि । आदकौ = रहरौ = तुवरौ ; सतीनक = कलाय
= कलड = सतीन = peas. चणक = कोला = वुट = gram. कोरद्वस्तु कौद्रव इत्यमरः । = Some
grain. मतान्तरे कौद्रव is भट्टा । कुलत्त is some corn.

(19) यवकं वोरकधान्यम् = वीरीधानम् ।

(20) माष = माषकलाय । अतसौ स्यादुमा शुभेत्यमरः । उमा = अतसौ = तिसि = Linseed. भट्टा
= कुसुभा = कौद्रवः = काश्मीरदिजातशस्यविशेषः । भट्टा मतान्तरे कार्पासः । अणु = चौकक = चौणा ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

अस्मात् कृतार्थे खखञौ स्याताम् । सर्व एव चर्मणा कृतः सर्वचर्मिणो रथः । सार्वचर्मिणः ।

६ । यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।

आभ्यां दर्शनार्थे खः स्यात् । मुखस्य सादृश्यं यथामुखम् । निपातनात् समासः । समं मुखं सम्मुखम् । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । यथामुखस्य दर्शनो यथामुखीनो दर्पणः । “यथामुखीनः सीताया हेमरत्नमयी मृगः” (२१) । सम्मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

७ । तत्सर्वादेः पथङ्गकर्मपत्रपातं व्याप्नोति ।

सर्वादिनात् पथङ्गादेस्तद्व्याप्नोतीत्यर्थे खः स्यात् । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणं वासः । सर्वकर्मिणः पाणिः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

अत्रार्थे खः स्यात् । आप्रपदीनः पटः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुपदादेर्वद्वादी खः स्यात् । अनुपदं बद्धा अनुपदीना पादुका पाद-
प्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम् ।
अनयः प्रसव्यम् । अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

एभ्योऽनुभवत्यर्थे खः स्यात् । परांश्चावरांश्चानुभवति । परस्तीत्वं निपात-
नात् । परोवरीणः । “लक्ष्मीं परम्परोणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय” । परांश्च
परांश्चेति । निपातनात्त्वम् ।

११ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामौ ।

एभ्यो गामीत्यर्थे खः स्यात् । अवारं गामो अवारीणः । पारीणः ।

समुदायाच्च । अवारपारीणः । विपरीताच्च । पारावारीणः । अत्यन्तीनः ।
 “अनुकामीनतां त्वज” । गामीति भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थः । गन्तृमात्रे
 प्रत्ययः । (२२)

१२ । समां समां विजायते ।

अत्रार्थे खः स्यात् । समांसमीना गौः । प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः । पूर्वपदे
 सुपोऽलुग्वक्तव्यः ।

१३ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ।

इयमवष्टब्धे आसन्ने विजनने निपात्यते । अद्य श्वो वा विजायतेऽद्यश्वीना
 गौः । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्वीनो वियोगः ? विजायत इत्यस्यानु-
 वृत्तेरिति जयादित्यः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादुपमानस्याप्यसम्भवान्नैतदिति भाग-
 वृत्तिः ।

१४ । आगवीनः ।

निपात्यते । आ गोः प्रतिपादनात् कर्मकारी आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलं गामी ।

खः स्यात् । अनुगु गोः पश्चादलं गामी अनुगवीनो गोपः ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

अस्माद् यत्खौ स्याताम् । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ।

१७ । अभ्यमित्राच्छ च ।

अस्माच्छः स्यात् । यत्खौ च । अभ्यमित्रमलंगामी अभ्यमित्रोयः ।
 अभ्यमित्रः । अभ्यमित्रोणः । अमित्रस्याभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

१८ । गोष्ठात् खज् भूतपूर्वे ।

स्यात् । गोष्ठो भूतः पूर्वं यत्र स गौष्ठीनो देशः ।

१९ । अश्वस्यैकाहगमः ।

अश्वदेकाहगम्ये खज् स्यात् । आश्वीनोऽध्वा ।

२० । शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः ।

एते द्वे निपात्येते । शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधुः । अष्टष्टेत्यर्थः ।
“शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।” कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् ।

२१ । व्रातेन जीवति ।

ये शरीरमायास्य जीवन्ति ते व्राता व्याधादयः । तत् कर्मापि व्रातम् ।
तस्माज्जीवत्यर्थं खब् स्यात् । व्रातीनो विप्रः । व्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रै
स्ते राक्षसाः सङ्घटमाश्रयिता इति व्योषः ।

२२ । साम्पदीनं सख्यम् ।

इदं सख्ये निपात्यते । उपचाराद् तद्वति वृत्तेः साम्पदीनः सखापि ।

२३ । हैयङ्गवौनं संज्ञायाम् ।

इदं वृत्तविशेषस्य संज्ञायां निपात्यते ।

२४ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणवजाहचौ ।

पील्वादेः पाके कुणप् स्यात् । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः ।
शमीकुणः । करीरः । कुवलः । वदरः । अश्वत्थः । खदिरः । कर्णादेर्मूले
जाहच् । कर्णस्य मूलं कणजाहम् । “कर्णजाहविलोचना” । अक्षिजाहम् ।
नखः । मुखः । केशः । पादः । भ्रूः । गुल्फः । ओष्ठः । शृङ्गः । आकृतिगणोऽयम् ।

२५ । पक्षात् तिः ।

पक्षान्मूले तिः स्यात् । “चन्द्रलेखेव पक्षती” । “चक्षत्पक्षतिभिः
खगैः” । पक्षतिः प्रतिपत् ।

२६ । तेन वित्तशुच्युपचणपौ ।

तेन वित्तार्थं चुच्युपचणपौ स्याताम् । विद्यया वित्तः प्रतीती विद्याचुचुः ।
विद्याचणः । “रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुचुः” ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाजौ नसह ।

असहायवृत्तिभ्यां विनञ्भ्यां नानाजौ स्याताम् । विना । नाना ।
स्वार्थे विधिः ।

२८ । वैः शालच्छङ्कटचौ ।

वेरिमौ स्याताम् । विशालः । विशङ्कटः । विर्विततार्थः ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

एभ्यः कटच् स्यात् । संकटः । प्रकटः । उत्कटः । चकाराद् विकटः । निकटः ।

(क) अलावूतिलमाषोमाभङ्गाण्यो रजसि । एभ्यः कटच् स्यात् । अलावूनां रजः अलावूकटः । तिलकटः । उमाकटः । अणुकटः ।

(ख) गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् । उद्वगोष्ठम् । अविगोष्ठम् ।

(ग) अवेः संघाते कटच् । अविकटः । तत्संघात इत्यर्थः ।

(घ) विस्तारे षटच् । अविषटः ।

(ङ) हित्वे गोयुगच् । गोगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

(च) प्रकृत्यर्थषट्के षड्गवच् । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

(छ) स्नेहने तैलच् । इङ्गुदीतैलम् । तिलतैलम् ।

(ज) भवने क्षेत्रे इत्त्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । मूलक-
शाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारच्च ।

स्यात् । अवकुटारम् । चकारात् कटच्च । अवकटम् ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टौटञ् नाटञ् भटचः ।

अवाट् टौटजादयः स्पर्शनासिकाया नमने संज्ञा चेत् । अवटौटः । अव-
नाटः । अवभटः ।

३२ । नेर्विडञ् विरौसचौ ।

नेरिमौ स्याताम् । निर्विडम् । निर्विरौसम् । 'जरुनिर्विरौसनितम्ब-
भारखेदि ।'

३३ । इनच्पिटच् चिक चि च ।

नेरिनच्पिटचौ स्यातां तत्सन्नियोगेन चिक चि चेत्येतावादेशौ स्तः ।
चिकिनः । चिपिटः ।

(क) कप्रत्यय चिक चादेशो वक्तव्यः । चिकः ।

गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिदुच्येयाः । अतएवैते चित्तपित्तादयः शब्दाः
क्षिन्नाक्षिपर्ष्यायाः सूत्रकारेणोपेक्षिताः ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

आभ्यामनयो स्त्यकन् स्यात् । समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपत्यका समुद्रस्य
वनराजी । गिरिमधिरूढाऽधितक्त्वा गिरेः । समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधि-
त्यका पुरीति भट्टिः ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणि घटते कर्मठः । घटत इति घटः । पचाद्यच् ।

३६ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

अत्रार्थे तारकादेरितच् स्यात् । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः ।
पुष्पितो वृक्षः । सुख । दुःख । फल । कुसुम । मुकुल । स्तवक । तन्द्रा ।
बुभुक्षा । पिपासा । ज्वर । व्रण । रोग । व्याधि । उत्कण्ठा । लज्जा ।

(१) गर्भादप्राणिनि । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनि किम् ? गर्भिणी
गौः । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मिन् (५१२।४५) ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः ।

अत्र एते स्युः । ऊरुः प्रमाण मस्य ऊरुद्वयसम् पयः । जानुद्वयसी नदी ।
ऊरुदघ्नम् । “गिरिकूटदघ्नेः ।” द्वयसज्दघ्नचावूर्द्धमाने । मात्रच् पुनरविशेषेण ।
प्रस्थमात्रं घृतम् । तन्मात्रम् । तावन्मात्रम् ।

(क) प्रमाणे लघ्व । लघ्वेति लुक् । पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणशब्देभ्यो
द्वयसजादेर्लुक् स्यात् । शमः प्रमाणमस्य शमः । मुष्टिः । वितस्तिः । हस्तः ।
शमयतुर्दशाङ्गुलः ।

(ख) द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विजानु जलम् । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं भाविनोऽपि संशये मात्रचो लुगर्थम् ।

(ग) डट् स्तोमि । सप्तदशः स्तोमः । विंशः स्तोमः । एकविंशः । डित्ताट्टिलोपः ।

(घ) शञ्शतोर्दिनिः । पञ्चदश प्रमाण मेषां पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । विंशिनो मासाः ।

(ङ) विंशतेश्च । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(च) प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् । प्रमाणात् । शमं प्रमाणमस्य स्यान्नवेति शममात्रम् । हस्तमात्रम् । परिमाणात् । प्रस्थमात्रम् । संख्यायाः । पञ्चमात्रम् । दशमात्रम् ।

(क) वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसञ्भावचौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

आभ्यां प्रमाणेऽण् स्यात् । पुरुषोऽस्य प्रमाणं पौरुषमन्धः । हास्तिनम् । चकाराद् द्वयसज्दघ्नच् मात्रच उदाहार्याः ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

एभ्योऽत्रार्थे वतुप् स्यात् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

आभ्यां परिमाणे वतुप् स्यात् । वस्य च घः । कियान् । कियती । इयान् । इयती ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

किमः संख्यायाः परिच्छेदे डतिः स्यात् । वतुप् च । तस्य वस्य च घादेशः । का संख्या एषां कति गुणिनः । कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

अवयववृत्तेः संख्याया स्तयप् स्यात् । पञ्चावयवा अस्य वृन्दस्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयी रज्जुः ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

आभ्यां तयपोऽयञ् वा स्यात् । द्वयं द्वितयं वा (२३) । त्रयं त्रितयं वा ।
द्वयी द्वितयी वा । त्रयी त्रितयी वा ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

उभात् तयपो नित्यमयच् स्यात् । उभाववयवोऽस्य उभयो मणिः (२४) ।
उभये देवमनुष्याः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ् डः ।

अत्रार्थे दशान्ताङ् डः स्यात् । एकादश अधिका अस्मिञ् शते एकादशं
शतम् । द्वादशं शतम् । चतुर्दशं शतम् । सहस्रं वा । शतसहस्रयोरेवा-
भिधानम् । इह षष्ठं शतमिति मत्वर्थीयोऽच् ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

शदन्ताद् विंशतेश्च पूर्वार्थे डः स्यात् । त्रिंशं शतम् । चत्वारिंशं शतं
सहस्रं वा । विंशतेश्च । विंशं शतम् । तदन्ताच्च । एकविंशं शतं सहस्रं वा ।
द्वाविंशं सहस्रम् । संख्यापूर्वस्याभिधानाद् गोत्रिंशदादेरविधिः ।

४७ । सखाया गुणस्य निमाने मयट् ।

मण्डूकमुत्या तदस्येत्येव । गुणस्य भागस्य निमाने मूले संख्याया मयट्

(२३) तयप्रत्ययान्तस्य जस्येव प्रथमवरमेत्यादिना (१.१.३२) वा सर्वनामता । नत्वन्त्यव । कथं तर्हि
“संमूच्छेदुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनैः स्वनैः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निन्दे नितरां महात्मापि व्यथा
द्वेषामपि मेदिनीभृता” मिति माच. १ मुनिवचनतविरोधेऽधुना चाक्रवर्मेणादिमतानामपि निरासाम्न इयञ्चस्य
सर्वासु विभक्तिषु सर्वनामत्वं वाच्यम् । कविभिरपि नेतदादृतम् । तथाहि कालिदासः—“अस्मिन् इये
रूपविधानयव” इति । माचथ “गुरुद्वयाय गुरुणो रुभवीरथ काव्येशो” रिति । योहपैथ “अये
ममोदासितमेव शिष्या इयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजन” इति । अतो द्वेषासित्यत्र इयं द्वेषमिच्छन्ति गच्छन्तीति
इयेष स्नेषामितौष्यतेः क्तिपि रूपं बोध्यम् । अन्ये च व्यथोभयपामपौति पठन्ति । एतच्च यदा कर्मणि श्लोकस्य पाठ
स्फुटा सम्भवति । इदानीन्तु श्लोकस्य कर्त्तव्येव पाठ उपलभ्यते यथा संमूच्छेदुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनः स्वनः प्रयाते
पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निन्दे नितरां महात्मापि व्यथा द्वेषामपि मेदिनीभृतमिति । तत्र क्तिपैव
समाधेयम् ।

(२४) उभौ शृङ्गारकौ अवयवौ यस्य लुभयः । उभयो मणिः कौस्तुभ इति केचित् ।

स्यात् । द्वौ भागौ निमान् मस्योदश्विदभागस्य द्विमयमुदश्विद यवानाम् ।
त्रिमयी द्राक्षा गुडस्य । चतुर्मयम् ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

अत्रार्थे संख्याया डट् स्यात् । एकादशानां पूरण एकादशः सर्गः । द्वादशः
पुत्रः । विंशी कारिका । एकादशी तिथिः ।

४९ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

नान्तादसंख्यादे डटो मङ्गागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।
सप्तमः । नान्तात् किम् ? विंशः । त्रिंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

५० । थट् च छन्दसि ।

इदं छन्दःसूत्रमेकम् ।

५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।

एषां डटि थुगागमः स्यात् । षष्ठां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः ।
चतुर्थः । कतिथी । कतिपयथी ।

(क) चतुरश्र्यतावाद्यचरलोपश्च । तुरीयः । तुर्यः ।

५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ।

एषां डटि तिथुगागमः स्यात् । बहूनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः ।
गणतिथः । “भिन्दन् संघतिथान् द्विषः ।” इह च बहूनीनां पूरणीति भस्याटे
तद्विते विषयभूते पुंवद्भावः (६।३।३५, वा) । ततस्तिथुक् । बहुतिथी ।

५३ । वतोरिथुक् ।

वत्सन्ताड् डटि स्यादिथुक् । तावतां पूरण स्तावतिथः । यावतिथः ।

५४ । द्वे स्तीयः ।

द्वे स्तीयः स्यात् । डटो बाधा । द्वितीयः ।

५५ । त्रैः सम्प्रसारणञ्च ।

पूरणे त्रिगन्धात् संप्रसारणं तीयञ्च स्यात् । तृतीयः ।

५६ । विंशत्यादिभ्य स्तमडन्यतरस्याम् ।

विंशत्यादे डटो वा तमडागमः स्यात् । विंशतेः पूरणो विंशतितमः ।
विंशो वा । त्रिंशत्तमो दिवसः । त्रिंशो वा । एकविंशतितमो । एकविंशी वा ।
एकत्रिंशत्तमम् । एकत्रिंशं वा ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादेः संख्याया मासार्द्धमाससंवत्सरेभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमट्
स्यात् । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । एकशततमः ।
द्विसहस्रतमः । सप्तलक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमास-
तमः । संवत्सरतमः ।

५८ । षष्ट्यादिश्चासंख्यादेः ।

षष्टिसप्तत्यशीतिनवतीनां डटो नित्यं तमट् स्यात् । विंशत्यादिविकल्पस्य
बाधा । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः ।
असंख्यादेः किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमो वा । उक्तो डट् ।

५९ । मतौ कः सूक्तसाम्नोः ।

मत्वर्थे प्रातिपदिकाच्चः स्यात् सूक्ते साम्नि चाभिधेये । अच्छावाक-
शब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्चावाकीयं सूक्तम् । वारतन्तवीयं साम ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनयोर्मत्वर्थे कस्य लुक् स्यात् । गर्दभाण्डोऽध्यायीऽनुवाको वा गर्द-
भाण्डः । श्रुतिमपीच्छन्ति । अन्यतरस्याग्रहणस्य मण्डूकमुत्थानुवृत्तेः । गर्द-
भाण्डीयोऽध्यायः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

एभ्यो मत्वर्थे तथोरण् स्यात् । विमुक्तोऽत्रास्ति अध्यायोऽनुवाको वा
वैमुक्तः । देवासुरः ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

एभ्यस्तथैव वुन् स्यात् । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा । गोषद । इषेत् । मातरिञ्चन् ।

६३ । तत्र कुशलः पथः ।

अत्रार्थे पथो वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । जयकः । तृसरकः ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

आभ्यां कामे कन् स्यात् । धने कामोऽभिलाषो धनकः । हिरण्यकः ।
“देहेऽपि निःसृहस्यास्य मुमुक्षोर्धनकः कुतः” ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

एभ्योऽत्र कन् स्यात् । केशेषु प्रसितः केशकः । नखकः । दन्तकः ।

६७ । उदराट् ठगादूने ।

स्यात् । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः । आद्यूनोऽविजिगीषुः ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्यात् कन् स्यात् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्पन्नोऽयं सस्यको सणिः ।
सस्यकः शालिः । सस्यको वत्सः ।

६९ । अंशं हारौ ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । अंशको दायादः ।

७० । तन्त्रादचिरापहते ।

कन् स्यात् । तन्त्रको नवकर्पटः ।

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

एतं कन्नन्ती नाम्नि निपात्येते । ब्राह्मणको देशो यत्रायुधजीविनो
ब्राह्मणाः । उष्णिका यवागूः ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

कन् स्यात् । शीतं शिथिलं कारी शीतकोऽलसः । उष्णं शीघ्रं कारी उष्णको दक्षः ।

७३ । अधिकम् ।

इदं निपात्यते अध्यारूढार्थे । अध्यारूढात् कन् स्वादुस्तरपदलोपश्च ।

७४ । अनुकाभिकाभौकः कमिता ।

अनुकमभिकमभीकश्च कमितरि निपात्यन्ते ।

७५ । पार्श्वेनान्विच्छति ।

पार्श्वमनृजपायोपलक्षणम् । तेनान्विच्छत्यनुसरतीति (२५) कन् स्यात् । पार्श्वकः शठः ।

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

तैष्णप्रदभार्याभ्यां ठक्ठञौ स्यातां तेनान्विच्छतीत्यर्थे । आयःशूलिक-
स्तीक्ष्णकारी । दाण्डाजिनिको दाम्भिकः ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

तावतां-पूरणं तावतिथम् । तस्माद् ग्रहणभृतात् स्वार्थे कन् स्यात् ।
पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं द्वितीयकं वा ।
त्रिकं तृतीयकं वा । चतुष्कं चतुर्थकं वा ।

(क) तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो लुक् च नित्यम् । पठेन
रूपेण गृह्णाति षट्को मेधावी ।

७८ । स एषां ग्रामणीः ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । त्वं ग्रामणीरिषामिमे त्वत्काः । मत्काः । देवदत्तका
इमे । मत्कं मतम् ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।

शृङ्खलं बन्धनमस्येत्यर्थे कन् स्यात् । शृङ्खलकः करभस्य नाम ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

उत्कः स्यादुन्मनाथेत् ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

आभ्यां रोगे कन् स्यात् । कालात् । दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । मासकः । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयकः । चतुर्थकः । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं कारणम् । विषपुष्पेण प्रयुक्तो विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । तापेन भाविना प्रयुक्तस्तापकः । शीतकः । फलञ्च प्रयोजनमिति जयादित्यः । शीतं कार्यमस्येति शीतको ज्वरः । इह चोत्तरं संज्ञायहणं सम्बध्यते । तेनेष्टार्थपरिग्रहः ।

८२ । तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ।

अत्रार्थे नान्नि कन् स्यात् । गुड़ापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुड़ापूपिका पूर्णिमा । तिलापूपिका ।

(क) वटकेभ्य इनि र्दत्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी । पृथुकिनी ।

८३ । कुल्माषादञ् ।

पूर्वाधेऽञ् स्यात् । कौल्माषी तिथिः । (26)

८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधौते ।

अयमत्रार्थे निपात्यते । घन् प्रत्ययः । तस्य नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः ।

८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

श्राद्धादनेन भुक्तमित्यर्थे इनिठनौ स्याताम् । यादौ । यादिकः ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

अनेनेति कर्त्तानुवर्त्तते । स च क्रियापेक्षः । ततो यां काञ्चित् क्रिया-मध्याह्न्य पूर्वादिनिः स्यात् । पूर्वमनेनासितं गृहीतं गतं भुक्तं पीतं वा पूर्वी । पूर्व्विणौ । पूर्व्विणः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सपूर्वपदाच्च पूर्वादिनिः स्यात् । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्पुपेति समासः ।
कृतपूर्वो कटान् । भुक्तपूर्वो ओदनम् । भुक्तपूर्वो दधीनि ।

८८ । इष्टादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । इष्टमनेनेति इष्टी यागेषु । अधीती व्याकरणे । निराकृती ।
गृहीती । “कृती युती वृद्धमतेषु धीमान्” ।

८९ । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

कृन्दः सूत्रमेकम् ।

९० । अनुपदान्वेष्टा ।

अनुपदी स्यादन्वेष्टा चेत् । “सृगस्थानुपदी रामः ।”

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

साक्षाच्छब्दादिनिः स्याद् द्रष्टरि वाच्ये संज्ञा चेत् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।
साक्षिणौ ।

९२ । त्रेत्रियच् परत्वे चिकित्स्यः ।

परत्वेत्वं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्य इत्यर्थं त्रेत्रियो निपात्यते ।
त्रेत्रियः कुष्ठव्याधिः । असाध्य इत्यर्थः ।

९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-
दत्तमिति वा ।

इन्द्रियं निपात्यते । इन्द्र आत्मा । तस्य लिङ्गं तेन वा दृष्टं सृष्टमित्या-
दावर्थं । संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तेरनियमदर्शनार्थोऽयं योगः ।

९४ । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ।

तदिति प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात् षष्ठीसप्तम्योरर्थं मतुप् स्यात् । गावोऽस्य
सन्ति गोमान् । यवा अस्मिन् सन्ति यवमान् देशः । इतिकरणादर्थनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥१॥

गोमान् । ककुदावर्त्ती । रूपवान् । जीरी वृत्तः । उदरिणी कन्या ।
दण्डौ । कृत्री ।

(क) गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः । शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः ।
यदातु स्वभावाद गुणिनि गुणे च शुक्लादयो वर्त्तन्त इत्युपगमस्तदा नार्थो
लुका । मत्वर्थे विधानमापादम् ।

६५ । रसादिभ्यश्च ।

रसादेर्मतुषेव स्यात् । नान्ये मत्वर्थीयाः । रसवान् । रूपवान् । गन्ध ।
शब्द । स्पर्श । स्नेह । भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानमभिमतम् ।
रसिको राजा । रूपिणोऽप्सरसः । स्पर्शी वायुरित्यादिदर्शनात् ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

प्राण्यङ्गादादन्तान्मत्वर्थे लज् वा स्यात् । चूडालः । गिरालः । जङ्गालः ।
विकल्पो मतुप्समुच्चयार्थः । चुड़ावानिति । प्राणिस्थात् किम् ? शिखावान्
प्रदीपः ।

६७ । सिद्धादिभ्यश्च ।

एभ्यो लच् स्यात् । सिद्धलः । गडुलः ।

(1) वातदन्तवलललाटगलानामूङ् च । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । गलूलः ।

(2) पाणिधमन्योर्दीर्घश्च । पाणीलः । धमनीलः ।

(3) जटाघटाकालात् क्षेपे । लच् स्यात् । जटालः । घटालः । कालालः ।

(4) जुद्रजन्तूपतापाच्च । यूकालः । मूर्च्छालः । विचर्चिकालः ।
विकल्पानुवृत्त्या सर्वत्र मतुप् समुच्चयते । सिद्धवानिति ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामबले ।

आभ्यां कामबलयोर्मत्वर्थे लच् स्यात् । वत्सलः कामवान् । अंसलो
बलवान् ।

६९ । फेनादिलच्च ।

फेनादिलच्चलौ स्याताम् । फेनिलः । फेनलः । मतुप् च । फेनवान् ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।

लोमादेर्मत्वर्थे शः स्यात् । लोमशः । लोमवान् । कपिशः । गिरिशः ।
पामादेर्नः । पामनः पामवान् । श्लेष्मणः । हेमनः । बलिनः ।

(१) लक्ष्मणा अच् । लक्ष्मणः ।

(२) अङ्गात् कल्याणि । अङ्गना प्रशस्ताङ्गी ।

(क) दद्वा ऋस्त्वञ्च । दद्वणः ।

पिच्छादेरिलच् । पिच्छिलः । जटिलः । उरसिलः ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ।

मत्वर्थे एभ्यो णः स्यात् । प्राज्ञः प्रज्ञावान् पण्डितः । प्राज्ञा स्त्री । श्रद्धाः
श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनौ ।

आभ्यामितौ स्याताम् । तपस्वी । सहस्वी । असन्ताददन्ताच्च विनीनि-
सिंहौ वचनमिदमणा बाधा मा भूदिति ।

१०३ । अण् च ।

आभ्यामण् स्यात् । तापसः । साहस्रः ।

(क) ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । अण् स्यात् । ज्योत्स्नः पक्षः ।
तामिस्रः । कौण्डिनः ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

आभ्यामण् स्यात् । सैकतो घटः । शर्करं मधु ।

१०५ । देशे लुबिलचौ च ।

आभ्यां देशे लुप् स्यात् । इलच्च । चकारादण् च । सिकता देशः ।
सिकतिलः । सैकतः । मतुप् च । सिकतावान् । शर्करा । शर्करिलः ।
शर्करः । शर्करावान् ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच् ।

दन्त उन्नतोऽस्यास्तीति दन्तुरः ।

१०७ । ऊषमुषिमुष्कमधो रः ।

एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् । ऊषरः । सुषिरम् । सुष्करः । मधुरः ।

(क) खमुखकुञ्जनगनखपाण्डुपांसुभ्यश्च । खरः । मुखरः । कुञ्जरः ।
नगरम् । नखरः । पाण्डुरः । पांसुरः पादः । कच्छा ऋस्ववेति जयादित्यः ।
कच्छुरः ।

१०८ । द्राद्रुभ्यां मः ।

आभ्यां मः स्यात् । द्रुमः । द्रुमः ।

१०९ । केशाद्वोन्यतरस्याम् ।

केशाद्वो वा स्यात् । केशवः केशो केशिको केशवान् वा ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वः स्यात् । मणिवः ।
हिरण्यवः । इष्टकावः । राज्ञीवम् ।

(ख) अर्णसो लोपश्च । अर्णवः ।

(ग) मेधारथाभ्यामिरन्विरचावित्येके । मेधिरः । रथिरः । रथिररथिकौ
रथीत्यमरः । (27)

११० । गाण्डाजगात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नान्नि वः स्यात् । गाण्डौवं पार्थस्य धनुः । ऋस्वादपि गाण्डिव-
मिति जयादित्यः (28) । अजगवं पिणाकः । अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद्-
योगादजकवमित्यन्ये ।

१११ । काण्डाण्डादौरन्नौरचौ ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । काण्डौरः । अण्डौरः । स्वरं भेदः ।

११२ । रजःकृष्यामुतिपरिषदो वलच् ।

एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यात् । रजस्वला स्त्री । वल इति (६।७।११८)
दीर्घः । कृषीवलः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदलो राजा । परिपूर्वात्
सदेः सत्सूदिषेत्यादिना (३।२।६१) कृप् । सदिरप्रतेरिति (८।३।६६) षत्वम् ।

(27) रथिर is the owner of a car.

(28) गाण्डौवो कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति अधिरोहति गाण्डिवं मण्ड्याविशुभयव भारविप्रयोगः ।

या संप्रति प्राक्परिषद्वलानामिति व्योषः । परिषद्वलान् महात्रघ्नैरिति भट्टिः । इह तु नवाक्षरैकपादेऽपि वृत्तभेदोऽस्यास्तीति यथा प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्विकर्मणामिति भागवत्तिः (२९) । पृषोदरादि-
त्वादिकारलोप एकदेशविकारद्वारेण पर्षच्छब्दादपि बलजिति केशवः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वलच् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः ।

११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां वलच् स्यात् । दन्तावलो हस्ती । शिखावलो मयूरः ।

११४ । जगोत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्-
मलिनमलीमसाः ।

अष्टा एते नाम्नि निपात्यन्ते । तमिस्त्रेति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्त्रं नभः ।

११५ । अत इनिठनौ ।

अदन्तादिनिठनौ स्याताम् । दण्डी दण्डिकः । मतुप् च सर्वत्र । दण्डवान् । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्यी कार्यिकः । हार्यी हार्यिकः । क्वचिदनभिधानात् । खवान् । कारकवान् । वृक्षवान् । व्याघ्रवान् । दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । तदुक्तम् ।

“एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ ।

तद्वितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते ॥१॥” इति ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

व्रीह्यादे र्यथाभिधानमिनिठनौ स्याताम् । व्रीहो व्रीहिकः । मतुप् च सर्वत्रेत्युक्तम् । व्रीहिमान् । मायी मायिकः । शिखादिभ्य इनिरेव । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् । मेखली । वीणी । संघी । मनीषी । पताकी (३०) । कर्मी । वर्मी । नावादिभ्यश्च नैव । नाविकः । यवखदिकः । यवखदवान् ।

(२९) Others changed it thus प्रधानकर्मणास्त्रे लादीनाहुर्विकर्मणाम् ।

(३०) पातकौति क्वचित् पाठः ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलच् ।

एभ्य इलच् स्यात् । तो च । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् ।
उदरिलः । उदरिकः । उदरी । पिचिण्डिलः । एवं पिचिन्द । यव । व्रीहि ।

(1) व्रीहीत्यर्थग्रहणम् । शालिलः । शालिकः । शाली । मतुप्
सर्वत्रेत्युक्तम् ।

(2) स्वाङ्गाद् वृद्धौ च । स्थूलकर्णः कर्णी कर्णिलः कर्णिकः । अट्टौ तु
कर्णवान् । नङ्गात् ।

११८ । एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।

एकपूर्वाद गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यात् । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः ।
गौसहस्रिकः । कथमेकदेशी अवयवी ? इतिकरणानुवृत्तेः । कर्मधारया-
देवायं ठञिष्यते । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।

नित्यं ठञ् स्यात् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

रूपादाहते प्रशंसायाच्च मत्वर्थे यप् स्यात् । आहतं ताडनान्निष्पादितम्
पुरुषादि । रूपमस्यास्तीति रूप्यो दीनारः । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते । यप् । हिममत्रास्ति हिम्याः पर्वताः ।
पद्य' श्लोकः । गुण्या मुनयः । “अर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यचारयत् ।”

१२१ । अस्मायामेधास्रजो विनिः ।

एभ्यो विनिः स्यात् । असन्तात् । पयस्वी । यशस्वी । “भवन्ति माया-
विषु ये न मायिनः” । मायी । मायिकः । मायाशब्दाद् व्रीह्यादित्वादिनि-
ठनौ च । मेधावी । स्रज्वी । तसौ मत्वर्थे (१।४।१९) इत्यत्र पयस्वान् यश-
स्वानिति भाष्योदाहरणादेकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं (५।२।११८) मित्यतः
परिणापि मतुप्समुच्चयोऽनुमीयते । सरस्वान् सरस्वतीत्यत्र विनिरनभिधानम् ।

१२२ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(क) आमयस्य दीर्घः । विनिश्च स्यात् । आमयावी ।

(ख) शृङ्गवन्दाभ्यामारकन् । आभ्यामारकन् स्यात् । शृङ्गारकः । वन्दारकः ।

(ग) फलवर्हाभ्यामिनच् । फलिनः । वर्हिणः । इनिश्च दृश्यते । फली ।
वर्ही ।

(घ) हृदयादालुजन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः ।
हृदयवान् वा ।

(ङ) शीतोष्णतिग्मेभ्यस्तत्र सहते । शीतालुः । उष्णालुः । तिग्मालुः (३१) ।
कुत्सायामभिधानम् ।

(च) हिमाचेलुः । हिमेलुः ।

(छ) बलादूलच् । बलं न सहते बलूलः ।

(ज) वातात् समूहे च । वातूलः । वातासहो वातसंचो वा ।

(झ) पर्वमरुद्भगां तप् । पर्वतः । मरुत्तः ।

१२३ । ऊर्णाया युस् ।

ऊर्णायुर्मेषकम्बलः ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

वागस्यास्ति वाग्ग्मी । द्विगकारः ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

वाच इमो स्याताम् बहुभाषिणि । वाचालः । वाचाटः । कुत्सायामभि-
धानम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।

स्वामिन्नैश्वर्य्ये गम्ये स्यात् । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।

१२७ । अर्श आदिभ्योऽच् ।

अर्शआदेराकृतिगणान् मत्वर्थेऽच् स्यात् । अर्शसः । उरसः । तुन्दः ।
काणः । खञ्जः । पलितः । मलिनः । लवणः । शक्तः । नीलः । कालः ।
गोधूलः ।

१२८ । इन्द्रोपतापगच्छात् प्राणिस्थादिनिः ।

एभ्य इनिः स्यात् । ठनादेर्वाधा । इन्द्रात् । कटकवलयिनी । ग्रहणूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुठी । किलासी । “शूली कदन्नाशनात्” । गच्छं निन्द्यम् । ककुदावर्त्ती । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवांस्तरुः । प्राण्यङ्गान्नेष्यते । प्राणि-
पादवती । स्तनकेशवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । मूर्च्छावान् ।

१२९ । वातातिसाराभ्यां कुक् च ।

आभ्यामिनिः स्यात् कुक् चागमः । वातकी । अतिसारकी ।

(क) पिशाचाच्च । पिशाचकी वैश्रवणः ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योतेः पूरणान्तादिनिरेव स्यात् । पञ्चमो मासो वर्षं वास्यास्ति
पञ्चमी उद्गः । दशमी वृद्धः ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । सुखो । कृच्छो । दुःखो ।

१३२ । धर्मशौलवर्णान्ताच्च ।

धर्माद्यन्तादिनिः स्यात् । द्विजधर्मी । भिक्षुगीली । ब्राह्मणवर्णी ।

१३३ । हस्ताज्जातौ ।

हस्तादिनिः स्यात् । हस्ती । जातौ किम् ? हस्तवान् ।

१३४ । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।

वर्णादिनिः स्याद् ब्रह्मचारी चेत् । वर्णी (३२) ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

एभ्य इनिः स्यात् । पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । देशे किम् ?
पुष्करवान् ।

(क) बलाद् बाह्वरुपूर्वात् । बलाद् बाह्वरुपूर्वादिनिः स्यात् । बाहुवली ।
जरुवली कथित् ।

(ख) सर्वादेश । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः ।

(ग) अर्थाच्चासन्निहिते । अर्थादिनिः स्यात् । असन्निहितोऽर्थो धन-
मस्यार्थी दरिद्रः । अन्यत्रार्थवान् । भाष्ये त्वेतद्व्याख्यायार्थनमर्थ इति
याच्चावचनान् मत्वर्थीयं कृतार्थी अर्थिक इति च साधितम् । एवं च धन-
वचनादर्थशब्दादिनिर्याच्चावचनाच्च मतुवनभिधानान्न भवतीति वाच्यम् ।

(घ) तदन्ताच्च । धनार्थी । हिरण्यार्थी ।

१३६ । बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम् ।

एभ्यो मतुब् वा स्यात् । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

नान्नि मन्तन्तमान्ताभ्यामिनिः स्यात् । दामिनी । सामिनी । हेमिनी ।
मान्तात्मोमिनी । नान्नि किम् ? सोमवान् ।

१३८ । कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः ।

कंशमिति स्वरादी उदककल्याणवचनौ । ताभ्यामिति सप्त प्रत्यया स्युः ।
वः । कंभो मेघः । शंभो वज्रः । भः । कम्भः शम्भः । युसः सित्त्वात् पदत्वे-
ऽनुस्वारः । कंयुः । “कुर्वाणा पश्यतः शंयून् ।” तिः । कन्तिः । शन्तिः ।
तुः । कन्तुः । शन्तुः । तः । कन्तः । शन्तः । यस् । कंयः । शंयः ।

१३९ । तुन्दिवलिबटभः । (३३)

एभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिभः । “दधाना वलिभं मध्यम् ।” पामा-
दिद्वाद वलिनः । बटिभो वृक्षः ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

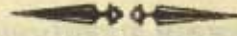
अहंशुभमित्यहङ्कारकल्याणार्थी । अव्यये । ताभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात् ।
“अहंयुनाथः क्षितिपः शुभंयुः” । उक्ता मत्वर्थीयाः । अतः परं स्वार्थिकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५।२ ॥

समाप्तञ्च धान्यपादः ।

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । प्राग् दिशो विभक्तिः ।

दिक्शब्देभ्य (५।३।२७) इत्यतः प्राग् ये तसिलादयस्ते विभक्तिसंज्ञकाः स्तुः । प्रयोजनं त्वदाद्यत्वादि (७।२।१०२) । इह समर्थानां प्रथमादिति (४।१।८२) निवृत्तम् । वेति वर्त्तत एव । ततः पक्षे तसिलादयः स्तुः कुतः कस्मादिति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः ।

द्वादिरहितात् सर्वनाम्नः किंबहुभ्याञ्च तसिलादयो विधेयाः । कुतः । कुत्र । यतो यत्र । बहुशब्दः संख्यार्थो नृद्वयते । बहुतो बहुत्र । वैपुल्यार्थात् तु बहोः कालात् । अद्वादेः किम् ? द्वाभ्यां द्वयोः ।

३ । इदम इष् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये इदम इशादिष्यते । इतः । इह ।

४ । एतेतौ रथोः ।

इदम एतेतावादिष्येते क्रमेण रेफथकारयोः परतः । “भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हितम्” । “इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारम्” ।

५ । एतदोऽष् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यय एतदोऽशादिष्यते । अतः । अत्र । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । तेन एतर्हि ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दाप्रत्यये सर्वस्य सो वा स्यात् । सदा सर्वदा वा ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

स्यात् । कुतः । सर्वतः । बहुतः । विश्वतः । अथ कोऽयं तसिल् ?
पञ्चम्यन्तात् प्रत्ययः । पञ्चम्यादेशत्वे हि ततस्त्वो यतस्त्व इति सुपो धात्विति
(२।४।७१) सुब्लुक् स्यात् । यदा तदेत्यनुदात्तो सुप्पिताविति (३।१।४)
स्वरः । कुत इति घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः । तर्हीति सुपि चेति
दीर्घः । कुत्रेत्यच्च घे (७।३।१११) रित्यत्त्वौ स्याताम् । ततस्तवेति स्मात्-
स्मिनौ स्याताम् । तदुक्तं भाष्ये तसिलादयो विभक्त्यादेशाच्चेत् सुब्लुक्स्वर-
गुणदीर्घात्त्वौत्वस्मादादिविधिः प्रसज्येतेति ।

८ । तसेच्च ।

तसेच्चेति स्वरार्थं सूत्रम् ।

९ । पर्य्यभिभ्राच्च ।

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । अभितः ।

१० । सप्तम्यास्त्रल् ।

सप्तम्यन्तात् त्रल् स्यात् । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

११ । इदमो हः ।

इदमः सप्तम्यन्ताहः स्यात् । इह ।

१२ । किमोऽत् ।

किमः सप्तम्यन्तादत् स्यात् । क । त्रलमपि केचिदिच्छन्ति कुत्रेति
जयादित्यः ।

१३ । वाह च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो विज्ञेयाः । दृशिग्रहणाद् भवदादियोगे-
ऽभिधानम् । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंततस्तत्रदीर्घायुषं
ब्रवीमि । तेनतत स्तत्रदेवानां प्रियेण कृतमित्यादि ।

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले दा स्यात् । सदा सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा । तदा । कदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे । कालसामान्ये चायं दा । तेन कालविशेषे न भवति । यत्र तत्र दिवस इति । काले विधि रा थालः (५।३।२३) ।

१६ । इदमोर्हिंल् ।

सप्तम्यन्तादिदमो र्हिंल् स्यात् । एतर्हिं काले ।

१७ । अधुना ।

निपात्यते ।

१८ । दानीच्च ।

सप्तम्यन्तादिदमो दानीच्च स्यात् । इदानीम् ।

१९ । तदो दा च ।

तदो दा स्यात् । दानीच्च । तस्मिन् काले तदा । तदानीम् ।

२० । तयोर्दाहिंलौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ।

अनद्यतने काले किं सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो र्हिंल् स्याद् वा । कर्हिं कदा वा । यर्हिं यदा वा । तर्हिं तदा वा ।

२२ । सद्यः परुत् परार्थ्येषमः परेदाव्यदपूर्वेदुरन्येदुरन्य-
तरेदुररितरेदुरपररेदुररधरेदुररुभयेदुररुत्तरेदुरः ।

चतुर्हंशेऽहनि वर्षे च निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐषमः । परस्मिन्नहनि परेदवि । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु रित्वादि ।

(क) द्युद्योभयात् । उभयेद्युः । उभयद्युः ।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

साट्श्वत्तिभ्यः स्याल् स्यात् । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

२४ । इदमस्थमुः ।

२५ । किमश्च ।

इदंकिमोः प्रकारे यमुः स्यात् । इत्थम् । कथम् । उक्ताः किंसर्व-
नामबहुभ्यः प्रत्ययविभक्तयः (३४) । अतः परं स्वार्थिकाः ।

२६ । या हेतौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमौपञ्चमौप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्वाचिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः
स्यात् । पूर्वत्र दिशि देशे काले वोषितः पुरस्तादुषितः । पञ्चम्यन्तात् । पुर-
स्तादागतः । प्रथमान्तात् । पुरस्ताद् रम्या दिक् । अधस्ताद् रम्यो देशः ।
धाप्रत्ययं (५।३।४२) यावदस्तातिविषये विधिः ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ।

आभ्यामतमुच् स्यात् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

आभ्यामतमुच् वा स्यात् । परतः परस्ताद्वा । अवरतः । अवरस्ताद्वा ।

३० । अञ्चेलुक् ।

अञ्चत्यन्ताद् दिक्शब्दादस्ताते लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति
(१।२।४८) ङीपो लुक् । प्राग् वसति प्रागागतः । प्रागमणीयम् । एवं प्रत्यक् ।

३१ । उपर्य्युपरिष्ठात् ।

ऊर्ध्वशब्दे एतौ निपात्येते अस्तात्यर्थे ।

३२ । पश्चात् ।

अवरशब्दस्यातिप्रत्यये परे पञ्चभावो निपात्यते । पश्चाद् वसत्यागतो-
रमणीयं वा ।

(1) दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

(2) अहं च । पञ्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्हः । दक्षिणपश्चार्हः ।

३३ । पञ्च पश्चा च क्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

एभ्य आति स्यात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

दिक्छन्दादेनव् वा स्याददूरछेदवधिमान् । अदूरे गम्ये इत्यर्थः । उत्तरेण
उत्तरादा । दक्षिणेन दक्षिणाद् वा वसति रमणीयं वा । अदूरे किम् ? उत्तरतो
हिमवान् । अपञ्चम्याः किम् ? ग्रामस्य दक्षिणतः पर्वतादागतः । अपञ्चम्या
इत्यधिकारोऽयं प्रागसिप्रत्ययात् (५।३।३८) ।

३६ । दक्षिणादाच ।

दक्षिणाददूरे स्यादाच । दक्षिणा वसति रम्यं वा ।

३७ । आहि च दूरे ।

दूरे गम्ये दक्षिणादाहि च स्यात् । चकारादाच । दक्षिणाहि दक्षिणा ।

३८ । उत्तराच्च ।

उत्तरादाजाही स्याताम् । उत्तरा उत्तराहि वसति रम्यं वा ।

“उत्तरा हि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरीम् ।

अवैल्लवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥”

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् ।

३९ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पुर अध अवदिशा एषामसिश्च स्यात् । पुरः अधः अवः वसत्यागतो रम्यं वा ।

४० । अस्ताति च ।

अस्तातो च पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पुरस्तात् । अधस्तात् । अवस्तात् ।
कथं पुरत स्तर्हि ? चिन्त्वमेतद् । (३५)

४१ । विभाषाऽवरस्य ।

अवरस्यावादेशोऽस्तातो स्याद्वा । अवरस्तात् अवस्ताद्वा वसत्यागतो
रम्यं वा । उक्ता अतसुजर्था यैर्योगि षष्ठी भवेत् । एनपा द्वितीया । अञ्जूसर-
पदाजाहिभिस्तु पञ्चमी भवेत् ।

४२ । संख्याया विधार्थे धा ।

क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्याया धा स्यात् । जातीयरोऽपवादः । पञ्चधा
भुङ्क्ते । सप्तधा । विंशतिधा । एकधा । द्विधा । षोढा । कथमेकजातीयः ?
द्रव्ये गुणे वा प्रकारवति भविष्यति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

द्रव्यविचालने च (३६) संख्याया धा स्यात् । एकं द्विधा कुरु । पञ्चधा ।
षोढा । अनेकमेकधा कुरु ।

४४ । एकाद्वा ध्यमुजन्यतरस्याम् ।

एकाद्वास्थाने ध्यमुञ् स्याद्वा । एकधा ऐकध्यं वा भुङ्क्ते ।

(३५) अथ भट्टोजि :—“अथ कथं पञ्चमाम तामत इतः पुरतस्य पञ्चादिति भवभूतिः ? नीरसस्तद्वरिष्ठ
विलसति पुरत इति कथित् । स्यात् पुरः पुरतोऽयत् इत्यमरः । पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्व ? चिन्त्य-
मेतदिति भाषावृत्तिः ।”—इति मनोरमायाम् (P. 508). इयच्च तेऽस्या पुरतो निङ्गम्यनेति कालिदास्य ?
In fact पुरतः is a निपात । what is derived from पूर्व is पुरः वा पुरस्तात् । शानेन्द्र objects
in his तत्त्वबोधिनी to the प्रामाणिकता of this word and पश्चितराज जगन्नाथ is furious
against it, in his रसगङ्गाधर (2nd chap). But “इयन् इति संख्यानं निपातानां न वर्तते । प्रयो-
जनवशादिति निपात्यने पदे पदे ॥१॥” अथ नागेश :—“अन्ये तु दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्वव (५।३।२८) तसुचैव
पुं वद्वावे निष्ठेऽतसुज्ज्विधान् मन्वयादपीति ज्ञापनाय । तेन पञ्चाद्यजनात् पुरजब्दादिटसिद्धिः । वस्तुतस्तु
पुर अद्यगमन इति श्रीरादिकादृष्टिजभावे इगुपधलक्षणे के सार्वविभक्तिकस्य सिरिति बोध्यम् ।” इति

(३६) विचालः परिवर्तनम् । संख्यानान्तरापादनमिति यावत् । एकस्थानेकीकरणमनेकस्य वैकीकरण
मित्यर्थः ।

४५ । द्वित्रोश्च धमुञ् ।

४६ । एधाच्च ।

द्वितीयां धो धमुञ् स्याद्वा । एधाच्च । द्विधा द्वैधं द्वेधा वा । त्रिधा त्रैधं त्रेधा वा ।

(क) धमुजन्तात् स्वार्थे ङः । “मते द्वैधानि संशय्य ।” त्रैधानि । तसि-
लादिरेधाजन्तोऽव्ययम् ।

४७ । याप्ये पाशप् ।

याप्यार्थात् पाशप् स्यात् । ह्रीनो याज्ञिको याज्ञिकपाशः । शाब्दिक-
पाशः ।

४८ । पूरणाद् भागे तीयादन् ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

छान्दसे सूत्रे । भागेऽन् ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

आभ्यां भागेऽन् स्यात् । जच् । षष्ठो भागः षाष्ठो वा । अष्टमः आष्टमो
वा भागः । अत्रिति नित् स्वरार्थ एव प्रसङ्गान्निवहः ।

५१ । मानपञ्चङ्गयोः कल्लुँकौ च ।

माने भागे षष्ठात् कन् स्यात् । षष्ठकः । पञ्चङ्गभागिऽष्टमादनो जस्य च
वा लुक् । अष्टमः । चकाराज् जानौ च बोद्धव्यौ । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः ।
आष्टमः ।

५२ । एकादाकिनिचासहाये ।

असहायार्थादेकादाकिनिच् स्यात् । कल्लुँकौ च । एकाकी । एकः ।
एककः ।

५३ । भूतपूर्वे चरट् ।

स्यात् । आद्यो भूतः पूर्वमाद्यचरः । कुमारचरी इहा ।

५४ । षष्ठ्या रूप्य च ।

षष्ठ्यन्ताद्रूप्यः स्यात् । चकाराच्चरट् च । ब्राह्मणस्य भूतः पूर्वं ब्राह्मण-
रूप्यो ग्रामः । ब्राह्मणचरः ।

५५ । अतिशायने तमविष्ठनौ ।

अतिशायनमतिप्रकर्षवन्तं करोति गुणिनमित्यतिशायनौ गुणप्रकर्षः ।
तदयुक्तात् स्वार्थे तमविष्ठनौ स्याताम् । अयमेषां शक्तः शक्ततमः शङ्कः ।
अयमेषां पटुः पटुतमः । पटिष्ठः । लघिष्ठः ।

५६ । तिङश्च ।

सातिशायनात् तिङस्तमप् स्यात् । सर्वे पचन्ति । अयं पचतितमाम् ।
जल्पतितमाम् ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।

द्वयोर्वचनं द्विवचनम् । तत्रोपपदे सातिशायनात् तिङश्च तरवीयसुनौ
स्याताम् । अयमनयोराढ्यतरः । आढीयान् । पटुतरः । पटीयान् ।
पचतितराम् । विभज्यो विभक्तव्यः । तदुपपदाच्च । पाश्चात्या गौडेभ्य आढ्य-
तराः । पटुतराः । पटीयांसः ।

५८ । अजादी गुणवचनादेव ।

इष्टत्रीयसुनौ गुणवचनादेव स्याताम् । पटिष्ठः पटीयान् । गुणवचनात्
किम् ? पाचकतरः । पाचकतमः । पचतितराम् । पचतितमाम् ।

५९ । तुच्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ । जा च ।

प्रशस्यशब्दस्य आदेशो ज्यादेशश्च स्यादजाद्योः परतः । श्रेष्ठः । श्रेष्ठान् ।
ज्येष्ठः । ज्यायान् । ज्यादादीयस (६।४।१६०) इत्याख्यम् । इह भाषायां

द्वितीयः प्रकर्षप्रत्ययो नेष्टते । तेन श्रेष्ठतरो ज्येष्ठतम इति न भवतीत्येके ।
भवतीति जयादित्यः । तेन युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

अजाद्योर्वृद्धस्य च ज्यः स्यात् । अयमेषां जेष्ठः । अयमनयोर्ज्यायान् ।
प्रियस्थिरिति (६।४।१५७) वचनाद् वर्षभावश्च । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् ।

६३ । अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।

अनयोरिमौ स्यातामिष्ठेयसोः परतः । नेदिष्ठम् । अन्तिकतमम् ।
नेदीयः । अन्तिकतरम् । अयमेषां वाढमधीते साधिष्ठमधीते । “साधीयो
गुरुरभवद् भुजस्तुरुष्याः ।” वाढं भृशं नित्यं क्रियाविशेषणमिति प्रत्ययान्तो-
ऽपि तथा स्यात् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अनयोः कन्नादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः परतः । अयमेषां कनिष्ठः ।
अयमनयोः कनीयान् । अतियुवाऽल्पस्यो वा । पक्षे यविष्ठः । यवीयान् ।
अल्पिष्ठः । अल्पीयान् ।

६५ । विन्मतोर्लुक् ।

विनेर्मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः परतः । इमे स्तन्विणः । अयमेषां
स्त्वजिष्ठः । अयमनयोः स्त्वजीयान् । एवमोजिष्ठः । ओजीयान् । इमे त्वग्-
वन्तः । अयमेषां त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । एवं धर्मिष्ठः । धर्मीयान् । पापिष्ठः ।
पापीयान् । सर्वत्रागुणवाचिभ्योऽस्मादेव वचनादिष्ठेयसुनौ ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्यात् । प्रशस्तश्चात्रश्चात्ररूपः । यान्त्रिकरूपः । तिङ्शेत्वेव (५।३।५६) ।
पचतिरूपम् । पचन्तिरूपम् । क्लीबत्वं लोकाश्रयत्वात् ।

६७ । ईषदसमाप्तौ कल्पव्देश्यदेशीयरः ।

ईषदसमाप्त्यर्थात् कल्पव्देश्यदेशीयरः स्तुः । ईषदसमाप्तौ भिक्षुर्भिक्षु-
कल्पाः । पण्डितदेश्यः । बोधिसत्त्वदेशीयः । इन्द्रदेशीयो राजा । अष्टादश-

वर्षदेशीया कन्या । तिङ्श्च । पचतिकल्पम् । दीयतेकल्पम् । पचतिदेश्यम् ।
पचतिदेशीयम् । स्थायिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति गुडकल्या
द्राक्षा । पयस्कल्या यवागूः । अयस्कल्पं घृतम् । अर्द्धदेशीयं घृतम् ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् परस्तात् तु ।

ईषदसमास्यथात् सुवन्ताद् बहुच् प्रत्ययः पूर्वं वा स्यात् । बहुगुडा
द्राक्षा । गुडकल्या । “लघुर्वङ्गुत्वं नरः ।” ढणदेश्यः । सुपः किम् ? तिङो
मा भूत् ।

६९ । प्रकारवचने जातीयर् ।

स्यात् । पटुप्रकारः पटुजातीयः । तज्जातीयः । तथाजातीयः । प्रकार-
मात्रे थालुक्तः । प्रकारवति तु जातीयरित्यनयोर्भेदः ।

७० । प्रागिवात् कः ।

इवे प्रतिकृतावित्यतः (५।३।८६) -प्राक् कप्रत्ययो वाच्यः । तिङन्तादयं
नेष्यते । अकजिष्यत एव ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।

७२ । कस्य च दः ।

अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागकच् वाच्यः प्रागिवार्थे । यथासम्भवमलोऽन्त्यस्येति
(१।१।५२) अन्त्यककारस्य च दकारः । इह च सुवन्तस्य प्राक् टेरकजनोकार-
सकारभकारादाविति भाष्यम् । उच्चकैः । नीचकैः । धिक् धकित् । हिरक्
हिरकुत् । पृथकत् । सर्वकैः । विश्वकैः । त्वयका । मयका । त्वयकि ।
मयकि । अनोकारसकारभकारादावित्युक्तेरिह प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकच् ।
युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्माभिरस्मकाभिरिति ।
इह तिङ्श्चेति (५।३।५६) स्मर्यते । कुक्षितं जल्पति जल्पतकि । पचतकि ।
इह तु वचेर्लङि अवक् । अवकक् । अनेनेक् । अनेनेकक् । कस्य च द इतीह
नास्ति । ककारस्यासिद्धत्वात् ।

(क) तूष्णीमः कामः ।

मकारो देशविध्यर्थः । “तूष्णीकामासते विज्ञाः” ।

(ख) शीले को मलोपश्च ।

तूर्णीं शीलसूक्ष्मकः । (३७)

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषणात् काकचौ स्याताम् । न ज्ञायते कस्यायमश्वः किंस्वभावो वाऽश्वकः । नवकः । अज्ञात उच्चैरीदृशस्तादृशो वा उच्चकैः । अज्ञातासौ कस्य कीदृशी वाऽसकौ । “पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्वाम्” । एवं सर्वकैः विश्वकैः पचतकि । कस्य च द इति (५।३।७२) । पृथक्त् ।

७४ । कुत्सिते ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । सर्वकैः । पचतकि । हिरकुत् ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

कुत्सितोपाधिके नाम्नि कन् स्यात् । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः । व्याधकः ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

अत्र काकचौ स्याताम् । पुचकः । दुर्बलकः । पातकि । स्वपितकि । पचतकि । यातकि ।

७७ । नौतौ च तद्युक्तात् । (३८)

नौतिगतावनुकम्पायुक्तात् काकचौ स्याताम् । हन्त ते वस्तुतम् । हन्त तेऽश्वकः ।

७८ । वद्धचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

७९ । घनिलचौ च ।

८० । प्राचामुपादेरडज्बुचौ च ।

अनुकम्पायां वद्धचो नृनाम्नष्ठज् वा स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः

(३७) तथाच भागवतौ श्लोकः—“कुर्वन्तोऽपि हि तूष्णीं राजन् गभीरचेतसः । लघवो धीपयन्त्येव न कुर्वन्ति च केचन ॥” इति सृष्टिधरधृतः ।

(३८) सामदानादिरुपायो नौतिः । सामदानभेददृष्ट्या इत्युपायचतुष्टय मित्यमरः ।

देवदत्तिकः । पक्षे कः । देवदत्तकः । घनिलचौ च । देवियः । देविलः ।
यन्निकः । उपादेस्तु नृनाम्नः प्राचामडज्वचौ च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः ।
उपङ्गः । उपकः । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । उपियः । उपिलः । उपिकः ।
उपेन्द्रदत्तकः । बह्वचः किम् ? दत्तकः । गुप्तकः ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

अनुकम्पायां कन् स्यात् । व्याघ्रकः । सिंहकः कथित् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

अजिनान्तान् मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च । व्याघ्रा-
जिनो नामानुकम्पितः व्याघ्रकः । कृष्णकः ।

८३ । ठाजादावूङ् द्वितीयादचः ।

लोपइत्येव । ठकारेऽजादौ च परे द्वितीयादच उपरिभागस्य लोपः स्यात् ।
ठयङ्गं ठावस्थायां लोप उगन्तात् कादेशार्थम् (७।३।५१) । वायुदत्तकः ।
वायुकः । पिष्टकः । देविकः । देवियः । देविलः । इह देविकादीनां
शब्दान्तराणामेव लोपद्वारेणान्वाख्यानम् । तत्र निदर्शनमेतद् द्वितीयादच
इति । चतुर्थादपि भवति । वृहस्पतिदत्तकः । वृहस्पतिकः । अनजादौ च वा ।
देवदत्तको देवकः । पूर्वपदस्य च लोपः । दत्तकः । दत्तिकः । दत्तियः ।
अप्रत्ययेऽपि पूर्वोत्तरयोर्लोपो वाच्यः । देवदत्तो दत्तो देवो वेति । उवर्णान्तादिलचो
लकारादेशश्च । वायुदत्तको वायुलः । भानुदत्तको भानुलः । तदुक्तम्—

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णान्तादिलस्य च ॥१॥ इति (५।३।८३, वा) ।

सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादे लोपवचनम् । उपेन्द्रदत्तकः । उपङ्गः ।
उपकः । एकाच्पूर्वपदानामुत्तरपदलोपश्च । वागाशीर्वाचिकः । त्वगाशी
स्वचिकः । द्वितीयादचः परलोपे हि यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य
स्थानिवत्त्वाद् भत्वाभावेऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रये पदत्वे च चोः कुः (८।२।३०)
स्यात् । षष्ठ्याज्जालोपवचनम् । षष्ठसु ठाजादि-(५।३।८३) सूत्रेण द्वितीयाद-
च एव लोपवचनम् । ततः पदत्वे जश्त्वम् । षडङ्गुलिदत्तः षडङ्गिकः ।

८४ । शिवलमुपरिविशालवरुणार्थमादौनां तृतीयात् ।

एषां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । अनुकम्पितः शिवलदत्तः
शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः । शिवलेन्द्रदत्तः शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः ।

८५ । अल्पे ।

अल्पार्थे काकचौ स्याताम् । अल्पं घृतं घृतकम् । उच्चकैः । विश्वके ।
पचतकि ।

८६ । ङस्वे ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । ङस्वो दण्डो दण्डकः । स्तम्भकः ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

ङस्वे नाम्नि कन् स्यात् । वैष्णुकः । वंशकः ।

८८ । कुटीशमौशुण्डाभ्यो रः ।

आभ्यो रः स्यात् । ङस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः कर-
भस्य नाम । कुटी मृतशरीर मित्येके ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

ङस्वा कुतूः कुतुपः ।

९० । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।

ङस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । धित्वान् ङीष् । कासूरस्वभेदः ।

९१ । वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

एभ्योऽत्र ष्टरच् स्यात् । तनुर्वत्सो वत्सत्वेनासम्पूर्णा वत्सतरः ।
द्वितीयवयाः । उच्चतरः । तृतीयवयाः । “प्रतिक्षणं नोच्चतरः प्रतीच्छति ।”
अश्वतरी खुरजाता । ऋषभतरो मन्दः । इह शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य
तनुत्व मिष्टम् । यस्तु ऋषत्वेन तनु स्ततो न प्रत्ययः । तदुक्तं भाष्ये वत्-
सादिभ्यः काश्च्ये प्रतिषेध इति ।

९२ । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य डतरच् ।

गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयोरिकस्य निर्धारणे किंयत्तद्वयो डतरच् स्यात् ।

कतरो भवतोः पटुः । यतरः पटु स्तर आयातु । एवं कतरचैचः । कतरः कारक इति ।

६३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् ।

बहूनामेकस्य निर्धारणे किमादे उतमच् स्यात् । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वावचनमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया वाक्च । को भवतां कठः । जातिपरिप्रश्ने किम् ? को भवतां देवदत्तः ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

एकात् तौ स्याताम् । एकतरी भवतो र्यातु । एकतमो भवतां शृणोतु । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । तत्तेर्विकल्पस्य महाविभाषया सिद्धेः ।

६५ । अवचेपणे कन् ।

अत्र कन् स्यात् । व्याकरणकेनायं गर्वितः । गर्वाऽत्रावच्छिद्यत इत्यागमः । प्रागिवीयाः पूर्णाः ।

६६ । इवे प्रतिकृतौ ।

इवार्थः सादृश्यम् । तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिलक्षणे इवार्थं कन् स्यात् । अश्वप्रतिकृतिरश्वकः । गर्दभकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः । इवार्थे विधिः प्राक् पूगाज् अयात् (५।३।११२) । प्रतिकृतौ विधिः प्राग् वस्ते र्दजः (५।३।१०१) ।

६७ । संज्ञायाच्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

६९ । जीविकार्थे चापण्ये ।

इवार्थे नास्ति कन् स्यात् । अश्वकः । मनुष्ये वाच्ये कनो लुप् । चक्षेव नरः । चक्ष्वा वर्धिका । जीविकार्थे कनो लुप् । जीविकार्थं यामादित्यादि-प्रतिकृतिं गृहीत्वा भ्रमति सा उच्यते आदित्यः । स्कन्दः । वासुदेवः । अपण्ये किम् ? वासुदेवकान् विक्रीणीते ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
आकृतिगणोऽयम् । उक्तः प्रत्ययः प्रतिकृतौ ।

१०१ । वस्ते ढञ् ।

इवार्थे वस्तेढञ् स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी वियोगिनी ।

१०२ । शिलाया ढः ।

स्यात् । शिलेयं शिलेवास्याः शरीरम् । ढञपीत्येके । शैलेयं दधि ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

दुरिव सर्वाश्रयत्वाद् यति द्रव्यं निपात्यते भव्यञ्चेत् । “द्रव्यमेव खलु
सर्ववृत्तभम्” ।

१०५ । कुशायाच्छः ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे छः स्यात् । काकतालीयम् ।
अजाकृताणीयम् । अत्र भाष्यं—“हाविमाविवार्थौ । काकगमनमिव
तालपतनमिव देवदत्तस्य दत्तसमागमः । काकतालम् । निपातनात्
समासः । ततस्तालेन काकस्य वध इव देवदत्तस्य वधो दत्तुभिः काक-
तालीयमिति ।”

१०७ । शर्करादिभ्योऽण् ।

शर्करेव शर्करम् । कापालम् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्य षक् ।

अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । भरुजो निःशाखवृक्षः ।

१०६ । एकशालाया ष्टजन्यतरस्याम् ।

अस्याष्टज् वा स्यात् । एकशालेव एकशालिकः । पञ्चे कन् एकशालकः ।
ठगित्यन्ये । ऐकशालिकः ।

११० । कर्कलोहितादीकक् ।

कर्कड्व कार्कीको गोः । लौहित्योः स्फाटिकः ।

१११ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् क्न्दसि ।

क्न्दः सूत्रम् । उक्ता इवार्थे प्रत्ययाः ।

११२ । पूगाञ् अग्राऽग्रामणीपूर्वात् ।

पूगः सङ्घविशेषः (३९) । तद्वाचिभ्यः स्वार्थे अग्राः स्यात् । लोहध्वज्यः ।
लोहध्वज्यो । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यो । शिवयः । अग्रामणीपूर्वात्
किम् ? स एषां ग्रामणीदेवदत्तकाः ।

११३ । व्रातचफजोरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिनश्चफजन्ताच्च स्वार्थे अग्राः स्यात् । व्रीहिमत्यः । कौञ्जायन्यः ।
अस्त्रियां किम् ? व्रीहिमती । कौञ्जायनी । जातेरिति (४।१।६३) ङीप् ।

११४ । आयुधजीविसंघाञ् अगड् वाहीकेष्वब्राह्मण-
राजन्यात् ।

वाहीकेष्वायुधजीविनां संघाञ् अगट् स्यात् । कौण्डीवस्यः । क्षौद्रकः ।
क्षौद्रकी स्त्री । वाहीकेषु किम् ? श्वरः । अब्राह्मणराजन्यात् किम् ?
गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ।

११५ । वृकाट् टेखण् ।

वृकात् तथैव टेखण् स्यात् । वार्केख्यः । वार्केणी ।

(३९) वृत्तिर्न नियता येषां जातिश्च स्यात् पृथक् पृथक् । सर्वकामप्रधानास्ते संघाः पूग इति

११६ । दामन्यादिविगर्तषष्ठाच्छः ।

एभ्यश्छः स्यात् । दामनीयः । औलपीयः । विगर्तवर्गः (४०) षष्ठो
येषामायुधजीविनां ते तथा । तेभ्यः । कौण्डोपरधीयः ।

११७ । पशूनादियौधेयादिभ्यामणञौ ।

पशूँ प्रभृतेः शस्त्रजीविसंघादण् स्यात् । पार्श्वः । आसुरः । यौधेयादेरञ् ।
यौधेयः । शौभ्येयः । पशूँ रिति दीर्घान्तो द्व्यजित्वागमः ।

११८ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदणो यञ् ।

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो गोत्राणन्तेभ्यः स्वार्यं
यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यं पुमान् अभिजितः । ततो यञ् । आभिजित्यः ।
वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।
नेह । आभिजितः स्थालीपाकः ।

११९ । जरादयस्तद्राजाः ।

उक्ता जरादयस्तद्राजा उच्यन्ते । ततो बहुषु लुक् (२।४।६३) । लोह-
ध्वजाः । कौञ्जायनाः । लुद्रकाः । दामनयः । पार्श्वः । आभिजिताः ।
वृकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥५॥

समाप्तश्च विभक्तिपादः ॥

(४०) चिगर्ताः षष्ठो येषां ते विगर्तवर्ग इत्युच्यन्ते । तेषु चैवं कृतिः ।

आयु स्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरध्यायकौ ।

कौण्डिकजालमानिष ब्रह्मगुप्तोऽयं जानकिः ॥ १ ॥ इति काशिकायाम् ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । पादशतस्य संख्यादेर्वीष्मायां वुल्लोपश्च ।

पादशतशब्दान्तस्य संख्यादेर्वीष्मायां द्योतको वुल् स्यादन्त्यलोपश्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । द्विपादिकां ददाति । द्विशतिकां ददाति । त्रिशतिकां दण्डितः । अन्यतोऽपीष्यते । द्विमोदकिकां ददाति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

अनयोश्च तथा स्यात् । अवीष्मार्थमिदं वचनम् । द्वौ पादौ दण्डितो व्यवसृजति वा द्विपादिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । त्रिशतिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । व्यवसर्गो दानम् ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

स्थूलादेः प्रकारोक्तौ कन् स्यात् । जातीयरो बाधा । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । यवकः । अणुकः ।

(क) चञ्चदृढतोश्च । चञ्चत्प्रकारश्चञ्चता गत्वरेण सदृशश्चञ्चत्कः । वृहत्को मणिः ।

४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

अत्रार्थे क्तान्तात् कन् स्यात् । नात्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । छिन्नकम् ।

५ । न सामिवचने ।

अर्हवाचिन्युपपदे क्तान्तात् कन् न स्यात् । सामिक्तम् । सामिभुक्तम् । अर्हपीतम् । अर्हभुक्तम् । नेमक्तम् । खण्डक्तम् । नेमभिन्नम् । प्रति-

विधोऽयं स्वार्थिकस्य कनः । तस्य चास्तित्वे लिङ्गमिदमेव । तेन बहुतरक
मित्यादि सिध्यतीति जयादित्यः ।

६ । वृहत्या आच्छादने ।

अस्यात्र कन् स्यात् । वृहतिका वस्त्रम् ।

७ । अषड्चाशितङ्गलंकर्मलिङ्गपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

एभ्यः स्वार्थे खः स्यात् । नित्यञायम् । एवमन्येऽपि नित्या भाष्ये
परिगणिताः । यदुक्तं नित्यप्रत्यया स्तमवादयः प्राक् कनः । अयादयः
प्राग्वुनः । आग्ववादयः प्राङ् मयटः । वृहती । जाल्यन्ताः । समासान्ताच्चेति ।
अषड्चीणं यद् द्वाभ्यां कृतम् । आशितङ्गवीनमरख्यं यत्राशिता गावः ।
निपातनान्मकारः । अलंकर्मीणः पाणिः । अलङ्गपुरुषीणः । अलङ्गपुरुषाय ।
तस्मै शक्त इत्यर्थः । अध्युत्तरपदात् । गुरुष्वधि गुर्वधीनः । देवाधीनः ।
राजाधीनः । इन मधिगतोऽधीन इत्यायत्तपर्यायोऽप्यस्ति । तस्यायं श्लोक-
वार्त्तिके प्रयोगः । वाक्यं वक्तव्यधीनं हीति । (१।१।५७, वा) । (41)

८ । विभाषाच्चरदिकस्त्रियाम् ।

अच्चत्यन्तात् खो वा स्यात् । प्राक् प्राचीनम् । तिर्यक् तिरचीनम् ।
प्रत्यक् प्रतीचीनम् । अदिकस्त्रियां किम् ? प्राची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ?
प्राचीना ब्राह्मणी ।

९ । जाल्यन्ताच्छ बन्धुनि ।

बन्धुनि द्रव्ये जाल्यन्ताच्छः स्यात् । ब्राह्मणजातीयः । तज्जातीयः ।
बन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिरदुष्टा ।

१० । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।

स्थानान्ताच्छो वा स्यात् सस्थानेनेति चेत् स्थानान्तस्यार्था गम्यते ।
समानं स्थानमस्य सस्थानं सुख्यः । पिढस्थानः पिढस्थानीयो वा । राजस्थानः
राजस्थानीयो वा । तत्तुल्य इत्यर्थः ।

११ । किमेत्तिङव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ।

किम एदन्तात् तिङोऽव्ययाच्च यो घसंज्ञक स्तदन्तादामुः स्यात् ।
 किन्तराम् । किन्तमाम् । क्रियाया गुणस्य वा प्रकर्षे घः । पूर्वाज्ज्ञेतराम् ।
 पूर्वाज्ज्ञेतमाम् । अत्राधारशक्तेः प्रकर्षः । यातितराम् । वक्तितराम् । पतति-
 तराम् । पततितमाम् । गच्छतितमाम् । प्रातस्तराम् । नतराम् । नितराम् ।
 सुतराम् । उच्चैस्तराम् । द्रव्यप्रकर्षे निषेधः । उच्चैस्तरः कश्चित् ।

१२ । अमु च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१३ । अनुगादिनष्टक् ।

अस्माद् ठक् स्यात् । अनुगाद्येवानुगादिकः ।

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

स्त्रियां स्त्रार्थे णजन्तादञ् स्यात् । व्याक्रोशी । व्यावहासी । व्यावलेखी ।

(क) अग्नीध्रसाधारणाभ्यामञ् वक्तव्यः । विभाषा च ङीप् । आग्नीध्री
 आग्नीध्रा वा । साधारणौ साधारणा वा भूमिः ।

१५ । अणिनुणः ।

इनुणन्तादण् स्यात् । सांक्रुटिनम् । सांराविणम् ।

१६ । विसारिणो मटस्ये ।

विसारिणोऽण् स्यात् । विसारिणो मटस्यः । मटस्यादन्यत्र विसारी ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।

क्रियाणामावृत्तेर्गणिकायाः संख्यायाः कृत्वसुच् स्यात् । पञ्च वारान्
 पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । शतकृत्वः प्रोक्तवान् दिवसस्य । सहस्रकृत्वः ।

१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

एभ्यस्तथैव सुच् स्यात् । द्विरधीते । त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य । त्रिः प्रदक्षिणं
 कुरुते । चतुर्भुङ्क्ते ।

१९ । एकस्य सकृच्च ।

एकस्य सुच् स्यात् सकृच्चादेशः । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । सकृद् ददाति ।

२० । विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ।

बहोः कृत्वसुज्विषये धा वा स्यात् । बहुधाङ्गो भुङ्क्ते । पक्षे बहुकृत्वः । अविप्रकृष्टकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

स चासौ प्रकृतश्चेति तत्प्रकृतः । तद्वचने मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं प्रस्तुतमन्नमयमिह । घृतमयमिह । अपर आह । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यन्नः । अपूपमयं पर्व ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः । अपूपाः प्रकृता आपूपिकम् । इह च । आपूपिकं पर्व । चकारान्मयट् च । अपूपमयम् । अपूपमयी पात्री । वटकमयी । (42)

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जः ।

एभ्यः स्त्रार्थे जः स्यात् । आनन्त्यम् । आवसथ्यम् । ऐतिह्यम् । भैषज्यम् । मञ्जाविभाषेह सम्बध्यते । आमादयः प्राङ् मयट् इति स्मृतः ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्यं यत् ।

स्यात् । तस्मै इदम् तदर्थम् । तदर्थमेव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादिः । अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

२५ । पादार्घ्याभ्याञ्च ।

आभ्यां तादर्थ्यं यत् स्यात् । पादं जलम् । अर्घ्यं पुष्पम् ।

२६ । अतिथेर्जः ।

अतिथ्यर्थमातिथ्यं नीवारादि ।

(क) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यः स्वार्थे यत् । नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः ।
यविष्टः । (43)

(ख) जेमाद् यः । जेम्यम् ।

(ग) नवस्य नूशब्दादेशस्तूप्तनप्स्वाच्च प्रत्ययाः । नून्नम् । नूतनम् ।
नवीनम् ।

(घ) नञ् पुराणार्थात् प्रात् । प्रणम् । त्रवादयश्च । प्रन्नम् । प्रतनम् ।
प्रोणम् । (44)

(ङ) भागरूपनामभ्यो धेयः । एभ्यो धेयः स्यात् । रूपधेयम् । भाग-
धेयम् (45) । नामधेयम् ।

२७ । देवात् तल् ।

स्वार्थे स्यात् । देव एव देवता ।

२८ । अवेः कः ।

स्यात् । अविकः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

एभ्यः स्वार्थे कन् स्यात् । यावकः । मणिकः । नान्तरीयकः । येयस्कः ।

कन्दुकः ।

(1) पुक्षात् क्त्रिमे । पुत्रकः ।

(2) स्नाताद् वेदसमाप्तौ । स्नातकः ।

३० । लोहितान् मणौ ।

मणावर्थे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितको मणिः । “लोहितक-
निर्मिता भुवः” । मणौ किम् ? लोहितः पर्वतः । लोहिता गौः ।

(43) This is a वार्त्तिक to 5. 4. 36. काशिकाकार gives it under 5. 4. 25.

(44) A वार्त्तिक to 5. 4. 30. काशिकाकार gives it in 5. 4. 25.

(45) भागधेयः करो बलिरिति दैर्घ्यं दिष्टं भागधेयमिति च । स्वार्थिकाः प्रकृतितो विद्वच्चनान्वति-
वर्त्तन्ते क्वचिदिति ।

३१ । वर्णे चानित्ये ।

अस्थिरे वर्णे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कीपेन । अनित्ये किम् ? लोहिता गौः ।

(क) लोहितास्त्रिङ्वाधनं वेति वक्तव्यम् । लोहितिका लोहिनिका वा मदेन ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्ते लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कम्बलः ।

३३ । कालाच्च ।

अनित्ये वर्णे रक्ते च कालात् कन् स्यात् । कालकं मुखं विलक्ष्येण । कालकः पटः ।

३४ । विनयादिभ्यश्चक् ।

एभ्यश्चक् स्यात् । विनयो वैनयिकः । समयः सामयिकः । उपचार औपचारिकः । अत्ययः आत्ययिकः । “अशिश्नियन् नात्ययिकं तमेत्य ।” अकस्मादिति दकारान्तः । आकस्मिकम् । मुक्ता मौक्तिकम् । एवं व्यवहारः । समूहः । विशेषः ।

(1) उपायाद् ङस्त्वञ्च । “शिवमौपयिकं गरीयसाम्” ।

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

उक्तार्थाया वाचश्चक् स्यात् । वाचिकं सन्देशवाक् ।

३६ । तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ।

उक्तार्थवाग्युक्तात् कर्मणोऽण् स्यात् । सन्देशवाचा प्रतिपादितं कर्म कर्मणम् ।

३७ । औषधेरजातौ ।

औषधेरण् स्यात् । औषधं पिवति । अजातौ किम् ? “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्” । “ज्वलयतीषधिजेन कुशानुना ।”

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । वणिगीव वाणिजः । मरुदेव

मारुतः । चोर एव चौरः । चोरी स्त्री । रक्षो राक्षसः । देवता दैवतम् ।
मनः मानसम् । शत्रुः शात्रवः । पिशाचः पैशाचम् । वयो वायसः । वन्धु-
वान्धवः । विकृतं वैकृतम् । दिता दैतम् । प्रतिभा प्रातिभम् । चण्डाल-
द्याण्डालः । आकृतिगणोऽयम् ।

३९ । मृदस्तिकान् ।

स्यात् । मृत्तिका । मृदेव ।

४० । सन्नौ प्रशंसायाम् ।

प्राशस्त्ये मृदः सन्नौ स्याताम् । रूपयो बाधा । मृत्वा मृत्स्ना ।

४१ । वृकजेष्टाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ।

इदं छन्दः सूत्रम् ।

४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।

बह्वल्पार्थाच्छस् वा स्यात् । बह्वनि बहुभिर्बहुभ्यो वा ददाति बहुशः ।
भूरिशः । अल्पशो ददाति । स्तोकशः । माङ्गलिकां प्रवृत्तावस्याभिधानम् ।
आद्यादौ मा भूदिति स्मृतिः । कारकात् किम् ? बह्वनां स्वामी । अन्यतर-
स्याग्रहणं स्पष्टार्थम् । महाविभाषया सिद्धेर्हेतुविकल्पस्य ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

आभ्यां वीप्सायां वा शस् स्यात् । संख्यायाः । द्वौ द्वौ ददाति द्विशः ।
पञ्चशो ददाति । एकार्थवचनात् परिभाषात् । पणं पणं ददाति पणशः ।
प्रस्थशः । पादशः । कारकादित्येव । द्वयो र्वयोः स्वामी । संख्यैकवचनात्
किम् ? घटं घटं ददाति । कुण्डं कुण्डं पिबति ।

४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी तदन्तात् तसि वा स्यात् ।
यो नारायणतः प्रति नारायणात् प्रति वा । वाणिज्ये चौरतः प्रति चौरात्
प्रति वा ।

(क) आद्यादिभ्यश्च ।

आद्या प्रथमा । तदादिविभक्त्यन्तेभ्यश्च यथादर्शनं तसिर्वा स्यात् ।
कर्मगुण इत्यर्थं कर्मगुणतः । एवं स्मरणात् स्मरणतः । आदौ आदितः ।
शरीरेण शरीरतः क्लृप्तः । पृष्ठतः । शब्दतः । “दुष्टः शब्दः स्मरतो
वर्णतो वा” ।

४५ । अपादाने चाहीयरुहोः ।

अपादानवचनात् पञ्चम्यन्तात् तसिर्वा स्यात् । ग्रामत आयाति ।
चौरतो विभेति । ओहाग्रुहोः प्रतिषेधः । स्वार्थाहीयते । पर्वतादव-
रोहति । हीय इति निर्देशाज्जिहाते न निषेधः । उदयाचलत उज्जिहीते ।
कथं मन्त्रतो हीन इति । तृतीयान्तात् तसिः । (46)

४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिग्रहेऽचलने क्षेपे च तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । वृत्तेनातिगृह्यते ।
वृत्ततोऽतिगृह्यते । चरित्ततो न चलति । व्यवहारतो निन्दितः । अकर्त्तरि
किम् ? विप्रेण चित्तम् ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

हीयमानपापाभ्यां युक्तादकर्त्तरि तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । वृत्तेन
हीयते वृत्ततो हीयते वा । व्यवहारतो हीयते । वृत्ततः पापः ।

४८ । षष्ठ्या व्याश्रये ।

षष्ठ्यन्ताद् विविधपचाश्रये तसिर्वा स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पक्षे । आदित्याः कर्णतः । कर्णस्य पक्षे । व्याश्रये किम् ? वृत्तस्य
शाखा ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

रोगात् षष्ठ्यन्तादपनयने तसिर्वा स्यात् । हिक्कातः कुरु चिकित्साम् ।
प्रवाहिकातः । अपनयने किम् ? हिक्कायाः प्रकोपः ।

५० । अभूततद्भावे कृत्वस्तिर्योगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः ।

अभूततद्भावगतौ सम्पद्यतेः कर्त्तरि चिः स्यात् कृत्वस्तिर्योगश्चेत् ।

अशुक्तः शुक्तः सम्पद्यते । तं करोति शुक्तीकरोति । महाविभाषया शुक्तां करोति । शुक्तीभवति । शुक्तीस्यात् । सृदूस्यात् । पटूभवति ।

५१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

एषां चिः स्यादन्त्यलोपश्च । अरुकरोति । सुमनीकरोति । उच्चक्षु-
स्यात् (४७) । सुचेतीकृतः । “रहीभृतं दशाननम् ।” “नीरजीकारित-
ज्जाम् ।”

५२ । विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।

चिविषये कार्त्स्न्यगतौ साति र्वा स्यात् । काष्ठं भस्मसात् करोति
भस्मीकरोति वा । “तस्मिन् कृशानुसाद् भूते” ।

५३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

अभिव्याप्तिगतौ चार्थे सातिर्वा स्यात् सम्पदा चानुप्रयोगः । उदकसात्
सम्पद्यते लवणम् । उदकसाद् भवति । उदकीभवति वा ।

५४ । तदधीनवचने ।

तदायत्तोक्ती कृत्वस्ति सम्पदां योगे सातिर्वा स्यात् । राजाधीनं करोति
राजसात् करोति । स्त्रीसात् सम्पद्यते युवा ।

५५ । देये वा च ।

दातव्येऽधीने वा स्यात् सातिश्च । देवत्रा करोति । देवसात् करोति ।
“विप्रसादकृत भूयसी भुवः । विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे च कृत्वादिभिरनैश्च योगे वा स्यात् । साति-
निवृत्तः । देवान् करोति देवत्रा करोति । देवत्रा गच्छति । देवे वसति
देवत्रा वसति । बाहुल्याद् “बहुत्रा जीव बालक” । (४८)

(४७) “उच्चक्षुस्ति वृक्षस्य राक्षसकुलं तिष्ठति किं मर्कटा इति केशवब्रह्माविति” (सृष्टिधरपुत्रम्) ।
उच्चक्षुस्तीति लटि प्रयोगः ।

(४८) बालकेत्यत्र वासवेति पाठान्तरम् ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्वाजवराह्यादनितौ डाच् ।

कृते द्विर्वचने द्वाजवराह्यादव्यक्तशब्दानुकरणात् कम्भस्त्रियोगे डाच् स्यात् ।
पटपटाकरोति । दमदमास्यात् । द्वाजित्यनेकाजुपलक्षणम् । खरटखरटा
करोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

५८ । कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवौजात् कृषौ ।

एभ्यः कृजो योगे कर्षणे डाच् स्यात् । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीया
करोति । तृतीयाकृतम् । शम्बाकृत्य वीजाकृतवान् । कृजो योगे विधिर्दश-
सूत्रग्राम् ।

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

कृषौ कृजो योगे गुणान्तसंख्याया डाच् स्यात् । त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम् ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

यापनागतौ समयाच्च डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।
कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । “समयाकुरुत मा वाग्भिः” ।

६१ । सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ।

आभ्यामतिपीडने डाच् स्यात् । सपत्राकरोति सुगं व्याधः । निष्पत्रा
करोति । “धनुष्पाणेर्यातं दिवमपि सपत्राकृतमसुम्” ।

६२ । निष्कुलान्निष्कोषणे ।

अस्मादत्र डाच् स्यात् । निष्कुलाकुरुते दाडिमम् ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

आभ्यामानुकूले डाच् स्यात् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । आनुकूल्यं
करोतीत्यर्थः । “सीतामूचे सुखाभव” । “प्रियाकर्तुं प्रियंवदा” ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

डाच् स्यात् । दुःखाकरोति कुपुत्रः । “अदो दुःखाकरोति माम्” ।

६५ । शूलात् पाप्मे ।

अस्मात् कृजो योगे डाच् स्यात् । शूलाकृतं मांसम् । शूलाकरोति मांसम् ।

६६ । सत्यादशपथे ।

सत्यात् डाच् स्यात् । सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । मयैतद् गृहीतमिति सत्यङ्कारं ददाति । अशपथे किम् ? सत्यं करोति विप्रः । शपथीत्यर्थः ।

६७ । मद्रात् परिवापणे ।

मद्रान् माङ्गलिकमुण्डने डाच् स्यात् । मद्राकतो बालः । मद्राकरोति बालम् ।

(क) भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति नापितः । महाविभाषा पूर्णा । कत्वसुजयाश्च । शसादिरव्ययम् ।

६८ । समासान्ताः ।

अतःपरं समासावयवः प्रत्ययो वाच्यः । अधिराजमुपराजम् । नाव्ययी-भावादित्यम् (२।४।८३) । द्विधुरी त्रिधुरी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् । वाक्त्वचिनी । इन्द्रोपतापगङ्गादिनिः (५।२।१२८) । धुरोऽर्द्धमर्धधुरा । तत्-पुरुषत्वात् परवृत्तिङ्गता (२।४।२६) ।

६९ । न पूजनात् ।

पूजावचनात् परस्य समासान्तो न विधेयः । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः । इह स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । अत्र मा भूत् परमगवः ।

(क) प्राग्बहुव्रीहिग्रहणञ्च । सुसक्थमतिसक्थः ।

७० । किमः क्षेपे ।

क्षेपे किमः परस्य समासान्तो न स्यात् । किंराजा यो न रक्षति । किं-सखा । द्रोहाचरणात् । किंगौः । अदोहवाहात् । क्षेपे किम् ? कस्य राजा किंराजः । किंगवः ।

७१ । नञस्तत्पुरुषात् ।

अस्मात् समासान्तो न स्यात् । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषात् किम् ? अधुरं शकटम् ।

७२ । पथो विभाषा ।

अयं निषेधः पथो वा स्यात् । अपथम् । अपन्था वा ।

७३ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।

संख्येये यो बहुव्रीहिसूतो डच् स्यात् । उपदशाः । आसन्नविंशाः ।
द्विधाः । पञ्चपाः । एकदाः । लक्षकोटाः । अबहुगणात् किम् ? उपबहुवः ।
उपगणाः ।

(क) संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्याव्ययादेः । डच् स्यात् । निर्गतानि त्रिंशतो
निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि । निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः । अव्ययादेः किम् ? गोत्रिंशत् । गोविंशतिः ।

७४ । ऋक्पूरवधूःपथामानचे ।

समासमात्रे ऋगादेरकारः स्यात् । ऋचोऽर्हमर्हचः । अन्वचो माणवकः ।
बहुचक्षुरणविशेषः । पुर । नान्दीपुरम् । लिङ्गस्य लोकाशयत्वान्नपुंसकता ।
द्विपुरौ । त्रिपुरी । अप् । द्वीपम् । बहुपानि तडागानि । कथं ब्रह्मास्मि ?
समासान्तविधेरनित्यत्वादित्याहुः । धुर् । राजधुरा । महाधुरः । पथिन् ।
राजपथः । महापथः । अनचे किम् ? अचधूः स्यन्दनानाम् । दृढधुरजः ।

७५ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ।

प्रत्यनुपूर्वाभ्यां सामलोमभ्यामच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । इह

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्थाच्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥१॥

इति जयादित्यः । कृष्णभूमम् । उदकभूमम् । पाण्डुभूमम् । पञ्चगोदा-
वरम् । द्विनदम् । भूमेश्च संख्यायाः । दशभूमं सूत्रम् । द्विभूमः प्रासादः ।
अजिति योगविभागात् पद्मनाभः । जर्णनाभः । दीर्घरात्रम् । गणरात्रम् ।
वर्षारात्रमित्यादि ।

७६ । अच्चाऽदर्शनात् ।

अदृष्ट्यर्थादक्षिगन्दादच् स्यात् । पुष्कराक्षम् । गवाक्षम् । (49)

(49) In the printed काशिका too गवाक्षम् is given as neuter. But भट्टोजि has it as गवाक्षः and says पुष्कलं लोकात् । So also the poet—"विलोलदृष्टिश्चमरैर्गवाक्षः सहस्रपद्मभरणा

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रौपंसघेन्वनडुहर्कसामवाङ्-
मनसाक्षिभुवदारगवोर्व्वष्ठौवपदष्ठौवनक्तन्दिवराविन्दिवाहर्दिव-
सरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वयायुषत्रयायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

पञ्चविंशतिरितेऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तत्राद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
तत एकादश द्वन्द्वाः । अहर्दिवमहन्वहनीत्यर्थः । साकल्येन रजः सरजसमभ्यव-
हरति । अय्ययीभावे साधु । बहुव्रीहौ सरजसं पद्ममित्यसाधु । ततस्तत्-
पुरुषद्वयम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो
द्विगुद्वयम् । ततो द्वन्द्वः । ततः कर्मधारयत्रयम् । शुनः समीपे उपशुनम् ।
गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वाः ।

(क) चतुरस्त्रुपाभ्यामुपसंख्यानम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

आभ्यां वर्चसोऽच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “हेतुस्त्वद्-
ब्रह्मवर्चसम् ।”

(क) पत्न्यराजभ्याञ्च । पत्न्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

७९ । अवसमन्वेभ्यस्तमसः ।

एभ्यस्तमसोऽच् स्यात् । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्वतमसम् ।

८० । श्वसो वसीयःश्रेयसः ।

श्वःशब्दाद् वसीयःश्रेयोभ्यामच् स्यात् । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं वो
भूयात् ।

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः ।

एभ्यो रहसोऽच् स्यात् । “अनुरहसमनायि नायकेन” । अवरहसम् । तप्त-
रहसम् ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यर्थवृत्तेरुरसोऽच् स्यात् । उरसि क्षताः प्रत्युरसं क्षताः ।
“न्यपतन् प्रत्युरसं प्रियाः प्रियाणाम्” । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

इदमत्र निपात्यते । अनुगवं रथः । यस्य चायाम् (२।१।१६) इति
समासः ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा स्याद् वेदिष्वेत् । अन्यत्र द्विस्तावती त्रिस्तावती
रज्जुः ।

८५ । उपसर्गादध्वनः ।

प्रादेरध्वनोऽच् स्यात् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । निरध्वः ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।

संख्याव्ययादेरङ्गुलिशब्दादच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे
समासः (२।१।५१) । प्रमाणे लो द्विगोरिति (५।२।३७ वा) मात्रचो लुक् ।
द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।
अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्य किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । तत्पुरुषे विधिरा
दन्दात् (५।४।१०६) ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

संख्याव्ययाभ्यामहरादिभ्यश्च रात्रेरच् स्यात् । पञ्चानां रात्रीणां समाहारः
पञ्चरात्रम् । त्रिरात्रम् । द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ।
अहर्ग्रहणं दन्दार्थम् । अहोरात्रः । सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । “पुण्यरात्रः
प्रियागमे” । एते कर्मधारयाः । एकदेशात्—पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । अपर-
रात्रः । अर्हरात्रः ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

एतेभ्य इति । संख्याव्ययाहरादिभ्यः । अहःशब्दस्याङ्गादेशः स्यात्

समासान्ते परे । टचि—इयोरङ्गोर्मवो द्वयङ्गः । त्रयङ्गः । कालाट् ठवो
(४।३।१) द्विगोर्लुगनपत्ये (४।१।८८) इति लुक् । अत्यङ्गः । निरङ्गः । प्रादि-
समासः । सर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । कर्मधारयौ । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः ।
पूर्वापरिति (२।२।१) समासः । सर्वत्र टच् ।

८६ । न संख्यादेः समाहारे ।

संख्यादेरङ्गः समाहृतावकादेशो न स्यात् । हे अहनी समाहृते द्वयङ्गः ।
त्रयङ्गः । सप्ताहः । दशाहः ।

८७ । उत्तमैकाभ्याञ्च ।

आभ्यामङ्गोऽङ्गादेशो नास्ति । अहारादेरन्त्यमुत्तमं पुण्यशब्द इत्यर्थः ।
पुण्याहम् । एकाहः ।

८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

एभ्यस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । महाराजः । देवराजः । द्वयङ्गः । उत्तमाहः ।
राजसखः । “भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ।” लिङ्गविशिष्टायङ्गान्
महाराज्ञी ।

८९ । गोरतद्वितलुकि ।

गोष्टच् स्यात् । पुङ्गवः । उत्तमगवः । पञ्चगवी (५०) । स्त्रीगवी ।
राजगवी । पञ्चगवधनम् । दशगवधनम् । अतद्वितलुकि किम् ? पञ्चगुः
पटः । त्रौतार्थे (४।१।३७) ठकोऽध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् ।

९० । अग्राखयायामुरसः ।

येष्ठाख्यायामुरसष्टच् स्यात् । हस्त्युरसम् । अश्वोरसम् । तत्प्रधानम् ।

९१ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

एषां टच् स्यात् । जातौ—उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् ।
मण्डूकसरसम् । संज्ञायाम्—महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् ।
कालसरसम् ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्छः ।

आभ्यां तच्छष्टच् स्यात् । ग्रामतच्छः । कौटतच्छः ।

६६ । अतः शुनः ।

टच् स्यात् । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वः सेवकः । अतिश्वी सृगी ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

उपमानाच्छुन टच् स्यात् । फलकः श्वेव फलकश्वः । अप्राणिषु किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा । व्याघ्रादित्वात् (२।१।५६) समासः ।

६८ । उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथ्यः ।

एभ्यः सकथ्य टच् स्यात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । चकारादुपमानाच्च । फलकसकथम् ।

६९ । नावो द्विगोः ।

नावन्ताद् द्विगो टच् स्यात् । द्विनावम् । पञ्चनावम् । दशनावप्रियः । अतद्वितलुकोत्थेव । क्रीतार्थे ठञो लुक् । पञ्चनौर्गजः ।

१०० । अर्हञ्च ।

अर्हान्नावस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । नावोऽर्हमर्हनावम् । अर्हनावीति तु न । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् परवन्निङ्गताभावः ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

द्विगोरित्येव । खार्याष्टच् स्यात् प्राचां मतेन । अर्हञ्च । द्विखारम् । अर्हखारम् । अन्येषां द्विखारि । अर्हखारी ।

१०२ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ।

आभ्यामञ्जलेष्टच् स्यात् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारो द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलं वारि । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिर्द्व्यञ्जलिः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

छन्दः सूचम् ।

१०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

जनपदे भवो जानपदः । तदेकदेशस्तन्नाम्नि । ब्रह्मणश्च स्यात् ।
सुराष्ट्रब्रह्मः । काशिव्रह्मः । अन्यत्र देवब्रह्मा नारदः ।

१०५ । कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां ब्रह्मणश्च वा स्यात् । कुब्रह्मः कुब्रह्मा वा । “परिषद्वलान् महा-
ब्रह्मैः” । उक्ताः समासान्तास्तत्पुरुषे ।

१०६ । इन्द्राच्चुदषहान्तात् समाहारे ।

चवर्गदषहान्ताद् इन्द्राद् टच् स्यात् । वाक्त्वचम् । उपाध्याय-शब्द-
प्राच्छम् । श्रीस्त्रजम् । दान्तात्—सम्यद्विपदम् । पान्ताद्—वाक्त्वचम् ।
श्रीभप्रावृषम् । हान्ताच्—कृत्रोपानहम् । पिकमधुलिहम् । समाहारे किम् ?
प्रावृट्शरदौ । इन्द्रात् किम् ? पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक् ।

१०७ । अव्ययीभावे शरत्पभृतिभ्यः ।

एभ्योऽत्र टच् स्यात् । उपशरदम् । “अथोपशरदेऽपश्यत्” । एवं दिश्
विपाश् दिव् दृश् चतुर् ।

(१) जराया जरसञ्च । उपजरसम् ।

(क) प्रतिपरसमनुभ्योऽच्णः । प्रत्यचम् । परोक्षमिति निपातनात्
समासः । उत्त्वञ्च । समञ्चम् । अन्वञ्चम् । अव्ययीभावे विधानमा बहुव्रीहेः ।

१०८ । अनश्च ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

अन्नन्ताद् टच् स्यात् । उपराजम् । प्रतिराजम् । उपदशम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् । नपुंसकाद्वा । उपचर्मसुपचर्म वा । उपभक्षसुपभक्ष वा । प्रत्यहः
प्रत्यहं वा । यथार्थेऽव्ययीभावः ।

११० । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।

आभ्यश्च वा स्यात् । उपनदसुपनदि वा । उपपौर्णमाससुपपौर्णमासि वा ।
“उपपौर्णमासि समये शशिनं ददर्श ।” उपाग्रहायणसुपाग्रहायणि वा ।

१११ । भयः ।

भयन्ताद् टञ् वा स्यात् । प्रतिसमिधम् प्रतिसमिद् वा । उपट्षदम् ।
उपट्षद् वा ।

११२ । गिरेश्च सेनकस्य ।

सेनकस्य मतेन गिरिष्टञ् वा स्यात् । “अनुगिरस्तुभिर्वितायमानम्” ।
अनुगिरि वा । उपगिरम् । उपगिरि वा । उक्तोऽव्ययीभावे समासान्तः ।

११३ । बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छोः स्वाङ्गात् षच् ।

बहुव्रीहौ स्वाङ्गवाचिभ्यां सक्थ्यलिभ्यां षच् स्यात् । दीर्घसक्थः । पितृत्वान्
डीप् । दीर्घसक्थी । सहस्राक्षः । विगालाक्षः । आयताक्षी । स्वाङ्गात्
किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । बहुव्रीहौ विधानमापादम् ।

११४ । अङ्गुलिर्दारुणि ।

अङ्गुलिः षच् स्याद् दार्वर्थे । इङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलि-
तुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युत्तेपणकाष्ठमिदमुच्यते ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

आभ्यां मूर्धः षः स्यात् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् ?
“बहुमूर्धो द्विमूर्धाश्च त्रिमूर्धाश्चाहतां मृधे ।”

११६ । अप् पूरणीप्रमाणोः ।

पूरणप्रत्ययान्तात् स्त्रीलिङ्गात् प्रमाणीशब्दाच्चाप् स्याद् बहुव्रीहौ । कल्याणी
पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा राज्ञयः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।

(क) नेतुर्नक्षत्रपूर्वादुपसंख्यानम् । मृगो नेता यासां रात्रीणां ता
मृगनेत्रा राज्ञयः । पुष्यनेत्राः ।

११७ । अन्तर्वहिर्भ्याञ्च लोमः ।

आभ्यां लोमोऽप् स्यात् । अन्तर्लोमः प्रावारः । वहिर्लोमः कम्बलः ।

११८ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् ।

नासिकाया अच् स्यात् । नसञ्चादेशं कुर्यात् । दृणसः । गोनसः ।

अस्थूलात् किम् ? स्थूलनासिकी वराहः । संज्ञायां किम् ? तुङ्गनासिकः ।

(क) खरखुराभ्यां च नम् वक्तव्यः । खरणाः । खुरणाः । अच्प्रत्ययो-
ऽपीष्यते । खरणसः । खुरणसः ।

११६ । उपसर्गाच्च ।

प्रादेर्नासिकाया अच् स्यात् । नसादेशश्च । “उन्नसं दधती वक्तम् ।”
“विनसा हतवान्धवा ।” अनुनासिकशब्दस्तु निपातनात् ।

(क) वे श्रौं वक्तव्यः । विग्रः । एतत्तु नैगममिति स्मृतिः ।

१२० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

एतेऽष्टावजन्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य
सुश्वः । सुदिवः । “सुदिवेवारविन्दिनी ।” शारेरिवास्व कुक्षिः शारिकुक्षः ।
चतस्रोऽय्योऽस्य चतुरश्रः । एषा इव पादावस्यैणीपदः । अजपदः ।
प्रोष्ठपदः ।

१२१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ।

एभ्यो हलिसक्थिभ्यामञ् वा स्यात् । अवियमानो हलिरस्य अहलः ।
अहलिर्वा । असक्थः । असक्थिर्वा । एवं सुहलः । सुहलिर्वा । दुर्हलः ।
दुर्हलिर्वा । सुसक्थः सुसक्थिर्वा ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

नजादिभ्यः प्रजामेधयो रसिच् स्यात् । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः ।
अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । “हन्त दुर्मेधसो हताः ।” नित्यग्रहणा-
दल्पमेधस इति जयादित्यः ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् ।

समासान्तो धर्मादनिच् स्यात् । प्रियधर्मा । कल्याणधर्मा । साक्षात्कृतो
धर्मां येस्ते साक्षात्कृतधर्माणो मुनय इति भाष्यप्रयोगः । केवलात् किम् ?

पदान्तरेण समस्ताद्वर्मान् मा भूत् । कुलस्य धर्मः कुलधर्मः । कृतः कुलधर्मो-
ऽनेनेति कृतकुलधर्मः । दर्शितस्वधर्मः । यदातु विपदो बहुव्रीहिः परमः
स्वो धर्मोऽस्य तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मेत्येव भवति । यथातु
जयादित्य स्तथा नैतत् ।

१२५ । जम्भा मुहरितलणसोमेभ्यः ।

स्वादिभ्यो जम्भशब्दस्यानिजन्तो जम्भा स्यात् । सुजम्भा । हरितजम्भा ।
लणजम्भा । सोमजम्भा । जम्भो भोजनम् । दन्तमेदश्च ।

१२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

लुब्धयोगश्चेदयमत्र निपात्यते । व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गो दक्षिणेर्मा
कुरङ्गः । लुब्धयोगे किम् ? दक्षिणेर्मम् ।

१२७ । इच् कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे बहुव्रीहाविच् स्यात् । दण्डादण्डि । केशाकेशि । बाह्व-
बाह्वि । नखानखि । सुसलासुसलि । “जल्पाजल्पि प्रवादिनाम् ।”

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

प्रथमार्थे पञ्चमी । द्विदण्डादय इजन्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्मिन्
द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभयाञ्जलि । उभयाहस्ति । ‘प्रहस्तेनोभया-
हस्ति निष्पिष्टरथसारथीन्’ । एकपदि । उभयपदि । उभयादन्ति । गणपाठात्
तत्पुरुषेऽपि । निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्यपादि । मयूरव्यंसकादिः ।

१२९ । प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ।

आभ्यां जानुनोर्जुरादेशः स्यात् । प्रजुः । संजुः ।

१३० । जर्द्धाट् विभाषा ।

जर्द्धाज् जानुनोर्जुर्वा स्यात् । जर्द्धजुः । जर्द्धजानुर्वा ।

१३१ । ऊधसोऽनङ् ।

ऊधसन्तस्य बहुव्रीहिरनङादिष्यते । कुण्डोघ्नी । घटोघ्नी । स्त्रिया-
मेवाभिधानान् महोधाः पर्जन्यः । “गवां गणाः प्रसृतपीवरोधसः” ।

१३२ । धनुषश्च ।

अनडादिश्यते । शाङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । गृहीतधन्वा । धृतधनुषं
पुष्पायुधमिति चिन्त्यम् । अथवा समासान्तविधिरनित्यः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् ।

पुष्पधन्वा पुष्पधनुर्वा ।

१३४ । जायाया निङ् ।

जायान्तस्य निङादिश्यते । वलि यलोपः (६।१।६६) । युवतिर्जायास्य
युवजानिः । प्रियजानिः । कमलाजानिः ।

१३५ । गन्धस्येदुत्पूतिमुसुरभिभ्यः ।

उदादेर्गन्धस्येत् स्यात् । उदगतो गन्धोऽस्योदगन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । समवेत एवाभिधानान्नेह । सुगन्ध आपणिकः ।

१३६ । अल्पाख्यायाम् ।

गन्धस्येत् स्यात् । अल्पः सूपोऽस्यां सूपगन्धिः स्थाली । दधिगन्धि
भोजनम् । प्रेमर्गान्ध वचनम् ।

१३७ । उपमानाच्च ।

गन्धस्येत् स्यात् । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । कुमुदगन्धिः ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

उपमानात् पादस्य समासान्तो लोपः स्यात् । व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।
अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः । श्वीपादः । ग(क)ण्डोलपादः ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपद्यादयः स्त्रियां कृतलोपा ङीवन्ता निपात्यन्ते । कुम्भपदी ।
शतपदी । एकोऽभिन्नः सर्वेषां पादोऽत्रेति एकपदी मार्गः । गोधापदी ।
पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीप् । पादः पत् (६।४।१३०) ।

१४० । संख्यासुपूर्वस्य ।

एतत्पूर्वस्य पादस्य लोपः स्यात् । द्विपात् । “सुपादु द्विरदनासोरुः” ।

१४१ । वयसि दन्तस्य दट् ।

मंख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत्तादेशः स्यात् । हिदन् वत्सः । षोडशदन् वयस्यः । षोडन् गौः । सुदन् कुमारः । सुदती तरुणी । वयसि किम् ? हिदन्तो गजः ।

१४२ । छन्दसि च ।

छन्दः सूत्रम् ।

१४३ । स्त्रियां सञ्ज्ञायाम् ।

स्त्रियां नान्नि दन्तस्य दट् स्यात् । सुदती । फालदती काचित् ।

१४४ । विभाषा श्वावारोकाभ्याम् ।

आभ्यां दन्तस्य दट् स्याद्वा । श्वावदन् । श्वावदन्तो वा । अरोकदन् । अरोकदन्तो वा । अरोकोऽदीप्तिः ।

१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

एभ्यो दन्तस्य दट् स्याद्वा । अग्रान्तात् कुन्दकुटमलाग्रदन् कुन्दकुटमलाग्रदन्तो वा । एवं शुद्धदन् । शुद्धदन्तो वा विप्रः । चकारादहिभूषिकगर्हभ-
शिखरेभ्यश्चेति जयादित्यः । अहिदन्तः । अहिदन् वा । शिखरदती (51) ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

अवस्थायां ककुदस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अजातककुद् वत्सः । स्थूल-
ककुत् तरुणः । अवस्थायां किम् ? श्वेतककुदो वृषः ।

१४७ । त्रिककुत् पर्वते ।

अयमत्र निपात्यते ।

१४८ । उद्विभ्यां काकुदस्य ।

आभ्यां काकुदस्यान्त्यलोपः स्यात् । उदगतं काकुदमस्य उत्काकुत् ।
विकाकुत् ।

(51) पकदादिमवीजाभं माषिकं शिखरं विदुरिति मृष्टिधरधृतम् । तन्वी श्वाभा शिखरिदशना पकविम्बाधरोलीत्यत्र तु शिखरिणः कोटिमन्त इति मज्जिनाथः ।

१४६ । पूर्णाद्विभाषा ।

पूर्णात् काकुदस्यान्त्यलोपः स्याद् वा । पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदो वा ।

१५० । सुहृद्दुर्हदौ मित्रामित्रयोः ।

अनयोरितौ निपात्येते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हच्छत्रुः । मित्रामित्रयोः
किम् ? सुहृदयः साधुः । दुर्हृदयश्चौरः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यात् । व्यूढमुरो यस्य व्यूढोरस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । प्रिययशस्कः ।

(1) अर्थान्नजः । अनर्थकः ।

इह गणे लक्ष्मीरनङ्गान् पयो नौः पुमानिति प्रथमैकवचनान्ताः
पठ्यन्ते । तेन द्विवचनबहुवचनान्ताच्छेषाद् विभाषेति (५१४।१५४) कप् ।
बहुलक्ष्मीर्बहुलक्ष्मीको वा । द्विपुमान् द्विपुंस्को वेति जयादित्थः । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधान्नेह । “प्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतदृढोरसो
राक्षसा” इति ।

१५२ । इनः स्त्रियाम् ।

इन्तान्तात् स्त्रियां कप् स्यात् । बहुदण्डिका शाला । बहुवाग्मिका
सभा ।

१५३ । नद्युतश्च ।

नद्यन्ताद्दन्ताच्च कप् स्यात् । बहुस्त्रीको नृपः । बहुकुमारीको देशः ।
बहुधीवन्धूकः । बहुवीरवन्धूकः । बहुब्रह्मवन्धूकः । बहुदातृकः । बहुमातृकः ।
कनद्याः कवयं नेष्यते । स्त्रीति स्त्र्यधिकारविहितस्य ग्रहणात् । तेन शेषाद्
विभाषेति कप् (५१४।१५४) बहुतन्त्री बहुतन्त्रीकः । सुवधूः सुवधूक इत्यादि ।

१५४ । शेषाद्विभाषा ।

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितस्ततः कप् वा स्यात् । बहु-
खट्वाकः । बहुखट्वाकः । बहुखट्वो वा । बहुदण्डी राजा बहुदण्डिको वा । शेषात्

किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः । इहोडुत (४।१।६६) इति दीर्घविधानसामर्थ्याद्
व्यवस्थितविभाषया वा न कप् । तेन नित्यम् ब्रह्मबन्धूः ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

नान्नि बहुव्रोहि न कप् स्यात् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयशाः
कञ्चित् ।

१५६ । ईयसश्च ।

ईयसन्तान्नास्ति कप् । बहुश्रेयान् । शेषादिति (५।४।१५४) प्राप्ते ।
लिङ्गविशिष्ट । (प, ७२) ग्रहणात् । बहुश्रेयसी । बहुप्रेयसी । नष्टृतचेति ।
(५।४।१५३) प्राप्तः ।

१५७ । वन्दिते भ्रातुः ।

सुख्यर्थाद् भ्रातु न कप् स्यात् । सुभ्राता लङ्मणः । प्रशस्तभ्राता ।
वन्दिते किम् ? चौरभ्रातृकः । पापभ्रातृकः ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१५९ । नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे ।

नाडीतन्त्रोर्न कप् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रो र्ग्रीवा । स्वाङ्गे किम् ।
बहुतन्त्रिका वीणा ।

१६० । निष्प्रवाणिश्च ।

निपात्यते । निर्गता प्रवाणी यस्मात् स निष्प्रवाणि रपनीतशलाको
नवकर्षटः । पूर्णः प्रत्ययाधिकारः ।

इति महामहोपाध्याय्यीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहस्ती

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५।४ ॥

समाप्तः शतपादोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । एकाचो हे प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते प्राक् संप्रसारणात् (६।१।१३) । वक्ष्यति लिटि धातोरिति (६।१।८) । पपाच । जजागार ।

२ । अजादेर्हि^१तीयस्य ।

अजादेर्धातोर्हितीयस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते । वक्ष्यति सन्यङो रिति (५।१।८) । अटिठिषति । प्रतीषिषति ।

३ । न न्द्राः संयोगादयः ।

अजादीनां धातूनां संयोगादिभूता नदरा न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अङ्ङिदिषति । अर्चिचिषति ।

(क) वकारस्याप्ययं निषेधः । उञ्जिजिषति ।

(ख) यकारपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः । अरार्थ्यते । अर्त्तैर्यङि चेति (७।४।३०) गुणः ।

(ग) ईठतेस्तृतीयस्य । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य हे भवतः । तृतीयस्यैकाच इत्येके । ईर्षिषिषति ।

(घ) व्यञ्जनस्येत्यपरे । ईर्ष्यिषति । ईर्ष्यो यिः सन् वा द्विरिति चान्द्रं सूत्रम् ।

(ङ) कण्ठादीनाञ्च । तृतीयस्यैकाचो हे भवतः । कण्ठूयिषति । अस्मूयिषति ।

(च) वा नामधातूनाम् । तृतीयस्यैकाचो हे स्याताम् । अश्नीयिषति । अशिश्नीयिषति वा ।

(क) यथेष्टमपरे नामधातूनाम् । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति ।
पुत्रीयिषति वा । पुपुतित्रीयिषतीत्यनार्थम् ।

४ । पूर्वोऽभ्यासः ।

द्विरुक्तस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । दिव्सति । धिव्सति । ज्ञीप्सति ।
ईर्त्सति । धिप्सति । धिप्सुः । अत्र लोपोऽभ्यासस्ये-(७।४।५८) त्वभ्यास-
कार्यम् ।

५ । उभे अभ्यस्तम् ।

उभे द्विरुक्ते अभ्यस्तसंज्ञे स्याताम् । अदभ्यस्तात् (७।१।४) । ददति ।
विभ्यति । नाभ्यस्ताच्छतु (७।१।७८) रिति नुमन्निषेधः । ददत् । विभ्यत् ।
उभे किम् ? ईप्सति । ऐप्सन् ।

६ । जञित्यादयः षट् ।

जचिर्धातुः । तदादयश्चान्ये षड्भ्यस्तसंज्ञकाः स्युः । जचति । जायति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीधीवेव्यौ छान्दसौ ।

जचिजागृदरिद्राणां चकासेः शासोरेव च ।

दीधीवेव्योश्च सप्तानां जञित्यादावुपग्रहः ॥१॥

७ । तुजादौनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।

छान्दसम् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

लिटि परतो धातोरुक्तद्विरुक्तेर्हे स्याताम् । पपाच । जजागार । इयेष ।
उवोष । प्रोर्णुनाव । इयाय । अनभ्यासस्येति किम् ? पिपचतुः । पिपचुः ।

९ । सन्यङोः ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोर्हे स्याताम् । पिपन्नति । यियन्नति ।
समीचिन्नपते । इण् प्रतीषिषति । यङ् । पापच्यते । अंटाच्यते ।

१० । झौ ।

झौ हे स्याताम् । जुहोति । बिभेति । इयर्त्सि । ददाति ।

११ । चङि ।

हे स्याताम् । अपीपचत् । अममालत् । पाचेचङि णिलोपः (६।४।५१) ।
उपधाङ्गत्वम् (७।४।१) । द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

१२ । दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च ।

छान्दसम् ।

(क) छाजादीनां के हे । घञर्थे कः । चक्रम् । चित्तिदम् ।

(ख) वा वरिचलिपतिवदीनां हित्वमद्याक्चाभ्यासस्य । एषां पचाद्यचि
द्विरुक्तिर्वा स्यात् । वा अभ्यासस्याक्चागमः । तेन च हन्तादिशेषो (७।४।६०)
वाध्यते । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । पत्ते चरः । चलः ।
पतः । वदः । इत्येवार्थः ।

(ग) हन्तेर्धत्वञ्च । हन्तेरचि हे स्यातां घनादेशोऽभ्यासस्याक्चागमः ।
घनाघनः । हन्तेत्यर्थः । उक्तं द्विर्वचनम् ।

१३ । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्न्यो स्तत्पुरुषे ।

पुत्रपत्न्यो रुत्तरपदयोः ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः ।
कारीषगन्धीपतिः । जातुकर्णीपतिः । ताम्रकर्णीपतिः । तत्पुरुषे किम् ?
कारीषगन्ध्यापति र्यामः ।

१४ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ।

बन्धावुत्तरपदे बहुव्रीहौ ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्ध्या
बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः । कौसुदगन्धीबन्धुः । बन्धुनीति क्लीबनिर्देशो
रूपापेक्षः ।

(क) मातृमातृकमातृषु । ष्यङः संप्रसारणं विभाषा बहुव्रीहौ ।
कारीषगन्ध्यामातः कारीषगन्धीमातः वा । कालेन्यामातृकः कालेनी-
मातृकः वा । (१) वाराह्यामाता वाराहीमाता वा । वचनसामर्थ्यान् । मातु-
र्मातृजादेशः । समासान्ताभावञ्च ।

(१) कलामासिग ईश्वरः कलिनचन्द्रः । तत्रापत्य (७।१।२२) मित्यत इज् (६।१।२५) । स्त्रियां ष्यङ्
(७।१।०८) । कालिन्या ।

१५ । वचिस्वपियजादीनां किति ।

एषां किति संप्रसारणं स्यात् । वचे व्रूजश्च । उक्तम् । उक्तवान् । उच्यते । असंयोगान्निद् कित् (१।२।५) । ऊचतुरुचुः । ऊचे । निस्वप् । सुप्यते । सुप्तम् । यजादयो नव ।

यजो वपो वङ्घ्र्यैव वेङ्घ्र्येजौ ह्वयतिस्तथा ।

वद्वसौ श्वयति श्वैव यजादयो नव स्मृताः ॥ १ ॥

इष्टम् । उप्तम् । ऊढम् । संवीतम् । निरुतम् । आहृतम् । उदितम् । उषितम् । उच्छूनम् । कथं सम्बुदितम् ? वद स्वेत्ये ।

१६ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतौनां ङिति च ।

एषां ङिति किति च संप्रसारणं स्यात् । गृह्णाति । गृह्णाते । जिनाति । जीयते । लिखन्त्यतरस्यामिति (२।४।४०) वेजो वयिः । जयतुः । जयुः । विध्यति । विद्वम् । वश उष्टः । उशन्ति । उशितवान् । उशितः । व्यच विचितम् । विचति । वृश्चति । वृक्णम् । पृच्छति । पृष्टम् । प्रश्नस्तु निपातनात् । भृज्जति । वरीभृज्यते । भृष्टम् ।

१७ । लिख्यभ्यासस्योभयेषाम् ।

लिटि वचादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । उवाच । उवचिथ । इयाज । इयजिथ । ग्रहिपृच्छतिभृज्जतौनामुरस्व-(७।४।६६) रपरस्व-(१।१।५१) हलादिशेषे (७।४।६०) नै विशेषः । जयाह । पप्रच्छ । वभ्रज्ज । जिज्यो । जिज्यिथ । हलादिशेषादिद मिष्टम् । विव्याच । विव्याध ।

१८ । स्वापेच्चङि ।

स्वापेच्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असृषुपत् । असृषुपताम् । असृषुपन् ।

१९ । स्वपिस्वमिव्येजां यङि ।

एषां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोषुप्यते । सेसिम्यते । व्येजः वेवीयते । यङि णिम् ? स्वप्नक् ।

२० । न वशः ।

वशो यङि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

२१ । चायःकौ ।

चायते र्यङि कौः स्यात् । चेकीयते । दीर्घग्रहणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ।

२२ । स्फायः स्फौ निष्ठायाम् ।

स्फायतेर्निष्ठायां स्फौः स्यात् । स्फौतः स्फौतवान् । निष्ठायां विधानं यावन्निष्ठयङोश्चेति (६।१।२८) । निष्ठायां किम् ? स्फातिः ।

२३ । स्त्वः प्रपूर्वस्य ।

प्रपूर्वस्य स्वायतेः संप्रसारणं स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्य किम् ? संस्त्वानः । संस्त्वानवान् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।

अनयो रर्थयोः श्यैङः संप्रसारणं स्यात् । द्रवस्य मूर्त्तिः काठिन्यम् । शीनं घृतम् । शीना वसा । स्पर्शे । शीतं वर्त्तते । तदयोगाच्छीतो वायुः ।

२५ । प्रतेश्च ।

प्रतेश्चैङस्तत् स्यात् । प्रतिशीनो विप्रः । प्रतिशीनवान् ।

२६ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य ।

अभ्यवपूर्वस्य श्यैङस्तदा स्यात् । अभिशीनम् । अभिस्थानम् । अवशीन-मवस्थानम् । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणं किम् ? अभिसंशीनम् । अभि-संस्थानम् ।

२७ । शृतं पाके ।

आतेः केबलस्य ण्यन्तस्य च पाके शृभावो निपात्यते । शृतं चीरम् । शृतं हविः । पक्वं पाचितं वा । चीरहविषोरेवाभिधानाच्चेह । आणा अपिता यवानूः ।

२८ । प्यायः पी ।

प्यायतेर्निष्ठायां पीः स्यात् । पीनं सुखम् । पीनो बाहुः । सोपसर्गस्या-
नभिधानाच्चेह । प्रप्यानः ।

(क) आङ्पूर्वस्यान्मूधसोः । आङि प्यायतेः पीः स्यात् । आपीनोऽन्तुः ।
आपीनमूधः । अन्मूधसोः किम् ? “आप्यानस्तन्वकण्ठांशम्” । उक्तं
निष्ठायाम् ।

२९ । लिङ् यङोश्च ।

लिटि यङि च प्यायः पीः स्यात् । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे ।
यङि । आपिपीयते ।

३० । विभाषा ष्वेः ।

क्षयतेर्लिटि यङि च संप्रसारणं वा स्यात् । शुश्राव शिश्नायः । शुश्रुवतुः ।
शिश्नियतुः । धातोरसम्प्रसारणे लित्वभ्यासस्येत्यपि (६।१।१०) नेष्यते । यङि ।
शोशूयते । शिश्नीयते । शिश्नीयमानः ।

३१ । णौ च संश्रुङोः ।

संश्रुङ्परि णौ ष्वेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । शुश्रावयिषति शिश्नाययिषति ।
चङि । अशूश्रवत् । अशिश्नयत् । इह कृते संप्रसारणे वृद्धावादेशौ ।

३२ । द्वः संप्रसारणम् ।

द्वयतेः संश्रुङ्परि णौ नित्यं संप्रसारणं स्यात् । जुहावयिषति ।
अजुहवत् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

अभ्यस्तनिमित्तस्य द्वयतेः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्विरुक्तिः । जुहाव ।
जोह्वयते । जुह्वति । “समरायेव समाजुह्वमाणः ।”

इह च्छन्दः सूत्रत्रयम् । (२)

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

संप्रसारणे परे पुनस्तत्रास्ति । विद्धम् । विचितम् । यूना यूने ।
समानाङ्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपेयुषेति । अत्र विभक्तौ वस्त्रन्त-
मङ्गम् । कसौ वसिति ।

३८ । लिटि वयो यः ।

लिटि वयो यकारश्च संप्रसारणं नास्ति । जयतुः । जयुः ।

३९ । वश्वास्यान्यतरस्यां किति ।

वयो यकारश्च लिटि किति वकारो वा स्यात् । जवतुः । जयतुः वा ।
जवुः । जयुः वा । “खमूयुर्वसुधामूवुः ।” किति किम् ? उवाय । उवयिथ ।

४० । वेजः ।

वेजो लिटि किति यजादित्वादकिति च लिट्यभ्यासस्येति (६।१।३७) प्राप्तं
संप्रसारणं नास्ति । ववौ । ववतुः । ववुः ।

४१ । ल्यपि च ।

वेजो ल्यपि तत्रास्ति । प्रवाय । प्रतिवाय ।

४२ । ज्यश्च ।

ज्यो ल्यपि तत्रास्ति । प्रज्याय ।

४३ । व्यश्च ।

४४ । विभाषा परेः ।

व्येजो ल्यपि तत्रास्ति । प्रव्याय । परे वा । परिवीय । परिव्याय । उक्तं
संप्रसारणम् ।

४५ । आदिच उपदेशेऽशिति ।

एजन्तस्य धातोरुपदेशे आत्वं स्यात् अशिति न शिदादौ । (३) ग्लै ग्लानः ।
ग्ल्यातुम् । सुग्लः । जग्ले । जग्लौ । ग्ल्याता । सुग्लानम् । मग्लौ मग्ले । सुग्लः ।
अशिति किम् ? ग्लायति । धातोरित्येव । गोभ्याम् । उपदेशे किम् ? चेता ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्येजो लिट्यात्त्वं नास्ति । संविख्याय । संविष्ययिथ । परिविख्याय । किति
तु संप्रसारणे परपूर्वाभ्यां नास्ति विशेषः । संविध्यतुः । संविध्युः ।

४७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ।

घञग्रन्थोरेचः स्थाने आत्त्वं स्यात् । विस्फारः । विस्फालः । पञ्चे घत्वम्
(८।३।३७) । विष्कारः । विष्कालः ।

४८ । क्रीड्जौनां णौ ।

एषां णौ पर एव आत्त्वं स्यात् । क्रापयति । अध्यापयति । अध्यापकः ।
जापयति । अर्त्तिङ्गीत्यादिना (७।३।३७) पुक् ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

षिष्ठु संराहाविल्येतस्य णावेच आत्त्वं स्यात् । अर्थं साधयति । ग्रामं
साधयति । अपारलौकिके किम् ? तपस्तापसं सेधयति । ज्ञानविशेषं लब्धय-
तीत्यर्थः । पारलौकिकग्रहणं ज्ञानविशेषोपलक्षणार्थमिति स्मृतिः ।

५० । मौनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

मौञ् डुमिञ् दीडां ल्यप्येजविषये च उपदेशे आत्त्वं स्यात् । प्रमाय ।
प्रमातव्यम् । निमाय । निमातव्यम् । उपदाय । उपदातव्यम् । घञि ।
उपदायो वर्त्तते । युचि । ईषदुपादानम् ।

५१ । विभाषा लीयते ।

लीनातिलीयत्योः परस्मैपद्यात्मनेपदिनोरयं यका निर्देशः सामान्य-
ग्रहणार्थः । आत्त्वं वा स्यात् लप्येज्विषये चानयोः । विलाय विलीय ।
विलातासि विलेतासि । विलातासे विलेतासे । व्यवस्थितविभाषया
प्रलम्बनशालीनीकरणयोर्नित्यमात्त्वम् । शिशुमुक्तापयते । श्येनो वर्त्तिका-
मुक्तापयते ।

(क) भीमिलियां खलचोः प्रतिषेधः । ईषल्लयः । विलयः । ईषन्निमयः ।
निमयः । निलयः ।

५२ । खिदेश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

५३ । अपगुरो णमुलि ।

अस्य णमुलि परत एच आत्वं स्याद्वा । अस्यपगारं युङ्गन्ते । अस्यपगोरं वा । द्वितीयायाच्चेति (३।४।५३) णमुल् । पञ्चवगारं नृत्यन्ति पञ्चवगोरं वा ।

५४ । चिस्फुरोर्णौ ।

अनयोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । चित्र आत्वपक्षे पुक् । सञ्चापयति । स्फारयति । पक्षे वृद्धिगुणौ । चाययति । स्फोरयति ।

५५ । प्रजने वीयते ।

प्रजनार्थस्य वीधातोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पक्षे प्रवाययति । प्रथमगर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । सूत्रे यका निर्देशोऽजिर्वीत्यस्यापि (२।४।५६) ग्रहणार्थं इत्याहुः ।

५६ । बिभेतेहेतुभये ।

प्रयोजकाद् भये भियो णावेच आत्वं वा स्यात् । मुण्डो भापयते । मुण्डो भीषयते । हेतुभये किम् ? अहिना भाययति । करणादत्र भयम् ।

५७ । नित्यं स्मयते ।

स्मिडो णौ नित्यमात्वं स्यात् । जटिलो विस्मापयते । भीष्मोर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । हेतुभय इत्येव । करणाद् विस्मये मा भूत् । “रूपेण विस्माययति विलोकीम् ।” उक्तमात्वम् ।

५८ । सृजिदृशोर्भलादवकित्यमागमः ।

सृजिदृशोर्भलादावकित्यमागमः स्यात् । गुणापवादः । स्रष्टा । द्रष्टा । अस्त्राचीत् । अद्राचीत् । अमि कृते वृद्धिः । अकिति किम् ? सृष्टः । दृष्टः । दृष्टिः । सिद्धयति । दिदृचते । भलि किम् ? ससर्जिथ । ददर्शिथ ।

५९ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

अनुदात्तस्य ऋदुपधस्य धातोर्भलादावकित्यमागमः स्याद्वा । तर्मा चत्ता

तर्पिता वा । दर्सा द्रसा दर्पिता वा । अनुदात्तस्य किम् ? इह उदात्तोपदेशः ।
वढां । वढुम् ।

६० । शीर्षं ऋन्दसि ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यादौ तद्धितेऽर्थान्तरतम्याच् शिरसः स्थाने शीर्षन् स्यात् । शिरसि भवः
शीर्षस्थः स्वरः ।

(क) वा केशेषु । शीर्षस्थाः केशाः । शिरस्या वा ।

६२ । अचि शीर्षः ।

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षः स्यात् । अन्निति (६।४।१४७) प्रकृतिभावो
मा भूत् । हास्तिशीर्षः पुत्रः । स्थूलशीर्षं वपुः । मृगशिरसा युक्ता मार्गशीर्षी
तिथिः ।

६३ । पद्मोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्चकनुदन्ना-
सञ्चसप्रभृतिषु ।

पाददन्तनासिकामासहृदयनिशासृग्यूपदोर्यक्तचक्षुदुदकासन (४) इत्ये-
तेषां स्थाने यथासंख्यं पदादय आदेशाः स्युः । इह पद्मोमासित्यत्र सूत्रे
छन्दसीत्यनुवर्त्तत इत्यागमः । दृश्यन्ते च पाददन्ताद्यर्थे पद्मादिप्रयोगाः ।
पद्मामुद्धर्त्तितस्य च । दतो धावति सुदती । हृदि विनिहितरूपः । (५)
अप्रशस्तं निशि स्नानम् । पोते यूष्णि निरामयः । यद्दोषां भाति
विंशतिरित्यादि । तदिमे ऽपश्यन् ऽत्येके । शब्दान्तराणीत्यन्ये । छन्दसीति
नानुवर्त्तत इत्यपरे । छान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्ते इति परे ।

(क) नस् नासिकाया यत् तसि चुद्रेष्ववर्णनगरयोः । एषु नासिकाया
नस् स्यात् । नस्यम् । नस्या । नस्तः पतितः । नः चुद्रः । नेह । नासिक्यो
वर्णः । नासिक्यं नगरम् ।

(४) इदं प्रामादिक मिति भट्टोजिः । आसृग्यन्तस्त्वैवासन्नादिभः ।

(५) यद्धिकदशनादोचक्रमण्ये स्थितास्मा हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदलविदां यः । अविचलित-
मनोभिः साधकैर्भूम्यमाणाः स जयति परिशुद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथ इति मानवीमाधवपद्यम् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

उपदेश इत्येव । धातोरादिषकारस्य दन्त्यः स्यात् । षड् सङ्गते ।
पिच सिञ्चति । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५६) षत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा
धातवः पठ्यन्ते । तदुक्तम् भाष्ये—“अज्दन्त्यपराः षादयः षोपदेशाः भिङ्-
ष्विदिष्विदिष्वञ्चिष्वपयश्च । सृपिसृजिस्तृस्तृप्तिस्तृवर्जमिति ।”

(क) सुव्धातुष्ठिवुष्कतीनां प्रतिषेधः । षोडीयति । ठीव्यति । ष्वक्ते ।

६५ । णो नः ।

धात्वादिषकारस्य नः स्यात् । णत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा धातवः पठ्यन्ते ।
तदुक्तम् भाष्ये—“सर्वे णादयो षोपदेशा नृतिनन्दिनर्द्दिनक्किनाटिनायृनाष्ट-
नृवर्जमिति” । नयति । नमति । प्रणयति । प्रणमति । परिणयति ।
सुव्धातोरयं प्रतिषेधः । णकारीयति ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

वलि परे व्योर्लोपः स्यात् । तत्र वलोप ऋन्दस्येव सम्भवति । दिव्
दिदिवान् । दिदिवांसौ । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । व्रश्चकत्रीहित्रणादौ
तु प्रतिषेधः । यलोपः । क्रूयी क्रूतः । क्रूतवान् । गौधेरः । पचेरन् ।
इहापृक्तलोपाद् वलि लोप इष्टः । कण्डूः । लोलूः । वलि किम् ? भवेयुः ।

६७ । वीरपृक्तस्य ।

अपृक्तसंज्ञकस्य वीर्लोपः स्यात् । किन् । घृतसृक् । किप् । ग्रामणीः ।
गिः । पादभाक् । अपृक्तस्य किम् ? जागृविः ।

६८ । हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।

एभ्यः सुतिप्सिपामपृक्तस्य हलो लोपः स्यात् । हलन्तात् सुलोपः ।
राजा । तच्चा । व्यावन्ताभ्यां दीर्घाभ्याम् । कुमारी । बहुप्रेयसी नृपः ।
खट्वा । दीर्घाभ्यां किम् ? निष्क्रीशाम्बिः । अतिखट्वा । हल्ङ्यावभ्यः
किम् ? ग्रामणीः । तिप्सिपो हलन्तादेव लोपसम्भवः । भुवो जागर्सेव
लङि तिपि अविभर्भवान् । अजागर्भवान् । “अपरस्तत्र परः पुमानजागः ।”

अभिनस्तम् । अच्छिनस्तम् । अपृक्तस्य किम् ? जागर्त्ति । हलिति किम् ? विभेद ।

६८ । एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः ।

एङो ङ्ङ्खाच्च सम्बुद्धे हँलो लोपः स्यात् । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । ङ्ङ्खात् । हे नाथ । हे वृक्ष । हे नदि । हे वधु । हे वनेत्यत्रामि पूर्वत्वे (६।१।१०७) कृते मकारमात्रस्य लोपः ।

७० । शिञ्छन्दसि बहुलम् ।

छान्दसम् ।

७१ । ङ्ङ्खस्य पिति कृति तुक् ।

ङ्ङ्खान्तस्य धातोः पिति कृति तुगागमः स्यात् । अग्निचित् । प्रकृत्य । सङ्गत्य । ङ्ङ्खस्य किम् ? ग्रामणीः । आह्वय । नेह । ग्रामणि कुलम् । ङ्ङ्खस्य बहिरङ्ङ्खाभिद्धेः । पिति किम् ? चितम् । सुतम् । कृति किम् ? पटुतरः ।

७२ । संहितायाम् ।

अनुदात्तं पदमित्यतः (६।१।१५७) प्रागयमधिकारः ।

७३ । के च ।

हे परे ङ्ङ्खस्य तुगागमः स्यात् । इच्छति । गच्छति । चिच्छेद । चिच्छिदतुः । दधिच्छत्रम् । संहितायामित्येव । दधि छत्रम् ।

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया” ॥ १ ॥ (६) इति स्मृतिः ।

७४ । आङ्माङोश्च ।

आङ्माङोश्च च्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्धेत्यस्य (६।१।७६) बाधा । आच्छादयति । मा च्छैत्सीत् ।

७५ । दीर्घात् ।

दीर्घाच्चे तुक् स्यात् । ङीच्छति । स्त्रीच्छति । हो वाच्छायते । कुप
चोच्छ्रयते ।

७६ । पदान्ताद्वा ।

पदान्ताद् दीर्घाच्चे तुक् स्याद्वा । नदीच्छाया नदीक्षाया । वधूच्छाया
वधूक्षाया । उक्तस्तुक्सन्धिः ।

७७ । इको यणचि ।

इकः स्थानेऽचि परे यण् स्यात् । दध्यत्र । मध्वत्र । कर्त्तव्यत्र । संहिताया-
मित्येव । दधि अत्र । मधु अत्र । कर्त्तुं अत्र ।

(क) इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोरिति वक्तव्यम् । (७) दधियत्र ।
भूवादयः । अचीति वर्त्तते यावत् संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) ।

(७) This is given as a वार्तिक by पुरुषोत्तम । But it does not occur in the
वार्तिकपाठ by कालाघन । Corresponding to this, there is a वार्तिक in अचि दृधातु-
मुवां योरियङ्बङी (6. 4. 77) viz :—इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि वङ्गलम् and the
भाष्यकार illustrates it thus :—तन्वं पुषेन तनुवं पुषेन । विष्वं पश्य विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकं
सुवर्गं लोकम् । तन्म्वकं यजामहे विद्यन्म्वकं यजामहे । So, as it is distinctly Scriptural (Vedic),
it does not support such usage as विद्यन्म्वकं संयमिनं ददर्श । Nor is यथा व्यवधानं व्याङ्गि-
गालवयोः (or as it is given by पुरुषोत्तम इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः) of sufficient
authority. The injunctions of the Grammarians such as गालव, चाक्रवर्गश्च &c,
who had flourished before पाणिनि, are to be considered now as repealed.
Wherever the sage had found them worth retention, he had preserved them
e.g. अङ् गागीगालवयोः (7. 3. 99), वा सुव्यापिशलिः (6. 1. 92), इङ्, चाक्रवर्गश्च (6. 1. 130),
&c. Their other Rules are to be rejected. This is asserted and maintained
by almost all the Brahminical Grammarians of the पाणिनि school such as
भट्टहरि, कैयट, हरदत्त, माधव, भट्टोजि, नामेश and others. Says कैयट in 5.2.21—“नियतकालाव
श्रुतयो व्यवस्थाहेतव इति सुनिवयमतेनायत्ने साध्वसाधुप्रविभागः ।” माधव (ie. सायणाचार्य) in his
भातुवति asserts.

स्ववार्तिकभाष्येषु नायं पद्यः समर्पितः ।

विरुद्धचेति तैरेवं न वयं बहु मन्यते ॥ १ ॥

७८ । एचोऽयवायावः ।

एदोदेदौत्स्थानेऽचि परे अय् अय् आय् आव् इत्येते स्युः । चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कायति । गवित्याह । अस्मायाचष्टे । असावत्र ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

एचो यादौ प्रत्यये वान्त आदेशः स्यात् । गव्यम् । शङ्खव्यम् । नाव्यम् । गामिच्छति गव्यति । वान्तः किम् ? यान्तो मा भूत् । रायमिच्छति रैयति । प्रत्यये किम् ? गोयानम् । गव्युतिशब्दस्य कोशयोजनवदव्युत्पन्न एव ।

८० । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

यादौ प्रत्यये तद्धेतोरेव धात्वेचो वान्त आदेशः स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? लौयमानिः पुत्रः ।

भट्टोजि in his शब्दकौस्तुभ on 1. 1. 27 clears the point further “यत्तु कश्चिदाह चाकवर्मण-
व्याकरणे इयमशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात् तद्वैतव्यं प्रयोग इति (अथवा इवेवामपि मेदिनीभूतामिति माधे)
तदपि न । मुनिवयमतेभेदानौ साध्यासाधुप्रविभागः । तस्यैवेदानीन्तनमिष्टे वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वात् ।
इत्यने हि नियतकालः क्षुतयो यथा कलौ पाराशरी क्षुतिः ।”—Again in his प्रौढमनोरमा on यङ्
शुक्—“यत्तु प्राचीनं धातुग्रहणेन यङ् लुकि वेति केचिदिति नेतत् विमुनिमतमिलुपेक्षितम् । अर्वाचीन-
मतानामेवैव श्रुतिः । किं बहुना ? काशकृत्यादिसतानामेव मुनिवयविरुद्धे इदानीमग्रहणमेव । एतच्च
कैयटहरदत्तादियस्य स्पष्टम् । मुनिवयमस्येऽपि यथोत्तरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यानुरोधेनैव व्यवस्थेति भर्तृहरि-
कैयटहरदत्तादिसकलसम्मतम् । अतोऽर्वाचीनं यत्किञ्चिद्वचनं पुरस्कृत्य मनो न खेदनीयम् ।” The
reason for such attempts to justify a word, so rigidly in accordance with
Panini's Grammar, is that the words which cannot be defended by the tripartite
Grammar of पाणिनि, कात्यायन and पतञ्जलि are incorrect and impure Sanskrit. As
for the आर्ष applications, the sages were pious and independent. Their asceticism
and transcendental power kept them free from pollution for using such अपद्वद् ।
भट्टोजि remarks—“असाधव एवैते (आर्षप्रयोगाः) । विशङ्काव्याज्ययाजनादिवत् तपोमाहात्म्याशालिनां
मुनीनामसाधुप्रयोगोऽपि नातीव बाधते । अस्मदादीन् प्रति तु क्षुतिपुराणाद्यव्ययनविधिवत्तादिव तदन्तर्गत-
स्तत्पाठो न बाधकः । तथाच स्नातलोपेष्टं प्रमुञ्चाना अस्मदादयः प्रत्ययवत्येवेति नदीसंज्ञासूत्रे (१।४।३)
भाष्यकैयटयोरपि स्थितमिदम् ।”—शब्दकौस्तुभ (1. 4. 8). As for the reading वियन्तकं संयमिनं
ददर्श in the कुमारसम्भव, the ancient Bengal MSS. had it thus :—

स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासप्रशरीरपात स्तं तान्त्वकं संयमिनं ददर्श ॥ १ ॥

८१ । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । क्षेतुं शक्यः क्षय्यः । जेतुं शक्यो जय्यः ।
शक्यादन्यत्र क्षेयः । जेयः ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

विक्रयार्थं प्रसारिते द्रव्ये क्रय्यो निपात्यते । क्रेयमन्यत्र ।

८३ । भयप्रवय्ये च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

पूर्वपरयो रिकादेशो वाच्यः । अधिकारोऽयम् । प्राक् स्थित्यात् परस्येति
(६११।११२) । वक्ष्यत्याद् गुणः (६११।८७) । द्वयोरिकादेशो भवति । खड्गेन्द्रः ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

स एकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवत् परं प्रत्यादिवच्च विज्ञेयः । धीवन्मूः ।
धीवन्मूभ्याम् । पूर्वान्तवत्त्वे स्वादयः । वृक्षौ पटौ । परादिवत्त्वे सुबिति
पदत्वम् (१११।१४) । वर्णाश्रये नान्तादिवत् । खड्गाभिः । ऐस् न भवति ।

८६ । षत्वतुकोरसिद्धः ।

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये स एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कोऽसिचत् । योऽसिचत् ।
कोऽस्य । योऽस्य । एङ्गः पदान्तदतीत्यस्यासिद्धत्वाद् (६११।१०८) इण इति
(८।३।५७) षत्वं न भवति । अधीत्य । प्रेत्य । ऋष्यस्य तुग् भवति (६११।७१) ।

(क) संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः । षत्वं तुग्विकल्पश्च यथा स्यात् ।
शकं हयति । शकहृषु । किपि संप्रसारणम् । वृक्षेच्छत्रम् । वृक्षेच्छत्रम् ।
इट् । अपचेच्छत्रम् । अपचेच्छत्रम् ।

८७ । आद् गुणः ।

अवर्णान्तादचि द्वयोरिकादेशो गुणः स्यात् । तवेदम् । धनेन्द्रः । धनेशः ।
खट्वेयम् । खट्वेन्द्रः । खट्वेशः । खातोदकम् । गङ्गोदकम् । तवर्षिः । तवर्ष्यः ।
खट्वर्ष्यः । महर्षिः । तवल्कारः । खट्वल्कारः ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

अवर्णान्तादेचि परे वृद्धिः स्यात् । तवेङ्का । खड्गेङ्का । तवेतिकायनः ।
गङ्गौघः । ममौपगवः ।

८९ । एत्येधल्यूट्सु ।

अवर्णान्तादेत्येधल्योरेचि ऊठि च परे वृद्धिः स्यात् । उपैति । उपैषि ।
प्रीति । प्रैधते । परैधते । धीतम् । धीतवान् । प्रठौहः । एचीत्येव । उपेतः ।
उपेयः । अवेहि । अपेहि ।

(क) प्रादूढोढेष्वेषु । प्रशब्दादूढादौ वृद्धिः स्यात् । प्रौढः । प्रौढिः ।
प्रैषः । प्रैष्यः । इषे धञ्छतौ ।

(ख) स्वादीरेरिणोः । वृद्धिः स्यात् । स्त्रैरम् । स्त्रैरी । स्त्रैरिणी बन्धकी ।

(ग) ऋते च तृतीयासमासे । वृद्धिः स्यात् । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः ।
क्षुधार्त्तः । कामार्त्तः ।

(घ) प्रवत्सरकम्बलवसनदशार्णानामृणे । वृद्धिः स्यात् । प्रार्णम् ।
वत्सरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । दशार्णम् । ऋणार्णम् । अचौहिणी-
शब्दसु परिमाणविशेषस्य संज्ञा । अक्षादृहिन्यामिति व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः ।

९० । आटश्च ।

अचीत्येव । आटोऽचि वृद्धिः स्यात् । ऐचत । ऐचिष्ट । ओश्चीत् ।
प्रौर्णावीत् । प्राध्नोत् ।

९१ । उपसर्गादिति धातो ।

अवर्णान्तात् प्रादेर् ऋकारादौ धातो वृद्धिः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ।
आर्त्तः ।

९२ । वा सुप्यापिशलिः ।

उपसर्गादिति सुधातो वृद्धिर्वा स्यात् । उपार्थभीयति । उपर्षभीयति ।
ऋकारल्लकारयोः सावर्ण्यात् । उपाल्कारोयति । उपल्कारोयति । आपिशलि-
ग्रहणं पूजार्थम् ।

६३ । औतोऽम्शसोः ।

औत आकारः स्यादमि शसि च परे । गां पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य ।
द्याः पश्य । सुपीत्येव । अचिनवम् । अकरवम् । औतः किम् ? ग्नावम् ।

६४ । एङि पररूपम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । वृद्धेर्बाधा ।
प्रेलयति । प्रोखयति । केचिद्वा सुप्यापिशले- (६११।८२) रित्यनुवर्तयन्ति
सुवधातोर्विकल्पार्थम् । उपेङ्कीयति । उपेङ्कीयति ।

(क) शकम्बादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शकम्बुः । कर्कम्बुः । कुलटा ।
सौमन्तः केशेषु । सोमान्तोऽन्धः । गन्धर्वः । (४) अर्दशनम् । समशनम् ।
हलीषा । लाङ्गलीषा । मनसो लोपथ । मनीषा । केनोभ्यते कुम्भः । शुद्धोदनः ।

(ख) औत्वोष्ठयोः समासे वा । सूक्ष्मोतुः सूक्ष्मोतुः । विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठी ।
समासे किम् ? पश्यौष्ठम् ।

(ग) एवे चानियोगे । इहएव इहेव । अद्येव । नियोगे तु । इहैव भव
मा गाः । “अद्यैव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्याम् ।”

६५ । ओमाङोश्च ।

अवर्णान्तादोम्याङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । का ओमिति
कोमिति । सोमित्यवोचत् । आ ऊढा ओढा । अद्योढा । कदोढा । आ
इहि एहि । उपेहि । (९) अवेहि । वृद्धिरेचीत्यास्यापवादः (६११।८८) ।
आ ऋश्यते अर्श्यते । उपर्श्यते । इह तु सवर्णदीर्घं (६११।१०१) बाधते ।

६६ । उस्त्रपदान्तात् ।

अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यात् । आद्
गुणापवादः (६११।८७) । भिन्द्या उस् भिन्दुः । छिन्दुः । अदुः । अधुः ।
अपदान्तात् किम् ? का उस्त्रा कोस्त्रा । कोषिता ।

(४) गन्धर्ववतीति । अशनस्याहंमर्दशनम् । “अहहसमशिवं शिवदूतो चकार ह”ति देवीमाहात्म्ये ।
असोः कतन इति सौवः ।

(९) तामुपेहि मधाराज शरणं परमेश्वरोमिति त्वापः प्रयोगः ।

(क) उस्त्रोमाङ्छाटः प्रतिषेध इति भाष्यम् । उस्त्रामैच्छत् । औस्त्रीयत् ।
षोमि औद्दारीयत् । आडि । औदीयत् ।

६७ । अतो गुणे ।

अपदान्तादतो गुणे पररूपं स्यात् । पचन्ति । पचे । यजे । अतः किम् ।
यान्ति । यातः पथ । गुणे किम् ? अपचे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ।

अस्फुटानुकरणस्याच्छब्दस्येति शब्दे परे पररूपं स्यात् । पटदिति
पटिति । दमदिति दमिति । (१०) अव्यक्तानुकरणस्य किम् ? जगदिति ।
अतः किम् ? मरुदिति । इतो किम् ? पटदत्र । अदिति नास्ति । अनभि-
धानात् । कथं घटदिति गभीरै रम्बुदैर्नदितमिति ? दान्तमनुकरणम् ।

६९ । नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा ।

पूर्वा विधिराम्नेडितस्य न स्यात् । आम्नेडितस्य अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्द
स्तस्येतौ पररूपं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारस्य वा । पटत्पटदिति करोति
पटत्पटेति करोति वा । नित्यवीप्स्यो (८।१।४) रिति द्विरुक्तिः ।

१०० । नित्यमाम्नेडिते डाचि ।

अव्यक्तस्य अच्छब्दस्यान्यस्य डाजन्ते आम्नेडिते परे नित्यं पररूपं स्यात् ।
पटपटाकरोति । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य । डाचि बहुलमिति (८।१।१२,
वा) द्विरुक्तिः । ततश्चिलोपः ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

सवर्णेऽचि अको दीर्घः स्यात् पूर्वपरयोः । दण्डायम् । शैलायम् ।
वनायम् । तवायम् । लतायम् । योषायम् । महीन्द्रः । नदीहते । मधूष्णम् ।
मधूपमम् । वधूढा । होतृश्वः । सवर्णे किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शिते ।

(क) ऋति ऋं वा । ऋकारे सवर्णे परे ऋरित्ययं द्विमात्रो रेषभागद्वय-
युक्त आदेशो वा स्यात् । पितृऋणम् पितृऋणम् । पक्षे एकरेफ एव दीर्घः ।
पितृणम् ।

(ख) लृति ङृवा । लृकारे सवर्णे द्विलकारभागयुक्तो ङृकारो वा स्यात् ।
होतृलृकारः होतृङृकारः । पक्षे लृतो दीर्घस्याभावाद्द्विलकारलृकारयोः
सावर्णादिकरेषु एव दीर्घं ङृकारः । होतृङृकारः ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमादितृतीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । वचाः । वचान् । अग्नी ।
वायू । अग्नीन् । वायून् । बुद्धीः । अचीत्येव । वचः । अकइत्येव । नावो ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

अनन्तरदीर्घाच्छसोऽवयवस्य नः स्यात् । वचान् । घटान् । माणवकान् ।
पर्वतान् । भ्रूचान् । अग्नीन् । गिरीन् । पटून् । पितृन् । नृन् । कर्तृन् ।
तस्मात् किम् ? गाः पश्य । पुंसि किम् ? चक्षाः । वघ्निकाः पश्य । बुद्धीः ।
धेनूः । मातृः ।

१०४ । नादिचि ।

अवर्णान्तादिजाद्योः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न कर्तव्यः । वचौ । खड्गे ।
कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचि किम् ? वचाः ।

१०५ । दीर्घाज्जिसि च ।

दीर्घादिचि जसि च पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् । नद्यो । धीवन्ध्वो ।
जसि । नद्यः । धीवन्ध्वः । खड्गा स्तिष्ठन्तीत्यकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) ।

१०६ । वा क्न्दसि ।

क्वान्दसम् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

अकोऽमि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । वचम् । खड्गम् । अग्निम् ।
नदीम् । वायुम् । वधूम् पश्य ।

१०८ । सम्प्रसारणाच्च ।

सम्प्रसारणादचि परे द्वयोः पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । इष्टम् । उत्तम् ।

जडम् । आहतम् । मृहीतम् । कथं शक्यार्थम् । जातो पदार्थे कृतक-
त्वात् कार्यस्य ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

एङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । अग्नेऽत्र । पटोऽत्र । वायोऽत्र ।
पदान्तात् किम् ? नयनम् । लवनम् । अति किम् ? पटविह । तपरः
किम् ? वायवायाहि ।

११० । ङसिङ्सोरति ।

एङो ङसिङ्सोरति परे पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । गिरिरागतम् । गिरेः
स्वम् । गुरोरागतम् । गुरोः स्वम् ।

१११ । ऋत उत् ।

ऋकारान्तान् ङसिङ्सोरति परे पूर्वपरयोरेकादेश उत्वं स्यात् ।
होतुरागच्छति । पितुराज्ञा । उक्त एकादेशः ।

११२ । स्यत्यात् परस्य ।

खितिशब्दौ ङस्त्वौ खीतोशब्दौ दीर्घौ वा कृतयणादेशौ स्यत्वी । ताभ्यां
परस्य ङसिङ्सोरत उत्वं स्यात् । सख्युरायाति । सख्युःस्वम् । पत्युरागतम् ।
पत्युःस्वम् । खजन्तात् सखीयतेः किप् प्रत्ययः सखीः । सख्युः । पतीः
पत्युः । कथं लून्त्युः पून्त्युः जाम्युः ? नत्वमत्वे पूर्वत्रासिङम् (८।२।१) ।

११३ । अतो रोरप्नुतादप्नुते ।

अतीत्येव । अतः परस्य रो रिफस्याति परे उकारः स्यात् । वृक्षोऽत्र ।
नभोऽत्र । आश्रयाद्गोरसिङ्गत्वं नास्ति । अतः किम् ? अग्निरत्र । तपरः
किम् ? वृक्षा अत्र । रोः किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्षइह ।
पुनस्तपरः किम् । वृक्ष आश्रितः ।

११४ । हशि च ।

हशि परे अत उत्तरस्य रो रिफस्वीत्वं स्यात् । विप्रो हसति । विप्रो
याति । देवो वर्षति ।

११५ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येत्यधिकारोऽयम् । शेषश्चान्दसः । इह च्छन्दःषट्सूत्री । (११)

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

सर्वत्रेति च्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । मण्डूकप्रुत्या एडोऽतीति वर्त्तते ।
अति परे गोरिह् प्रकृत्या स्याद्वा । -गो अस्थि गोऽस्थि गवास्थि वा । गो अग्रम् ।
गोऽग्रम् । गवाग्रं वा ।

१२३ । अवड् स्फोटायनस्य ।

अतीति निवृत्तम् । अचीति वर्त्तते । गोरचि परे अवड् वा स्यात् ।
गवाजिनम् । गवोष्णम् । पक्षे गो अजितम् । गोऽजितम् । गवुष्णम् । ग
उष्णम् (१२) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं गवाक्षः । विभाषानुवृत्तौ स्फोटायन-
ग्रहणं पूजार्थम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

गोरिन्द्रे नित्यमवड् स्यात् । गवेन्द्रः ।

१२५ । भुतप्रगृह्या अचि ।

भुत इति स्वरभागः । प्रगृह्यसंज्ञका अचि नित्यं प्रकृत्या स्युः ।
अग्नी अत्र । वायू इमौ । पचेते इमौ । अत्र नित्यानुवृत्तिः किम् ?
इकोऽसवर्णे ऋसो मा भूत् (६।१।१२७) ।

१२६ । आडोऽनुनासिक श्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१२७ । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्यश्च ।

पदान्तादित्येव । पदान्तस्वेकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो ऋस्यश्च शाकल्यस्य

(११) ११६ । अथादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्वस्यु च । ११७ । यनुधुरः । ११८ । आपोजुषाणो-
वृषोवर्षितेस्तेभ्योऽस्मिन्निपूर्वे । ११९ । अङ् इत्यादौ च । १२० । अनुदात्ते च ऊधपरे । १२१ । अवपधासि च ।

(१२) अच गकारात् परस्य पदान्तवकारस्य लोपः शाकल्यस्येति (८।१।१८) वैकल्पिको लोपः ।

सम्मतः (13) । दधि अत्र । कुमारी अपि । नदि आयाति । वधु ऋतुः ।
पदान्तानुवृत्तिः किम् ? कुमार्यौ कुमार्यः ।

(क) सिन्धित्वसमासयोः शाकलप्रतिषेधः । ऋत्वियः । इन्दसि घस्
(५।१।१०६) । नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । (14)

१२८ । ऋत्यकः ।

ऋति परेऽकः शाकल्यस्य मतेन (15) प्रकृत्या स्युः । ऋस्वय । स्थूल
ऋश्यः । हिम ऋतावपि ता भृशस्विदः । उच्चारितश्चिरऋचाञ्चाननाना-
ञ्चतुर्णाम् । खट्व ऋश्यः । होत ऋश्यः । अकः किम् ? वृत्ते ऋश्यः वृत्तयूश्यः ।
उक्तः प्रकृतिभावः ।

१२९ । अम्भु तवदुपस्थिते ।

१३० । इन्द्र चाक्रवर्मणस्य ।

सूत्रद्वयं व्यान्दसम् ।

१३१ । दिव उत् ।

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । दिवः पदान्तस्योत् स्यात् । विमलद्यु दिनम् ।
व्यपदेशिवद्भावात् पदान्तत्वे द्युक्तामः । द्युमनाः । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
निरनुबन्धकस्य ग्रहणान्नेह । अक्षद्युभ्याम् । अक्षद्युभिः । पदान्तस्य किम् ?
दिनौ दिवः ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

एतत्तदोर्हलि सुलोपः स्यात् । एष दाता । स भोक्ता । अकोः किम् ?

(13) शाकल्यग्रहणादयं प्रकृतिभावो वैकल्पिक एव । अतः पचे संहितायां दध्यत् । कुमार्यपि ।
नद्यायाति । वधृतुः ।

(14) वार्तिककारः केवलं नित्यसमास एव शाकलप्रतिषेधं कृतवान् । भाष्यकारस्तु समासमात्रे ।
तथाञ्चन भाष्यम्—“नित्यग्रहणेन नायं । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
वाप्यामश्चो वाप्यश्चः । नद्यामाति नद्याति”रिति । तेनात्र समासे संहिताया अभावश्रुतसंस्कृतिरेव । यद्योत्तरं
सुनीलां प्राप्ताख्यात् ।

(15) अयं प्रकृतिभावः समासेऽपि स्यात् । यथा हिमऋतौ । उच्चारितश्चिरऋचाम् । वैकल्पिकश्च ।
अतः पचे स्थूलशब्दः । हिमर्तौ । उच्चारितश्चिरर्चाम् । खट्वशब्दः । होतृशब्दः । होतृशब्दो वा ।

एषको दाता । सको भोक्ता । अजञ् समासे किम् ? अनेषो ददाति ।
“प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः” । हलि किम् ? एषोऽत्र । इहच्छन्दः-
सूचकम् ।

१३३ । स्यच्छन्दसि बहुलम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

अत्र ऋक्पादपूरणं श्लोकपादपूरणञ्च गृह्यते । तेन

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्मागी सैष भीमी महाबलः ॥१॥

इति भाषायामपि स इत्यस्याचि सुलोप इत्येके ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

१३६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

एतद्वयमधिक्रियते । टकारः सहसुट्सुखञ्चामिति (८।३।९०)
विशेषणार्थः ।

१३७ । सम्पर्य्यपेभ्यः करोतौ भूषणे ।

एभ्यो भूषणार्थे करोतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । संस्करोति । परिष्कारः ।
उपस्क्रियते । उपस्कारः । उपस्कर्त्तव्यः । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । सम-
स्कार्णीत् । सञ्चस्कार । भूषणे किम् ? उपकरोति । यत्त्विटमनित्याः
सर्वे संस्काराः सर्वे संस्कृतमनित्यमिति कार्य्यपर्यायः संस्कृतशब्दः सोऽ-
व्युत्पन्न एव ।

१३८ । समवाये च ।

अत्र तेभ्यः कृञि सुट् स्यात् । संस्कृतम् । परिष्कृतम् । उपस्कृतम् ।
समवेतमित्यर्थः ।

१३९ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

उपात् करोताविषु सुट् स्यात् । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कृते ।
विकृतमेव वैकृतम् । उपस्कृतं भुङ्क्ते । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्योपा-

दानं वाक्याध्याहारः । “उपस्कृतं जल्पति नित्यं मेषः कथञ्च भो निश्चिनुमः पदार्थम्” ।

१४० । किरतौ लवने ।

उपात् किरतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । उपस्कीर्य लुनन्ति । लवने किम् ? उपकिरति पुष्पम् ।

१४१ । हिंसायां प्रतेश्च ।

प्रत्युपाभ्यां किरतौ हिंसायां सुट् स्यात् । प्रतिस्कीर्णः । उपस्कीर्णो विप्रः । “उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः” । उपस्कीर्णी दस्युः । हिंसापूर्वकं विक्षिप्त इत्यर्थः ।

१४२ । अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।

किरतौ अपाचतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तत्र सुट् स्यात् । हर्षजीविका-कुलायकरणेष्वभिधानम् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भचार्यी । अपस्किरते श्वा आनयार्यी । अन्यत्रापकिरति श्वा ओदन-पिण्डमाश्रितः ।

१४३ । कुसुम्बुरुणि जातिः ।

ससुट्कमिदं निपात्यते जातिष्वेत् । बहुवचनमतन्त्रम् । कुसुम्बुरु-धन्याकम् । कुसुम्बुरुणि तत्फलानि ।

१४४ । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।

अपरस्परा इति क्रियासातत्ये ससुट्कं निपात्यते । अपरस्पराः सार्या गच्छन्ति । अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । सातत्ये किम् ? अपरपरा यान्ति । इह सातत्यशब्दप्रसङ्गादागतभाष्यवाक्यार्थं गृहीत्वा कस्यचिच्छ्लोकः ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयो मींसस्य पचि युद्धजोः ॥१॥ इति ।

अवश्यलाभ्यम् । अवश्यस्तुल्यम् । संहितायामित्येव । अवश्यं वक्तव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितम् । तुमुनः समश्च काममनसोरन्त्यं लुम्पेत् । भोक्तु-कामः । भोक्तुमनाः । सम्यक् कामोऽस्य सकामः । समनाः । वा हित-

ततयोश्च । सम इत्येव । संहितम् । संहितम् । सततम् । सन्ततम् ।
 “सततं निशामयन्त उतसुकाः ।” व्यवस्थितविभाषया नित्यं सातत्यमिति
 स्मृतिरस्ति । मांसस्य पचि युद्धञ्जोरिति । अन्त्यलोपो वा । मांसपचनम् ।
 मांसपचनम् । मांस्याकः (१६) । मांसपाकः । सूत्रार्थे केचिदनुस्वारस्य च
 लोप मिच्छन्ति । मास्पचनम् । मास्याक इति । तत् तु तन्त्रभाष्यवाक्यस्या-
 भावात् सन्दिग्धमिति भागवृत्तिः ।

१४५ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणे षु ।

सट्पत्वाभ्यामिदं निपात्यते । गोभिः सेवितो गोष्पदो देशः । अविद्य-
 मानसेवितान्यगोष्पदान्तराण्यनि । प्रमाणे गोष्पदं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं
 वृष्टो देवः ।

१४६ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

सटि निपात्यते । को नामास्पदं त्याजितः ? प्रतिष्ठामित्यर्थः ।
 अन्यत्रापदम् ।

१४७ । आश्चर्य्यमनित्ये ।

अनित्यमागन्तुक मद्भुतम् । तत्राश्चर्य्यं स्यात् । आश्चर्य्यमवन्धन मन्तरीणाव
 पतति नक्षत्रचक्रम् । अद्भुते किम् । आचर्य्यं कर्म शोभनम् ।

१४८ । वर्चस्कावस्करः ।

कुत्सितं वर्चं वर्चस्कम् । तत्रावस्करः स्यात् । अवकरोऽन्यत्र ।

१४९ । अपस्करो रथाङ्गम् ।

अयमत्र निपात्यते ।

१५० । विष्किरः शकुनि विंकिरो वा ।

वा सटि विष्किरो विकिरश्च स्याच् शकुनिश्चेत् ।

१५१ । इखाचन्द्रोत्तरपदे मन्वे ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

कशेः सौत्रात् पचाद्यचि सुटि घत्वं निपात्यते । प्रतिष्कशः पुरोयायी ।
कशेः किम् ? कशां प्रतिगतः प्रतिकशोऽश्च ।

१५३ । प्रस्वगवहरिश्चन्द्रावृषौ ।

इमौ निपात्येते ऋषौ चेत् ।

१५४ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।

मस्कारो वेणुः स्यात् । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वैः श्रेयसीति माकरण-
शीलो मस्कारी परिव्राजकः । अन्यत्र मकारो ग्राहः । मकारी समुद्रः ।

१५५ । कास्तौराजस्तुन्दे नगरे ।

इमे निपात्येते । कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

१५६ । कारस्करो वृक्षः ।

कारकरोऽन्यत्र ।

१५७ । पारस्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ।

अमूनि नाम्नि यथापाठं साधूनि स्युः । पारस्कारो देशः । रथस्या नदी ।
किष्किन्धः पर्वतः । किष्कुः । वनस्पतिः । “परःशताद्या स्ते येषां पराः
संख्याःशतादिकात् ।”

(क) तद्गृह्यतोः करपत्यो द्यौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्करद्यौरः ।
वृहस्पतिर्देवता ।

(ख) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । आकृति-
गणोऽयम् । पूर्वे योगा अप्यस्यैव प्रपञ्चाः । उक्तः सुट् । इदानीं स्वरसूत्राणि

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । अलुगुत्तरपदे । (18)

उत्तरपदेऽलुगु वाच्यः । अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

(18) Though the द्वितीयपाद of the षष्ठाध्याय is totally omitted by the author, the Section is here transcribed for reference to any of its *Sutras*, if required.

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

- १ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । २ । तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वितीयसप्तम्युपमानाभ्यवृत्तिर्यथाकृत्याः ।
- ३ । वर्थो वर्थोऽप्यनेते । ४ । माधववर्णयोः प्रमाणे । ५ । दायार्थं दायदे । ६ । प्रतिबन्धि चिरकृच्छयोः ।
- ७ । पदेऽपदेशे । ८ । निवति वातवाणे । ९ । शारदेऽनार्थे । १० । अन्वय्युक्तपाथयो जांती ।
- ११ । सङ्गप्रतिपद्योः साङ्ग्ये । १२ । द्विगौ प्रमाणे । १३ । गन्तव्यपथं वाणिजे ।
- १४ । मावीपञ्चोपक्रमच्छाये नपुंसके । १५ । सुखप्रिययो र्हिते । १६ । प्रीतौ च । १७ खं स्नामिनि ।
- १८ । पत्न्यावैश्वर्ये । १९ । न भूवाक्चिद्विधिषु । २० । वा भुवनम् ।
- २१ । आशङ्कवाधनेदीयःसु सम्भावने । २२ । पूर्वे भूतपूर्वे ।
- २३ । सविधसमौऽसमर्थ्यादसवेऽसद्विशेषे सानोप्ये । २४ । निष्पटादीनि युगवचनेषु ।
- २५ । अज्यावमकृत्पापवत्सु भावे कर्मधारये । २६ । कुमारय । २७ । आदिः प्रत्येनसि ।
- २८ । पूगेऽन्यतरस्याम् । २९ । इगन्तकालकपालभगालभरावेषु द्विगौ । ३० । वङ्गन्यतरस्याम् ।
- ३१ । दितिवितस्त्योः । ३२ । सप्तमौ सिद्धशब्दपञ्चमन्वेषकालात् ।
- ३३ । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । ३४ । राजन्यवङ्गवचनदन्तेऽन्तकवृत्तिषु ।
- ३५ । संख्या । ३६ । आचार्योपसर्जनधानेवासी । ३७ । कर्तृकौजपादयथ ।
- ३८ । महानृत्नीश्वरपराङ्मयटीष्ठासजावालभारभारतक्षैलिहिलरौरवप्रवृत्तेषु । ३९ । वृत्तकथं वैश्वदेवे ।
- ४० । उष्ट्रः सादिवान्योः । ४१ । गौः सादिसारिधु ।
- ४२ । कुबराहंपतरिक्तगुर्वसृजतत्त्वशीलदृढपा परिवर्द्धवा तैतिलकद्रुः पृष्ठकम्बलो दासीभाराणाथ ।
- ४३ । चतुर्थो तदर्थे । ४४ । अर्थे । ४५ । ते च । ४६ । कर्मधारयेऽनिष्ठा ४७ । अहीने द्वितीया ।
- ४८ । द्वितीया कर्मणि । ४९ । गतिरनन्तरः । ५० । तादौ च निति कृत्यतौ

२ । पञ्चम्याः स्लोकादिभ्यः ।

स्लोकान्तिकदूरार्थकच्छेभ्यो ङसेरलुक् स्यात् । स्लोकान्मुक्तः । उत्तर-

- ५१ । तवे चान्तश्च युगपत् । ५२ । अमिगनोऽक्षतौ वप्रत्यये । ५३ । न्यधो च । ५४ । ईपदन्त्यतरस्याम् ।
 ५५ । हिरण्यपरिमाणं घने । ५६ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ५७ । कतरकतमौ कर्मधारये ।
 ५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ५९ । राजा च । ६० । षष्ठौ प्रत्येनसि । ६१ । ज्ञे नित्यादे ।
 ६२ । सामः शिल्पिनि । ६३ । राजा च प्रशंसायाम् । ६४ । आदिब्रह्मदातः ।
 ६५ । समसौहारिणौ घञ्येऽहरणे । ६६ । युक्ते च । ६७ । विभाषाऽञ्चये । ६८ । पापञ्च शिल्पिनि ।
 ६९ । गोवान्नेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ७० । अङ्गानि मेरेवे । ७१ । भक्ताख्यात्तदर्थे ।
 ७२ । गोविडालसिंहसेत्नवेष्टूपमाने । ७३ । अके जीविकायै । ७४ । प्राचां क्रौडायाम् ।
 ७५ । अणि नियुक्ते । ७६ । शिल्पिनि ब्राह्मणः । ७७ । संज्ञायाश्च । ७८ । गोतन्त्रियवं पाले ।
 ७९ । णिनि । ८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ८१ । युक्तारोच्चादयश्च ।
 ८२ । दीर्घकाग्रतुषभाष्टवटं जे । ८३ । अन्त्यात् पूर्वं वृत्तचः । ८४ । सामे ऽनिवसन्तः ।
 ८५ । घोषादिषु च । ८६ । कात्यादयः शालायाम् । ८७ । प्रत्येऽवृत्तमकर्षादीनाम् ।
 ८८ । मालादीनाश्च । ८९ । अमहद्वयं नगरेऽनुदीचाम् । ९० । अर्मे चावर्णे षाच्चाच् ।
 ९१ । न भूताधिकसञ्ज्ञीवमद्राग्रकञ्जलम् । ९२ । अन्तः । ९३ । सर्वे गुणकार्त्तव्ये ।

Here there is a वार्त्तिक viz :—(क) गुणात् तरेण समास स्तरलोपश्च Which the author had left out without explanation and illustration. As the entire section deals with accents (स्तर), he had fully omitted this पाद । शरणदेव too, like पुत्रयोत्तम, omits this पाद in his दुर्घटवृत्ति for the same reason. अचेदं वार्त्तिकस्योदाहरणम् । अर्थस्तु सुबोध एव । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । एवं सर्वमहान् । सर्वेषां गुणतरा सर्वगुणा । मानसे रमतां नित्यं सर्वगुणा सरस्वतीति दृष्टो । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतैजोऽभिभाविना । स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवाश्रमेति कालिदासः । सर्वधामुन्नततरेण सर्वोन्नतेन । सर्वेषां मतिरिक्ततरः सर्वातिरिक्तः । सः सारो यस्य तेन ।

- ९४ । संज्ञायां निरिन्धिकाययोः । ९५ । कुमार्यां वयसि । ९६ । उदके ङ्किवले ।
 ९७ । द्विगौ क्रतौ । ९८ । सभायां नपुंसके । ९९ । पुरे प्राचाम् । १०० । अरिष्टगौडपूर्वे च ।
 १०१ । न हस्तिनफलकमार्दव्याः । १०२ । कुम्भकूपकुम्भशालं विले ।
 १०३ । दिक्छन्दा सामजनपदाख्यानचानराटेषु । १०४ । आचार्यापसर्जनमथानेवासिनि ।
 १०५ । उत्तरपदद्वन्द्वौ सर्वेश्च । १०६ । वृद्धगौडो विश्वं संज्ञायाम् । १०७ । उदराशेषेषु ।
 १०८ । क्षेपे । १०९ । नदी बन्धुनि । ११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्वतरस्याम् । १११ । उत्तरपदादिः ।
 ११२ । कर्णौ वणैलक्षणात् । ११३ । संज्ञोपम्ययोश्च । ११४ । कण्ठपृष्ठबीजाजवृक्ष ।
 ११५ । शङ्खमवस्थायाश्च । ११६ । नजोऽजरमरमिदमृताः । ११७ । सोमं नसी अलमोषसौ ।
 ११८ । कलादयश्च । ११९ । आद्युदात्तं षाञ्छन्दसि । १२० । वीरवीर्य्यौ च ।
 १२१ । शूलतीरलूखलशालाशसममव्ययीभावे । १२२ । कंसमन्त्रग्रुपपायकाच्छं द्विगौ ।

पद इत्येव । निष्क्रान्तः स्लोकान् निःस्तोकः । कथं ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्वि-
गिति ? उपसंस्थानात् ।

- १२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । १२४ । कत्रा च । १२५ । आदिचिह्नादीनाम् ।
१२६ । चैलखेटकटुककाष्ठं गहायाम् । १२७ । चौरसुपमागम् । १२८ । पललसुपशाकं मित्रे ।
१२९ । कुलसुदस्यलकर्षाः संज्ञायाम् । १३० । अकर्मधारये राज्यम् । १३१ । वर्गादयश्च ।
१३२ । पुनः पुण्याः । १३३ । नाचार्यरात्रिलिङ्गसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । १३४ । चूर्णादीन्वपाणिपट्टाः ।
१३५ । पट् च काष्ठादीनि । १३६ । कुण्डं वनम् । १३७ । प्रकृत्या भगालम् ।
१३८ । श्रितेर्निन्वावज्जं वज्रव्रीहावभसत् । १३९ । गतिकारकोपपदान् कृतम् ।
१४० । उभे वनस्यत्वादिषु युगपत् । १४१ । देवतादन्वे च ।
१४२ । नीसरपट्टेऽनुदासादावश्रुतिव्रीहदपुष्पमन्त्रिषु । १४३ । अन्तः । १४४ । वायव्यत्कालवितकाणाम् ।
१४५ । सुपमानात् कः । १४६ । संज्ञाया मनाचितादीनाम् । १४७ । प्रह्लादीनाश्च ।
१४८ । कारकाद दत्तयुतयोरेवाश्रयि । १४९ । इत्यभूतेन कृतमिति च । १५० । अनो भावकर्मवचनः ।
१५१ । मन्त्रिणस्यैवास्त्रानश्रयनासनस्थानवाजकादिक्रीताः । १५२ । सप्तम्याः पुण्यम् ।
१५३ । जनार्णकालङ्घं हतोयायाः । १५४ । मित्रं चानुपसर्गसन्धौ ।
१५५ । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पादार्हहितालमर्घास्त्रहिताः । १५६ । ययतोयातदर्थे । १५७ । अच्कावगती ।
१५८ । आशौमे च । १५९ । संज्ञायाम् । १६० । कृत्योक्तेष्वावाद्ययश्च ।
१६१ । विभाषा लघ्वप्रतीत्यशेषिषु । १६२ । बहुव्रीह्याविदमेतत्तद्वचः प्रथमपुरणयोः क्रियागणने ।
१६३ । संख्यायाः क्षणः । १६४ । विभाषा कृन्दसि । १६५ । संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
१६६ । व्यवयिनोऽन्तरम् । १६७ । सुखं स्नाहम् ।
१६८ । नाव्ययदिकशब्दशोभनहृत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सम्भः । १६९ । निष्ठीपमानादन्यतरस्याम् ।
१७० । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् ङोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । १७१ । वा जाति ।
१७२ । नञ्सुभ्याम् । १७३ । कपि पूर्वम् । १७४ । कृष्णान्तेऽन्यात् पूर्वम् । १७५ । वसोर्मेवदुत्तरपदसुचि ।
१७६ । न शुषादयोऽवयवाः । १७७ । उपसर्गात् स्नाहं ध्रुवमपशुं । १७८ । वनं समासे ।
१७९ । अन्तः । १८० । अनाद्य । १८१ । न निविश्याम् । १८२ । परेरभितोभावि मण्डलम् ।
१८३ । प्रादस्नाहं संज्ञायाम् । १८४ । निरुदकादीनि च । १८५ । अभेर्मुखम् । १८६ । अपाह ।
१८७ । स्त्रिमपुत्रवीणासोऽध्वकुचिसौरनामनाम च । १८८ । अचेरपरिस्थम् ।
१८९ । अनोरप्रधानकनीयसी । १९० । पुरुषयान्वादितः । १९१ । अतेरङ्गत् पट्टे ।
१९२ । नेरनिधाने । १९३ । प्रतेर्वाद्ययस्यत्पुरुषे । १९४ । उपाद वाजजिनमग्रीरादयः ।
१९५ । सौरवचेपणे । १९६ । विभाषोत्पुच्छे । १९७ । द्विविध्यां पाददम्बुधंसं वज्रव्रीहौ ।
१९८ । सकथं चाक्रान्तात् । १९९ । परादिभ्योऽन्तसि वज्रलम् ।

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६॥१॥ समाप्तश्च बहुव्रीह्युपादः ।

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

एभ्य स्तृतीयाया अलुक् स्यात् । ओजसाभूतः । तस्यापत्यमौजसाभूतिः । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाव्याप्तम् । तमसाकृतम् । उतर-पदेऽलुग्विधानात् पूर्वपदभूतं यत्र तमस्तत्रालुक् । नतु यत्र तमोऽन्तं पूर्वपदम् । तेन “सततनैशतमोवृतमन्यत” इति (19)

(क) अञ्जसउपसंस्थानम् । अलुक् स्यात् । अञ्जसाकृतम् ।

(ख) पुंसानुजो जनुषान् इति । उपसंस्थानात् । जनुर्जन्म ।

इह तमःशब्दं तप इति केचिदूचिरे । तथाच व्योषः—“तमोजसानिर्जित-देवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धि”मिति (20) “तपःकृशाःशान्तुद-कुम्भहस्ता” इति तु भट्टिः ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

नान्नि मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । मनसागुप्ता काचित् । मनसादेवी ।

५ । आज्ञायिनि च ।

अत्रोत्तरपदे मनसस्तस्या अलुक् स्यात् । मनसाज्ञायिनो योगिनः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

आत्मनस्तस्या अलुक् स्यात् पूरणप्रत्ययान्ते परे । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । आत्मचतुर्थस्तु बहुव्रीहिः ।

७ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ । परस्य च ।

आत्मनः परस्य च चतुर्थ्या अलुक् स्याद् वैयाकरणी संज्ञा चेत् । आत्मने-भाषः । आत्मनेपदम् । परस्मैभाषः । परस्मैपदम् ।

(19) कथं वक्ष्यिष्यसि कुतस्तमोवृत इति रघुकाव्ये ? इतिमिति भावे कः । ततस्तमसो इतिमिति पठोसमासेऽर्जुनं आदिवादि ।

(20) कचिच्च कृतः एव श्लोकः पठ्यते ।

“तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धिम् ।

जगद्ग राजा सहस्रात्तकोपशपाणि चारुणि सशायकानि” ॥१॥ इति ।

(It is given fully in the Ms. No IV.) “मन्त्रव समासोऽननुगमः । न । अलुग्विधकारादि”ति गोपीनाथः ।

६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः ।
वनेकिंशुकाः ।

(क) अपो योनियन्मतिषु । अपुयोनिरग्निः । दिगादित्वाद यत् ।
अपुव्यः । अपुमतिः । संज्ञायाम् (२।१।४४) मिति समासः ।

(ख) हृदयभ्यां डेरलुक्त्वयः । हृदिस्मृक् । दिविषदो देवाः । कथं
दिवि कामोऽस्येति द्युकामः ? भाविबहुलवचनात् । (६।३।१४) (२१)

१० । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

कारः पारिभाषिको नियमः । तन्नाम्नि प्राचां हलादौ परे सप्तम्या
अलुक् स्यात् । हलेद्विपदिका । कूपेशाणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दीहनी
नदीदीहनी । नियमः किम् ? अविकटे उरणः अविकटोरणः ।

११ । मध्याद् गुरौ ।

गुरौ परे मध्यात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । मध्येगुरुः ।

(क) अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।

स्वाङ्गात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।
“शत्रुञ्चकारोरसिवाणमाशु” । अमूर्धमस्तकात् किम् ? मूर्धशिखः ।
मस्तकशिखः । अकामे किम् ? सुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्ष-
शौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलिवाणः ।

१३ । बन्धे च विभाषा ।

बन्धे परे सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । हस्तेबन्धो हस्तबन्धो वा । चक्रेबन्धश्चक्र-
बन्धो वा । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः ।

(२१) एवञ्च युपदां सुनीतमिति भट्टिः । मनःसु धेन युपदां न्यधीयतेति माधव ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

तत्पुरुषे कृदन्त उत्तरपदे परे बहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् । वनेचरः ।
स्तम्बेरमः । पङ्केरुहः । हृदिस्थः । न च भवति । कायस्थः । कुरुस्थः ।
कुरुचरः । कचिद्वा । सरोजं सरसिजम् ।

१५ । प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्चे ।

एषाञ्चे सप्तम्या अलुक् स्यात् । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः ।
दिविजः । एषां किम् ? शीषजः ।

१६ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

एभ्यो जे परे सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । वर्षेजः । वर्षजः । चरेजः । चरजः ।
शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ।

१७ । घकालतनेषु कालनाम्नः ।

घादिषु कालनाम्नः सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । पूर्वाह्नेतराम् । पूर्वाह्न-
तरे गायति । पूर्वाह्णेकालकृतम् । पूर्वाह्णकालकृतम् । पूर्वाह्नेतने पूर्वाह्नतने
गायति । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्ति ।

१८ । शयवासवासिष्वकालात् ।

शयादिष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । खेशयः खशयो वा ।
“रक्षन् वनेवासकृताद् भयात् तान्” । वनवासः । ग्रामेवासी ग्रामवासी वा ।
अकालात् किम् ? पूर्वाह्णशयः । हलदन्तादित्येव । मूमिशयः ।

१९ । नेन्सिद्धवध्रातिषु च ।

इवन्तसिद्धवध्रातिषु च सप्तम्या अलुग् नास्ति । स्थण्डिलशायी ।
साङ्गाश्रयसिद्धः । चक्रबन्धः । कथं चक्रेबन्धः ? घञन्ते विभाषोक्ता ।

२० । स्थे च भाषायाम् ।

स्थे परे सप्तम्या अलुग् नास्ति । समस्थः । कूटस्थः । कायस्थः । उदरस्थः ।
कथं हृदिस्थः । बाहुल्यात् । भाषाग्रहणमेकवृत्तावुपयुक्तम् ।

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

आक्रोशगतौ षष्ठ्या अलुक् स्यात् । चौरस्यकुलम् । मातुःसुतः ।
वृषभ्याःपतिः । आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

(क) वाग्दिकपश्वदभ्यो युक्तिदण्डहरेषु । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । केयं
वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्वतोहरः ।

(ख) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च । षष्ठ्या अलुक् स्यात् ।
नडादिभ्यः फक् (४।१।८८) । आमुष्यायणः । मनोज्ञादित्वाद वुञ्
(५।१।१३३) । आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यकुलिका ।

(ग) देवानां प्रिये । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । देवानाम्प्रियः ।

(घ) श्रेपपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायाम् । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । शुनःश्रेपो
नाम मुनिः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ।

(ङ) दिवोदासश्चान्दसः ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

आक्रोशगतौ पुत्रे षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । दास्याःपुत्रो दासीपुत्रो वा ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ।

ऋदन्ताद् विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनोऽलुक् स्यात् षष्ठ्याः । पितुःपुत्रः ।
होतुरन्तेवासी । विद्यायोनिसम्बन्धोभयपदेश्वभिधानान्नेह । पित्रधनम् ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

ऋदन्तादनयोः षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । मातुःश्वसा मातृश्वसा वा ।
पितुःश्वसा पितृश्वसा वा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिर्वा । उक्तोऽलुक् । उत्तर-
पदाधिकारः प्रागङ्गात् (६।४।१) ।

२५ । आनङ् ऋतो इन्द्रे ।

विद्यायोनिसम्बन्धानामृतां इन्द्रे आनङ् स्यात् । नकारो रपरत्व- (१।१।५१)
निषेधार्थः । होतापोतारी । मातापितरो । ऋतां इन्द्रे किम् ? पित्र-
पितामहौ । कथं पितापुत्रौ मातापुत्रौ । पुत्र इत्यनुवृत्तेः (६।३।२२) ।

२६ । देवताद्वन्द्वे च ।

अत्र पूर्वपदस्थानङ् स्यात् । इन्द्रावृहस्यतो । सूर्याचन्द्रमसौ । पुनर्द्वन्द्व-
ग्रहणाल् लोके वेदे सहचरितयोरेवाभिधानम् । नेह । शिववैश्रवणौ । कथं
“रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ” इति ? तर्हि चिन्त्यम् ।

(क) वायोरुभयत्र प्रतिषेधः । वायुग्नी । अग्निवायू ।

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

सोमे वरुणे चाग्नेरीत् स्यात् । अग्नोषोमौ । अग्नीवरुणौ । इदागमि-
नापि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध ईद्वचनमन्यत्र भावार्थमाहुः । तेन कुग्रथ लवथ
कुशीलवाविति वाङ्मयीकिप्रयोगः ।

२८ । इद् वृद्धौ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदेऽग्नेरित् स्यात् । आग्निवारुणम् । आग्निमारुतं कर्म ।
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः (७।३।२१) ।

(क) न विष्णौ । अत्राग्नेरित्वं नास्ति । आग्नावैष्णवम् ।

२९ । दिवो द्यावा ।

देवताद्वन्द्वे दिवो द्यावा स्यात् । द्यावामृमी । द्यावाधरण्यौ ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

पृथिव्यां दिवो दिवसादेशः स्याद् द्यावा च । अकारोच्चारणं पदान्ते सत्वाद्य-
भावार्थम् । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

३१ । उषासोषसः ।

उषःशब्दस्योषासादेशः स्याद् देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् । उषासा-
नक्तम् ।

३२ । मातरपितरावुदौचाम् ।

अन्वेषां मातापितरौ । अदन्तत्वान्निपातनस्य मातरपितराभ्यामित्येके ।
मातरपितृभ्यामित्यन्ये ।

३३ । पितरामातरा च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

अनूङः स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद् रूपं स्यात् । पट्टीभार्यास्य पटुभार्यः । शोभन-
भार्यः । दीर्घजङ्गः । दीर्घजङ्गभार्यः । भाषितपुंस्कात् किम् ? खड्गभार्यः ।
अनूङः किम् ? धीवन्भूभार्यः । समानाधिकरणे किम् ? कल्याणा माता
कल्याणीमाता । षष्ठीसमासः । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । इह चापूरणीप्रमाख्यो-
(५।४।११६) रिति समासान्तविधौ प्रधानपूरणीग्रहणात् पूरख्यार्थादन्यस्मिन्
समासार्थे न भवति कल्याणपञ्चमीकः पल इति । अप्रियादिषु किम् ?
कल्याणीप्रियः । कल्याणीकान्तः । प्रिया । भक्ति । कान्ता । सुभगा ।
दुर्भगा । दुहिता । चपला । कथं दृढभक्तिः ? दृढं भक्तिरस्येति पूर्वपदस्या-
स्त्रीत्वविवक्षितत्वात् । श्लिष्टप्रियो विमुक्तकान्त इत्यादयस्तु चिन्त्याः ।

३५ । तसिलादिष्वाकृत्यमुचः ।

तसिलादौ स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । तत्र परिगणनम् । त्वत्तसौ । तरप्-
तमपौ । चरङ्जातीयरौ । कल्पद्देश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपौ । श्रमुथालौ ।
दार्हिलौ । तिल्थ्यनाविति । तस्यां तत्र । तस्याः ततः (२२) । रस्यतरा ।
रस्यतमा । पटुतरा । पटुतमा । पटुचरी । पटुजातीया । मृदुजातीया ।
वृद्धकल्पा । पटुकल्पा । मृदुकल्पा । पटुदेश्या । पटुदेशीया । पटुरूपा ।
वृद्धरूपा । वृद्धपाशा । कया प्रकृत्या कथम् । तथा प्रकृत्या तथा । तस्यां
वेलायां तदा । तर्हि । तिल् छान्दसः । अजय्या ।

(क) शसि बहुल्यार्थस्य । पुंवत् स्यात् । बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पशः ।

(ख) त्वतलोगुणवचनस्य (२३) । पुंवत् स्यात् । पटुत्वम् । पटुता ।

(२२) तत्र सल इति मृदाहरणदिङ्मात्रम् । सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुंस्कात् । बहुव बह्वतः बहुवेत्युदाहरणम् ।

(२३) संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस-सर्वनाम-संख्याशब्दस्तु न गुणवचनः ।

सुदुता । गुणवर्णनस्य किम् ? दण्डनीत्वम् । कठीत्वम् । कथं व्यभिचारित्वं
युक्तीनामिति ? सामान्योपक्रमेण (24) । तन्वीत्वमिति तु चिन्त्यम् ।

(ग) भस्माटे तद्धिते । भसंज्ञकस्य तद्धिते पुंवत् स्यात् । हस्तिनीनां
समूहो हस्तिकम् । अटे किम् ? श्वेनेयः । रौहिणेयः ।

(घ) ठक्छसोच्च । अनयोः परतः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । भवत्याश्चात्रा
भावतृकाः । भवदीयाः ।

(ङ) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति तु दिङ्नामान्यन्तराल
इत्यत्र (२।२।१६) भाष्यम् । सर्वासां धनं सर्वधनम् । अन्यस्यास्तनयोऽन्य-
तनयः । “न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ।” तस्या मुखं तन्मुखम् ।
भवतीप्रसादादिति तु चिन्त्यम् । (25)

३६ । क्यङ्मानिनोश्च ।

क्यङि मानिनि च स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । एनी एतायते । दर्शनीयां
मन्वते दर्शनीयमानी भार्यायाः ।

३७ । न कोपधायाः ।

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । मद्रिकाभार्यः । पाचिकाभार्यः ।
दाहिकाशक्तिः । पाचिकाकल्पा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी ।

(क) कोपधप्रतिषेधे तद्धितवृत्त्यहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । एक-
भार्यः । पाकभार्यः । पाककल्पा ।

(24) सामान्ये नपुंसकमित्यनेनेत्यर्थः । इदं तु काशिकाकैयटाद्युक्तं वार्त्तिकम् । वार्त्तिकपाठे तु
नास्ति । “एकैकवर्णवर्त्तिताश्च” इति हि संहितासूत्रे (१।४।१०८) भाष्यकारप्रयोगः । तत्प्रामाण्यादस्य
साधुत्वमुच्येतम् ।

(25) धर्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माख्यात्यादृतः प्रतिदिनं सुकृतौ करोति ।

स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादात्तत्कथयेदपि फलदा ननु देवि तेन ॥१॥ इति देवीमाहात्म्ये ।

आर्षोऽर्थं प्रयोगः । केचिच्च हे भवति ततः प्रसादादनुग्रहात् तवेति शेष इत्यन्वयं कुर्वन्ती भवतीति
सन्वीधने ब्रह्मानं पठति । एकीऽहं भवतीमुत्तम्यकरो मातः कियन्तीऽरय इति वैष्णोसंसारप्रयोगस्तु
प्रामादिक एवेत्याहुः ।

३८ । संज्ञापूरण्योश्च ।

अनयोः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दत्ताभार्यः । “मन्दोदरीभार्यमतोव्य रेजि ।” दत्तामानिनी । पञ्चमीभार्यः । द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीकल्पा ।

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।

वृद्धिहेतोस्तद्वितान्तायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । औपगवीभार्यः । मायुरीभार्यः । मायुरीमानिनी । मायुरीकल्पा । वृद्धिहेतोः किम् ? मध्यम-भार्यः । अरक्ते किम् ? काषायवृद्धतिकः । हारिद्रपताकः । अविकारे किम् ? लौहेषो रथः ।

४० । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तस्य स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दीर्घक्षीभार्यः । सुमुखीभार्यः । सुमुखीकल्पा । अमानिनि किम् ? सुक्लेशमानिनी । (26)

४१ । जातेश्च ।

जातेः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । कुम्भकारीभार्यः । कठीकल्पा । कठी-पाशा । बह्वृचीयते । औपसंख्यानिकस्य नेष्यते । हास्तिकम् । अमानिनीत्येव । कठमानिनी ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

कर्मधारयादौ भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । न प्रतिषेधः । महापञ्चमी । पुण्यषठी । महाषष्ठी । प्रियदुहिता । सृगचपला । पाचक-वृन्दारिका । कारकवृन्दारिका । काकवन्ध्या । कारकजातीया । कारक-देशीया । एवं दत्तवृन्दारिका । पञ्चमवृन्दारिका । माथुरवृन्दारिका । माथुरजातीया । माथुरदेशीया । सुक्लेशवृन्दारिका । कठदेशीया । स्त्रिया-मित्येव । कठीप्रकाण्डम् । मानिनीजनः ।

(क) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । सृग्वाः पदं सृगपदम् । सृग्वाः क्षीरं सृगक्षीरम् । काक्वाः गावः काकगावः ।

(ख) पुंवद्भावादृ भ्रस्वत्वं खिदृधादिषु विप्रतिषेधेन । कालिम्बान्या । हरिणिम्बान्या । पट्टितरा । मृद्वितमा । उक्तः पुंवद्भावः ।

४३ । धरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ज्योऽनेकाचो
ऋस्वः ।

धादिषु परतोऽनेकाचो ज्यन्तस्य ऋस्वः स्यात् । ब्राह्मणितरा । सुन्दरि-
तमा । गौरिरूपा । भुजङ्गिकल्पा । वृषलिचेली । पट्टिब्रुवा । तरुणिगोत्रा ।
कुमारिमता । गौरिहता । उक्तपुंस्कादित्येव । बदरीतरा । ब्रूजः पचाद्यचि
ब्रुवः । चेलङ्ब्रुवगोत्रशब्दाः कुक्षनार्थाः ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

धादिषु शेषनद्या ऋस्वो वा स्यात् । कः शेषः ? अङ्गी नदी ङीरेकाच् ।
धीवन्मुतरा धीवन्भूतरा वा । स्त्रीतरा स्त्रितरा वा ।

(क) कृन्तव्याः प्रतिषेधः । लङ्गीतरा । तन्वीतरा ।

४५ । उगितश्च ।

उगितो नद्या धादिषु ऋस्वो वा स्यात् । श्रेयसीतरा श्रेयसितरा वा ।
विदुषीतमा विदुषितमा वा । “शक्तिं दधानं महतीतमां तम् ।” पुंवद्भावो-
ऽप्यत्रेष्टः । श्रेयस्तरा । विद्वत्तमा । (२७)

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

तुल्याधिकरणे जातीये च परतो महतः स्यादात् । महापञ्चमी । महा-
पञ्ची । महाराजः । महाभुजः । महाजातीयः ।

(क) घासकरविशिष्टेषु पुंवच्च । महत्या घासः महाघासः । महत्याः
करो महाकरः । महाविशिष्टः ।

(ख) अष्टनः कपाले हविषि । अष्टाकपालं हविः ।

(ग) गवि च युक्ते । अष्टागवं शकटम् । युक्ते किम् ? अष्टगवं विप्रस्य ।

(२७) अथ भट्टोजिः—“व्यादिषु विदुषीतरसुदाहृतम् । तन्निर्गुलम्” इति । दीर्घानङ्गीविशिष्टानां
रूपाणां भाष्ये ऽसमवधानात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशौत्योः ।

द्वा अष्टनित्येतयोः संख्यायामात्त्वं स्यात् । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । संख्यायामिति किम् । त्रैमातुरः । प्राक्शतादित्यभिधानावेह । द्विशतम् । अष्टसहस्रम् । अबहुव्रीह्यशौत्योः किम् ? द्विदशाः । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ।

४८ । त्रैस्त्रयः ।

त्रैस्त्रयसादेशः स्यात् । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशौत्योरित्येव । त्रिचतुराः । त्र्यशीतिः । प्राक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

द्वाष्टंस्त्रिंशब्दानां यदुक्तं तच्चत्वारिंशदादौ वा स्यात् । एवं यावद् नवतिः । द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशद्वा । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशद्वा । त्र्यचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशद्वा । (२८) द्वा नवतिः । द्विनवतिर्वा । अष्टानवतिः । अष्टनवतिर्वा । त्र्योनवतिः । त्रिनवतिर्वा । कथमेकादश ? कुसीदशैकादशादिति (४।४।३२) निपातनात् ।

५० । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासिषु ।

लेखादौ परे हृदयस्य हृल्लेखात् । हृल्लेखः चयव्याधिः । हृदयं लिखतीति कर्मलक्षणं (३।२।१) । हृदयस्य प्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः ।

५१ । वा शोकप्यज्ज्वरोगेषु ।

एषु हृदयस्य हृद्वा स्यात् । हृच्छोकः । हृदयशीको वा । सौहार्थं सौहृदय्यं वा । सौहृदयमिति केचित् । हृद्रोगः । हृदयरोगो वा ।

५२ । पादस्य पदाजग्रातिगोपहतेषु ।

आज्यादिषु पादस्य पदः स्यात् । पदाजिः । पदातिः । पदगः । “पदगैर्वहुभिः स्तुतम् ।” पदोपहतः ।

५३ । पदात्यतदर्थे ।

पादस्य यति हलन्तः पत् स्यात् । पादौ विध्यन्ति पद्याः कण्टकाः ।
अतदर्थे किम् ? पाद्यं जलम् ।

(क) इके चरतौ । पादेन चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ङन् ।

५४ । हिमकाषिहतिषु च ।

एषु पादस्य पत् स्यात् । पद्भिर्मम । मानुषो नाम पत्काषी । पद्भतिः ।
चकारात् “पद्गग भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ।”

५५ । ऋचः श्रे ।

श्रे ऋचः पादस्य पत् स्यात् । पच्छो गायत्रीं शंसन्ति । वीष्मायां शस् ।
ऋचः किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

एषु पादस्य पत्स्याद्वा । पद्घोषः पादघोषो वा । पन्निश्रः पादमिश्रो
वा । पच्छब्दः पादशब्दो वा ।

(क) निष्के च । पन्निष्कः पादनिष्को वा ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

नाम्नि उदकस्योदः स्यात् । उदमेघो नाम ।

(क) उत्तरपदस्य च । लोहितोदो नाम । चोरोदः । लवणोदः ।

५८ । पेषंवासवाहनधिषु च ।

एषूदकस्योदः स्यात् । उदपेषं शुण्ठीं पिनष्टि । “सहस्ररात्रीरुदवास-
तत्परा ।” उदवाहनः । उदधिः ।

५९ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

असंयुक्तहलादावुत्तरपदे उदकस्योदो वा स्यात् । उदकुम्भ उदककुम्भो वा ।
उदपात्रम् । उदकपात्रं वा । एकहलादौ किम् ? उदकस्थानम् । पूरयितव्ये
किम् ? उदकगिरिः ।

६० । मन्यौदनसक्तुविन्दुवच्चभारहारवोवधगाहेषु च ।

एषूदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्यः । उदौदनः । उदसक्तुः । “हिमलव-
सदृशमोदविन्दून् ।” “भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्जः ।” भार-हार-
गाहाः कर्मण्यन्ता घञन्ताश्च गृह्यन्ते । उदभारः । उदभारी स्त्री । उद-
हारी स्त्री । उदवीवधः । “रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।” एते उदक-
मन्वादयः । उक्तउदादेशः ।

६१ । इको ऋस्योऽङ्यो गालवस्य ।

इगन्तानां ऋस्यो वा स्यात् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रो वा । जम्बूलता
जम्बूलता वा । धीवन्धूसुतः धीवन्धुसुतो वा । अङ्गः किम् ? गार्गीपुत्रः ।
व्यवस्थितविभाषया नेह । कारीषगन्धीपुत्रः ।

(क) इयडुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् । भूकुलम् ।
शुक्लीभूतम् ।

(ख) भूकुंसादीनामिष्यते । भूकुंसः । भूकुंसो वा । भूकुटिः । भूकुटि वा ।

(ग) अकारो वेल्लेके । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ।

इह त्वलावुकर्कन्धुदम्फुफलमिति सर्वान्ते लोकस्योत्तरपदव्यवहारात् दम्फू
एव ऋस्वः प्राप्नोति । न पूर्वयोः । तत्र समासान्तरमाख्येयम् । अलावूश्च
कर्कन्धूश्च ते । अलावुकर्कन्ध्वौ । ते च दम्फूश्च ते ऽलावुकर्कन्धुदम्फुः । राज-
दन्तादिः । तासां फलं तथेति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकशब्दस्य (२९) तद्धिते ऋस्वः स्यात् । एकस्या आगतमेकरूप्यम् ।
एकमयम् । एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे च । एकस्याः जीरमेकजीरम् ।

६३ । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसीर्बहुलम् ।

व्यावन्तस्य ऋस्वः स्थानाच्चि । रैवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । कस्-
चिन्नाम । शिलवहम् । शिलप्रस्थं नाम नगरम् । बाहुल्यान् नान्दीघोषः ।
असंज्ञायाञ्च । कलञ्जः । मन्दुरजः । सुसूक्ष्मजटकेणो व्रती ।

६४ । त्वे च ।

त्वे चेति ष्छन्दसि ।

६५ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।

इष्टकादेशितादौ ऋस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । माल-
भारिणी । तदन्तग्रहणञ्च । पक्वेष्टकचितम् । नवहाटकेष्टकचितम् । मुञ्चेषीक-
तूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

अनव्ययस्य खिदन्ते परे ऋस्वः स्यात् । कालिमेजयः । कालिम्नन्था ।
अनव्ययस्य किम् ? “दिवामन्था रात्रिः कथमपि न पद्मैर्विकसितम्” । उक्तो
ऋस्वः ।

६७ । अरुद्धिषदजन्तस्य सुम् ।

एषां खिति सुम् स्यात् । अरुन्तुदः । द्विषन्तपः । द्विषमेजयः । (३०)
अजन्तानाम् । पण्डितम्नन्थः । सुभगम्नन्था । हरिम्नन्थः । महिम्नन्था ।
कालिम्नन्था । विधुम्नन्थः । वधुम्नन्था । सुभ्रुम्नन्था । नलोपे राजम्नन्थः ।
सुराजम्नवम् । गुणिम्नन्थः । एषां किम् ? विदम्नन्थः । श्रीमन्मन्थः ।

६८ । इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

इजन्तस्य खिति एकाचोऽम् स्यात् । स चाम्प्रत्ययवत् । द्वितीयैकवचन-
वदित्यर्थः । स्त्रियम्नन्थः । स्त्रीम्नन्थः । भ्रुवम्नन्थः । नरम्नन्थः । गाम्मन्थः ।
नावम्नन्थः ।

६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

इमौ निपात्येते ।

(३०) द्विषमेजय इत्यत्र सुमि द्विषम् त् एजय इति स्थिते संयोगान्नस्य लोपः (पा० १।२९) इति तत्कार-
लोपः ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

अनयोः कारे सुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारो वैद्यः ।

(क) अस्तीच । अस्तुङ्कारः ।

(ख) धेनोर्भन्धायाम् । धेतुर्भन्धा गौः ।

(ग) लोकस्य पृष्ठे । लोकम्पृष्ठचन्द्रमाः ।

(घ) भ्राष्ट्रान्योरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

(ङ) उद्भद्रयोः करणे । उद्भंकरणम् । भद्रंकरणम् । एवं तिमिङ्गिल-
दीपङ्करसर्वन्ददादयोऽपि सुमिति योगविभागादूह्याः संज्ञाप्रकाराः ।

(च) सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ् वा । एभ्यो दुहितृशब्दस्य
पुत्रङ् वा स्यात् । सूतपुत्री सूतदुहिता वा । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता वा ।
अन्यत्रापि दृश्यते । शैलपुत्री । “अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकश्मीरज-
चिङ्गमच्युतीर” इति माघः । केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति
वामनवृत्तिः । तेनेदं सिध्यति कृष्णदासस्य पुत्रीं तुभ्यमहं सम्प्रदद इति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते जे ।

अनयोर्जान्ते पाते परे सुम् स्यात् । श्येनम्पाता मृगया । तैलम्पाता
क्रिया ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

रात्रेः कृदन्ते परे सुम् स्याद्वा । रात्रिचरो रात्रिचरो वा । रात्र्यटो
रात्रिमटो वा । खिति तु पूर्वेण नित्यमिष्यते । रात्रिश्चन्यमहः । उक्तो सुम् ।

७३ । नलोपो नजः ।

उत्तरपदे परे नजो नलोपः स्यात् । अभिञ्जुः । अत्राङ्गणः । अविञ्जः ।
अशोच्यः । कथं नैककीर्त्तिः । नैकयशा इति ? (३१) समासे सर्वान्तमुत्तर-
पदम् । तच्चेह नास्ति ।

(३१) एवञ्च “आददे गातिशीतोष्णो नभस्तानिष दक्षिण” इत्यादि । मतान्तरे तु नजद्वयं नजशब्दस्य
सुपसुपेति समासः । तेनापुनीत खगः स नैकधेयादि समाहितम् ।

(क) अवक्षेपे तिङ्गुपसंस्थानम् । अपचसि । अकरोपि त्वं जाह्न ।
“हासकरमघटते नितराम्” ।

७४ । तस्मान्नङ्गिचि ।

तुप्तनकारान्नञोऽचि नुङागमः स्यात् । अनञ्चः । अनुङ् । अनूङ् ।

७५ । नभ्राण्पान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।

एव्हेकादशसु नञ् प्रकृत्या स्यात् । न भ्राजते नभ्राट् । न पाति नपात् ।
शत्रन्तः । न वेति नवेदाः । असुन्नन्तः । नासत्याः साधवः । नमुच्यादयः
संज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुच्येयाः ।

७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमः । एकेन न विंशति एकात्र-
विंशतिः । एकात्रशतम् । जनार्थे चात्र नञ् ।

७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

नगो नञ् प्रकृत्या वा स्यात् । “शैलवृक्षौ नगावगौ” । अप्राणिषु किम् ?
अगो वृषलः शीतेन ।

७८ । सहस्र सः संज्ञायाम् ।

सहस्र नास्ति सः स्यात् । साश्चत्यम् । नास्ति किम् ? सहयुध्वा ।

७९ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

ग्रन्थान्ते ऽधिके च सहस्र सः स्यात् । सकलं ज्यौतिषमधीते । कलान्त-
मित्यर्थः । समुद्गर्त्तमधीते । ससंग्रहं व्याकरणमधीते । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ।
अधिके । सद्रोणा खारी । द्रोणाधिकेत्यर्थः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

उपाख्यायत इत्युपाख्यः प्रत्यक्षः । ततोऽन्योऽनुपाख्यः । अनुमेयो द्वितीयः
सम्बन्धी । तद्वाचिन्युपपदे सहस्र सः स्यात् । सान्निः कपोतः । सपिशाचिका
वाल्वा । गृहे कपोतपतनात् तस्य द्वितीयो भाव्यग्निरनुमीयते ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अत्र सहस्य सः स्यात् । सचक्रं निधेहि । सधुरं व्रज । अकाले किम् ?
सहापराहम् ।

८२ । वोपसर्जनस्य ।

सर्वोपसर्जनस्य समासस्योत्तरपदे सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सह-
पुत्रो वा । सपरिवारः सहपरिवारो वा ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगीवत्सहलेषु ।

आशिषि सह प्रकृत्या स्यात् । स्वस्ति ते सहपुत्राय । सहवन्धवे ।
अगोवत्सहलेषु किम् ? सगवे । सवत्साय । सहलाय । पत्ने सहगवे । सह-
वत्साय । सहइलाय ।

८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।

छान्दसम् ।

८५ । ज्योतिर्जनपदराविनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धुषु ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः ।
सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सनाम्नी कन्या । सरूपः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः । इह समानस्येति योगविभागः । तेन सपत्न्यसधर्मसजातीयाः सिध्य-
न्तीति वामनवृत्तिः । अनार्योऽयं योगविभागः । तथाह्यव्ययानामनेकार्थ-
त्वात् सदृशार्थस्य सहस्यस्यैते प्रयोगाः । कथं नाम समानपत्न इत्यादयोऽपि
भवन्तीति भागवृत्तिः (३२) । चान्द्रास्तु नामादिषु सभावं विकल्पेन
ब्रुवन्ति ।

८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि ।

आचारगतौ ब्रह्मचारिणि परे समासस्य सः स्यात् । सत्रह्यचारी ।

(३२) तथाहि—यत्पत्न्येति सप्त कोऽपि समानवर्णेति भवभूतिप्रयोगः ।

८७ । तीर्थे ये ।

८८ । विभाषोदरे ।

यदन्ते तीर्थे समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्याद्यैकगुरवः । उदरे वा ।
समानोदर्थः सोदर्थ्या वा ।

८९ । दृग्दृशवतुषु ।

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । सदृक्षस्तुच्छान्दसः । वतुष्वङ्ग-
मुत्तरार्थम् । उक्तः सभावः ।

९० । इदम् किमोरीशकी ।

इदम् ईश् किमः कीः स्यात् तेषु परतः । ईदृक् । ईदृशः । इयान् ।
इयती । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कियती ।

९१ । आ सर्वनाम्नः ।

तेषु सर्वनाम्न आकारः स्यात् । तादृक् । तादृशः । तावान् । एतावान् ।
एतादृशः । एतादृक् । यावान् । यादृक् । यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।
युष्मादृक् । युष्मादृशः । भवादृक् । भवादृशः । अमूदृक् । अमूदृशः । अस्मादृक् ।
अस्मादृशः ।

९२ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यञ्चतौ वप्रत्यये ।

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेःस्थाने ऽद्विः स्यादञ्चतौ वप्रत्यये । विष्व-
गञ्चति विष्वद्राड् । (३३) विष्वद्राञ्चौ । देवद्राड् । यद्राड् । तद्राड् । कद्राड् ।
कद्रीची । वप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् ।

९३ । समःसमि ।

समोऽञ्चतौ समिरादिश्चते । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीची ।

९४ । तिरसस्तिर्य्यलोपे ।

तिरस स्तिरिरादिश्चते तस्मिन्नलोपे । तिर्य्यङ् । अलोपे किम् ? लोपे
मा भूत् । तिरश्चःपश्च । “लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यात् ।”

६५ । सहस्र सध्रिः ।

तस्मिन् सहस्र सध्रिः स्यात् । “सध्रुङ् रतः श्रेयसि लक्षणोऽभूत्” ।
सध्रुचौ । “सध्रीचा वलयितपद्मनालसूतः ।” सध्रीची ।

६६ । सध मादस्ययोश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६७ । द्वान्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।

एभ्यः परस्याप आदेरीत् स्यात् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रादेरनवर्णान्ताद-
भिधानम् । समीपम् । नीपम् । नेह । प्रापम् । परापम् ।

६८ । ऊदनोर्देशे ।

अनीः परस्याप ऊत् स्यात् । अनूपो देशः । अन्वीपमन्यत्र ।

६९ । अषष्ठ्यष्टतीयास्यस्यान्यस्य दुगराशीराशास्यास्थि-
तोत्सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ।

अषष्ठ्यष्टतीयास्यस्य अन्यस्य दुगागमः स्यादाशीरित्वादौ परे । अन्या
आशीरन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्
सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अषष्ठ्यष्टतीयास्यस्य किम् ? अन्यस्याशी
रन्याशीः । अन्येनास्थितोऽन्यास्थितः । इहाविशेषेण दुक् कारकच्छयो-
रिति भाव्यम् । अन्येनान्यस्य वा कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्मिन् भवम् ।
अन्यस्तेदं वा अन्यदीयम् । गहादित्वाच्छःशेषिकः ।

१०० । अर्थे विभाषा ।

अर्थे परेऽन्यस्य दुग्वा स्यात् । अन्यदर्थः । अन्यार्थो वा ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।

तत्पुरुषेऽचि कोः स्थाने कत् स्यात् । कदन्नम् । कदिन्धनम् । कदुष्णम् ।
अचि किम् ? कुत्राक्षयः ।

(क) त्रातुपसंख्यानम् । कुक्षितास्त्रयः कक्षयः ।

“कृतशस्त्रो न यो जिष्णुर्यथाटो यज्ञनिष्ठः ।

कामी यद्य जरन्नेते चतुर्वंशेषु कक्षयः” ॥ १ ॥

१०२ । रथवदयोश्च ।

अनयोः कोः कत् स्यात् । कद्रथः । कइदः ।

१०३ । तृणे च जातौ ।

अत्र कोः कत् स्यात् । कसृणम् । जातौ किम् ? कुट्टणानि ।

१०४ । का पथ्यक्षयोः ।

अनयोः कोः स्थाने काः स्यात् । कापथः । काक्षम् । “काक्षेणानादरे-
क्षितः ।”

१०५ । ईषदथे ।

अत्र कोः काः स्यात् । कामधुरम् । कातन्त्रम् । कास्त्रम् ।

“देवाकानिनिक्कावादे वाहिकास्त्रस्त्रकाहि वा ।

काकारिभभरेकाकानिस्त्रभव्यव्यभस्त्रनि” ॥ १ ॥

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

पुरुषे कोः का वा स्यात् । कापुरुषः कुपुरुषो वा ।

१०७ । कवञ्चोषो ।

उष्णे परे कोः काः कवं च वा स्यात् । कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं वा ।

१०८ । पथि च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

पृषोदरप्रकाराणि साधूनि स्युः शिष्टैर्यथाप्रयुक्तानि । शिष्टलक्षणं तु
भाष्यादवधार्यम् । (३४) पृषदुदरमस्य पृषोदरः । वारिवाहको वलाहकः ।
ब्रुवन्तः सौदन्त्यस्यां वृसी । मद्भ्यां रौति मयूरः । पूर्व्यन्ते गलन्ति च पुद्गला

देहाः । तथ्यस्य भावस्तथता । रतेस्तननं रत्नम् । वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः ।
जितमेनोऽनेन जिनः । यशः कौति यचः । को जीर्यति कुञ्जरः । हिनस्तीति
सिंहः । अङ्गन्धस्त्रिवङ्गनम् । शवानां शयनं श्मशानम् । ऊर्ध्वं सुखमस्य
उदूखलम् । पिशिताशः पिशाचः । एवं षोडन् षोडशः षोढा षड्धा चेत्यादि ।

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ १ ॥

११० । संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां डौ ।

संख्यादेः परस्याङ्गस्याहन् वा डौ स्यात् । द्यङ्गे द्यहनि द्यहे वा । त्र्यङ्गे
त्र्यहनि त्र्यहे वा । व्यङ्गे व्यहनि व्यङ्गि वा । सायाङ्गि सायाङ्गे सायाहनि वा ।
डौ किम् ? द्वयोरङ्गोर्भवो द्यङ्गः । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । विगत-
मङ्गो व्यङ्गः । प्रादिसमासः । अङ्गः सर्वत्र टच् । अङ्गः सायः सायाङ्गः ।
एकदेशिसमासः ।

१११ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।

ढ्रयोलोपे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । लोटम् । गूढम् । नीरक्तम् ।
इन्दूराजते । पुनारमते । पुनारक्तम् । पुनारोटम् । धातूरजः । पूर्वग्रहण-
मनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । इह ढ्रलोप- (८।३।१३) सहचरितस्य
रोरि- (८।३।१४) लोपस्य ग्रहणादनीयरो रलोपे न दीर्घः । दर्शनीयः पटः ।
दीर्घाधिकारी यावत् क्रमश्च (६।४।१८) ज्ञोति ।

११२ । सहिवहोरोदवर्णस्य ।

सहिवहोर्वर्णस्यौत्थाङ्ढ्रलोपे । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । वोढा ।
वोढुम् । वोढव्यम् । वर्णग्रहणं कृतायामपि द्वौ यथा स्यात् । वह्नेर्लुङि तसि
उदवोढाम् । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । ऊढवान् ।

११३ । साढ्रसाढ्रासादेति निगमे ।

११४ । संहितायाम् ।

छान्दसमेतद्वयम् । संहिताधिकारस्य च्छन्दस्वेव प्रयोजनम् ।

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ।

कर्णे परे लक्षणवाचिनो दीर्घः स्यात् । दावाकर्णः । स्थूणाकर्णः ।
अविष्टादीनां किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

११६ । नहिष्ठतिष्ठपिब्यधिरुचिसहितनिषु कौ ।

एषु क्तिवन्तेषु परतो दीर्घः स्यात् । उपानत् । नीवत् । प्रावत् ।
स्यूावित् । मर्मावित् । नीरुक् । सहे ष्छन्दसि णिवः (३।२।६४) । तुराषाद् ।
तनि परीतत् । कौ किम् ? परिणहनम् । गतिकारकपुर्वस्वाभिधानाच्चेष्ट ।
तिग्मरुचः । पटुरुचः । (३५)

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरादेर्वने किंशुलकादेर्गिरौ दीर्घः स्यात् । कोटरावणम् । मिश्रका-
वणम् । किंशुलकागिरिः ।

११८ । वले ।

वले परे दीर्घः स्यात् । दन्तावलो हस्ती । कृषीवलः । अण इत्येव ।
भ्रातृवलः । संज्ञायामित्येव । पुत्रवलः ।

११९ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।

बह्वचां मतुपि दीर्घः स्यात् । वीरणावती । मशकावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । बह्वचः किम् ? व्रीहिमतौ । अनजिरादेः किम् ? अनिरवती ।
मलयवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ।

१२० । शरादीनाञ्च ।

मतुपि दीर्घः स्यात् । शरावती । अहिवती । पद्मावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । संज्ञायामित्येव । शरवती भूमिः । अहिमतौ ।

१२१ । इको वह्ऽपौलोः ।

इगन्तस्य वह् दीर्घः स्यात् । ऋषीवहम् । कपीवहम् । अपौलोः किम् ।
पीतुवहम् ।

१२२ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ।

प्रादेर्घञि दीर्घः स्यात् । वीमार्गः । अपामार्गः । बाहुल्यान् च भवति ।
विहारः । निहारः । सादकारयोः कृत्रिमे । प्राकारः । प्रासादः । अन्यत्र
प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु वा । प्रतिवेशः प्रतीवेशो वा । प्रतिकारः प्रती-
कारो वा । कचिन्नैव । प्रसारः । प्रहारः । प्रवेशः । प्रसेवः । अमनुष्ये किम् ?
निषादश्चण्डालः ।

१२३ । इकः काशि ।

प्रादेरिगन्तस्य काशि दीर्घः स्यात् । प्रतीकाशः । “आसक्तो भव
नीकाशैः ।” अन्काशः । इकः किम् ? प्रकाशः ।

१२४ । दस्ति ।

दः स्थाने यस्तकारस्तस्मिन्नुपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । परीत्तम् । नीत्तम् ।
वीत्तम् । अभीत्तम् । सुत्तम् । इकः किम् ? प्रत्तम् ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टनो नञ्चि दीर्घः स्यात् । अष्टावक्रो मुनिः । अष्टापदं सुवर्णम् । संज्ञायां
किम् ? “अष्टभाष्यौऽसि पुण्यकृत् ।”

१२६ । छन्दसि च ।

छान्दसम् ।

१२७ । चितेः कपि ।

दीर्घः स्यात् । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

अस्थानयोर्दीर्घः स्यात् । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति निर्देशाद्
विश्वराजौ ।

१२९ । नरे संज्ञायाम् ।

विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वानरो नाम मुनिः ।

१३० । मित्रे चर्षौ ।

मित्रे विश्वस्य दीर्घः स्यादपिद्येत् । विश्वामित्रः । इह मन्त्रे षट् सूत्राणि । (३६)

१३७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

दीर्घ इत्येव । दण्डादण्डि । बाह्वाहवि । यष्टीयष्टि । शुनः संज्ञायाम् । शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । ततोऽण् । शौवादंष्ट्रः । इञ् । शौवादंष्ट्रिः । श्वाकर्णः । (३७) पूर्वामुखः । उत्तरामुखः । दक्षिणामुखः । दृशिग्रहणादिह पुरुषो नारक इत्यादावप्ययं दीर्घ इति वामनवृत्तिः । अनेनोत्तरपदविधानादप्राप्तिरिति पुरुषादयो दीर्घोपदेशा एव संज्ञाशब्दा इति भागवृत्तिः ।

१३८ । चौ ।

अञ्चतौ लुप्ताकारनकारे दीर्घः स्यात् । दधीचः पश्य । दधीचा । सध्रीचा । सध्रीचः । सध्रीची । मधूचा । मधूचः । विश्वद्रीचः । “विश्वद्रीचीर्विचिपन् सैन्यवीचीः ।” “सध्रीचा वलयितपद्मनालसूचः ।”

१३९ । संप्रसारणस्य ।

संप्रसारणान्तस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपतिः । पूर्ण उत्तरपदाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥६।३॥

समाप्तञ्चालुक्पादः ॥

(३६) १२१ । मन्त्रे सोमार्चन्द्रियविश्वदेवस्य मन्तौ । १२२ । जोषधेय विभक्तावप्रथमायाम् । १२३ । ऋचि तुष्टमश्नवङ्कुर्वीरुष्याणाम् । १२४ । इकः सुजि । १२५ । षाचोऽतस्त्रिजः । १२६ । निपातस्य च ।

(३७) यगो दत्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । अभियुक्तोक्तिरियम् । आदनः । आवराहम् । आधुष्यम् । आपदः ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयम् । अङ्गस्य कार्यं वक्तव्यम् पञ्चपाद्याम् । (38)

२ । हलः ।

संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य हलः परस्य दीर्घः स्यात् । संवीतम् । आहृतम् ।
अङ्गस्य किम् ? निरुतम् । कथं दृतीयेति ? निपातनात् ।

३ । नामि ।

नामि परेऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । मातृणाम् ।
भ्रातृणाम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

अनयोर्दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

५ । छन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् ।

६ । नृ च ।

नृ चेति नामि दीर्घविकल्पः । भाषायामपीत्येके । नृणाम् । नृणां वा । (39)

(38) षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः सप्तमाध्यायस्य चत्वारः पादाश्चेति पञ्चपादी । तत्र ।

(39) अतएव चिन्ताज्जरचेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथिति भर्तृहरिप्रसक्ते । नृणामिको नम्य
स्तमसि पञ्चसामर्थ्यं इवेति महिम्नःशब्दे । दक्षितास्त्रनवस्थितं नृणां न स्तुतुं मेि चर्तं सुष्ठुजन इति कुमारि च ।

७ । नोपधायाः ।

नान्तस्योपधाया नामि दीर्घः स्यात् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
नामीत्येव । वर्मणाम् । चर्मणाम् ।

८ । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।

शिः सुट् सर्वनामस्थानम् । तत्र परे नोपधाया दीर्घः स्यात् । राजा ।
राजानौ । राजानः । सीमा । सीमानी । सीमानः । सामानि सन्ति पञ्च
वा । कुण्डानि । असम्बुद्धौ किम् ? हे तच्चन् ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१० । सान्तमहतः संयोगस्य ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च नोपधायाः पूर्ववद्दीर्घः स्यात् । श्रेयान् ।
विद्वान् । श्रेयांसि । पयांसि । सर्पींषि । महान् । महान्ति । असम्बुद्धा-
वित्येव । हे श्रेयन् ।

११ । अण्टं स्तृचस्वसृजमृनेष्टृत्वष्टृचतृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ।

अण्शब्दस्य ढं स्तृजन्तानाञ्च स्वस्त्रायष्टकस्य चोपधायाः सर्वनामस्थाने
दीर्घः स्यात् । आपः सन्ति । समासेऽपोऽनङ्गत्वाच्च दीर्घः । “वङ्गपानि
तङ्गागानि सारसाः समुपासते ।” समासान्तविधेरनित्यत्वाद् वङ्गाम्पीत्यपीति
केचित् । ढन् । कर्त्तारः कटान् । ढच् । श्रोतारः शास्त्राणाम् । स्वसारौ ।
स्वसारः । एवं यावत् प्रशास्तरौ प्रशास्तारः । (४०) असम्बुद्धावित्येव । हे
कर्त्तः । हे स्वसः । हे नप्तः ।

१२ । इन्हन्पूषार्थ्यमृणां शौ ।

एषामुपधायाः शावेव दीर्घः स्यात् । नान्यत्र । बहुदण्डीनि । बहुवार-
म्मीनि । सुव्रतहाणि । सुपूषाणि । वङ्गर्थ्यमाणि । शौ किम् ? इतहणौ ।

(४०) समर्थपूर्वे (२।१।१) उदगातार इति भाष्यकारप्रयोगादुदगातृशब्दस्यापि दीर्घः । उदगातारी ।

दण्डिनौ । मूणहनौ । पूषणौ । अर्यमणौ । “प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकार-
स्तटीमिव” । “तस्मिन् व्रत्रहणि स्थितम् ।” व्रत्रहायत इति नायमुपधाया
दीर्घः ।

१३ । सौ च ।

तेषां सौ दीर्घः स्यात् । दण्डी । व्रत्रहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुहा-
वित्येव । हे अर्यमन् । हे पूषन् ।

१४ । अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् सौ । अतु । भवान् । कृतवान् ।
गोमान् । अस् । सुयशाः । चन्द्रमाः । सुमेधाः । अधातोः किम् ? पिण्डं
असते पिण्डयः । असम्बुहावित्येव । हे गोमन् । हे चन्द्रमः ।

१५ । अनुनासिकस्य क्लिभलोः कङिति ।

अनुनासिकान्तस्य क्लौ भलादौ च कङित्युपधाया दीर्घः स्यात् क्लौ ।
प्रतान् । प्रतानौ । प्रतान्भ्याम् । प्रदान् । प्रशान् । भलि । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । यङ्लुकि शंशान्तः । कङिति किम् ?
गन्ता । यन्ता ।

१६ । अजभनगमां सनि ।

अजन्तानां हनो गमश्च भलि सनि दीर्घः स्यात् । चिचीषति ।
चिकीर्षति । जिहोर्षति । जिघांसति । अधिजिगांसते शास्त्रम् । गमेरिडादेशस्य
ग्रहणाच्चेह । सञ्जिगंसते वक्तो मात्रा ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

सनि तनोतेर्वा दीर्घः स्यात् । तितांसति तितंसति वा । भलौत्येव ।
तितनिषति ।

१८ । क्रमश्च क्ति ।

क्रमः क्ति वा दीर्घः स्यात् । क्रन्त्वा क्रान्त्वा वा । भलीत्येव । क्रमित्वा
उक्तो दीर्घः ।

१६ । च्छोः शूङनुनासिके च ।

सतुल्लस्य च्छस्य शो वस्य च जट् स्यादनुनासिके कौ भलि कडिति ।
 विग्रः । प्रग्रः । पृष्टः । पृष्टा । शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । इह कडितीति
 नानुवर्त्तते । किम्ललाद्यनुवृत्तिरपि वकारार्था । न च्छकारार्थेत्येके । तन्मतेन
 ब्रह्मादिस्मृतेणैव (८।२।३७) भलि पदान्ते च च्छस्य षः । पृष्टः । पृष्टा ।
 शब्दप्राट् । शब्दप्राड्भ्याम् । अजादौ तु शब्दप्राच्छाविति । वस्योट् । सिवे-
 रौणादिको नः । स्योनः । अन्नद्यूः । हिरण्यदूः । वस्तस्यूः । रत्नस्यूः ।
 द्यूतम् । द्यूत्वा । ये तु कडितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां धावुदिवो यङ्लुकि
 पितृकूडित्यपि भलि वस्योट् । दाधौति । देव्योति । अन्येषां वलि लोपे
 (६।१।६६) दाधाति । देदेतीति ।

२० । ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

एषां वस्योपधायाश्चोट् स्यात् कौ भलि कडिति । जूः । जूरो । जूर्णः ।
 जूर्त्तिः । तूः । तूरो । तूर्णः । तूर्त्तिः । शूः । शूवौ । शूतः । शूतिः । जः ।
 उवौ । जतिः । मूः । मुवौ । मूतिः ।

२१ । रास्त्रोपः ।

रेफाच्छवयोर्लोपः स्यात् कौ भलि कडिति । मुर्क्षा । मूः । मूरो । मूर्त्तिः ।
 उर्वी । जः । जर्त्तिः । तुर्वी । तूः । तूरो । तुरः । तूर्त्तिः ।

२२ । असिद्धवदवा भात् ।

आ भात् कार्याणि परस्परमसिद्धानि बोद्धव्यानि । एधि । शाधि ।
 भलन्ताहिः । जहि । हिलोपो न भवति । अत्रेति किम् ? व्याच्ये (४१)
 मा भूत् । प्रणमय्य गतः । शौ ऋस्त्री ल्यप्पयादेशेनासिद्धः । आ भात् किम् ?
 अभानि रागः ।

(क) वुग्गुटावुवङ्यणोः सिद्धौ वाच्यौ । वभूव । उपदिदीये ।

२३ । आन्नलोपः ।

श्रमः परस्य नकारस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति ।

२४ । अनदितां हल उपधायाः कङिति ।

कङिति हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् । स्रस्रम् । सनी-
स्रस्यते । अनदितां किम् ? वदि । वन्द्यते । हलः किम् ? नीयते । उपधायाः
किम् ? नह्यते । कङिति किम् ? संसिता ।

(क) लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः । विलगितः । विकपितः ।

२५ । दंशसञ्जस्वञ्चां शपि ।

एषां शपि नलोपः स्यात् । दशति । प्रसजति । परिश्वजते ।

२६ । रञ्जेश्च ।

शपि नलोपः स्यात् । रजति । रजन्ति ।

(क) रञ्जेणौ सृगरमणे । रजयति सृगान् । रजिता सृगाः । (४२) सृग-
रमणे किम् ? रञ्जयति वस्त्रम् । घिनुणि तु त्यजराजति (३।२।१४२)
निपातनान्नलोपः । रागी । इह तु रजकी रजनं रजतं रज इत्यौणादिकानां
किस्वोपगमादनिदितामित्येव (६।४।२४) नलोपः ।

२७ । घञि च भावकरणायोः ।

अनयोर्घञि रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागी वर्सते । रागः कुङ्कुमः । अनयोः
किम् ? रज्जः ।

२८ । स्रदो जवे ।

वेगे स्रदः स्यात् । स्रन्दोऽन्यत्र ।

२९ । अवोदैधोद्गप्रश्चयहिमश्चथाः ।

ओद्ग मनिव्रन्तम् । अन्ये घञन्ता निपात्यन्ते । उन्दौ अवोदः किञ्चि-
दाद्गः । इन्धौ एधः काष्ठम् । उन्दे मनिन् । ओद्ग क्लिप्तम् । “प्रश्चयवद्
भ्रमन्तमाजा”विति व्योषः । हिमं अयाति सुञ्चति हिमश्चयचन्द्रः ।
“निराकृतहिमश्चथा” इति लुट्सर्गे भट्टिप्रयोगः ।

३० । नाञ्चेः पूजायाम् ।

पूजार्थस्याञ्चतेर्नलोपो न स्यात् । अञ्चिता गुरवः । अञ्चते । पूजाया-
मिति किम् ? उदत्तमुदकं कृपात् ।

३१ । क्ति स्कान्दिस्खन्दोः ।

अनयोः क्ति नलोपो न स्यात् । स्कन्त्वा । स्खन्त्वा । प्रस्कन्ध । प्रस्खन्द ।

३२ । जान्तनशां विभाषा ।

जान्तानां नशेच नलोपो वा स्यात् क्ति । रङ्क्ता रक्ता वा । भङ्क्ता
भक्ता वा । नङ्गा नङ्गा वा । (४३)

३३ । भञ्जेच्च चिणि ।

चिणि भञ्जेर्नलोपो वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि वा ।

३४ । शास इडङ्हलोः ।

शासेरुपधाया इत् स्यादङि हलादौ क्ङिति । अन्वशिष्यत् । शिष्टः ।
शिष्टवान् । शिष्यः । वयं शिष्यः । अङ्हलोः किम् ? “अनुशासतमित्यना-
कुलम् ।” आङ्शासेर्नश्यते । आशास्ते । कथं किपि आशीः ? शियाशीः-
प्रेथेष्विति (८।२।१०४) निपातनात् ।

३५ । शा हौ ।

शासस्थाने हौ परे शाः स्यात् । “शाधि नः करवाम किम् ।”

३६ । हन्तेर्जः ।

हौ हन्तेर्जः स्यात् । जहि शत्रून् । (४४)

(४३) रधादित्वाग्रमे वेदत्वम् । तेन ज्ञाप्रत्यये नञिलेति च रूपम् ।

(४४) अत्र सृष्टिधरः—“हन्तेः श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुङ्निङ्प्रत्ययैः । जहहि शत्रून् । अवाभ्यासा-
चेति (७।३।५५) कुलमपि नास्ति । तवानि हन्तेरिति श्रुतिपः सृज्तात् ॥” इति । आसकारस्तु “यद्यपि
हो हन्ते (७।३।५४) रित्यतो हन्तेरित्यनुवर्ण्यं विहितं तथापि यङ्लुङि कुलं भगव्येवेत्याह । जहहि ।
श्रुतिपश्चापि निवेद्यस्तमित्यः । गुणो यङ्लुङोरिति (७।३।८२) सामान्यापेक्षयापवादिति भाव इति च भट्टोक्तिः ।
आचेषमते तु नानुनासिकलोपः । जहनीहि ।

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादौनामनुनासिकलोपो
भलि क्ङिति ।

भलि एषां क्ङित्वनुनासिको लुप्यते । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-
ऽनुदात्तोपदेशाः । किति । यतम् । यत्वा । यतिः । ङिति इतः । इयः ।
वनतेः क्तिन् वतिः । तनोत्यादेशात् । सन्ततिः । ततम् । तत्वा । चण् ।
चतम् । चत्वा । चतिः । ङिति अतत । अतथाः । भलि किम् ? गम्यते ।
रम्यते । रमित्वा । क्ङिति किम् ? गन्ता ।

३८ । वा ल्यपि ।

तेषामनुनासिकलोपो ल्यपि वा स्यात् । “उद्यत्य खड्गमर्जुनः ।” उद्यम्य
वा । आगम्य । आगत्य वा । विरम्य विरत्य वा । व्यवस्थितविभाषया नकारस्य
लोपो नित्य एव । आङ्गत्य । अवमत्य । प्रतत्य । कथं “चतुर्दिगीशानवमन्य
मानिनी”ति ? तर्हि मन स्तम्भ इत्यस्य चौरादिकस्थानित्यस्यन्तत्वेऽस्तु ।

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च ।

क्तिचि तेषां लोपोऽनुनासिकस्य क्तिभलोरिति (६।४।१५) दीर्घश्च न
स्यात् । यन्ति । रन्तिः । तन्तिः । अनुदात्तोपदेश इत्येव । कान्तिः ।
शान्तिः ।

४० । गमः कौ ।

कौ गमोऽनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् ।

(क) यमादौनामिति वक्तव्यम् । संयत् । आनत् । परीतत् । सुवत् ।

(ख) कङ् च गमादीनाम् । अयेगूः ।

४१ । विङ्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अनुनासिकस्यादिति इयमधिक्रियते । विङ्वनौ छान्दसौ । अवावा ।
अवावरी (४५) ।

(४५) अवावरीति व्यासकारादिमतेन । मवानरे तु वनो न इह इति वार्षिकादव न ऊवरेफौ ।
अवावा त्राकषी । श्रीरीत्यर्थः । ओषु अपनयन इत्यस्याद वनिप् ।

४२ । जनसनखनां सञ्भलौ ।

एषामाकारः स्याज् भंलादौ सनि कङ्किति च । सिषासति । सातः ।
तनादिभ्यस्तथासोः सिज्जुकि । असात । असाथाः । खातम् । जातम् ।
जातिः । भल्लीत्येव । जिजनिषति । चिखनिषति । सिसनिषति ।

४३ । ये विभाषा ।

यादौ कङ्किति तेषामादा स्यात् । जायते जन्यते वा । जाजायते
जञ्जन्यते वा । सायते सन्यते वा । सायात् सन्यादा । खायते खन्यते वा ।
चाखायते चङ्खन्यते वा ।

४४ । तनोते र्यकि ।

तनोते र्यक्वादा स्यात् । तायते तन्यते वा । यकि किम् ? तन्तन्यते ।

४५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

सनोतेः क्तिचि लोपः स्यादा । आत्वं वा । सतिः सातिः सन्तिः वा ।

४६ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयं यावन्न ल्यपीति (६।४।६८) ।

४७ । भस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।

भस्जो रोपोपधयोर्निर्वर्त्तको रमागमो वा स्यादार्धधातुके । भ्रष्टा भर्ष्टा
वा । भ्रज्जनं भर्ज्जनं वा । कथं भ्रष्टम् ? संप्रसारणस्य वलीयस्त्वात् ।

४८ । अतो लोपः ।

आर्धधातुके ऋस्वाकारस्य लोपः स्यात् । चिकीर्षिता । धिनुतः ।
कणुतः ।

(क) वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । चिकीर्षकः ।
जिह्वीर्यते । आर्धधातुक इत्येव । वृचत्वम् । वृचवान् ।

४९ । यस्य हलः ।

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यात् । वेभिदिता । चेच्छिदिता । यस्येति
संघातयङ्गान्नेह । ईर्षिता । हलः किम् ? लोलुयिता ।

५० । क्यस्य विभाषा ।

हलः परस्य क्यस्य वा लोपः स्यात् । समिधिता समिधिता वा ।
समिधितुं समिधितुं वा । नमसितुं नमस्यितुं वा । नमसिता नमस्यिता वा ।

५१ । शेरनिटि ।

अनिट्यार्धधातुके शेलोपः स्यात् । पात्तिः । याष्टिः ।

(क) इयङ्यण्गुणवृद्धिर्दोषोऽपि णिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । अत-
तक्षत् । आटिटत् । कारणा । कारकः । कारणम् । कार्यते । अनिटि
किम् ? कारयितव्यम् । इह गणयते र्यति गणयेयम् । चिन्तयते रञ्जि चिन्तयेति
णिलोपोऽयं नास्ति । व्यवस्थितविभाषानुवर्त्तनादित्युक्तम् ।

५२ । निष्ठायां सेटि ।

सेटि निष्ठायां णिलोपः स्यात् । कारितम् । गणितम् । लक्षितम् ।
सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः ।

५३ । जनिता मन्त्रे ।

५४ । शमिता यज्ञे ।

सूत्रहयं मन्त्रे ।

५५ । अयामान्तात्वाय्येन्निष्ठाषु ।

आमादिषु णेरयादेशः स्यात् । आम् । कामयामास । कारयामास ।
अन्तः । गण्डयन्तः । आलुः । सूत्रयालुः । आय्यः । सूत्रयाय्यः । इन्नुः ।
सूत्रनयिन्नु । इष्णुच् । पारयिष्णुच्छान्दसः ।

५६ । लग्नापि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वाल् ल्यपि णेरयादेशः स्यात् । प्रणमय्य गतः । प्रवेभिदय्य गतः ।
परिगणय्य । लघुपूर्वात् किम् ? प्रबोध्य । प्रयाच्य । प्रवाच्य ।

५७ । विभाषाऽपः ।

आप्नोते णैर्लपि परस्त्रयादेशः स्याद्वा । प्राप्य प्रापय्य वा ।

५८ । युष्मदोर्दीर्घश्चन्दसि ।

छन्दःसुत्रमेकम् ।

५९ । क्षियः ।

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

६० । निष्ठायामण्यदर्थे ।

निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् कर्त्तरि । उपक्षीणः । अधिकरणे । इदमेषां क्षीणम् । ण्यदर्थो भावकर्मणी । तत्र निषेधः । क्षितमस्य जातम् । भावे ज्ञः ।

६१ । वाऽक्रोशदैन्ययोः ।

आक्रोशि दैन्ये च वाच्येऽनन्तरो विधिर्वा स्यात् । क्षीणायुः क्षितायुर्वा । दैन्ये । क्षीणो वराकः क्षितो वा । क्षीणकः क्षितको वा ।

६२ । स्यसिच्सोयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भन-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।

भावे कर्मणि च ये स्यादयस्तेष्वजन्तानां जनग्रहदृशाञ्च चिण्वत् कार्यं वा स्यात् । इट् च स्यादोनाम् भवति । भावे । शयिष्यते शायिष्यते वा । कर्मणि । दास्यते दायिष्यते वा गौः । सिचि । अदिषाताम् । अदायिषातां वा । सीयुट् । दासीष्ट दायिसीष्ट वा । तासि । दाता दायिता वा । धाता धायिता वा । एवं हन्तेः । हनिष्यते घानिष्यते वा । वधिषीष्ट घानिषीष्ट वा । ग्रहेः । ग्रहीष्यते ग्राहिष्यते वा । ग्रहीषीष्ट ग्राहिषीष्ट वा । दृशेः । द्रक्ष्यते दर्शिष्यते वा । दृचीष्ट दर्शिषीष्ट वा । द्रष्टा दर्शिता वा । इहाङ्गप्रकरणे चिण्वद्-भावेनाङ्गमेव कार्यमतिदिश्यते । तेन हनिष्यते घानिष्यते वा । अध्येष्यते अध्यायिष्यते वा । एष्यते आयिष्यते वा । हनिषिडां प्रकरणान्तरविहिता वध-गागडादेशा न भवन्ति ।

६३ । दीङो युङि कङिति ।

अजादौ कङिति दीङो युङागमः स्यात् । उपदिदीये । उपदिदीयिरे । कङिति किम् ? उपदानम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्यजादौ कङिति चातो लोपः स्यात् । पपिथ । तस्त्रिय । पपतुः ।
पपुः । गोदः । सर्वदः । गोन्नः । सर्वन्नः ।

६५ । ईद् यति ।

आकारान्तानामीत् स्याद् यति । देयम् । धेयम् । गीयम् । ग्लेयम् ।
दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् ।

६६ । घुमास्यागापाजहातिसां हलि ।

हलादौ कङित्वेषामीत् स्यात् । ह्र । दीयते । धीयते । देदीयते ।
मीयते । मेमीयते । गीयते । स्त्रीयते । अध्वगीष्ट । पीयते जलम् । ह्रीयते ।
अध्ववसीयते । पाते रोहाडश्च न भवति । पायते राज्ञा लोकः । उहायते
सूर्येण प्रातः । कथं स्थः क चेति (३।२।७७) किपि शंस्थाः ? क्वावीत्त्व-
प्रतिषेध इति भाष्यम् । (46)

६७ । एर्लिङि ।

तेषां लिङि स्यादेत् । दियात् । धेयात् । मेयात् । स्वेयात् । गेयात् ।
सीमं पेयात् । हेयात् । अध्वसेयात् । कङितीत्वेव । दासीष्ट ।

६८ । वान्यस्य संयोगादेः ।

तिष्ठतेरन्यस्य संयोगादेर्लिङि वा स्यादेत् । ग्लेयात् । ग्लायाद्वा । ध्येयात् ।
ध्यायाद्वा । अङ्गस्येत्वेव । निर्यायात् । संयोगादेः किम् ? पायाद्वाः पुरुषोत्तमः ।

६९ । न ल्यपि ।

त्यपि घुमादीनामीत्त्वं न स्यात् । प्रदाय । विधाय । प्रस्थाय । प्रमाय ।
अनुमाय । उद्माय । प्रहाय । विहाय । प्रपाय । अवसाय । उपमाय ।
कथमापीय प्रातरवेति ? पीड् पाने । तेनोद्गीय खलेनेति तु चिन्धम् । (47)

(46) एवञ्च “वासवदत्तायां कृच्छ्रव यशोदानन्दकर इति दानं दा इति शेषसङ्गति” इति सृष्टिधरः ।

(47) अथ “चिन्ता च मयते (६।४।७०) रिदन्त्यतरसामित्यतोऽन्यतरस्यावृणस्य सिंहावलोकन-
भाषादनुवृत्तेः” इति दुर्घटप्रती शरणदेवस्य समाधानम् । एवञ्च सिंहावलोकनेन किं किं न कर्तुं शक्नोत् ?

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् ।

मेडो ल्यपि वा स्यादित् । अपमित्य अपमाय वा । उक्तमार्धधातुके ।

७१ । लुङ्लङ्लुङ्लुङ्दात्तः ।

एष्वङ्गस्याङागमः स्यात् । अकार्षीत् । अकरोत् । अकरिष्यत् । अगमिष्यत् । अपचत् ।

७२ । आङजादीनाम् ।

तेष्वजादीनामाट् स्यात् । ऐचिष्ट । ऐचत । ऐचिष्यत ।

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

७४ । न माङ्योगे ।

माङ्योगेऽडाटो न स्याताम् । मा भवान् कार्षीत् । मास्म करोत् । मा भवानीच्छिष्ट । कथं मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा इति । अङिता माशब्देनेति केचित् । तत्र । माङि लुङिति (३।३।१७५) कालसामान्ये लुङनुपपत्तेः । तस्माच्चिन्त्यमेतत् (४८) ।

७५ । बहुलच्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

७६ । इरयो रे ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

७७ । अचिन्नुधातुभुवां य्वोरियङुवङौ ।

अजादाविषामिकारोकारयोरियङुवङौ स्याताम् । श्रुः । शक्नुवन्ति । धातोः । चिच्छियतुश्चिच्छियुः । श्रियः । नियः । लुवः । पुवः । भुवः । अल्लद्युवः । स्म्वौ । भुवः । अचि किम् ? शक्नुयात् । राभ्रुयात् ।

(क) इयङुवङ्भ्यां गुणवङ्गी विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्णः ।

अभ्यासस्य यो रसवर्णेऽचि तौ स्याताम् । इयाय । इयर्त्ति । इयेष ।
उवोष । असवर्णे किम् ? ऊषुः ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रीशब्दस्याचि स्यादियङ् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाद्गुट् ।

८० । वाऽमुशसोः ।

स्त्रिया अमि शसि चेयङ् वा स्यात् । स्त्रियं पश्य । स्त्रीम् पश्य । स्त्रियः
पश्य । स्त्रीः पश्य ।

८१ । इणो यण् ।

इणोऽचि यण् स्यात् । यन्ति । यन्तु । ईयुः । इयङादेशापवादोऽयं
योगः । अयं यण् मध्येऽपवादत्वाद् गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । अयनम् ।
आयकः । इयाय ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

इकारान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्याचि यण् स्यात् । निन्यतुर्निन्युः । निन्यिरे ।
उश्रौ । प्रण्वौ । सेनान्यौ । सेनान्यः । ग्रामण्वौ । किवन्तस्य गतिकारक-
पूर्वस्यैवेष्ट्यते । ततो नेङ् । परमनियौ । परमनियः । गतिसाहचर्यात्
कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासेऽभ्युपगमाच्चेङ् । अवणेऽधीर्दस्य तेन अवणधिया ।
(49) असंयोगपूर्वस्य किम् ? चिच्चियतुः । चिच्चियुः । यवक्रियौ । कथमुन्नयौ ?
धातोरित्येव । तेन धात्ववयवसंयोगस्तग्राज्यः ।

८३ । ओः सुपि ।

उवर्णान्तस्याजादौ सुपि यण् स्यात् । धर्मस्त्रौ । धर्मस्त्रः । खलपौ ।
खलपः । “अङ्गदस्त्वं पुनर्हन्तुम् ।” सुपि किम् ? लुलुवतुः । लुलुतुः ।

(49) भट्टोजि in his शब्दकौस्तुभ in I.4.3, refers to पुरुषोत्तम on this point :—“गति-
कारकपूर्वस्येष्ट्यत् इत्यत्र हि गतिसाहचर्यात् कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य सहर्णं गतिसमासस्य प्रतिपदीक एव
पश्यते । तेन दुर्भियः निर्भयौ इति कर्मियेत्यादाविति नित्यसमासत्वाच्च यच्चिति पुरुषोत्तमप्रभवतयः ।” (P, 508)

अनेकाजित्वेव । लुवी । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ।
गतिकारकपूर्वस्येत्येव । परमलुवी । परमलुवः । परमसुवी ।

८४ । वर्षाभ्वश्च ।

वर्षाभ्वोऽचि सुपि यण् स्यात् । वर्षाभ्वम् । वर्षाभ्वः । चकारात् टन्भ्वौ ।
पुनर्भ्वौ । कारभ्वो ।

८५ । न भूसुधियोः ।

अनयोर्यण् नास्ति । प्रतिभुवौ । सुधियौ ।

८६ । कृन्दस्युभयथा ।

कृन्दःसूत्रमेकम् ।

८७ । हुश्रुवोः सार्वधातुके ।

अनयोरजादौ यण् स्यात् । जुहति । श्रुः । चिन्वन्ति । सार्वधातुके
किम् ? जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्यैव । प्राप्नुवन्ति । हुश्रुवोः किम् ? योयुवति ।
रोरुवति ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

लुङ्लिटोरचि भुवो वुक् स्यात् । बभूव । बभूवे । अभूवन् । अभूवम् ।
अतिबभूवे । अनुबभूवे ।

८९ । ऊदुपधाया गोहः ।

गोह उपधाया ऊत् स्यात् । निगूहयति । निगूहकः । गोहः किम् ?
निजुगुहः । अचौत्येव । निगोदुम् । विगोदुम् ।

९० । दोषो णौ ।

दुषेर्णावुपधाया ऊत् स्यात् । दूषयति । दूषकः । दूषणम् ।

९१ । वा चित्तविरागे ।

अत्र पूर्वी विधिर्वा स्यात् । चित्तं दूषयति दोषयति वा ।

६२ । मितां ऋस्वः ।

शौ मित्संज्ञकानामुपधाया ऋस्वः स्यात् । घटयति । व्यथयति ।
गमयति । जनयति । विलेव । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन संक्रामयती-
त्यादि सिद्धमित्येके । (५०)

६३ । चिस्ममुलोर्दीर्घीन्यतरस्याम् ।

चिणि णमुलि च परे शौ मितामुपधाया दीर्घी वा स्यात् । अशामि ।
अशमि वा । शामं शामम् । शमं शमं वा । हेङ् वेष्टने । मित् । अहिङि ।
अहीङि वा ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

खचि णावुपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विपन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ।

६५ । क्लादो निष्ठायाम् ।

अस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । प्रह्वनः । प्रह्वनवान् । निष्ठायां किम् ?
प्रह्वनादयति । क्तिन्वपि । प्रह्वन्तिः ।

६६ । क्वादेर्घेऽद्गुपसर्गस्य ।

घे परतश्चादेरुपधाया ऋस्वः स्यात् । उरश्छदः । प्रच्छदः । वचन-
सामर्थ्यादत्र णिलोपदर्शनं बाध्यते । अद्गुपसर्गस्य किम् ? समुपच्छादः ।
द्विगृहणमनेकोपलक्षणार्थम् । समुपातिच्छादः ।

६७ । इस्मंस्त्रन्क्तिषु च ।

एषु च्छादे ऋस्वः स्यात् । इस् । क्दिः । मन् क्छ । तन् । क्छम् ।
क्लिप् । परिच्छत् ।

६८ । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।

एषां क्ङित्युपधाया लोपः स्यात् । जग्मुः । सञ्जग्माते । घ्नन्ति । घ्नन् ।
जघ्नुः । जघ्नरे । उच्चख्नुः । “जक्षुर्विसम्” । “क्षुद्रान् जक्षुर्हरिणान्
सृगेन्द्राः” । अनङि किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते ।
हन्यते ।

६६ । तनिपत्योच्छन्दसि ।

१०० । घसिभसोर्हलि च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०१ । हुभलभ्यो हेर्धिः ।

जुहोते भलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । “पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा” । भिन्धि । छिन्धि । हुभलभ्योः किम् ? लुनीहि । पुनीहि । भिन्तात्त्वमिति परत्वात् तातङ् । कथं रुदिहि ? निर्दिश्यमानस्यैवादेशा भवन्तीति वचनात् ? इह त्विटा व्यवधानात् । कथन्तर्हि भिन्धकि ? परत्वादग्रे घिभावः । ततोऽकच् ।

१०२ । शुशृणुपृक्तवभ्यच्छन्दसि ।

१०३ । अडितश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०४ । चिणो लुक् ।

कडितीत्येव । चिणः परस्य कडितोलुक् स्यात् । अलावि । “अहारि सीता दशकन्धरेण” । कडितः किम् ? अकारितराम् ।

१०५ । अतो हेः ।

अदन्तात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । पच । पठ । भव । अतः किम् ? प्राप्नुहि । तपरः किम् ? याहि ।

१०६ । उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।

उत्प्रत्ययाहेर्लुक् स्यात् । चिनु । तनु । कुरु । प्रत्ययात् किम् ? युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् ? शक्नुहि । प्राप्नुहि । अर्णुहि । घर्णुहि ।

१०७ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ।

अस्येत्युप्रत्ययस्य म्वोः परयो वा लोपः स्यात् । चिन्वः । चिनुवो वा । चिन्मः । चिनुमो वा । लुकि लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः ।

१०८ । नित्यं करोतेः ।

कञ् उपत्ययस्य नित्यं लोपः स्यान् म्वोः । कुर्वः । कुर्वहे । कुर्मः । कुर्महे ।

१०९ । ये च ।

ये परे कञ् उपत्ययो लुप्यते । कुर्यात् । कुर्याताम् ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उपत्ययान्तस्य करोतेरत उत् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । कुर्वन् । कुर्वाणः । क्ङितीत्येव । करोति ।

१११ । असोरलोपः ।

असोरलोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । भिन्द्युः । छिन्दन्ति । अस । स्तः । सन्ति । स्यात् । एधि । कथमस्यति ? अस्तेरिह यङ्गणात् । निरनुबन्धकत्वात् । असोरिति पररूपत्वं सौत्रत्वात् ।

११२ । आभ्यस्तयोरातः ।

आ इत्यस्याभ्यस्तानाद्यातो लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति । लुनन्ति । लुनते । लुनन् । पुनते । ददति । ददत् ।

११३ । ई हल्यघोः ।

आभ्यस्तयोरातः ईः स्याद् इलादौ क्ङिति सार्वधातुके । लुनीते । मिमीते । जिहीते । अघोः किम् ? दत्ते । धत्ते ।

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रातेरित् स्यात् तस्मिन् परतः । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । हलीत्येव । दरिद्रति ।

(क) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । दरिद्रः । पचाद्यच् । आद्यधेति (३।१।१४१) णो न भवति ।

(ख) अद्यतन्यां (51) वा । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि । अदरिद्रायि ।

(ग) न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणि च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥१॥

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

हलि क्ङिति सार्वधातुके भिय इडा स्यात् । विभितः । विभीतो वा । “न तदा विभिमः स्वयम्” । विभीमो वा । “अन्योन्यतः पथि वताविभिता-विभोद्वौ” ।

११६ । जहातेश्च ।

जहातेरिडा स्यात् पूर्ववत् । जहितः । जहीतो वा ।

११७ । आ च हौ ।

हौ जहातेरा च इच्च वा स्यात् । जहाहि जहिहि जहीहि वा ।

११८ । लोपो यि ।

यादौ क्ङिति जहातेर्लोपः स्यात् । जह्यात् । जह्युः । उक्तं सार्वधातुके ।

११९ । घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ।

हौ परतो घुसोरेत् स्यादभ्यासलोपश्च । घु । देहि । धेहि । अस । एधि ।

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर् लिटि ।

लिटि एकैक-(52) हल्मध्येऽनादेशादेरित्त्वं स्यादभ्यासलोपश्च । रेणुतुः । रेणुः । रेमे । पेचे । अनादेशादेरित्त्वं किम् ? बभणुतुः । बभणुः । कथं नेमतुः । नेमुः । सेहे ? लिट्यादेशादिं वर्जयेत् । एकहल्मध्ये किम् ? ततच्चतुः । ततचुः । तत्सरतुः । तत्सरुः । क्ङितीत्येव । अहम्पच । अतः किम् ? ररासे ।

(51) अद्यतनीति लुङ्: पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।

(52) एकच एकच एकौ असङ्गादौ हली । तयोर्मध्यगतस्तेति मृत्तिपरव्याख्या ।

(क) नशिमन्धोरलित्वेत्त्वं क्वापि । अनेशम् । लुङि पुषाव्यङ् । मेनका ।
आशिषि वुन् (३।१।१५०) । क्षिपकादिः । स चाकृतिगणः । तेन नेत्वम् ।

१२१ । यलि च सेटि ।

पूर्ववदत्र एत्वाभ्यासलोपो स्याताम् । पेचिथ । शेकिथ । सेटि किम् ?
पपकथ । अतः परं क्ङिति लित्वाभ्यासलोपस्थलि च सेटीत्यनुवर्त्तते ।

१२२ । ढफलभजतपश्च ।

एषामतएत्त्वं स्यात् तस्मिन् । अभ्यासलोपश्च । तैरतुः । तैरुः । तैरिथ ।
फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपिरे ।
तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभज्योरादेशार्थम् । तपेरनेकहल्मध्यार्थम् ।
चकाराच् श्रेयतुः । श्रेयुः । देभतुः । देभुः । दभेरपि पूर्वेणाप्रामिर्नलोपस्या-
सिद्धत्वात् ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधेः स्यादेत्त्वमेकहल्मध्यस्थस्य । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ ।
हिंसायां किम् ? आरराधुर्देवताम् ।

१२४ । वा जृभमुवसाम् ।

एषां लिट्येत्त्वं स्यादा । जेरुः । जजरुः वा । जेरिथ जजरिथ वा । एवं ।
भ्रेसुः । वभ्रमुर्वा । त्रेसतुः । तत्रसतुर्वा ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

फणराजृभ्राजृभ्राशस्त्राशस्यमुखनामेत्त्वं स्यादा । फेणुः पफणुर्वा । फेणिथ
पफणिथ वा । रेजे रराजि वा । भ्रेजे वभ्राजे वा । भ्रेजिरे वभ्राजिरे वा ।
स्त्रेशे वस्त्राशे वा । स्त्रेशिरे वस्त्राशिरे वा । स्त्रेमतुः सस्त्रमतुर्वा । स्त्रेसुः
सस्त्रसुः वा । स्त्रेनतुः सस्त्रनतुर्वा । स्त्रेनुः सस्त्रनुः वा । क्ङितीत्येव । रराज ।
सप्तानां किम् ? दध्वनतुर्दध्वतुः ।

१२६ । न शसददवादिगुणानाम् ।

शसिदद्योर्दन्तौष्ठप्रवकारादीनां गुण इत्यभिनिर्वृत्तस्य च लिट्येत्त्वं न स्यात् ।
विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । “ववसुः शोणितं

दैत्याः ।” ((५३ ववमिथ । गुणस्य । विशगरतुः । विशगरुः । विशगरिथ ।
लुलविथ । रूपाभेदादादेशादित्वं न गृह्यत इति ज्ञापनार्थं शशिददिग्रहणम् ।
तेन पंचतुषेलुरित्यादावप्येत्वं सिध्यति । उक्तमेत्त्वम् ।

१२७ । अर्वणस्त्वसावनजः ।

१२८ । मघवा बहुलम् ।

इहच्छन्दःसूत्रद्वयम् । यदुक्तं भाष्ये-“अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्द-
सं हि तत् ।” इति । कथं “अथीकृतप्रग्रहमर्वतां वज”मिति माघः ।
“मघवइज्जलज्जानिदान” मिति व्योषः ? छान्दसानपि संज्ञाशब्दत्वात् कवयो
भाषायां प्रयुञ्जते । यथा परिपन्थी । अध्वर्युः । दीधितिः । तुराषाद ।
पृतनाषाडित्यादि ।

१२९ । भस्य ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

१३० । पादः पत् ।

पादन्तस्य पत् स्यात् । द्विपदः । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका । वैयाघ्र-
पद्यः । भस्य किम् ? द्विपादं पश्य ।

१३१ । वसोः संप्रसारणम् ।

स्यात् । कसुः । “उपेयुषामपि दिवम्” । जषुषाम् । वसुः । विदुषा ।
विदुषी स्त्री ।

१३२ । वाह ऊट् । (५४)

छान्दसोऽयम् । वहेच्छन्दसि णिविधानात् (३।२।६४) ।

१३३ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (५५)

एषां संप्रसारणं स्यात् । शुना शुने । यूना यूने । मघोना मघोने ।

(५३) कथं तर्हि “वेसुय कचिद्विषर” मिति ? आर्योऽयं प्रयोगः ।

(५४) ठकारान्तोऽयमादेशः । वाऽवसान इति (८।४।३६) चर्तम् ।

(५५) काचं मणिं काञ्चनमेकस्मिन् यच्छति जाला किमु तत्र चित्रम् । अग्निपवित् पाणिनिरकसूत्रे
ज्ञानं युवानं मघवानमाहति कस्यचिच्, श्लोकः ।

कथं युवतीः पश्येति ? लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेष्यते । अतद्वित इति किम् ?
विकारेऽब् । शौवं मांसम् ।

१३४ । अल्लोपोऽनः ।

भस्य अन्नन्तस्याल्लोपः स्यात् । राज्ञा । राज्ञे । राज्ञी । तक्षः । तक्ष्णा ।
अङ्गा निर्दन्तमाङ्गिकम् । इहाङ्गाधिकारोपगमाद् वृषणश्चो वृषणवसुरित्यत्र
सत्यपि भत्वेऽङ्गत्वाभावादल्लोपो नास्ति ।

१३५ । षपूर्वहन्धृतराज्जामणि ।

एषामल्लोपः स्यादणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणन्नः । वार्त्तन्नः ।
धार्त्तराजः । एभ्योऽन्यत्र सामनः । अणि किम् ? ताक्ष्ण्यः ।

१३६ । विभाषा डिश्योः ।

अनोऽकारलोपो डिश्योर्वा स्यात् । राज्ञि राजनि वा । दध्नि दधनि वा ।
श्याम् । सान्त्री सामनी वा । दान्त्री दामनी वा ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

वमन्तात् संयोगात् परस्वानोऽल्लोपो न स्यात् । पर्वणा । पर्वणे । चर्मणि ।
वर्मणि । शर्मणा । शर्मणि । वर्मणा । कर्मणा । कर्मणि । सुपर्वणः ।
अथर्वणा । अथर्वणः ।

१३८ । अचः ।

लुप्तनकारस्याचतेर्भस्याल्लोपः स्यात् । दधीचा । दधीचः । मधूचे । मधूचः ।
प्रतीची । प्रतीचम् । समीची । समीचीनम् ।

१३९ । उद ईत् ।

उदः परस्वाच ईत् स्यात् । । उदीचः पश्य । उदीचा । उदीचाम् ।
उदीची । उदीचम् ।

१४० । आतो धातोः ।

भस्यातो धातोर्लोपः स्यात् । शंस्यः पश्य । शंस्या कृतम् । शंस्य इदं
शंस्थम् । सोमपा । सोमपे । धातोः किम् ? खट्वाः पश्य । कथं क्तो त्यप्

(७।१।३७) । क्रमञ्च क्रीति (६।४।१८) ? निपातनात् । एकदेशानुकरणं वा यथा प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८२) । आत इति योगविभागादित्येके । अथवा आतोऽनाप इति वक्तव्यमस्ति ।

१४१ । मन्लेष्वाङ्यादेरात्मनः ।

छान्दसम् ।

१४२ । ति विंशतेर्डिति ।

विंशते र्डिति तिशब्दो लुप्यते । डुन् । विंशकोऽश्वः । द्वाविंशकः । डः । विंशं शतम् । डिति किम् ? विंशतिकोऽश्वः ।

१४३ । टेः ।

डिति भस्य टेलोपः स्यात् । त्रिंशकः । एकादशः सर्गः । कथं कुमुदानिति ? डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिलोपः ।

१४४ । नस्तद्धिते ।

भस्य नान्तस्य तद्धिते टिलोपः स्यात् । आग्निगर्मिः । और्दुलोमिः । बाह्वादित्वादिव् ।

(क) सन्नद्धचारिणीपौठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालि-
शिखण्डिशूकरसन्नसुपर्वणाम् । एषां प्रकृतिभावापवादटिलोपः स्यात् ।
सन्नद्धचारिण इमे सन्नद्धचाराः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते
कालापाः । कौथुमाः । तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शैलालाः ।
शैखण्डाः । शौकरसन्नाः । सौपर्वाः ।

(ख) चर्मणः कोशे । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यत्र ।

(ग) अश्मनो विकारे । आश्मः प्रासादः । आश्मनः । तस्येदमित्यण्
(४।३।१२०) ।

(घ) शूनः सङ्कोचे । शौवः सङ्कोचः ।

(ङ) अव्ययानाञ्च भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थः । सायंप्रातिकः ।
पौनःपुनिकः । कालाट् ठञ् (४।२।११४) । सायंप्रातिकाद्यर्थ इति किम् ?

आरातीयः । वृद्धाच्छः (४।२।११४) । सन्धिवेलाद्यन् (४।३।१६) । शास्त्रतः ।
शास्त्रतिकस्तु निपातनात् ।

१४५ । अङ्गष्टखोरेव ।

टखोरेवाङ्गष्टिलोपः स्यात् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयः । चरहः । द्वे
अहनी भूतो भूतो भावी वा द्वयह्वीनः । टखोः किम् ? अङ्गा निर्दत्तमाङ्गिकम् ।

१४६ । ओर्गुणः ।

उवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते गुणः स्यात् । औपगवः । वाभ्रव्यः । संज्ञा-
पूर्वकस्यानित्यत्वाद् “धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”

१४७ । टे लोपोऽकट्वाः ।

उवर्णान्तस्य टे लोपः स्यात् । कामण्ड्लेयः । जाम्वेयः । अकट्वाः
किम् ? काट्वेयः ।

१४८ । यस्येति च ।

इ अ यः । तदन्तस्य भस्य लोपः स्यादीति तद्धिते च परतः । सखी । मार्गी ।
दाक्षी । कुमारी । तद्धिते । वलिः । बालेया स्तण्डुलाः । दाक्षिः । चौड़िः ।

(क) श्यां प्रतिषेधः । काण्डे । कुण्डे ।

(ख) इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन । वत्सप्रीर् गौः (५६) । तस्यापत्यं
वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढक् (४।१।१३५) । लेखाभ्येयः (५७) । शुभादिभ्यो
ढक् (४।१।१२३) ।

१४९ । सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।

एषामुपधायकारो लुप्यते ।

(क) सूर्य्यस्य ङ्यां ङे च । सौरी बलाका । सौरीया स्तण्डुलाः ।

(ख) तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि । तैषः । पौषः ।

(ग) आगस्त्यस्य ङ्याच्च ङ्गे च । आगस्ती । ऋष्यणि (४।१।११४) ङीप् ।
आगस्तीयाः ।

(५६) वत्सान् प्रीणातीति । लिप् ।

(५७) लेखे रेखे इव भुवौ यस्याः सा लेखाच्च तस्यापत्यमित्यर्थः ।

(घ) मत्स्यस्य ज्ञानेव । मत्सी । ज्ञां किम् ? मात्स्यो न्यायः प्रवर्त्तते ।
उपधायाः किम् ? मत्स्यचरी ।

(ङ) इहान्तिकस्य तसि कादिलोपो बहुलम् । अन्तिकतः । अन्तितः ।

(च) तमे तादेश्च । अन्तमः । अन्तिकतम इति भाषायामपीच्छन्ति ।
कादिलोपे अन्तितमः ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

हलः परस्य तद्धित्यकारस्य लोपः स्यादीति परतः । सौमी इष्टिः ।
आनुपूर्वी । वैदग्धी । औचिती । वार्केणी । गार्गी । वात्सी । हलः किम् ?
कारिकेयी । तद्धितस्य किम् ? वैद्यी वैद्यस्य भार्या ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

आपत्यकारस्य तद्धिते ऽनाकारादौ लोपः स्यात् । गार्गीयः । वात्सीयः ।
समूहे गोत्राद् वुञ् । गार्गीकम् । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्वकः । अनाति
किम् ? गार्गीयणः । यजिजोषेति (४।१।२०१) फक् । हल इत्येव ।
कारिकेयिः ।

१५२ । क्यच्योश्च ।

क्यच्योश्चापत्यकारस्य लोपः स्यात् । वात्सीयति । वात्सायते । गार्गीभूतः ।
वात्सीभूतः । हल इत्येव । आत्रेयीयति । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्वीयति ।

१५३ । विल्वकादिभ्यश्च लुक् ।

एभ्यो नडादीनां कुक् चेति (४।२।८१) च्छप्रत्ययान्तेभ्यस्तद्धिते च्छमात्रस्य
लुक् स्यात् । विल्वा यस्यां सन्ति विल्वक्रीया । विल्वक्रीयायां मूमौ भवा
वैल्वकाः । वैशुकाः ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयःसु ।

इष्ठेमेयःस्वित्यधिक्रियते । तुरिति च्छन्दोभागः ।

१५५ । टेः ।

भस्य टेरिष्ठनादिषु लोपः स्यात् । पटुः पटिष्ठः पटिमा पटीयान् ।

(क) णाविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्य । पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपर-

लोपाद्यर्थं वचनम् । एनीमाचष्टे एतयति । प्रथयति । दृषद् दृषयति । दूर
दवयति । प्रादयोऽपौष्टाः । प्रियं स्थिरमाचष्टे प्रापयति स्थापयति ।

१५६ । स्थूलदूरयुवङ्गस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः ।

तेषु स्थूलादिशब्दानां परो यणादिभागो लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
स्वविष्ठः स्ववीयान् । दविष्ठो दवीयान् । यविष्ठो यवीयान् । ङ्गस्वक्षिप्रौ
पृष्ठादी । ङ्गसिष्ठो ङ्गसिमा ङ्गसीयान् । क्षेपिष्ठः क्षेपिमा क्षेपीयान् ।
क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

१५७ । प्रियस्थिरस्मिन्नोरुबहुलगुरुवृद्धप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्गहिगर्वर्धितवद्वाघिवृन्दाः ।

तेषु प्रियादिदशकस्य प्रादयो दशैव स्युः । प्रियोरुलघुगुरुबहुलदीर्घाः
पृष्ठादयः । तेषामेवमनिजुदाहार्यः । प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् । एवं स्फेष्ठः । स्फेष्ठः ।
(५८) वरिष्ठः । गरिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघीयान् द्राघिमा द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
वृन्दीयान् । वंङ्घिर्वर्णिकार उच्चारणार्थः । वंङ्घिष्ठः । वर्धिष्ठः ।

१५८ । बहोर्लोपो भू च बहोः ।

१५९ । इष्ठस्य यिष्ट् च ।

बहोरिष्ठादीनामादिलोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः । भूयान् । भूमा ।
“भूम्नां रसानां गहनाः प्रयोगाः ।” इष्ठस्य यिङ्गागमश्च । भूयिष्ठः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यात्परस्येयस आत् स्यात् । ज्यायान् । ज्यायांसी । आहचनं वैचित्र्या-
र्थम् । आदिलोपे कृते ह्रस्वद्वयकारे दीर्घाऽस्येव ।

१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघुर्य ऋकारस्तस्य रेफः स्यात् । प्रथिष्ठः प्रथिमा प्रथी-

यान् । पृथुसृदुं भृशकृशदृढपरिवृद्धानामेवाभिधानाच्चेह । कृतमाचष्टे कृतयति ।
कृतिष्ठः । कृतिमा । मातयति । पितयति । भ्रातयति ।

“पृथुं सृदुं भृशञ्चैव कृशञ्च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृद्धञ्चैव षड्हेतान् रविधौ स्मरेत्” ॥ १ ॥

१६२ । विभाषर्जोऽश्वकृन्दसि ।

कान्दसम् ।

१६३ । प्रकृत्यैकाच् ।

तेषु भसंज्ञकैकाजङ्गं प्रकृत्या स्यात् । स्रजिष्ठः स्रज्जीयान् । त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् । इष्टेयसोर्विन्म तोर्लुक् (५।३।६५) । प्रेष्ठः प्रेमा । एकाजिति किम् ?
पटिष्ठः । इष्टादिभ्योऽन्यत्र । अस्यापत्यमिः । ज्ञा देवतास्य ज्ञः ।

(क) अके राजन्यमनुष्ययुवानः प्रकृत्या । राजन्यकम् । मानुष्यकम् ।
आपत्ययलोपो मा भूत् । यौवनिका । वुष् मनोज्ञादित्वात् । न स्तद्धित
(६।४।१४४) इति टिलोपो मा भूत् ।

१६४ । इन्नस्मृत्प्रनपत्ये ।

अनपत्ये इन्नन्तमणि प्रकृत्या स्यात् । साराविणम् । सांकूटिनम् ।
सामार्जिनम् । स्रग्विण इदं स्रग्विणम् । अनपत्ये किम् ? मेधाविनोऽपत्यं
मेधावः पुत्रः ।

१६५ । गाथिविदथिकेशिर्गणिपणिनश्च ।

अपत्यार्थोऽयमारम्भः । इमेऽपत्येऽप्यणि प्रकृत्याः स्तुः । गाथिनः ।
वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ।

१६६ । संयोगादिश्च ।

अपत्येऽणि संयोगादिरिन् प्रकृत्या स्यात् । शाङ्गिनः । वाङ्गिनः । वाग्-
गिमनः । नान्दिनः ।

१६७ । अन् ।

अन्नन्तमण्मात्रे प्रकृत्या स्यात् । सामनः । सौत्वनः ।

१६८ । ये चाभावकर्मणोः ।

यादौ तद्धितेऽन् प्रकृत्या स्यात् । सामान्यः । अध्वन्यः । शीर्षण्यः ।
ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।
पुरोहितादिः (५।१।१२८) ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

एतौ खे प्रकृत्या स्याताम् । आत्मनीनम् । अध्वनीनम् । खे किम् ?
अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् ।

१७० । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।

अनीति वर्त्तते । अन्नित्येव । मकारपूर्वोऽन् न प्रकृत्या स्यात् । भाद्र-
सामः । सौषामः पुत्रः । अपत्ये किम् ? चार्मणो रथः । तेन परिहृतः
(४।२।१०) । अवर्मणः किम् ? चान्द्रवर्मणः । चाक्रवर्मणः पुत्रः ।

(क) वा हितनाम्नः । हितनामः पुत्रः । हितनामनो वा । उक्तः प्रकृति-
भावः ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

अणि निपात्यते । ब्राह्मो दण्डः । ब्राह्मी ओषधिः । जातावपत्ये निषेध
इत्यागमः । ब्रह्मणोऽपत्यं जातिर्ब्राह्मणः । अपत्यमात्रे तु ब्राह्मो नारद
इत्याहुः ।

१७२ । कर्मस्ताक्षीले ।

कर्मशीलः कर्मशृङ्खादिः । कर्मणमन्यत्र ।

१७३ । औक्षमनपत्ये ।

इदमत्र निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ? औक्ष्णी वक्त्रः ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेय-
वासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैह्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।

पञ्चानां प्रकृतिभावो द्वयोस्तत्त्वं लोपद्यतुर्णां निपात्यते । दाण्डिन्हास्तिनौ
नडादौ । अथर्वन्नुक्यादिः । जिह्माशिञ् शुभ्रादिः । वासिन् । वडादिति

(४११।१५७) फिञ् । झूणहन् धीवन् । भावे थञ् । धैवत्यञ्छान्दसमित्येके ।
 नेत्यन्ये । सरया अण् यलोपश्च सारवः (५९) । इच्छाकोरपत्यमुलोपः ।
 ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । चत्रियादञ् (४११।१६८) । बहुत्वे लुक् । इच्छाकवः ।
 तेषामयमैच्छाको वंशः । मित्रयो ष्ट्यादिठञ् (४११।१८६) । यादिलोपः
 (७।३।२) । मैत्रेयः । हिरण्यस्य मयटि यलोपः । हिरण्यमयः ।

१७५ । ऋत्वग्रवास्त्वग्रवास्त्वमाध्वौहिरण्ययानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्चीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥६१४॥

समाप्तवाङ्मपादः ॥

(५९) अपां विहारे तव हारविधमं करीतु मीरे प्रवदुत्करत्तरम् । कठोरपीनोश्चकुचव्यूतटुटुत्तरः
 सारवसारवोष्णिजः ॥ इति नैषधीये । दैविकायां सरयाश्च भवे दाविकसारवावित्यमरः ।

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । युवोरनाकौ ।

युवोरनाकावादिश्येते । यु । नन्दनः । सायन्तनः । चिरन्तनः । वु । कारकः । डारकः । गार्गकम् । युवोरिहानुनासिकयणोः प्रत्यययोश्च ग्रहणान्नेह । उर्णायुः । कंयुः । शंयुः । युध्यते । वुस्यति । (I) युवोरिति सौत्वत्वाद् वलोपः ।

२ । आयन्नेयीनौयियः फठखच्छवां प्रत्ययादौनाम् ।

फठखच्छवामायन्नादयः स्युः । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । हलन्तानामेव हलन्तादेशाः । फक् नाडायनः । ठः । वैनतेयः । खः । कुलीनः । छः । गार्गीयः । घः । क्षत्रियः । कियान् । इयान् । प्रत्ययः किम् ? फक्कति । ठौकते । आदिः किम् ? जानुदघ्नः । शेषशङ्खपण्डपुच्छादय स्त्रीणादिकाः । खश्घञादेरुच्चारणान्तरमेवेत्संज्ञायां लोपादादेशाभावः ।

३ । भो ऽन्तः ।

प्रत्ययभक्तारस्यान्तादेशः स्यात् । भवन्ति । कुर्वन्ति । भव् । जरन्तः । वेशन्तः ।

४ । अदभ्यस्तात् ।

अङ्गाद् अभ्यस्तात् परस्य भस्स्यात् स्यात् । ददति । दधति । जायति । चकासति । शासति । विभ्यति ।

५ । आत्मनेपदेष्वनतः ।

अनकारात् तडिं भस्मात् स्यात् । आसते । चिन्वते । भुञ्जते । लुनते ।
पुनते । व्यतिवाते । अनकारान्तात् किम् ? अवनते । ध्रुवन्ते ।

६ । शीङो रुट् ।

शीङः परस्य भादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । अशेरत ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

वेत्ते भादेशस्यातो रुङ् वा स्यात् । संविद्रते संविदते वा ।

८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

९ । अतो भिस ऐस् ।

अदन्ताद् भिस ऐस् स्यात् । वृक्षैः । वनैः । धनैः । दारैः । विप्रैः । तपरः
किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ।

१० । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

११ । नेदमदसोरकोः ।

इदमदसो भिस ऐस् नास्ति । एभिः । अमीभिः । अकः किम् ?
इमकैः । अमुकैः ।

१२ । टाडसिङ्सामिनात्स्याः ।

अदन्तादङ्गाद् टादीनामिनादयः स्युः । वृक्षेण । वृक्षात् । वृक्षस्य ।

१३ । डेर्यः ।

अदन्तान् डे र्यः स्यात् । वृक्षाय । कलत्राय । विप्राय । वनाय । धनाय ।

१४ । सर्वनाम्नः स्मै ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डेः स्मै स्यात् । सर्वस्मै । अस्मै । यस्मै । तस्मै ।
कस्मै । अत इत्येव । भवते ।

१५ । डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डसेः स्मात् डेः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।
यस्मात् यस्मिन् । तस्मात् तस्मिन् । कस्मात् कस्मिन् ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधरापरस्वान्तरेभ्यस्तयोः स्मात्स्मिनौ वा स्याताम् ।
पूर्वात् पूर्वस्मात् । पूर्वे पूर्वस्मिन् ।

१७ । जशः शी ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो जशः शीः स्यात् । सर्वे । विश्वे । ये । ते । के ।

१८ । औड आपः ।

अङ्गाद् आवन्तादौडः शीः स्यात् । खुट्टे तिष्ठतः । खुट्टे पश्य । ते हे
पश्य । औडिति ओऔटोःसंज्ञा ।

१९ । नपुंसकाच्च ।

अङ्गात् नपुंसकादौडः शीः स्यात् । कुण्डे स्तः पश्य वा । शुचिनी ।
दधिनी । पटुनी । मधुनी । पयसी ।

२० । जश्शसोः शिः । (२)

नपुंसकाज् जश्शसोः शिः स्यात् । कुण्डानि पयांसि तिष्ठन्ति पश्य वा ।
यशांसि ।

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृतात्त्वस्याष्टनो जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टौ सन्ति पश्य वा । इहाङ्गाधि-
कारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । कृतात्त्वस्य
किम् १ अष्ट सन्ति पश्य वा ।

(२) व्यासादौ कचिज् जसिश्शसोः शिरिति पाठः । अत्रापि स एव केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते । क्वेयटादौ
तु जश्शसोः शिरित्येव पाठः । मुद्रितकाशिकायामप्येवम् । नतु जसिश्शसोरिति । असिरिति पूर्वाचार्याणां
जसः संज्ञा ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

षट्संज्ञकाज् जशसो लुक् स्यात् । षट् । सप्त । नव । दश ।
एकादश । कति सन्ति पश्य वा ।

२३ । स्वमोर्नपुंसकात् ।

क्लीवात् स्वमो लुक् स्यात् । दधि । मधु । कर्तृ । कर्म तिष्ठति पश्य
वा । इह तत्कुलमिति त्यदाद्य-(७।२।१०३) त्वाङ्गुयं पूर्वविप्रतिषेधेन ।
नित्यत्वाद्वा ।

२४ । अतोऽम् ।

अदन्तात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । वनमस्ति पश्य वा । धनमस्ति
पश्य वा ।

२५ । अट्ठ् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (३)

क्लीवाड् डतरादिपञ्चकात् स्वमोरट्ठादिष्यते । कतरत् । कतमत् ।
अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् तिष्ठति पश्य वा ।

(क) एकतरान्नेष्यते । एकतरमस्ति वा ।

२६ । नेतराच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।

आभ्यां परस्मै ङसोऽङादिष्यते । तवं । मम । इह श्रुतेनाङ्गविशेषणात्
तदन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् अतितव । अतिमम ।
तथाऽतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । सुसक्थ्ना विप्रेण । प्रियानङ्गानित्यादि ।
इह तु बहुवना गिरयः सुवनौ शैलौ बहुवपुर्ग्रामः सुवपो विप्रस्येति अङ्गेनैव
नपुंसकविशेषणाच्छिगोलुङ्नुम्विधयो न भवन्ति ।

२८ । डेप्रथमयोरम् ।

आभ्यां परस्मै डेः प्रथमद्वितीययोश्चाम् स्यात् । डे । तुभ्यम् । मच्च

दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयं वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ।

२९ । शसो न ।

आभ्यां परस्य शसो नः स्यात् । आदेः परस्य (१।१।५४) । संयोगान्तलोपः
(८।२।२३) । युष्मान् नदीः पश्यामि । अस्मान् कुलानि पश्य ।

३० । भ्यसो भ्यम् ।

आभ्यां भ्यसो भ्यमादिश्यते । युष्मभ्यमस्मभ्यं देहि ।

३१ । पञ्चम्या अत् ।

आभ्यां पञ्चमीभ्यसो ऽत् स्यात् । युष्मद् भीतः । अस्मत् पतितः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

पञ्चम्येकवचनस्यात् स्यात् । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

३३ । साम आकम् ।

युष्मदस्मदभ्यां समुत्कस्यामो निवर्त्तक आकम् स्यात् । युष्माकम् ।
अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । अत्यस्माकम् । प्रियास्माकम् ।

३४ । आत औ णलः ।

आदन्तात् परस्य णल औरादिश्यते । ददौ । जग्लौ । मस्त्रौ । तस्थौ ।
पपौ । औत्वमेकादेशो द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

३५ । तुह्योस्तातङ् डाशिष्यन्यतरस्याम् ।

तुह्यिशब्दयोराशिषि तातङ् वा स्यात् । जीवतु जीवताद्वा भवान् । जीव
जीवताद्वा त्वम् । ङित्त्वाद् गुणवृद्धयोरभावः । ब्रूतात् । मृष्टात् । अन्नोपः
(६।४।१११) । भिन्तात् । *स्तात् । इत्वम् (६।४।३४) शिष्टात् । ईत्वम् ।
लुनीतात् (६।४।११३) । उत्त्वम् (६।४।११०) । कुरुतात् ।

३६ । विदेःशतुर्वसुः ।

विदेःशतुर्वसुरादिश्यते वा । विद्वान् । विद्वांसो । विद्वांसः । विदुषी स्त्री ।
पक्षे विदन् । विदन्तौ । विदन्तः । विदती स्त्री ।

३७ । समासेऽनञ्पूर्वे को ल्यप् ।

अनञ्पूर्वे समासे को ल्यप् स्यात् । प्रकृत्य । प्रस्थाय । विजित्य । प्रणीय । प्रदाय । जरीकृत्य । नानाकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । अनञ्पूर्वे किम् ? अकृत्वा । नञ्पर्युदासादनव्ययसमासेऽपि न भवति परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अप्रकृत्येति पदसंस्कारपक्षे पञ्चान्नञ्समासः । इह छन्दःसूत्राणि त्रयोदश । (४)

५० । आज्ञप्तेरमुक् ।

आदसुगिति द्वयमधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

५१ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि ।

अश्वादेरसुगागमः स्यात् क्यच्यप्रीतिश्चेत् । स चाश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा चेत् । क्षीरलवणयोर्लालसा चेत् । अश्वस्यति वड्वा । “लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती ।” क्षीरस्यति वटुः । लवणस्यत्युट् ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः । दध्यस्यति । मध्वस्यति ।

(ख) सुगित्यपरे । दधिस्यति । मधुस्यति । “पतिस्यन्ती वराहना ।” लालसायां किम् ? दधीयती ।

५२ । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।

अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः परस्यामः सुट् स्यात् । सर्वेषाम् । विश्लेषाम् । येषाम् । तेषाम् । केषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासाम् । कासाम् । आदित्येव । भवताम् । उभयीनाम् ।

५३ । ते स्वयः ।

तेरामि त्रयः स्यात् । त्रयाणाम् (५) ।

(४) तानि च यथा ।

३८ । आपि च्छन्दसि । ३९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेदाङ्गायाञ्जालः । ४० । धनो मग् ।

४१ । लोपश आत्मनेपदेऽ । ४२ । धनो ध्वात् । ४३ । यजध्वेनमिति च । ४४ । तस्य तात् ।

४५ । तपत्तपत्तनघनाद्य । ४६ । इदन्तो मसि । ४७ । जो यक् । ४८ । इदोनमिति च ।

४९ । स्वात्वादयश्च । ५० ।

(५) दुर्धट्टसंस्कार cites here “छन्दसि त्रीणामित्येवं भवतीति भाषावृत्तिः” । But in none

५४ । ऋस्वनद्यापो नुट् ।

ऋस्वान्तात्रयन्तादावन्ताच्चापो नुट् स्यात् । वृक्षाणाम् । विप्राणाम् ।
मालानाम् । खड्गानाम् । बहुराजानाम् । अग्नीनाम् । नदीनाम् । लक्ष्मीणाम् ।
वायूनाम् । बन्धूनाम् । वधूनाम् । कर्तृणाम् । एभ्योऽन्यत्र ग्रामण्याम् । (६)

५५ । षट्चतुर्भ्यश्च ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चापो नुट् स्यात् । षष्णाम् । समानाम् । दशानाम् ।
चतुर्णाम् । इह ।

५६ । श्रीग्रामण्योऽकृन्दसि ।

५७ । गोः पादान्ते ।

कृन्दःसूत्रद्वयम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

इदितो धातोर्नुम् आगमः स्यात् । नन्दति । वन्दते । कुण्डा । हुण्डा ।

५९ । शे मुचादीनाम् ।

शे परतो मुचादीनां नुमागमः स्यात् । मुञ्चति । सिञ्चति । लिम्पति ।
लुम्पति । निहन्ताति । विन्दति ।

(क) ढम्फादीनाञ्च ढम्फति । गुम्फति । नुमोऽत्र विधानसामर्थ्यात् लोपः ।

६० । मस्जिनशोर्भलि ।

मस्जेर्नशेश्च भलि नुमागमः स्यात् । मङ्क्ता । नङ्क्ता । भलि किम् ?
मज्जनम् । नशनम् ।

६१ । रधिजभीरचि ।

अनयोरचि नुमागमः स्यात् । रन्धनम् । रन्धकः । रन्धयति । जम्भनम् ।

of our MSS, it is to be found. For such passages as वौषाणपि समुद्राणां प्रखये-
ऽष्टिरिवोत्थितः" he quotes the above and then says "कान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त
इति भाष्यम् ।"

(६) कचं "सिनानीनन्तं कान्द" इति ? आर्षोऽयं प्रयोगः ।

जम्भयति । जम्भकः । नित्यो नुम् वृद्धिं वाधते । अचि किम् ? रहा ।
जम्भम् ।

६२ । नेव्यलिटि रधेः ।

रधेरिति नुम् नास्ति । रधिता । रधितुम् । अलिटि किम् ? ररन्धिव ।
ररन्धिम ।

६३ । रभेरश्वलिटोः ।

६४ । लेभेश्च ।

रभेर्लेभेश्चाज्जादौ नुम् स्यात् । आरम्भयति । आरम्भकः । आरम्भणम् ।
आरम्भी । लम्भयति । लम्भनम् । लम्भकः । अश्वलिटोः किम् ? आरभते ।
आरभे । लभते । लेभे ।

६५ । आङो यि ।

आङ्पूर्वस्य लभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । आलम्भः पशुः । आलम्भ्यत
इत्यनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

उपलभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । उपलम्भा विद्या । प्रशंसायां किम् ? उप-
लभ्यं किञ्चिद् वृषलात् ।

६७ । उपसर्गात् खल्घञोः ।

उपसृष्टस्यैव लभेः खलि घञि च नुम् स्यात् । खल् । सुप्रलम्भः । घञ् ।
विप्रलम्भः । उपसृष्टस्यैव किम् ? ईषल्लभः । लाभो वर्त्तते । कथं राष्ट्रलम्भः ?
(७) तर्हि चिन्त्यम् । उपसृष्टस्यैवेति नियमात् खल्घञोरन्यत्रापि स्यात् ।
प्रलम्भनम् ।

६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।

आभ्यां लभेः खलि घञि च नुम् नास्ति । सुलभः । दुर्लभः । सुलाभः ।
दुर्लाभः । केवलाभ्यां किम् ? अतिसुलम्भः । यदा सुः (१।४।८४) पूजाया-

मतिरतिक्रमणे चेति (१।४।८५) कर्मप्रवचनीयोऽतिर्नोपसर्गस्तदातिसुलभ-
मित्यपि भवति ।

६६ । विभाषा चिस्समुलोः ।

चिणि णमुलि च परे लभे वा नुम् स्यात् । अन्नाभि अलम्भि वा ।
लन्धं लन्धम् । लाभं लाभं वा । अनुपसर्गादिकल्पोऽयम् । उपसर्गे तु नित्यम् ।
प्रालम्भि । प्रलन्धम् ।

७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगितामञ्जतेश्च सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । भवान् भवन्तो भवन्तः ।
श्रेयान् । विद्वान् । उपेयिवान् । पचन् । पठन् । अश्वेः । प्राङ् प्राञ्चौ
प्राञ्चः । सर्वनामस्थाने किम् ? भवतः पश्य । भवता कृतम् । अधातोः
किम् ? उखास्रत् । पर्णध्वत् ।

७१ । युजेरसमासे ।

युजिः सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । युङ् । युञ्जो । युञ्जः । असमासे किम् ?
अश्वयुक् । अश्वयुजो । अश्वयुजः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

भलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । उदश्विन्ति ।
पयांसि । कुण्डानि । वारीणि । मधूनि । भलचः किम् ? विमलदिवि ।
चत्वारि । अहानि । उगितोऽपि भलन्तस्य परत्वादयं नुम् । श्रेयांसि ।
कुर्वन्ति ।

(क) बह्वर्जि प्रतिषेधः ।

(ख) अन्धात् पूर्वं नुममेकि । रेफात् परो नुमित्येके । बह्वर्जि विप्र-
कुलानि बह्वर्जि वा । बह्वोरन्यत्र अत्यूनर्जि । सूनर्जि । (४)

७३ । इकोऽचि विभक्तौ ।

अङ्गस्य इगन्तस्य क्लीवस्याजादौ विभक्तौ नुम् स्यात् । दधिनी । मधुनी ।
त्रपुणी । त्रपुणे । त्रपुणः । इकः किम् ? कुण्डे द्वे ।

७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ।

उक्तपुंस्कं क्लीवमिगन्तं टादावचि गालवस्य मतेन पुंवत् स्यात् । ग्रामस्थे
कुलाय । ग्रामस्थां कुले । अन्येषां न । ग्रामणिने । ग्रामणिनि । एवं
शुचये शुचिने वा । पटवे पटुने वा ।

७५ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।

अस्थ्यादीनामनङादिश्यते टादावचि । अस्थ्ना । दध्ना । सक्थ्ना ।
अक्ष्णा । गुणानामपीथ्यते । सुसक्थ्ना विप्रेण । अचि किम् ? अचिभ्याम् ।
अस्थिभ्याम् ।

७६ । कृन्दस्यपि दृश्यते ।

७७ । ई च द्विवचने ।

कृन्दः सूत्रद्वयम् ।

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

अभ्यस्तात् परस्य शतुरुगिदचामिति नुम् नास्ति । ददत् । ददती ।
शासत् । चकासत् । जाग्रत् ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

उक्तो निषेधः क्लीवस्य वा स्यात् । ददति ददन्ति वा कुलानि । जाग्रति
जाग्रन्ति वा ।

८० । आच्छीनद्योर्नुम् ।

अवर्णान्तात् परस्य शतुर्नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती तुदती वा ।
करिष्यती करिष्यन्ती वा । याती यान्ती वा विप्रकुले । नद्याम् । तुदती
तुदन्ती वा । भाती भान्ती वा ब्राह्मणी । आदिति किम् ? अदती । घ्नती ।
विभ्रती । चिन्वती । रुन्धती । लुनती ।

८१ । श्यपश्यनोर्नित्यम् ।

श्यपश्यनोरवर्णान्तात् परस्य शतुर्नित्यं तुम् स्यात् । पचन्ती । चोरयन्ती ।
दीव्यन्ती कुले स्त्री वा ।

८२ । सावनडुहः ।

तुम् स्यात् । अनड्वान् । हे अनड्वन् । सौ किम् ? अनड्वाहौ ।

८३ । इक्स्ववस्स्वतवसाञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । दिव औत् ।

सौ दिव औत् स्यात् । द्यौः । हे द्यौः । सौ किम् ? दिवं पश्य ।

८५ । पथिमथ्यभुक्षामात् ।

एषामात्त्वं स्यात् सौ । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । हे पन्थाः ।

८६ । द्रुतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

पथादीनामितो ऽत् स्यात् सर्वनामस्थाने । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः ।
ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणौ ।

८७ । थो न्यः ।

तेषां थो न्यः स्यात् सर्वनामस्थाने । तथैवोदाहृतम् ।

८८ । भस्य टिलोपः ।

तेषां भसंज्ञकानां टिलोपः स्यात् । पथः पश्य । पथा । पथे । मथः ।
मथा । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षि ।

८९ । पुंसोऽमुङ् ।

पुंस्यामुङ् स्यात् । पुमान् । पुंमासौ । पुंमासः । हे पुमन् । सर्वनाम-
स्थान इत्येव । पुंसः । पुंसा । पुंसाम् ।

६० । गोतो णित् ।

गोसम्बन्धि सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावौ । गावः । हे गौः ।
द्यौश्च । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । हे द्यौः ।

६१ । णलुत्तमो वा ।

उत्तमो णल् णिडा स्यात् । अहं किल चकर (९) चकार वा । चुकुटाहं
चुकोट वा । अहं विविच विव्याच वा ।

६२ । सख्युरसम्बुद्धौ ।

सख्युः सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । सखायौ सखायः । असम्बुद्धौ किम् ?
हे सखे ।

६३ । अनङ् सौ ।

सख्युरनङ् स्यात् सौ । सखा । असम्बुद्धावित्येव । हे सखे ।

६४ । ऋदुशनस्पुरोदंशोऽनेहसाञ्च ।

ऋदन्तानामुशनसादेश्च सावनङ् स्यात् । कर्त्ता । हर्त्ता । भर्त्ता ।
माता । पिता । उशना । पुरोदंशा । अनेहा । सौ किम् ? कर्त्तारौ ।
अनेहसौ । असम्बुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे अनेहः । सम्बोधने उशनस
स्त्रैरूप्यमिच्छन्ति सान्तं नान्तमदन्तचेति । हे उशनः । हे उशनन् ।
हे उशन । (१०)

(९) “वञ्ज जगद पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहं चकर च किल चाटुं प्रौढयोषिद्वदस्य । विदित-
मिति सखिभ्यो रात्रिहृतं विचिन्त्य अपगतमदद्या हि प्रीक्षितं सुम्भवम् ॥ १ ॥” इति भाषे ।

(१०) तथाच श्लोकवार्तिकम्—

“सम्बोधने उशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माञ्चन्दिनिर्वृष्टिं शुणं तिमने नपुंसके व्याघ्रपदा वरिष्ठः ॥” १ ॥ इति ।

६५ । ढज्वत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्य ढजन्तवत् स्यात् । क्रोष्टुशब्दवदित्यर्थः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ
क्रोष्टारः ? सर्वनामस्थान इत्येव क्रोष्टून् । असम्बुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

स्त्रियां क्रोष्टुशब्दः ढज्वत् क्रोष्टृवत् स्यात् । (11) क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभिः ।

६७ । विभाषा ढतीयादिष्वचि ।

टादावचि क्रोष्टुस्तृज्जडा स्यात् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना वा । क्रोष्टरि क्रोष्टौ वा ।
अचि किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ।

(क) नुमचिरढज्जदभावेभ्यो नुम्नुटौ पूर्वप्रतिषेधेन । तपूणाम् ।
तिष्ठणाम् । क्रोष्टूनाम् ।

६८ । चतुरनडुहोरामुदात्तः ।

अनयोराम् स्यात् । चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाहौ ।
अनड्वाहम् । तदन्ताच्च । सुचत्वारः । सुचत्वाः । सुचत्वारौ । प्रियानड्वान् ।
प्रियानड्वाहौ । सर्वनामस्थान इत्येव । चतुरः पञ्च ।

(क) अनडुङ्गः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुहौ अनड्वाहौ । गौरादिः ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

सम्बुद्धौ तयोरम् स्यात् । हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ।

१०० । ऋत इङ्घातोः ।

ऋदन्तस्य धातोर्ऋतः स्यादित् । किरति । गिरति । विस्तीर्णम् ।
चिकीर्षति । धातोः किम् ? मातृणाम् ।

१०१ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाया ऋत इत् स्यात् । कीर्त्सयति । कीर्त्सनम् ।

१०२ । उदोष्ठपूर्वस्य ।

ओष्ठवर्णपूर्वस्य ऋत उत् स्यात् । पृ पूर्वम् । पुपूर्वति । सुपूर्वति ।
प्रावुपूर्वति । मुपूर्वति । “वुपूर्वति समाहृत आश्नां विवरिषुः प्रभोः ।”

(क) इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवद्भी भवतो विप्रतिषेधेन । आस्तरणम् । आस्ता-
रकः । निपरणम् । निपारकः । कथम् उद्गिरणमिति ? निपातनात् साधु ।

१०३ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥७१॥

समाप्तश्च युपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

इगन्तस्याङ्गस्य सिचि परे वृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अनैषीत् । अस्तावीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । परस्मैपदेषु । किम् ? अचोष्ट । अजोष्ट । परस्मैपदेषु विधिरितः सप्तसूत्रग्राम् ।

२ । अतो लृरान्तस्य ।

परस्मैपदे सिचि परतो लृरान्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् । अचालीत् । अञ्चालीत् । अचारीत् । अचारिषुद्यन्द्रकान्ता मणयः । अचारीत् । कथमव-
भ्रीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् ।

३ । वदव्रजहलन्तस्याचः ।

एषामचो वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । अवादीत् । अव्राजीत् । हलन्तानाम् । अपाचीत् । अभैत्सीत् । अरीत्सीत् । अतार्षीत् । अनेकवर्णव्यवधानै-
ऽपीष्टम् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् ।

४ । नेटि ।

इडादौ सिचि हलन्तानां वृद्धिर्नास्ति । अदेवीत् । असेवीत् । व्यरंसीत् । अमोषीत् ।

५ । छान्तक्षणप्रवसजागृणिश्वोदिताम् ।

हमयान्तानां क्षणादेव सेटि सिचि वृद्धिर्नास्ति । अग्रहीत् । अवमीद्रक्तम् । अव्ययीत् । अक्षणीत् । अश्वसीत् । अजागरीत् । एततोदाहरणं कृन्दसि ।

अश्वयीत् । एदिताम् । अरगीत् । अलगीत् । इटीत्येवावत् (१।२।११) ।
अधाचीत् ।

६ । ऊर्णोतिर्विषा ।

इयं वृद्धिरूर्णो वा स्यात् तस्मिन् । प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीडा । डिच्चपत्ने
उवङ् । प्रौर्णुवीत् ।

७ । अतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघोरतो वृद्धिर्वा स्यात् सेटि सिचि । अराणीत् अरणीडा ।
अत्रासीत् । अत्रसीडा । अतानीत् । अतनीडा । कथमवादीत् । अज्वालीत् ।
अग्रहीत् ? वदव्रजेत्यादिविधि-(७।२।३) निषेध-(७।२।५) वचनात् । कथमच-
कासीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् । उक्ता वृद्धिः ।

८ । नेङ् वशि कृति ।

वशादौ कृतीङ्गगमो नास्ति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईश्वरः । दीप्रः ।
भस्म । याच्ना । कृति किम् ? रुदिव । रुदिम ।

९ । तितुवतथसिसुसरकसेषु च ।

एष्विण् नास्ति । क्तिन् दीप्तिः । क्तिच् तन्तिः । तुन् सक्तुः । इन् पत्रम् ।
तन् हस्तः । गर्त्तः । थन् कुष्ठः । काष्ठम् । कुपेः क्तिः कुजिः । इपेः सुक्
इक्षुः । अशेः क्सरन् अक्षरम् । यलेः कन् । शल्कः । वदेः सः वक्तः ।

(क) अग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । निगृहीतिः । निपठितिः ।
भणितिः ।

१० । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तस्मादिण् नास्ति । तत्र सर्वेऽजन्ता
अनिटः । दाता । दातुम् । दातव्यम् । नेता । चेता । स्तोता । कर्त्ता ।
हर्त्ता । अकार्षीत् । चिचीषति । निनीषति । सेटस्तु लिख्यन्ते ।

ऊदन्तमृदन्तमदन्तमप्यथो णुसुक्णु युक्चूर्णुस्वथ वृङ् वृञौ ।

शीङं श्रियञ्चैव तथा च डीङ् श्रियावित्येव सेटः प्रवदन्त्यजन्तः ॥१॥

जदन्तः । भविता । लविता । ऋदन्तः । तरिता । निगरिता । आस्त-
रिता । अदन्तस्तु हनो वध । आवधिषीष्ट । आवधिष्ट । अवधीत् । नविता ।
प्रस्त्रविता । स्त्रविता । यविता । चविता । प्रोर्णविता । रविता । निवरिता ।
प्रावरिता । शयिता । अयिता । उड्डयिता । आश्रयिता । हलन्तास्तु सर्व
एव सेटः । शङ्किता । कुण्डिता । अनिटोऽपि लिख्यन्ते । शकिरेकः कान्तः ।
शक्ता । एवं पचिवचिविचिरिचिमिचिमुचयः षट् चान्ताः । प्रच्छिरेकश्चान्तः ।

“रक्षिर्भक्षिस्त्रयजियजिभजयः सञ्चस्त्रञ्चौ सृजियुजिरुजयः ।

मसृजभ्रसृजौ भुजिनिजिविजयो जान्तेष्वेते खलु परमनिटः” ॥२॥

“अदिं हदिं स्तन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् सदिं शदिं सिद्यतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः” ॥१॥

“रुधिः सराधिर्युधिवन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिशुध्यती व्यधिः ।” (12)

सिध्यतिश्च धान्ताः । हनिमन्यती द्वौ नान्तौ ।

“तपिं तिपिच्चापि मथो वपिं स्त्रपिं क्षिपिं लुपिं लृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्त्ररेण नीचेन शपिच्छुपिचिपीन् प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश” ॥४॥

रभलभयभास्त्रयो भान्ताः । यमिरमिनमिगमयश्चत्वारो भान्ताः ।

“दिशिं दृशिं दंशिमथो सृशिं सृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

क्षिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्” ॥५॥

“शिपिः पिपिः शुष्यतिपुष्यती त्विपिर्विपिः क्षिपिस्तुष्यतिदुष्यती द्विपिः” ।

(13) कृषिकर्षती द्वादश धान्ताः । घसिर्वसिर् निवासे चेति द्वौ सान्तौ ।

“दिहि दुहि मेहतिरोहती वहि नैहिसु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि” (14)

रिति हान्ता अष्टौ ।

(12) श्लोकांशोऽयं व्याघ्रभूतिकारिकात् उद्धृतः । अपरांशश्चायम्—

“इमे तु धान्ता दश त्रैनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥”

(13) “इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिङ्विधौ गणेषु धान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥”

इति श्लोकस्य शेषांशः ।

(14) “इमेऽनिटोऽष्टाविह सप्तसंख्या गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कौर्षिताः ॥” इति शेषांशः । व्याघ्रभूति-
विरचिता अर्निट्कारिका एकादश । ताम्राम्रज काश्चित् पूर्णाः काश्चिदंशवयोद्धृताः । ऊदनमूदनमिति
श्लोकस्तु न व्याघ्रभूतेः ।

११ । श्राकः किति ।

श्रिज उगन्तानाञ्च कित्तीण् नास्ति । श्रितम् । श्रित्वा । युतं युत्वा । प्रस्रुतः । प्रभ्रुतः । लूनः । लूनवान् । लूत्वा । तीर्णम् । “तीर्त्वा स्फुरन्मकरदारुणमम्बुराशिम्” । पूर्त्तम् । पूर्त्त्वा । किति किम् ? आश्रयिता । लविता । एकाच इत्येव । जागरितः ।

(क) वाच्य कर्णोर्नुवद्भावः । कर्णुत्वा । (15)

१२ । सनि ग्रहगुहोश्च ।

ग्रहगुहोरुगन्तानाञ्च सनीण् नास्ति । जिष्टचति । जुष्टचति । रुष्टपति । लुलूषति । पूज् पुपूषति ।

१३ । कृसृभृष्टुदुसृश्रुवो लिटि ।

क्रादीनामेव लिटीण् नास्ति । नान्येषाम् । चक्रव । चक्रम । चक्रषे । चक्रद्धे । सस्रव । सस्रम । वभ्रव । वभ्रम । वव्रव । वव्रम । वव्रवहे । वव्रमहे । तुष्टुव । तुष्टुम । ददृव । ददृम । सुस्रुव । सुस्रुम । श्रुश्रुव । श्रुश्रुम । नियमः किम् ? विभिदिव । विभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । सेदिवान् । कषिवान् । श्रुष्ययं निषेधः । चकर्थ । तुष्टोश्च । दुद्रोश्च । कथं ववरिथ ? ववर्येति (७।२।६४) निगमे निपातनात् ।

(क) कृजोऽसृट्कस्येति वक्तव्यम् । सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । सञ्चस्करिम ।

१४ । श्वीदितो निष्ठायाम् ।

श्वेरीदिताञ्च निष्ठायामिण् नास्ति । शूनः । शूनवान् । उद्दिग्मः । उद्दिग्मवान् । नग्मः । दीप्तः । डीडोऽपीडभावं व्यावर्तते । उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठानुवृत्तिः प्राग् इड्विधेः (७।२।३५) ।

(15)

“वाच्य कर्णोर्नुवद्भावो यच्च प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमच प्रतिषेधार्थमेकादशेदुपपन्नात्” ॥ १ ॥

इति वार्तिकम् (३।१।२२, वा) । प्रीणोर्नुवते । प्रीणोर्नाव । प्रीणोर्नुवे । प्रीणोर्नुतः । प्रीणोर्नुतवान् । प्रीणोर्नुव इति ।

१५ । यस्य विभाषा ।

यस्य धातोर्विभाषेद् कचिदुक्तस्तस्य निष्ठायामिण् नास्ति । धूञ्जुदितो वा (७।२।४४) । धूतम् । गूढम् । उदितो वा (७।२।५६) । वृत्तम् । वृत्तवान् । वृद्धः । कृतीवृत्तीनृतीनामीदित्वं यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्यानित्यता ज्ञापनार्थम् । तेन धावुधातोर्गताविट् । धावितो धावितवान् । (१६) पतितः । पतितवान् । इह विभाषा गमइनविदविशामित्यत्र (७।२।६८) विशिगा तौदादिक्तेन साहचर्याच् शबिकरणस्य विदेश्यह्याल्लुक्विकरणस्य विदेश्यविदितो विदितवान् । (१७) एकाच इत्येव । संज्ञपितः । दरिद्रितः ।

१६ । आदितश्च ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

आदितो धातोर्निष्ठायामिण् नास्ति । मित्रः । च्छिष्यः । चकारादाश्चस्तः । वान्तः । (१८) भावारम्भयोस्तु वा । मित्रं मेदितं वानेन । प्रमित्रः प्रमेदितो वायम् ।

(क) निष्ठायां कर्मणि शकेरिड् वेति सौनागाः । शक्तः शक्तो वा घटः कर्तुम् ।

१८ । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्त्रिष्टविरिबधफाण्डवाढानि मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।

क्षुब्धादीनि मन्यादौ निपात्यन्ते । क्षुब्धो मन्यः विलोडनदण्ड इत्यर्थः । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्ताम् । स्त्रिष्टमविस्पष्टम् । विरिष्य

(१६) अन्त्यम धीतम् । पठं तुषारसुतिधीतरक्तमिति कुमारकाव्ये ।

(१७) "वेतेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विज्ञ इष्यते ।

विनेर्विज्ञश्च वित्तय भोगे विचय विन्दतेः" ॥ १ ॥ इति ।

(१८) तस्यास्तिकैर्वनयजमदेवासितं वान्तवृष्टिरिति मेघटूटे । सुष्टं प्रतियाहयता स्तमयमिति शाकुन्तले । (अपिच सेम्बरेषुसुधितार्कदीधितिरिति रघुकाव्ये) । न विज्ञसेदविष्यस्त इति नौतौ । पुण्येषुणा ध्रुवमसूनिपुनर्वजस्त-
दुद्धारमनवलमभ्यतिशान्तिशक्तौम् । अद्धारसर्गसिक्तवाणकोदरि त्वं बोधाधिपान् नयनयोनेय गोचरत्वम् ॥ १ ॥
इति मेघधे ।

उदात्तादिस्वरः । फाण्टः अनायासः पुरुषोऽन्यो वा । “फाण्टाच्चिनास्त्र-
पाणयः” । बाह्वा बाहुं भृशम् । अन्यत्र क्षुभितं (१९) स्वनितं ध्वनितं
लगितं स्नेच्छितं विरेभितं फणितं बाहितम् ।

१६ । धृषिणसौ वैयात्ये ।

आभ्यां प्रागल्भ्ये निष्ठायामिण् नास्ति । धृष्टः । विगस्तः । वैयात्ये
किम् ? धर्षितः । विगसितः ।

२० । दृढः स्थूलबलयोः ।

स्थूले बलवति च दृढेर्दृढो निपात्यते ।

२१ । प्रभो परिवृढः ।

अत्रायं निपात्यते ।

२२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ।

दुःखे गहने च कषेरिण् नास्ति । कष्टोऽग्निः । कष्टं वनम् ।

२३ । घुषिरविशब्दने ।

घुषेर्निष्ठायामिण् नास्ति । घुष्टा रज्जुः । “शस्त्रघुष्टकरान् कपीन् ।”
उद्घुष्टोऽयमर्थः । “उद्घुष्टं परपुष्टया” । अविशब्दने किम् ? अवघुषितं
वाक्यमाह । अशास्त्रीयमित्यर्थः ।

२४ । अर्हेः सन्निविभ्यः ।

एभ्योऽर्हेर्निष्ठायामिण् नास्ति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः पीडित इत्यर्थः ।

२५ । अभेष्टाविदूर्ये ।

नेकव्ये अभिपूर्वादर्हेर्निष्ठायामिण् नास्ति । अभ्यर्णा सेना ।

२६ । शेरध्ययने वृत्तम् ।

एयन्ताहुतिरध्ययने वृत्तं स्यात् । वृत्तं पारायणं तेन । वर्त्तितमन्यत्र ।

२७ । वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ।

स्थान्ताद् दमादेरमी सप्त वा निपात्यन्ते । पक्षे दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । द्वादितः । ज्ञपितः ।

२८ । रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ।

एषामिङ् वा स्यात् । रुष्टो रुषितो वा । अभ्यान्तोऽभ्यमितो वा । तूणः त्वरितो वा । संघुष्टं संघुषितं वा वाक्यम् । आस्वान्तो मृदङ्गः । आस्वनितो वा ।

२९ । हृषेलोमसु ।

हृष तुष्टावित्यतो लोमकर्तृकादिङ् वा स्यात् । हृष्टं हृषितं वा केशैः । हृष्टं हृषितं वा लोमभिः । “भयसंहृष्टलोमानः” । लोमसु किम् ? हृषितो विप्रः ।

(क) विस्मितप्रतिघातयोश्च । इङ् वा स्यात् । हृष्टो हृषितो वा । विस्मितः प्रतिहृतो वेत्यर्थः ।

३० । अपचितश्च ।

अपचायतेर्वा चिभावो निपात्यते । अपचितः । अपचायितो वा ।

(क) क्तिनि नित्यं चिभावो वक्तव्यः । “विहितापचितिर्महीभुजा ।” इह च्छन्दःसूत्राणि चत्वारि । (२०)

३५ । आर्द्धधातुकस्येङ् वलादेः ।

वलादेरार्द्धधातुकस्येङागमः स्यात् । भविता । लविता । लवितुम् । लविष्यति । अलविष्यत् । लुलविथ । लविषीष्ट । वलादेः किम् ? लव्यम् । लवनीयम् । आर्द्धधातुकस्य विधिरा रुदादेः (७२।७६) । वलादेर्विधान मा सलोपात् (७२।७८) ।

लिटस्यवमसेध्वानां स्यसौयुट्ताम्सिचां सनः ।

ढतुंत्वातथ्यनिष्ठानां वलादेरिङ् विधीयते ॥ १ ॥

(२०) ३१ । ऋ हरेचन्दसि । ३२ । अपरिहृताश्च । ३३ । लोमे ङरितः । ३४ । यस्मिन्स्थितस्यभि-
तोचमितचत्तविकसाविशकृशंभुमासूतकलतकलवकलवकलवकलीकृज्जसितिसिरितिलमितिवमितोति च ।

३६ । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

स्तुक्रमिभ्यामिट् स्यात् । स्तुविता । क्रमिता । स्तुवितुम् । क्रमितुम् ।
यत्रात्मनेपदनिमित्ते स्तुक्रमी तत्रायं निषेधः । यथा भावे प्रस्त्रोषीष्ट ।
प्रक्रंसीष्ट ।

(क) क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधः । प्रोपाभ्यां समर्था-
भ्याम् (१।३।४२) । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । तद्विषयात् किम् ? निष्क्रमिता ।
क्रमेः किम् ? व्यतिप्रस्तुविता । प्रस्तुवित्त्रौ गौः स्वयमेव ।

३७ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।

ग्रहेरिटो दीर्घः स्यात् । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटि किम् ?
जगृहिव । जगृहिम । चिष्वदिटोऽपि दीर्घा न भवति । अप्रकृतत्वात् ।
ग्राहिष्यते । गङ्गुगन्ताच्च न भवति । ग्रहेर्विहितस्येटो विज्ञानात् ।
जरीगृहिता ।

३८ । वृतो वा ।

अस्मादिटो वा दीर्घः स्यात् । वृद्धञ्जो । वरितुम् । वरीतुं वा । वरिता
वरीता वा । आस्तरितुम् । आस्त्रोतुं वा । जरित्वा जरीत्वा वा । अलिटी-
त्येव । तेरिथ । आतस्तरिथ । वृत इति किम् ? कर्त्तर्यति ।

३९ । न लिङि ।

वृतो लिङि दीर्घा न स्यात् । प्रावरिषीष्ट । तरिषीष्ट ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

वृतः सिचि दीर्घा नास्ति । प्रावारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । परस्मैपदेषु
किम् ? आवरीष्ट । आवरिष्ट वा । अतरीष्ट । अतरिष्ट वा ।

४१ । इट् सनि वा ।

वृतः सनीड् वा स्यात् । “प्राबुवूषुः समाङ्गत आज्ञां विवरिषोः प्रभोः” ।
प्राविवरीषुर्वा । ऋतः । “तितीषुर् दुस्तरं मोह्यादुडुपेनास्मि सागरम्” ।
तितरिषुः । तितरीषुर्वा । लाक्षणिकत्वान्नेह । चिकीर्षति ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृत्तो लिङ्सिचो रिङ् वा स्यात् । वृषीष्ट वरिषीष्ट वरीषीष्ट वा ।
आस्तोर्षीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्तरीषीष्ट वा । सिचि । अवृत अवरिष्ट अवरीष्ट
वा । आस्तोर्षिष्ट आस्तरिष्ट आस्तरीष्ट वा । आत्मनेपदेषु किम् ? आस्ता-
रिष्टाम् । आस्तारिषुः । प्रावारिष्टाम् । नित्यमिट् ।

४३ । कृतश्च संयोगादेः ।

कृतदन्तात् संयोगादे लिङ्सिचोरिङ् वा स्यादात्मनेपदेषु । धृषीष्ट
ध्वरिषीष्ट वा । स्तृषीष्ट स्तरिषीष्ट वा । सृषीष्ट सरीषीष्ट वा । सिचि ।
अस्मृषाताम् । अस्मरिषातां वा । अध्वृषाताम् । अध्वरिषातां वा । लाक्षणि-
कत्वाच्चेह । संस्कृषीष्ट । समस्कृत ।

४४ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा ।

एभ्य इङ् वा स्यात् । स्वत्तुम् । स्वरितुं वा । सूतिसूयत्योः । सोतुम् ।
सवितुं वा । धोतुम् । धवितुं वा । ऊदितः । गाढुम् । गाढितुं वा ।
गोमुम् । गोपितुं वा । माष्टुम् । मार्जितुं वा । पुरस्तात् प्रतिषेधकारणस्य
सर्वापवादत्वात् । सूत्वा । धूत्वा । सूत्वा ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रधादिभ्योऽष्टभ्य (२१) इङ् वा स्यात् । रधितुम् । रहुं वा । नशितुम् ।
नष्टुं वा । तपितुम् । तर्मुं वा । क्रादिनियमान्नित्यम् (७२।१३) । ररन्विव ।
ररन्विम ।

४६ । निरः कुषः ।

निष्कुष इङ् वा स्यात् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टुं वा ।

४७ । इण निष्ठायाम् ।

निरःकुषेर्निष्ठाया मिट् स्यात् । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । (२२)

(२१) रधिनन्दिकुपिथेव इपिट्ठं हिमुं हिः खिधिः ।

कुक्षिणेति भवत्येते देवादिका रधादयः ॥ १ ॥

(२२) चिरकालोपितं लोणं कौटनिष्कुषितं धनुरिति अर्थः ।

४८ । तीषसहलुभरुपरिषः ।

तकारादावेभ्य इङ् वा स्यात् । एष्टा । एषिता वा । सोढा सहिता वा ।
लोष्ठा लोभिता वा । रोष्टा रोषिता वा । रेष्टा रेषिता वा । तीति किम् ?
एषिष्यति । इष गतावित्त्वस्य नेष्यते । प्रेषिता । प्रेषितुम् । नित्यमिट् ।

४९ । सनौवन्तर्हभसज्जदम्भुश्रिस्त्र्यूर्णभरज्जपिसनाम् ।

एषां सनौङ् वा स्यात् । इवन्तस्य । दुष्युषुः । दिदेविषुर्वा । ऋषु । कीर्त्ति-
मीर्त्सुः । अर्दिधिषुर्वा । भस्ज । विभ्रजति विभ्रज्जिषति विभ्रज्जति वा ।
दम्भु धीषति धिषति दिदम्भिषति वा । धिष्णुः । धीष्णुः । दिदम्भिषुर्वा ।
उच्छिष्यति । उच्छिष्यतिषति वा । सुसूर्पति सिस्त्रिषति वा । सुयूषति
यियविषति वा । प्रौर्णूयति प्रौर्णूयतिषति वा । भर भौवादिकः । बुभुर्षति
विभरिषति वा । ज्ञीषति जिज्ञपयिषति वा । सिषासति सिस्निषति वा ।

(क) तनिपतिदरिद्राणाञ्च । तितांसति तितंसति तितनिषति वा ।
पित्सति पिपतिषति वा । दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति वा ।

५० । क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

५१ । पूडश्च ।

क्लिषिपूडोः क्लानिष्ठयो रिङ् वा स्यात् । क्लिष्टा क्लिशित्वा वा । क्लिष्टः
क्लिशितो वा । पूत्वा पवित्वा वा । पूतः पवितो वा ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वसेः क्षुधेच्च क्लानिष्ठयो रिट् स्यात् । उपित्वा । उपितः । उपितवान् ।
क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् ।

५३ । अश्नेः पूजायाम् ।

अश्नेस्तयो रिट् स्यात् । अशित्वा । अशितः । पूजायां किम् ? उदक्त-
मुदकं कृपात् ।

५४ । लुभो विमोहने ।

व्याकुलीकरणे लुभस्तयोरिट् स्यात् । लोभित्वा । लुभितः । विमोहने
किम् ? लुब्धो ह्यलः ।

५५ । जृव्रश्चोः क्ति ।

आभ्यामिट् स्यात् । जरित्वा जरोत्वा वा । व्रञ्चित्वा । सानुवन्धकस्य तु जृषे जीर्त्वा ।

५६ । उदितो वा ।

उदितः क्लीड् वा स्यात् । दान्त्वा दमित्वा वा । शान्त्वा शमित्वा वा । वृत्त्वा वर्त्तित्वा वा । स्तूत्वा सेवित्वा वा । रत्वा रमित्वा वा । स्त्रस्त्वा स्त्रंसित्वा । वा । उबुन्दिर् बुन्त्वा बुन्दित्वा वा । शिष्टा शमित्वा वा ।

५७ । सेऽसिचि कृतचृतच्छृददृदन्तः ।

सकारादौ कृतिचृतिच्छृतिदृदिदृतीनामिड् वा स्यात् । कर्त्स्यति कर्त्सि-
ष्यति वा । चर्त्स्यति चर्त्सिष्यति वा । एवं यावन् नर्त्स्यति नर्त्सिष्यति वा ।
असिचि किम् ? अकर्त्सीत् । अनर्त्सीत् ।

५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु ।

सकारादौ गमेरिट् स्यात् । गमिष्यति । जिगमिषति । आदेशोऽपि
गमिष्यति । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । परस्मैपदग्रहणमात्मनेपद-
निषेधार्थम् । सञ्चिगंसते । अधिजिगंसते शास्त्रम् ।

५९ । न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ।

वृत्तवृद्धुश्चतुर्भ्यः सकारादाविण् नास्ति । वर्त्स्यति । वर्त्स्यन् ।
विवृत्सति । विवृत्सितुम् । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्स्यते । वर्त्सिषीष्ट ।

६० । तासि च कृपः ।

तासि सादौ च कृपेरिण् नास्ति । कल्प्तासि । कल्पस्यति । चिकृप्सति ।
पूर्ववत् तडि । कल्पितासे कल्प्तासे वा । कल्पस्यते कल्पिष्यते वा ।

६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।

तासौ नित्यानिटामजन्ताणां धातूनां तासाविव थलीण् नास्ति । क्रादि-
नियमात् (७।२।१३) प्राप्तिः । पाता पपाथ । याता ययाथ । नेता निनेथ ।

जेता जिगेथ । होता जुहोथ । अजन्तानां किम् ? भेत्ता विभेदिय ।
नित्यानिटः किम् ? धूञ् धोता धविता । दुधविथ । तामौ किम् ? लूत्वा ।
लुलविथ । किति तु नित्यानिङ्यम् ।

६२ । उपदेशेऽत्वतः ।

पाठे अकारवतो धातोरिण् नास्ति पूर्ववत् । शशक्य । पपक्य । इयष्ठ ।
तपरः किम् ? रराधिय । उपदेशे किम् ? चकर्षिय । ननु कथं पपिय
ययिय श्रेकिय पेचिय ? आह ।

६३ । ऋतो भारद्वाजस्य ।

भारद्वाजस्य मतेन ऋदन्तादेवायं प्रतिषेधः । सम्प्रथं । दध्वर्थं ।
अन्धेभ्यस्तु स्यादेव । पपिय । ययिय । निनयिय । श्रेकिय । कथं तुष्टोय
दुष्टोय ? पुरस्तान्निषेधकाण्डस्य प्रणयनात् प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात् क्तादि-
(७१२।१३) नियमात् ।

६४ । बभूयाततन्यजगृभ्मववर्यति निगमे ।

छान्दसम् ।

६५ । विभाषा सृजिहशोः ।

अनयोऽस्यलीङ् वा स्यात् । ससृष्ट ससर्जिय वा । ददृष्ट ददर्शिय वा ।

६६ । द्रुङ्त्थत्तिव्ययतीनाम् ।

एषां थलीङ् स्यात् । आदिय । आरिय । संविव्यिय ।

६७ । वस्त्रेकाजाद्वसाम् ।

६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

इह वस्त्रेकाजाद्वसामित्यादिसूत्रत्रयं छान्दसमाहुः । कसोऽच्छान्दसत्वात् ।
दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः । पपिवान् । तस्थिवान् । “गवि तस्थिवांसम्” ।
“पदमातस्थुषा त्वया ।” जचिवान् । जपिवान् । पेचिवान् । ददृशिवानित्यादि ।

चन्द्रगोमी च भाषासूत्रकारः कसोरिङ्गागमार्थं सूत्रितवान् । वस्त्रेकाजाद-
घसाम् । वा गमहनविदविशाम् । दृशेच्च । एषामिति किम् ? बभूवान् ।
गमादेर्वा । जग्मिवान् । जगन्वानिति ।

७० । ऋह्नोः स्ते ।

ऋदन्तानां हन्तेषु स्थे परे स्यादिट् । करिष्यति । अकरिष्यत् । ज्ञनिष्यति
अज्ञनिष्यत् ।

७१ । अङ्गैः सिचि ।

इद् स्यात् । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । सिचि किम् । अङ्ता ।
अञ्जिता ।

७२ । स्तुमुधूजभ्यः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचिद् स्यात् । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । तडि तु ।
अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट अधविष्ट वा ।

७३ । यमरमनमातां सक च ।

एषां सिचीट् स्यात् सक् चागमः । अयंसीत् । व्यंसीत् । अनंसीत् ।
आदन्तानाम् । अगासीत् । अयासीत् । अपासीत् । अप्रासीत् । अया-
सिष्टाम् । अप्रासिष्टाम् । इहादरिद्रासीदित्येके । एकाच इत्यधिकाराद-
दरिद्रीदित्यपरे । परस्मैपदेष्वित्येव । अरंस्तु । आरंस्तु ।

७४ । स्निग्धरञ्जनां सनि ।

स्मिड् पूड् कृत् अञ्चुशं सनीट् स्यात् । सिस्त्रयिषते सिस्त्रयिषमाणः ।
पिपविषते पिपविषमाणः । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिषिषते ।

७५ । किरश्च पञ्चभ्यः ।

कृग्ङुड्डुङ्प्रच्छां सनीट् स्यात् । चिकरिषति । जिगरिषति ।
दिदरिषते । दिधरिषते । पिष्टुच्छिषति । पिष्टुच्छिषुः । वृतो (७।२।३८)
वेत्यस्येदो दीर्घां नेहास्तीति वामनवृत्तिः । अस्तीति भागवत्तिः । उक्त-
मार्धधातुके ।

७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।

रुदादिपञ्चकात् सार्वधातुके इट् स्यात् । रोदिति । स्वपिति । “श्वसिति जनकपुत्री” । प्राणिति । जलिति । वलादेरित्येव । रुदन्ति ।

७७ । ईशः से ।

ईशेर्धातोः से इत्यस्य इट् स्यात् । ईशिषे । ईशिष्व ।

७८ । ईडजनो ध्वं च ।

आभ्यां सेध्वयोरिट् स्यात् । ईडिषे ईडिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् । जने-
च्छन्दसि श्यनि लोपे जनिषे । जनिध्वे । ईश इत्येव । ईशिध्वे । ईशिध्वम् ।
उक्त इट् ।

७९ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।

लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ।
कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्य किम् ? कुर्याः । सार्वधातुक
इत्येव । क्रियास्ताम् । कृषीष्ट । क्रियासुः ।

८० । अतो येयः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य याशब्दस्य इयादेशः स्यात् । अकार उच्चारणार्थः ।
भवेत् । पचेत् । पठेयुः । अतः किम् ? चिनुयात् । भिन्ध्यात् । तपरः
किम् ? यायात् । पायात् ।

८१ । आतो डितः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य डितामाकारस्येयादेशः स्यात् । पचेते । पचेथे ।
अपचेताम् । अचीकरेताम् । डितः किम् ? पचावहे । पचामहे । अत
इत्येव । भिन्ध्याते । मिमाते । व्यतिवाते । ब्रुवाते ।

८२ । आने मुक् ।

आने परे मुक् स्यात् । पचमानः । यजमानः । करिष्यमाणः । अत
इत्येव । कुर्वाणः ।

८३ । ईदासः ।

आसः परस्मानस्य ईत् स्यात् । आसीनः । उदासीनः ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टौ । अष्टाभ्यः । अष्टाभिः । अष्टासु । तदन्त-
विधिरत्रेष्ट्यते । परमाष्टौ उत्तमाष्टौ । पक्षे नेष्ट्यते । अष्टनो दीर्घादिति ।
(६।१।१७२) ज्ञापकात् । अष्ट । अष्टभिः । अष्टसु । अप्राधान्ये नेष्ट्यते ।
प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । विभक्तौ विधानमा वृत्तेः (७।२।११४) ।
अष्टन इति सौत्रत्वादङ्गोपाभावः ।

८५ । रायो हलि ।

रैशब्दस्य हलादावात्त्वं स्यात् । राः । सुराः । राभ्याम् । राभिः । रासु ।
हलि किम् ? रायौ । रायः । विभक्तावित्येव । रैत्वम् । रैना ।

८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे ।

विभक्तौ अनयोरात्वं स्यात् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ।
अनादेशे किम् ? युष्मद् गच्छति । अस्मद् विभेति ।

८७ । द्वितीयायाञ्च ।

अत्र तयोरात्वं स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् ।

८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

अत्र च तयोरात्वं स्यात् । युवाम् । आवाम् ।

८९ । योऽचि ।

तयोरजादौ विभक्तौ यः स्यात् । त्वया । मया । त्वयि । मयि ।
युवयोः । आवयोः । अनादेश इत्येव । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

९० । शेषे लोपः ।

शेषे विभक्तौ तयोरन्वलोपः स्यात् । टिलोप इत्येके । त्वम् । अहम् ।

यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मङ्गम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यं देहि । त्वत् ।
मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम ।

“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥१॥”

६१ । मपर्यन्तस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

६२ । युवावौ द्विवचने ।

द्वयर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ स्याताम् । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । मपर्यन्तस्येत्येव । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युवकाम् ।
आवकाम् ।

६३ । यूयवयौ जसि ।

स्याताम् । यूयम् । वयम् ।

६४ । त्वाहौ सौ ।

स्याताम् । त्वम् । अहम् ।

६५ । तुभ्यमह्यौ डयि ।

स्याताम् । तुभ्यम् । मङ्गं दीयते ।

६६ । तवममौ डसि ।

स्याताम् । तव । मम धनम् ।

६७ । त्वमावेकवचने ।

एकार्थस्य वचने वाचके ये युष्मदस्मदी तयोस्त्वमौ स्याताम् । त्वाम् ।
माम् । त्वया । मया । त्वयि । मयि । इहातिक्रान्तप्रयोगा अन्वविस्तरभया-
दुपेक्षिताः (२३) ।

(२३) त्वामतिक्रान्तः अतित्वम् । युवामतिक्रान्तः अति युवाम् । युष्मामतिक्रान्तः अतियुष्माम् । एवमन्वयम् ।

अन्वयानाम् । अन्वयानाम् । इत्यादिप्रयोगा अतिक्रान्तप्रयोगाः ।

६८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

प्रत्यये उत्तरपदे चैकार्ययोर्युष्मदस्मदो स्वमी स्याताम् । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । क्वचि । त्वद्यति । मद्यति । क्वङ् । त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । त्वहनम् । महनम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । एकवचने इत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्रः ।

६९ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

विभक्तौ स्त्रीलिङ्गयोरनयोस्तिसृचतसृ इत्येतौ स्याताम् । तिस्रः स्त्रियः । चतस्रस्ताः । स्त्रीलिङ्गयोः किम् ? त्रयः । त्रीणि । चत्वारः । चत्वारि । प्रियास्त्रय स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारौ ब्राह्मण्यौ ।

१०० । अचि र ऋतः ।

अजादौ विभक्तौ तिसृचतस्रो रेफः स्यात् । तिस्रः । चतस्रः । अचि किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृषु । चतसृषु ।

१०१ । जराया जरसन्यतरस्याम् ।

अजादौ विभक्तौ परतो जराया जरस् वा स्यात् । जरया जरसा वा । जराये जरसे वा । अचि किम् ? जराभिः ।

१०२ । त्यदादीनामः ।

द्विपर्यन्तास्त्वदादयः । तेषामकारः स्याद् विभक्तौ । त्वच्छब्दश्चान्दसः । सः । परमसः । असौ । तौ । ते । इमौ । इमे । अप्राधान्ये नेष्यते । अतितदौ अतितदः ।

१०३ । किमः कः ।

किमः साकच्कस्यापि कः स्यात् । कः । कौ । के ।

१०४ । कु तिष्ठोः ।

तकारहकारादौ विभक्तौ किमः कुः स्यात् । कुतः । कुत्र । कुड-
न्धान्सः । (२४)

१०५ । क्वाति ।

अति विभक्तौ किमः कः स्यात् । क तिष्ठति ।

१०६ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

त्यदादीनां तदोः स्थाने सः स्यात् सौ परे । सः । एषः । असौ ।
अनन्त्ययोः किम् ? अन्त्यस्य मा भृत् । हे स । सा । सम्बुद्धिलोपटापो न
स्याताम् ।

१०७ । अदस औ मुलोपश्च ।

अदसः सावौकारः स्यात् सोश्च लोपः । असौ पुमान् । असौ स्त्री च ।
हे असौ ।

(क) औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा सकारात् परस्योत्त्वञ्च । अमुकः ।
असकौ वा । अदस औनङिति सूत्रं न कृतम् । सम्बुद्धौ नकारश्रुतिभयात् ।

१०८ । इदमो मः ।

इदमः सौ मकारः स्यात् । अत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

१०९ । दस्य ।

विभक्तौ इदमो दस्य मः स्यात् । इमौ । इमे । इमम् । इमाम् ।
इमान् । इमाः ।

११० । यः सौ ।

इदमो दस्य यः स्यात् सौ । इयं स्त्री ।

१११ । इदोऽय् पुंसि ।

सौ पुंसि इदम इद्रूपस्यायादेशः स्यात् । अयं पुमान् ।

११२ । अन्नाप्यकः ।

अककारस्य इदम् इद्रूपस्यानादेशः स्यादापि प्रत्याहारे परे । अनेन ।
अनयोः । अकः किम् ? इमकेन । इमकयोः ।

११३ । हलि लोपः ।

हलि विभक्तौ प्रकृतस्यानोऽन्त्यलोपः स्यात् । इद्रूपस्य लोप इत्येके ।
आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषु । उक्तं विभक्तौ ।

११४ । मृजेर्बृद्धिः ।

मृजेरङ्गस्येको वृद्धिः स्यात् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टि । परिमार्ष्टि ।

११५ । अचो ज्णिति ।

अचोऽङ्गस्य ज्णिति वृद्धिः स्यात् । कारः । उपकारः । कारयति । नर-
माचष्टे नारयति । गौः । सखायौ ।

११६ । अत उपधाया ।

उपधाया अतो ज्णिति वृद्धिः स्यात् । पाकः । पाचयति । अतः किम् ?
भेदयति । उपधायाः किम् ? चकासयति ।

११७ । तद्धितेष्वचामादेः ।

११८ । किति च ।

तद्धिते ज्णिति किति चाङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । गार्ग्यः ।
औपगवः । किति । नाडायनः । इह त्वाङ्गः पारिषद इत्यन्तोपधावृद्धिभ्या-
मादिवृद्धिरिष्यते ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥७१२॥

समाप्तश्च सिचिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामान् ।

तद्विधे अणिति किति चाङ्गस्य देविकादीनामादेरचो वृद्धिप्रसङ्गे आत्
स्यात् । देविकायां भवं दाविकमुदकम् । दाविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः शंशपो दण्डः । दित्यवाद् छान्दसः । दीर्घसत्रे भवं
दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं आयसम् । “स आयसेन प्रमदेन युक्तः ।”

२ । कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।

तस्मिन् एषां यादेर्भागस्य वृद्धिसहचरित इयादेशः स्यात् । कैकयस्यापत्यं
कैकियः । चत्रियादञ् (४।१।१६८) । वैक्यी (२५) । मित्रयोर्भावः । गोत्रचरणा-
दुञ् (४।१।१२६) । मैत्रेयिका । प्रलयादागतं प्रालेयं (२६) हिमम् ।

३ । न याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परा वृद्धिर्न भवति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।
व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । स्वश्चापत्यं सौवश्वः ।

४ । द्वारादीनाञ्च ।

एषां याभ्यां परा वृद्धिर्नास्ति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । द्वारे नियुक्तो
दौवारिकः । शुन इदं शौवनम् । श्वो भविता शौवस्तिकः । स्वरमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः सौवरः । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ।

५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

अस्य च तथा स्यात् । न्यग्रोधश्चमसः । केवलस्य किम् ? न्यग्रोधमूले
भवा न्याग्रोधमूलाः शालयः ।

(२५) कैकिय कामाः कलितास्तवेति रघुकाव्ये ।

(२६) प्रालेयाद्रेरुपतमतिक्रमेति प्रालेयास्व' कमलवदनादिति च मेषदूते ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे यदुक्तं तत्रास्ति । व्याक्रोशी । व्यावहासी ।

७ । स्वागतादौनाञ्च ।

एषां यदुक्तं तत्रास्ति । स्वागतमाह स्वागतिकः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । एवं स्वार्थिकः । स्वाभाविकः । स्वातन्त्र्यम् । स्वास्थ्यम् (२७) । स्वाजन्यम् । स्वापतेयम् । हारादौ स्वगन्धपाठात् तदादिविज्ञानाच्चेह प्राप्तिः ।

८ । श्वादेरिञि ।

यत् श्वादेरङ्गस्य हारादित्वात् प्राप्तमिञि तत्रास्ति । श्वादंङिः । इषीतीकाद्युपलक्षणम् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।

९ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।

पदशब्दान्तस्य हारादिकार्यं वा स्यात् । श्वापदम् । श्रौवापदं वा ।

१० । उत्तरपदस्य च ।

अधिकारोऽयम् । उत्तरपदद्विर्वाचा हनस्तात् (७।३।३२) प्राक् । लक्षणमप्येतत् । गुरुलाघवम् (२८) । पिढपैतामहम् ।

११ । अवयवाद्गतोः ।

तस्मिन् अवयवात् परस्य ऋतुवाचिनो वृद्धिः स्यात् । पूर्वं वर्षाणां पूर्व-वर्षाः । तत्र भवः पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः ।

(२७) जगत् स्वास्थ्यं मतीवाप निर्मलत्वाभावप्रभ इति । य इत्यमस्वास्थ्यं मर्हर्द्वै दिव इति च ।

(२८) वस्तुतस्तु गुरुलाघवमित्यत्र परिमाणान्तस्यासंश्रान्तयोः (७।३।१०) रित्यनेनैवोत्तरपदवृद्धिः । लघु-शब्दस्य परिमाणवाचित्वात् । नचात्र सर्वथा संख्याया इत्यस्यामुपनिर्मन्वाद्या । काशिकादाहुतमनैजिकः परमनैजिक इत्यादिपुनरपदवृद्धेरनेनैव समर्थेणात् । भट्टोजिन्येऽप्येवम् । पिढपैतामहादयस्तु षष्ठौसमासा-दिभिः सिद्धा इत्येके ।

१२ । सुसर्वाङ्गीजनपदस्य ।

एभ्यो जनपदस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः ।
अर्धपाञ्चालकः । अष्टहादपीति (४।२।१२५) वुञ् ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

दिशः परस्य जनपदस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ।
अमद्राणां किम् ? पौवमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् (४।२।१०८) ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।

दिशः परेषां प्राग्देशे ग्रामनगराणामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् । पूर्वेषुकामशमा
गजाः । नगरे पूर्वकान्यकुञ्जकोऽञ्चः ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

संख्यायाः परस्य संवत्सरस्य संख्यायाश्च वृद्धिः स्यात् । द्विसांवत्सरिकः ।
त्रिसांवत्सरिकः । द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । त्रिसप्ततिकः । अधीष्ट-
भृतादौ (५।१।८०) तद्धितः ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

संख्यायाः परस्य वर्षस्याभाविनि तद्धिते वृद्धिः स्यात् । द्वे वर्षे अधीष्टो
भृतो भृतो वा द्विवार्षिकः । षड्वार्षिकः । अभविष्यति किम् ? द्वे वर्षे भावि
द्वैवार्षिकं भक्तम् । त्रैवार्षिकं धान्यम् ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । क्रीतार्थे
ठञ् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोः किम् ? पञ्च लोहित्यः परिमाण
मस्येति ठकि भस्याङ्गे तद्धिते पुंवत् । पाञ्चलोहितिकम् । क्रीतार्थे शाणादिति
(५।१।३५) द्वित्रिपूर्वाद्ङ् च (५।१।३६) । द्वैशाणम् ।

१८ । जे प्रोष्ठपदानाम् ।

जे जातार्थे तद्धिते प्रोष्ठपदानामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सन्धिवेले-
त्यङ् (४।१।१६) । प्रोष्ठपादो बालकः । अर्थग्रहणाद् भद्रपादः । जे किम् ?
भवार्थे मा भूत् । प्रोष्ठपदो मेघः ।

१९ । हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।

हृदाद्यन्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सौहार्दम् । ब्राह्मणादित्वात्
यञ् । सौहार्दम् । सौभाग्यम् । सौभागिनेयः । दौर्भागिणेयः । सौर-
सैन्धवं पयः । हृदिति प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणान्नेह हृदयादेशस्येति सौहृद-
मित्येके । (२९)

२० । अनुशतिकादीनाञ्च ।

एषाञ्चोभयपदवृद्धिः स्यात् । तस्येद (४।३।१२०) मित्यण् । आनुशति-
कम् । तत्र च दीयते (५।१।८६) । आनुसांवल्लरिकम् । तस्यापत्यम् (४।१।८२) ।
पारस्त्रैणेयः । एवमिहलोकपरलोकसर्वलोकसर्वभूम्यनुहोहपुष्करसदधिदेवाधि-
भूतचतुर्वेदाभिगमप्रयोगाः ।

२१ । देवताहन्त्रे च ।

अत्र चोभयपदवृद्धिः स्यात् । सौख्याचान्द्रमसम् । आग्निमारुतम् । सूक्त-
हविषोरेवाभिधानान्नेह । ब्राह्मविशाखम् ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

देवताहन्त्रे परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्नास्ति । सौमेन्द्रश्चरुः ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्नास्ति । ऐन्द्रावरुणं कर्म । दीर्घात्
किम् ? आग्निवारुणम् ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

प्राग्देशे नगरान्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् । पौण्ड्रनागरः । सौघ्रनागरः ।

(२९) विनिकीर्य चणमिन्नसौहृदमिति कुमारकाव्ये । भावस्त्रिराणि जननान्तरसौहृदानौत्ति शकुन्ते ।
अन स्तान् उन्मानसे मन इति न हृच्छब्दस्य ग्रहणम् । नापि हृदयादेशस्य । तर्हि सुहृदुद्भेदी मिथामितयो-
रित्यतः (५।४।१५०) सुहृच्छब्दादणि अर्थवदग्रहणे नागर्हकस्येति निरर्थकस्य हृच्छब्दस्यग्रहणात् तस्य वृद्धिरिति
रचितमिहाना । तथाचास्य सूत्रस्य व्याख्यायां तत्त्वप्रदोषे—“केचिदर्थवदग्रहणपरिभाषया निपातित-
सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दसदनस्योत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायो हि तत्र निवचनः ।
अवयवस्तु निरर्थक एव ।” इति । एवञ्च काव्यालङ्कारसूत्रज्ञौ नामनस्यमन्त्रि हृद्भवादिनां निष्पत्तिजनम् ।

२५ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

जङ्गलाद्यन्तस्योत्तरपदवृद्धिर्वा स्यात् । कौरुजाङ्गलः कौरुजङ्गलो वा ।
वैश्वधेनवो वैश्वधेनवो वा । सौवर्णवालजः सौवर्णवलजो वा ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अर्द्धद्रौणिकमार्द्ध-
द्रौणिकं वा । क्रीताष्टं ठञ् ।

२७ । नातः परस्य ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्यातो वृद्धिर्नास्ति पूर्वस्य तु वा । अर्धप्रस्थिकम् ।
आर्धप्रस्थिकं वा ।

२८ । प्रवाहणस्य ठे ।

उत्तरपदस्य अस्य शुभादिठकि वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । प्रावाहणियः ।
प्रवाहणेयो वा । प्रवाहणेयीभार्य्य इति वृद्धिनिमित्तत्वात् पुंवद्भावनिषेधः ।

२९ । तत्प्रत्ययस्य च ।

टप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य तथा स्यात् । प्रावाहणेयिः पुत्रः । प्रवाह-
णेयिर्वा ।

३० । नञः शुचौश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

नञः परेषामिषामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । अशौचमाशौचं वा ।
अनैश्चर्य्यमानैश्चर्य्यं वा । अक्षेत्रज्ञमाक्षेत्रज्ञं वा । अकौशलमाकौशलं वा ।
अनैपुणमानैपुणं वा । अक्षेत्रज्ञानीश्वरी तत्पुरुषाविव ब्राह्मणादी ।

३१ । यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ।

नञः परयोरनयोः पर्यायेण वृद्धिः स्यात् । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यं
वा । आयथापुथ्यं । अयाथापुथ्यं वा । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किति तद्धिते
वृद्धिरचामादेऽ(७।२।११७)रिति निवृत्तम् । जिति चतुःसूत्रीमाह । उक्त
उत्तरपदाधिकारः ।

३२ । हनस्तोऽचिण्णालोः ।

हनस्तकारादेशः स्यान् जृति । घातः घातयति घातकः । अचिण्णालोः किम् ? अघानि । जघान । कथं वार्त्तप्लः ? घातोः कार्यमुच्यमानं घातोः प्रत्यय एव स्यात् ।

३३ । आतो युक् चिण्कृतोः ।

आदन्तस्य धातोर्युक् स्याच् चिणि कृति जृणिति च । अदायि । दायः । दायकः । कृति किम् ? ददौ ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

मान्तस्य चिणि कृति जृति वृद्धिर्न स्यात् । अशमि । शमः । शमकः । अदमि । दमः । दमकः । अचमि । चमः । चमकः । बहुचमः । अतमि । तमः । तमकः । अयमि । अमः (३०) । अमकः । क्रमः । (३१) उदात्तोपदेशस्य किम् ? अयामि । यामः । यामकः । एवं रमिगमिनमयः । अनाचमेरित्त्वानाचमिकमिवभौनामिति बोद्धव्यम् । आचामि । आचामः । आचामकः । अकामि । कामः । वामः । कथमुद्यमोपरमौ ? गणे निपातनात् । (३२)

३५ । जनिवध्योश्च ।

अनयोश्चिणि कृति जृति च वृद्धिर्नास्ति । अजनि । जनः । जनकः । अवधि । वधः । वधकः । उक्तं जृणिति ।

(३०) वक्ष्यमाणयमविनयने तस्य शब्दे निषेध इति मेघदूते । विद्यमानेषुपगृह मजसमिति माधः । व्यतरप्रकृषाय विद्यममिति नैषधे । अविद्यमं यावद्विदं शरीरमिति । विद्यामं लभतामिदं च शिथिलज्वा-
बन्धमस्मद्वतुस्त्रिधादौ तु विद्यानिशब्दस्यैव पाठेन समाधानम् ।

(३१) कथं “हरे यदक्रामि पदैककेन खं पदेयतुभिः क्रमणेऽपि तस्य नः । वपा हरीणामिति नक्षितान्नैर्नैर्वापि तैरहंनमःकृतक्रमे”रिति नैषधीधेयः ? चिन्ममिति नारायणः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् ध्रुव्यान् विद्यामयेतिवत् समाधेयमिति केचित् ।

(३२) अङ् उद्यमे यम उपरम इति धातुपाठे । धालयन्निर्दशस्तु तव भौमसेनादिकृतः । नत्वायैः । अत उद्यमोपरमयोः साधुत्वमनुसन्धेयम् ।

३६ । अर्त्तिङ्गौ व्रीरौ कूयौ च्छायायातां पुग् शौ ।

अर्त्त्यादेरादन्तानाञ्च शौ पुगागमः स्यात् । अर्पयति । ज्ञेपयति ।
वेपयति । रेपयति । क्लोपयति । च्छापयति । आताम् । दापयति ।
धापयति । ज्ञापयति । अदीदपत् । लाक्षणिकस्यापि ग्रहणात् । अध्यापयति ।
अध्यापकः ।

३७ । शाच्छासाह्वाव्याविपां युक् ।

एषां शौ युक् स्यात् । निशाययति । अधिच्छाययति । अवसाययति ।
ह्वाययति । संविश्याययति । वेञ् वाययति । पा पाने पै ओवै शोषणे ।
पाययति ।

(क) पातेर्लुग् वक्तव्यः । पालयति ।

(ख) धूञ् प्रीजोर्नुग् वक्तव्यः । धूनयति । प्रीणयति । कथं धावयति
प्राययतीति ? धात्वन्तरयोः ।

३८ । वो विधूनने जुक् ।

वाधातोर्णौ जुक् स्यात् । पचौ वाजयति । विधूनने किम् ? आवापयति
केशान् । पै ओवै शोषणे ।

३९ । लौलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।

लौति लौलीडोलैति कृतास्त्वस्य लियो लातेश्च ग्रहणम् । आभ्यां शौ
नुग्लुको वा स्यातां द्रवीकरणे । ली । घृतं विलीनयति विलाययति वा ।
ला । घृतं विलाजयति विलापयति वा । स्नेहविपातने किम् ? तत्र विला-
पयति । जटाभिरालापयते ।

४० । भियो हेतुभये षुक् ।

भियो शौ षुग् वा स्यात् । मुण्डो भीषयते । आत्वे कृते लुक् षुको
नेष्टौ । घृतं विलापयति । मुण्डो भापयते । हेतुभये किम् ? अहिना
भाययति । “शरैर्भीकमभाययत् ।” षुगात्मनेपदं पत्वञ्च न भवति ।

४१ । स्फायो वः ।

शौ वः स्यात् । स्फावयति ।

४२ । शदेरगतौ तः ।

णौ तः स्यात् । फलानि शातयति । अगतौ किम् ? तुरगाज्
शादयति । गाः शादयति ।

४३ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।

णौ रुहः पो वा स्यात् । रोपयति रोहयति वा ।

४४ । प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ।

प्रत्ययस्यकारात् पूर्वस्यात् इकारादेशः स्यादापि परे । शुल् । कारिका ।
पाचिका । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । सुण्डिका । जटिलिका । असुपः
किम् ? प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तात् परो य आप् तद्धिन् परे मा भूत् । बहु-
परित्राजका पुरी । अतः किम् ? गोका । नौका । तपरः किम् ? राका ।
धाका । आपि किम् ? कारकः । पाचकः । प्रत्ययस्यात् किम् ? शका ।

(क) ममकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ममेयं मामिका । नरान्
कायतीति नरिका ।

(ख) त्यक्त्यपोश्च । दानिष्ठात्यिका । अमात्यिका ।

४५ । न यासयोः ।

यत्तदोरित्त्वमिदं नास्ति । अकच् । यका । सका । यकाम् । “तकां
देवपुरीमरौक्षीत् ।” यकाभ्याम् । तकाभ्याम् ।

(क) आशिषि चोपसंख्यानम् । वुन् । नन्दका । जीवका ।

(ख) उत्तरपदलोपे च । देवका देवदत्तिका ।

(ग) छिपकादीनाञ्च । छिपका । ध्रुवका । उपत्यका । अधित्यका ।

(घ) तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका स्त्री ।

(ङ) वर्णका तान्त्रिके । अन्यत्र वर्णिका ।

(च) वर्त्तका शकुनी प्राचाम् । अन्यत्र वर्त्तिका स्त्री ।

(छ) अष्टका पितृदेवत्ये कालविशेषे च । छिपकादिराक्ततिगणोऽयम् ।

(ज) सूतकापुत्रकावन्दारकाणां वा । सूतका सूतिका वा । पुत्रका
पुत्रिका वा । वन्दारका वन्दारिका वा ।

४६ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।

यकारककारपूर्वस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचां मतेनेत्त्वं न स्यात् ।
इभ्यका । इभ्यिका वा । क्षत्रियका क्षत्रियिका वा । ककारपूर्वस्य । चटकका
चटकिका वा । यकपूर्वायाः किम् ? अश्विका । आत इति स्त्रीविषयस्य
ग्रहणान्नेह । शकशकायतेः क्षिप् । शकशकाः । ततः कः । शकशकिका ।
शुभयिका ।

(क) यकपूर्वत्वे धात्वन्त्यकारककारयोः प्रतिषेधः । सुनयिका ।
अशोकिका । सुशयिका । सुपाकिका ।

४७ । भस्त्रैषाजान्नादास्वा नञ्पूर्वाणामपि ।

भस्त्रादीनां शुद्धानां नञ्पूर्वाणामन्वपूर्वाणामप्युदीचामित्त्वं नास्ति ।
भस्त्रका भस्त्रिका वा । अभस्त्रका अभस्त्रिका वा । बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका
वा । एषका एषिका वा । इका द्विका वा । ज्ञका ज्ञिका वा । अज्ञका
अज्ञिका वा । अजका अजिका वा । स्वका स्विका वा । बहुस्वका
बहुस्विका वा । एषादे नञ्पूर्वं न प्रयुज्येते ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामित्त्वं नास्ति । खट्टका
खट्टिका वा । मालका मालिका वा ।

४९ । आदाचार्य्याणाम् ।

आकारः स्यादाचार्य्याणां मतेन । खट्टाका । मालाका ।

५० । ठस्येक ।

अङ्गस्य ठस्य इकः स्यात् । ठक् । आचिकः । ठञ् । लावणिकः ।

५१ । इमुमुक्तान्तात् कः ।

एभ्यश्च कः स्यात् । इकापवादः । सार्पिष्कः । धानुष्कः । उगन्तात् ।
ओदेशे ठञ् (४।३।११८) । नैषादकर्षुकः । औदश्वित्कः । पैटकः ।

(क) दोष उपसंख्यानम् । दोर्भ्यां तरतीति दौष्कः ।

५२ । चजोः कु घिण्ण्यतोः ।

घिति ण्यति चजोः कवर्गः स्यात् । पाकः । भोगः । पाक्यम् । भोग्यम् ।

५३ । न्यङ्कादीनाञ्च ।

एषां कुत्वं स्यात् । न्यङुः । मदगुः । भृगुः । तक्रम् । वक्रम् । पचाद्यचि व्यतिषङ्गः । निदाघः । मेघः । कर्मण्यण् (३।२।६) । श्वपाकः । मांसपाकः ।

५४ । हो हन्ते ङ्णिन्नेषु ।

जिति नकारे च हन्ते हंकारस्य कुत्वं स्यात् । घातः । घातयति । घातकः । नकारे । घ्नन्ति । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्नोऽपत्यं वार्त्तघ्नः ।

५५ । अभ्यासाच्च ।

हन्तेः कुत्वं स्यात् । जिघांसुः । जङ्गन्त्यते । अहं जघन ।

५६ । हिरचडि ।

हिनोतेस्तथा स्यात् । प्रजिघाय । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । अचडि किम् ? प्राजीहयत् ।

५७ । सल्लिंठोर् जेः ।

५८ । विभाषा चेः ।

सनि लिटि च जेः कुत्वं स्यात् । जिगीषति । जिगाय । चिनोतेर्वा । चिचीषति चिकीषति वा । निश्चिकाय निश्चिचाय वा ।

५९ । न क्वादेः ।

उक्तं कुत्वं कवर्गादिर्नास्ति (३३) । कूजः । कूज्यम् । संकोचः । खर्जः । गर्जः । नेति योगविभागाच्चेह । रोमाञ्चः । शोच्यम् । (३४)

(३३) अत्र क्वाद्यजिजिघासिचिचिनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादिति वासिकम् । अतो निष्ठायामनिटत्वेन कूजः कूज्यमित्यादौ न कुत्वम् । युचुम्बुचप्रभतीनां तु वासिककारमते कुत्वमेव । तेषां निष्ठायामनिटत्वात् । सूचकारमते तु न क्वादेरित्यनेनाव न कुत्वम् । एवञ्च मतद्वये यद्योत्तरं सुगौनां प्रामाण्यमित्याहुः ।

(३४) अथोच्चादन्वयोच स्वं प्रचावादाय भाषस इति गौतायाम् । अमोच्यमर्थं यदि मन्यते भवानिति रघुवंशे । अत्र स्या आचक्षक (७।१।६५) इत्यावग्रस्योऽर्थं कुलाभाव इत्येके ।

६० । अजित्रज्योश्च ।

अनयोः कुलं न स्यात् । समाजः । परिव्राज्यम् । चकाराद् वाजः
पजः ।

६१ । भुजन्युजौ पाण्युपतापयोः ।

एतावनयोर्निपात्यते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युज्यतेऽनेनेति
न्युजौ रोगः । अन्यत्र भोगः । समुद्गः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

इमौ यज्ञाङ्गे निपात्येते । अन्यत्र प्रयागः । अनुयागः ।

६३ । वच्चेर्गतौ ।

कुलं नास्ति । वच्चं वच्चन्ति । गन्तव्यं यास्तीत्यर्थः । गतौ किम् ?
वह्मं काष्ठम् ।

६४ । ओक् उचः के ।

उचेर्धञि ओक्ते सिद्धे कप्रत्यये निपातनमिदं स्वरार्थम् ।

६५ । ण्य आवश्यक ।

ण्ये कुलं नास्ति । अवश्यपाचम् । आवश्यकं किम् ? पाकम् ।

६६ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।

एषाञ्च ण्ये कुलं नास्ति । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यो नाम
ग्रन्थः । अर्च्यम् । एतत् । ऋचेरस्मादेव वचनान्न क्वप् ।

(क) त्यजेरुपसंख्यानम् । त्याज्यम् ।

६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

वचेर् ण्यति कुलं नास्ति । वाच्यम् । अशब्दसंज्ञायां किम् ? वाक्यम् ।

६८ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो
नियोज्यः । अन्यत्र प्रयोग्यः । नियोग्यः ।

६६ । भोज्यं भक्ष्ये ।

निपात्यते । भोज्य ओदनः । भक्ष्ये किम् ? भोग्या स्त्री ।

७० । घोर्लोपो लेटि वा ।

हान्दसम् ।

७१ । ओतः श्यनि ।

ओदन्तस्य श्यनि लोपः स्यात् । दो द्यति । पो स्यति । अवस्यति ।

७२ । क्सस्याचि ।

क्सस्याजादावन्त्यलोपः स्यात् । अधुच्चाताम् । अधुचि ।

७३ । लुग्वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

एषां क्सस्य सर्वस्यैव लुग् वा स्याद् दन्त्यवर्णादौ तडि । अदुग्ध । अधु-
चत । अदुग्धाः अधुचयाः । अधुग्धम् अधुचध्वम् । दन्त्योष्ठयोऽपि वकारो दन्त्य-
ग्रहणीन गृह्यते । वहीरभलादित्वाद् दादेर्धत्वं नास्ति । अदुहृदि अधुच्चावहि ।

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

शमादीनामष्टानां श्यनि दीर्घः स्यात् । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति ।
ग्राम्यति । भ्राम्यति । चाम्यति । क्लाम्यति । भ्राम्यति । श्यनि किम् ?
भ्रमति । वा भ्राशेति (३।१।७०) श्यन् वा ।

७५ । श्चिवुक्लम्याचमां शिति ।

शिति एषां दीर्घः स्यात् । निष्ठीवति । आचामति । क्लामति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति । उत्क्रामन् । नेह । क्रमते बुद्धिः ।

७७ । इषुगमियमाञ्छः ।

एषां शिति ञ्छः स्यात् । इच्छति । गच्छति । यच्छति । प्रायच्छत् ।
उकारनिर्देशान्नेह । इष्यति । इष्णाति ।

७८ । पात्राध्यास्यान्नादाण्डृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिव-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्क्षधौशौयसौदाः ।

पात्रादीनामेकादशानां शिति पिवादयः स्युः । पिवति । पिबेत् ।
जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । यच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
सर्त्तुर्वेगितायां गतौ धौ । धावति । अन्धत् । अभिसरति । शीयते ।
सौदति । अर्त्तिसर्त्तीति सौचत्वाद् विकरणाभावः ।

७९ । ज्ञाजनोर्जा ।

शिति ज्ञाजनोर्जाः स्यात् । जानाति । जायते ।

८० । प्लादीनां ऋस्वः ।

एषां शिति ऋस्वः स्यात् । पुनाति । लुनाति । स्तृणाति ।

८१ । मौनातेर्निगमे ।

कान्दसम् ।

८२ । मिदेर्गुणः ।

शिति मिदेरङ्गस्वेको गुणः स्यात् । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ।
शितित्वेव । मिद्यते ।

८३ । जुसि च ।

अङ्गस्वेको जुसि गुणः स्यात् । अविभयुः । अजागरुः । ऐयरुः । जुसाश्रये
डित्वापवादोऽयं गुणो यासुटो डित्वेन बाध्यते । चिनुयुः । ब्रूयुः । सुनुयुः ।

८४ । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ।

अनयोरिगन्तस्याङ्गस्व गुणः स्यात् । जयति । नयति । चिनोति । भवति ।
करोति । करवाव । करवाम । विधुरिवाचरति विधवति । क्षिप् ।
सवितरति । रात्रयति । आर्द्धधातुके । जेतुम् । नेतुम् । भवितुम् । कर्त्तुम् ।
तरितुम् । विधवितुम् । सवितरितुम् । अनयोः किम् ? अग्निकाम्यति ।
भूकाम्यति । (35)

८५ । जाग्रोऽविचिस्मलङित्सु ।

वृद्धेर्गुणप्रतिषेधस्य च विषये जागर्त्तर्गुणः स्यात् । जागरयति । जागरक । जागरितः । जागरितवान् । रिङोऽपि पूर्वविप्रतिषेधाद् गुण इत्यागमः । जागर्त्यते त्वया । अविचिस्मलङित्सु किम् ? विन् । जागृविः । चिण् । अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जागृतः । जागृत्यः । कथमजागरुः । अहं जजागर ? जाग्र इति सूत्रप्राप्तिर्निषिध्यते । इह तु पूर्वसूत्राभ्यां गुणः ।

८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ।

पुगन्तानां लघूपधानां च सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः स्यात् । क्लोपयति । क्लेपयति । क्लेपणम् । वर्हते । वर्त्तते । वर्त्तनम् । भेदयति । भेत्ता । भेदनम् । छेत्ता । कथं विभित्सति । हलन्ताच्चेति (१।२।२०) कित्त्वात् । कथं लिखन् लिखिष्यति ? संज्ञापूर्वकत्वेन गुणस्थानित्वत्वात् । (36)

८७ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।

अभ्यस्तस्य गुणो न स्यादजादौ पिति सार्वधातुके । नेनिजानि । अने-निजम् । अचि किम् ? नेनेक्ति । लङ् । अनेनेक् । लघूपधस्येत्येव । “जुह्वानि चानले ।” सार्वधातुके विधानं यावत् सुपि चेति (७।३।१०२) ।

८८ । भूसुवो स्तिङि ।

गुणो नास्ति । अभूत् । अभूः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै ।

८९ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि ।

उकारान्तस्य वृद्धिः स्यात्लुकि सति हलादौ पिति परे । यीति । रीति । स्तीति । स्तौमि । हलि किम् ? स्तवानि ।

(36) एवञ्च न वृद्धेः शैथिल्यं मिलन इति चेतो दहति न इत्यमरशतके । तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलन मप्राप्य हरित मिति राजवल्लौ । व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर मिति गौतमीविन्दे प्रयोगः । नहि मिल श्लेषणे लिख अक्षरविस्वास इति कुटादी । तत्पुरुषाश्रयणेनानयोः कुटादित्वमित्यपि हेयम् । अपाचतृष्णाक्कुनिष्कालिखन इति (६।१।१४२) निर्दशात् । अन्ते तु मिलनशब्दस्थाने मिलितमिति भावे क्लानं पठन्ति । कथं विरहितजलनजलनमुखाकृतिकेतकिदगुरिताशे इति जयदेवः ? निरकुशः कवयः । अत्र गुणस्य प्राप्ता तुमचामाप्ता निकर्त्तनमिति हि ण्युटि स्यात् । उपादिषु वाचं शब्दो द्रष्टव्यः ।

६० । ऊर्णोतिर्विभाषा ।

ऊर्णोर्हन्ति वा स्यात् । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ।

६१ । गुणोऽपृक्ते ।

ऊर्णोरपृक्ते गुणः स्यात् । वृहेर्वाधा । प्रोर्णोत् । प्रोर्णाः ।

६२ । ढणह इम् ।

ढहेः अस्मि ढणह इत्यस्य इमागमः स्याद् हलि पिति सार्वधातुके । ढणेदि । ढणेत्ति । “ढणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ।” अढणेट् । हलीत्येव । ढणहानि ।

६३ । ब्रुव ईट् ।

ब्रूवो हलि पिति ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रवीतु । अब्रवीत् । हलि किम् ? ब्रवाणि ।

६४ । यङो वा ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङोऽभावाद् यङ्लुगन्तादौङ् वा स्यात् । बोभवोति बोभोति वा । लालपीति लालति वा । वावदोति । यङ्लुक् छान्दस इति भागवृत्तिः । नेत्यन्ये । चन्द्रगोमी भाषासूत्रकारो यङो वेति सूत्रितवान् ।

६५ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

तुरुस्तुशम्यमइतिच्छान्दसम् । (३७) ।

६६ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।

अपृक्तस्य आभ्यामीट् स्यात् । आसीत् । आसीः । सिच् । अकार्षीत् । अकार्षीः । अपृक्ते किम् ? अस्ति । अकार्षाम् ।

(क) आह्निभुवोरीटि स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । आत्य । अभूत् ।

(३७) इदमंशतच्छान्दसमित्यन्ये । अयस्य गुणार्थः । तुरुस्तुशम्यम इत्येभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेः शिङ् ईङ् वा स्यात् । तेन रीति रवीति वा । स्तोति सवीति वा । पूर्वसंवाच्यमुत्तरैः । हलादेः किम् ? रवन्ति । तिङ् : किम् ? शास्यति । सार्वधातुके किम् ? कयात् । आशिषि लिङ् । विष्वादी तु कयात् रवीयात् । सार्वधातुक (७१३८०) इत्यनुवर्तमाने पुनः सार्वधातुकसङ्गणमपि दृष्टम् । रवीतः रत । स्तुतः स्तुवीतः । स्तुति स्तुवीति । तुधातुः सौख्ये लुग्विष्कारणय गतिरहित्विहिंसासु । तौति सवीति वा । शम्यमोच्छान्दसः प्रयोगः । पुरुषोत्तमेन तु रीति स्तौति स्तौमीत्युदाहरणानुगती इद्विर्लुकि हलीत्येव (७१८६) ददताऽपि शलिमतानुसरणेनास्य संपूर्णं छान्दसत्वमुक्तम् ।

६७ । बहुलच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६८ । रुदस्य पञ्चभ्यः ।

एभ्योऽष्टकस्य ईदृ स्यात् । रुद इति सुव्यत्यये (३।१।८५) भ्यसो ङसिः ।
अरोदीत् । अश्वसीत् । अश्वपीत् । प्राणीत् । अजचीत् ।

६९ । अङ् गार्ग्यगालवयोः ।

अनयोर्मतेनैभ्योऽट् स्यात् । अरोदत् । अश्वसत् । अश्वपत् ।

१०० । अदः सर्वेषाम् ।

अदोऽष्टके सर्वेषामट् स्यात् । आदत् । आदः ।

१०१ । अतो दीर्घो यञि ।

अदन्तस्य यजादौ सार्वधातुके दीर्घः स्यात् । पचामि । पच्यामि । अतः
किम् ? चिनुमः । यञि किम् ? पचति । उक्तं सार्वधातुके ।

१०२ । सुपि च ।

यजादौ अतः सुपि दीर्घः स्यात् । वृत्ताय । वृत्ताभ्याम् । यजीत्येव ।
वृत्तस्य ।

१०३ । बहुवचने भल्येत् ।

अदन्तस्य भलादौ बहुवचने एत्वं स्यात् । वृत्तेभ्यः । वृत्तेषु । सर्वेषाम् ।
सुपीत्येव । पचध्वम् ।

१०४ । ओसि च ।

अत्रादन्तस्य एत् स्यात् । वृत्तयोः । वनयोः ।

१०५ । आङि चापः ।

आप एत्वं स्यादोसि चाङि परे । खट्वा । खट्वायोः । कथमतिखट्वा न ?
व्यावृत्तहणेन दीर्घग्रहणमिति स्थानिवेत्त्वनिषेधादित्येके । आ आप इति प्रसङ्गेण
दीर्घग्रहणमिति भाष्यम् । आङिति तृतीयैकवचनस्य नाम ।

१०६ । संबुद्धौ च ।

आप एत्वं स्यात् । हे खट्वे ।

१०७ । अम्बार्थनद्योऽङ्गस्वः ।

अम्बार्थानां नद्याश्च सम्बुद्धौ ऋस्वः स्यात् । हे अम्ब । हे अक्क । हे कुमारि । हे धीवन्धु । हे वधु ।

(क) डलकवतीनां प्रतिषेधश्च । हे अम्बाहे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

(ख) मातृणां मातृत्वं पुत्रार्थमर्हति । सम्बुद्धौ मातृमातृत्वं पुत्रायार्हति । नष्टृतश्चेति (५।४।१५२) कपोऽपवादः । हे गार्गीमातः । हे वाक्सीमातः । श्लाघ्योऽभिधीयते ।

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

सम्बुद्धौ ऋस्वस्य गुणः स्यात् । हे अग्ने । हे निष्कौशाग्ने । हे विश्वो । हे वायो । हे वन्धो । कथं हे कर्तुं कुल ? नद्यपेक्षस्य ऋस्वस्य ग्रहणात् ।

१०९ । जसि च ।

अङ्गस्य ऋस्वस्य जसि गुणः स्यात् । मतयः । वन्धवः ।

११० । ऋतो ङित्सर्वनामस्थानयोः ।

अङ्गस्य ऋदन्तस्य गुणः स्यात् । डौ । मातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । मातरौ । मातरः । कर्त्तारः । हे कर्त्तरित्यत्र सम्बुद्धिलोपात् परत्वेन गुणे कृते राक्षसेति (८।२।२८) सलोपः । कथं कर्त्तुं णि कुलानि ? नुमः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् ।

१११ । घेर्ङिति ।

घिनाम्नो ङिति गुणः स्यात् । अग्नये । वायवे । पटवे । धेनवे । सुपीत्येव । पट्टी ।

११२ । आण् नद्याः ।

नद्याः परस्य ङितः स्यादाद् । कुमार्यै । कुमार्याः । धेन्याः । धेन्याम् । वध्याः । वध्याम् ।

११३ । याडापः ।

आवन्तान् डितो याद् स्यात् । खट्वायै । खट्वायाः । मालायाः ।
शालायाः ।

११४ । सर्वनाम्नः स्याड् ढ्रस्वश्च ।

आवन्तात् सर्वनाम्नो डितः स्याडागमः स्यात् । आवन्तस्य ङ्रस्वश्च ।
सर्वस्यै । एतस्यै । विश्वस्यै । विश्वस्याः । यस्याः । तस्याः । औस्मातो चात्र
न प्राप्तुतः । स्याटा व्यवधानान् डेङ्स्योरसर्वनाम्नः परत्वात् ।

११५ । विभाषा द्वितीयाद्वितीयाभ्याम् ।

डित आभ्यां स्याड् वा स्यात् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै वा । द्वितीयस्यै
द्वितीयायै वा ।

११६ । डेराम् नद्यामनीभ्यः ।

एभ्यो डेरामादिश्यते । नदी । कुमार्याम् । बध्नाम् । धेन्वाम् । डिति
ङ्रस्वच्चेति (१।४।६) नदीपच्चे कृत्याम् । धेन्वाम् । आप् । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । नी । सेनान्याम् । दिनप्रस्थाम् ।

११७ । इदुद्भ्याम् ।

११८ । औत् ।

११९ । अच्च घेः ।

इदुद्भ्यां डेरीत् स्यात् । सख्यौ । पत्यौ । अच्च घेः । अम्नौ । कर्तौ ।
भूमौ । धेनौ ।

१२० । आङो नाऽस्त्रियाम् ।

घे स्मृतीयैकवचनस्य नाः स्यात् । अग्निना । हरिणा । वायुना ।
वन्धुना । अमुना । अस्त्रियां किम् ? मत्वा । सूच्या । धेन्वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७३ ॥

समाप्तश्च देविकापादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । गौ चङुपधाया ऋस्वः ।

चङुपरि णावङ्गस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । अचीकरत् । अपीपचत् । मा भवानटिटत् । अत्र ऋस्वत्वे कृते द्विरुक्तिरिष्टा । उपधायाः किम् ? अचकाङ्क्षत् । अववाङ्क्षत् ।

२ । नाग्लोपिशाखृदिताम् ।

उपधाया एषां गौ चङि ऋस्वो नास्ति । अग्लोपिनाम् । मालामाख्यत् । अममालत् । भोगिनमाख्यत् । अवभोगत् । क्षामृतमाख्यत् । अचक्षामृतत् । शासेः । अशशासत् । ऋदिताम् । बाधु अवबाधत् । याचु अययाचत् । ठौक । अडुठौकत् ।

३ । भ्राजभासभाषदीपजीवमौलपौडामन्यतरस्याम् ।

एषां गौ चङि ऋस्वो वा स्यात् । अवभ्राजत् । अविभ्राजद्वा । अवभासत् । अवबीभसद्वा । अवभाषत् । अवबीभषद्वा । न्यमौमिलत् । न्यमिमौलद्वा । न्यमिमौलदञ्जनयनं नलिनी । सवितेवोदमौमिलत् । अदीदिपत् । अदिदीपद्वा । अजीजिवत् । अजिजीवद्वा । अपीपिडत् । अपिपीडद्वा ।

(क) काष्ठादीनाञ्च । अचकाणत् । अचीकाणद्वा । कणरणवणभणः कणादयः ।

४ । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।

गौ चङि पिबतेरुपधाया लोपः स्यादीच्चाभ्यासस्य । अपीप्यत् । “ते मुहूर्त्तमथमृत्तमपीप्यन्” ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

चङुपधाया तिष्ठतेरित् स्यात् । अतिष्ठित् ।

६ । जिघ्रतेर्वा ।

चङि उपधाया ङ्हा स्यात् । अजिघ्रित् । अजिघ्रित् ।

७ । उक्तं ।

चङि ऋवर्णस्योपधाया ऋहा स्यात् । इररारामपवादः । अचकीर्त्तत्
अचीकृतद्वा । अववर्त्तत् । अवीवृतद्वा । अममार्जत् । अमीमृजद्वा ।

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९ । दयतेर्दिगिलिटि ।

देङो लिटि दिग्धादेशः स्यात् । अवदिग्येऽम्बरं नादः । द्विरुक्तिरत्र नेष्यते ।

१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।

ऋदन्तस्य संयोगादेर्गुणः स्यादिति निषेधविषये । सस्मरतुः । सस्मरः ।
सस्मारेति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादृद्धिरिष्टा । संयोगादेः किम् ? चक्रतुश्चक्रः ।

(क) संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । सञ्चस्मरतुः । सञ्चस्मरः ।

११ । ऋच्छत्युताम् ।

ऋच्छति ऋच्छतां लिटि गुणः स्यात् । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः । आरतुः ।
आरः । ऋताम् । निचकारतुः । निचकारः । निजगरतुः । निजगुरुः ।
तेरतुः । तेरः ।

१२ । शृङ्ग्रां ङ्खो वा ।

एषां पूर्वेण गुणे प्राप्ते लिटि ङ्खो वा स्यात् । विशशरतुः । विशश्वतुः ।
विददरतुः । विदद्रतुर्वा । पपरतुः । पप्रतुर्वा ।

१३ । कौऽणः ।

कप्रत्ययेऽणी ङ्खः स्यात् । अका । कुमारिका । वधुका । नैषादकर्षुकः ।
ग्रामणिका । अणः किम् ? गोका । नौका ।

१४ । न कपि ।

कपि ङखो नास्ति । बहुकुमारीकः ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

आवन्तस्य कपि ङखो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालको वा ।

१६ । ऋदृशोरङि गुणः ।

अनयोरङि गुणः स्यात् । असरत् । आरत् । अदर्शत् । अजरत् । जरा ।

१७ । अस्यतेस्थुक् ।

अस्यतेरङि धुगागमः स्यात् । निरास्यत् ।

१८ । श्वयतेरः ।

श्वयतेरः स्वादङि । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ।

१९ । पतःपुम् ।

अङि पतेः पुमागमः स्यात् । अपप्तत् । अपप्तताम् ।

२० । वचउम् ।

वचेरुमागमः स्वादङि । अवोचत् । अवोचत । “यदवोचस्तदवैमि केतवम् ।”

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

शीङोऽच गुणः स्यात् । शीते । शयाते । शीरते ।

२२ । अयङ् यि क्ङिति ।

यकारादौ क्ङिति शीङोऽयङ् स्यात् । शय्यते । संशय्य । शय्या ।

२३ । उपसर्गादुध्रस्व ऊहतेः ।

सोपसर्गस्वोहतेर् ङस्वः स्वाद् यादौ क्ङिति । अलुह्यते । समुह्यते । अण इत्येव । आकह्यते ओह्यते । प्रोह्यते । समोह्यते ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उपसर्गादाशीर्लिङि यादौ क्ङिति एते ङस्वः स्यात् । उदियात् । समियात् । अण इत्येव । आदियात् एयात् । समेयात् । एतेः किम् । मचीयात् । सचीयात् ।

२५ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

अकृतद्वयकारेऽसार्वधातुकयकारे चाणो दोर्घः स्यात् । श्येनायते । कण्डूयते । सूयते । असार्वधातुकयकारे चीयात् । चीयासुः । निषेधः किम् ? विचित्य । प्रचित्य । चिनुयुः ।

२६ । चू च ।

चू ङस्यो दीर्घः स्यात् । शूचीभवति । पटूकगीति ।

२७ । रौङ् ऋतः ।

चौ अकृतद्वयकारेऽसार्वधातुकयकारे च ऋतां रौङादिश्यते । मात्रीभवति । चेक्रीयते । मात्रीयते । पितृग्रम् । तपरः किम् ? चेकीर्यते । निजेगित्यते ।

२८ । रिङ् शयग्लिङ्क्षु ।

एषु ऋतां रिङादिश्यते । शः । आद्रियते । यक् । क्रियते । आशी-
र्लिङि क्रियात् । “क्रियादधानां मघवा विघातम् ।” योत्वेव । क्षपीष्ट ।
असार्वधातुकइत्येव । विभ्रयात् ।

२९ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो यकि लिङि च गुणः स्यात् । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते ।
ध्वर्थ्यते । कथं संस्क्रियते ? कातपूर्वग्रहणेन (६।१।१३५) सुटोऽभक्तत्वज्ञापनाद-
परादित्वेनाङ्गस्यासंयोगादित्वात् । लिङि । अर्थ्यात् । स्मर्थ्यात् । ध्वर्थ्यात् ।
योत्वेव । स्मृषीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । इयुयात् ।

३० । यङि च ।

यङि चार्त्तिसंयोगाद्योर्गुणः स्यात् । अरार्थ्यते दिशःकोर्त्तिः । साम्प्रार्थ्यते ।
दाध्वर्थ्यते ।

(क) हन्तेर् हिंसायां ग्रीभावो वक्तव्यः । जेघ्रीयते । हिंसायां किम् ?
जह्वन्त्यते ।

३१ । ई घ्राधोः ।

यङि घ्राधोरीकारः स्यात् । जेघ्रीयते । देघ्रीयते ।

३२ । अस्य चै ।

अवर्णान्तस्य च्वावीकारः स्यात् । शुक्लीभवति । मालीभवति । अनव्यय-
स्वेत्यभिधानाद् दिवाभूता रात्रिः । दीपाभूतमहः ।

३३ । क्वचि च ।

अवर्णान्तस्य क्वचीकारः स्यात् । पुत्रीयति । भार्यीयति ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।

एषु निपात्यन्ते अमी क्वचि । अशनायति बुभुक्षुः । उदन्यति पिपा-
सितः । धनायति गृध्रुः । अन्यत्र । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।
इह छन्दःपञ्चसूत्री । (३८)

४० । द्यतिस्यतिमास्यामित् ति किति ।

एषामित् स्यात् तादौ किति । दो दितम् । षो अवसितम् । मा मितम् ।
स्या स्थितम् । स्थित्वा । स्थितिः ।

४१ । शाच्छोरन्यतरस्याम् ।

तादौ किति शाच्छोरिडा स्यात् । शो निशितं निशातं वा । छो क्षितं
क्षातं वा । व्यवस्थितविभाषया नित्यं संशितव्रतः ।

४२ । दधाते हिः ।

तादौ किति धाञो हिः स्यात् । अभिहितम् । अभिहितवान् । हित्वा ।
विहितम् । अवहितम् । दधानेः किम् ? धेद् धीतम् । धीत्वा ।

४३ । जहातेश्च क्ति ।

हिः स्यात् । हित्वा । ओहाङ्लु हात्वा । क्ति किम् ? हीनः । इह

४४ । विभाषाच्छन्दसि ।

४५ । सुधितवमुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ।

सुवहयं छान्दसम् ।

(३८) ३५ । न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ३६ । दुरस्युद्रतिगस्युर्वृष्यस्यतिरिपस्यति । ३७ । अवाचसात् ।

३८ । देवसुम्नयोर्गोपि काठके । ३९ । कव्यध्वरपूतनस्यर्चि लोपः ।

४६ । दो दद् घोः ।

तादौ किति दास्यानि दत् स्यात् । दत्तः । दत्त्वा दत्तिः । दत्तवान् । कथं प्रदाय ? बहिरङ्गो व्यवन्तरङ्गान् विधीन् बाधत इत्युक्तम् । द्योः किम् ? दाप् । दातं धान्यम् । दैप् । अवदातं वस्त्रम् ।

४७ । अच उपसर्गात् तः ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य तादौ किति दाशब्दाकारस्य तकारादेशः स्यात् दाशब्दस्यैव हितकारादेश इत्यन्ये । प्रत्तम् । परीत्तम् । नीत्तम् । वीत्तम् । सूत्तम् । अचः किम् ? निर्दत्तम् । प्रादेः किम् ?

अवदत्तं निदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्त मनुदत्तञ्च विदत्तमिति चेष्टते ॥१॥

उपसर्गप्रतिरूपका इमे निपाताः । इह द्योतेरिच्छ' दितं निर्दिष्ट-
मित्यादौ चरितार्थमनेन बाध्यते । अवत्तो मारः । (३९)

४८ । अपो भिः ।

अपस्तकारादेशः स्याद् भादौ । अद्भिः । अद्भ्यः । भि किम् ? अप्सु ।

४९ । सः स्यार्धधातुके ।

सकारादार्धधातुके सस्य तः स्यात् । वत्स्यति । विवत्सति । अथ्यवात्-
सीत् । जिघत्सा । सि किम् ? प्रवासः । घासः ।

५० । तासस्यो लोपः ।

तासिरस्येव सलोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । कर्त्तासि त्वम् । व्यतिषे ।
कर्त्तासि । असि ।

५१ । रि च ।

रिफादौ तासस्योः सलोपः स्यात् । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।

५२ । ह एति ।

एकारे तासस्थो हंः स्यात् । अहं कर्त्ताहे । व्यतिहे । (४०)

५३ । यौवर्णयोर्दीधौवेव्योः ।

दीधौवेव्यो ह्यन्दसौ ।

५४ । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ।

सनि एवामचः स्थाने इसादिश्यते । मीजो डुमिजश्च सनि कृतदोर्घस्य ग्रहणम् । मित्सति । माङ् मित्सते । मेङ् अपमित्सते । सु दित्सा । धित्सा । दित्सुः । धित्सुः । रभ आरिप्सते । आरिप्समानः । लभ आलिप्सते । आलिप्समानः । शक शिञ्चते । पत पित्सति । पद प्रपित्सते । सीत्येव । पिपतिषति । सनि किम् ? दास्यति ।

(क) राधो हिंसायायामच इस् । प्रतिरिक्त्विति । हिंसायां किम् ? आरिरात्सति ।

५५ । आवृज्जप्यधामौत् ।

आवृज्जपिक्कधामच स्थाने ईत् स्यात् सनि । ईप्सति । ज्ञीप्सति नायं किञ्चित् । ईत्सति । सीत्येव । जिज्जपयिषति । अर्दिधिषति ।

५६ । दम्भ इच्च ।

दम्भेरच इत् स्यादीच्च सनि । धिप्सति । धीप्सति । सीत्येव दिदम्भिषति ।

५७ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

सुचः सनि गुणो वा स्यात् । मीञ्चते वत्सः स्वयमेव सुमुञ्चते वा । अकर्मकस्य किम् ? सुमुञ्चति वत्सं गोपः । सुमुञ्चति वत्सं देवदत्तः ।

(४०) छिटि उत्तमैकवचने कर्त्तरि कर्मणि,—प्रथमैकवचने कर्तृकर्मभावेषु वा कथं भवितव्यम् ? मत्तोऽहं त्वां प्रेक्षामाहे, त्वयाहं प्रेक्षामाहे सुप्त इति, चन्द्रं प्रेक्षामाहे बालः, बालेन वा चन्द्रः प्रेक्षामाहे, भवद्दिरेक्षामाहे इति तु भवत्येवेति केचित् । अन्ते तु तासिसाहचर्यात् तासि यै एकारः सम्भवति उत्तमैकवचने तत्रैवाक्षरपीति नृवन्तः एशि हकारो न भवति । प्रेक्षामासि एक्षामासि इत्येव भवतीति समर्थयन्ते । अपरे पुनरुत्तमैकवचने सार्वधातुके सीत्येव हकार इति वदन्ति । नान्यत्र । तेन मत्तोऽहं त्वां प्रेक्षामासि त्वयाहं प्रेक्षामासि सुप्तो बालः चन्द्रं प्रेक्षामासि, बालेन वा चन्द्रः प्रेक्षामासि भवद्दिरेक्षामासि इत्येव भवति । नतु हकारः । अथ भट्टोजिः—“अस्मै भावकर्मस्योच्छ्रिति एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि उभयवापि ह एतीति ह्यदिशे कृते एक्षामाहे ईक्षामाहे इति केचित् । तासिसाहचर्यादित्येव हत्वमित्यन्ते । साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । न तूक्तव्येऽपि । एक्षामासि ईक्षामासि इत्येव रूपमित्यपरे ।” इति ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्र सनीत्यधिकारेऽभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्य विधानमा पादपरिसमाप्तेः ।

५९ । ङस्वः ।

अभ्यासस्य ङस्वः स्यात् । डुढीकिषते । तुतौकिषते ।

६० । हलादिः शेषः ।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते । अनादिर्हल् लुप्यते । पपाच । चकार । वभार । जहार । जग्लौ । आर । आट । आश ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

शषसपूर्वाः खयो हलः शिष्यन्ते । चुद्योतिषति । तिष्ठामति । पिप्सन्दिषते ।

(क) खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । उचिच्छिषति ।

६२ । कुहोश्चुः ।

कवर्गहकारयोश्चवर्गः स्यात् । चक्रे । चखान । जग्लौ । जघास । जघान । जुहुवे । जुहाव । जहाति ।

६३ । न कवतेर्यङि ।

भौवादिकस्य कुडो यङि चुत्वं नास्ति । कोकूयते खरः । “अको-
कूयिष्ट तत्सैन्यम् ।” इह

६४ । कृषिच्छन्दसि ।

६५ । दाधत्तिर्दर्धत्तिर्दर्धर्षिवोभूततेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्-
संसनिष्यदत्कारिक्रत्कनिक्रदत्भरिभदृदविध्वतेदविदुतत्तरि-
वतःसरौष्टपतंवरीष्टजन्मर्मृज्यागनौगन्तीति ।

छान्दसं सुत्रद्वयम् ।

६६ । उरत् ।

ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारः स्यात् । वव्वधे । चकार ।

६७ । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ।

अनयो र्यण इक् स्यात् । विदिद्युते । विदिद्योतिषते । स्वापिर्ह्यन्तः ।
सुस्वापयिषति ।

६८ । व्यथो लिटि ।

लिटि व्यथः संप्रसारणं स्यात् । विश्यथे । लिटि किम् ? बाव्यथ्यते ।

६९ । दीर्घं इणः किति ।

इणो दीर्घः स्याल्लिटि किति । ईयतुः । ईयुः । किति किम् ? इयाय ।
इययिथ ।

७० । अतः आदेः ।

अभ्यासस्यादेरतो लिटि दीर्घं स्यात् । आट । आटतुः । आटुः ।

७१ । तस्मान्नुङ् द्विहलः ।

दीर्घाभूतात् परस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुट् स्याल्लिटि परे । आनञ्ज । आन-
ञ्जतुः । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । द्विहलः किम् ? आट । आटतुः ।
कथमानुषतुः ? साट्स्यात् । द्विहल इत्यनेकहल उपलक्षणम् । तेनानर्च्छेति
तुकि कृते गुणे च द्विहलोऽपीष्यते ।

७२ । अग्नोतेस्व ।

लिटि दीर्घात् परस्य अस्य च नुट् स्यात् । अग्नू । व्यानग्रे दिशः
कीर्त्तिः । आनशाते ।

७३ । भवतेरः ।

भुवोऽभ्यासस्य लिट्यकारः स्यात् । बभूव । अनुबभूवे ।

७४ । ससूवेति निगमे ।

अवच्छन्दःसूचमेकम् ।

७५ । निजां तयाणां गुणः श्रौ ।

णिजिर्विजिर्विषां श्रौ गुणः स्यात् । नेनेति । वेवेति । वेवेष्टि ।

७६ । भृजामित् ।

भृज्भोहाड्माडामित् स्यात् झौ । विभर्त्ति । विजिहीते । मिमीते ।
मिमानः ।

७७ । अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च ।

अनयोः स्नावित् स्यात् । इयर्त्ति । पिपर्त्ति ।

७८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७९ । सन्यतः ।

सन्यभ्यासस्यादन्तस्य स्यादित् । पिपक्षति । पिपासति । जगदाख्यातु-
मिच्छति जिजगयिषति । अतः किम् ? तुलूषति । सुसूषते । सनि
किम् ? पपाच ।

८० । ओः पुयण्जपरि ।

सन्यभ्यासस्य उवर्णान्तस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे स्यादित् । पूङ्
पिपविषते । भृ विभावयिषति । यण् यियावयिषति । रु रिरावयिषति ।
लू लिलावयिषति । जकारे जिजावयिषति । जु सौचो धातुः । इह णौ कृतं
स्थानिवद्भवतीति पूर्वरूपेण द्विरुक्तिः । अपरे किम् ? वुभूषति ।

८१ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।

एषामवर्णपरे यणि सनि स्यादिहा । सिस्त्रावयिषति सुस्त्रावयिषति वा ।
एवं शृणोत्यादौ । अपर इत्येव । सुसूषति जलम् ।

८२ । गुणो यङ्लुकोः ।

यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य गुणः स्यात् । लोलूयते । लोलवीति ।
लोलुवः । बोभूयते । बोभवीति । बोभूति । बोभुवः । यङ्लुकोर्विधानं
यावत् सन्वत्तुनीति (७।४।८३) ।

८३ । दीर्घोऽकितः ।

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । पापच्यते । पापचीति । पापच्यते ।

पापठीति । पापठः । अकित किम् ? यंयस्यते । रंरस्यते । नन्वत्र लुकैव दीर्घा बाधियते । तर्ह्यकित इत्येतज्ज्ञापयति अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इति ।

८४ । नौग् वच्चसंमुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ।

एषामष्टानामभ्यासस्य नौक् स्यात् । वनीवच्यते । वनीवच्चः । सनी-
स्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
पनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ।

८५ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।

अनुनासिकान्तस्याभ्यासस्य नुक् स्यात् ।

(क) पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । नुगनुस्वारोपलक्षणार्थम् । यमिरम्योर-
भात्यपि यथा स्यात् । यंयस्यते यंयमीति । जङ्गस्यते जङ्गमीति जङ्गमः ।
एवं चसुतमुदमुप्रभृतयः । वा पदान्तस्येति (८४।५८) परसवर्णः । तपरकरणं
भूतपूर्वदीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । भाम क्रोधि बाभास्यते ।

८६ । जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च ।

एषां नुक् स्यात् । जञ्जप्यते जञ्जपीति । एवं यावत् पंपश्यते पंपशीति ।
दशेति नलोपनिपातनं यङ्लुगर्थम् । दंदशः । पशिः सौत्रो धातुः ।

८७ । चरफलोश्च ।

नुक् स्यात् । चच्चूर्यते चच्चुरः । पंपुल्यते । पंपुलः ।

८८ । उत्परस्यातः ।

चरफलयोरभ्यासात् परस्यात् उत् स्यात् । तथेवोदाहृतम् ।

८९ । ति च ।

तादौ चरफलयोरत उत् स्यात् । चूर्त्तिः । प्रफुल्लितम् पुष्पम् ।

९० । रीरुद्रुपधस्य च ।

ऋदुपधसराभ्याससरातो रीक् स्यात् । नरीरुल्यते । नरीरुतः । दरीरुल्यते
दरीरुतः ।

(क) रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । वरीवृत्तये । परीपृच्छते । जरी-
जृम्भते । जरीजृम्भः ।

६१ । रुगिकौ च लुकि ।

ऋदुपधस्य यङ्लुकि रुगिग्रीकः स्युः । नर्नर्त्ति नरिनर्त्ति नरीनर्त्ति ।

६२ । ऋतस्य । (41)

ऋदन्तस्य यङ्लुकि रुगिग्रीकः स्युः । चर्वर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीकर्त्ति ।
चर्कः । चरिर्कः । चरीर्कः । तपरः किम् ? किरतेद्याकर्त्ति । चाकिरः ।
जागर्त्ति । जागिरः । (42)

६३ । सन्वल्गुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।

लघुनि धात्वक्षरे परे योऽभ्यासस्तस्य सन्वत् कार्यं स्याच्चङ्परि णौ ।
अपीपचत् । अचीकरत् । लघुनि किम् ? अररक्षत् । अजजागरत् । अनग्लो-
लोपे किम् ? अचकथत् । मालामाख्यदममालत् । अददृषत् ? इह कथं पटु-
माख्यदपीपटदिति ? णिचि टिलोपात् परत्वेन वृद्धौ कृतायां सन्वल्गरलोपो
ऽनग्लोप एवेति सन्वद्भावादित्त्वमित्येके । अनग्लोप इत्यगिति प्रत्याहारोपा-
दानसामर्थ्यादकृतायामेव वृद्धौ टिलोपोऽग्लोप एवेति सन्वद्भावनिवेधादपपट-
दित्यपरे ।

(41) अदेदमाभाषणम्—

“किरति चर्करीतान् पचतीत्यव यो नयेत् ।

प्राप्तिश्च तमहं मन्ये प्रारब्धेन संवहः ॥ १ ॥”

इति । किरतिमिति चकारान्तोपलक्षणम् । चर्करीतं यङ्लुगित्वयैः । पचतीति लट उपलक्षणम् । यः
खलु चकारान्तान् धातून् यङ्लुगन्तान् लटि नयेत् नौतिपूर्वकं कुर्वात् यथाशास्त्रं प्रयोक्तुं शक्नुयादिति यावत् ।
तमहं प्राप्तिश्च चर्ग्रीमादीनां विषयविभागेन यः प्रयोगः तज्ज्ञं तव दणं मन्ये । तेन संवहः साधुशब्दसंवहः
प्रारब्धः । स हि शब्दानुशासनशास्त्रविदित्वयैः । अन्ये त्वच प्राप्तिश्चिदिति सूत्रकारमिप्रायश्चमिति यावत् ।
संवहः संवहयन् इत्यर्थे इत्याहुः । संवहकारो दासायण एवादौ यङ्लुगन्तयोर् चकारान्तचकारान्तयोर्लटि
पृथग्रूपानि चर्कर्त्ति चर्करीति चरिर्कर्त्ति चरिर्कर्त्तीति पञ्चे चाकर्त्तृत्वादीनि सूत्रकारमताविष्कारेण प्रदर्शित-
वानिति तेषामाशयः । शोभना खलु दासायणस्य संवहस्य कतिरिति भाष्यकारस्योदाहरणम् । संवहकारी
व्याहिराचायै इति वदन्ति ।

(42) गु इत्यस्य यङ्लुकिरुपनिदन् । जायत जागरण इत्यस्य यङ्गेव नास्ति । अनेकाचक्षुः ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

पूर्वसूत्रविषये लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । अपीपचत् । अचीकरत् ।
अलीलवत् । अचूचुरत् । लघोः किम् ? अचिचणत् । अचिक्कणत् । लघुनी-
त्येव । अररञ्चत् ।

६५ । अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्यशाम् ।

सप्तानामिषामभ्यासस्य चङ् परे णावत् स्यात् । असस्मरत् । अददरत् ।
अतत्वरत् । अपप्रथत् । अममदत् । अतस्तरत् । अपस्यशत् । तपरकरणं
दीर्घनिरासार्थम् । अददरत् ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टोः ।

णो चङ् परे अनयोरद्वा स्याद् । अववेष्टत् । अविवेष्टद्वा । अचचेष्टत्
अचिवेष्टद्वा ।

६७ । द्वे च गणः ।

चङ् परे गण द्वेः स्यादच्च । अजगणत् । अजीगणद्वा । अङ्गाधिकारोऽभ्या-
साधिकारश्च पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥७॥

समाप्तश्च णीपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य हे ।

अधिकारोऽयम् । सर्वस्य द्विरुक्तिर्वाचा ।

२ । तस्य परमास्नेहितम् ।

द्विरुक्तस्य यत् परं तदास्नेहितमुच्यते । यथा कानास्नेहिते (८।३।१२) ।
कांस्कान् भोजयति ।

३ । अनुदात्तञ्च ।

कान्दसम् ।

४ । नित्यवीप्सयोः ।

नित्येऽर्थे वीप्सायाञ्च यःशब्दो वर्तते तस्य सर्वस्य हे स्याताम् । आभीक्ष्ण्यं
नित्यता । सा च तिङव्ययकृत्सु । पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । भुङ्क्ता
भुङ्क्ता याति । नदीमवस्कन्दमवस्कन्दमुपसृशति । भोजं भोजं व्रजति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । युगपद्ग्राममिच्छा वीप्सा । साच सुप्सु ।
गृहे गृहेऽश्वाः । नदीं नदीमवस्कन्दमुपसृशति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।
इहाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति जातप्रकर्षप्रत्ययस्य द्विरुक्तिरिष्यते । तिङ्चेत्य-
तसु (५।३।५६) परत्वात् द्विरुक्तिरेव प्राक् । ततः प्रकर्षप्रत्यय इत्येके ।
पचतिपचतितरामिति । इह कचिद् वृत्तावुक्तार्थत्वाद् द्विरुक्तिर्निवर्तते । द्वौ
द्वौ पदौ ददाति द्विपदिकां ददाति । द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि । सप्त सप्त
पर्णान्यस्य सप्तपर्णः । कुलं कुलमटति कुलटा । कचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
एकैकशो देहि । अन्योन्यसहाया इति ।

५ । परेर्वर्जने ।

अस्यात्र हे स्याताम् ।

(क) असमासे वेति वक्तव्यम् । परि परि त्रिगर्त्तेभ्यः वृष्टो देवः । परि त्रिगर्त्तेभ्यः वा । समासे न स्यात् । परित्रिगर्त्तम् । वर्जने किम् ? वृत्तं परि सिञ्चति । त्रिगर्त्तान् परिपिञ्चति ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

इति छान्दसं सूत्रम् ।

७ । उपर्यध्यधसः सामौपेय ।

एषामत्र हे स्याताम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अधधि कुलम् । अधो ऽधो ग्रामम् । (१) सामौप्ये किम् ? सर्वस्योपरि चन्द्रमाः ।

८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासम्भतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ।

असूयादौ यद्वाक्यं तदादेरामन्वितस्य हे स्याताम् । भीम भीमरिक्तं तवाभिजात्यम् । सम्भतौ । अर्जुनार्जुन शोभनः खल्वसि । एवं कोपादौ । स्वरितमास्नेहित इति (८।२।६५) श्रुतो नोदाङ्गियते । भाषायामप्रचारात् ।

९ । एकं बहुव्रीहिवत् ।

एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवत् स्यात् । सुवृत्तुक् पुं वत् कार्यं स्यात् । एकैकः । एकैकस्यो विनिघ्नन्ति विषयाः । एकैकमक्षरं जपति । एकैकया-हुत्या जुहोति ।

१० । आवाधे च ।

पोड़ायां हे स्यातां बहुव्रीहिवच्च । गतगता । नष्टनष्टा ।

११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ।

उत्तरसूत्रेषु कर्मधारयवत् कार्यं स्यात् ।

(१) नवानधोऽधो वृत्तः पयोधराणिति माधः ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

सादृश्ये गुणवचनस्य हे सगताम् । पटुपटुः । “मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम् ।” पटुपटुः । पण्डितपण्डिता । कर्मधारयत्वात् प्रतिषेधविषयेऽपि पुंवत् । कालकाकालिका । इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेर् गुणभाव-
वृत्तेश्चेत्यते । शुक्तशुक्तः पटः । शुक्तशुक्तमस्य रूपम् । एवं वचनग्रहणाधिकात्
क्रियाशब्दसगतापि भवति । “वसन्ते भीतभीतेन कोकिलेन वने कृतम् ।” (२)
“भीतभीत इव शीतमदूखः ।” इतरैतरान्योन्यपरस्परः कर्मव्यतीहारेकत्व-
क्तीवत्वविषया निपातनात् साधवःसुगः (३) । तेभ्यः स्त्रीनपुंसकयोः सुप
आम् वेति स्मृतिः । इतरैतरां स्त्रियौ चत्विजकुले वा स्पर्धन्ते इतरैतरं
वा । इतरैतरां स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा स्पर्धन्ते इतरैतरेण वा । एवमन्योन्या
मन्योन्यस्य वा (४) । परस्परं परस्परस्मिन् वा । तथैवमन्योन्यामन्योन्यं वा ।
परस्पराम् परस्परं वा । अन्योन्या मन्योन्यस्य वा । परस्परं परस्परस्मिन्
वेति नपुंसकेऽपि । पुंसि तु इतरैतरं राजानौ युध्येते । अन्योन्यमस्यतः ।

(क) आनुपूर्व्ये हे । मूले मूले स्थूला दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

(२) “यत्नजैलवताः पद्माः शीतकामा इवोत्थिता” इत्यपरांशः सृष्टिधरधृतः ।

(३) वस्तुतस्त्वेषामाणि वार्त्तिकानि—“(क) कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नः । (ख) समासवच बहुलम् ।
(ग) यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । (घ) स्त्रीनपुंसकयो रत्तरपदस्य वामभावः ।” इति ।
इतरैतरम् । उत्तरोत्तरम् । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवद्भावः । अन्योन्यम् । परस्परम् । अन्यत्र च । यां यां
प्रियः प्रैक्षत कातराचौ सा सा क्रिया नमसुखौ वभूवेति माधः । सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय
पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गदृ इव प्रपेदि विवर्णभावं स स भूमिपाल इति कालिदासः ।

(४) अत स्त्रीनपुंसकयोरपि सर्वनाम्नो वृत्तिभावे पुंवद्भाव इति पुंस्त्वम् । अतएव न टाप् ।
नाय्यद्विदेशः । आसभावपक्षे यथायोगं सर्वाणि वचनानि । तथाच भट्टोजिः—“अथ केचित् द्वितीयादी-
नामिवेदं स्वादिशविधानम् । अतएवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा । तत्राद्येकवचनमेव न तु
वचनान्तरमिति दुर्गपरिशिष्टकच्छाभरणादिव्यञ्जनाद्यन्येषु स्पष्टम् । एतच्च सर्वमपानिनीयम् । भाष्या-
दावतुल्यत्वात् । तथा चावाचौनमतं कवयोऽपि नातुदध्यन्ते । अन्योन्येवा पुष्करैरामृश्लन इति माधः ।
चित्तिनभःसुरलोकिनिवासिभिः कृतनिकेतमद्वष्टपरस्परैरिति भारविपथे प्रथमान्तेनैव विग्रहः” इति । परस्परं
विषयवन्ति लक्ष्मीमिति भट्टिः । व्युत्क्रांतं पचरणेन तेन तथावसाय व्यवसायमस्याः । परस्परामर्पित
इत्यतः तत्कालमासीभिरहस्यतास्त्विति नैवचोदये ।

(ख) आधिक्ये च हे । अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया । महां रोचते महां रोचते । दृश्यताया रुचेद्यात्राधिक्यं द्विवचनात् प्रतीयते ।

(ग) चापले हे यावदबोधम् । अहिरहिरहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ।

(घ) डाचि बहुलं हे । पठपठाकरोति । बहुलं किम् ? मद्राकरोति ।

(ङ) पूर्वप्रथमयोरतिशये । पूर्वं पूर्वं पुष्पयन्ति । प्रथमं प्रथमं भुक्तम् । प्रथमं प्रथमं पठयन्ते । आतिशायिकोऽपीष्टः । पूर्वतरं पूर्वतरं पुष्पयन्ति ।

१३ । अकच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।

अकच्छार्थयोरनयो द्वे वा स्याताम् । प्रियप्रियेण सुखसुखेन ददाति प्रियेण सुखेन वा । अकच्छे किम् ? प्रियः पुत्रः । सुखो रयः ।

१४ । यथास्वे यथायथम् ।

अत्रेदं निपात्यते । “यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः ।” यथास्वीयमित्यर्थः ।

१५ । इन्द्रं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।

एषु पञ्चसु इन्द्रं निपात्यते । द्वौ द्वौ भूत्वा इन्द्रं रहस्यं मन्त्रयन्ते । एवं यावदभिव्यक्तौ । इन्द्रं रामलक्ष्मणौ । द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तावित्यर्थः । इह योगविभागात् सुखदुःखयोर्इन्द्रं चार्थे इन्द्र (२।२।२८) इति दृश्यते ।

१६ । पदस्य ।

अधिकारोऽयं प्रागपदान्तस्य मूर्धन्यात् (८।३।५५) । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लीपः (८।२।२३) । पठन् । पचन् । नलीपः (८।२।७) । राजभ्याम् । मो नो धातोः (८।२।६४) । प्रशान् । पदस्य किम् ? पचन्तौ । राजानौ । प्रशामौ ।

१७ । पदात् ।

अधिकारोऽयं यावत् कुत्सनेष्विति (८।१।६८) । वक्ष्यति बहुवचनस्य वस्त्रसौ (८।१।२१) । पातु वः । पातु नः । पदात् किम् ? युष्मान् पातु । अस्मान् धिनोतु ।

१८ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।

अनुदात्तमिति च्छान्दसम् । भाषायां स्वरस्याप्रचारात् । अपदादा-
वित्थेवमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते । वक्ष्यति बहुवचनस्य वस्नसौ (८।१।२१) ।
ग्रामो वः । पुत्रो नः । अपादादौ किम् ? श्लोकपादादौ मा भूत् ।

युष्माकं पालकः शम्भुरस्माकं देशको जिनः ।

(क) समानवाक्ये युष्मदस्मदोरादेशा वक्तव्याः । वाक्यभेदे मा भूवन् ।
ओदनं पच । तव भविष्यति । मम भविष्यति । किं पुनर्वाक्यम् ? आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यं यथा साव्ययम् । उच्चैः पठति । सका-
रकम् । ग्रामं याति । सविशेषणम् । मृदु पचति । (५)

१९ । ग्रामन्वितस्य च ।

इति स्वरसूत्रम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठौचतुर्थीद्वितीयास्तयोर्वाङ्मावौ ।

द्विवचनान्तयोः षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वाङ्मावौ इत्येतावादेशौ स्याताम् ।
ग्रामो वाम् । देशो नौ । ग्रामो वां दीयते । देशो नौ दीयते । शिवी वां
रक्षतु । बुद्धो नौ पातु । स्यग्रहणं किम् । अयूयमाणविभक्तिर् मा भूदिति ।
स युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रोऽयम् ।

२१ । बहुवचनस्य वस्नसौ ।

षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोस्तयोर्वस्नसौ स्याताम् । ग्रामो वः । पुत्रो नः ।
इत्यादि ।

२२ । तेमयावेकवचनस्य ।

षष्ठ्यादेकवचनान्तयोस्तयोस्तेमे स्याताम् । धनं ते । ग्रामस्ते । पुत्रो मे ।
इत्यादि ।

२३ । त्वामौ द्वितीयायाः ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्तयोस्त्वामौ स्याताम् । अहं त्वा पश्यामि । त्वं मा पश्य ।

(५) एकतिङ् वाक्यमिति कालाद्यनः । तथाच समर्थसूत्रे (२।१।१) वार्तिकानि—“(क) आख्यातं
साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् । (ख) आख्यातं सविशेषणम् । (ग) एकतिङ् ।” इति ।

२४ । न चवाहाहैवयुक्ते ।

च वा ह अह एव इत्येतैः पञ्चभिर्योगी वान्नावादयो न स्युः । ग्राम स्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युक्तग्रहणमिह साक्षाद् योगार्थम् । युक्तयुक्ते मा भूत् । ग्रामश्च ते स्वमिति ।

२५ । पश्याथैश्चानालोचने ।

दर्शनार्थैर्योगी वान्नावादयो न स्युः । विप्रस्तव ग्रामं समीच्यागतः । विप्रो मम ग्रामं संदृश्य गतः । अनालोचने किम् ? चक्षुर्ज्ञाने मा भूत् । विप्रस्त्वा पश्यति । विप्रो मा पश्यति ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सपूर्वपदात् प्रथमान्तात् परयोस्तयोर्वान्नावादयो वा स्युः । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । तव वा । एवं सर्वलोच्यम् ।

(क) इह सर्व एवामी वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वाच्याः । ग्रामस्ते तव वा । ग्रामो मे मम वा । ग्रामस्ते दीयते तुभ्य' वा । शिवस्त्वा रक्षतु त्वां वा । जिष्णुर्मा रक्षतु मां वा । एवं पातु वः । पातु न इत्यादि वेदितव्यम् । अनन्वादेशे किम् ? अथो ते ग्रामः । अथो मे ग्रामः । न तर्हि वक्तव्यम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति वाच्यमन्वादेशार्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । पक्षे तव स्वम् । पदादिति निवृत्तम् । इह तिङो गोत्रादीनीत्यत आरभ्य (८१।२७) पञ्चचत्वारिंशत् स्वरसूत्राणि । (६)

(६) ताणि च यथा—

- २७ । तिङो गोत्रादीनि कुक्षनाभीक्ष्णयोः । २८ । तिङ्ङितिङः । २९ । न लुट् ।
 ३० । निपातैर्यदयदिहन्कुविशेषेण कचिदयवयुक्तम् । ३१ । नह प्रत्यारम्भे । ३२ । सत्यं प्रश्ने ।
 ३३ । अज्ञाप्रतिशोभ्ये । ३४ । हि च । ३५ । कन्दस्वनेकमपि साकाङ्क्षम् ।
 ३६ । यावदयथाभ्याम् । ३७ । पूजायां मानन्तरम् । ३८ । उपसर्गव्यपितच ।
 ३९ । तुपश्चपश्च ताङ्गे पूजायाम् । ४० । अक्षो च । ४१ । शिषे विभाषा ।
 ४२ । पुरा च परीषायाम् । ४३ । नन्वित्यनुज्ञेयषायाम् । ४४ । किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ।
 ४५ । लोपे विभाषा । ४६ । एहिमन्त्रे प्रहसि लट् । ४७ । जालपूर्वम् ।
 ४८ । किञ्चत्तच्च चिदुत्तरम् । ४९ । आक्षो उताक्षो चानन्तरम् । ५० । शिषे विभाषा ।
 ५१ । गत्यर्थलोटा लृण् न चेत् कारकं सर्वाभ्याम् । ५२ । लोट् च ।

७२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

आमन्त्रितान्तं पूर्वमविद्यमानवत् स्यात् । तेन पदादुच्यमाना वान्ना-
वादयो न स्युः । विप्र तव स्वम् । विप्र मम स्वम् । विप्रो युवयोः स्वम् ।
विप्रा युष्माकं स्वम् । इत्यादि । एवं द्वितीयाचतुर्थ्योरपि । आमन्त्रितमिति
किम् ? कम्बलस्ते स्वम् ।

७३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

आमन्त्रितान्ते तुल्याधिकरणे परे पूर्वमामन्त्रितं सामान्यवचनमपि
नाविद्यमानवत् स्यात् । ततो वान्नावादयः स्युरेव । छात्रौ गुणिनी वां
स्वम् । छात्र गुणिन् ते स्वम् । सामान्यवचनं किम् ? देवदत्त जटिल
तव स्वम् ।

७४ । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ।

विशेषवचने तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते परतो बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा
स्यात् । छात्रा वैयाकरणा युष्माकं स्वम् । पक्षे वः स्वमित्यादि ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८१ ॥

समाप्तश्च सर्वपादः ।

५३ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ५४ । इत्त च । ५५ । आस एकाक्षरसामन्त्रितमनक्ति ।

५६ । यद्वित्तुपरं कन्दसि । ५७ । अनचिदिवगोवादितद्वितामोऽकृतेष्वगतेः । ५८ । चादिषु च ।

५९ । चवायोगे प्रथमा । ६० । हेति चियायाम् । ६१ । अहेति विनिद्योगे च ।

६२ । चाद्विषोप एवैत्यवधारणम् । ६३ । चाद्विषोपे विभाषा । ६४ । वैवावेति च कन्दसि ।

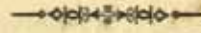
६५ । एकान्वाभ्यां समर्थोभ्याम् । ६६ । यदुत्तान्नित्यम् ।

६७ । पूजनात् पूजितमनुदात्तं काठादिभ्यः । ६८ । सगतिरपि तिङ् ।

६९ । कुक्षने च सुष्यगोवादी । ७० । गतिर्गैतौ । ७१ । तिङि चोदात्तवति ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वत्रासिद्धम् ।

अधिकारोऽयम् । सपादसप्ताध्यायोविधौ कर्त्तव्ये वक्ष्यमाण स्त्रिपादी-
विधिरसिद्धः स्यात् । त्रिपाद्याच्च परः परी विधिरसिद्धः स्यात् पूर्वत्र कर्त्तव्ये ।
अस्मा उदर । हा आनय । व्योर्लोपस्यासिद्धत्वात् सन्धिः । अमुष्य । अमुष्मै ।
अमुष्मात् । उत्वस्यासिद्धत्वात् स्यादयः स्युः ।

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।

एष्वेव नलोपोऽसिद्धः स्यात् । सुप्विधौ । राजभ्याम् । राजभिः ।
राजसु । सुपि दीर्घत्वादि न भवति । स्वरो नोदाङ्गियते । संज्ञाविधौ । पञ्च
ब्राह्मण्यः । षट् संज्ञा भवति । ततो ङीवभावः । तुग्विधौ । वृत्रहभ्याम् ।
वृत्रहभिः । पिति कृति तुग् न भवति । कृति किम् ? वृत्रहच्छ्वम् ।
के चेति (६।१।७३) तुग् भवत्येव । एष्वेवेति नियमः किम् ? राजीयति ।
राजायते । राजाश्चः । राजिहा ।

३ । न सु ने ।

सुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धः स्यात् । अमुना ।

(क) सिज्जलोप एकादेशे सिद्धः । अलावीत् ।

(ख) निष्ठादेशः षत्वप्रत्ययविधीङ्विधिषु सिद्धः । वृक्षः । भलीति
(८।२।३६) षत्वं न भवति । चीविकः । नौद्वयवृष्टिविति (४।४।७) ठन्प्रत्ययो
भवति । चीवः । तस्मात्तस्य लोपपच्चे इण् न भवति ।

(ग) शुत्वं धुटि सिद्धम् । रट् श्रयोतति । डः सि धुङिति (८।३।२८) न
भवति ।

(घ) अभ्यासजश्वचत्वमेत्वतुकोः सिद्धम् । वभणतुः । दधि चिच्छित्-
सति । छिदेः सनि रूपम् ।

(ङ) द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धम् । सय्यन्ता । सव्वत्तरः । इह
स्वरसूत्रवयम् । (7)

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

पदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो लुप्यते । राजा । राजभ्याम् । राज-
पुत्रः । राजत्वम् । राजतमः ।

(क) अङ्गो नलोपप्रतिषेधः । अहोभ्याम् । अहरत् । अहन् (८।२।६८)
रोऽसुपीति (८।२।६९) रुरेफयोरसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति ।

८ । न डिसम्बुद्धयोः ।

अनयोरच नलोपो नास्ति । डो । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ ।
अधिकरणाच्चेति (३।१।१०, वा) क्यच् । सम्बुद्धौ । हे राजन् । कथं चर्मणि
तिला अस्थेति चर्मतिलः । डावनुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यमिति भाष्यात् ।

(क) वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् हे चर्म वा । हे दण्डिन्
हे दण्डि वा ।

९ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ।

मकारान्तादवर्णान्तान् मकारोपधादवर्णोपधाच्च मतोरादेर्वः स्यात् ।
किंवान् । वृक्षवान् । खट्वावान् । उपधायाश्च । लक्ष्मीवान् । पयस्वान् ।
यशस्वान् । भास्वान् । कंवान् शंवान् इतुभयथापि सिध्यति । मादुपधायाः
किम् ? मतिमान् । सर्पिष्मान् । आयुष्मान् । अयवादिभ्यः किम् ? यवमान् ।
यव भूमि कृमि जर्मि ककुद् गरुत् । आकृतिगणोऽयम् ।

१० । भयः ।

भयः परस्य मतोर्वकारः स्यात् । अग्निचित्वान् । मरुत्वान् ।

(7) ४ । उदात्तस्वरितयो र्यणः स्वरितोऽनुदात्तश्च । ५ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।

६ । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ।

११ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि मतोर्वः स्यात् । अहीवती नदी । मणीवती । शरावती । नद्यां मतप् (४।२।८५) । शरादीनाञ्चेति (६।२।१४०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षोवद्रूमग्वच्चर्मग्वतौ ।

एते ग्रामप्राख्यङ्गखरक्तपिशैलनदीनां नाम्नि निपात्यन्ते । अन्यत्रासनवान् । अस्थिमान् । चक्रवान् । कक्ष्यावान् । लवणवान् (४) । चर्मवती ।

१३ । उदन्वानुदधौ च ।

अयमुदधौ च स्यात् । अन्यत्रोदकवान् । चकारादन्यत्रापि यथाभिधानम् । उदन्वानाम् सुनिः ।

१४ । राजन्वान् सौराजो ।

“सुराजि देशे राजन्वान् स्यात् (९) । ततोऽन्यत्र राजवान् ।” इह

१५ । छन्दसौरः ।

१६ । अनो नुट् ।

१७ । नाट् घस्य ।

छन्दः सूत्रत्रयम् ।

१८ । कृपो रो लः ।

कृपो रफस्य लः स्यात् । कल्मा । लुटि च कृप इति (१।३।८३) निपातनाट्टकारस्यापि लकारः । कृपः । चलीकृप्यते । चकृपे । चिकृप्सते । कथं कृपा ? कृपेः संप्रसारणञ्चेति भिदादिपाठेन लाक्षणिकत्वान्न लत्वम् । कृपाणकृपणकृपीटकर्पटादयस्तूणादौ । बाहुलकात् ।

(क) बालमूललघुलमङ्गुलीनां वा लो रः । वारः बालः वा । मूलं मूरं वा । लघुः रघुः वा । अरम् अलं वा । अङ्गुलिरङ्गुरिः वा ।

(४) रुमा लवणाकर इति केचित् । तथाह्रस्वहायैवाक्योदाहरणे भोजः—“अरदगवः कम्बल-पादुकाभ्यां धारे स्थितौ गांधति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लवणस्य कोऽर्थः ॥१॥ इति सरस्वतीकण्ठाभरणे । लसुनस्य कोऽर्थ इति पाठान्तरम् ।

(९) राजन्वतीमाहुरनेन भूमिमिति रघुकाव्ये ।

(ख) कपिरकादीनां वा रस्य लः । कपिलका कपिरका वा । रोम लोम वा । पांशुरं पांशुलं वा । कर्म कल्म वा । भीरुः भीलुर्वा ।

(ग) रलयोरिकत्वस्मरणमित्येके ।

(घ) डलयोरित्यन्ये । विरोचनं विलोचनं वा । ब्रीडा ब्रीला वा । विडालः विरालः विलालो वा । चूडा चूला वा । वड्ढभी वलभी वेत्यादि । सर्वोऽयं वर्णविकारप्रपञ्चः ।

१६ । उपसर्गस्यायतौ ।

अयतावुपसर्गरेफस्य लः स्यात् । ज्ञायते । पलायते । प्रत्ययते । प्रतेरन-
भिधानात् प्रत्ययते ।

२० । यो यङि ।

गिरतेर्यङि लत्वं स्यात् । निजिगित्यते । यङि किम् ? निगीर्यते ।

२१ । अचि विभाषा ।

गिरतेरचि लत्वं वा स्यात् । गिरति गिलति वा । निगरणं निगलनं वा । व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे नित्यं गल एव । विषे तु गर एव । धातोः कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव स्यात् । नेह । गिरौ गिरः ।

२२ । परेष्ट घाङ्गयोः ।

घेऽङ्गे च परेलृत्वं वा स्यात् । परिघः पलिघो वा । पर्यङ्गः पत्यङ्गो वा ।

(क) योगे चेति वक्तव्यम् । परियोगः पलियोगो वा ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

पदस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात् । गोमान् । श्रेयान् । भवन् । पचन् । क्षतवान् । इह दध्यत्र मध्वत्र काक्वर्थं वास्यर्थमिति संयोगान्तस्य स्फोरिति (८।२।२६) संयोगादेश लोपो न भवति । संहितानिमित्तस्य यण्लोप-
वहिरङ्गस्यासिद्धेः ।

२४ । रात् सस्य ।

रेफात् परस्य संयोगान्तस्य सकारस्यैव लोपः स्यात् । पितुः । मातुः ।

हे पितः । कटचिकीः । भारजिहीः (१०) । नान्यस्य । जर्जः क्षिप् जर्कम् ।
सृजर्लङि न्यमाट् । जकारयोर्लोपो न भवति ।

२५ । धि च ।

धकारे सलोपः स्यात् । असहिध्वम् । अयाचिध्वम् । अपविध्वम् ।
अलविध्वम् । इह धिसकारे सिचो लोपश्चकाढीति प्रयोजनमित्येके । (११)
सामान्येनेति सर्वेषाम् । चकाधि । वसेरासेष निवध्वमाध्वम् । पदस्येत्येव ।
पयो धावति पयोधिसु व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः (१२) । अतः परं तु सिचो
लोपएवेत्यत इत्याहुः ।

२६ । भलो भलि ।

भलपरस्य सिचो लोपः स्याज्भलि । अभित्तः । अभित्थाः । अनुहः ।
अनुवाः । भलि किम् ? अभित्साताम् ।

२७ । ऋखादङ्गात् ।

ऋखात् परस्य सिचो लोपः स्यात् । अकत । अकथाः । अदित ।
अदिथाः । अङ्गात् किम् ? अलविष्ट । भल्लीत्येव । अकषाताम् । सिचोऽन्यस्य
नेष्यते । द्विष्टराम् । द्विष्टराम् । त्रिष्टराम् ।

२८ । इट ईटि ।

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि परतः । अदेवीत् । अश्वसीत् ।
अग्रहीत् ।

२९ । स्क्रोः संयोगादोरन्ते च ।

भलि पदान्ते च यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
मसृजो मग्गः । साधुमक् । तच्चू तष्टव्यम् । तष्टः । काष्ठतट् । पदस्येत्येव ।
पृथक् स्याता ।

(१०) जज्जः सन् । ततः क्षिप् । चिकीः । कटस्थ चिकीरिति षष्ठीसमासः । एवं हरतेः सन् । ततः
क्षिप् । जिहीः । पल्लवसिद्धत्वात् सलोपः । पूर्ववत् षष्ठीसमासः ।

(११) अयमेतत्सुलस्यश्लोकवार्त्तिकोऽयः । श्लोकवार्त्तिकानि च बह्विनि वार्त्तिकपाठाद् भाष्यकारिकायां
वाच्यार्थाणि ।

(१२) इह चित्तम् । आदी प्रत्यये परत एव सलोपः । नहि भालादिधकारपरि ।

३० । चोः कुः ।

भलि पदान्ते च चवर्गस्य कवर्गः स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । लङि अवक् । रुजो रुग्णः । धृजेश्चक्रधृक् । कथमाप्नोति । परस-
वर्णासिद्धेः । कथं तर्हि । जोपधस्य क्रुच्चेः क्तिनि क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः । युजि
क्रुञ्चाच्चेति (३।२।५६) निपातनात् ।

३१ । हो ढः ।

भलि पदान्ते च हस्य ढः स्यात् । सोढा । लेढा । मधुलिट् । अलेट् ।

३२ । दादेर्धातोर्घः ।

धातुपाठे दादेर्हस्य घः स्यात् तस्मिन् परतः । दोग्धा । गोधुक् । लङि
अधोक् । दग्धा । ग्रामधक् । ढत्वे घत्वमिदं सिद्धम् । अपवादसामर्थ्यात् ।

३३ । वा द्रुहमुहष्णुहृष्णिहाम् ।

एषां हस्य घो वा स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा वा । मित्रधुग् मित्रधुट् वा ।
मोग्धा मोढा । स्त्रोग्धा स्त्रोढा वा । स्त्रिक् स्त्रिट् वा । स्त्रेग्धा स्त्रेढा वा ।

३४ । नहो धः ।

नहो हस्य धः स्यात् तस्मिन् परतः । नहम् । नहुम् । नहा ।
नहव्यः । उपानत् ।

३५ । आहस्यः ।

आहो हकारस्य यः स्यान्भलि । आतय । भलि किम् ? आहतुः ।
आहुः ।

३६ । व्रश्चभसृजसृजसृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।

एषामन्त्यस्य षः स्याज् भलि पदान्ते च । व्रष्टा । मूलवट् । भ्रष्टा ।
भर्ष्टा । धान्यसृट् । स्त्रष्टा । रज्जुसृट् । मार्ष्टा स्यान्सृट् । यष्टा । यष्टुम् ।
द्वेष्टा । राष्ट्रम् । सम्पाट् । भ्राष्ट्रम् । विभ्राट् । प्रष्टा । शब्दप्राट् । प्रवेष्टुम् ।
विट् ।

३७ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः ।

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तस्य वशां वगडदां स्थाने भषो भषठघो वर्गचतुर्थाः स्युः से ध्वे पदान्ते च । बुध भोक्ष्यते । अभुङ्गम् । गुह्र घोक्ष्यते अप्वृद्धम् । वर्णघुट् । दुह्र घोक्ष्यते अधुग्धम् । गोधुक् । धात्ववयवाश्चयणं किम् ? अव्यपि कृते यथा स्यात् । अधोक् अधुग्धम् । तथा गर्दभयतेर्दुग्धुभयतेश्च क्तिप् । गर्धप् । डुग्धुप् । (१३) तुग्धिभयतेश्च तुग्धिप् । एकाचः किम् ? दामलिट् ।

३८ । दधस्तथोश्च ।

दध इति कृतद्विवचनस्य दधातेर्वशो भष् स्यात् तथोः परतः सध्वोश्च । धत्तः । धत्थः । धत्से । धद्धे । “पिधद्धं पाणिभिर्दृशः ।” भषन्तस्येत्वेव । दधाति । दधासि ।

३९ । भलां जशोऽन्ते ।

पदान्ते भलामन्तरतमा जशः स्युः । वागत्र । एकाजत्र । श्वलिङ्गत्र । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । वाग्भ्याम् । अन्वयुग्गमनम् । श्वलिङ्गभ्याम् । भवद्भ्याम् । अन्ते किम् ? भलि मा भूत् । वस्ता । इह संयोगान्तलोपे जशत्वमसिहम् । श्रेयान् । जशत्वे सीरुत्वं सिहम् । पयः । यशः । कुत एतत् ? अपवादत्वात् ।

४० । भषस्तथोर्ध्वोऽधः ।

भषः परयोस्तथोर्ध्वः स्यात् । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । अबुह । अबुहाः । बोहा । लेढा । अलीढ । अलीढाः । दीग्धा । अदुग्ध । अदुग्धाः । अधः किम् ? धाजो मा भूत् । धत्तः । धत्थः ।

४१ । षढोः कः सि ।

षकारढकारयोः कः स्यात् सकारे परतः । पिष्ट् लिष्ट् पेष्यति । लिह लेक्ष्यते । लिलिचति । सीति किम् ? पिनष्टि । लेढि ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

रदाभ्यां परस्य निष्ठातकारस्य नकारः स्यात् पूर्वस्य च दस्य नः ।
आस्तीर्णम् । अवगूणवान् । भिन्नं भिन्नवान् । छिन्नः छिन्नवान् । रदाभ्यां
किम् ? कृतः कृतवान् । तदिति किम् ? चरितम् । इह कृतस्यापत्वं
कार्त्तिः । आ ऋत आर्त्त इति नत्वं नास्ति । वृद्धेर्वृद्धिरङ्गाया अभिहितत्वात् ।
यथा नृमत इदं नार्भतमिति मतोर्वत्वं नास्ति ।

४३ । संयोगादिरातो धातोर्यण्वतः ।

संयोगादिरादन्तो यो धातुर्यण्युक्तस्तस्य निष्ठातकारस्य नः स्यात् ।
निद्राणः । निद्राणवान् । स्नानः । स्नानः । स्नानः । संयोगादेः किम् ?
यातः । धातोः किम् ? निर्यातः । आतः किम् ? च्युतः । यण्वतः किम् ?
स्नातः । निष्ठातः । आस्नातः ।

४४ । ल्वादिभ्यः ।

ल्वादेर्निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । धूनः । जीनः । जीनवान् ।

(क) ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कीर्णिः । शीर्णिः । गीर्णिः ।
लूनिः । धूनिः ।

(ख) दुस्वोर्दीर्घश्च । दूनः । गूनः ।

(ग) पूजो विनाशे । पूना यवाः । विनाशे किम् ? पूतं धान्यम् ।

(घ) सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्त्तृकस्य । सिनो ग्रासः स्वयमेव । नेह । सितो
विप्रेण ग्रासः । पिब्वन्धने ।

४५ । ओदितश्च ।

ओदितो निष्ठातो नत्वं स्यात् । ओनजी नग्मः । ओविजी उद्दिग्मः ।
ओष्यायी पीनः । पीनवान् । स्वादय ओदितः । सूनः । दीनः । दीनवान् ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

निष्ठातो नः स्यात् । क्षीणः क्षीणवान् । दीर्घात् किम् । क्षितमस्य
जातम् ।

४७ । श्योऽस्पर्थे ।

श्योडो निष्ठातो नः स्यात् । शीनं । घृतम् । शीना वसा । अस्पर्थे किम् ? शीतो वायुः ।

४८ । अक्षोऽनपादाने ।

अक्षो निष्ठातो नः स्यात् । समक्रौ शकुनेः पादौ । पङ्के समक्रः । लग्नइत्यर्थः । अनपादाने किम् ? उदत्त मुदके कृपात् । कथं व्यक्तमिति ? अक्षधातोः ।

४९ । दिवोऽविजिगीषायाम् ।

दिवो निष्ठातो नत्वं स्यात् । “आद्यूनः स्यादौदरिकः” । अविजिगीषायां किम् ? द्यूतं क्रीडन्ति ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

स्यात् । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणं मुनीनाम् । वाते त्वभिधेये निर्वातो वातः ।

५१ । शुष्कः ।

शुष्को निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः । शुष्कवान् ।

५२ । पक्षो वः ।

स्यात् । पक्षः । पक्षवान् ।

५३ । चायो मः ।

चायो मकारः स्यात् । चै चामः । चामवान् ।

५४ । प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्थायतेर्निष्ठातो मो वा स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीमो वा । प्रस्तीतवान् प्रस्तीमवान् वा । स्वः प्रपूर्वस्येति (६।१।२३) संप्रसारणम् ।

५५ । अनुपसर्गात् फुल्लचीवकृशोक्ताघाः ।

एते निपात्यन्ते । अनुपसर्गात् किम् ? बिफला विशरणे । प्रफुल्लं पद्मम् । चीवृ मदे । प्रचीवितः । प्रकृशितः । परिक्रम्य इति प्रादिसमासः । लाघृ

प्रोक्ताघितः । ज्ञान्ते रूपनिर्देशात् फलितवान् । चीवितवान् । कथितवान् ।
उक्ताघितवानित्येके । फुल्लवान् चीववान् कथवान् उक्ताघवानित्यपरे । फुल्लवान्
इत्यन्ये ।

(क) उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंस्थानम् ।

५६ । नुदविदोन्दवाघ्राह्वीभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो निष्ठातो नत्वं वा स्यात् । नुत्वं नुत्तं वा । विदेर्विचारणार्थस्य
विन्नः वित्तो वा । उन्दी समुन्नं समुत्तो वा । त्राणः त्रातो वा । घ्राणः
घ्रातो वा । झीणः झीतो वा ।

५७ । न ध्याख्यापृमूर्ध्निमदाम् ।

एषां प्राप्तं नत्वं न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पूर्यः । मूर्यः । मत्तः ।
पूरीधातोस्तु पूर्णः ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

विन्दतेर्धनप्रसिद्धोर्वित्तः स्यात् । वित्तमस्यास्ति । वित्तः पाण्डित्येन ।
अन्यत्र विन्नः ।

५९ । भित्तं शकलम् ।

भित्तं खण्डं स्यात् । अन्यत्र भिन्नम् ।

६० । ऋणमाधमर्ण्ये ।

इदमत्र निपात्यते । ऋणं गृह्णाति । अन्यत्र ऋतं सत्यं वदेत् ।

६१ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् । उक्ता निष्ठादेशाः ।

६२ । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ।

क्तिन्प्रत्ययो यस्माद् विहितस्तस्य कुत्वं स्यात् । छतस्यंक् । ब्रथादिना
(८।२।३६) षत्वं क्त्वा जश्त्वेन (८।२।३८) उकारे क्ते कुत्वं गकारः । तस्य
वावसान इति (८।४।५६) चर्त्वम् । अन्ये तु कुत्वेन महाप्राणत्वाच्छस्य खः ।
ततो जश्त्वं (८।२।३८) गकारः । तस्य चर्त्वमित्याहुः । एवमृत्विक् ।

दधृक् । सम्यङ् । प्राङ् । न्यङ् । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । किन्प्रत्ययस्य किम् ?
देवेद् । रज्जुसृष्ट् । रज्जुसृङ्भ्याम् । पदस्येत्येव । घृतसृष्टौ । इह किन्
प्रत्ययो यस्माद् दृष्ट (14) इति विज्ञानादन्यप्रत्ययान्तस्यापि पदान्ते कचित्
कुत्वम् । तेन किपि दृग्भ्यां दृग्भिरित्याहुः ।

६३ । नशेर्वा ।

नशेः पदान्तस्य कुत्वं वा स्यात् । भावे सम्प्रदादित्वात् किपि नक्
नङ् वा ।

६४ । मो नो धातोः ।

पदस्य मान्तस्य धातोर्नः स्यात् । प्रशान् (15) । प्रतान् । धातोः किम् ?
इदम् । पदस्येत्येव । प्रशामौ । प्रतामौ ।

६५ । म्वोश्च ।

मवयोः परयोर्धातोर्मस्य नः स्यात् । मकारे कान्दसमुदाहरणम् ।
वकारे कसौ जगन्वान् । येषां तु च्छन्दसि कसुरिति मतं तेषां कन्दः-
सूत्रमेतत् । (16)

६६ । ससजुषो रुः ।

सान्तस्य पदस्य सजुषश्च रुः स्यात् । अग्निरत्र । वायुरत्र । जुषेः किप् ।
सह जुषा वर्त्तत इति सजूस्तापसः ।

(14) विहित इति पाठान्तरम् । अथ किन् प्रत्ययो यस्मादिति किन्प्रत्यय इति वज्रव्रीहिरित्याहुः ।
धातुरिति तत्रान्यपदार्थः । तथाचोक्तम्—

“किनः कुरिति सिले यत् प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥१॥”

इति । कथं तर्हि रज्जुसृङ्गिति ? सृजिदृशो (६।१।५८) इति सृजे रज्जुसृङ्भ्यामिति भाव्यप्रयोगात् ।
एवञ्च विश्वसृङ् विश्विरित्येव पठितव्यम् । विश्वसृङ्गिति त्वपाणिनीयम् ।

(15) स्त्रियामपि प्रशान् प्रतानिति । सन्नेभ्यो ङीषिति (४।१।५) तु न ङीप् । नकारस्यासिद्धत्वात् ।

(16) चक्षुषे चक्षमिवहे चक्षुष्यहे चक्षमिमहे इति चमतेः, चक्षमिव चक्षुषु चक्षमिम चक्षुष्येति
चाम्यतेष्व लिटि रूपार्थे नेर्द केवलं कान्दसमित्याहुः । इदमपि नास्ति । ऊदितां लिटि न वेत्त्वम् ।
क्रादिनियमा-(७।२।१३)दित्यन्ये ।

६७ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ।

इति छन्दः सूत्रम् ।

६८ । अहन् ।

अहन्त्रित्येतस्य पदस्य रुः स्यात् । अहोभ्याम् । अहःसु । हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहा निदाघ इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् सर्वनामस्थान इति (६।४।८) दीर्घः ।

(क) रूपरात्रिरयन्तरेषूपसंस्थानम् । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरागता । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् । अहोरात्रः । अहोरयन्तरम् । रोऽसुपीति (८, २।६८) प्राप्ते रुत्वमिदमुत्वार्यम् ।

६९ । रोऽसुपि ।

अहो नकारस्यासुपि परे रेफः स्यात् । अहरत्र । अहरिह । अहर्ददाति । अहर्भागः । अहर्भूलम् । अहो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधादसुप्परता । असुपि किम् ? दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहः । अत्र लोपोऽयम् । न लुक् ।

(क) अहरादीनां पत्यादिषूभयथा । रुर्वा रेफो वा । अहः पतिः । अहपतिः । अहर्पतिः वा । स्वःपतिः स्वपतिः स्वर्पतिः वा । कस्कादिपाठात् (८।३।४८) गीष्पतिः । (१७) गीपतिः । गीर्पतिः वा । उषसि बुध्यते उषर्वुधः । व्यवस्थितविभाषया नित्यं रेफेण विसर्ग उत्पद्य बाध्यते । इह

७० । अमरुधरवरित्युभयथा छन्दसि ।

७१ । भुवश्च महाव्याहृतेः ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

७२ । वसुसंमुध्वंस्वनडुहां दः ।

एषां पदानां दः स्यात् । रुत्वटत्वयीर्बाधा । विद्वद्भ्याम् । उखास्रत् ।

(१७) भाष्यवमशोऽभिप्रेतयोनां मते तु ग्रास्य कस्कादित्यम् । भाष्यं गीर्पतिः । गीपतिः । गीः पतिरिति रेफोपशान्तायैव विसर्गनौद्यानामिवोदाहरणात् । वसुसंमुध्वंस्वनडुहां गीष्पतिरित्युपाणिनीयम् । भाष्यविरोधात् ।

पर्णध्वत् । उपसेदिवद्भगम् । पर्णध्वदभ्याम् । पर्णध्वङ्गिः । अनडुद्भगम् ।
अनडुङ्गिः । स इत्येव । विद्वान् । पदस्येत्येव । विद्वांसौ ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

तिपि सकारान्तस्य पदस्य दः स्यात् । अचकाद् भवान् अन्वशाद्
भवान् । स इत्येव । अजागर्भवान् । तिपि किम् ? चकास्तेः क्तिप् । सुचका-
स्तीति सुचकाः । पदस्येत्येव । चकास्ति । अनस्तेरितिच्छन्दोभागः ।

७४ । सिपि धातो र्वा ।

सिपि सान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अचकास्त्वम् । अचकात्
त्वं वा । अन्वशात् त्वम् । अन्वशास्त्वं वा । पदस्येत्येव । चकास्सि ।
शास्सि ।

७५ । दश्च ।

सिपि दान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अभिनस्त्वम् । अभिनत्
त्वं वा । पदस्येत्येव । भिनत्सि ।

७६ । व्योरुपाधाया दीर्घ इकः ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् । गीः । गीर्भ्याम् ।
आगीः । पूः । धूः । वयहणमुत्तरार्थम् । उपधाया इति किम् ? अविभ-
र्भवान् । धातोः किम् ? अग्निः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ।

७७ । हलि च ।

हलि रेफवकारान्तस्य धातोस्तथा स्यात् । विस्तीर्णम् । दीव्यति ।
प्रतिदीवा । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । अपदान्तार्थोऽयं योगः ।

७८ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाभूतो यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घः
स्यात् । मूर्च्छति । मूर्च्छिता । कथं चतुर इच्छति चतुर्यतीति ? तर्हि
व्याख्यातमेतद् भाष्ये असुपीति वर्त्तते । तच्चेह षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततो
सुव्धातोर्न भवति । गीर्भ्यां गीर्भिरित्यत्र च सुप्यपि परतो भवत्येव ।

इह तु रीधातोर्लिटि रिथ्यतुः रिथ्युरिति यणादेशस्य स्यानिवत्वेऽहल्परत्वाच्च भवति ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

एषामुक्तो दीर्घो नास्ति । भस्य । धुर्यः । कुर् । कुर्यात् । कुर च्चेदने । आशिषि धुर्यात् । कथं प्रतिदीवा ? इलि रेफवकारान्तस्य भस्येत्याश्रयणात् ।

८० । अदसोऽसेर्दादु दो मः ।

अःसेर्यस्य सोऽयमसिः । सकारे इकार उच्चारणार्थः । असेः कृतात्वस्यादसो दात् परस्यान्तरतम उवर्णः स्यात् । दस्य च मः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । असेः किम् ? त्यदाद्यत्वाभावे मा भूत् । अदः कुलम् । अदइच्छति अदस्यति । अदोऽञ्जतीति—

“अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । (18)

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हिं दृश्यते ॥१॥”

अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । केचिदन्यसदेशस्य । अदमुयङ् । यत्र सकारस्य त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) तत्रेदं मुत्वं दृश्यते । नेत्येकेऽसेर्हिं दृश्यते । अदद्राङ् । इह समासान्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुकि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधात् त्यदाद्यत्वाभावः । (19) दादिति किम् ? अलोऽन्यस्य (१।१।५२) मा भूत् । अमुया । अमुयोः ।

८१ । एत ईडहुवचने ।

वङ्गर्थस्यादसो दात्परस्य एत ईत् स्यात् । दस्य च मः । अमी ।

(18) केचिदिच्छन्ति लत्ववदिति । यथा च लौक्यत इत्यत्र धातावभ्यासो बोधयव लत्वं तथासुमुयङि-त्यत्रापि सुत्ववयम् ।

(19) एत “अदसः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नादसः । उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥ १ ॥” इति कचिदधिकः पाठः । केचिदिच्छन्ति नादस इति मते त्वमुद्राडिति स्यात् । स चापाणिनीयलेखापशब्द एव । भाष्यवार्तिकविरोधात् ।

अमीभिः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचने किम् ? अमू कुले । इह वाक्यस्य
टेरित्वादीनि स्वरसूत्रानि सप्तविंशतिः । (२०)

१०८ । तयोर्वावचि संहितायाम् ।

संहितायामित्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरधिक्रियते ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥८१२॥

समाप्तश्च सुसिद्धपादः ॥

(२०) यथा—

- ८२ । वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः । ८३ । प्रत्यभिवादोऽग्रटे । ८४ । दूरावृत्ते च ।
८५ । छेदप्रयोगे छेदयोः । ८६ । गुरोरन्तोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८७ । ओमस्यादानि ।
८८ । ये यज्ञकर्मणि । ८९ । प्रणवटेः । ९० । याज्यान्तः । ९१ । बृहस्पेयश्रीषड्वीषडावहानामादिः ।
९२ । अघ्नौत्प्रेषणे परस्य च । ९३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने छेः । ९४ । निगृह्यानुयोगे च ।
९५ । आभेदितं भर्त्सने । ९६ । अङ्गयुक्तं तिङ्काकाङ्क्षम् । ९७ । विचार्यमाणानाम् ।
९८ । पूर्वं तु भाषायाम् । ९९ । प्रतिश्रवणे च । १०० । अनुदात्तं प्रश्नानामभिपूजितयोः ।
१०१ । चिदिति चोपमाद्यैः प्रवृत्त्यमाने । १०२ । उपरिस्त्रिदासीदिति च ।
१०३ । स्वरितमाभेदितेऽन्त्यासम्प्रतिकोपकुत्सनेषु । १०४ । चित्वाश्रीःप्रेषेषु तिङ्काकाङ्क्षम् ।
१०५ । अगन्तास्यापि प्रश्नाख्यानयोः । १०६ । प्रतावैच इदुतौ ।
१०७ । एचोऽप्रत्यक्षस्यादूरावृत्ते पुनस्याद्विस्त्रादुत्तरस्येदुतौ ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ ह्रन्दसि ।

रुःसम्बुद्धावित्यधिक्रियते । शेषञ्छान्दसः ।

(क) विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्थ । एषां सम्बुद्धौ रुर्वा स्यादव-
शब्दस्य चौकारः । हे भोः हे भवन् वा । हे भगोः हे भगवन् वा । हे अघोः
हे अघवन् वा । भोःशब्दोऽप्यव्ययमस्ति । भो विप्र । भो विप्रौ । भो विप्राः ।
स्त्रियाञ्च । भो ब्राह्मणि ।

२ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

यस्य रुत्वं कृतं तत्पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादित्यधिक्रियते ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

छान्दसम् ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । अनुनासिकादन्यस्य रोः पूर्वस्यानुनासिकाभावे
परोऽनुस्वारागमो वेदितव्यः । तदयथा—

५ । समः सुटि ।

समो रुः स्यात् सुटि परे । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । संस्करोति
संस्करोति वा । इह समो मलोप इति भाष्यम् । लोपपक्षेऽप्यनुनासिका-
नुस्वाराविधेते । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । किञ्चात् संपुंकानां सो वक्तव्य इति
भाष्यम् । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । पुंस्कामा पुंस्कामा वा । कांस्कान्
कांस्कान् वा । रुत्वपक्षे वा शरीति (पा३।३६) विसर्गः कुपोः + क॒पो

चेति (८३।३०) वा स्वाताम् । वा शरीति (८३।३६) व्यवस्थितविभाषया न भवतीति वामनवृत्तिः । अत्र च संस्कारोतेः कैयटश्रुतपालयोर्मतभेदात् षोडश रूपाणि ग्रन्थविस्तरभयान्न दर्शितानि । (21)

६ । पुमः खय्यम्परे ।

पुमो हः स्वादम्परे खयि परतः । पुँचली पुँचली वा । पुँस्कोकिलः पुँस्कोकिलो वा । पुँस्तामा पुँस्तामा वा । पुँस्वम् पुँस्वम् वा । अम्परे किम् ? पुँचीरम् । खयि किम् ? पुँगवः । पुँहासः ।

७ । नप्रकृव्यप्रशान् ।

नान्तस्य पदस्य हःस्वाच्छवि । भवाँश्चिनोति भवाँश्चिनोति वा । भवाँ-
श्चादयति भवाँश्चादयति वा । भवाँष्टीकते भवाँष्टीकते वा । भवाँष्ठकारः
भवाँष्ठकारः वा । भवाँस्तरति भवाँस्तरति वा । छवि किम् ? भवान् करोति ।
अप्रशान् किम् ? प्रशाश्चिनोति । अम्पर इत्येव । भवान् तृसरुक् । पदस्येव ।
भवन्तो । पचन्तो । संहितायामित्येव । भवान् विनोति । भवान् छादयति ।
कथं त्वन्तरसीति ? अत्र न भवति । परसवर्णासिद्धेः । इह

८ । उभयथर्चु ।

९ । दौर्घादटि समानपादे ।

इन्द्रःसूतद्वयम् ।

१० । नृन् पे ।

ननित्यस्य हः स्वात् पवणे । नृँःपाहि नृँःपाहि वा । नृँःप्रीणीहि नृँःप्री-
णीहि वा । पे किम् ? नृन् भोजयति । संहितायामित्येव । नृन् पाहि । (22)

(21) अत्र “सम्पुकाणां सल”मिति वार्त्तिकम् (8. 3. 12) । “समी वा लोपमेके” इति भाष्यम् । तेन संस्कृतां संस्कृतां संस्कृतां संस्कृतेति रूपचतुष्टयम् । ततोऽनचि धेति (८४।४७) सकारद्वित्वम् । अनुस्वारस्याच्-
त्वात् । एतेनाटौ रूपाणि । ततः श्रः खय इति (८४।४७, वा) कद्विले षोडश । अन्ये पुनरनुस्वारस्य पचे
इत्वात् तस्य च द्वित्वं कुर्वन्ति । अत्र केचिद्विद्वः समी यदा लोपः सलं वा, तदा हल्भावेऽनुस्वारानुनासिकत्वे
अपि न । तेन संस्कृतां संस्कृतेति । अनयोरपि सकारककारयोर्द्वित्वेऽष्टौ रूपाणीति । तत्र । सललोप-
योराट्मिकत्वेन हत्वप्रकरणस्थानानुस्वारानुनासिकबोधवारत्वात् ।

(22) अत्र कुपोः + क = पौ धेति (८३।३७) पचे उपभ्रान्तिं नृ = पाहि नृ = पाहौत्यपि स्वाताम् ।
चाद विसर्गः । न तु सलम् । इत्वं रूपपञ्चकम् ।

११ । स्वतवान् पायौ ।

इति च्छान्दसः ।

१२ । कानाम्नेडिते ।

कान्नकारस्याम्नेडिते परे रुः स्यात् । कांस्कान् कांस्कान् वा भोजयति ।
उक्तो रुः ।

१३ । ठो ढे लोपः ।

ढे परे ढस्य लोपः स्यात् । जडम् । निर्व्यूढिः । लीडम् । लीडवान् ।
लीढा । ष्टुत्वमिहाश्रयणात् सिद्धम् ।

१४ । रो रि ।

रेफे परे रेफस्य लोपः स्यात् । स्वाराट् । पुनारक्तम् । पुनारमते ।
इन्दूराजते । हे कर्त्ता राजसे । अहारम्यम् । नीरक्तम् । अग्नीरथः ।
कथं मनोरथः ? रो रिलोपस्यासिद्धत्वाद् घशि (६।१।११४) चेतुत्वम् । (23)

१५ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

रेफान्तपदस्य विसर्जनीयः स्यात् खरि अवसाने च । विप्रः कर्त्ता ।
विप्रः साधुः । अवसाने । वृक्षः । प्रातः । नृपतेरपत्यं नार्पत्यमिति वृक्ष-
सिद्धत्वात् ।

१६ । रोः सुपि ।

सप्तमीबहुवचने परतो रोरेव विसर्जनीयः स्यात् । पयःसु । सर्पिःषु ।
न रेफस्य । गीर्षु । चतुर्षु । धूर्षु ।

१७ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

एतत्पूर्वस्य रो र्यंकारः स्यादशि परे । भो अत्र भोयत्र । भो आत्मन्
भोयात्मन् । भगो अत्र भगोयत्र । अघो अत्र अघोयत्र । भो ददासि ।
अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते कयास्ते । कइह कयिह । नरा आसते नरायासते ।

(23) अथ किञ्चिद्वृत्तौ संयहश्लोकः—अपास्याः पदमध्येऽपि न चेकस्मिन् पुनारविः । तस्माद्गोरीति
सुवेऽस्मिन् पदस्थेति न वध्यते ॥” इति वृत्तिधरधृतः ।

एतत्पूर्वस्य किम् ? वायुरत्र । रोः किम् ? प्रातरत्र । प्रियचत्वारसौ ।
वाभ्याम् । अश्वघ्नणमुत्तरार्थम् ।

१८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

भोःशब्दादिपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योरीषत्पृष्ठतरो वा स्यादणि परे । भोयव ।
भोयिह । भोयिदम् । वृचयिह । विप्रायासते । अस्मायुहर । करवाया-
नुष्टुभम् । वटवात्थ । द्वावानय । पच्चे ईषत्पृष्ठ एव । लोपश्च वक्ष्यत इति
त्रौणि रूपाणि । ओतो नित्यं लोप इति । तत्र लघुप्रयत्नतरलोपाभ्यां रूपद्वयं
सेतुस्यति ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

तयोर्व्योः शाकल्यस्य मतेन लोपः स्यात् । क आस्ते । यस्मा उहर ।
कस्मा उहर । द्वा आनय । विप्रा आसते । पट आस्ते ।

२० । ओतो गार्गस्य ।

ओतः परस्य धकारस्य लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनम् । (२४) भो अत्र ।
अघो इदम् ।

२१ । उञि च पदे ।

उञि निपाते पदान्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । स उ पश्यति । द्वा उ पश्यतः ।
लघुप्रयत्नतरपच्चे सयु पश्यति । द्वा उ पश्यत इति रूपद्वयम् ।

२२ । हलि सर्वेषाम् ।

भो भगो अघो अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योर्हलि परे लोपः स्यात् सर्व-
सम्मतः । भो हससि । भगो ददाति । अघो यासि । विप्रा हसन्ति ।
वकारस्य । वृच्चं वृक्षतीति वृच्चवृट् । तमाचष्टे णिच् । ततो विच् । वृच्चव् ।
वृच्च गच्छति । अशीत्येव । वृच्चव् करोति । पदान्तयोः किम् ? शय्या ।
शङ्खव्यम् ।

(२४) ओतः परयोस्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनमिति केषुचित् पुस्तकेषु पाठान्तरम् । तत्र
वकारस्यासम्भवात् व्योर्लघुप्रयत्नं चिन्त्यम् । प्रकरणाद् भोभगोअघो इत्येवमोदन्ताः । भो इटिरित्यादौ त्ववडभावे
ग इटि गविटिरिति पूर्वलोप (८१३।१८) सिद्धम् ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

हलि मस्यानुस्वारः स्यात् । कुण्डं इन्ति । वनं याति । पुंभ्याम् । पुंसु ।
पदस्थेत्येव । रम्यते । गम्यते ।

२४ । नश्चापदान्तस्य भलि ।

भलि अपदान्तस्य नस्य मस्य चानुस्वारः स्यात् । पर्यासि यशांसि । मस्य ।
आक्रांस्यते । भलि किम् ? इन्धते । गम्यते ।

२५ । मो राजि समः कौ ।

कौ परे समी मकारस्य मकार एव स्याद् राजि परे । सम्नाट् । साम्ना-
ज्यम् । राजि किम् ? संयत् । समः किम् ? स्वयंराट् । कौ किम् ?
संराजिता ।

२६ । हे मपरे वा ।

मपरे हकारे मस्य मो वा स्यात् । किम् हलयति किं हलयति वा ।
(क) यवलपरे यवला वा । सानुनासिका एते स्युः । कियँ ह्यः किं ह्यः
वा । किं हलयति किम् हलयति वा । किल् ह्लादयति किं ह्लादयति वा ।

२७ । नपरे नः ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन् ऋते किं ऋते वा ।

२८ । ङ्णोः कुक्कुक् शरि ।

पदान्तयो ङ्णोः कुक्कुक् शरि । “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां
रामः ।” “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां रामः” वा । प्राङ् षण्डे प्राङ् क्षण्डे वा ।
वण्तेर्विच् वण् । वण्णते वण्णते वण्णते वा । वण्णण्डे वण्णण्डे वा ।

२९ । डः सि धुट् ।

डान्तात् सकारे धुड् वा स्यात् । श्वलिट्साये श्वलिट्साये वा ।

३० । नश्च ।

नान्तात् पदात् सकारस्य धुड् वा स्यात् । भवान्त्साधुः । भवान्
साधुः वा ।

३१ । शि तुक् ।

नान्तस्य शकारे तुम्बा स्यात् । भवाञ्शेते भवाञ्छेते भवाञ्छेते भवाञ्शेते वा । महाञ्छेते महाञ्शेते महाञ्छेते महाञ्शेते वा (२५) । संहितायामित्येव । कुर्वन् शेते ।

३२ । ङमो ङस्वादचि ङमुण् नित्यम् ।

ङस्वात् परस्य पदान्तस्य ङणनां ङुण्णुण्णुटः स्युरचि । उदङ्ङास्ते । ष्वगश्चिह । यश्चिह । कुर्वन्नत्र । ङस्वात् किम् ? प्राडास्ते । महानग्रम् । पदान्ताश्चयणाच्चेह । भणति । दण्डिना । तिङन्तोणादिसनाद्यन्तादयस्तु निपातनात् । (२६) ।

३३ । मय उजो वो वा ।

मयः परस्वाचि उजो वो वा स्यात् । निपात एकाजनाङिति (१।१।१४) प्रगृह्यत्वेन प्रकृतिभावस्य बाधा । किमु अयं किम्वयं वा ।

३४ । विसर्जनीयस्य सः ।

स्यात् । पटुश्चात्रः । वृक्षप्लण्डे । विप्रस्साधुः । मण्डूकमुत्था खरीतीश्व । वृक्षः ।

३५ । शर्परे विसर्जनीयः ।

शर्परे खरि विसर्जनीय एव स्यान्न विकारः । रम्यःतुसक्तः । विप्रैः स्नातम् । वासः क्षीमम् ।

३६ । वा शरि ।

शरि विसर्गस्य सो वा स्यात् । वृक्षश्शेते वृक्षः शेते वा । वृक्षप्लण्डे वृक्षः-प्लण्डे वा । वृक्षस्साधुः वृक्षः साधुः वा । विप्रस्साधुः विप्रः साधुः वा ।

(२५) अत्र शब्दोऽटीति (८।४।६३) शकारस्य पक्षे क्लृप्तम् । तेन चातुर्यम् ।

(२६) विधिरयं न जित्यः । समाधत्ता धातव (३।१।३२) उणादयो बहुल (३।३।१) मित्वादिभूतकारप्रयो-
गात् । सन्ननाञ्च सनिधत्त (३।१।७) इति सुप्तिङुपयस्यलिङ्गनाराणामिति च (३।१।८५) भावप्रयोगात् ।

(क) खर्परि शरि वा लोपो विसर्गस्य । नराःस्यूलाः । नरा स्यूलाः ।
नरास् स्यूलाः वा । स्वस्यः स्वःस्यः स्वस्स्यः वा । निस्सृहः । निस्सृहः ।
निःसृहो वा ।

३७ । कुपोः + क = पौ च ।

कुपोः खरि विसर्गस्य + क = पौ वा स्याताम् । चकारात् विसर्जनीयश्च ।
कपावुच्चारणार्थो । कखयोर्डमरुत्वम् । पफयोर्गजकुम्भत्वम् (२७) । विप्रः कर्त्ता ।
विप्र + कर्त्ता वा । रम्यः खड्गः । रम्य + खड्गो वा । विप्रः पचति विप्र =
पचति वा । शूद्रः पिबति शूद्र = पिबति वा । वृक्षः फलति वृक्ष = फलति
वा । कपयोर्बाधामाह ।

३८ । सोऽपदादौ ।

अपदादौ कुपोः खरि परतो विसर्गस्य सः स्यात् । पाशकल्पककाम्येषु
सम्भवः । “रक्षसाशांस्तमस्तल्पान् ।” अयस्कल्पम् । यशस्काम्यति ।

(क) अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । प्रातः कल्पम् । पुनः काम्यति ।

(ख) रोरिव काम्ये । नान्यस्येति वक्तव्यम् । यशस्काम्यति । इह
मा भूत् । गौःकाम्यति । धूःकाम्यति । काम्ये नियमादिह स्यादेव । अह-
स्कल्पमिति ।

३९ । इणः षः ।

कुपूरिणः परस्यापदादौ विसर्गस्य षः स्यात् । ज्योतिष्काम्यति । सर्पि-
ष्कल्पम् । धनुष्याशम् । धानुष्कः । दोर्भ्यां तरति दीष्कः । अपदादौ किम् ?
अग्निः करोति । अग्निः कर्त्ता । कुपूरिल्लेव । तेन वित्तः (५।२।२६) ।
सर्पिश्चणः । अतः परं विसर्गस्य सः । इणः परस्य तु षः । खरि कुपूरिति
चानुवर्त्तते ।

(२७) + क इति जिह्वासूत्रोच्यते । = प इत्युपशान्तीयचिह्नम् । प्रथमं उभयपक्षवत् । द्वितीयं
गजकुम्भवदिति तात्कालिकलेखनव्यवहारः ।

४० । नमस्युरसोर्गत्योः ।

गतिसंज्ञयोर्नमस्युरसोर्विसर्गस्य सः स्यात् । नमस्कृता । नमस्कारः ।
नमस्करोति । पुरस्कृत्तुम् । पुरस्करोति । (२८)

४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

इदुदुपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुपोः परतः । निर्दुर्वहिः-
प्रादुराविद्यतुरां सम्भवः । निष्कुलानि । निष्क्रीणाति । निष्क्रियः । दुष्पीतिः ।
दुष्प्रज्ञः । दुष्पीतम् । दुष्कृतम् । बहिष्कृतम् । बहिष्पचति । बहिष्करोति ।
प्रादुष्कृतम् । आविष्करोति । चतुष्पानम् । चतुष्कपालम् । चतुष्पाश्वम् ।
“चतुष्काण्डं लिपन् रामः ।” इदुदुपधस्य किम् ? दोः करोति । कथं
नैष्कुल्यम् ? दौष्कुल्यम् ? वृद्धेर्वहिरङ्गाया असिद्धत्वात् । अप्रत्ययस्य किम् ?
अग्निः करोति । वायुःपाति । कथं मातुःकरोति । पितुःकरोतीति ?
कक्षादिषु पत्वार्थं भ्रातृषुवशब्दस्य पाठादेकादेशनिमित्तादिणः परस्य
विसर्गस्य पत्वं नास्तीति भाष्यम् ।

(क) पुंसुडुसोः प्रतिषेधः । पुंस्कामा । मुहुः करोति । मुहुःकाम्यति ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

अन्तर्धौ गतिसंज्ञकस्य तिरसो विसर्गस्य सः स्याद्वा । तिरस्कृता तिरः-
कर्ता वा । केचिद् गतियङ्गणमिह नानुवर्त्तयन्ति । अन्तर्धेरन्यत्रापि तिरस्कारः
परिभव इति यथा स्यात् ।

४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।

एषां कृत्वसुजर्थवृत्तीनां पत्वं वा स्यात् । द्विष्करोति । त्रिष्पचति ।
चतुष्कुर्वन् । पञ्चे द्विः करोति । त्रिः पचति । चतुः कुर्वन् । कृत्वोऽर्थे किम् ?
चतुष्काण्डम् । चतुष्कण्टकम् ।

(२८) पुरोऽव्ययमिति (११८१६८) पुर इत्यस्य गतित्वेन कथमसुं पुरः पश्यसि देवदारुमिति तस्य स्थित्वा
कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरिति च कालिदासः ? पुरो रामस्य जुहवाधकार ज्वलने वपुरिति
भट्टिच ? सत्त्वाभाव स्वतः क्रियान्तरं प्रति पुरसो गतित्वात् ।

४४ । इंसुसोःसामर्थ्यं ।

इंसुसो व्यपेक्षायां षत्वं वा स्यात् । ज्योतिष्करोति ज्योतिः करोति वा । सर्पिष्विवति सर्पिः पिबति वा । यजुष्कुरु यजुः कुरु वा । सामर्थ्यं किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । इह पदाधिकारेऽपि व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं न लभ्यत इति सामर्थ्यग्रहणम् । तेन पश्य वृक्षांस्तव नदीमित्यादि सिध्यति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ।

इंसुसोः समासे नित्यं षत्वं स्यात् । सर्पिष्कुण्डिका । ज्योतिष्करः । धनुष्कोटी । अरुष्करः । अनुत्तरपदस्यस्य किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका ।

४६ । अतः कृकमिवांसकुम्भपावकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।

ङ्खाकाराद् विसर्गस्य सः स्यात् क्रादिषु परतः । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी । अयस्पात्रम् । अयस्पात्री । अयस्कृशा । अयस्कृणी । अनव्ययस्य किम् ? अन्तःकरणम् । स्वःकामः । पुरःकामः । पुनःकामः । समास इत्येव । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमायःकारः (२९) । अतः किम् ? गीः कारः । तपरः किम् ? भाः करणम् ।

४७ । अधःशिरसौ पदे ।

अनयोर्विसर्गस्य पदे सः स्यात् । अधस्सदं यस्य निरस्तभूपतेः शिरस्सदं तस्य नतेऽङ्घ्रिपीठकमिति व्योषः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

एषु यथायोगं सधौ स्याताम् । कस्तःशृणोति (३०) । कौतस्तुतः । यशस्काण्डम् । अयस्काण्डम् । मेदस्मिण्डः । तमस्काण्डम् । भास्करः ।

(२९) कथं तर्हि षष्वांसु कामार्थयशस्करौञ्जिति भट्टिः ? कामार्थयशस्करौञ्जिति विग्रहात् । इन्ने तु कामार्थयशःकरीष्वित्येव । तथाच भाष्योदाहरणं (२।४।१०) तत्पायस्कारमिति । सुङ्मुखस्सरोपचारा इति (१।१।४१ वा) वार्तिकप्रत्याख्यानावसरे चापायःशब्दस्य भाष्ये उत्तरपदस्थत्वं द्रष्टव्यम् ।

(३०) कथं नाटकादौ कः कोऽन भो इति । कः कः कुत्र लघुर्धुरावितधुरौ धीरो धुरेष्कुर इति च ? (मृट्पिपरप्रतम्) । चकाराद् यथासम्भवं जिह्वामूलीयादिकमपि ।

शुनस्कर्णः । सद्यस्कारः । गीष्मतिः । वहिष्कुलम् । भ्रातृषुन इत्यादि ।
कुपोः खरीति निवृत्तम् । इह च्छन्दःषट्सूत्री (३१) । पूर्णः पदा-
धिकारः ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

५६ । सहेः साङः सः ।

सहेः साङ्भूतस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड्भ्याम् ।
साङः किम् ? तुरासाहो । “तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”
छान्दसोऽयं प्रयोगः । छन्दसि सह (१।२।६३) इति श्वे विधानात् । कथं
तर्हि पृथनाषाड् द्विषो धूर्ष्विति भट्टिः ? छान्दसैरपि संज्ञाशब्दैः कवीनां
प्रचारात् ।

५७ । इण्कोः ।

इणः कवर्गाच्च परस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् ।

५८ । नुम्विसर्जनौयशर्व्यवायेऽपि ।

नुमादिव्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् ।

५९ । आदेशप्रत्यययोः ।

आदेशो यः सकारः प्रत्ययावयवश्च तस्य मूर्धन्यः स्यात् । आदेशस्य ।
सिषेच । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । भूषु । कर्तृषु । केषाम् ।
गोषु । नौषु । गीर्षु । धूर्षु । कवर्गात् । अपाचीत् । धोष्यति । लिङ्क्षु ।
नुमादिव्यवायेऽपि । सर्पीषि । सर्पिःषु । प्रत्येकव्यवायेऽभ्युपगमान्नेह । निम्से ।

(३१) यथा—

४९ । छन्दसि वाऽप्राप्तेऽदितयोः । ५० । कः कर्त्तृकर्तृतिङ्गिङ्गतेष्वनदितेः ।

५१ । पञ्चम्याः परावर्ध्वात् । ५२ । पातौ च वङ्गलम् ।

५३ । यथाः पतिपुत्रपुत्रपारपदप्रयस्येषु । ५४ । इडायां वा ।

नुमा च नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणाद्देह । पुंसु । अपदान्तस्येत्येव । अग्नि-
स्तत्र । इण्कोरित्येव । दास्यति । त्रेयांसि । पयःसु ।

६० । शासिवसिघसौनाञ्च ।

इण्कोरुत्तरस्य एषां सस्य मूर्धन्यः स्यात् । शिष्टः । अन्वशिषत् ।
उषितः । जचतुः । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ।

६१ । स्तौतिग्योरेव षण्यभ्यासात् ।

स्तौतिर्षन्तानाञ्च षत्वभूते सनि परतोऽभ्यासादिणः परस्य मूर्धन्यः स्यात् ।
तुष्टृषति । ष्यन्तानाम् । सिषञ्जयिषति । सिषेचयिषति । नियमः किम् ?
सिसिचति । सुसृषति । षणीति निर्देशः किम् ? इह नियमो मा भूत् ।
सुषुषति । तिष्ठासति । अभ्यासात् किम् ? प्रतीषिषति ।

६२ । सः सिदिस्वदिसहौनाञ्च ।

एषां ष्यन्तानां मूर्धन्यापवादः सः स्यात् । सिस्वेदयिषति । सिस्वा-
दयिषति । सिसाहयिषति ।

६३ । प्राक् सितादङ्व्यवायेऽपि ।

सितशब्दात् (८।३।७०) प्रागङ्व्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् । अभिषुणोति ।
अभ्यषुणोत् ।

६४ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

स्यासेनयादिषु (८।३।७५) प्राक् सितादभ्यासेनापि (८।३।७०) व्यवाये
मूर्धन्यः स्यात् । अभ्यासस्य च । अभितष्ठौ । अभिषिषेणयिषति । परि-
षिषिचति ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिमुवतिस्थतिस्तौतिस्तोभतिस्था- सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादिणः परेषां सुनोत्यादीनामेकादशानां सस्य मूर्धन्य
स्यात् । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभ्यषुवत् । अधिष्ठा
सति । अध्विष्ठात् । परितष्ठौ । अभिषिञ्चति । व्यतिषजति । परिष्वजते ।

इण्कोरित्वेव । प्रस्तौति । प्रसिञ्चति । सेधतेः शपा निर्देशान्नेह । अभि-
सिध्यति । कथं सुखो दुःख इति ? उपसर्गप्रतिरूपकाभ्याम् ।

६६ । सदिरप्रतेः ।

उपसर्गात् सदिरः पत्वं भजते । निषीदति । निषादः । अप्रतेः किम् ?
प्रतिसीदति ।

६७ । स्तन्मेः ।

स्तम्भेः सस्य पत्वं स्यात् । अभिष्टम्भाति । अभ्यष्टम्भात् । व्यष्टम्भात् ।

६८ । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ।

अनयोरवात् स्तम्भेः पत्वं स्यात् । आलम्बने । अवष्टभ्य दण्डं स्थितः ।
आविदूर्ये । अवष्टम्भो वृद्धस्य विनाशः । आलम्बनाविदूर्ययोः किम् ? अवस्तम्भो
वपलः शीतेन ।

६९ । वैद्य स्वनो भोजने ।

अत्र वैरवाच्च स्वनः पत्वं स्यात् । विष्वणति नरः । क्रोष्टा डिम्बं
व्यष्वणत् । विष्वषाण । अवष्वणति । विष्वणः । मगच्छभोजनादन्यत्र विस्वनति
ढक्का । अवस्वनति ढक्का ।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहमुट्सुखञ्चाम् ।

परिनिविभ्यः सेवादीनां पत्वं स्यात् । परिषेवते । परिषेवणम् ।
निषेवणम् । व्यषेवत । परिषिषेविषते । गताः प्राक्सितीयाः । परिषितः ।
विषयः । परिषीव्यति । परिषहते । परिष्करोति । परिष्कारः । सुखञ्जी
चोत्तरार्धौ ।

७१ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।

उक्तानां सिवुसहादीनामड्व्यवायेऽपि सस्य पत्वं वा स्यात् । पर्यषीव्यत्
पर्यसीव्यत् वा । व्यषहत व्यसहत वा । पर्यषहत पर्यसहत वा । पर्यष्करोत्
पर्यस्करोत् वा । न्यष्टोत् न्यस्तोत् वा । व्यष्टोत् व्यस्तोत् वा । पर्यष्वजत
पर्यरूजत वा ।

७२ । अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

एभ्यःस्यन्दतेः पत्वं वा स्यादप्राणिषु । विष्यन्दते विष्यन्दते वा तैलम् ।
अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते मत्स्य उदके ।

७३ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

वेःस्कन्देः पत्वं वा स्यात् । विष्कन्ता विस्कन्ता वा । अनिष्ठायां किम् ?
विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

७४ । परेष्ट्य ।

परेः स्कन्देः पत्वं वा स्यात् । निष्ठार्थोऽयं योगः । परिष्कन्ता परिस्कन्ता
वा । परिष्कण्यः परिस्कन्नः वा ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

मूर्धन्याभावो निपात्यते पचाद्यचि ।

७६ । स्फुरतिस्फुल्ल्यो निर्निर्विभ्यः ।

एभ्यः स्फुरतिस्फुल्ल्योः पत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति निःस्फुरति वा ।
निष्फुल्लति निस्फुल्लति वा । विष्फुलः विस्फुलः वा ।

७७ । वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ।

अस्य नित्यं पत्वं स्यात् । विष्कभ्राति । विष्कभ्रितुम् । विष्कभ्रः ।

७८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटांश्चोऽङ्गात् ।

इणन्तादङ्गात् षीध्वंलुङ्लिटांश्च मूर्धन्यः स्यात् । चोषीदुम् ।
लषीदुम् । अचोदुम् । चक्षदुम् । वक्षदुम् । इण्कोरित्यनुवृत्ताविण्यग्रहणं को
निवृत्त्यर्थम् । यचीध्वम् । पचीध्वम् । अङ्गात् किम् ? परिवेविषीध्वम् ।
एषां किम् ? अस्तुध्वम् ।

७९ । विभाषेष्टः ।

अनन्तरो विधिरिटः परेषां तेषां वा स्यात् । लविषीध्वं लविषीदुं वा ।
विष्वदिटोऽपि । कारिषीध्वं कारिषीदुं वा । लुङ् । अगृहीध्वम् । अगृहीदुं

वा । अलविध्वम् । अलविद्धं वा । लिट् । जगृहिध्वे जगृहिद्धे वा । अङ्गादिति निवृत्तम् । तेनेहापि स्यात् । दीङो युङ्चि (६।४।६३) । उपदिदीयिध्वे । उपदिदीयिद्धे वा । इण इत्येव । शोभिषीध्वम् । अशोभिध्वम् । शुशुभिध्वे ।

८० । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।

अङ्गुलेः सङ्गो मूर्धन्यं भजते । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । वाक्ये तु । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य । समासे विधिरितः सप्तसूत्रग्राम् ।

८१ । भीरोः स्थानम् ।

भीरोः परस्व स्थानस्य षत्वं स्यात् । भीरुष्ठानम् ।

८२ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।

अग्नेः परिषां स्तुदादीनां षत्वं स्यात् । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । “अग्नी-
पोमच्छायया त्वं परीतस्तापाह्वादौ शत्रुमितेषु कुर्वन् ।” दीर्घादेवेष्ट्यते । इह
तु न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ ।

८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

ज्योतिरायुर्भ्यां स्तोमस्य षत्वं स्यात् । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं स्यात् । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।

८५ । मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं वा स्यात् । मातुःष्वसा मातुःस्वसा वा । पितुःष्वसा
पितुःस्वसा वा । अलुक्समासोऽयम् । वाक्ये तु मातुः स्वसेत्येव ।

८६ । अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अभिनिसः स्तनतेः षत्वं स्यात् । अभिनिष्ठानः । विसर्जनीयस्य संज्ञा ।
अन्यत्र । अभिनिसस्तनति सदङ्गः । समास इति निवृत्तम् ।

८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।

आभ्यां परस्मात्सिक्तकारस्य षत्वं स्याद् यकारपरस्याच्परस्य च ।

अभिध्यात् । प्रादुःध्यात् । अभिषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परस्य किम् ? अभिस्तः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

एभ्यः सुप्यादीनां सस्य षत्वं स्यात् । सुषुप्तः । दुःषुप्तः । सुषूतिः । विषूतिः । दुःषूतिः । “तस्य क्षत्रियदुःषूतिः” । सुषमम् । निःषमम् । विषमम् । एभ्यः किम् ? अभिसुप्तः । सुषीति निर्देशः किम् ? सुस्वपिति ।

८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।

आभ्यां स्नातेः कौशलगतौ षत्वं स्यात् । निष्णातः शास्त्रे । नदीष्णः । नदीज्ञ इत्यर्थः । कौशले किम् । नदीस्नातः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ।

प्रतिष्ठातमन्यत्र ।

९१ । कपिष्ठलो गोत्रे ।

कपिस्थलमन्यत्र । गोत्रमिहादिपुरुषः ।

९२ । प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।

प्रस्थोऽन्यत्र ।

९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विस्तरोऽन्यत्र ।

९४ । छन्दोनाम्नि च ।

वृत्तनाम्नि विस्तृणातेः षत्वं स्यात् । षञ् । विष्टारपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ।

९५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

आभ्यां स्थिरस्य षत्वं स्यात् । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अतएव निपातनात् सप्तम्यलुक् ।

९६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

एभ्यः स्थलस्य षत्वं स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । “शयानां कुष्ठले” ।

शमिष्ठलम् । शमीति व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलमिति (६।३।६३) ऋस्वः ।
परिष्ठलम् ।

६७ । अम्बास्वगोभूमिसव्यापद्वितिकुशिकुशङ्कुङ्कुमञ्जिपुञ्जि
परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।

एभ्यः परस्य स्वस्य षत्वं स्यात् । अम्बठः । आम्बठः । गोठः । भूमिठः ।
सव्यठः । अपठः । द्विठः । त्रिठः । कुठः । शेकुठः । शङ्कुठः । अङ्कुठः ।
मञ्जिठः । पुञ्जिठः । परमेठः । वर्हिठः । दिविठः । अग्निठः । स्थ इति
स्वरूपग्रहणाच्चेह । गोस्थानम् । कथं सव्येठा सव्येठरौ परमेठीति ? औणादिका
एते सुषामादिषु विज्ञेयाः ।

६८ । सुषामादिषु च ।

एषु षत्वं स्यात् । सुषामा । “सुषाम्नी सर्वतेजःसु ।” निःषामा ।
सुषेधः । निषेधः । सुषन्धिः । अपष्टु । सुष्टु । दुष्टु । उपष्टम् इत्येके ।

६९ । एति संज्ञायामगात् ।

हरिषेणः । एकारे किम् ? हरिसिंहः । संज्ञायां किम् ? पृथुसेनो राजा ।
अगः किम् ? विश्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ।

१०० । नक्षत्राद्वा । (32)

संज्ञायां नक्षत्रात् परस्य सस्य षत्वं वा स्यात् । रोहिणिषेणः । रोहिणि-
सेनो वा । एवं यथादर्शनं सुषामादयः ।

१०१ । ह्रस्वात् तादौ तद्धिते ।

ऋस्वात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् तादौ तद्धिते । सपिष्टरम् । सर्पिष्ट-
मम् । यजुष्टमम् । वपुष्टमम् । दीर्घायुष्टम् । चतुष्टयम् । सर्पिष्टा । तादौ
किम् ? सर्पिस्सात् भवति । ऋस्वात् किम् ? गौस्तराम् ।

(क) तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्दुस्तराम् ।

(32) In some MSS. the reading is इदन्तात् नक्षत्रात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् । इतः किम् ?
पुनर्वसुसेनः ।

११६ । स्तम्भसिवुसहाञ्चडि ।

एषाञ्चडि षत्वं नास्ति । पर्यंतस्तम्भत् । पर्यंतसीषिवत् । पर्यंतसीषहत् ।
व्यसीषहत् । कथं परस्य षत्वम् ? उपसर्गादिति वक्तव्यम् । तेनोपसर्गादिति
प्राप्तिर्निषिध्यते । नाभ्यासात् ।

११७ । मुनोतेः स्यसनोः ।

मुनोतेः स्वे सनि च षत्वं नास्ति । परिसोष्यते । सन्नन्तात् किप् । अभि-
सुस्रः । स्यसनोः किम् ? अभिसुषाव । परिसुषाव ।

११८ । सदिस्वञ्जोः परस्य लिटि ।

अनयोर्लिटि परस्य सकारस्य षत्वं नास्ति । विषमाद । परिष्वञ्जे ।
संयोगादपि लिटो विभाषा किञ्चमिच्छन्तीति वामनवृत्तिः । तेन पक्षेऽनुषङ्ग-
लोपात् परिष्वज इति (३४) सिद्धम् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽड्यवाये वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तो

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥८३॥

समाप्तश्च मतुप्पादः ॥

(३४) अत्र सदिः परस्य लिटौव्यवैयर्थ्यम् । ततः स्वञ्जे रूपसंख्यानमिति वार्तिकम् । परिष्वज
इति भाष्योदाहरणात् स्वञ्जेलिटि वा किञ्च । एषञ्च सस्वजे प्रियसुरो निषीदितेति कालिदासस्य । सस्वजे
दयितया ऋदयेज इति भारवेः । वलिभयालिभयादिव सस्वज इति माधवः । आलिङ्गितालीकपरस्परान-
सत्थं मिथस्त्री परिष्वजान्ते इति जैयधे च प्रयोगः । तमिन्दुः परिष्वज इति च ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यात् समानपदे । विस्तीर्णम् । पुण्याति ।
कुण्याति । समानपदे किम् ? वार्निधिः । पिलनाम ।

(क) ऋवर्णाञ्च । तिष्ठणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ।

२ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।

समानपदेऽडादिव्यवायेऽपि रषक्त्वभ्यो नस्य णत्वं स्यात् । करणम् ।
हरणम् । उरःकेण । गृह्णाति । वृक्णः । रोपणः । भूषणम् । वृक्षेण ।
मूर्खेण । शृङ्गेण । दर्पेण । गर्भेण । आङ् । पथ्याणयति । नुमनुस्वारोप-
लक्षणाद्यर्थम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । अडादिव्यवाये
किम् ? चुटुतुलशर्थवाये मा भूत् । रोचनम् । दर्शनम् । कपर्दकेन । एकपद
इत्येव । अग्निरानीयताम् । अडादिव्यवायो यावन्णत्वं मनुवर्त्तते ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

पूर्वपदस्यरषक्त्वभ्यः परस्य नस्य णत्वं स्यात् संज्ञा चेत् । खरणसः ।
सूर्यणश्वा । नारायणः । संज्ञायां किम् ? दीर्घनयना स्त्री । कथमग्रणीः ?
ग्रामणि कुलमिति ? अग्रग्रामाभ्याञ्चेत्युपसंख्यानत् । अगः किम् ? (35)
ऋगयनम् । अडादिव्यवाय इत्येव । अर्हन्सः । अतःपरं पूर्वपदस्यरषक्त्वभ्यो
विधिः ।

(35) अग इति पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । पूर्वपदस्येन गकारेण तत्स्यनिमित्तस्य चेत्यर्थः ।
मित्यर्थः । तेन प्राङ्गणं व्योतिरिङ्गण इत्यादौ णत्वं भवत्येव । अग्रयनं मृगमेवा रात्रय इत्यादौ तु न ।

४ । वनं पुरगामिश्रकासिधकाशारिकाकोटरायेभ्यः ।

एभ्यो वननकारस्य संज्ञायां णत्वं स्यात् । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अयेवणम् । पूर्वेण सिद्धौ नियमान्नेह । इन्द्रवनम् ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्तचामकार्थ्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि ।

एभ्यो वनस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि नस्य णः स्यात् । प्रकृष्टं वनं प्रवणम् । निर्गतो वनान्निर्वणम् । अन्तर्वणम् । शरवणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । आम्बवणम् । कार्थ्यवणम् । खदिरवणम् । पीयूषावणम् ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । औषधेः । दूर्वावणं दूर्वावनं वा । वनस्पतिरिह वृक्षमात्रं गृह्यते । व्याप्तेः । शिरीषवणं शिरीषवनं वा । गम्भारीवणम् । गम्भारीवनं वा । व्यवस्थितविभाषया नेह । इरिकावनम् । तिमिरावनम् । इक्षुरक्षरक्षरभ्योऽभिधानान्नेह । देवदारुवनम् । सहकारवनम् । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । न्यग्रोधवनम् ।

७ । अङ्गोऽदन्तात् ।

अदन्तादङ्गो नस्य णत्वं स्यात् (३६) । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः । अदन्तात् किम् ? निरङ्गः ।

८ । वाहनमाहितात् ।

वोढव्यावाहनस्य नो णः स्यात् । दर्भवाहणो वटुः । इक्षुवाहणो गौः ।

(३६) अवाप्यदन्तपूर्वपदस्याभ्यां रवाभ्यामिवाङ्गो नस्य णत्वम् । लघाङ्गः । लघे अङ्गः स भव इति विग्रहे कालाद् ठञ् (४।१।११) । द्विगोर्लुगणपत्य इति (४।१।८७) ठञो लुक् । लघाङ्गप्रियः । तद्वितीर्ष्यादिना १।२।५१ समासः । लघम् अङ्गानि जातस्य यस्य स लघाङ्गजातः । कालाः परिमाणिनिति (१।२।५) समासः । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमित्युपसंख्यानान् (१।१।५१, वार्तिक) विपदे तत्पुरुषः । तपरकरणादिह च न । परागत महः पराङ्गः । यदा तु परमन्वेन समास सदा पराङ्गः । दौघाङ्गो प्राङ्गित्वेन तु क्षुब्धादित्वात् णत्वमित्याङ्गः ।

तार्क्ष्यवाहणः । आहितात् किम् ? गर्गसम्बन्धि वाहनं गर्गवाहनम् । यदा तु गर्ग एव वोढव्यस्तदा गर्गवाहनमिति । (३७)

६ । पानं देशे ।

पूर्वपदस्त्रेभ्यो रषक्तभ्यः परस्य पाननकारस्य णत्वं स्याद् देशे । पीयत इति पानम् । सुरापाणाः प्राच्याः । “असृक्पाणाधिपं तूर्णम् ।” देशे किम् ? सुरापानो मनुष्यः ।

१० । वा भावकरणयोः ।

भावे करणे च पाननकारस्य णत्वं वा स्यात् । पीयूषपाणं पीयूषपानं वा । कषायपाणं कषायपानं वा । सुरापाणं वर्त्तते सुरापानं वा । करणे चीरपाणः कंसः चीरपानो वा । कथं निष्पानं दुष्पानमिति ? षात् पदान्तादिति (८।४।३५) निषेधात् ।

(क) गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् । गिरिणदी गिरिनदी वा । स्वर्णदी स्वर्नदी वा ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।

एषु नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ माषवापिनौ वा । ब्रीहिवापिणौ ब्रीहिवापिनौ वा । नुम् । माषवापाणि माषवापानि वा । ब्रीहिवापाणि ब्रीहिवापानि वा । विभक्तौ । परमाहिणा परमाहिना वा । कथं प्रपक्वानि ? चत्रिययूनेति ? क्षुभ्रादित्वात् (३८) । अडादिव्यवाय इत्येव । गर्हभवाहिनी ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

एकाजुत्तरपदेषु तेषु नो नित्यं णः स्यात् । व्रजहणौ । चीरपाणि । चीरपेण । अडादिव्यवाय इत्येव । ब्रीहिजानि । णग्रहणं नित्यार्थम् ।

(३७) कुपिण नामेन्द्रमिवेन्द्रवाहणमिति माघः । पक्षे घनरवा नरवाहनसम्पद इति रघुकाव्ये । नरवाहनः कुपेरः ।

(३८) अत्र—“युवादीनां प्रतिषेधः ।” इति वार्तिकं च वर्त्तते ।

१३ । कुमति च ।

कवर्गवदुत्तरपदे तेषु नो नित्यं णः स्यात् । नगरवक्त्रेण । नगरकाकेण । दक्षमुखेण । दक्षमुखेण । वृक्षमुखेण । युजाक्रीडेति (३१२।१४२) घिनुण् । वस्त्रयोगिणौ । पुष्ययोगिणः । पुष्ययुगाणि । वृषभयुगाणि । सर्वाङ्गाणि । वृक्षयुगेण । वर्षभोग्येण । मूर्खोघेण । अङ्गादिव्यवाये किम् ? व्रीहित्यागिनः । कथं शास्त्रवाक्यानि कुरुमुख्यानाम् प्रष्ठोऽग्रगामिनि क्वाचगामिना चन्द्रगोमिनेति ? चुम्नादित्वात् (८।४।३८) । (३९)

१४ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।

असमासे समासे च प्रादिस्थरपञ्चभ्यो धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रणमति । प्रणिनीषति । प्रणायकः । निर्णयः । णोपदेशस्य किम् ? प्रनर्दति । कथं दुर्नयः ? चुम्नादित्वात् । (४०) अतः परमुपसर्गस्थरपञ्चभ्यो विधिः ।

(३९) “प्रष्ठोऽग्रगामिनौति (८।१।४२) स्वनिर्देशादेव कुमति चेत्यनित्यमिति केशवः । एवञ्च अनाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाङ्गमिति भारतप्रयोगे ते णत्वं निवर्तयन्ति इति नृत्तिधरः । The author holds here क्वाचगामिना as with the dental न, but the काशिकाकार gives वृषगामिना with the cerebral. So what is the guarantee that the classical authors are all of one view regarding the णत्वं in such words as शास्त्रवाक्यानि &c? As to the नत्वं in अग्रगामिनि, we quote here our remarks made in our edition of the व्यास viz:— “There is some controversy regarding णत्वं in the word अग्रगामिनि । काशिका gives वृषगामिनी as an illustration of कुमति च (८. ४. १३). My MSS.—(the Bengali one is of १७१५ saka)—also spell अग्रगामिणि here with the cerebral ण । In the MSS. of the प्रक्रियाकौमुदी about ५०० years old, the cerebral ण is found in the word. On the other hand मैत्रेय रचित asserts that प्रष्ठोऽग्रगामिनि had been given with the dental न by the सूत्रकार. In annotating the वार्त्तिक, युवादीनां प्रतिषेधः, says he in his तन्त्रप्रदीप on the Rule प्रातिपदिकान्तदुर्बुध्भक्तिषु च (८. ४. ११), that युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येवं णत्वं प्रतिषेधे प्रष्ठोऽग्रगामिनीत्वमादयो निर्देशः प्रमाणम् ।’ So there is at least one classical पाणिनीय grammarian who vouches for the dental न in the word अग्रगामिनि । But others maintain नावाप्तोक्तिरस्तीति and therefore they allow the Rule कुमति च (८. ४. १३) to prevail”. So all such words as शास्त्रवाक्यानि, कुरुमुख्यानाम्, अग्रगामिणि, क्वाचगामिना, चन्द्रगोमिना, &c. have the cerebral ण according to this view.

(४०) दूरः पल्लवलोचनपुष्पसर्गप्रतिषेधो वक्तव्य (१।४।६०, वा) इत्यनेनैवाव णत्वनिरास इत्यर्थः ।

१५ । हिनुमीना ।

अनयोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति ।
प्रमीणीतः ।

१६ । आनि लोट् ।

लोढानिनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रवपाणि । परिवपाणि । अङ्गादि-
व्यवाय इत्येव । प्रददानि । आनीति किम् ? प्रवपन्तु । लोटः किम् ?
प्रवपाणि मांसानि ।

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तिथातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्भिषु च ।

एषु नेर्णत्वं स्यात् । प्रणिगदति । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । प्रखगदत् ।
घु । प्रणिदाता । प्रणिधाता । मेति माङ्मेडोर्ग्रहणम् । प्रणिमिमीते ।
प्रणिमयते । एवं यावत् प्रणिदेग्भि ।

१८ । शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ।

धातुपाठे अकखादौ धातौ अषान्ते च ने णीं वा स्यात् । प्रणिपक्ता
प्रनिपक्ता वा । प्रणिजानाति प्रनिजानाति वा । शेषे किम् ? गदादिषु मा
भूत् । प्रणिगदति । प्रणिगदनम् । अकखादौ किम् ? प्रनिकर्त्ता । प्रनिखा-
दति । अषान्ते किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिपेक्षति । उपदेशे किम् ? प्रनिवेष्टा
प्रनिवेष्टा वा । इह मा भूत् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्षति ।

१९ । अनितेः ।

अनितेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्राणिति ।

२० । अन्तः ।

अनितेरन्तभूतस्यापि नस्य णत्वं स्यात् । क्तिप् । हे प्राण् । केशववृत्तौ तु
विकल्प उक्तः । हे प्रान् हे प्राण् वा ।

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णौ स्याताम् । प्राणिणिषति ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेर्नो णत्वं स्यात् । प्रहृष्यते । परिहृष्यते । प्रहृषणम् । अत्पूर्वस्य किम् ? प्रप्लन्ति । तपरः किम् ? प्राघानि ।

२३ । वमो वा ।

वमयोः परतो हन्तेर्नकारस्य णत्वं वा स्यात् । प्रहृणवः प्रहृणो वा । प्रहृणमः प्रहृणः वा ।

२४ । अन्तरदेशे ।

अदेशे अन्तःशब्दादुधन्तेर्नकारस्य णत्वं स्यात् । अन्तर्हणनम् । अन्तर्हृष्यते । कथमन्तर्हन्ता ? णत्वेऽनुस्वारपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् कुर्वन्तिवत् । अदेशे किम् ? अन्तर्हणनो देशः ।

२५ । अयनञ्च ।

अन्तःशब्दादुत्तरस्यादेशेऽयनस्य नो ण वं स्यात् । अन्तरयणं वर्त्तते । अदेशे किम् ? अन्तरयणो देशः । इह ।

२६ । छन्दसृदवयवात् ।

२७ । नञ् धातुस्थोरुपुभ्यः ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

उपसर्गात् परस्य नःशब्दस्य नो णत्वं स्यात् । प्रणसम् सुखम् । परिणसम् सुखम् । बहुलग्रहणं छन्दोभागार्थम् ।

२९ । कृत्यचः ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात् कृत्यस्थस्याचः परस्य नस्य णत्वं स्यात् । अनमानानीयानीनिनिनिष्ठादेशेषु सम्भवः । प्रयाणम् । प्रमाणम् । प्रयायमाणम् । प्रयाणीयम् । अप्रयाणिः । प्रयायिणी । प्रहाणिः । परिहाणिः । प्रहीणः । निर्वाणम् । कथं प्रस्थानम् पर्यास्थानम् ? कार्य्याऽत्र यत्रः । अथवा चुभ्रादि-

त्वात् (41) । अचः किम् ? प्रमग्नः । उपसर्गादित्येव । नरयानम् । अडादि-
व्यवाय इत्येव । प्रयोजनम् । प्रतियानम् । प्रदानम् । प्रधानम् । प्रेन्वनम् ।
कथं निर्विण्ड इति ? उपसंख्यानात् ।

३० । शेषविभाषा ।

ख्यन्तात् कृत्यच इति (८।४।२८) प्राप्तिर्वा स्यात् । प्रयापणं प्रथापनं वा ।
प्रहापणीयं प्रहापनीयं वा ।

३१ । हलश्चेजुपधात् ।

हलादेरिजुपधाद् विहितस्य कृत्यच इति (८।४।२८) प्राप्तिर्वा स्यात् ।
प्रगोपणं प्रगोपनं वा । निगूढणं निगूढनं वा ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

कृत्यच इति (८।४।२८) णत्वं सनुमो हलन्ताद् यदि स्यात् तदिजादेरेव ।
प्रेङ्गणम् । परीङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । नुमोऽनुस्वारमात्रोपलक्षणात् प्रोम्भणम् ।
इजादेः किम् ? प्रमङ्गनम् ।

३३ । वा निंसनिचनिन्दाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेषां नो णत्वं स्याद्वा । णोपदेशप्राप्तेर्विकल्पः । प्रणिं-
स्ते प्रनिंस्ते वा । प्रणिचकः प्रनिचकः वा । प्रणिन्दति प्रनिन्दति वा । (42)

३४ । न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेषां कृत्यच (८।४।२८) इति णत्वं नास्ति । प्रभानम् ।
प्रभानीयम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् (43) । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्रप्यायनम् ।
प्रवेपनम् ।

(41) यत्रस्तु कालाद्यनेनैव कृतः । तथाहि अचिङः खगानित्यत्र (२।४.५४) वार्तिकेषु असिङ्गे शस्त्र
वचनं विभाविति णत्वं प्रत्याख्यान इति च वार्तिके । एवं हि तदर्थः । असिङ्गकाखे णत्वप्रकरणानन्तरं
खगान् शस्त्र यो वेति वचनं कर्तव्यम् । तेन यत्स्यासिङ्गतया शस्त्रे सति शकारव्यवधानाच्च णत्वम् । विस्तरस्तु
शब्दकौस्तुभाद् बोध्यः ।

(42) अत्र साधवभरोजिप्रवृत्तयस्तु कृत्येवार्थं विकल्प इति मन्यन्ते । तिङि तु नित्यं णत्वम् ।

(43) अत्र "भादिषु पूज् गृहण"मिति वार्तिकम् । तेन पूजो न । पूजस्तु स्यादेव णत्वम् । प्रपवन्तीति
सोमः । प्रपवणं सोमस्य ।

(क) स्थन्तानां भादीनाञ्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रभापनम् । प्रभापनीयम् । कृत्यच इति (८१४।२६) प्राप्तेर्निषेधाच्चेह । प्रभवानि । प्रभाणि । आनि लोडिति (८१४।२६) णत्वम् । उक्तमुपसर्गात् ।

३५ । षात् पदान्तात् ।

नस्य पदान्तात् षकाराण्यत्वं नास्ति । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् । दुष्यानम् । दुषीयमानम् । निषीयमानम् । दुष्येन । षादिति किम् ? निर्णयः । दुर्नयः । (४४)

३६ । नशिः षान्तस्य ।

णत्वं नास्ति । प्रनष्टः । प्रनङ्क्षति । षान्तस्य किम् ? प्रणश्यति । प्रणाशः ।

३७ । पदान्तस्य ।

नकारस्य णत्वं नास्ति । वृक्षान् । गिरीन् । व्रीहिवापान् । खरमुखान् । हे करिष्वन् ।

३८ । पदव्यवायेऽपि ।

पदेन व्यवाये णत्वं नास्ति । व्रीहिकुश्ववापेन । रोषभीममुखेन प्रविपानम् । (४५)

(क) अतद्धित इति वक्तव्यम् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । कुमति चेति (८१४।२७) णत्वम् ।

३९ । चुभ्रादिषु च ।

एषु णत्वं नास्ति । चुभ्राति । चुभ्रीतः । नरीन्मुखते । नरीनर्त्ति । नृनमनो नाम कश्चित् । तृप्नोति । परिर्नत्तनम् । वार्त्तन्नः । पुनर्नवा । दौर्भागिनेयः । हरिनन्दी । ब्रह्मन्नः । दुर्नयः । दुर्नाम । आकृतिगणोऽयम् । उक्तं णत्वम् ।

(४४) इदं चिन्त्यम् । चुभ्रादिलिङ्गाद्ययात् । नचाप दुर्नय इति प्रत्युदाहरणं लिखकप्रमादात् । दुर्घटवृत्ताद्येतत् पुरुषोत्तममोदाहृतमित्युक्तेः ।

(४५) एषश्च प्राङ्मुखेन पराङ्मुखानामित्यादिष्वपि न णत्वम् ।

४० । स्तोः शुना शुः ।

सस्य श स्तवर्गस्य चवर्गः स्यात् । कदा ? श्चुभ्यां योगे । कश्चुभ्यते । कश्चिनोति । कश्चिंशेते । कश्चिच्छात्रः । अग्निचिच्छेते । भवाञ्छेते । भलां जश्चले कते शुत्वम् । ततः खरि चेति (८।४।५४) चत्वम् । तच्चिनोति । तच्छिनस्ति । तज्जयति । प्रशाच्चिनोति । प्रशाञ्जुहुवे । शुनेति तृतीया निर्देशात् पूर्वनापि योगे शुत्वम् । यज्ञः । याच्ञा । मस्जो मज्जति । लस्जो लज्जते । इह भग्नि जश्चत्वस्यासिद्धत्वात् सस्य शुत्वेन शः । तस्य जश्चत्वेन जकारः । संहितायामित्येव । कः चिनोति । अग्निचित् शेते । तत् चिनोति । तत् जयति । पदस्येत्यधिकारो (८।१।१६) मण्डूकपुत्र्या कचिदेवोपयुज्यते । इह स्तोःरिति चुरिति च समाहारेऽप्यनपुंसकत्वम् । सौत्रत्वात् ।

४१ । शुना शुः ।

सस्य ष स्तवर्गस्य टवर्गः स्यात् । कदा ? शुभ्यां योगे । कष्पण्डे । कष्टीकते । एष्टा । पेष्टा । अप्पोष्ट । अच्योष्ट । यष्टा । ईष्टे । ईष्टे । उड्डीनम् । तट् टीकते । तड्ढीकते । भवाण्डीनः । अवादयण्डकाम् । लिखण्कारः । तण्कारः । लीडम् । गूढम् ।

४२ । न पदान्तादोरनाम् ।

(क) अनामिति नाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । पदान्ताट् टवर्गात् स्तोः शुत्वं नास्ति । श्वलिट् साधुः । श्वलिट् तरति । मधुलिट् साधुः । मधुलिट् तरति । नेह । पणाम् । पणवतिः । पणगरी ।

४३ । तोः षि ।

तवर्गस्य षकारे शुत्वं नास्ति । अग्निचित् षण्डे । महान् षण्डे ।

४४ । शात् ।

शकारात् तोः शुत्वं नास्ति । प्रश्रः । विश्रः । जश्चत्वम् । अश्राति ।

४५ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

यरः पदान्तस्य अनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । वाग्नेता वाङ्नेता वा । त्वञ् जकारः त्वज्जकारः वा । ककुम्नाथः ककुब्नाथः

वा । खलिण् नयति खलिङ् नयति वा । तन्मात्रा तदुमात्रा वा । पदान्तानु-
वृत्तिः किम् ? वेद्मि ।

(क) प्रत्यये नित्यवचनम् । वाङ्मयम् । घञाम् । मधुलिण्मात्रम् ।
खलिण्मात्रम् । तन्मात्रम् (४६) ।

४६ । अचो रहाभ्यां हे ।

अचः परौ यौ रहौ ताभ्यां परस्य यरो हे स्यातां वा । अर्कः अर्कः वा ।
मूर्कः मूर्कः वा । स्वर्गः स्वर्गः वा । अर्गः अर्गः वा । निज्भरः
निर्भरः वा । अर्तः अर्थः वा । आर्द्रः आर्द्रः वा । वर्धनं वर्धनं वा ।
बहिर्नयति बहिर्नयति वा । दर्पः दर्पः वा । निर्भरः निर्वर्भरः वा । दर्वः
दर्भः वा । धर्मः धर्मः वा । गर्भः गर्भः वा । कार्यं कार्यं वा । ब्रह्मा ब्रह्मा
वा । अपहृते अपहृते वा । अचः किम् ? ह्रुते ।

४७ । अनचि च ।

अचः परस्य यरोऽचि हे स्यातां वा । उग्रः उग्रः वा । विघ्नः विघ्नः वा ।
मत्स्यः मत्स्यः वा । पुत्रः पुत्रः वा । युध्यते युध्यते वा । बुध्यते बुध्यते वा ।
सिध्यति सिध्यति वा । दध्यत दध्यत वा । मध्यत मध्यत वा । वध्यः वध्यः
वा । इन्द्रः इन्द्रः वा । ऋष्यः ऋष्यः वा । शिष्यः शिष्यः वा । शस्यं
शस्यं वा । अस्थि अस्थि वा । अच इति किम् ? क्षितम् । अनचीति
किम् ? दधि तिष्ठति ।

(क) यणो मयः ।

(१) हे वा भवतः । उल्का उल्का वा ।

(२) मयस्य यण इत्येके । दध्यत दध्यत वा । शक्यः शक्यः वा । मध्यत
मध्यत वा । शुक्लः शुक्लः वा ।

(ख) शरः स्वयः ।

(१) हे वा स्याताम् । स्थाली स्थाली वा । स्थानम् स्थानं वा ।

(४६) तन्मात्रतन्मात्रादिष्वनुनासिकस्यासिद्धत्वेन दकारत्वाच्चग्राथादिषु च तकारत्वाच्चलोपः प्राति-
पदिकान्तेति (८१५०) नकारलोपो नास्ति ।

(२) खयश्च शर इत्येके । वत्सः वत्सः वा । चीरम् । क्ख्पीरं वा ।
अप्सराः अप्सराः वा ।

(ग) अवसाने हे वा भवतः । वाक् वाक्क् वा । षट् षट् वा । यर
इत्येव । दधि ।

(घ) चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ।

(१) चयःस्थाने द्वितीया वर्णा आदिश्यन्ते शरि वा । वाक्शेते वाक्शेते
वा । अप्सराः अप्सराः वा । अप्सु अप्सु वा । चीरं ख्पीरं वा । वृक्षः
वृक्षः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । श्वलिट्सु श्वलिट्सु वा । वत्सः
वत्सः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

(२) चयः परे द्वितीया वर्णा आगमरूपा भवन्तीत्यन्ये । क्ख्पीरं
चीरं वा । वत्सः वत्सः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । भवत्सु
भवत्सु वा । अप्सराः अप्सराः वा ।

(३) चयो द्वितीया द्विरुच्यन्त इत्यपरे । चीरं क्ख्पीरं वा । अप्-
सराः अप्सराः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।

आदिनी परे आक्रोशे-गम्यमाने पुत्रस्य द्वित्वं नास्ति । पुत्रादिनी ।
आक्रोशे किम् ? पुत्रादिनी शिशुमारी ।

(क) तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी ।

(ख) इतजग्धयोश्च वा । पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी वा । पुत्रहती पुत्र-
हती वा ।

४९ । शरोऽचि ।

शवसामचि हे न स्याताम् । आदर्शः । कर्षः । वर्षा । कार्सरम् ।
अचि किम् ? दर्शयते दर्शयते वा । ईर्ष्यते ईर्ष्यते वा । ईर्ष्या
ईर्ष्या वा ।

५० । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

एतन्मतेन विप्रभृतिषु हे न स्याताम् । इन्द्रः । राष्ट्रम् ।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

शाकल्यमतेन सर्वत्र द्वित्वमसम्मतम् । अर्कः । ब्रह्मा । दध्यत् । युध्यते । सिध्यतीति उदाहृतमेव । आचार्योपादानं पूजार्थम् । वेत्यनुवृत्त्या सिद्धेः ।

५२ । दीर्घादाचार्याणाम् ।

आचार्याणां मतेन द्वित्वं न स्याद् दीर्घात् परस्य । पात्रम् । दात्रम् । सूत्रम् । गोत्रम् ।

५३ । भलाञ्जश् भशि ।

भशि परे भक्षां जशः स्युः । लब्धा । दोग्धा । मज्जति । बोधा ।

५४ । अभ्यासे चर्च ।

अभ्यासे भलाञ्जरः स्युर्जशश्च । चिखनिषति । तिष्ठासति । पिप्पणि-
षति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः । चचार । पिपासति । जशः खल्वपि ।
जिघत्सति । विभर्त्ति । डुढोक्ते । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः स्युः । ददौ । वुवुषे ।

५५ । खरि च ।

खरि परे भलाञ्जरः स्युः । भेत्ता । केत्ता । युयुत्सुः । आरिषते । तच्चि-
नोति । वुमुत्सते । विभित्सति ।

५६ । वावसाने ।

विरामे भलाञ्जरः स्युर्वा । वाक् वाग् वा । श्वलिट् श्वलिङ् वा ।
वृक्षात् वृक्षाद् वा । ककुप् ककुब् वा ।

५७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

अवसानेऽणोऽनुनासिकः स्याद्वा । कर्म वा कर्मत् । खट्वा वा खट्वा ।
दधि वा दधिम् । भवति वा भवतिम् । कुमारो वा कुमारीम् । अप्रगृह्यस्य किम् ?
अग्नी । वायू । अण इति किम् ? कर्त्तृ । कर्त्तृम् ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

स्यात् । शङ्किता । उज्ज्विता । कुण्डिता । कुर्वन्ति । कम्पिता । ययि
किम् ? आक्रंस्यते ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्याद्वा । त्वं कथं नयसि । त्वङ्
कथन्नयसि वा । इहान्तःस्था यवला द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका
निरनुनासिकाश्च । तेषामनुस्वारस्य ययि परसवर्णोऽन्तरतमः सानुनासिकः
स्यात् । किंयुक्तः । किंयुक्तः । पुंयत्नः । पुंयत्नः । पुंलिङ्गः । पुंलिङ्गः ।
धान्यं लुनाति । धान्यल्लुनाति । संवत्सरः । सर्व्वत्सरः । ग्रामं वहति ।
ग्रामव्वहति । गां वहति गाव्वहति ।

६० । तोर्लि ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लुनाति । तल्लिखति ।
भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ।

६१ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उदः परयोरनयोरादेरलः स्थाने पूर्वसवर्णः स्यात् । उत्थाता । उत्थितः ।
उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । (74)

(क) स्कन्देः रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको नाम रोगः ।

६२ । भयौ हो ऽन्यतरस्याम् ।

भयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । वाग्हसति वाग्घसति वा ।
अज्भलौ अज्हलौ वा । तद्धितम् । तदृहितं वा ।

६३ । शृङ्क्षोऽटि ।

(क) अमीति वक्तव्यम् । भयः परस्य शस्य हो वा स्यात् । अटीत्यत्रा-
मीति वक्तव्यम् । वाक्छेते वाक्शेते वा । वाक्छोकेन वाक्शोकेन वा । तच्छेते
तच्छेते वा । भवाञ्छूरः भवाञ्शूरः वा । शि तुक् (८।३।३१) पक्षे
भवाञ्छूरः भवाञ्शूरो वा । तच्छोकेन तच्छोकेन वा । तच्छ्मशानम् ।
तच्छ्मशानं वा । अमीति किम् ? तच्छोतति । वाक्छोतति ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

हलः परेषां यमां यमि वा लोपः स्यात् । यथासंख्यमेव । आस्ये भवमास्यम् आस्यं वा । यमि किम् ? कुमार्यः ।

६५ । भरो भरि सवर्णे ।

हलः परस्य भरो भरि सवर्णे वा लोपः स्यात् । प्रप्तम् प्रत्तं वा । यथा-संख्यमत्र नास्ति । सवर्णमात्र एव लोपः । शिण्डि शिण्डि वा । पिण्डि पिण्डि वा । रुन्धि रुन्धि वा । वन्धुम् वन्धुं (४८) वा । सवर्णे किम् ? तर्ता । इह

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।

कन्दः सूत्रे द्वे ।

६८ । अच इति ।

अकारस्य शास्त्रे विवृतोपदेशः प्रतिज्ञातः । स प्रयोगः संवृतो भवति । वृचः । सिद्धिः । इति ।

काशिकाभागवत्त्वोद्येत् सिद्धान्तं बोधुमस्ति धीः ।

तदा विचिन्त्यतां भ्रातर्भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ (४९)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ता-

वृत्ताध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥८॥

समाप्तश्च रेफपादोऽष्टमोऽध्यायश्च ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता भाषावृत्तिः समाप्ता ॥

(४८) कर्गं शीयते कर्गयते वा । कर्गं घाल्यते कर्गाल्यते वा । अमार्ड्डीनः अमार्डीनः वा । भिन्तः भिन्ताः वा । अभिन्तुयाः अभिन्तुयाः वा । अत्तिः अत्तंतिः वा । भरः किम् ? शार्ङ्गलिकः । शार्ङ्गम् । भरि किम् ? सकृष्टा । प्रियपञ्चनः । हलः परस्य किम् ? वाग्मो । भिन्ता । राहा । लिङ्डीकते । सवर्ण किम् ? तर्ता । ईत्सति । भर्त्सनम् ।

(४९) काशिकाभागवत्त्वोद्येद् व्याख्यातं मतमस्ति धीः ।

तदा विचिन्त्यतां भ्रातर भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ इति पाठाक्षरम् ।

THE APPENDIX.

(१) अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादिः । १।१।२० ॥ सर्वं विश्वं उत्तमं उत्तमं उत्तरं उत्तमं अन्यं अन्यतरं इतरं त्वत् त्वं मेमं समं सिमं ।

(१) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (२) स्वमजातिधनास्त्रायाम् । (३) अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः । त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एकं वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ १ ॥

स्वरादिः । १।१।२० ॥ स्वरं अन्तरं प्रातरं । अनोदात्ताः । पुनरं सनुतरं उच्चैस् नीचैस् शनैस् कथक् कते युगपत् आरात् । पृथक् । आयुदात्ताः । अस् अस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् जोषम् तुष्टौम् वहिस् अधस् अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् गज् हेतौ इहा अहा सामि । अनोदात्ताः । वत् [५।१।२१५] ब्राह्मणवत् चतुर्विधं । सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । आयुदात्ताः । अन्तरा । अनोदात्ताः । अन्तरिणं व्योक् कम् शम् सहसा अलम् स्वधा वषट् विना गाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपायं चमा विहायसा दीपा सुधा दिष्टा इथा मिथ्या । (१) ज्ञातोऽसुम्कसुनः । (२) कृन्तकारसंघचरान्तीऽव्ययौभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् इस् प्रवाजकम् प्रवाजिका आयं हलम् अभोचम् साकम् सार्धम् समम् नमस् हिरक् । (३) तसिलादयस्तद्धिता एधाचपयैनाः [५।१।०-४६] शस्तसौ क्तसुचं सुचं आस्थालौ । (४) च्च्यर्थाय । अम् अय आम् प्रतान् प्रशान् । आकृतिमन्वीऽयम् । तेनाग्येऽपि । तथाहि । माङ् यत् कामम् प्रकामम् भूयस् परम् साक्षात् साचि सत्यम् मंशु संवत् अवश्यम् सधदि प्रादुम् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजसम् संततम् ओम् भूर् भुवर् अटिति तरसा सुतु कु अक्षसा अथो मिषु विषक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्थ चिरिणं चिरात् अक्षम् आयुषक् अतुषक् अनुषट् अक्षस् अक्षरं स्थाने वरम् दुष्टु वलात् अवाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिस्त्रादयः प्राक् पाशयः [६।१।२६] । शस्त्रभृतयः प्राक् समासात्मेभ्यः [५।४।४३-६८] मानः कृत्योर्थः । तसिषती । नानाजाविति ॥ २ ॥

चादिः । १।४।५० ॥ च वा ङ अह एव एवम् न नृजम् शयत् युगपत् भूयस् मृपत् कृपत् कृबित् नेत् चेत् चण् कचित् यत् तत् नह इत् न माकिम् माकौम् माकिर् नकिम् नकौम् नकिर् आकौम् माङ् मानञ् तावत् यावत् त्वा नै त्वं हे रे औषट् औषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि स्वस्तु किल अथ सुतु यत् इ उ अह ह ए ऐ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मातायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा तथा चिक् स्वाहा हेहे पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो अथो न्यु मन्वे मिथ्या अस्ति ब्रूहि तु त इति इव वत् वात् वन वत् सम् वज्रम् सनुकम् क्वेवट् शङ् यक्म् खम् सनात् सनत् नक्षिकम् सत्यम् सतम्

अद्वा उद्वा नोवेत् नवेत् नदि जातु कथम् ज्ञेयं कुत अप अतु हा हे है आहोस्वित् शम् कम् दिष्टा पय
वट् सट् अट् फट् ताजक् भाजक् अथे अरे वाट् कुम् खम् घुम् अम् ईम् औम् सिम् वै । (1) उपसर्ग-
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाय निपाताः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

प्रादिः । १।४।५४ ॥ प्र परा अप सम् अतु अव निम् निर् दुम् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्
अभि प्रति परि उप ॥ ४ ॥

कर्वादिः । १।४।६१ ॥ करी उररी तन्वी ताली आताली वेताली धुली धूसी शकला शंसकला धंसकला
भंसकला गुलगुधा सजूस, फल फली विक्की आलोठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शिवाली
वर्षाली अलूमशा वज्रसा मखसा मसमसा शौषट्, औषट्, शौषट्, वषट्, स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस्,
शत्रु आविस् ॥ ५ ॥

साक्षात्प्रभृतिः । १।४।७४ ॥ साक्षात् निष्ठा चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्वा प्राजयां प्राजरुहा
बीजयां बीजरुहा संसयां अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आद्रम् अघ्नी वशी कविसने विहसने प्रतपने
प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठदम्बादिः । २।१।१७ ॥ तिष्ठदगु वहदगु आयत्तीगवम् खलियवम् खलिवुसम् लुगववम् लुगमानववम्
पूतयवम् पूयमानववम् संहतयवम् संहियमाणयवम् संहतवुसम् संहियमाणवुसम् समभूमि समपदाति
सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयत्तीसमम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राज्ञम् प्ररथम्
प्रसृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् संप्रति असेप्रति । (1) इच्छप्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७॥५।४।१२८] ॥१॥

श्रीश्वादिः । २।१।४० ॥ श्रीश्च धृतं कितव व्याड प्रवीण संवीत अनर अधि पदु पण्डित कुशल चपल
निपुण ॥ २ ॥

पावेसमितादिः । २।१।४८ ॥ पावेसमिताः पावेवहुलाः लदुस्वरमशकः उदुस्वरजमिः कूपकच्छपः अवट-
कच्छपः कूपमच्छुकः कुशमच्छुकः उदपानमच्छुकः नगरकाकः नगरबाघसः मातरिपुरुषः पिच्छीशूरः पितरि-
शूरः गेहेशूरः गेहेल्लदो गेहेल्लिती गेहेल्ल्याङ्कः गेहेल्लेही गेहेल्लेही गेहेल्लेसः गेहेल्लेष्टः गेहेल्लेसः
आखनिकवकः गोत्रेशूरः गोत्रेविचिती गोत्रेल्हेही-गोत्रेपटुः गोत्रेपण्डितः गोत्रेप्रमत्तः कर्णोटरिटिरा कर्णेपु-
चुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रादिः । २।१।५६ ॥ व्याघ्र सिंह खल स्वयम् चन्दन उक उव वराह हस्तिन् तर कुञ्जर हरु पृषत्
पुण्डरीक पलाश कितव ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुखपत्रम् सुखकमलम् कारकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः
इत्यादिः ॥ ४ ॥

श्रेष्ठादिः कृतादिः । २।१।५० ॥ श्रेणि एक पूग सुकुन्द राशि निचय विषय निधान पर इन्द्र देव
सुख भूत शमन वदान्म अश्यापक अभिरुपक ब्राह्मण चैविय पटु पण्डित कुशल चपल निपुण जपण ॥ १ ॥

कृत मित मृत भूत उक्त समाज्ञात समाख्यात संभारित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत
उपाकृत कलित दलित उदाकृत विद्युत उदित । २ । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

शक्रपार्थिवदिः । २।१।६० ॥ (A) शक्रपार्थिव कृतपसौयुत अजातील्लि ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत यतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका
मानोन्मानिका ॥ ७ ॥

यमभादिः । २।१।७० ॥ यमणा प्रव्रजिता कुलटा रमिणी तापसौ दासौ बन्धकौ अध्यापक अभिषेपक
पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादिः २।१।७२ ॥ मयूरव्यंसक क्रावव्यंसक कम्बोजसुखयवनसुख । (1) इन्दसि हस्तेश्च
हस्तश्च पादेश्च पादश्च लाङ्गुलेश्च लाङ्गुलश्च पुनर्दाय । (2) एहीडं कर्म
एहिपचम् एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया
अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकदेमा मोहकदेमा
विधमचूडा उहमचूडा उह्रवचूडा आहरवेल्ला आहरवसना आहरसेना आहरवनिता जन्मविचक्षणा
उहरोन्मुजा उह्रवमृजा उह्रमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उधनीचम् आधोपचम्
आधपराचम् नखप्रचम् निधप्रचम् अकिंचन खालाकालक पीलाखिरक भुजासुहित प्रोथपापीयान्
उत्पत्यपाकखा निपत्यरोहिणी निपत्यग्न्यामा अपेहिप्रचसा एहिप्रचसा इहपचमी इहद्वितीया ।
(3) अहिकर्मणा बहुलमाभीष्टो कर्तारं चाभिदधाति । जह्जोडः (जह्जोडम्) जह्जस्तम् (जह्जस्तम्)
(उज्जह्जस्तम्) । (4) आख्यातमाख्यातेन क्रियासात्ये । अश्रीतपिवता पचतश्च्यता खादतमीदता
खादतवमता खादताचमता आहरनिवपा आहरनिष्करा आवपनिष्करा उत्पचविपचा भिन्निवचना
कृन्निविचक्षणा पचलवणा पचप्रकृता ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन अकृतोभयः कान्दिश्रीकः कान्दिश्रीकः
आधोपुत्रयिका अहमहमिका यदच्छा एहिरियाहिरा उन्मुजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ ९ ॥

याजकादिः २।२।२ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक परिवेषक स्नापक अध्यापक उक्ताहक
उहर्तक होत भर्तु रयगणक पत्तिगणक ॥ १० ॥

राजदत्तादिः २।२।३१ ॥ राजदत्तः अयेवणम् लिङ्गवासितम् नष्टमुपितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुण्ठितम्
अवच्छिन्नपक्वम् अपितीतम् उत्तगाढम् उलूखलसुसलम् तण्डुलकिण्वम् इषदुपलम् आरम्बायनि आरम्बायन-
बन्धकि चिचरयवाङ्गीकम् अवन्त्यश्मकम् मृदायम् खातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अचिचुवम्
दारमवम् शब्दाधौ व्रमाधौ कामाधौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् राजवाजम् गोजवाजम्
गोपालिधानपूलासम् गोपाखधानौपूलासम् पूलासकारणम् पूलासकजुरणम् स्थूलपूलासम् उग्रोरबीजम्
सिञ्जाणम् सिञ्जाण्यम् विवास्वाती भार्यापती टपती जंपती जायापती पुवपती पुवपशू किश्रमशू शिरोबीजम्
शिरोजानु सपिर्मधुनी मधुसर्पिणी आयन्वी अन्तादी गुणवद्बी इहिवृणी ॥ ११ ॥

आहिताम्बादिः २।२।३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदत्त जातग्रन्थ तैलपीत घृतपीत मद्यपीत
कटभायं गतायं ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन गडुकण्ड अस्युद्यत दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ १२ ॥

कडारादिः २।२।१८ ॥ कडार गडुल खड खीड काण कुण्ड खलति गीर हड मिण्डक पिड पिडुल
पिडुल तड तनु जठर बधिर मठर कड वर ॥ १२ ॥

गावादिः २।२।१७ ॥ गौ काक अन्न यक्ष श्रमाल ॥ १४ ॥

प्रकृत्यादिः २।२।१८ ॥ प्रकृति प्राय गोव सम विषम विट्रोण पञ्चक साहस ॥ १५ ॥

गवाश्वादिः २।४।११ ॥ गवाश्चम् गवाविकम् गवेडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुजवामनम् कुज-
किरातम् पुवपौतम् अचखालम् खौकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम्
उडखरम् उडशशम् मूजशक्तम् मूजपुरीयम् यत्नमेदः मांसशोणितम् दमंशरम् दमपूतीकम् अजुनशरीयम्
अजुनप्ररुधम् लघोपलम् लघोपलम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ १६ ॥

दधिपयआदिः २।४।१४ ॥ दधिपयसी सर्पिमंथुनो मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रापती शिववैश्वशी स्कन्दविशाखी
परित्राजकौशिकी परित्राटकौशिकी प्रवर्गोपसदी यत्नलक्ष्मी इषावर्हिणी दीचातपसी यद्वातपसी
मिधातपसी अथ्यनतपसी उल्लुल्लसुसले आद्यवसाने यद्वामिधे स्रक्सामि वाधनसे ॥ १७ ॥

अर्धर्चादिः २।४।११ ॥ अर्धर्च गोमय कपाय कावापण कुतप कुलप कुणव कपाट गृध गृध
ध्वज कवच पद्म गृध सरक कंस दिवस यूप अन्वकार दण्ड कसच्छलु मच्छ भूत हीप द्यूत वक्र धर्म
कर्मन् मोदक शतमान यान गख गखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सलु पिधान सार पाव हत
सैन्धव औषध आटण चपक द्रोण खलीन पट्टिक वारवाण वारवारण प्रोष कपिल्य शाल शील यत्न
शीघ्र कवच कृष्ण कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस चीर कर्प आकाश अष्टापद मङ्गल
निधन नियांस लृप्त इत पुस्त वुस्त लोडित शृङ्ग निगड मूलक मधु मूल खूल शराव नाल वप्र विमान
मुख प्रवीव शूल वल कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क वल्कल नटमक नाटमसक वलय कुसुम डण
पङ्क कुण्डल किरीट अर्जुन अशुभ तिमिर आनय भूषण इन्वास सुकुल वसन्त तटाक तडाग पिटक
विटङ्क पिष्ठाक माय कोश फलक दिन देवत पिनाक समर स्थाण अनीक उपवास शाक कपांस चपाल
खण्ड दर विटप रण मृगाल हस्त आर्द्र हल तुल ताखव गाखीव मण्डप पट्टह सीध योध पार्श्व शरीर फल
कल पुर राङ्ग अम्बर बिम्ब कुटिम मण्डल ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ग वन्धीक वर्ष
वस्त्र वसु देह उद्यान खेड लेग सान स्वर संगम शिख लेम शूक चव पवित्र यौवन कलह मालक
पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुज कुल विहार लोडित विषाण भवन अरख पुलिन आसन ऐरावत
शूर्प तीर्थ लोमन लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दाह धनुस् मान वर्षस्त कृषे तण्डक मठ
सहस ओदन प्रवाल शकट अपराङ्ग गौड शकल तण्डुल ॥ १८ ॥

पैलादिः २।४।५१ ॥ पैल शालङ्गि सालङ्गि सालङ्गामि राहवि रावणि ओदधि ओदत्रणि ओदमिधि
ओदत्रणि ओदमणि ओदमणि देवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहचति भौलिङ्गि राणि ओदमि ओदमिमानि
ओमिहानि ओदमिहि । तद्राजाचाणः (तद्राज) ॥ आकृतिगणीऽयम् ॥ १९ ॥

तौल्लादिः २।४।६१ ॥ तौललि धारणि पारणि रावणि देवीपि देवति वार्कलि नैवति नैवकि देवमिनि
वैमति देवयज्ञि चाफडकि वैल्लिकि वैकि वैडि आनुहारति आनुराहति पौकरसादि आनुरोहति आनुति
प्रादोहनि नैमिनि प्राडाहति वात्सकि वैश्रीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिनि आसिबन्धकि
पौष्पिकारिणपालि वैकणि वैरकि वैहति ॥ २० ॥

यस्मादिः २।४।६२ ॥ यस्मिन् लक्ष्यं दृष्ट्वा अयस्मिन् लक्ष्यकर्म सदासत कम्बलहारं बहिर्धौग कर्णाटक
पर्णाटक पिच्छीज्ज वकसस्य वकसस्य विन्नि कुट्टि अजवन्ति मितयु रचौमुख जहारय उल्कास कटुक मयक
मन्यक पुष्कर पुष्करसद विपपुट उपरिमखल कोटुकमान कोटुपाद कोटुमाय श्रोत्रेमाय खरप पदक
वर्णक भलन्दन भडिल भडिल ॥२१॥

गोपवनादिः २।२।६७ ॥ गोपवनं त्रिमु विन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यापणं ॥ विदाय-
नगैर्धौडयम् (४।१।१०४) ॥२२॥

तिक्कितवादिः २।२।६८ ॥ तिक्कितवाः वडरभञ्जोरयाः उपकलमकाः पक्कनरकाः वकनखगुद-
परिणहाः उल्लकुभाः लङ्गालसुखाः उत्तरगलङ्गाः लङ्गालिनलङ्गालसुन्दराः भाद्रकपिठलाः अग्निवेश-
दशिरकाः ॥२३॥

उपकादिः २।४।६१ ॥ उपक लमक भटक कपिठल लङ्गालिन लङ्गालसुन्दर चूडारक आडारक गडुक
उदङ्ग सुधायुक्त अवन्तक पिङ्गलक पिट मयूरकणं खरीज्ज गलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुपीणक
कमलज्ज कालज्ज निदाघ कलशोकाष्ट दामकाष्ट लङ्गालिण कर्णक पर्णक जटिरक बहिरक जनुक
अनुमीस अनुपद प्रतिलोम जपजम्भ प्रतान अनभिहित कमल वराटक लिखाध कमन्दक पिङ्गल वर्णक
मयूरकणं निदाघ कललक कमलक कदामत दामकाष्ट ॥२४॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वशादिः ३।१।१२ ॥ भञ्ज शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमानस् उन्मनस्
रहस् रोहत् रोहत् संसत् शञ्जत् भञ्जत् वेहत् शचिवर्चस् अञ्जर वर्चस् चोजम् सुरजम् अरजम् ॥१॥

लोहितादिः २।१।१३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥२॥

सुखादिः ३।१।१८ ॥ सुख दुःख लस लङ्ग अस अलौक प्रतीप करुण लपण सीढ ॥३॥

कण्ठादिः ३।१।२७ ॥ कण्ठज् मनु जणीज् वल्गु अस महीज् लाट् लोट् इरस् इरज् इरज् दुवस् उपम्
वेट् मिधा कुभुम मगध तलम् पम्पस् सुख दुःख सपर अरर भिपज् भिणज् इधुध वरण चरण तरण भुरण
गद्वद पला कैला खिला लिट् लोट् रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण पयस् संभूयस् सम्बर ॥ आकृति-
गणोऽयम् ॥४॥

नन्दादिः ३।१।२४ ॥ (१) नन्दिवाग्निमदिद्रुषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो अन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः
वाग्निः नदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । (२) सङ्घितापदमः संज्ञायाम् । सङ्घनः तपनः दमन
जल्पनः रमनः दर्पणः संक्रन्दनः संकषेणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः स्ववणः चित्त-
विनाशनः कुलदमनः ॥५॥

यहादिः (२) याही उल्हाही उद्गाही उद्गाही स्थायी मन्त्री संमर्दी । (१) रचयुवपशी नी । निरचौ निचावी
निचावी निशावी । (२) याचुव्याहजवदवसां प्रतिविधानाम् । अयाची अव्याहारी असव्याहारी अनाली
अवादी अवासी । (३) अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी विशायी विदायी (४) विशयी
विषयी दिशः । विशयी विषयी दिशः । (५) अभिभावो भूते । अपराधो उपरोचौ परिभवौ परिभावौ ॥६॥

पचादिः (३) पच वच वप वद वल पत नदद् भपद् व्रवद् चरद् गरद् तरद् चोरद् गाहद् सरद् देवद्
जर सर लम सेव कोप मेघ नतं तण दग्ने सर्प दम्भ दर्प आरभर खपच ॥ आकृतिगणः ॥७॥

मूलविभुजादिः ॥ १२१५ ॥ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद मङ्गौघ कुघ मित्र ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥८॥

पात्रादिः १२१५ ॥ पात्रं उदर घृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥८॥

गम्यादिः १२१६ ॥ गमौ आगमौ भावौ प्रस्थाद्यौ प्रतिरोधौ प्रतियोगौ प्रतिबोधौ प्रतियोगौ ॥१०॥

सेपदादिः १२१८ ॥ सेपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिपद् ॥११॥

भिदादिः १२१९ ॥ (१) भिदा विदारणे । (२) क्षिदा वैधोकरणे । विदा । विपा । (३) गुहा
निर्वापयोः । वद्धा मिधा गोधा । (४) धारा शस्त्रागम् । हारा । (५) कारा वन्धने । लिया । (६) तारा
ज्योतिषि । (७) धारा प्रपातने । रेखा चूडा पोडा वपा वसा मृजा । (८) कृपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥१२॥

भोमादिः १२२० ॥ भोम भोम भवानक प्रस्थान्द प्रपतन प्रतपन समुद्र सुव सुक् उटि रचः मूर्ख
खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥१३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजादिः ४११४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अजा मृषिका बाला षोडा पाका वक्षा मन्दा
विष्ठाता पूर्वापहाणा अपरापहाणा । (१) संभस्ताजिनशणपिच्छेभ्यः फलान् । (२) सदच्चाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
पुष्पात् । (३) श्रुद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । कुक्षा उष्णिहा देववित्रा ज्येष्ठा । (४) मध्यमा पुंयोनेऽपि ।
(५) मूलाव्रजः । टङ्का ॥१॥

खस्तादिः ४११९ ॥ खष्ट दुहित नगानृष्ट याह माह तित्त्व चतष्ट ॥२॥

सपद्यादिः ४१२० ॥ समान एक वीर पिच्छ य स्वाह भद्र पुत्र (१) दासाण्डन्दि ॥३॥

गौरादिः ४१२१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शूद्र पित्रल हय गवय मेकय क्षण्य दुष्य द्रोण हरिण कोकण
कारण पटर उणक आमलक कुवल विन्व वदर फकरं ककरं क तकारं शकारं पुष्कर शिखण्ड सलद
शखण्ड सनन्द सुपम सुपव खलिन्द गडुल पाण्ड्य आयक आनन्द आनल्य मृपाट आखक शकुल
सूर्य शूर्प मूच युष यूय सृप मेघ वज्रक घातक सन्नक मालक मालत सालक वीतस वच अतस चङ्ग मङ्ग
मठ केद पेश मेद खन् तलन् (१) अनडुही अनडाही । (२) एषणः करणे । दिह दिहल काकादन
गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गौतम मोतम अयःस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिकि यान मेध
आलम्बि आलजि आलब्धि आलचि केवाल आपक आरट मट टोट मोट मूलाट शातन पातन पाठन
आलारण अधिकरण अधिकार अयहायणो (आयहायणो) प्रत्यवरोहिणो (३) सुमङ्गलात् संज्ञायाम् । अस्तर
सुन्दर मण्डल मन्दर मङ्गल पट पिच्छ पल्ल उदरे मुद्रे शम मुद औड रुद्र भाण्ड कंदर कन्दर कदल तरुण
तलुन कक्षाप उहत् मयत् सोम सौधमं । (४) रोहिणो नचवे । (५) रेवती नचवे । विष्णुल निष्णुल पुष्णल ।
(६) कटाक्षीणवचने । (७) पिपल्यादयश्च । पिपली हरितकी हरीतकी कोशातकी शमी वरी शरी शृषिबी ।
क्रोष्ट मातामह पितामह ॥४॥

नडादिः ४।१।४५ ॥ वज्र पवति अजति अहति अह शकटि शक्ति । (१) शक्तिः शस्त्रे । शरि वारि रावि । अहि कपि यटि मुनि । (२) इतः प्राक्कात् । (३) कृदिकारादतिनः । (४) सर्वतोऽतिप्रचांदिष्येक । चरु अराल ऊपय कमल विकट विशाल विशदट भस्ज भ्वज (५) चन्द्रभागाद्वयाम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् मोड नख खुर शिखा बाल शफ मुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग्न गल राग इत्यादि ॥ ५ ॥

शार्ङ्गरवादिः ४।१।४६ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौगुलव ब्राह्मण वेद गौतम कामन्दलेय ब्राह्मणकृतैय आनिचेय आनिधेय आशोकीय वात्स्यायन मौञ्जायन कौकस काप्य काव्य शैब्य एहि पर्थेहि आश्वमेध आदपान अराल चखाल वतख (२) भोगवद्भौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६।१।४७] नित्यं ब्रह्मार्थम् । (२) स्तनरयोर्वृद्धि ॥ ६ ॥

क्रौड्यादिः ४।१।८० ॥ क्रौडि खाडि व्याडि आपिशलि आपलित चौडयत चैपयत सैकयत वैल्ययत सौधातकि । (१) सूत युवत्याम् । (२) भोज चरिये । यौतकि भौरिकि भौलिकि शाखलि शालाखलि आपिठलि गौकख्य ॥ ७ ॥

अश्वपत्यादिः ४।१।८४ ॥ अश्वपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति धान्यपति धन्यपति सभापति प्राणपति लेखपति ॥ ८ ॥

उक्तादिः ४।१।८६ ॥ उक्म उदपान विकर विनद महानद महानस महामाण तरुण तलुन । (१) वक्तायसि । पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगतो विटपु अतुटपु जगपद भरत उशीनर यौष पोतु कुल । (२) उदस्थान देशे । पृथग्भ भक्तकीय रथंतर मध्यंदिन वृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उच्छिद् ककुम् सुवर्ण देव (३) यौषादच्छन्दसि ॥ ९ ॥

वाक्तादिः ४।१।८६ ॥ वाङ् उपवाङ् उपवाङ् निवाङ् शिवाङ् वटाङ् उपनिन्दु उपविन्दु उपलौ हकला चूडा बलाका सूफिका कुशला भगला खगला ध्रुवका ध्रुवका सुमिता दुर्मिता पुष्करसद अतुडरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पखन् सतन् अटन् । (१) अमितीजसः सलोपय । सुधावत् उदधु शिरस् माप शराविन् मरोचौ चेमवद्विन् शङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगतं कृणु युधिष्ठिर अजुंन साम्ब गद प्रहृग्न राम उदह । (२) उदकः संज्ञायाम् । (३) समूयोन्मसोः सलोपय ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । सालिकिः जाड्भिः एन्दशभिः आजधेनविः इत्यादि ॥ १० ॥

कुञ्जादिः ४।१।८८ ॥ कुञ्ज ब्रज शङ्क भयान् गण लोमन शठ श्राक शृङ्ख शम्ब विपाश स्कन्द स्तम्भ ॥ ११ ॥

नडादिः ४।१।८८ ॥ नड चर वक सुज इतिक इतिज उशक लमक । (१) शल्लु शलई च । समल वाजप्य तिक । (२) अग्निशर्मन् इत्यगले । प्राण नर सायक दास मित विप पिङ्गर पिङ्गल किङ्क किङ्कल कातर फातल काश्यप कुशप काश्र काव्य काव्य अज असुष असुय (३) कृष्णरौ ब्राह्मणवाशिष्ठे । अमिव लिङ्ग चिव कुमार । (४) लोट् लोट् च । लोङ् दुर्ग सत्त्व शिंशपा अय तण शकट सुमनस् सुमत मिमत कच् जलंधर पुगंधर हंसक दष्टिन् हस्तिन् पिष्ट पञ्चाल चमसिन् सृज्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अखल खरप लङ् इभ अस् कामुक ब्रह्मदस उदुम्बर शोण अलोह दखप ॥ १२ ॥

विदादिः ४।१।९० ॥ विद उर्वै कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दपं विश्वानर अविषल अटिमेण सतभाग हर्ग्येय प्रियक आपस्तम्ब कुचवार शरदत् एनक धेनु गोपवन शिषु विन्दु भाजन अश्वारतान

श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापणं हरित किंदास वल्लभक अकंजुष अकंजुष वध्मोग विष्णुवत्
प्रतिबोध रचित रघोत्तर रघुनर गविष्ठिर निषाद-शवर अलस मठर मृपाकु मृदु पुनभुं पुन दुहित ननान्द ।
(1) परस्त्री परशं च ॥१३॥

गर्गादिः ४।१।१०५ ॥ गर्ग वक् । (1) वाजासि । संज्ञति अज व्याघ्रपात् विदभत् प्राचीनयोग अगस्ति
पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्क शट शक एक धूम अवट मनस् धनंजय वल विष्णवसु जरमाण
लौहित शंसित वम्ब वल्लु मण्डु मण्डु शङ्क लिंग पुहलु मनु महु आलिंगु त्रिगैषु मनु तनु मनायो तनु कथक
कन्यक कल लल वल तनु तरल तलुल तण्ड वतण्ड कपिकत कपि कत कुरुकत अनडुल् कल
शकल गोकच अगन्ध कुष्ठिगौ यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रङ्गगण शल्लिल वणक
चणक चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतुकर्ण सहित मलित अश्मरथ शकैराच पृतिमाय स्युरा
अदरक अररक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलुक तितिल भिषज भिषज् भडित भण्डित दन्त चिञ्चित
चिकित्सित देवङ्ग इन्द्रज एकलु पिप्पलु वृद्धदग्नि सुलोहिन् सुलामिन् उक्च कुटौग ॥१४॥

अद्यादिः ४।१।११० ॥ अथ अश्मन् शङ्क शट्टक विद पुट रोहिण खजूर पिङ्गल भडिल भण्डिल भडित
भण्डित प्रकत रामोद चान काश तोष्ण मालाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक शविष्ठ पविन्द पवित गोमिन् श्याम
धूम धूम वाग्मिन् विष्णानर कुट । (1) शप आधेये । जन जड खड गोष अर्ह कित विमंष विशाल गिरि
चपल लुप दासक वैष्णव वैल प्राच्य धर्म आनडुल । (2) पुंसि जाति । अजुन प्रहत सुमनम् दुर्मनम्
मनस् प्रान्त ध्वन आधेय । (3) भरद्वाज आधेये । उक्त आतव कितव वद धन्य पाद शिव खदिर ॥१५॥

शिवदिः ४।१।११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भुरि दण्ड कुठार ककुभ अनभिज्ञान कोहित मुख
सेधि मुनि ककुत्स्थ कण्ठोद कोष्ठक कङ्क कङ्क रोध कपिल्ल कुपिल्ल खड्गन वतल्ल लणकणं चौरङ्गद
जलङ्गद परिल पथिक पिट हैहय गोपिका कपिलिका जटिलिका वधिरिका मञ्जोरिक इण्डिक खड्गास
खड्गाङ्क कर्मार रेख लेख आलेखन विग्रवण रवण वतंभाच शीवाच पिठक विठक पिठाक लपाक नभाक
कर्णनाभ जरत्काङ्क इथा उन्नेप पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्येते अर्येते सुपिट मसुरकणं
मसुरकणं खजूरकणं कटूरक तलन् मृष्टिवेण गङ्गा विपात्र यक्क लङ्ग दुग्ग अवस्थुण लणकणं लण कणं
पर्ण भलन्द विरुपाक्ष भूमि इला सपत्नी । (1) द्याचो नद्याः । (2) त्रिवेणी त्रिवर्णं च (1) आकृतिगणः ॥१६॥

युष्मादिः ४।१।१२३ ॥ युष्म विष्ट पुर विष्टपुर ब्रह्मजत शतवार शलाघल शलाकाभू लेखाभू लेखाभ
विकसा विकास रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजवलि शकंध विमाळ विधवा शक विश
देवतर शकुनि युक्क उग ज्ञातल शतल वन्की मृकष्टु विंस अतिथि गोदन्त कुशाब्ज सकट प्राताहर
पवटुरिक सुनामन् । (1) लक्षणश्यामयोर्वासिते । गोधा ककलास अशीव प्रवाहण भरत भारत भरम
मृकष्टु कपूर इतर अन्तर आलीट सुदन सुदच सुवचस् सुदामन् कहुतुद अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन परिधि वायुदन्त शकल शलाका खडूर कुवेरिका अशोका गन्ध-
पिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदटिन् अनुदटि जरतिन् वलीवर्दिन् विष्ट बीज जीव खन् अश्मन् पथ अजिर ॥
आकृतिगणः ॥१७॥

कल्याणादिः ४।१।२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा वन्की अनुदटि अनुदृति अनुदृष्टि जरती वलीवर्दी
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥१८॥

मृष्टादिः ४।१।२६ ॥ मृष्टि इष्टि वलि हलि विष्टि कुष्टि अजवलि मितयु ॥२८॥

रेवत्यादिः ४।१।२६ ॥ रेवतो अन्धपालो मणिपालो द्वारपालो उक्वच्छिन् उक्वचन् उक्वयाह कर्णयाह दृष्टयाह कुक्कुटाह ककुदाह चामयाह ॥२०॥

कुर्वादिः ४।१।२५ ॥ कुर्व गर्वर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । (१) सम्भाजः चविये । कवि मति विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पिष्टमत् इन्द्र जालौ एजि वातकि दामोष्थोधि मणकारि कैशोरि कुट शालाका शलाका मुर पुर एङका यन् अम् दम् कैशिनौ । (२) वेनाच्छन्दसि । शूर्पाय श्वावनाय श्वावरय श्वावपुत्र सत्यंकार वडभौकार पयिकार मृष्ट शकन् शङ्क शक शालिन् शालीन कर्तुं हतुं इम पिष्टो तचन् (३) वामरथस्य कक्षादिवत् स्वरवर्जम् ॥२१॥

तिकादिः ४।१।२४ ॥ तिक कितव सेनावालशिख सेना वाला शिखा उरम् शाब्द सैन्धव समुन्द रुप्य याम्ब नील अमिव गौकक्ष कुर्व देवरथ तैतिल औरस कौरव्य भौरिकि चौपयत शौकयत वाजवत चन्द्रमस् यम् मङ्गा वरिष्य सुपामन् आरव्य बाष्पक सत्यक इप लोमक उदन् यत्र ॥२२॥

वाकिनादिः ४।१।२५ ॥ वाकिन गोधेर काकेश काक खडा । (१) चर्मवर्मिणोर्लोपय ॥२३॥

कम्बोजादिः ४।१।२५ ॥ कम्बीज नील कीरल शक यवन ॥२४॥

भगादिः ४।१।२६ ॥ १ भगै कश्च केकय कश्मीर साल सुखाल उरस् कौरव्य ॥२५॥

२ योषेयादिः ॥ योषेय श्रीकेय श्रीमेय ज्यावाणेय धीतेय धातेय विगतै भरत उमीनर ॥२६॥

भिलादिः ४।२।२८ ॥ भिला गर्भिणी स्त्रिय करीष अङ्गार चर्णिन् धर्मिन् सस्रस् युवति पदाति पद्मति अथर्वन् दलिषा भरत विषय योत्र ॥२७॥

खडिकादिः ४।२।२५ ॥ खडिका वडवा । (१) छदकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । मित्रक शक उलूक यन् अहन् युगवरवा हलवन्ता ॥२८॥

पाशादिः ४।२।२८ ॥ पाश लण धूम वात अङ्गार पाटल पोटमल पिष्टक पिष्टाक हल नट वन ॥२९॥

खलादिः ४।२।२९ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुल्लिनी ॥ ३० ॥

राज्यादिः ४।२।२९ ॥ राजन्य आनृत वामन्य शालङ्कायन देवयातव देवयात अत्रोड वरवा जालं घरायण राजायन तेलु आकाकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैल्लवन शैलुव उदुम्बर तोत्र वैल्लव आर्जुनायन संप्रिय दाक्षिऊर्णाम ३१ ॥

भौरकादिः ४।२।२४ ॥ १ भौरिकौ मौलिकौ चौपयत चौपटत चेटयत काण्येय वाणिजक वाणि-काय्य बालिकान्य सैकयत वैकयत ॥ ३२ ॥

ऐषुकाद्यादिः । ऐषुकारि सारसायन सारसायन चान्द्रायण द्वाचायण त्वाचायण चौडायन मौलायन खाडायन दासमिनि दासमिनायण शौद्रायण दाचायण शापण्डायन शायण्डायन ताड्यायण शौभायण सौवीर सौवीरायण शपण्ड शयण्ड शौण्ड शयाण्डि शयाण्ड वैश्रमानव वैश्रमेनव वैश्रमेनव नड सुधु देव विश्वदेव सापिण्डि ॥ ३३ ॥

उक्वादिः ४।२।३० ॥ उक्व लोकायत न्वास न्वाय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अमुक्य यत्र भम्बे अचो क्रमेतर ज्ञव ज्ञान्य संहिता पदक्रम संघट संघट इति परिपद संघट गण मुण आयुर्देव आयुर्वद ॥ ३४ ॥

क्रमादिः ४।२।६१ ॥ क्रम पद शिला मौमांसा सामन् ॥ १५ ॥

वसन्तादिः ४।२।६३ ॥ वसन्त योम वषां शरद् क्षेमन् शिशिर प्रथम गुण चरम अशुगुण अथर्वन्
आथर्वण ॥ १६ ॥

संकलादिः ४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उदुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदच सुदत्त सुभूत सुपूत
सुनव सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका पूतिक पूलास कृलात निवेश गवेश गन्धौर इतर अन्
अहन् लोमन् विसन् चरण वक्ष्य बहुल अभिविक्त गोष्ठत् राजभृत् भक्त मज्ज माल ॥ १७ ॥

सुवासनादिः ४।२।७७ ॥ सुवान् सुवन्त वणं भण्ड खण्ड सेवानिन् कर्परिन् शिखण्डिन् गतं ककंश
शकटोक्तं कृष्णकर्णं कर्कं कर्कं भुमती गोष्ठ अहिसक्य ॥ १८ ॥

अरौहणादिः ४।२।८० ॥ अरौहण अहौरण दृघण दृहण भलग भगल उलन्द किरण सांपरायण
कौट्यायण औट्यायण वैगर्तायण मैवायण भास्त्रायण वैमतायण वैमतायण मौमतायण मौमतायण
सौसायण सौमतायण सौसायण ऐन्द्रायण कौन्द्रायण कौट्यायण स्वाहायण शाण्डिकायण रायश्रीप विपय
विपाश उद्वृष्ट उद्वृष्टन स्वाष्टवीरण वीरण काशकृत्स्न आम्बवत शिशपा रेवत रेवतविल सुयज्ञ शिरीष अधिर
जम्बु खदिर सुशमन् सुशमन् भलन्दन कलन यज्ञदत्त ॥ १९ ॥

कृशाश्वादिः । कृशाश्व अरिष्ट अरिग्म वैश्वन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वचैल
सुवचैल सुकर सुकर प्रातर प्रतर सङ्ग पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्या पराशर अरुस्
अयस् ॥ २० ॥

कश्यपादिः । कश्यप न्योष शर मिलोन निवास नियात निधान निबन्धन निबन्ध विवद परिशुट उपशुट
अमनि सित मत वैश्वन् उत्तराश्वन् अश्वन् स्त्रुलवाङ्ग खदिर शकंरा अनडुङ्ग अगडुङ्ग अरडु परिर्वश वेष्ट
वीरण खण्ड दण्ड परिर्वत कर्दम अंश ॥ २१ ॥

कुमुदादिः । कुमुद शकंरा न्योष इकट संकट कण्ट गतं बीज परिवाप नियांस शकट कच मधु शिरीष
अश्व अश्वत्थ वल्लज यवास कृप विकट्ट दशयाम ॥ २२ ॥

काशादिः । काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कण्ट गृह विस
टण कर्पूर ववैर मधुर गह कपिल जतु सौपाल ॥ २३ ॥

वृषादिः । वृष नड मूल वन पर्ण वर्ष वरण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण वल चरण
बुस ॥ २४ ॥

प्रेक्षादिः । प्रेक्षा फलका हलका वन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्योष वकट कण्ट संकट कट कृप वृक
पल पुट मङ्ग परिवाप यवास ध्रुवका गतं कृपक हिरण्य ॥ २५ ॥

अग्नादिः । अग्नन् यष्ट ऊप मौन दम इन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गह गुड
कुष्ठल पीन गुड ॥ २६ ॥

सखादिः । सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त भद्रपाल भद्र पाल चक्र चक्रवाक उगल अशोक करवीर
वासव चीर पूर वज्र कुशीरक श्रीहर सौहर सपक्ष सरस समप समल सुरस रोह तमाल कदल
समल ॥ २७ ॥

संकाशादिः । संकाश कपिल कश्मीर समीर सुरसेन सरक मूर । (१) सपविष् पत्य च । यूप यूप

चंश चङ्ग नासा पलित अमुनाश चङ्गन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरनाश विरस समल सीर पञ्जर
मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन् सुपरि कटिप सक्थैक इष्टि तौथै अगति विकर नासिका ॥४८॥

बलादिः । बल चुल नल दल वट खकुल उरल पुख पुल मूल उलकुल उल कुल वन कुल ॥ ४८ ॥

पचादिः । पच तुव तप कुच्छ अछ कम्बलिका बलिक चिव अस्ति । (१) पयः पय च । कुम्भ
सीरक सरक सकल सरस समल अतिशब्दन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात
पाक सहक अमुश सुवर्षक हंस हिंसक कुम्भ बिल खिल यमल हस कला सक्थैक ॥ ५० ॥

कणादिः । कणं वसिष्ठ अर्क अर्कलुप द्रुपद आनहुल्य पाचजन्म स्मिग् (स्मिज्) कुम्भी कुनौ जित्वन् जीवन
कुलिम आखीवत् आखीवत् जैव जैव आकन आनक ॥ ५१ ॥

सुतंगमादिः । सुतंगम सुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र स्वन श्वेत मडिक खडिक एक विष
बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खड्डत कणं विषह ॥ ५२ ॥

प्रगयादिः । प्रगटिन् मगदिन् मददिन् कवित खडित गदित चूडार भडार मन्दार कौविदार ॥ ५३ ॥

वराहादिः । वराह पलाशा पलाश शिरीष शिरीष विनह निवह बलाहक खूल विदग्ध विजग्ध निमग्ध
निमग्ध बाहु खदिर शर्करा ॥ ५४ ॥

कुमुदादिः । कुमुद गोमय रघकार दमयाम अश्वत्थ शाकमलि शिरीष सुनिस्थल कुच्छल कूट मधुकण
घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ ५५ ॥

वरणादिः ४।२।८२ ॥ वरणा शङ्खी शाकमलि शङ्खी श्याखो पथीं तामपथीं गौद आलिश्रयान जालपदी
जालपदी जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तत्तशिला उरसा गोमती बलभी ॥ ५६ ॥

मधादिः ४।२।८६ ॥ मधु विस स्थाण वेणु कर्कशु समी करीर हिम किशरा श्याण मधत् बादली
शर इटका आमुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिदी इजु रोमन् इष्टि गथ तथशिला कड
वट वेट ॥ ५७ ॥

उल्लरादिः ४।२।८० ॥ उल्लर सफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्वन् सुवर्ष खलाजिन तिक कितव
चणक वैवण पितुक्त अश्वत्थ काश चूड भस्मा शाल जम्बा अजिर चर्मन् उल्कोश शाल खदिर शूर्पणाय
श्यावनाय नैवाकव लण उच शाक पलाश विजिगीषा अनेक चातप फल संपर अर्क गतं अग्नि वैराणक इडा
अरग्न निशान्त पथी नौचायक शंकर अशरीरहित चार विशाल वैव अरीरहण खलु वातारगार मन्तगार्ह इन्द्र-
उच नितान्तउच आर्द्रउच ॥ ५८ ॥

नडादिः ४।२।८१ ॥ नड डल बिल वेणु वेण वेतस इलु काठ कपीत लण । (१) कुष्ठा अस्त्रलं च ।
(२) तथग्रलोपय ॥ ५९ ॥

कत्यूयादिः ४।२।८५ ॥ कतूवि उभि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुल्लिन नगरी माहिफती वर्मती उखा
शम ॥ कुष्ठाया यलोपय ॥ ६० ॥

नद्यादिः ४।२।८० ॥ नदी मही वाराणसी ग्रावली कौशाब्धी वनकौशाब्धी काशपरी काशफारी
काशफरी खादरी पूबैनगरी पाठा माया शालदावां सेतकी । (१) वाडवाया उपे ॥ ६१ ॥

पलयादिः ४।२।१० ॥ पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बज्जकीट जालकीट कमलकीट कमल-
कीकर कमलमिदा गोत्री नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटचर उटपान यकजोम ॥ ६२ ॥

काश्यादिः ४।१।११६ ॥ काशि चेदि वेदि सोयाति संवाह चच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षु
कुलामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिदम अरिव देवदत्त दशयाम शोभावतान उपराज युवराज
देवराज मोदन सिन्धुमिव दासमिव सुधामिव सोममिव काममिव साधुमिव । (१) आपदादिपूर्व-
पदास्त्रालान्तात् । आपद ऊर्ध्वं तत् ॥ ६३ ॥

धूमादिः ४।१।१२७ ॥ धूम खल्व्वा शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आणकस्थली माहिवस्थली
मानस्थली अहस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राज्यह सालासाह ग्रथ
मिववर्ध मिववर्ध मञ्जाली मद्रकुल आजोकुल वाहव वाहव संस्त्राय बर्बर वज्रं गतं आगतं माठर पाथिव
घोष पत्नी आरात्री धातैरात्री आवय तीर्थ । (१) कुलाक्षौवीरिषु । (२) समुद्राग्रावि मनुष्ये च । कुचि अन्नरूप
घोष अरण उज्जयनी पटार दक्षिणापय साकेत ॥ ६४ ॥

कच्छादिः ४।१।१३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णं गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्ज कुरु अनुवल्ह रीप अनूप
अजवाह विजापक कलूतर रहु ॥ ६५ ॥

गहादिः ४।१।१३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । (१) मज्जदिन चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध
पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समानशास्त्र समानशाम एकशाम एकत्वं एकपलाश
इष्य इष्यनौक अवस्थान्द्वय कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लाधेरणि सौमिति शैशिरि देवशर्मि श्रौति
आहंसि आमिति व्याडि वैजि आथ्यथि आहृशंसि शौङ्गि आग्रिशर्मि भीजि वाराटकि वाक्मिकि वाक्मौकि
चैमश्रद्धि आच्यथि औद्गाहमानि ऐकचिन्द्वि दन्ताय हंस तत्त्वय तन्वय उत्तर अन्तर अनन्तर (२) सुखपार्श्व-
तस्योर्लोपः । (३) जनपरयोः कुक् च । (४) देवस्थ च । (५) वेणुकादिभ्यश्चण् ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

संधिवेलादिः ४।१।१४६ ॥ संधिवेला संख्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् ।
(१) संवत्सरान् फलपर्वणोः ॥ ६७ ॥

दिगादिः ४।१।५४ ॥ दिग् वगे पूग गण पक्ष घाय्य मिव मेघा अन्तर पश्चिन् रहस् अलोक उखा
साचिन् देश आदि अन्त सुख जघन मेघ गूथ । (१) उदकाव्यञ्जयाम् । न्याय वंश वेश काल आकाश ॥ ६८ ॥

परिमुखादिः ४।१।५८ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युल्लखल परिसौर उपसौर उपस्त्रुण उपकलाप
अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसोत अनुसाय अनुसौर अनुमाप अनुयव अनुयुप अनुवंश प्रतिशास्त्र ॥ ६९ ॥

अध्यात्मादिः ४।१।६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ आकृतिगणः ॥ ७० ॥

जगयनादिः ४।१।७३ ॥ जगयन पदव्याख्यान कन्दोमान कन्दोभावा कन्दोविधिति न्याय पुनरुक्त
निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या जलविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मृग्यै
उपनिषद निमित्त शिवा भिवा ॥ ७१ ॥

शुद्धिकादिः ४।१।७६ ॥ शुद्धिक कृकण कृपण स्फुल्लित उदपान उपल तीर्थ भूमि लण पण ॥ ७२ ॥

शुद्धिकादिः ४।१।८२ ॥ शुद्धिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्क बोध ॥ ७३ ॥

सिन्धादिः ४।१।८३ ॥ १ सिन्धु वर्णं मधु कम्बोज साल्ज कश्मीर गन्धार किञ्चिन्ना उरसा दरद
(दरद) गन्धिका ॥ ७४ ॥

तत्त्वशिलादिः । तत्त्वशिला वयोहरण केर्मदुर वामनी कगल कोटुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किंनर काण्डधार
पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ ७५ ॥

श्रीनकादिः ४।२।१०६ ॥ श्रीनक वाजसनेय आर्द्धरव ग्रामेय श्राप्येय स्वाहायन सन्ध्या स्नानं देवदर्शनं
रत्नभार रज्जुकण्ठ कठमाट कवाय तल तच्छ पुनर्पासक अन्वपेज ॥७६॥

कुलालादिः ४।२।११८ ॥ कुलाल वरुड चारुजाल निपाद कमोर सेना सिरिन्नु सिरिन्नि देवराज
परिषत् (पर्वत्) वधू मधु रुरु रुद्र अमहुह व्रजन् कुम्भकार अपाक ॥७७॥

रैवतिकादिः ४।२।१२१ ॥ रैवतिक स्नापिणि स्नेमवृद्धि गौरगौव गौरगौवि औदमेचि औदवापि
वैजवापि ॥७८॥

बिल्लादिः ४।२।१२६ ॥ बिल्ल ब्रीहि काच्छ मुद्ग मग्न गोधूम इल्ल वेणु शवैधुका कर्पासौ पाटलो
कर्कस कुटीर ॥७९॥

पलाशादिः ४।२।१४१ ॥ पलाश खदिर त्रिशपा स्पन्दन पुलाक करीर त्रिरोप यवास विकडत ॥८०॥

शरादिः ४।२।१४४ ॥ शर दभं मृद कुटो लण सोम वल्लभ ॥ ८१ ॥

तालादिः ४।२।१५२ ॥ (१) तालावतुषि । बाहिण इन्द्रालिङ्ग इन्द्राङ्ग इन्द्रायुध चय श्यामाक
प्रीयुचा ॥ ८२ ॥

रजतादिः ४।२।१५४ ॥ रजत सोम लोह उदुम्बर नीप दाक रोहितक विभीतक पीतदाक विकण्ठक
कण्टकार ॥८३॥

उचादिः ४।२।१६४ ॥ उच्च नयोध अन्त्य इहोदी शिषु रुरु कचत्त उहत्तो ॥८४॥

हरीतकादिः ४।२।१६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नक्षुरञ्जनी शष्पल्ली दाडी दोडी श्वेतपाकौ अर्जुनपाकौ
द्राक्षा काला भ्राक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली विद्या श्रेफालिका ॥८५॥

माशब्दादिः ४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः ॥८६॥

प्रभृतादिः ४।४।१ ॥ प्रभृत पर्याप्त ॥८७॥

सुखादिः ४।४।१ ॥ सुखात् सुखराति सुखश्रयण ॥८८॥

परदारादिः ४।४।१ ॥ परदार मुक्तलस्य ॥८९॥

पर्यादिः ४।४।१० ॥ पर्ये अथ अन्त्य रय जाल न्यास व्याल । (१) पाद पच ॥९०॥

वेतनादिः ४।४।१२ ॥ वेतन बाह्वन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवसि सुख श्रयण शक्ति

उपनिषद् उपदेश क्लिज् (क्लिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥९१॥

उत्सङ्गादिः ४।४।१५ ॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥९२॥

भस्मादिः ४।४।१६ ॥ भस्मा भरट मरण शीर्षभार शीर्षभार अंसभार अंसभार ॥९३॥

अचक्षुतादिः ४।४।१८ ॥ अचक्षुत् जानुपङ्क्त जहापङ्क्त जहापङ्क्त पादस्तेदन कण्टकमर्दन गतानुगत
गतगत यातायात अनुगत ॥ ९४ ॥

महिष्यादिः ४।४।१८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलिपिका विलिपिका अनुलिपिका पुरोहित मन्त्रि-
पाली अनुचारक अनुचारक होह यजमान ॥ ९५ ॥

किसरादिः ४।४।१९ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर मुग्गुलु उशोर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी ॥ ९६ ॥

इवादिः ४।४।२२ ॥ इव शिवा प्ररोह स्था बुभुचा चुरा तित्तिचा उपस्थान कृषि कर्मन् विशधा पपम्
सत्य अमृत विशिखा शिविका भक्षा उदस्थान पुरोहा विहा मन्द ॥ ९७ ॥

प्रतिजनादिः ४।४।८८ ॥ प्रतिजन इदंयुगं संयुगं समयुगं परयुगं परकुलं परस्त्रकुलं अमुष्यकुलं सर्वजनं
विजयनं महाजनं पञ्चजनं ॥ ८८ ॥

कथादिः ४।४।९० ॥ कथा विकथा विदकथा संकथा वितथा कुठ्वित् जनवाद जनवाद इति संवाद
गुण गण आयुर्वेद ॥ ९० ॥

गुहादिः ४।४।९० ॥ गुहं कुम्भाय सक्तु अपूप मांसोदनं इष्टं वेष्टं सद्गम संघात संक्रम संवाद प्रवास
निवास उपवास ॥ ९० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

गवादिः ५।१।२ ॥ गो हविस् अक्षर विष वहिस् अटका खटा युग मेधा सुक् । (१) नाभि गभं च ।
(२) गुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तर्कनियोगेन चान्योदात्तत्वम् । (३) ऊधसोऽनङ् च । कूप खद दर खर
अमुर अघ्नन् वेद बीज दीप्त ॥ २ ॥

अपूपदिः ५।१।४ ॥ अपूप तस्तुल अभ्युष अभ्युष अभ्युष पृष्टक ओदन गुप पूष किरण
प्रदीप सुसल कटक कर्णवेटक अर्गल । (१) अन्नविकारिभ्यः । घृष स्थूणा दीप अश्र पव ॥ २ ॥

निष्कादिः ५।१।१० ॥ निष्क पण पाद माप वाह द्रोण घटि ॥ २ ॥

अवादिः ५।१।२८ ॥ अश्र अश्रम् गण ऊर्णा उर्म उमा भङ्गा चण गङ्गा वर्षा वसु ॥ ४ ॥

वंशादिः ५।१।३० ॥ वंश कुटज वल्लज मूल स्थूणा स्थूण अश्र अश्रम् अश्र द्रव्य मूल इष्ट खटा ॥ ५ ॥

हिरादिः ५।१।६४ ॥ हिरं मेद द्रोह दीह नत कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण
संपन्न विप्रन्न विकर्ष प्रकर्ष । (१) विराग विरङ्गं च ॥ ६ ॥

दश्यादिः ५।१।६६ ॥ दण्ड सुसल मधुपर्क कशा अघं मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग
इम भङ्ग ॥ ७ ॥

महानाम्नादिः ५।१।८४ ॥ महानाम्नो आदित्यवत गोदान ॥ ८ ॥

अवान्तरदीपादिः ५।१।८४ ॥ अवान्तरदीपा तिलवत दिववत ॥ ८ ॥

स्युटादिः ५।१।८७ ॥ स्युट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आशरण सद्गम संघात अग्निपद
पीलुमूल पीलु मूल प्रवास उपवास ॥ १० ॥

संतापादिः ५।१।९० ॥ संताप संताह संशाम संयोग संपराय सवेशन सपेय निषेध सर्ग निःसर्ग विसर्ग
उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेप संवास संमोदन सक्तु । (१) मांसोदनादिः ह्योतादिपि ॥ ११ ॥

उपवस्त्रादिः ५।१।९५ ॥ उपवस्त्र प्राशिल चूडा यज्ञा ॥ १२ ॥

अनुप्रवचनादिः ५।१।१११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन
अनुवचन अनुवाचन अस्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ १२ ॥

स्वर्मादिः ५।१।१११ ॥ स्वर्ग यज्ञस् आयुस् काम धन ॥ १४ ॥

पुष्पाहवाचनादिः ५।१।१११ ॥ पुष्पाहवाचन स्तुतिवाचन शान्तिवाचन ॥ १५ ॥

पुत्रादिः ५।१।१२२ ॥ पुत्रु मृदु महत् पटु तनु लघु बद्ध साधु आशु उरु गुरु बद्धल खल्ल दष्ट चण्ड
अकिंचन बाल होड पाक वस मन्द स्नादु हस्त दीर्घ प्रिय उप लज्जु क्षिप शूद्र अण्ड ॥ १६ ॥

दृढादिः ५।१।१२३ ॥ दृढ दृढ परिदृढ भ्रम क्लम वल्लुक्त आस कट लवण ताम्र शीत उष्ण जड
बधिर मधुर मूत्रे मूक स्थिर (१) वेद्यातलाभमतिमनःशारदानाम् । (२) समी मतिमनसोः । जवन ॥ १७ ॥

ब्राह्मणादिः ५।१।१२४ ॥ ब्राह्मण वाङ्मय भाणव । (१) अर्हती नुम् च । चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव चतुर्भाव अन्वभाव अन्वेष्य संवादिन् संवेदिन् संभाषिन् वज्रभाषिन्
शीर्षातिन् विधातिन् समस्य विषमस्य परमस्य मध्यस्य अनौत्तर कुशल अपल निपुण पियुग कुतूहल
लेवन्न विन्न बालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गहल दायद विप्रक्षि विषम विपात
निपात । (१) सर्ववेदादिभ्यः स्त्राये । (२) अतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिः । शीटौर । आकृतिमणोऽयम् ॥ १८ ॥

चतुर्वर्णादिः ५।१।१२४ ॥ चतुर्वर्ग चतुरायम सर्वेविय चिलीक विस्तर धङ्गुण सेना अनन्तर सन्निधि
समोप उपमा सुख तदर्थ इतिह मलिक ॥ १९ ॥

पुरोहितादिः ५।१।१२५ ॥ पुरोहित । (१) राजासे । शामिक पिच्छिक सुहित बालमन्द बाल मन्द
खल्लिक दल्लिक वसिक कर्मिक धर्मिक शौलिक मृतिक मूलिक तिलक अल्लिक रूपिक कृषिक पुत्रिक
अविक कृषिक पथिक प्रतिक सारथि आलिक सूचिक संरच सूचक संरचसूचक नाक्षिक अज्ञानिक नागर
चूलिक ॥ २० ॥

उद्गातादिः ५।१।१२६ ॥ उद्गात उद्गेत प्रतिहर्तु प्रशास्त्र होड पोत हर्तु रघगणक पत्तिगणक सुत दुत
अध्वर्यु वधु सुभग मन्त्र ॥ २१ ॥

युवादिः ५।१।१२७ ॥ युवन् स्थविर होड यजमान (१) पुरुषासे । भाट कुतुक यमण कटुक कमण्डलु
कुली सुखी दुःखी सुहृदय दुर्हृदय सुहृद दुर्हृद सुभात दुभात उपल परित्राजक सत्राचारिन् अतृग्रस ।
(२) हृदयासे । कुशल चपल निपुण पियुग कुतूहल लेवन्न । (३) शोविष्य यलोपय ॥ २२ ॥

मनोत्रादिः ५।१।१२८ ॥ मनोत्र प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढा कुलपुत्र कान्दस काव शोविष्य
चोर धूर्त विप्रदेव युवन् कुपुव यामपुव यामकुलाल यामपण्ड यामकुमार सुकुमार बद्धल अवधपुत्र
अमुषपुत्र अमुषकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ २३ ॥

पीलादिः ५।१।१२९ ॥ पीलु कर्कशु कर्कशु शमी करोर बल कुवल वदर अश्वत्य खदिर ॥ २४ ॥

कर्णादिः । कर्ण अचि मल किश पाद गुल्फ भु शृङ्ग दल ओठ पृष्ठ ॥ २५ ॥

तारकादिः ५।१।१३० ॥ तारका पुण कर्णक मञ्जरी कजीप अण सूत मूत्र निष्कुमण पुनीप उश्चार प्रचार
विचार कुमल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल लवक किसलय पल्लव खल्ल वेग निद्रा मुद्रा वृमुचा
धेनुष्या पिपासा वद्धा अश्व पुल्लक अङ्गारक वर्षक द्रोण सुख दुःख उल्लेख्य भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव
शाल तरङ्ग तिलक अन्दक अन्वकार सर्व सुकुर हर्ष उल्कर्व रण कुवल्लय गर्भ सुधु भीमन ज्वर गर रोग
रोमाश यल्ल कज्जल खण् कोरक कज्जोल श्यपुट फल कसुक शङ्कर अशुर शैवल वकुल अश्व आराल कलङ्क
कदम्ब कन्दल मूर्च्छा पङ्कज हस्तक प्रतिविम्ब विप्लवन्न प्रत्यय दीचा गजे । (१) गर्भादप्राणिनि ॥
आकृतिमणः ॥ २६ ॥

विमुक्तादिः ५।१।१३१ ॥ विमुक्त देशासुर रचोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् मजीवन्

वसुसन् सल्लव वसुसन् दशाणं दशाष्टं वसुसन् वसुसन् पतविन् महिनी अश्वहन् सोमापूषन् इडा अघ्राविष्णु
उर्वशी हवहन् ॥ २७ ॥

गोपदादिः ५।२।६२ ॥ गोपद इवेत्या मातस्त्रिभु देवस्यत्या देवीरापः कृष्णोस्त्राखरेठः देवीचिद्या देवीधीय
रलोहण युष्मान अज्जन भूत प्रतुतं कृष्णानु कृष्णाकु ॥ २८ ॥

आकरादिः ५।२।६४ ॥ आकषे (आकष) त्सर पिशाच पिचष्ट अशनि अशमन् निचय जय चय विजय
अचय नय पाद दीप उद जाद हाद गदद शकुनि ॥ २९ ॥

इटादिः ५।२।८८ ॥ इट पूर्तं उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकषित निषादित निपठित
संकलित परिकलित संरचित परिचित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आस्वात द्रुत अधीत
अवहित आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित
व्याकुलित ॥ ३१ ॥

रसादिः ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण रस्य सार्धं शब्द खेह भाव । (१) गुणात् एकाचः ॥ ३१ ॥

सिध्मादिः ५।२।९७ ॥ सिध् गडु मणि नाभि बीज बीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्य पर्य हनु सक्त मांस
मांस (१) पाण्डिधमन्योर्दीर्घश्च । (२) वातदन्तवल्गुलाटानामूङ् च । (३) जटाघटाकालाः चेपि । पर्ण उदक
प्रज्ञा सक्त कर्ण खेह शीत श्याम पित्र पितृ पुष्क इष्ट मृदु मृष्ट पत्र चटु कपि मृष्टु यन्त्रि यी कुश धारा
वर्णं पञ्चान् शेषान् पेश कुल । (४) सुद्वन्द्वरूपतापयोश्च ॥ ३२ ॥

लोमादिः ५।२।१०० ॥ लोमन् रोमन् वम्ब हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ ३३ ॥

पामादिः । पामन् वामन् वेमन् हेमन् शेषान् कटू वलि सामन् ऊषाम् कृमि । (१) अजाल्कल्याणं ।
(२) शाकीपलाक्षौदद्राणां हस्त्रलं च । (३) विष्कामिन्तरपदलोपयुक्तसंघेः । (४) लज्ज अच ॥ ३४ ॥

पिच्छादिः । पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । (१) जटाघटाकालाः चेपि । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ ३५ ॥

ज्योत्स्नादिः ५।२।१०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिसा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ ३६ ॥

जौष्णादिः ५।२।११६ ॥ जौहि माया शाखा शिखा माला मेखल किका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन्
वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी वीणा वलाका यव खद नौ कुमारी । (१) शीर्षात्रजः ॥ ३७ ॥

तुन्दादिः ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचष्ट यव त्रौहि । (१) स्त्राङ्गादिर्बहौ ॥ ३८ ॥

अश्विनादिः ५।२।१२७ ॥ अश्विन् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घाटा अश्व अघ कर्दम अश्व लवण ।
(१) स्त्राङ्गाङ्गीनात् । (२) वर्णात् । आकृतिगणः ॥ ३९ ॥

सुखादिः ५।२।१३१ ॥ सुख दुःख लक्ष लक्ष् अस्त्र आय आस अलौक कठिन सोढ प्रतीप शील हल ।
(१) माला चेपि । कृष्ण प्रणाय प्रणय दल कल ॥ ४० ॥

पुष्करादिः ५।२।१३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुद नङ् कपिल्य विस मृगाल कर्दम शालुक निर्वर्ण
करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कौरव कज्जोल तट तरङ्ग पङ्कज सरीज रावीव मालीक सरीसृप पुटक
अरविन्द अश्लोच अल कमल कज्जोल पयस् ॥ ४१ ॥

वलादिः ५।२।१३६ ॥ वल उत्साह उदास उदास शिखा कुल जुडा शूल कुल आयाम व्यायाम
उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ ४२ ॥

भवदादिः ५।२।१४ ॥ भवान् दीर्घायुः दिवानामिधः आयुषान् ॥ ४३ ॥

देवपवादिः ५।१।१०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अनपथ राजपथ शतपथ
शत्रुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रीय वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुण्य मत्स्य ॥४४॥

शाखादिः ५।१।१०१ ॥ शाखा मुख अधन शङ्ख मेघ अम्ब चरण स्तम्भ स्तम्भ उरस् शिरस् अथ
शरण ॥ ४५ ॥

शर्करादिः ५।१।१०२ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिठिका कनिष्ठिका पुच्छरीक शतपथ गोलोमन्
लोमन् गोपुच्छ नकुल सिकता ॥ ४६ ॥

शङ्खत्वादिः ५।१।१०३ ॥ शङ्खत्वा भस्त्र वभ्रु वज्र मच्छर मच्छल शङ्खत्वा हरि कपि मुनि रुद्र खल
उदधित् गोपी उरस् कुलिश ॥ ४७ ॥

दामन्त्यादिः ५।१।१०४ ॥ दामनि औलपि बेजवापि औदकि औदकि अच्युतनि आच्युतनि
अच्युतदनि आच्युतदनि शाकुन्तिक आकिदनि औडवि काकदन्तिक शत्रुदन्ति सार्वसिनि विन्दु वैन्दवि
तुलभ भौञ्ज्यानि काकन्दि सावित्री ॥ ४८ ॥

पथ्यादिः ५।१।१०५ ॥ पथ्य असुर रथस् वाल्हीक वधस् वसु मरुत् सत्त्व दशाह पिशाच अग्रनि
कार्पापण ॥ ४९ ॥

योधेयादिः ५।१।१०६ ॥ योधेय कौशेय शौकेय शौभेय धौतेय धातेय व्यावांशेय विमर्त भरत उशीर ॥ ५० ॥

स्तुलादि ५।१।१०७ ॥ स्तूल अणु माविष माष इषु (१) कृष्ण तिलेषु । (२) यव वीहिषु । इक्षु तिल पाय
(३) कालावदात सुरायाम् । (४) गोमूत्र आच्छादने । (५) सुरा अही । (६) जीर्ण शालिषु । (७) पतमूल
समस्तो व्यस्तय । कुमारोपुत कुमारोद्यय मणि ॥ ५१ ॥

यावादिः ५।१।१०८ ॥ याव मणि अस्त्रितालु जानु सान्द्र पीत सत्व । (१) स्तुतावृण्णशौते । (२) पञ्च
लूनविपाते । (३) अणु निषुले । (४) धृत कविर्मे । (५) स्नात वेदसमाप्ती । (६) शून्य रिक्ते । (७) दान कुसिते ।
(८) तनु मूत्रे । (९) देयसय । श्रात अश्रात । कुमारीकौडनकानि च कुमारीकौडनकानि च ॥ ५२ ॥

विनयादिः ५।१।१०९ ॥ विनय समय । (१) उपाय अस्त्रलं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार
उपचार समय समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अल्प ॥ ५३ ॥

प्रज्ञादिः ५।१।११० ॥ प्रज्ञ वणिज् उणिज् उणिज् प्रत्यय विद्वस् विदत् वीडन् विद्या मनस् । (१) शीत शरीरे ।
लुप्त । (२) कृष्ण मृगे । निरौषत् । शीत शत योष अणुस् वसु एनस् मरुत् कुक्ष सत्त्व दशाह वयस् व्याकृत
अमुर रजस् पिशाच अशनि कार्पापण देवता वसु ॥ ५४ ॥

आद्यादिः ५।१।१११ ॥ आदि मध्य अन्त इष्ट पाण्य । आकृतिगणः ॥ ५५ ॥

शरदादिः ५।१।११२ ॥ शरद विषाग् अनस् मनस् उपानस् अशुद्धि दिव ह्रिमवत् हिरक् विद सट्
दिश् इश्व विष् अतुर तद तद यद कियत् (१) जराया जरस् च (२) प्रतिपरसमनुभ्योऽप्यः । पथिन् ॥ ५६ ॥

विदध्यादिः ५।१।११३ ॥ विदध् विदधसि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादनि उभयादनि उभाहन्ति
उभयाहन्ति उभाकणि उभयाकणि उभापाणि उभयापाणि उभावाहु उभयावाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आथपदि
आडापदि सपदि निकृचकणि संहृतपुच्छि अनेवासि ॥ ५७ ॥

हस्तादिः ५।१।११४ ॥ हस्तिन् कुक्षल अथ कश्चि कुरुत कटोल कटोलक मण्डोल कण्डोलक अथ
जाल मण्ड मण्डला दासी गणिका कुपुल ॥ ५८ ॥

कुम्भपदादिः ५।४।१४।१२८ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी मूलपदी मुनिपदी गुणपदी श्रुतपदी स्वपदी गोघापदी कलशपदी विपदी लणपदी विपदी विपदी षट्पदी दासोपदी श्रुतपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुण्ठपदी कण्ठपदी शशिपदी श्रोणीपदी श्रोणपदी द्वपदी मकरपदी शक्रपदी अटापदी स्त्रुणापदी अपदी सूचीपदी ॥ ५८ ॥

उरःप्रसृतिः ५।४।१५१ ॥ उरस् सपिस् उपानह् पुमान् अनडान् पयः नीः लण्णेः दधि मधु शाली शलिः । (१) अर्थाव्ययः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

शकम्बादिः ६।१।१८४ ॥ शकम्बुः कर्कम्बुः कुलटा । (१) सीमन्तः किम्वेशः । हलीषा मनीषा लाडलीषा पतञ्जलिः । (२) सारङ्गः पशुपत्तिथिः ॥ १ ॥

पारस्वरादिः ६।१।१५० ॥ (१) पारस्वरो देशः । (२) कारस्वरो इवः । (३) रघुस्पा नदी । (४) किष्कुः प्रमाणम् । (५) किष्किन्वा गुहा । (६) तद्वहतीः करपत्नीचौरद्वैतवतीः सुट् तलोपध । (७) प्रात् तुम्पती गवि कर्तारि ॥ २ ॥

उच्छादिः ६।१।१६० ॥ उच्छ स्तेच्छ लक्ष्म अत्य लक्ष्म लप वध । (१) युग कालविशेषे रघाद्युपकरणे च । (२) गरी दृश्ये । (३) वेदवेगवेष्टव्यः करणे । (४) सुवृद्धवृक्षन्दसि । (५) वर्तन्ति स्तोत्रे । (६) अग्ने दूरः । (७) सान्वतापी भावगर्हायाम् । (८) उत्तमशयत्तमौ सर्वेत् । (९) भक्त मन्त्रशोभन्याः ॥ ३ ॥

वपादिः ६।१।२०२ ॥ वपः जगः ज्वरः यज्ञः हयः नयः चयः यमः वेदः सुदः चंघः गुहा । (१) श्रमरणी संशयां संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा घारा कारा वहः कत्यः पाद प्रति वपादिराकृतिगणः ॥ अविहितलक्षणमायुदात्तत्वं वपादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विष्णुटादिः ६।२।२४ ॥ विष्णु विचित्र विचित्र व्यञ्ज मंपत्र पट् पञ्चित कुशल चपल निपुण ॥ ५ ॥

कार्तिकौजपादिः ६।२।२७ ॥ कार्तिकौजपी सावर्णिमाष्टकेयी सावर्णिमाष्टकेयी अवन्त्यश्रकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैलिकावापाच्छालेयाः कटुकवापुलेयाः शाकलश्रमकाः शाकलश्रमकाः श्रमकवाभवाः आर्चामिसौदमलाः कुनिसुराष्टाः चित्तिसुराष्टाः तस्ववतश्रवाः अविमत्तकामविज्ञाः शम्भवशाल-
हायनाः शम्भवदानच्युताः कठकालापाः कठकौष्ठमाः कौष्ठमलौकालाः स्त्रोक्तमारम् सौदपैयलादाः वसश्रमः सौदुतपाधिवाः जराष्ट्र्यू याज्यानुवाक् ॥ ६ ॥

दासीभारादिः ६।२।४२ ॥ दासीभारः देवज्ञतिः देवभोतिः देवलातिः वसुनीतिः वसुभुतिः शौषधिः चन्द्रमाः । आकृतिगणः ॥ ७ ॥

युक्तारोह्यादिः ६।२।८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोषी आगतवक्षी आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतसख्यः चौरहोता भगिनीभर्ता शमगोषुक् अश्वनिराव गर्गनिरावः व्युष्टिनिरावः गणपादः एकाशीतिपाद । पावेसमितादयश्च (१) आकृतिगणः ॥ ८ ॥

घोषादिः ६।२।८५ ॥ घोष घट कट वल्लभ ऊद बदरो पिङ्गल पिङ्गली पिङ्गल माला रत्ना शाला कूट कूटशाली अन्त्य लण श्रिली मुनि प्रेक्षाक प्रेक्षा ॥ ९ ॥

कावादिः ६।२।८६ ॥ कावि पैलि भाषि व्याडि आसुखि आषाडि गोमि ॥ १० ॥

ककादिः ६।२।८७ ॥ ककि मग्नो मकरो ककम्भु शमो करोरि करोरि कन्दुक कुवल कवल बदरो ॥ ११ ॥

मालादिः ६।२।८८ ॥ माला शाला शोषा शोषा द्राघा चामा काघी एक काम दिवोदास वधाव ।

आकृतिगणः ॥ १२ ॥

कलादिः ६।२।११८ ॥ कलु डशीक प्रवीक प्रतृति हव्य भव्य भग ॥ १३ ॥

चिह्नादिः ६।२।१२५ ॥ चिह्ण मदुर मदुर नेतुल पटल वेडालिकर्णक वेडालिकर्ण ककुट चिह्न चिह्न ॥ १४ ॥

वर्गादिः ६।२।१२१ ॥ दिगादिषु वर्गादय एव कृतयदन्ता वर्गादयः ॥

चूर्णादिः ६।२।१२४ ॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राघा तृक्ष कुन्दम दलप चमसी चक्रम चील ॥ १५ ॥

वनस्यादिः ६।२।१४० ॥ वनस्यतिः वृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शनःशेपः शस्यामर्कौ वृषावक्षो लम्बाविश्वयसी मर्मस्युः ॥ १६ ॥

आचितादिः ६।२।१४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिग्रहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपप्रित प्रजित उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ १७ ॥

प्रह्लादिः ६।२।१४७ ॥ प्रह्लं यामम् । प्रह्लो वषलः । प्रयुता मूषः । आकषं अवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वाकटः । कविश्लः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन प्रह्लो वषलतो रथ इत्यादि ॥

चावादिः ६।२।१४० ॥ चाव साधु यौषिक यौषिक अन्तमेजय वदान्य अकम्पात् । (१) वर्तमानवर्ध-
मानलरमाणप्रियमाणक्रियमाणरोचमाणशोभमानाः संज्ञायाम् । (२) विकारसदृशे व्यससमसे । ग्रहपति
ग्रहपतिक । (३) राजाश्रेष्ठन्दसि ॥ १९ ॥

गुणादिः ६।२।१०६ ॥ गुण अचर अध्याय मुक्त कुन्दोनाम ॥ आकृतिगणः ॥ २० ॥

निरुदकादिः ६।२।१८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्भक्षिक निष्पालक निष्कालिक निषेध दुस्तरौप
निसरीप निसरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । (१) परेक्षपादकेककयोः । (१) आकृतिगणः ॥ २१ ॥

शेष्टादिः ६।२।१८३ ॥ शेष जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आद्रां श्वण कृतिका अश्वपुर ॥ २२ ॥

गौरादिः ६।२।१८४ ॥ गौर तैष तैल खेट लोट जिह्वा लृण कन्या गुध कल्प पाद ॥ २३ ॥

विचकादिः ६।२।१८८ ॥ विचक विवत् विवद्वर । आकृतिगणः ॥ २४ ॥

प्रियादिः ६।२।१४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कन्याया सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता चान्ता
चपला दुहिता वामा अवला तनया ॥ २५ ॥

तमिलादिः ६।२।१३५ ॥ तमिल चल् तरप् तमप् चरट् आतीथर् कल्प् दिम्भ दीभोयर् रूपप् पात्रप् यल्
थान् दाहिल् तिल् थ्यन् ॥ २६ ॥

ककुदादिः ६।२।४२ । ककुटो मृगो काको ॥

अवडादिः । अमर पद श्राव अकुं भकुटी ॥ २७ । २८ ॥

प्रयोदरादिः ६।२।१०८ ॥ प्रयोदर प्रयोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उल्लूखल पिशाच डमी मधुर ।
आकृतिगणः ॥ २८ ॥

कोटरादिः ६।१।११० ॥ कोटर मिश्रक सिधक पुरग सारिक शारिक इति कोटरादिः ॥ ३० ॥

किंशलुकादिः । किंशलुक शाल्व मड अल्लन भल्लन लोहित कुङ्कुट ॥ ३१ ॥

अजिरादिः ६।१।११२ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक कारख चक्रवाक ॥ ३२ ॥

शरादिः ॥ ६।१।१२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि यच्चि हनु ॥ ३३ ॥

पौलादिः ६।१।१२१ ॥ पौलु दाह रुचि चारु ॥ ३४ ॥

बिल्लाकादिः ६।४।१५३ ॥ बिल्लिचानाथं गडादयो यदा कसप्रियोगे कृतकुमागमास्तदा बिल्लाकादयः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

खात्यादिः ७।१।४८ खाली पीली ॥ आकृतिगणः ॥ १ ॥

शारादिः ७।१।४ ॥ शार स्तर स्वाध्याय व्यल्लग्न स्त्रिस्ति स्तर स्फाजित स्नादु मृदु श्वस् श्वस् ॥ २ ॥

स्नागतादिः ७।१।७ ॥ स्नागत स्वध्वर स्नङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग व्यवहार स्नपति ॥ ३ ॥

अनुगतिकादिः ७।१।२० ॥ अनुगतिक अनुसीड अनुसंवरण अनुसंचरण अनुसंवत्सर अद्वारवैध
असिहव्य अस्त्रहव्य अस्त्रहेति वध्योग पुष्करसद अनुहरत् कुक्षकत कुक्षपञ्चाल उदकघट्ट इङ्गलीक परलीक
सर्वलीक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोध परस्त्री । (१) राजपुरुषात् ध्वजि । मृगनड । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥
तेन । अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विधा । इत्यादि ।

चिपकादिः ७।१।४५ ॥ चिपका ध्रुवका चटका सेवका करका कटका श्वका लङ्का अलका कन्यका
ध्रुवका एङ्का । आकृतिगणः ॥ ५ ॥

न्यङ्कादिः ७।१।५३ ॥ न्यङ्ग मङ्ग, मङ्ग दूरेपाक फलिपाक चणेपाक दूरेपाका फलिपाका दूरेपाङ्ग फलिपाङ्ग
तक्ष वक्ष चक्ष व्यतिपङ्ग अनुवङ्ग श्वसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक माषपाक मूलपाक कपोतपाक
उल्लूपाक । (१) संज्ञायां मिथुनिदाघावदाघाघाः । न्यङ्गोष वीरुत् ॥ ६ ॥

कायादिः ७।४।३ ॥ काण रण भण यण लुप सेठ ज्ञायि वाणि लोटि (लोडि) लोपि ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गोवादिः ८।१।२७ ॥ गोव ध्रुव प्रयचन प्रहसन प्रकषन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विनचक्षण
श्वचक्षण स्वाध्याय भूविष्ठ ॥ १ ॥

काठादिः ८।१।२७ ॥ काष्ठ दारुण अमात्यपुत्र वेश अनाशात अनुशात अपुत्र अद्युत अद्भुत अनुक्त मञ्ज धीर
मुख परम सु श्रुति ॥ २ ॥

यवादिः ८।२।८ ॥ यव दल्लि कर्मि भूमि क्लमि कुक्षा वशा द्राक्षा भाक्षा प्रजि प्रजि ध्वजि हरित् ककुत्
गरुत् इच्छ दुम मधु । आकृतिगणः ॥ ३ ॥

अहरादिः ८।२।१० ॥ अहर् मिर् ध्रुर् पुर् ॥ ४ ॥

पत्वादिः । पति गण पुत्र ॥ ५ ॥

कक्षादिः ८१।४८ ॥ कक्षः कौतुक्यः आनुप्यः एनस्त्वः सद्यस्त्वः सद्यस्त्वः साद्यस्त्वः कास्त्वः
मरिच्युक्ता धनुष्पात्रम् बहिष्पलम् बहिष्पलम् यक्षपात्रम् तमस्त्वः अद्यस्त्वः मेदस्त्वः भास्त्वः
अहस्त्वः । आकृतिगणः ॥ ६ ॥

सुषामादिः ८१।४९ ॥ सुषामा निषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्धिः निःषन्धिः दुःषन्धिः
सुहु दुहु । (१) गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्ठा जलापात्रम् जलापात्रम् नैवेद्यम् दुन्दुभिषेवम् (२) एति
संज्ञायाम् । (३) नलवाडा । हरिषेधः रोहिणीषेधः । आकृतिगणः ॥ ७ ॥

सवनादिः ८१।११० ॥ सवने सवने । सुते सुते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसं
किंसम् । किंसं किंसं । असुसवनमसुसवनम् । गीसनि गीसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । असुसवनमसुसवनम् ॥ संज्ञायां ब्रह्मस्यतिसवः ।
श्रुतिमसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवक्षरे संवक्षरे । विसं विसम् । किंसम् किंसम् । सुसलं सुसलम् ।
गीसनिम् । अश्वसनिम् ॥ ८ ॥

इरिकादिः ८१।११६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा । आकृतिगणः ॥ ९ ॥

गिरिनद्यादिः ८१।१० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनह गिरिनितम् चक्रनदी चक्रनितम् लूयमान
भाषीन आगीयम् । आकृतिगणः ॥ १० ॥

चुम्बादिः ८१।१२८ ॥ चुम्बा लम्बन नन्दिन् नन्दन नगर । (१) एतान्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ।
हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (२) नृतिर्यङ्गि प्रयोजयन्ति । नरील्यते । नतन गङ्ग नन्दन निवेश
निवास अग्नि अन्प । (३) एतान्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनतनम् परिगङ्गनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः
शरनिवासः शराग्निः दर्भाणुपः । (४) आचार्यादयस्त्वं च । आकृतिगणोऽयम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) चुम्बा लम्बु लम्बन नरनगर नन्दन । (१) नृतिर्यङ्गि । गिरिनदी गङ्गन निवेश
निवास अग्नि अन्प आचार्यभोगीन चतुर्हायन । (२) इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर
समीर कुवेर हरि कर्मार । आकृतिगणः ॥ ११ ॥

॥ उति नथपाठः समाप्तः ॥

(२) अथ धातुपाठः ।

अथ भ्वादयः ॥ १ ॥

१ भू सप्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ २ एध ङही । ३ स्पर्ध संघर्ष । ४ गाध प्रतिष्ठालिखयोग्ये च ।
 ५ गाध लोडने । ६ गाधु ७ गाध यात्रीपतापैश्यांगोऽपु । ८ दध धारणे । ९ कृदि आप्रवणे । १० विदि
 ज्ञेते । ११ वदि अभिवादमस्तुत्योः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि नृत्तिमोदमदस्त्रकान्तिगतपु ।
 १४ स्पदि किञ्चिन्नलने । १५ क्तिदि परिदेवने । १६ सुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ षद १९ षदं
 आखादने । २० उदं माने क्रीडायां च । २१ कुदं २२ खुदं २३ गुदं २४ गुद क्रीडायामिव । २५ वृद
 चरणे । २६ ज्ञाद अच्युते शब्दे । २७ ज्ञादी सुखे च । २८ खाद आखादने । २९ पदं कुम्भिते शब्दे ।
 ३० यती प्रयत्ने । ३१ युल ३२ जुल भाषने । ३३ विल ३४ वेल याचने । ३५ यधि शैषिष्ठ्ये । ३६ यधि
 कौटिल्ये । ३७ कल आघायाम् ॥ एषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्त्वगमने ।
 ३९ चितौ संज्ञाने । ४० अतिर आसिचने । ४१ अतिर चरणे । ४२ मय विलोडने । ४३ कुषि
 ४४ पुषि ४५ क्षुषि ४६ मयि हिंसासंज्ञकशब्दयोः । ४७ विध गत्याम् । ४८ विधु शास्त्रे मात्रक्ये च । ४९ खाड
 भयणे । ५० खद ख्येयं हिंसायां च । ५१ वद ख्येयं । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने ।
 ५४ गद अच्युते शब्दे । ५५ अदं गतौ याचने च । ५६ नदं ६० नदं शब्दे । ५८ तदं हिंसायाम् ।
 ५९ कदं कुम्भिते शब्दे । ६० खदं दन्दशुके । ६१ अति ६२ अदि वल्गने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ विदि
 अत्यये ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुक्षायाम् । ६७ टुगदि समृद्धौ ।
 ६८ चदि आह्लादि । ६९ वदि चेटायाम् । ७० कदि ७१ कदि ७२ कदि आह्लाते रोदने च । ७३ क्तिदि
 परिदेवने । ७४ यम् यही ॥ अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शौक संचने । ७६ लौक
 दर्शने । ७७ शौक संघाते । ७८ ट्रेक ७९ भ्रेक शब्दोदात्तयोः । ८० रेक शङ्कायाम् । ८१ सेक ८२ सेक
 ८३ सकि ८४ यकि ८५ अकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लचने । ८८ वकि कौटिल्ये ।
 ८९ मकि मन्त्रने । ९० कक लौक्ये । ९१ कुक ९२ डक आदाने । ९३ चक तप्तौ प्रतिघाते च ।
 ९४ ककि ९५ वकि ९६ अकि ९७ वकि ९८ डौक ९९ चौक १०० व्यष्क १०१ वक्क १०२ मक्क १०३ टिक्क
 १०४ टौक्क १०५ तिक्क १०६ तौक्क १०७ रचि १०८ लचि गत्यर्थाः ॥ तत्तीयो दन्त्यादिरित्येके । अचि भोजन-
 निवृत्तावपि । १०९ अचि ११० वचि १११ मचि गत्याक्षेपे । मचि कैतवे च । ११२ राध ११३ लाध ११४ द्राध
 सामर्थ्ये । धाध इत्यपि केषित् । द्राध आयामे च । ११५ द्राध कलने ॥ शौकादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने-
 भाषाः ॥ ११६ फक नीचैर्गता । ११७ तक हसने । ११८ तकि कल्हजौवने । ११९ तुक्क भयणे । १२० खख
 हसने । १२१ षोख १२२ राख १२३ लाख १२४ द्राख १२५ धाख शोषणालसर्थयोः । १२६ शाख
 १२७ प्राख व्याप्ति । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ लख
 १३५ लखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ एख
 १४४ एखि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० लगि १५१ यगि १५२ अगि
 १५३ इगि १५४ रगि १५५ लगि गत्यर्थाः । रिख वख मिख शिखि इत्यपि केषित् । लगि लब्धने च ।
 १५६ युगि १५७ लुगि १५८ जुगि वर्जने । १५९ अघ हसने । १६० मधि मन्त्रने । १६१ शिधि आह्लाते ।

फकादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः । १६२ वचं दीप्ती । १६३ वच सचने सचने च । १६४ लोचु दर्शने । १६५ वच व्यक्तायां वाचि । १६६ वच १६७ वचि गतौ । १६८ वच वचने । १६९ वचि १७० वाचि दीप्तिवचनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कल्मसे । कथययित्वे । १७३ मचि धारणोक्ताय-
 पूजनेषु । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ वृच प्रसादे । १७६ वच गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । १७७ वचि १७८ भञ्जो भर्जने । १७९ एजु १८० खेजु १८१ मानु दीप्ती । १८२ ईज रतिक्रमनयोः । वचादय
 उदात्ता अनुदात्तैः आत्मनेभाषाः । १८३ वच शोके । १८४ वृच शब्दे तारे । १८५ वृच १८६ वृच
 कौटिल्याख्योभावयोः । १८७ लुच अपनयने । १८८ वच गतिपूजनयोः । १८९ वच १९० वच
 १९१ तच १९२ लच १९३ मुच १९४ लुच १९५ मुच १९६ लुच गन्धार्थाः । १९७ मुच १९८ लुच
 १९९ कुच २०० खुच लोचकरणे । २०१ लुच २०२ पसज गतौ । २०३ गुचि अव्यक्ते शब्दे । २०४ वचं
 पूजायाम् । २०५ खेच अव्यक्ते शब्दे । २०६ लक २०७ लाकि लचने । २०८ वाकि इच्छायाम् ।
 २०९ वाकि आयाम् । २१० ग्रीक लज्जायाम् । २११ झकां कौटिल्ये । २१२ मुकां मोक्षसमुक्ताययोः ।
 २१३ स्फुकां विम्लयौ । २१४ युक् प्रसादे । २१५ उकि उक्ते २१६ उकी विवासे । २१७ भज २१८
 भजि २१९ भुज २२० भुजि २२१ भज २२२ भजि गतौ । २२३ कृज अव्यक्ते शब्दे । २२४ वचं २२५ वचं
 भर्जने । २२६ गजं शब्दे । २२७ तजं भर्जने । २२८ कजं व्यधने । २२९ खजं पूजने च । २३०
 भज गतिचेपणयोः २३१ तेज पालने । २३२ खज मध्ये । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एजु कम्पने ।
 २३५ टुओस्फुजां वचनिर्घोषे । २३६ चि लये । २३७ तौज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि
 भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भासने च । २४२ लज २४३ लजि युक्ते । २४४ तुज द्विसायाम् । २४५ तुजि
 पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गज २४९ गजि २५० गुज २५१ गुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदने
 च । २५३ वज २५४ वज गतौ ॥ अचादय उदात्ता चिर्वर्जमुदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ २५५ अट
 अतिक्रमणद्विसनयोः । २५६ वेट वेटने । २५७ चेट चेटायाम् । २५८ गोट गोट लोट संघाते । २५९
 घट चलने २६० स्फुट विकसने । २६१ अटि गतौ । २६२ वटि एकचर्चायाम् । २६३ मटि २६४ कटि
 शोके । २६५ सुटि पालने । २६६ छेट विधाषायाम् । २६७ एट च । २६८ छिटि गन्धनादरयोः ।
 २७० छटि संघाते । २७१ कुटि दाहे । २७२ वटि विभाजने । २७३ मटि च । २७४ भटि परि-
 मापणे । २७५ पटि संघाते । २७६ सुटि मार्जने । २७७ तुटि तोड़ने । २७८ छटि वरणे ॥ हरणे
 इत्येके । २७९ वटि कोपे । २८० शटि कजायां संघाते च । २८१ तटि ताड़ने । २८२ पटि गतौ ।
 २८३ कटि मदे । २८४ खटि मये । २८५ छेडु २८६ छेडु अनादरे । २८७ बाडु आश्रये । २८८
 डाडु २८९ धाडु विशरणे । २९० शाडु स्नापयाम् ॥ अचादय उदात्ता अनुदात्तैः आत्मनेभाषाः ॥ २९१
 शौटु गन्धे । २९२ यौटु बन्धे । २९३ मेटु २९४ खेडु उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः ॥ चटे इत्येके ।
 २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे ॥ २९९ लट वाक्ये । ३०० शट कजाविशरणगन्ध-
 वसादनेषु । ३०१ वट वेटने । ३०२ किट ३०३ खिट तासे । ३०४ शिट ३०५ चिट अनादरे । ३०६
 लट ३०७ शट संघाते । ३०८ भट भटौ । ३०९ तट उक्तायि । ३१० खट काढायाम् । ३११ नट
 वृत्तौ । ३१२ पिट संघातयोः । ३१३ छट दीप्ती । ३१४ घट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने ॥ डानो
 प्रमित्येके ॥ ३१६ चिट पररणे ३१७ चिट शब्दे । ३१८ चिट आक्रमे ॥ चिट इत्येके ॥ ३१९ छट

३२० कृत् ३२१ कटो गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ सुट मर्दने । ३२५
 पुडि अस्त्रीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ कृति ३२८ लुति क्षेपे ॥ ३२९
 स्फुटि विमरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्त्रीक्ये ।
 ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥
 ३३५ छठ प्रुतिशठल्योः ॥ गलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ कठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपधाते ॥ कठ
 इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासंज्ञेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ यठ प्रतिघते ॥ ३४२
 कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शठि शोषणे । ३४५ कृठि ३४६ स्फुठि
 गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । ३४८ अड्ड अभियोगे । ३४९ कड्ड कार्कश्ये ॥ चुड्डादयस्त्रयो
 दोषाः ॥ ३५० क्रीडू विहारे ॥ ३५१ तुडू तीडने ॥ तुडू इत्येके ॥ ३५२ जडू ३५३
 रुडू ३५४ सीडू गतौ । ३५५ रीडू अनादरे । ३५६ रोडू ३५७ लीडू उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे ॥
 ३५९ लड विलासि । लल इत्येके । ३६० कड मर्दे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥
 शौडादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ तिष्ट ३६३ तेष्ट ३६४ टिष्ट ३६५ ऐष्ट चरणार्थाः । तुष्ट
 कम्पने च ॥ ३६६ श्लेष्ट टैन्वे । ३६७ टुष्टेष्ट कम्पने ३६८ केष ३६९ मेष्ट ३७० श्लेष्ट च । ३७१ मेष्ट
 ३७२ रेष्ट ३७३ लेष्ट गतौ । ३७४ लपू लज्जायाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रषि ३७७ लषि ३७८
 अषि शब्दे । ३७९ लषि अवसंसने च । ३८० कड वणे । ३८१ क्रीडू अघाट्ये । ३८२ चीडू मर्दे ।
 ३८३ शौड कल्पने । ३८४ चीड च । ३८५ रेड शब्दे ॥ अभिरभो क्वचित् पठ्यते ॥ ३८६ टभि ३८७
 स्तभि प्रतिबन्धे । ३८८ लभि ३८९ जृम्भे गात्रविनाशे । ३९० गल्भ कल्पने । ३९१ वल्भ भोजने ।
 ३९२ गल्भ घाट्ये । ३९३ जल्भ प्रमादे ॥ दन्त्यादिषु ॥ ३९४ टुभ स्तम्भे ॥ तिष्यादय उदात्ता अनु-
 दात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्त्वनुदात्तः ॥ ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ धूप संतापि । ३९७ जप ३९८
 जप्थ व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ यप समवाये । ४०२ रप
 ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ लुप ४०८ लुम्प ४०९
 तुफ ४१० तुम्फ ४११ तुफ ४१२ तुम्फ हिंसायाः । ४१३ पप ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब ४१७ पर्ब
 ४१८ लर्ब ४१९ वर्ब ४२० मर्ब ४२१ कर्ब ४२२ खर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ पर्ब ४२६ चर्ब गतौ । ४२७
 कृवि आच्छादने । ४२८ लुवि ४२९ तुवि अर्दने । ४३० चुवि वक्तृसंयोगे । ४३१ धूम ४३२ धूम्र
 हिंसायां ॥ धिभू धिभू इत्येके ॥ ४३३ शुभ ४३४ शुभ भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥
 गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घुणि यष्ट्ये । ४३८ घुण ४३९
 घूर्ण अमरणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ लमृष्ट सङ्घने ।
 ४४४ कमु काली ॥ चिष्णादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८
 भण ४४९ मण ४४० कण ४४१ कण ४४२ त्रण ४४३ भण ४४४ ध्वण शब्दार्थाः । ४४५ इत्यपि केचित् ॥
 ४४५ ओणु अपनयने । ४४६ शोणु वणं गतौ । ४४७ ओणु संघाते । ४४८ श्रोणु च । ४४९ ऐणु
 गतिभेरेणश्लेषेणु । ४५० धण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४५१ कनी दौर्गिकानिगतिषु । ४५२ टन
 ४५३ वन शब्दे । ४५४ वन ४५५ वण संभक्तौ । ४५६ अम गत्यादिषु । ४५७ व्रम ४५८ ह्रम ४५९ मीष्ट
 गतौ । ४६० वसु ४६१ वसु ४६२ जसु ४६३ भसु अर्दने । ४६४ कसु पादविलेपे ॥ अणादय उदात्ता

उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ४०५ अय ४०६ वय ४०७ पय ४०८ मय ४०९ वय ४१० तय ४११ गय गती । ४१२ दय दानगतिरवर्णहिंसादानेषु । ४१३ रय गती । ४१४ जयी तनुसंताने । ४१५ पुयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४१६ ऋयी शब्दे उन्ते च । ४१७ आयी विधुमने । ४१८ स्फायी ४१९ ओप्यायी इडौ । ४२० तायु संनूतानपालनयोः । ४२१ शल चलनसंवरणयोः । ४२२ वल ४२३ भल संवरणे संवरणे च । ४२४ मल ४२५ मल धारणे । ४२६ भल ४२७ भल परिभाषणहिंसादानेषु । ४२८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४२९ कल अव्यक्ते शब्दे ॥ ५०० तेड ५०१ दिड दिवने । ५०२ मेड ५०३ गेड ५०४ खेड ५०५ पेड ५०६ मेड ५०७ खेड सेवने ॥ श्रेड खेड जेड इत्येके ॥ ५०८ रेड प्रवसती ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥ ५०९ मय्य वन्धने । ५१० मृत्य ५११ ईर्य ५१२ ईर्य ईर्यायाः । ५१३ हय गती । ५१४ शय्य अभिववे । पुच्य इत्येके ॥ ५१५ हय गतिकान्तयोः ५१६ अल भूयणपर्याप्तिधारणेषु । चय स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ अफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ गील ५२० खील ५२१ मील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्ठे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कोल वन्धने । ५२६ कुल आवरणे । ५२७ शूल राजायां संघोषे च । ५२८ तुल निष्कर्षे । ५२९ पुल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ पुल भावकरणे । ५३३ फल विकसने । ५३४ चिल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गती ॥ तिज इत्येके ॥ ५३६ वेल ५३७ खेल ५३८ केल ५३९ खेल ५४० खेल ५४१ खेल चलने । ५४२ खेल ५४३ खेल ५४४ खेल गती । खेल इत्येके । ५४५ खेल संचलने । ५४६ खेल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ वल गती । ५४९ दल विशरणे । ५५० अल ५५१ अल ओद्यमने । ५५२ खोल ५५३ खोल गतिप्रतिघाते । ५५४ घोल गतिचातुर्ये । ५५५ अल कण्ठगतौ । ५५६ कल इत्येके । ५५७ अल ५५८ वल ५५९ मल ५६० चर गत्यर्थाः ॥ चरतिर्भचणेऽपि ॥ ५६१ छिड निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मौव ५६६ मौव ५६७ गीव स्त्रीत्ये । ५६८ चीड ५६९ चीड निरसने । ५७० तुर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ तुर्वी ५७३ तुर्वी ५७४ तुर्वी हिंसायाः । ५७५ तुर्वी उद्यमने । ५७६ तुर्वी वन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ मर्व दृष्टे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ पर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिबि ५९० मिबि ५९१ पिबि सेचने ॥ सेवन इत्येके ॥ ५९२ इवि ५९३ दिवि ५९४ घिबि ५९५ जिबि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिबि ५९७ रबि ५९८ भवि गत्यर्थाः । ५९९ क्विबि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मय वन्धने । ६०१ अय रचय्यमतिकान्तिप्रोतितस्यवगमप्रवश्रवणस्वायैद्याचनक्ति येष्वादीमावाग्राणिङ्गनहिंसादानभागवद्विषु ॥ मयादय उदात्ता उदात्तः परस्मैभाषाः । जिप्पुदात्तः ॥ ६०२ धावु गतिध्वङ्गोः उदात्तः स्वरितदुभयतोभाषः ॥ ६०३ धुल ६०४ धिल संदीपनलेशनजीवनेषु । ६०५ हल वरणे । ६०६ शिल विधोपादाने । ६०७ भिल भिलायामलभे लभे च ॥ ६०८ लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ ६०९ दल इडौ शीघ्रांते च । ६१० दील मीणोन्मोषणयननियमव्रतादिभिः । ६११ ईल ६१२ ईल गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाव व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ण खेडने । ६१५ गेपु अन्विष्टायाम् ॥ जेपु इत्येके ॥ ६१६ पेपु प्रयत्ने । ६१७ जेपु ६१८ पेपु ६१९ एपु ६२० जेपु गती ६२१ पेपु ६२२ जेपु ६२३ जेपु अव्यक्ते शब्दे । ६२४ काण्ड शब्दकुसायाम् । ६२५ भाण्ट दीप्तौ ६२६ पाण्ट ६२७ राण्ट शब्दे ।

६२८ गम कौटिल्ये । ६२८ भय भये । ६३० आकः शसि इच्छायाम् । ६३१ यस् ६३२ ग्लस् अदने ।
 ६३३ ईष्ट चेष्टायाम् । ६३४ वञ्चि ६३५ मञ्चि इष्टौ । ६३६ षञ्चि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह
 क्लृप्तायाम् । ६३८ वर्ह ६५० वल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ श्लिष्ट
 गतौ । ६४४ वैष्ट ६४५ जेष्ट ६४६ वाष्ट प्रयत्ने । जेष्ट गतावपि ॥ ६४७ दाष्ट मित्राक्षये ॥ निक्षेपि
 इत्येके ॥ ६४८ काय दीप्तौ । ६४८ ऊष्ट वितर्के । ६५० गाह विलोडने । ६५१ गृह यष्टये । ६५२
 ग्लह च । ५५३ घृषि कान्तिकरणे ॥ घष इति किञ्चित् ॥ घृत्तादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभावाः ॥
 ६५४ घृषिर् अविशब्दने । ६५५ अलु व्याप्तौ । ६५६ तलु ६५७ ललु तनूकरणे । ६५८ उल सेचने ।
 ६५९ रल पालने । ६६० णिल चुम्बने । ६६१ खल ६६२ ग्लल ६६३ गल गतौ । ६६४ वल रोषे ॥
 संघाति इत्येके ॥ ६६५ म्लल संघाति ॥ मल इत्येके ॥ ६६६ तल लचने । ६६७ मूर्ध आदरे । ६६८
 कालि ६६९ वालि ६७० मालि काङ्क्षायाम् । ६७१ शालि ६७२ धालि ६७३ भालि घोरतासिते च ।
 ६७४ लृष पाने । ६७५ लृष तुष्टौ । ५७६ लृष इष्टौ । ६७७ लृष सेवे । ६७८ लृष ६७९ लृष भूषायाम् ।
 ६८० लृष प्रसवे । ६८१ लृष हिंसायाम् । ६८२ लृष च । ६८३ लृष अलंकारे । ६८४ लृष रजायाम् ।
 ६८५ लृष उच्छे । ६८६ लृष ६८७ लृष ६८८ लृष ६८९ लृष ६९० लृष ६९१ लृष ६९२ लृष ६९३ लृष
 ६९४ लृष ६९५ लृष हिंसायाः । ६९६ लृष भय भयने । ६९७ लृष दाष्टे । ६९८ लृष ६९९ लृष ७००
 लृष सेचने । ७०१ लृष तुष्टौ । ७०२ लृष ७०३ लृष ७०४ लृष ७०५ लृष ७०६ लृष ७०७ लृष
 ७०८ लृष सेचने ॥ लृष सहने च ॥ इतरौ हिंसासंज्ञेनयोश्च ॥ ७०९ लृष संघर्षे । ७१० लृष अलौके ।
 ७११ लृष ७१२ लृष ७१३ लृष ७१४ लृष ७१५ लृष ७१६ लृष ७१७ लृष ७१८ लृष ७१९ लृष ७२० लृष
 ७२१ लृष ७२२ लृष ७२३ लृष ७२४ लृष ७२५ लृष ७२६ लृष ७२७ लृष ७२८ लृष ७२९ लृष ७३० लृष
 ७३१ लृष ७३२ लृष ७३३ लृष ७३४ लृष ७३५ लृष ७३६ लृष ७३७ लृष ७३८ लृष ७३९ लृष ७४० लृष
 ७४१ लृष ७४२ लृष ७४३ लृष ७४४ लृष ७४५ लृष ७४६ लृष ७४७ लृष ७४८ लृष ७४९ लृष ७५० लृष
 ७५१ लृष ७५२ लृष ७५३ लृष ७५४ लृष ७५५ लृष ७५६ लृष ७५७ लृष ७५८ लृष ७५९ लृष ७६० लृष
 ७६१ लृष ७६२ लृष ७६३ लृष ७६४ लृष ७६५ लृष ७६६ लृष ७६७ लृष ७६८ लृष ७६९ लृष ७७० लृष
 ७७१ लृष ७७२ लृष ७७३ लृष ७७४ लृष ७७५ लृष ७७६ लृष ७७७ लृष ७७८ लृष ७७९ लृष ७८० लृष
 ७८१ लृष ७८२ लृष ७८३ लृष ७८४ लृष ७८५ लृष ७८६ लृष ७८७ लृष ७८८ लृष ७८९ लृष ७९० लृष
 ७९१ लृष ७९२ लृष ७९३ लृष ७९४ लृष ७९५ लृष ७९६ लृष ७९७ लृष ७९८ लृष ७९९ लृष ८०० लृष
 ८०१ लृष ८०२ लृष ८०३ लृष ८०४ लृष ८०५ लृष ८०६ लृष ८०७ लृष ८०८ लृष ८०९ लृष ८१० लृष
 ८११ लृष ८१२ लृष ८१३ लृष ८१४ लृष ८१५ लृष ८१६ लृष ८१७ लृष ८१८ लृष ८१९ लृष ८२० लृष
 ८२१ लृष ८२२ लृष ८२३ लृष ८२४ लृष ८२५ लृष ८२६ लृष ८२७ लृष ८२८ लृष ८२९ लृष ८३० लृष
 ८३१ लृष ८३२ लृष ८३३ लृष ८३४ लृष ८३५ लृष ८३६ लृष ८३७ लृष ८३८ लृष ८३९ लृष ८४० लृष
 ८४१ लृष ८४२ लृष ८४३ लृष ८४४ लृष ८४५ लृष ८४६ लृष ८४७ लृष ८४८ लृष ८४९ लृष ८५० लृष
 ८५१ लृष ८५२ लृष ८५३ लृष ८५४ लृष ८५५ लृष ८५६ लृष ८५७ लृष ८५८ लृष ८५९ लृष ८६० लृष
 ८६१ लृष ८६२ लृष ८६३ लृष ८६४ लृष ८६५ लृष ८६६ लृष ८६७ लृष ८६८ लृष ८६९ लृष ८७० लृष
 ८७१ लृष ८७२ लृष ८७३ लृष ८७४ लृष ८७५ लृष ८७६ लृष ८७७ लृष ८७८ लृष ८७९ लृष ८८० लृष
 ८८१ लृष ८८२ लृष ८८३ लृष ८८४ लृष ८८५ लृष ८८६ लृष ८८७ लृष ८८८ लृष ८८९ लृष ८९० लृष
 ८९१ लृष ८९२ लृष ८९३ लृष ८९४ लृष ८९५ लृष ८९६ लृष ८९७ लृष ८९८ लृष ८९९ लृष ९०० लृष
 ९०१ लृष ९०२ लृष ९०३ लृष ९०४ लृष ९०५ लृष ९०६ लृष ९०७ लृष ९०८ लृष ९०९ लृष ९१० लृष
 ९११ लृष ९१२ लृष ९१३ लृष ९१४ लृष ९१५ लृष ९१६ लृष ९१७ लृष ९१८ लृष ९१९ लृष ९२० लृष
 ९२१ लृष ९२२ लृष ९२३ लृष ९२४ लृष ९२५ लृष ९२६ लृष ९२७ लृष ९२८ लृष ९२९ लृष ९३० लृष
 ९३१ लृष ९३२ लृष ९३३ लृष ९३४ लृष ९३५ लृष ९३६ लृष ९३७ लृष ९३८ लृष ९३९ लृष ९४० लृष
 ९४१ लृष ९४२ लृष ९४३ लृष ९४४ लृष ९४५ लृष ९४६ लृष ९४७ लृष ९४८ लृष ९४९ लृष ९५० लृष
 ९५१ लृष ९५२ लृष ९५३ लृष ९५४ लृष ९५५ लृष ९५६ लृष ९५७ लृष ९५८ लृष ९५९ लृष ९६० लृष
 ९६१ लृष ९६२ लृष ९६३ लृष ९६४ लृष ९६५ लृष ९६६ लृष ९६७ लृष ९६८ लृष ९६९ लृष ९७० लृष
 ९७१ लृष ९७२ लृष ९७३ लृष ९७४ लृष ९७५ लृष ९७६ लृष ९७७ लृष ९७८ लृष ९७९ लृष ९८० लृष
 ९८१ लृष ९८२ लृष ९८३ लृष ९८४ लृष ९८५ लृष ९८६ लृष ९८७ लृष ९८८ लृष ९८९ लृष ९९० लृष
 ९९१ लृष ९९२ लृष ९९३ लृष ९९४ लृष ९९५ लृष ९९६ लृष ९९७ लृष ९९८ लृष ९९९ लृष १०० लृष

हमी । ७८५ कखे हसने । ७८६ रये शङ्खायाम् । ७८७ लये मङ्गे । ७८८ हने ७८९ हने ७९० वने
 ७९१ हने संवरणे । ७९२ कने मोचते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गती । ७९५ कण ७९६
 रण गती । ७९७ चण ७९८ ग्रण ७९९ जल दाने च ॥ ८०० अघ ८०१ अघ ८०२ अघ ८०३ अघ
 हिंसायाः । ८०४ वन च । ८०५ वन मोचते । ८०६ जल दीप्ती । ८०७ जल ८०८ जल चलने ।
 ८०९ खृ आधाने । ८१० दृ भये । ८११ नृ नये ८१२ आ पाके । मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ आ ।
 कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ इदिर् ऊर्जने । निशोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षम्लेपनयोः ।
 ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० बलि ८२१ खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ तपि ८२५
 चपि च ८२६ खन अवतंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ (१) जनी ८२८ जृष ८२९ तसु ८३० रज्जो
 ८३१ ऽमलाय । ८३२ (२) जल ८३३ जल ८३४ जल ८३५ नमामनुपसर्गाश्च । (३) ८३६ ग्ला ८३७
 स्ना ८३८ वन ८३९ वसां च । (४) न ८४० कस्य ८४१ मि ८४२ चमाम् । (५) ८४३ शमोऽदृशने ।
 ८४४ (६) यमोऽपरिवेषणे । ८४५ (७) खदिर् अवपरिष्ठां च । ८४६ फण गती ॥ घटादयः फणान्ता
 मितः । इत् । अरादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजु दीप्ती ॥ उदात्तः स्वरितेव
 भवतीभाषः ॥ ८४८ टुभाञ्च ७४९ टुभाञ्च ८५० टुभाञ्च दीप्ती ॥ उदात्ता चनुदात्तैः आत्मनेभाषाः ॥
 ८५१ ससु ८५२ ससु ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ यम ८५५ यम अवैकल्ये ॥ इत् ॥ ८५६ जल दीप्ती ।
 ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टल वैकल्ये । ८६१ षल स्थाने । ८६२ हल
 विलेखने । ८६३ बल गन्ते ॥ वन्ते इत्येके ॥ ८६४ पल गती । ८६५ चल प्राणने धान्वावरीषने च ।
 ८६६ पुल मङ्गले । ८६७ कुल संमथने ८६८ शल ७६९ जल ८७० पल गती । ८७१ कथे
 निष्ठाके । ८७२ पथे गती । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्विगणे । ८७५ यमु चलने । ८७६
 लर संचलने ॥ स्यादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ वल मर्थणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मने-
 भाषः ॥ ८७८ रमु क्रीडायाम् ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ षदल विशरणशत्ववसादनेषु ।
 ८८० शदल शातने । ८८१ क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ षदादयस्त्वयोऽनुदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८८२
 कुष संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठाविलेखनेषु । ८८३ बुध अवसमने । ८८४ रुध वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
 ८८५ कस गती ॥ इत् । कुचादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः । रुहिल्लनुदात्तः ॥ ८८६ हिङ्ग
 अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अक्षु गती याचने च ॥ अक्षु इत्येके । अवि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाञ्च यात्रायाम् ।
 ८८९ रितु परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदि याचने । ८९२ ग्रीधु पर्याप्ती । ८९३ मिङ्ग
 ८९४ मिङ्ग मिधाहिंसनयोः । एती धान्वाविलेके ८९५ मेष्ट संगमि च । ८९६ गिङ्ग ८९७ गेङ्ग
 कृत्वासंनिकर्षणयोः । ८९८ शधु ८९९ मधु उन्दने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उनुन्दिर
 निशामने । ९०२ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिवयङ्गेषु ॥ गानोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवधारणे ।
 ९०४ चीठ आदानसंवरणयोः । ९०५ चायु पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गती । ९०७ दाष्ट दाने
 ९०८ मेष्ट भये ॥ गताविलेके । ९०९ मेष्ट ९१० खेष्ट गती । ९११ अम गतिदीप्तादानेषु ॥ अप इत्येके ॥
 ९१२ स्यश्च वाधनस्यग्रनयोः । ९१३ लव काली । ९१४ चप भवणे । ९१५ कष हिंसायाम् । ९१६ भप
 आदानसंवरणयोः । ९१७ भव ९१८ भव अदने । ९१९ दाष्ट दाने । ९२० माङ्ग माने । ९२१ गृष्ट संवरणे ॥
 हिंसादय उदात्ताः स्वरितैः उभयतोभाषाः ॥ ९२२ त्रिञ्च सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः । ९२३ मञ्च

भरणे २२४ कृष्ण चरणे । २२५ कृष्ण चरणे । २२६ शीष्ण प्रापणे ॥ भवाद्यथत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ॥
 २२७ जेट्, पाने । २२८ स्मै २२९ स्मै हर्षयये । २३० यो महरणे । २३१ द्वै स्त्रे । २३२ जै तती ।
 २३३ ज्ये चिन्तायाम् । २३४ रै शब्दे । २३५ स्मै २३६ टै शब्दसंघातयोः । २३७ खै खटने । २३८
 ज्यै २३९ जै २४० जै जये । २४१ कै २४२ गै शब्दे । २४३ गै २४४ जै पाके । २४५ पै २४६ ज्यै
 शोषणे । २४७ टै वेष्टने । २४८ ज्यै वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके ॥ २४९ टैप् शोधने । २५० पा पाने ।
 २५१ घा गन्धोपादाने । २५२ आ शब्दाप्रिसंयोगयोः । २५३ ङा गतिनिष्ठायी । २५४ सा चामसि ।
 २५५ दाण् दाने । २५६ कृ कोटिष्ये । २५७ स्तु शब्दोपतापयोः । २५८ कृ चिन्तायाम् । २५९ कृ संवरणे ।
 २६० कृ गती । २६१ कृ गतिप्रापणयोः । २६२ य २६३ कृ सेचने । २६४ धृ हर्षयने । २६५ कृ गती ।
 २६६ कृ प्रसवेष्टययोः । २६७ कृ श्रवणे । २६८ धृ स्त्रे । २६९ दु २७० कृ गती । २७१ जि २७२ जि
 अभिभवै ॥ घवत्वादयोऽनुदात्ताः परस्मैभावाः ॥ २७३ भिङ् इपहसने । २७४ गृङ् अव्यक्ते शब्दे । २७५
 गाङ् गती । २७६ कृङ् २७७ कृङ् २७८ उङ् २७९ कृङ् शब्दे ॥ उङ् कृङ् खङ् गृङ् घृङ् कृङ् इत्येके ॥
 २८० अङ् २८१ कृङ् २८२ कृङ् २८३ कृङ् गती ॥ कृङ् इत्येके । २८४ कृङ् गतिरिषणयोः । २८५ कृङ्
 अवध्यंसने । २८६ मङ् प्रणिदाने । २८७ दृङ् रचने । २८८ कृङ् गती । २८९ व्यै २९० जै पालने ॥
 भिङ्गादयोऽनुदात्ता आत्मनेभावाः ॥ २९१ पूङ् पवने । २९२ मृङ् वन्धने । २९३ ङीङ् विज्ञायसा गती ॥
 पूङ्गादयस्तथ उदात्ता आत्मनेभावाः ॥ २९४ तृ प्रवततरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभावः ॥ २९५ गुप गोपने ।
 २९६ तिङ् निगने । २९७ मान पूजायाम् । २९८ वध वन्धने ॥ गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्ते
 आत्मनेभावाः ॥ २९९ रभ रामस्त्रे । १००० कुलभप् प्राप्ता । १००१ खञ्ज परिवृद्धे । १००२ हट्
 पुरीषोक्तये ॥ रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभावाः ॥ १००३ जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥
 उदात्त उदात्तेत् परस्मैभावः ॥ १००४ क्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यम मैद्यने । १००६ यम प्रहले
 शब्दे च । १००७ गम् १००८ कृङ् गती । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज
 हानौ । १०१२ वञ्ज सञ्जे । १०१३ हञ्जिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दंशने । १०१५ ज्ञप् विलेखने ।
 १०१६ दह भक्षोत्तरणे । १०१७ मिङ् सेचने ॥ क्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभावाः ॥ १०१८
 क्कित निवासि रोगापनयने च ॥ उदात्तेत् परस्मैभावः ॥ १०१९ दान खण्डने । १०२० शान तेजने ॥
 उदात्तो स्त्रितैतावुभयतोभावा ॥ १०२१ कृपचष् पाके । १०२२ वच समवाये । १०२३ भज सेवायाम् ।
 १०२४ रञ्ज राने । १०२५ ग्रप आक्रोशे । १०२६ लिप् दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । १०२८ कृवप् बीजसंताने कृदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ताः स्त्रितैत उभयतो-
 भावाः । पचिमुदात्ताः ॥ १०३० वस निवासि ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभावः ॥ १०३१ वेज् तनुसंताने ।
 १०३२ ज्ये संवरणे । १०३३ ज्ये भ्रष्टायां शब्दे च ॥ वेजादयश्चयोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ॥ १०३४ वद
 व्यक्तायां वाचि । १०३५ दुषोश्चि गतिप्रहोः ॥ इत् । अयं वदतिचोदात्तो परस्मैभावा ॥

इति शब्दिकरणा भ्यादयः ॥ १ ॥ भ्यादिराकृतिगण इत्येके ।

अथादादयः ॥ २ ॥

अद भक्षणे । २ इन हिंसागत्योः ॥ अनुदात्तानुदात्तौ परस्मैपदिनी ॥ ३ द्विष अप्रीती । ४ दुष्ट
प्रपूरणे । ५ दिष्ट उपचये । ६ लिङ् आच्छादने ॥ विषादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ७ चक्षिङ्
व्यक्तायां वाचि । अयं दृग्गणेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुती ।
१० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङःश्रासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि
गतिश्रासनयोः ॥ कस इत्येके । कश् इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि गृही । १७ शिजि अव्यक्ते
शब्दे । १८ पिजि वधे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयवेत्ये । अवयवे इत्येके अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । वृजि
इत्येके ॥ १९ वृजौ वर्जने ॥ वृजि इत्येके २० वृजौ संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः ॥ २१
यृङ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ श्रोङ् स्त्रे ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ रु शब्दे ।
२५ वा स्तुती । २६ टुच् शब्दे । २७ च्च तेजने । २८ च्च प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मै-
भाषाः ॥ २९ ऊर्षुष् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३० यु अभिगमने । ३१ यु प्रसवैश्वर्ययोः ।
३२ ऊ शब्दे । ३३ टुच् स्तुती ॥ युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ सौत्तिल्लभयतोभाषः ॥ ३४ वृष्
व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अव्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गति-
व्याप्तिप्रजनकान्वासनस्वादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्ती । ४२ आ ग्रीचे ।
४३ आ पाके । ४४ द्रा कुम्भायां गतौ । ४५ आ भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८
ला आदाने ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पुरणे । ५२ मा माने ।
५३ वच परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् आत्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस
सुवि । ५६ मृज् गृही । ५७ रुदिर अयुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ जिषप्
शये । उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ षस प्राणने । ६० अन च । ६१ जच भवहसनयोः ॥ वृत् ॥ ६२
जाय निद्राचये । ६३ दरिद्रा दुर्मती । ६४ चकाम् दीप्ती । ६५ श्रासु अनुश्रितौ ॥ असादय उदात्ता
उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीपौङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वीकौङ् बेतिना तुक्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥
५८ षस ६९ सति स्त्रे ॥ ७० वश कान्ती । षसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ कृङ्
अपनयने ॥ अनुदात्त आत्मनेभाषः ॥

इति शुम्बिकरणा अदादयः ॥ २ ॥

अथ जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ जु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके ॥ २ जिभौ भये । ३ जौ लज्जायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः
परस्मैभाषाः ॥ ४ पू पालनपूरणयोः ॥ पू इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥
अनुदात्त उभयतोभाषः ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओङाङ् गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनी ॥ ८
ओङाङ् त्यागे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ ९ डुदाङ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ दाने इत्येके ॥

अनुदात्ताभयतोभाषी ॥ ११ निजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् वृथम्भावे । १३ विष्णु व्याघ्री ॥
 निजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेन उभयतोभाषाः ॥ १४ छ चरणदीप्तोः । १५ छ प्रसन्नकरणे । १६ क
 १७ सृ गती ॥ छप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ भस भर्जनदीप्तोः ॥ उदात्त उदात्तेन परस्मैपदो ॥
 १९ कित ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदो ॥ २० तुर स्वरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३
 जन जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेन परस्मैभाषाः ॥ २४ गा सुती ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः । छप्रभृतय
 एकादशच्छन्दसि । इयति भाषायामपि ॥

इति ऋविकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

अथ दिवादयः ॥ ४ ॥

१ दिवु कौड़ाविजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु । २ धिउ तनुमेतानि । २ सिउ
 गतिशोषणयोः । ४ शिउ निरसने । ५ णसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ णसु
 निरसने । ७ ऋसु चरणदीप्तोः । ८ व्युष दाहे । ९ युष च । १० वृती गालविच्छेपे । ११ वसी उडने ।
 १२ कुष पूतीभावे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिवेष्टने । १५ लिप मरेणे । १६ पुष्य विकसने ।
 १७ तिभ १८ टिम १९ टीम आर्द्राभावे । २० मीड नोदने लज्जायां च । २१ इव गती । २२ वड ३२
 पुड चक्षुषे । २४ जूष भूष २५ वयोहानौ ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेन परस्मैभाषाः । चिपिस्तनुदात्तः ।
 २६ षूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितापे ॥ उदात्तावाक्यनेभाषी ॥ २८ डीङ् लघे । २९ डीङ् विद्यायसा
 गती । ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् स्नेहणे । ३४ मीङ्
 ङणोत्पत्तेः ॥ इत् ॥ स्वादय ओदितः ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गती । ३८ मीङ्
 प्रीती । दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तुदात्तः ॥ ३९ शो तनुकरणे । ४० वी केदने । ४१
 धो अलकर्मणि । ४२ दो अवसृच्छने ॥ श्रुतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे ।
 ४४ दीपौ दीप्ती । ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतिवृत्तर्हिंसनयोः । ४७ घूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः ।
 ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा ।
 ५४ उतु वरणे । ५५ क्षिण उपतापे । ५६ काम्य दीप्ती । ५७ वाय शब्दे ॥ जन्मादय उदात्ता अनुदात्तेन
 आत्मनेभाषाः । तपिस्तनुदात्तः ॥ ५८ मृष तितिचायाम् । ५९ ईश्वरि पूतीभावे ॥ उदात्ता स्वरिते
 ताडभयतोभाषी ॥ ६० गह वन्धने । ६१ रज्ज रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ ग्राहादयस्तयोऽनुदात्ताः स्वरितेन
 उभयतोभाषाः ॥ पट गती । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ वृष अवशमने । ६७ युष
 संप्रहारे । ६८ अनौ रुध कामे । ६९ अण प्राप्त्तने ॥ अण इत्येके । ७० मन ज्ञाने । ७१ युज समाधौ ।
 ७२ मृज विसर्गे । ७३ लिश अन्वीभावे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेन आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽकर्म-
 को ब्रह्मावेव । ७५ व्यथ ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शप शोषणे । ७८ तुष प्रीती । ७९ दुष वैकल्ये ।
 ८० त्रिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ खिदा गालप्रचरणे । ८२ कुष क्षोभे । ८४
 लुष वृमुखायाम् । ८५ यष शौचे । ८६ धिधु मराढी ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेन परस्मैभाषाः ॥ ८७

रथ हिंसासंराध्योः । ८८ यथ अदंशने । ८९ तप प्रीयने । ९० इष हर्षमोहनयोः । ९१ दुष्ट जिघां-
सायाम् । ९२ सुह वैचित्र्ये । ९३ गृह उद्गिरणे । ९४ शिष्ट प्रीतौ ॥ इत् । रथादय उदात्ता उदात्तेतः
परस्मैभावाः ॥ ९५ शमु उपशमे । ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे । ९८ यमु तपसि खेदे च ।
९९ वमु अगवस्थाने । १०० चमु सङ्घने । १०१ कमु ग्लानौ । १०२ मदौ हर्षे ॥ इत् ॥ १०३ अस
लेपणे । १०४ यस प्रयत्ने । १०५ जमु मोचणे । १०६ तमु उपचये । १०७ दमु च । १०८ वमु स्तम्भे ।
१०९ व्युष विभाने ॥ व्युस इत्यन्ते ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० वुष दाहे । १११ विस प्रेरणे ।
११२ कुस संश्लेषणे । ११३ वुस उत्सर्गे । ११४ सुष खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ ११६
लुठ विलोडने । ११७ लुच समवाये । ११८ अय ११९ अय अधःपतने । १२० उय वरणे । १२१ कय
तनुकरणे । १२२ जितया पिपासायाम् । १२३ यय तुष्टौ । १२४ कय १२५ रिय हिंसायाम् । १२६
डिप लेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ यय व्याकुलत्वे । १२९ युप १३० कप १३१ लुप विमोहने । १३२
लुभ गार्ध्ये । १३३ लुभ संचलने । १३४ लभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ अभिमभितुभयो व्युतादी क्तादी
च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लृट् आर्द्राभावे । १३७ जिमिदा खेदने । १३८ जिस्तिदा खेदनमोचनयोः । १३९
पधु वृद्धौ । १४० यधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ इत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत परस्मैभावाः ॥

इति शान्तिकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥ दिवादिराकृतिगण इत्येके ।

अथ स्वादयः ॥ ५ ॥

१ धुञ् अभिषेवे । २ धिञ् वत्सने । ३ शिञ् निशाने । ४ धुमिञ् प्रलेपणे । ५ चिञ् चयने । ६
स्वञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम् । ८ कृञ् वरणे । ९ धुञ् कम्पने ॥ धुञ् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता
उभयतोभावाः । इञ् उदात्तः ॥ १० दुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ घ प्रीतौ ।
१३ स्य प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिवचनयोरित्यन्ते । १४ आपु व्याप्तौ । १५ श्लु शक्तौ । १६ राध
१७ साध संसिद्धौ । दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभावाः ॥ १८ अश्रू व्याप्तौ संघाते च । १९ टिञ्
आस्नन्दने ॥ अशिशिषौ उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभावौ ॥ २० तिक २१ तिग गतौ च । २२ पघ
हिंसायाम् । २३ जिघृषा प्रागल्भ्ये । २४ दन्मु दन्वने । २५ पधु वृद्धौ । २६ तप प्रीयने
कन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ । २८ दघ घातने पालने च । २९ चमु भवणे । ३० रि ३१ चि ३२
चिरि ३३ जिरि ३४ दाश ३५ इ हिंसायाम् । चिरि भाषायाम् इत्येके । अचीत्यजादित्येके । रेफवानित्यन्ते ।
इत् । तिक्तादय उदात्ता उदात्तेतः पदस्मैभावाः ॥

इति वृत्तिकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादयः ॥ ६ ॥

१ तुद व्यधने । २ गृह प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ ससज पाके । ५ चिप प्रेरणे । ६ क्षप विलेखने ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितैत उभयतोभाषाः ॥ ७ स्रयी गती ॥ उदात्त उदात्तस्वरक्षेपदी । ८ लुयी प्रीतिसंनयनयोः । ९ ओविजौ भयचलनयोः । १० नीलजि ११ नीलसजी ब्रीडावाम् ॥ जुषादय उदात्ता अनुदात्तैत आत्मनेभाषाः ॥ १२ नीत्रयु केदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उक्कि उत्थे । १५ उक्की विवासि । १६ कृच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिच्छ उत्क्रमे । १८ जर्ज १९ चर्च २० भर्म्म परिभाषणभर्म्मनयोः । २१ लच संवरणे । २२ लच स्तुती । २३ लभ आर्जवे । २४ लम्भ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कल्यनयुद्धनिन्दार्हिसादानेषु । रिह इत्येके ॥ २७ लप २८ लम्प लप्सी ॥ दावपि फान्तावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुम्प ३१ तुफ तुम्फ हिंसायाम् । ३२ हप ३३ हम्प उत्क्रमे । प्रथमोऽपि द्वितीयान्न इत्येके ॥ ३४ लफ ३५ लम्फ हिंसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुम्फ गत्ये । ३८ लभ ३९ लम्भ पुरणे । ४० यभ ४१ यम्भ प्रीभाषे । ४२ डभी गत्ये । ४३ चृती हिंसायन्त्रनयोः । ४४ विध विधाने । ४५ लुड गती । लुज इत्येके । ४६ मृड सुखने । ४७ पुड च । ४८ पुण प्रीणने । ४९ उण च । ५० मृण हिंसायाम् । ५१ तुण कौटिल्ये । ५२ पुण कर्मणि शुभे । ५३ मुण प्रतिज्ञाने । ५४ कुण शब्दोपकरणयोः । ५५ यण गती । ५६ दृण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५७ घुण ५८ घूर्ण समणे । ५९ पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६० कुर शब्दे । ६१ खुर केदने । ६२ मुर संवेष्टने । ६३ चुर विलेखने । ६४ वुर भीमार्थशब्दयोः । ६५ पुर अयगमने । ६६ वृह उद्यमने ॥ वृह इत्येके ॥ ६७ वृह ६८ मृह ६९ वृन्ह हिंसार्थाः । ७० वृष वृष्ठायाम् । ७१ मिष स्वर्धायाम् । ७२ किल शैत्यक्रीडनयोः । ७३ तिल खेष्टे । ७४ तिल विकसनने । ७५ चल विलसनने । ७६ डल स्वप्नक्षेपणयोः । ७७ विल संवरणे । ७८ विल भेदने । ७९ णिल गहने । ८० हिल भावकरणे । ८१ शिल ८२ षिल कञ्छे । ८३ मिल द्रोषणे । ८४ लिख अचरन्व्यासि । ८५ कुट कौटिल्ये । ८६ पुट संश्लेषणे । ८७ कुच संकीर्णने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रचायाम् । ९० डिप क्षेपे । ९१ कुर केदने । ९२ स्फुट विकसनने । ९३ सुट आवेपमर्दनयोः । ९४ दृट केदने । ९५ तुट कलहकर्मणि । ९६ चुट ९७ कुट केदने । ९८ जुड बन्धने । ९९ फड मदे । १०० सुट संश्लेषणे । १०१ लुड घनत्वे । १०२ कुड वाक्ये । १०३ पुड उत्सर्गे । १०४ वुट प्रतिघाते । १०५ तुड तोडने । १०६ शुड १०७ स्फुड संवरणे । स्फुड कुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ स्फुल संचलने ॥ स्फुल स्फुरणे स्फुल संचलने इत्येके । स्फुर इत्येके ॥ ११० स्फुड १११ चुड ११२ लुड संवरणे ॥ ११३ लुड ११४ लुड निमज्जने इत्येके ॥ त्रयादय उदात्ता उदात्तैतः परस्मैभाषाः ॥ ११५ मुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तोदात्मनेपदी । ११६ णू सावने । ११७ धू विधुनने ॥ उदात्तौ परस्मैभाषौ ॥ ११८ गु पुरीषोक्तये । ११९ धु गतिस्थैर्ययोः ॥ अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२० कुड् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी । वृत् ॥ १२१ वृड् व्यायामे । १२२ मृड् प्राणव्यागे ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १२३ रि १२४ पि गती । १२५ धि धारणे । १२६ चि निवास-गम्योः ॥ रियत्वादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२७ धू प्रेरणे । १२८ कृ विक्षेपे । १२९ गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३० डड् आदरे । १३१ धृड् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १३२ पञ्च शीषायाम् ॥ वृत् ॥ १३३ मृज विसर्गे । १३४ टुमसजी गहौ । १३५ रुजी मज्जे । १३६ भुजी कौटिल्ये । १३७ लुप स्वर्गे ॥ १३८ रुज १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गती । १४१ लृण संसृजने । १४२ विच्छ गती ।

१४३ विश्व प्रवेशने । १४४ मृग आसर्गने । १४५ गृह प्रेरणे । १४६ पदल विश्वरगमत्वसादनेषु ।
 १४७ गृहल शासने ॥ पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छन्नुदात्तः ॥ १४८ मिल संगमे ॥
 उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १४९ मुचल मोचणे । १५० लुपल क्षेदने । १५१ विदल लामे ।
 १५२ लिप उपदेहे । १५३ पिच चरणे ॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दतिनुदात्तः ॥
 १५४ कृती क्षेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिचाने । अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ।
 १५६ पित्र अन्वये ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । इत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः ॥ ७ ॥

१ रुधिर आवरणे । ३ मिदिर विदारणे । ३ क्षिदिर डेधोकरणे । ४ रिचिर विरेचने । ५ विचिर
 पृथग्भावे । ६ क्षिदिर संपेषणे । ७ युजिर योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छृदिर
 दीप्तिदिवनयोः । ९ उलदिर हिंसागदरयोः ॥ उदात्तौ स्वरिते वा उभयतोभाषी ॥ १० कृती वेष्टने ॥
 उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ जिह्वी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्ते दाक्नेपदी ॥ १२ खिद दैव्ये । १३ विद
 विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्ते तावाक्नेपदिनी ॥ १४ शिषल विश्लेषणे । १५ पिषल संचूर्णने । १६ भञ्जो
 आसर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः । शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ लङ् १९ हिमि
 हिंसायाम् । २० उन्दी क्षेदने । २१ अङ् व्यक्तिसंज्ञकान्तिगतिषु । २२ तक्षु संकोचने । २३ ओवित्री
 भयचलनयोः । २४ उज्जी वर्जने । २५ पूचो संपर्के ॥ लङ्गादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ इत् ॥

इति श्रमविकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः ॥ ८ ॥

१ तनु विशारे । २ षण् दाने । ३ चण् हिंसायाम् । ४ चिण् च । ५ चण् गतौ । ६ लण् अदने ।
 ७ छण् दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ।
 उदात्तावनुदात्ते तावाक्नेपदिनी ॥ १० लुक् करणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । इत् ।

इति अविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रादादयः ॥ ९ ॥

१ लुक्लोक् द्रव्यविनिमये । २ प्रोक् तर्पणे खान्ती च । ३ योक् पाके । ४ मोक् हिंसायाम् ।
 ५ पिक् वधने । ६ स्तुक् आप्रवणे । ७ युक् वधने ॥ क्रादादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ८ कृक् गृह्ये ९ दृक्-
 हिंसायाम् । १० पूक् पवने । ११ लृक् क्षेदने । १२ कृक् हिंसायाम् । १३ कृक् हिंसायाम् । १४ वृक् वरणे ।
 १५ भृक् कम्पने । कृपयतय उदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १६ ण् हिंसायाम् । १७ पू पालनपूरणयोः ।

१८ वृ वरणे ॥ भरषे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० मृ हिंसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२ जृ वयोहानी ।
भृ इत्येके । धृ इत्यन्ते ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिंसायाम् । २५ ऋ गतौ । २६ गृ शब्दे ॥ ग्रृणाति-
प्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपठिनः ॥ २७ ज्या वयोहानी । २८ री गतिरिषण्योः । २९ ली श्लेषे ।
३० वी वरणे । ३१ डी गतौ ॥ ङत् ॥ ३२ डी वरणे । ३३ वी भवे ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ लीष्
हिंसायाम् । ३५ ज्ञा अवबोधने । ३६ बभ्य बभूवने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३७ ष्ट
संभक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ यय विमोचनप्रतिवर्षयोः । ३९ मय विलोडने । ४० यय
४१ यय संदभे । ४२ कय संक्षेपणे ॥ संक्षेपे इत्येके । ४३ मृद चोदे । ४४ मृद च ॥
अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गृध रोषे । ४६ कुप निष्कर्षे । ४७ चुभ संचलने । ४८ यभ ४९ तुभ हिंसायाम् ।
५० क्रिष् विवाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उग्रस उच्छे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे ।
५५ प्रप ५६ प्रप खेदनसंवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ सुष सेवे । ५९ खच मृतप्रादुर्भावे ॥ पानी-
ऽयमित्येके ॥ ६० ह्रिच च ॥ गत्यादय उदात्ता उदात्तेती विपिवर्जं परस्मैभाषाः ॥ ६१ यच उपादाने ।
उदात्तः स्वरितदुभयतोभाषः ॥

इति श्राविकरणाः क्रादयः ॥ ८ ॥

अथ चुरादयः ॥ १० ॥

१ चुर सेवे । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यजि संकोचे । ४ मृडि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि ॥ ५ खल
दर्शनाङ्गनयोः । ६ कुट्टि अलतभाषणे । ७ खल उपसेवायाम् । ८ मिदि खेदने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥
ओकारो घालवयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ते ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पौड
अवगाधने । १२ नट अवसन्दने । १३ यय प्रयजे ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ वध संयमने ॥
१५ पृ पूरणे । १६ ऊर्ज वलप्राणनयोः । १७ पल परिग्रहे । १८ वणं १९ चुणं प्रेरणे ।
वणं वणं ने इत्येके ॥ २० प्रय प्रख्याने । २१ पृष प्रक्षेपे । पृष इत्येके ॥ २२ यय संयमने । २३ शय
च ॥ साम्ब इत्येके ॥ २४ भय अदने । २५ कृष्ट केदनभर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुष्ट २७
चुष्ट अस्वीभावे । २८ अष्ट २९ पुष्ट अनादरे । ३० लुष्ट सेवे । ३१ शठ ३२ अठ असंस्कारगत्तोः ॥ अठि
इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसावल्गादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति किवत् । लजि लुजि इत्येके ॥
३५ पिस गतौ । ३६ पान्व सामप्रयोगे । ३७ यत्क ३८ वत्क परिभाषणे । ३९ णिष्ठ खेदने ॥ स्फिट
इत्येके ॥ ४० स्फिट अनादरे ॥ शिड् इत्येके ॥ ४१ श्रिष श्लेषणे । ४२ पयि गतौ । ४३ पिच्छ कुटने ।
४४ कटि संवरणे । ४५ यण दाने । ४६ तड आघाते । ५० खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि
रत्तने । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रत्तणे इत्येके । कुडि इत्यन्ते । गुडि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वटि
विभाजने ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ कटं वमने । ५७ पुत्त ५८
मुत्त आदरानादरयोः । ५९ चुट संचोदने । ६० नक ६१ धक नाशने । ६२ चक ६३ चुक व्यधने ।
६४ चल शीघ्रकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्मत्तने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल
महत्त्वे । ६९ पुल समुद्वाये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ विल भेदने । ७४ तिल

खेहने । ७५ चल भती । ७६ पात्र रत्न । ७७ लुप हिंसायाम् । ७८ गुल मानि । ७९ शूर्प च ।
 ८० चुट छेदने । ८१ सुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ वज मार्गसंस्कारमयोः । ८५ शल्क
 अतिस्पर्शने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ चपि चान्ताम् । ८८ इजि कृच्छ्रजीवने । ८९ नृत गत्याम् ।
 ९० श्रम च । ९१ जप ज्ञानज्ञापनमारण्यतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिथ्येत्येके ॥ ९२ यम च परिवेषणे ।
 ९३ चङ्ग परिष्कल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रङ्ग त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिष् चयने ॥
 (I) गान्धे मितोऽङ्गीतौ ॥ ९७ घट चलने । ९८ मुल संघाते । ९९ खट संवरणे । १०० पट
 १०१ छिट्ट १०२ चुचि हिंसायाम् ॥ १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस
 अभिवर्धने । १०५ टकि वन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे । सूर्यन्त्यान इत्येके । तालव्यान इत्यन्ये ॥
 १०७ कौट वर्णे । १०८ चूर्ण संकीर्चने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० शंकां सवने ॥ तपने इत्येके ॥
 १११ गट आलस्ये । ११२ गटि गोपणे । ११३ मुड प्रेरणे । ११४ वज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६
 मर्च च । ११७ छ प्रसवणे ॥ सावणे इत्येके ॥ ११८ पवि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत
 संशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुवि आकादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुवि १२४ तुवि
 अदंशने ॥ चर्दने इत्येके ॥ १२५ छप व्यक्तायां वाचि ॥ लुप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ डल
 प्रेरणे । १२८ सल स्नेहने । १२९ स्नेह अव्यक्तायां वाचि । १३० श्रम १३१ वर्ध हिंसायाम् ॥ १३२ गुट
 पूर्वनिर्गतने । १३३ जसि रत्नणे ॥ १३४ ईड मृती । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रुप
 रोषि ॥ रुठ इत्येके ॥ १३८ डिप चेपे । १३९ टुप समुच्छाये ॥ (2) आ कुष्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संचेतने ।
 १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दंशनदंशनयोः ॥ दस इत्यन्येके ॥ १४३ छप १४४ डिप संघाते । १४५ तति
 कुटुम्बधारणे । १४६ मति गुप्तपरिभाषणे । १४७ लश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज । १४९ भक्त तर्जने । १५०
 बल १५१ गन्ध अर्धने । १५२ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्क इत्येके । १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईष्मायाम् ।
 १५५ कण संकीर्चने । १५६ तृण पूरणे । १५७ चूष आशविशङ्कयोः । १५८ शठ द्राघायाम् १५९ यल
 पूजायाम् । १६० शय वितर्के । १६१ गूर उद्यमने । १६२ श्रम १६३ लल आलोचने । १६४ क्लम
 अववेषणे । १६५ छट छेदने ॥ कट इत्येके ॥ १६६ गल सवणे । १६७ भल आभङ्गने । १६८ कूट
 आप्रदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कूट प्रतापने । १७० वक्षु प्रलम्बने । १७१ छप शक्तिवन्धने । १७२
 मट लमिधोने । १७३ दिवु परिकृजने । १७४ य विज्ञाने । १७५ विद चेतनास्त्रागानिवासिषु । १७६
 मान सन्धे । १७७ य कुगुप्तायाम् । १७८ कुक्ष नाभौ वा कुक्षित्थयने ॥ इत्याकुक्षयोः ॥ १७९ चर्च
 आश्रयने । १८० वृक्ष भयणे । १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जभि
 नाशने । १८४ घट चरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश वन्धने । १८७ अम रोगे । १८८ चट १८९
 स्फुट भेदने । १९० घट संघाते ॥ (3) इत्यवर्धच ॥ १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतियगे । १९३ घुषिर
 विशब्दने । १९४ आठः कन्द सातत्ये । १९५ लस श्रित्यधोने । १९६ तसि १९७ भूष अवलंकरणे । १९८
 अर्ध पूजायाम् । १९९ जा निधोने । २०० भज विद्याने । २०१ श्रुष प्रसहने । २०२ यत निकारोपकारयोः ।
 २०३ रक २०४ लम आस्त्रादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अक्षु विशेषणे । २०६ लिगि
 चित्रीकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ वस धारणे ॥ बहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९
 उग्रस उन्ने ॥ २१० सुच प्रमोचने मोदने च । २११ वस खेहच्छेदापहरणेषु । २१२ चर संग्रहे । २१३

चु मरुने ॥ हसने चेत्येके ॥ च्म डत्येके ॥ २१४ भुवोऽवकल्कने । २१५ कृप च ॥ (4) आ स्तदः सकर्मकात् ॥ २१६ गृह गृहणे । २१७ पुप धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ घट २२० पुट २२१ छुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि (निजि) २२५ लुजि २२६ भजि २२७ लजि २२८ लसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दसि २३२ कुसि २३३ घट २३४ घटि २३५ छटि २३६ बर्ह २३७ बर्ह २३८ गुप २३९ धूप २४० विच्छ २४१ चीव २४२ पुष २४३ लोळ २४४ लीचु २४५ गद २४६ कृप २४७ तर्क २४८ वृत् २४९ वृष भाषायाः । २५० गट २५१ लचि २५२ अजि दसि २५३ भजि २५४ रुजि २५५ शोक २५६ रुसि २५७ गट २५८ पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रचि २६३ लचि २६४ अचि २६५ रचि २६६ मचि च । २६७ लछि २६८ तछ २६९ गल च । २७० पूरी आप्यायने । २७१ रज हिंसायाम् । २७२ खद आस्तादने ॥ खाद डत्येके ॥ (5) आ धृषावा ॥ २७३ गुज २७४ एच संयमने । २७५ अच पूजायाम् । २७६ वर मर्हणे । २७७ ईर चेपे । २७८ ली द्वयीकरणे । २७९ उज्जी वर्जने । २८० उज् आवरणे । २८१ जु वयोहानौ । २८२ जि च । २८३ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । २८४ शिष अमर्षोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तप तपी ॥ संदीपन डत्येके ॥ २८७ कृदी संदीपने ॥ चूष कृप छप संदीपन डत्येके ॥ २८८ डभी भये । २८९ डभ संदर्भे । २९० अय मोचणे ॥ हिंसायामित्यन्ते ॥ २९१ मौ गतौ ॥ २९२ गय वन्धने । २९३ शोक आमर्षणे । २९४ चीक च । २९५ चट हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ २९६ छिसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आङ्गः पद पथर्थे । २९९ गय शीचकर्मणि । ३०० छद अपवारणे ॥ स्वरितेत् । ३०१ जुप परितर्कणे । परितर्कणे डत्यन्ते ॥ ३०२ धुज् कम्पने । ३०३ प्रीज् तपणे । ३०४ गय ३०५ गय संदर्भे । ३०६ आसु लम्बने ॥ ३०७ तनु ग्रहोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च टैष्ठ्ये । चन ग्रहोपहननयो रित्येके ॥ ३०८ वद संदेशवचने ॥ स्वरितेत् । अनुदासेदित्येके ॥ ३०९ वच परिभाषणे । ३१० मान पूजायाम् । ३११ भू प्राप्तावात्मनिपदी ॥ ३१२ गर्ह विनिन्दने ॥ ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४ कटि शोके । ३१५ मृजु शीचालंकारयोः । ३१६ मृष तितिचायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ ३१७ छप प्रहसने ॥ इत्याधृषीयाः । (6) अथादन्ताः ॥ ३१८ कच वाक्प्रवर्त्ते । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गण संख्यानं । ३२१ शठ ३२२ अठ सम्यगवभाषणे । ३२३ पट ३२४ बट गत्ये । ३२५ रछ ल्यागे ३२६ स्तन ३२७ गदी द्वेषशब्दे । ३२८ पत गतौ । वा अदन्त डत्येके । ३२९ पप अनुपसर्गात् । ३३० स्तर आच्छेपे । ३३१ रच प्रतियगे । ३३२ कल गतौ संख्यानं च । ३३३ चछ परिकल्कने । ३३४ मछ पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ अय दीर्घत्वे । ३३८ स्पछ ईप्सायाम् । ३३९ भाग लोपे । ३४० सूच घैशून्ये । ३४१ छिट भक्षणं ॥ तृतीयान्त डत्येके । खोट डत्यन्ते ॥ ३४२ खीट चेपे । ३४३ गोम उपलेपने । ३४४ कुमार श्रीङायाम् । ३४५ ग्रील उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वययोगे । ३४७ वेग कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पल्ल लवणपवनयोः ३४९ वात सुख-सिवनयोः ॥ गतिमुखसिवनयोरित्येके ॥ ३५० गविष मार्गणे । ३५१ वास उपसंवायाम् । ३५२ निवास आच्छादने । ३५३ भाज पृथक् कर्मणि । ३५४ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्येके ॥ ३५५ कन परिह्वरणे । ३५६ ध्वन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे डत्यन्ते ॥ ३५८ सहित ३५९ वाम ३६० कुण ३६१ गुण आमन्त्रणे । ३६२ कीत आमन्त्रणे निमन्त्रणे च । ३६३ कुण संकीचनेऽपि । ३६४ स्नेम चीर्षे ॥ (7) आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ ३६५ पद गतौ । ३६६ मृह यक्षणे । ३६७ मृम अन्वेषणे ।

३६८ कुह विद्यापने । ३६९ भूर ३०० वीर विक्रान्तौ । ३७१ स्त्रुत्व परिग्रहणे । ३७२ अथ उपयाजा-
याम् । ३७३ सत संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व माने । इत्यागर्वीयाः ॥ २७५ मूल वेष्टने । ३७६ मूल प्रसवणे ।
३७७ दच पारुष्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्ती । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके ।
३८२ कत शैथिल्ये ॥ कत इत्येके ॥ (४) प्रातिपदिकाहात्वर्थे बहुलमिष्टवच । (५) तत्करोति तदाचष्टे ।
(१०) तेनातिक्रामति । (११) धातुदपं च । (१२) आस्त्राणात्कृतस्तदाचष्टे क्लृक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच
कारकम् । (१३) कर्तुंकरणाहात्वर्थे । ३८३ वल्क दर्शने । ३८४ चित चितौकरणे ॥ कदाचिदर्शने ॥ ३८५
अंस समाधाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मित्र संपर्के ।
३८९ संशय युक्ते ॥ अनुदात्ते ॥ ३९० स्तोम ग्राघायाम् ॥ ३९१ छिद्र कर्मभेदेने ॥ कारणभेदेने इत्येके ।
कण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९२ अस् डट्प्रपधाते ॥ उपसंहारे इत्यर्थे ॥ ३९३ दृष्ट दृष्टनिपातने ।
३९४ षड् पदे लक्षणे च । ३९५ अङ्ग च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस आस्वाद-
ने इत्यर्थे । ३९९ व्यय वित्तसमुक्तम् । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ डेड डैघीकरणे । ४०२ कद
अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ त्रय गावविचूर्णने । ४०५ वर्ष वर्ष क्रियाविस्मरणवचनेषु ॥
(१४) वज्रलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ लिप प्रेरणे । ४०९ वस
निवासे । ४१० तुल्य आवरणे ॥ (१५) णिङ्गान्निर्भसने । (१६) श्वेताश्वतरगालोडिताश्वरकाशमश्वतर-
कलोपय । (१७) पुच्छादिषु प्रातिपदिकाहात्वर्थे इत्येव सिद्धम् ॥

उति स्तार्षेणितान्तरादयः ॥ १० ॥ चुरादिराकृतिगण इत्येके ।

इति धातुपाठः समाप्तः ॥ (B)

(३) अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ अकारान्ता मातृदुहितस्त्रयात्मनान्तरः । ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ५
अशनिभरव्यरर्षेयः पुंसि च । ६ मित्र्यन्तः । ७ वज्रिङ्गान्तरः पुंसि । ८ योचिद्योन्मयः पुंसि च । ९
क्रिप्रन्तः । १० ईकारान्तः । ११ कर्त्तव्यन्तः । १२ युन्तमेकाक्षरम् । १३ विशत्यादिरा नवतेः । १४
दुन्दुभिरक्षेपु । १५ नाभिरक्षविधे । १६ उभावन्तः पुंसि । १७ तल्लः । १८ भूमिविद्युत्परिहृतावनि-
ताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्वक्स्वदिग्गुण्णिगुणान्तः । २१ स्त्रुणोर् नपुंसके च ।

(B) धातुपाठे भूस्तान्यामित्यादावर्चनिर्देशो भौमसेनादिकृतः । भ्वेधस्वरश्च इत्यादिरैवायं पाठः । तथाहि
धातुप्रदीपे रचितः—

“मञ्जुषीपप्रसादेन धातुना उत्तिमारम्भे ।

वह्मशोऽमुम् यथा भौमः प्रोक्तवांस्तदागमात्” ॥१॥ इति ।

भट्टजिह्व—“न च या प्रापण इत्याद्यर्थनिर्देशो निवासकः । तस्यापानिनौयत्वात् । भौमसेनादायो अर्थ
निर्दिष्टादिति अर्थ्यते । पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठोदिति भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम् ।” इति (शब्दकौस्तुभ,
१।१।१) ।

[illegible]

१ पुमान् । २ घञवनः । ३ घाजन्व । ४ भयलिङ्गभगपदाति नपुंसके । ५ नञन्वः । ६ याया स्त्रियाम् । ७ कथनो घुः । ८ इधुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गिणिरसमुद्रनखकिशदन्तमभुजकण्ठखड्ग-
शरपद्माभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिभुवनं नपुंसके । ११ द्यूः स्त्रियाम् । १२ इधुवाङ् स्त्रियां च । १३
नाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नानाः । १५ कतपुरुषकपोलमुत्फन्देधाभिधानानि । १६ चमं नपुंसकम् ।
१७ उकारान्तः । १८ चितुरल्लुकृष्टरयुत्तुरेणप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मश्रु-
भानुस्तादृशुजतवपुतालुनि नपुंसके । २१ तसु चार्थवाचि । २२ महमधुशैधुसानुकमखलुनि नपुंसके च । २३
हलन्तः । २४ दाहकसिरुजतवस्तुमस्मिन् नपुंसके । २५ सत्तुर्नपुंसके च । २६ प्रायमेरुकारान्तः । २७ कपोधः ।
२८ चिबुकशालूकप्रातिपादिकांशकोष्ठाकानि नपुंसके । २९ कण्टकानौकसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतडाक-
निष्कयुष्कवैस्त्रिपाकभाष्टकपिष्टककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्पपुलाकानि नपुंसके च । ३०
टोपधः । ३१ किरौटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोटादिनि नपुंसके । ३२ कुटकुटकपटकवाटकपटमट-
निकटकौटकटैनि नपुंसके च ॥ ३३ नोपधः । ३४ चण्डलवणपण्यतोरणरणीणानि नपुंसके । ३५
कार्पाणशस्त्रं सुवर्णं वणचरणवणविषाणचूर्णं तणानि नपुंसके च । ३६ धोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठसिन्धोद्यानि
नपुंसके । ३८ काष्ठा दिग्धा स्त्रियाम् । ३९ तौर्धर्मोद्ययुद्ययानि नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जवनानि-
तुङ्गिनकाननवनवजिनविपिनवेतनशासनसीपानमिधुनयशानरविनखचिजानि नपुंसके । ४२ मानयानामि-
धानमलिनपुलिनीयानशयानसमस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च ।
४३ धोपधः । ४४ पापयुधोडुपतत्यशिल्पपुष्पसीमान्नीरौपाणि नपुंसके । ४५ शृङ्कुतपकुण्ठपथीपविटपानि नपुंसके
च । ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ लभं नपुंसके च । ४९ भोपधः । ५० हलप्रसिधुयुष्मिध-
गुल्माध्यामकुहुमानि नपुंसके । ५१ संसामदाडिमकुसुमाग्रमलेमधौमहोमोहामानि नपुंसके च । ५२ योपधः ।
५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयानि नपुंसके । ५४ गोमयकायमलयाम्याव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोपधः ।
५६ वारायस्कारतकवकवप्रलिप्तद्रष्टृष्टारसौरदूरकृष्टरभ्यायशस्त्रभौरशभीरकूरविचिकेसूरकेदारोदरशरीरक-
न्दरमन्दपृष्ठराजरजतराजिरवैरचामरपुष्करगङ्गकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरभौषाभ्वरिशिरितलथनश्वत्वे-
तमिषकलवच्छवसुतलवकचमेधोलाह्वितमलकाश्वशस्त्राश्वदस्त्रपतापत्रचपाणि नपुंसके । ५७ शकमद-
वतायाम् । ५८ चक्रवल्गाश्वकारसारवारपारचौरतोमरशृङ्गारशृङ्गारमन्दारोशरीरतमिरशिशिराणि नपुंसके च ।
५९ योपधः । ६० शिरीषकोपाभ्वरीषपीशुपरीषकालिपकलमावाणि नपुंसके । ६१ युष्करोधमिषविषयार्पाणि
नपुंसके च । ६२ सोपधः । ६३ पनसविषसहस्रानि नपुंसके । ६४ चमसांसरसनियोपवासाकांसां-
मासकासकांसमांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं चाप्राणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीर्घतिः
स्त्रियाम् । ६८ दिनाह्नौ नपुंसके । ६९ नामाभिधानानि । ७० टोषाटकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके
स्त्रियाम् । ७२ दाराचतलालामुनां वञ्चन् च । ७३ नाथपजनीपपदानि त्रणाङ्गपदानि । ७४ मङ्गलकरः

हत्वजः । ७५ अघिराशिहृतिशक्तिमिधनिवलिनीलिमौलिरविकविकपिसुनयः । ७६ भवजगजसुप्रभाः ।
 ७७ हसकुलानवातवातदूतधृतधृतसुहृताः । ७८ पञ्चमखकरखभरखवरखतुखरखसुखपापखशिक्षकाः ।
 ७९ वंशांशपुरोडाशाः । ८० जदकन्दकुन्दबुधदण्डाः । ८१ अर्चपदिमयधुमुचिसम्पन्नितम्बपुमाः । ८२ पञ्चव-
 पल्लवफरफकटाहनिर्गहमठमणितरङ्गतरङ्गमन्त्रकम्पदङ्गसङ्गसमुद्रगङ्गाः । ८३ सारथ्यतिथिकुलिवसि-
 पाण्डुल्लयः ।

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युटसः । ३ निष्ठा च । लथजी तद्विती । ४ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुण-
 वचनेभ्यः । ५ यद्यदग्यगजल्लुब्धाय भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ वश्चेत्सम् । ९ अभाषायां ईमल-
 शिशिरावहोरात्रे च । १० अनज्जकर्मधारयस्तत्पुरुषः । ११ अनल्पे कायाः । १२ राजामनुषपूर्वा सभा ।
 १३ सुरासिनाम्नायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः परवत् । १५ रावाङ्गाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्यादि
 नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ वसुसन्तः । २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ कदिः
 स्त्रियामिव । २२ सुखनयनलोचनमार्सकधिरकामुखविवरजलहलधनाभिमोनिनि । २३ सीराघोदनाः
 पुंसि । २४ वज्रमेवारखगाष्ठीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ नृलोपलता-
 लकुमुलतरलकम्बलदेवलहृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमद्गलसालकमलतलमुसलकुललपललमृषालवालनि-
 गलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी
 स्त्रियाम् । ३२ शङ्खः पुंसि । ३३ सहस्रः कचित् । ३४ मनुष्यचोऽकतैरि । ३५ ज्ञान् पुंसि च । ३६ नाम-
 रोमणी नपुंसके । ३७ असनी चक्कः । ३८ अप्सराः स्त्रियाम् । ३९ वान्तः । ४० याचामावाभस्वादृष्टा-
 वरताः स्त्रियामिव । ४१ भवानितच्चावपुलमलहवमेदोष्टाः पुंसि । ४२ पञ्चपावपविचरन्वृक्षाः पुंसि च ।
 ४३ बलकुसुमशलपुष्पपत्तनरणाभिधानानि । ४४ पञ्चकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहवसङ्ग्रामी पुंसि ।
 ४६ आलिः स्त्रियामिव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामिव । ४९ वियज्जगत्सक्तकृतकृतपृथक्कृष्टा-
 ल्लदुदयितः । ५० नवनीतावतानाष्टानृत्तनिमित्तवित्तपित्तवत्तरजतवत्तपलितानि । ५१ आहकुलिगदेवपौठ-
 कुलान्नदधिसक्थल्यस्यास्पदाकाशकल्वीजानि । ५२ देवैः पुंसि च । ५३ आम्नाज्यसम्यक्पण्यवर्णधि-
 ष्याह्वकव्यकाव्यसत्पापत्यमूर्त्यशिककुशमद्यहस्यैतृशैत्यानि । ५४ हन्ववर्द्धदुःखवडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवच-
 कवरहन्दारकाणि । ५५ अक्षमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोमणियटिमुटिपाटलिबलिशाल्मलिउटिमसिमरीचयः । ३ मन्वसौधुकैर्मुसिभु-
 कक्षुरेणवः । ४ गुणवचनसुकारानं नपुंसकं च । ५ अपत्यायैकाद्विते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ हतभूतमुल्लेखितैरावतवृक्षपुसलोहिताः । ३ शृङ्गाधेनिदाघोद्यमशख्यहृदाः ।
 ४ ज्ञकज्ञकुक्षकुर्षपस्वदपामोर्धेचंपुष्पाः । ५ कवन्वीपधावुधानाः । ६ दण्डमखखखशवसैश्वपायाकाशकुश-
 काशानुशकुलिशाः । ७ गृहमेहदृष्टपटपटापदार्मुदककुदाय ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययम् । ३ कतिपयदण्डः । ४ आन्ता संख्या । ५ गुणवचनं च । ६ कल्याण ।
 ७ करणाधिकरणयोर्व्युद् । ८ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति लिङ्गातुशासनं समाप्तम् ॥

(४) अथ परिभाषाः ।

१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नेह सन्देहादलक्षणम् । २ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । ३ कार्यकालं संज्ञा-
परिभाषम् । ४ अनैकानां अनुवन्ताः । ५ एकानाः । ६ नानुवन्तकृतमनेकालम् । ७ नानुवन्तकृतमनेकालम् ।
८ नानुवन्तकृतमसारूप्यम् । ९ कृत्रिमोक्तविमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः । १० उभयगतिरिह भवति । ११ कार्य-
मनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते । १२ यदागमास्तदगुणीभूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते । १३ निर्दिष्ट-
मानस्यादिशा भवति । १४ यत्नानेकविधमानार्थं तत्र स्थानत आनार्थं बलीयः । १५ अर्थवदग्रहणे नामर्दकस्य ।
१६ गौणसुखायोर्मुखि कार्यसंप्रत्ययः । १७ अनिश्चयग्रहणान्वयवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ।
१८ एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः । १९ एकयोगनिर्दिष्टानां कचिदेकदेशोऽप्यनु-
वर्तते । २० भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न । २१ भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति । २२ वर्णावये
नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । २३ उपादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । २४ प्रत्ययग्रहणे स्यात् स विहितस्तदादि-
स्तदन्तस्य ग्रहणम् । २५ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः । २६ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणम् ।
२७ स्त्रीप्रत्यये चानुपर्वनेन । २८ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । २९ कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणम् । ३० पदानाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । ३१ व्यपदेशिवदेकस्मिन् । ३२ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति । ३३ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । ३४ यस्मिन् विधिसदादावल्ग्रहणे । ३५ सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पान्ते । ३६ सर्वो ह्यनो विभाषकवद् भवति । ३७ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ।
३८ एकदेशविकृतमन्यवत् । ३९ पूर्वपरिगत्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः । ४० सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे
यद् बाधितं तद् बाधितमेव । ४१ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् । ४२ विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ।
४३ कृतकृतप्रसङ्गि नित्यम् । ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन् विधिरनित्यो भवति । ४५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
४६ नाजानमार्थो बहिःप्रकल्पितः । ४७ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लब्ध् बाधते । ४८ अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुप् बाधते । ४९ बाणादाङ्गं बलीयः । ५० अकृतव्याः पाणिनीयाः । ५१ येन नाप्राप्ते
यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । ५२ कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते । ५३ पुरस्तादप-
वादा अन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीतरान् । ५४ मध्येऽपवादाः पूर्वां विधीन् बाधन्ते नीतरान् ।
५५ अन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा । ५६ पूर्वं ज्ञापवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । ५७ ताच्छब्दिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति । ५८ कृत्वात्तुमुन्मुखलणेषु वासरूपविधिर्नास्ति । ५९ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ।
६० उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् । ६१ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । ६२ गतिकार-
कोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तये । ६३ साम्प्रतिकभावे भूतपूर्वगतिः । ६४ वज्रघ्नीहौ
तदग्रहणसंविज्ञानमपि । ६५ चानुक्तं नीतरत्वं । ६६ स्वरविधौ व्यञ्जनमविशमानवत् । ६७ निरनुवन्तकग्रहणे
न सानुवन्तकस्य । ६८ कचित् स्वर्यिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वयवर्तन्ते । ६९ समासान्तविधिरनित्यः ।
७० सन्निपातलक्षणी विधिरनिमित्तं तद्विधातव्यः । ७१ सन्निधोग्रिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्युपपायः ।
७२ तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते । ७३ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । ७४ अङ्गहतेषु लक्ष-
विविधः । ७५ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । ७६ आगमशास्त्रमनित्यम् । ७७ गणकार्यमनित्यम् । ७८
अनुदात्ततत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । ७९ सर्वविधेभ्यो लोपविधिरिह विधिश्च बलवान् । ८० प्रकृतियग्रहणे

यङ्लुगसस्यापि यङ्णम् । ८१ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्तीयसी । ८२ अन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य । ८३ नामर्तके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । ८४ विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायान् । ८५ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । ८६ लचणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव यङ्णम् । ८७ सामादायङ्णस्यैव विशेषः । ८८ पर्जन्यलचणप्रवृत्तिः । ८९ लक्ष्ये लचणं सक्तदेव प्रवर्तते । ९० अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्थाय्ये भवन्ति । ९१ आपकसिधेयं न सर्वतः । ९२ पूर्ववासिद्धीयमन्विले । ९३ कचिद् विकृतिः प्रकृतिं यन्नाति ।

९४ श्रुतिपा शपानुबन्धेन निहिंष्टं यदस्येन च ।

यैवैकाज्यङ्णस्यैव पद्येतामि न युङ् लुकि । १ ॥

९५ अवेमावालाघवेन पुलोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा इति ।

THE END

शुद्धिपत्रम् ।

The official duties compelled the editor to be at Rajshahi while the book was printed at Calcutta. So, to his great regret, some misprints as noticed below have disfigured the book. The readers are to kindly correct them and the errors of other kinds where observed :—

(1) IN THE TEXT.

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धम्
१५	२५	देवदत्ता वा	दैवदत्ता वा
४३	८	धानुष	धानुष्क
८८	२	रखिक	रधिक
१४८	२४	जंकान	कामज्
१८८	१५	सुनीत्येवं	सुनीतित्वेवं
२३४	४	साहेन्द्रम् ।	साहेन्द्रम् । महेन्द्रियम् ।
२०५	२१	ठन्नपि । श्रमणिका ।	ठन्नपि । श्रमणिकौ ।
३३८	८	आति	आतिः
३५२	८	अम्वादयः	आमादयः
३६८	१३	धान्याद्युत्पेय	धान्याद्युत्पेय
३७५	१६	इष्टते	इष्टंते
४२५	२१	अहिंवती	अहीवती
४३३	५	प्रखन्द	प्रखन्दा
४३७	२२	गागडादेश	गा-गाडादेश
४७१	१	इटीत्येवावत्	इटीत्येव
॥	३	ऊर्ध्वतिर्विधा	ऊर्ध्वतिर्विभाषा
४८३	२२	आशद्यापुण्यं	आशद्यापुण्यम्
५०२	२	जागरक	आगरकः
५१३	११	हिंसावायाम्	हिंसायाम्

(2) IN NOTES.

२२	२३	स्वरतोऽपराधिफल	स्वरतोऽपराधफल
५६	२५	लोप	लोपः
१६१	२४	विदित, जनाविदित	विदित, जनाविदित
२००	२४	त्रिनिधिते	त्रिनिधिते
२०५	२५	बीडे:	बीडे:

पञ्चायाम्	पङ्क्तौ	अथदम्	यदम्
२१४	२६	विष्वाधराङ्गनेत्यमरः	विष्वाधराङ्गनेति शब्दार्णवे ।
			तथा विशेषास्त्रना भोधरित्यमरः ।
२८६	२३	मेघराग	मेघरागौ रघौ
३८६	२०	होतृशब्दः	होतृशब्दः
४४०	२३	एत, नादशः	अत, नादशः

(3) IN INTRODUCTION.

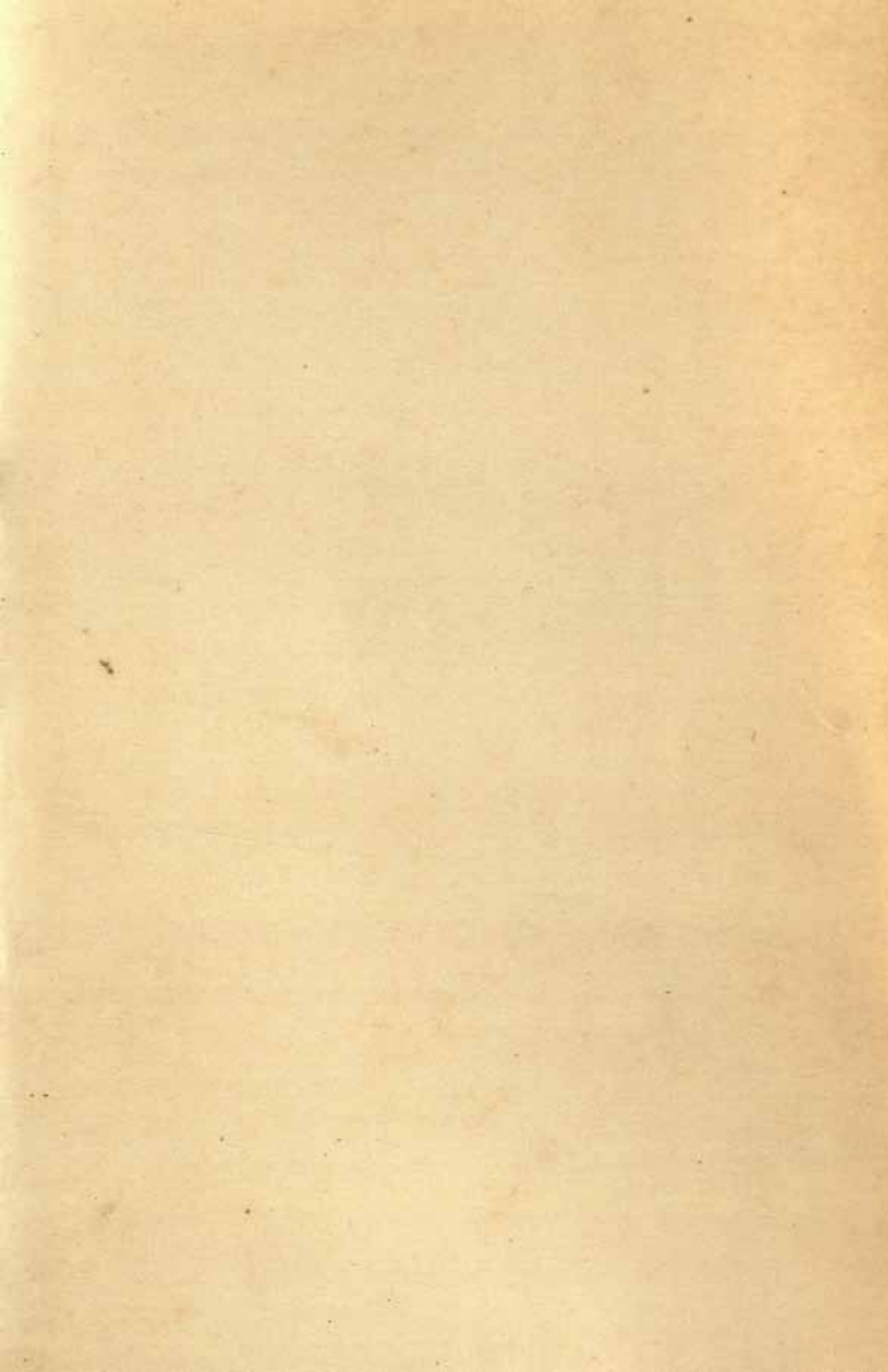
१	२	कटम्	कटम् ।
१३	१०	asserts	asserts
१५	२२	निदग्नात्	निदग्नात्

(66) 2

J.

Vyākaraṇa
Sanskrit - Vyākaraṇa
- Grammar

Colⁿ
N 27/4/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 28190

Call No. SA 4V/Pur/Cha

Author—Purushottama
Sena

Title—The Bhaskara —
Vrill.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.